РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

в чест на

проф. Йордан Йорданов

2003

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

ДОКЛАДИ И НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ
ОТ СЕДМИТЕ МУЗЕЙНИ ЧЕТЕНИЯ
"ЧОВЕКЪТ В МИНАЛОТО"
НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

посветени на 65-годишнината
на проф. д.м.н. Йордан Йорданов

20-21 МАЙ 2003 г.

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

В ЧЕСТ НА

на проф. Йордан Йорданов

РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

2003

Съставители:
© Ст.н.с. д-р Христо Харитонов
© Галя Чохаджиева
© Светла Атанасова

Редактор: Христо Харитонов
Коректор: Екатерина Тодорова
Предпечатна подготовка и компютърен дизайн: инж. Радка Тодорова

© Регионален исторически музей - Велико Търново
© Авторски колектив

ISBN 954-427-536-3

Велико Търново
2003

Проф. д.м.н. Йордан Йорданов

На Регионалния исторически
музей в гр. Велико Търново и
всички възпитаници с пожелания
за здраве, успех здраве и нови
успехи за плодотворна на
музейното дело в България, като
част от нашата историческа
памет.

20 май 2003г.
В. Търново

Йорд. Йорданов

РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
МИНИСТЕРСТВО НА КУЛТУРАТА

МИНИСТЪР

ДО
УЧАСТНИЦИТЕ В НАУЧНАТА КОНФЕРЕНЦИЯ
СЕДМИ МУЗЕЙНИ ЧЕТЕНИЯ

ДО
ПРОФ. Д.М.Н. ЙОРДАН ЙОРДАНОВ
ДИРЕКТОР НА ИНСТИТУТА ПО
ЕКСПЕРИМЕНТАЛНА МОРФОЛОГИЯ И АНТРОПОЛОГИЯ

УВАЖАЕМИ ДАМИ И ГОСПОДА,

Изключително ми е приятно да ви поздравя както с предстоящия Ден на славянската писменост и култура, така и с честванията от нас преди два дни Международен ден на музеите. Настоящата научна конференция увеличава празниците ни с още един и е прекрасна възможност за срещи и обмяна на знания.

Днешният форум е свързан и с един юбилей – 65- годишнината на проф. д.мед.н. Йордан Йорданов - учен, чиито изследвания и безспорен авторитет му донесоха признание не само в средите на специалистите, но и голяма обществена популярност.

Проф. Йордан Йорданов въвежда в България метода на пластично възстановяване на меките тъкани на главата и черепа. Създава и ръководи Лабораторията за пластична антропологична реконструкция към Института по експериментална морфология и антропология при БАН. Инициатор и създател, с помощта на малък колектив, на постоянната антропологична експозиция "Човекът в миналото", чийто гостуващ вариант е показван в редица музеи в България и в чужбина.

Проф. Йорданов е член на специализирани научни съвети при ВАК и научния съвет на Археологическия институт с музей при БАН; председател е на научния съвет на Института по експериментална морфология и антропология; на Съвета на директорите на биологичните институти и на Съвета за издателска дейност при Българска академия на науките. Той е главен редактор на сп. "Acta Morphologica et Anthropologica", на "Антропологичен журнал", основател и председател на Българското антропологично дружество, член е на ръководството на Българското анатомично дружество. Присъдени са му всички научни звания и научни степени.

Задълбочените изследвания на проф. Йордан Йорданов разкриха за България и света лицата на легендарни личности от нашата история и култура. Благодарение на неговата научна и творческа енергия имаме великолепния образ на "Тракийската принцеса от Враца", на цар Калоян, чъргубиля Мостич от Преслав и на още десетки обитатели на българските земи от различни археологически и исторически епохи. Съществен дял от неговите изследвания са костните останки на видни дейци от Възраждането, сред които Георги Сава Раковски, Любен Каравелов, Захари Стоянов, Рачо Казанджията, капитан дядо Никола, Бачо Киро, Стефан Караджа, Райна Княгиня, Уста Колю Фичето.

Той е автор на повече от 200 научни труда – монографии, обзори, стотици научно-популярни статии, радио и телевизионни предавания.

Пожелавам на проф. Йордан Йорданов здраве и сили, за да реализира идеята си за създаване на Антропологичен музей в България. Успех на всичките му начинания!

Уважаеми дами и господа, бих искал още веднъж да поздравя всички вас с настъпващия светъл празник, да ви пожелая ползотворна работа и нови професионални успехи!

МИНИСТЪР НА КУЛТУРАТА:

/ПРОФ. Д. ИЗ. БОЖИДАР АБРАШЕВ/

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор.....13

ИСТОРИЯ

Павел Георгиев За произхода на името Търново и ранната история на града.....15

Пламен Павлов Търновград и неговите сакрални покровители.....23

Мирослав Тошев Господин Куцаров от град Осман Пазар – една неизвестна личност от епохата на българското Възраждане(Предварителни проучвания).....26

Светлозара Чепкънова-Станева Обстановката в Търновско преди и по време на преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.....32

Павел Стефанов Архимандрит Дионисий Михалски – пратеник на Търновския революционен комитет в Сърбия през 1873 г.....36

Павлина Владева Христо Ботев и търновските революционни дейци.....40

Татяна Кънчева Още към въпроса за дейността на търновския поборник Димитър Заяков.....46

Радка Калева - Инджиева Приносът на Казанлъшкото калпакчийско училище през Възраждането.....49

Светлана Аврамова Паметникът на Никола Симов в град Търговище.....53

Тянка Минчева Участието на търновци в българското опълчение по време на Руско-турската война от 1877/78 г.....61

Анастасия Георгиева Паметникът на свободата в Бяла черква - израз на признателност към загиналите за Освобождението и единението на българския народ.....75

Цветка Бейкова Изходящият дневник на Петропавловската духовна семинария – извор за дейността на епископ Климент Браницки (Васил Друмев) през 1878-1882 г. 79

Тихомир Тонков Щрихи към разноаспектното надграждане на личността през Възраждането в биографията на Никола Златарски.....84

Елена Мачковска Заслужил културен и просветен деец (120 г. от рождението на Васил Шарков).....90

Живка Радева Търново във възрожденската периодика.....93

Атанас Коев Стефан Стамболов като икономист (Няколко щрихи от стопанската дейност на видния държавник).....96

Иван Коев Сава Стефанов Стефанов – строител на българския военно-морски флот.....99

Йорданка Цветкова Пътното строителство в Средните Родопи след Освобождението им (1912–1934 г.).....102

Цветана Генчева Търновци по време на земетресението на 1 юни 1913 г. 106

Катя Митова-Ганева Участието на 20-ти пехотен Добруджански полк във Втората балканска война - 1913 г. 111

Марина Калчева
Георги Луков Дейността на Министерството на войната за издирване и опазване на военните паметници и гробове в Македония между двете световни война 115

Марияна Русева Делото на Кирил и Методий и празнуването му в българската войска 119

Магдалена Жечева "Търговище – българската Швейцария". Републиканската закана на един търговищки либерал (1881-1883 г.) 123

Димитринка Пантилеева Сведения за построяването на "Паметника на свободата" в Свищов 130

Ивелина Иванова "Слънцето на Свищов" - Д-р Димитър Павлович 135

Виолета Павлова Списание "Самоуправление" – изразител на политиката и интересите на българската община през 20-те и 30-те години на XX век 138

Васил Мутафов Професионалната характеристика на населението от Великотърновската община в края на 30-те години на XX век 145

Нели Цонева Тракийските бежанци в Павликени. Произход, съдба и адаптация 153

Цветана Колева Дарители на читалище "Надежда" - Велико Търново (1915-1930 г.) 161

Виолета Драганова Спортните клубове към туристическо дружество "Трапезица - 1902" - Велико Търново 167

Тодорка Недева Изображения на жени от Великотърновски регион върху български банкноти от втората половина на XX век 170

Невяна Бъчварова Културната дейност във Велико Търново (1960-1989 г.) 173

Петър Гарена Връзката между славянобългарския манастир на Атон и православния просветен център в Кърджали 180

Радка Тодорова 100 години от рождението на Джон Атанасов - създателят на компютъра, и 20 години Интернет 184

АРХЕОЛОГИЯ, СФРАГИСТИКА, НУМИЗМАТИКА

Петър Станев Селища и пещери по Беляковското плато, обитавани от VII хил. пр. Хр. до XIV век 188

Недко Еленски Интерпретация на култовата шахта в неолитното селище Самоводене 193

Александър Чохаджиев Тъкачният стан през неолита и халколита и мястото му в живота на праисторическия човек 198

Стефан Чохаджиев Наблюдения върху някои накити и амулети от късния халколит - още аргументи за ранна социална диференциация 207

Димитър Чернаков Календарно изображение върху керамичен олтар от Русенската селищна могила.....217

Вълка Илчева Културни пластове след загиването на праисторическото селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха Хотница - Водопада.....221

Мая Аврамова Праисторически обредни практики.....227

Венцислав Цонев Някои аспекти на култа към астралните божества в праисторическите култури от Централна Северна и Североизточна България.....230

Валерия Фол Мощи на херои.....238

Павлина Владкова Nicopolis ad Istrum и неговата агора през късноримската епоха.....242

Мария Долмова-Лукановска Проучване на източната крепостна стена на Царевец (Художествена керамика).....254

Евгени Дерменджиев Част от царското надгробие от последните разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново.....262

Мирко Робов Средновековен некропол в Западното подножие на хълма "Момина крепост" във Велико Търново.....266

Деян Рабовянов Каменните ядра от Червен, извор за военната история на България през Средните векове.....273

Николай Овчаров Крепостното строителство в Източните Родопи през Средновековието.....279

Иван Чокоев Проблеми на проучванията върху средновековен археологически текстил.....283

Красимира Стефанова - Георгиева Особености в погребалния обряд XI-XIV век, установени при проучванията на Средновековния некропол при с. Крън, Казанлъшко.....289

Борис Борисов Рисуваната глазирана керамика от средновековното селище в м. "Градището" до с. Полски Градец, в комплекса "Марица Изток".....291

Тодор Овчаров Селища от XV-XVIII век във Великотърновска община.....295

Станимир Димитров Западноевропейски шлем от Великотърновския Археологически музей.....299

Иван Йорданов Печати на Нестор - бунтовникът от Паристрион.....308

Дочка Владимирова-Аладжова Изображението на лъв върху монети и други късноантични паметници.....311

Христо Харитонов Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 г.....313

Константин Дочев Колективна находка от сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен от стария манастир "Св. Преображение" (Велико Търново).....316

Светла Атанасова
Весела Мартинова Лични и фирмени печати на търновеца Евстати Мартинов.....321

ЕТНОЛОГИЯ

Теменуга Георгиева Заслугите на Димитър Маринов за изследването и съхранението на традиционната народна култура на българите.....326

Павел Петков Мара Михайлова – проучвателят на Източните Родопи.....333

Светла Димитрова
Евгения Иванова "...Ескизагорка, която привлече нашето внимание със своите враносани вежди..." (Старозагорката през погледа на българи и чужденци от 50-те -70-те години на XIX в.).....337

Ренета Рошкева
Надежда Цветкова Из всекидневието на русенци (Игри, почивки, спортен отдих).....341

Николай Ненов Детските игри в град Тутракан.....346

Десислава Димитрова Русенската градска кухня между традиционно и модерно.....350

Николай Колев Представи и вярвания у българите свързани с епидемични заболявания.....354

Блага Стойкова Митът за културния герой в маскарадните игри на Централна Северна България.....357

Симеон Мильов Предания за силни мъже от Средна Западна България (Една хипотеза).....361

Георги Куманов Фолклорната история – един възможен поглед към миналото.....363

Галя Чохаджиева Така разправят... (Фолклорни аспекти на клюката).....366

Неда Стефанова Клетвата в живота и съдбата на човека в бита и фолклора от Великотърновския край.....370

Татяна Цанкова Панаирджийското веселие на българина.....374

Венета Георгиева-Козарева Националната среща – наддумване "Благолаж" и оптимизмът на българина.....379

Светла Ракшиева Бакица в България... По проблема идентичност и родина сред арумъните от Чепино в миналото и днес.....383

Надка Василева Раклите от фонда на Великотърновския музей като народно приложно изкуство.....386

АНТРОПОЛОГИЯ И МЕДИЦИНА

Йордан Йорданов Физическата антропология и нейното отражение в културната антропология.....391

Радка Пенчева Антропологията: Човекът отвъд обществата, обществото вътре в човека (Опит за портрет на един антрополог).....396

Румяна Дончева Средновековният човек и темата за милосърдието на Богородица и Христос – лечител в централноевропейската резиденция на хоспиталиерите от ордена "Св. Йоан Ерусалимски" (Из историята на средновековните културни връзки на Централна с Източна Европа).....400

Пламен Стефанов Сцената "Поругание Христово" в българското монументално изобразително изкуство през XVII век (Връзки с древните театрални представления и раннохристиянското изкуство).....404

Даниела Чулова Интерпретация на миналото чрез образа на човека в монументалната живопис на пловдивските художници в периода 60-те - 80-те години на XX век.....414

Евлоги Данков Д-р Васил Берон и антропологичните проблеми в неговата първа българска логика.....420

Росина Данкова Културно-антропологични проблеми в съчиненията на Климент Браницки.....425

Йордан Йорданов
Бранимира Димитрова Краниологична характеристика на погребаните в късноантичния некропол "Копривлен-Козлука" (IV-VI в.).....432

Виктория Русева Прогресивни тенденции в демографското развитие от късното средновековие XIII-XIV век.....437

Лазар Нинов Археоостеологичният материал от Никополис ад Иструм (Предварителни резултати за храната и храненето).....443

Параскева Стоянова Лечение на жълтеница по хирургичен път (Из опита на една лечителка от Търговищко).....446

Ваня Йорданова Магически практики за здраве(По материали от Средните Родопи).....449

Боряна Боянкинска Търновски лекари участници в Сръбско - турската война 1876 г. 453

Юлия Денчева Противоепидемично дело във Великотърновско след Освобождението.....456

ПРИЛОЖЕНИЕ Азбучен списък на авторите в "Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов".....463

Предговор

Седмите музейни четения на Регионалният исторически музей, посветени на Международният ден на музеите (18 май), Празникът на славянската писменост и култура (24 май) и 65 годишнината на проф.д.м.н. Йордан Йорданов се превърнаха в категоризиращ аргумент за правилната ориентация на РИМ в реализирането на неговата научно-изследователска програма. Четенията излязоха извън тясната музейна територия и се превърнаха в една от най-престижните традиционни национални научни конференции. Свидетелство за това е участието на над 100 докладчика от 36 научни звена (институти на БАН, университети,музеи и др.). Високото представителство беше знак на уважение към Великотърновският регионален исторически музей и израз на дълбока почит,признателност и уважение към патрона на VII музейни четения – проф.д.м.н. Йордан Йорданов.Той е сред най-известните българи и учени у нас и в света.

Професор Йорданов е дарител на РИМ.През 2000 г. подари на музея възстановката на образа на цар Калоян (1197-1207), а през 2003 г. на Рачо Казанджията – бащата на Петко Р.Славейков (1827-1895). Като член на Научния съвет към АИМ при БАН е съдействувал за решаването на различни задачи на великотърновския музей; стимулирал е научното израстване на музейни кадри;рецензирал е трудове на музейни специалисти; подпомагал е научноизследователската работа на музея; предоставял е знанията и опита си за развитието на музейното дело във Велико Търново и страната.В лабораториите на Института по експериментална антропология и морфология при БАН е обработвал антропологични материали добити по археологически път от региона.Основната част от неговите възстановки са на бележити българи от Великотърновския край и на хора с регионалната история.Първото провинциално представяне на националната антропологическа експозиция „Човекът в миналото“ беше осъществено във Велико Търново със съдействието и личното участие на проф. Йорданов.

Той пръв, подкрепен от председателя на БАН акад. Ив. Юхновски, кмета на град Велико Търново д-р Р. Рашев и директора на музея ст.н.с д-р Х. Харитонов, изрази идеята за експониране на гроб №39 от великотърновската църква „Св. Четиридесет мъченици“. Взема лично участие и заедно с екипа подготви музейното експозиционно представяне на Калояновият гроб. Така музеят изпълни перфектно своята обществена функция, а именно ,да покаже (след 31 години) това което има в своите фондове. Експозицията се превърна в активен и силен консолидиращ фактор на българското национално единство. Ако за цялата 2002 г. Археологическият музей е бил посетен от 3406 души, то само за 10 дена, т.е. от 22 септември до 1 октомври 2003 г. с експозицията „Калояновият гроб от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ се запознаха 3 978 души.А нескончаемият поток и постоянно чакащата група от по 130-150 души пред входа на самия ден на откриването?

Научният и професионалният интерес на проф. Й. Йорданов към човека от миналото предопредели темата на VII музейни четения - „Човекът в миналото“. Двата дни на конфериране бяха апотеоз на научната мисъл. Разнообразието на темите сякаш се стремеше да пресъздаде багрите и нюансите на човешкия феномен.Доколко това е сторено,читателите сами ще се убедят в Юбилейният сборник посветен на 65 годишнината на проф.д.м.н. Йордан Йорданов. С издаването на сборника Велико- търновският регионален исторически музей по подобаващ начин прави достояние на обществеността последните научни разработки в областта на историята, археологията, нумизматиката, сфрагистиката, етнологията и фолклористиката, медицината и антропологията, изкуствознанието. Нека този който ги прочете, да знае, че професор Йордан Йорданов ги е инициирал.

Ст.н.с. д-р Христо Харитонов
Директор на Регионалния исторически музей – Велико Търново

ЗА ПРОИЗХОДА НА ИМЕТО ТЪРНОВО И РАННАТА ИСТОРИЯ НА ГРАДА

ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ
(Шумен)

Името на столица Търново е сравнително добре документирано[1]. Многобройните форми на запазения и до днес ойконим обаче датират едва от края на XII в. Отсъствието на по-ранни свидетелства е пречка не само за изясняването на произхода и значението на името, но и за реконструиране на достоличната история на града.[2]

Досегашните опити за установяване на името на българската столица преди периода XII-XIV в. са свързани изцяло с изследване на тракийското име Ζικίδεβα, което проф. В. Велков свърза с названието Дѣвинь градъ за хълма "Момина крепост"[3]. Категоричните археологически данни за значителен ранновизантийски град върху хълмовете "Царевец" и "Момина крепост" с техните подножия дават основание да се мисли, че споменатият от Прокопий Кесарийски около средата на VI в. Zikideva изглежда е имал устройство близко до това на средновековната българска столица[4]. Сравнението на данните от проучванията на късноантичния Никополис ад Иструм с тези на ранновизантийските крепости върху хълмовете Царевец и Момина крепост[5] обвързват още по-категорично историята на двата близки и съвременни укрепени града. В. Динчев доразви тезата на Н. Ангелов и други търновски археолози, че ранновизантийският Zikideva е създаден от изселници от Nikopolis, когото наследява като крепост и църковно средище, възприемайки след края на V в. и неговото име[6]. Тезата има сериозни основания, но все пак не бива да се забравя, че Прокопий Кесарийски използва последователно и отделно имената Никополис и Зикидева. Археологическите данни обосновават израстването на Никополис като castellum в съседство с римския град към края на V и началото на VI в., т.е. по същото време, когато върху хълма Царевец се оформя значителен градски център.

Решението на въпросите за връзките между Никополис ад Иструм и Зикидева, както и за късноантичното име на Търново следва да се търси преди всичко в писмените източници.

Изворите от късната античност характеризират припланинската околност на Никополис ад Иструм като средище на многочислена и устойчива колония от заселници – готи. Първите сведения за нея са още от средата на III в. Според Дексип Атински: "По времето на Деций (249-251) скитите, така наречените готи (Γότθοι), преминали в голямо множество реката Истър и опустошили римската империя. Те обградили избягалите в Никопол мизи" (τοὺς Μυσοὺς φεύγοντας εις Νίκοπολιν περιέσχον)[7]. В средата на VI в. Йорданес Готски припомня за тези събития, сочейки редица допълнителни данни. Според него 70 000-ната готска армия се придвижила откъм Еусция, т.е Нове, и "потомъкът на Острогот **се приближил до Никополис, един много известен град, разположен на река Ятрус (sic!-П.Г.), който Траян построил след като победил сарматите и го нарекъл "град на победата"(appelavit Victoriae civitatem).** Когато император Деций дошъл тук, Книва се оттеглил най-сетне в областта на Хемус (in Hemi partibus), която отстояла недалеч. Оттам, като се погрижил за въоръжението си, побързал да се отправи към Филипопол..." (курс. П.Г.)[8] От този текст произтичат редица изводи, но най-важният е този за организираната готска временна база южно от Никополис. За съществуването на готско средище в района информира Амиан Марцелин, след като разказва, че настанилите се в Мизия и Тракия вестготи "побързали да се съединят със сънародниците си, които действали (festinant) около Беroя и Никопол"[9]. Там те вече разполагали със свои **"установени застави" (praesidiis fixis).** Терминът praesidiis подсказва, че става въпрос за "лагери" от типа на т.нар. burgi и phrouria, които са съсредоточени в териториите на по-големите градове[10]. В един от ръкописите на автора въпросното готско население е наречено **Nicopoli gentibus**, т.е "никополски готи" и това подсказва, че става дума за стари готски анклави в района на Хемус. Те са били основани след победите на император Клавдий II (268-270), когато "множество варварски племена, които били оцелели, **се оттеглили в Хемимонт (H<a>emimontum)** и там пострадали от глад и епидемии и Клавдий повече не ги преследвал"[11]. По времето на неговия брат и приемник за няколко месеца (270 г.) – Квинтил, те "се опитали да опустошат Анхиало и да завладеят Никопол, но били унищожени от храбростта на провинциалните войници" (12,4).[12] В резултат на победоносните сражения императорът получил почетното прозвище "Готик" и "пленени били много князе, пленени били благородни жени от разни племена, римските провинции се изпълнили с варвари-роби и скитски-земеделци. Готът бил направен колон на варварския лимес". По думите на Аврелий Виктор заселилите се между царуванията на Деций и Клавдий II готи "поради продължителния престой били станали твърде силни и почти жители на тия земи (Тракия и Македония –П.Г.," (quos diuturnitas nimis validos ac prope incolas effecerat), (33,3)[13]. Рязкото нарастване на броя на "укрепления-та" от типа praesides през IV в. подсказва, че там било настанявано основно колонизирано "варварско" население, което според Notitia Dignitatum вече

обременявало Империята[14].

В по-ранно време определението Haemimontanos е било използвано за коренното тракийско население в планинските местности на Хемус, както свидетелства за това изрично Амиан Марцелин[15]. Посетне то започнало да се прилага и спрямо новите заселници: готите от III-IV и по-късните векове, ако съдим и от свидетелствата на Йорданес в средата на VI в. В резултат на събитията от 377 г. готите се превърнали от "пришълци и чужденци" в "граждани и господари... (които) владеят всички северни области чак до Дунава" (partes septentrionalis usque ad Danubium suo iuri tenere) (Get., 137)[16]. Превратностите на събитията в следващите две столетия не променили особено картината с готската доминация в Мизия и особено в областта на Никополис ад Иструм. По информация на Йорданес тук били концентрирали т. нар. **"готи, които се наричат minores"** и **"те са многоброен народ"**(Get., 267)[17]. "И днес – казва готският историк – **те се намират в Мизия и обитават Никополската област, в полите на Хемимонт" (ad pedes Emimonti).** Изричното указание, че **"техен епископ и първосвещеник бил Вулфила"** сочи директно, че става дума за християнска общност, формирана по време на Констанций II (336-358). Според Филосторгий той **"заселил този народ от бежанци в селищата на Мизия, кой където пожелаел"**[18]. Изборът на Вулфила (у Филосторгий- Урфила) в района на Никопол едва ли е случаен: тук още от средата на III в. живеело компактно готско население със свои "укрепления". За него преди всичко епископът изобретил специално писмо и превел Свещеното Писание на готски език. По времето на император Валент То било увеличено от заселените към 376-377 г. вестготи. Според Исидор Севилски те били приканени да вземат участие във войната против Империята през 377-378 г., но тъй като не се съгласили, "някои от тях били убити, **други, които обитавали планинските места и си били построили някакви убежища (alli montuosa loca tenentes et refugia sibi qualicumque construentes)**, не само останали твърди в православната христова вяра, но и останали верни на римляните, от които били приети неотдавна"[19].

Направеният екскурс показва, че районът на столица Търново е бил заселван на няколко пъти с компактно готско население. Този факт прави търсенето на следи от техния език в местната топонимия и ономастика исторически обосновано. За това свидетелстват донякъде два от най-известните топоними на средновековно Търново: "Трапезица" и "Ксилифор". Първият от тях е несъмнено славянизиран, но както посочи Ив. Дуйчев, зад него прозира гръкоезичният гермин: τραπεζῖται, т.е "пазачи на проходи", "съгледвачи"[20]. Според автора става въпрос за предстоличните жители на Търново, които са изпълнявали охранителни функции на проходите (дервентджии). Това е напълно вероятно, особено като се има предвид, че северният от двата пролива на Янтра в окрайнините на средновековния град носи названието "Дервент". Това обаче не е единствената възможност. Гръцката дума **τραπεζῖταις** означава още "пастири" (в обикновения и духовно-религиозния смисъл)[21]. В тази насока може да се осмисли и старинното име на долината Ксилифор. Името е с безспорен гръцки гласеж и изглежда произлиза от глагола **ξυλοφορέω**, който означава "нося тояга" и явно се отнася до характерния атрибут на "пастирите", т.е. на водачите на стада, както и на религиозните водачи. Двете местни имена имат пряко отношение с поминъка на "малоготите". Според Йорданес те са скотовъди, които имали "в изобилие само стада от разновиден добитък" и хранещи се изключително с мляко и занимаващи си с добив на дърва[22]. За заселването на старо, гръкоезично население в долината Ксилифор говори и местното име "Лако"[23]. По всяка вероятност то води началото си от големия засводен с два купола воден резервоар в рамките на западната от крепостите върху хълма "Момина крепост"[24]. Следите от късноантично строителство върху склона под "Момина крепост", както и някои находки от разкопките насочват определено към предварителния засега извод, че готските селища и укрепления от IV в. са били разположени тук именно[25].

Готските анклави в предпланинските и високопланински места на Централна и Източна Стара планина продължават съществуването си и след средата на VI в. Коренните етно-политически промени от края на VI и целия VII в. изглежда не са се отразили фатално върху тях. Съгласно терминологията на римо-византийската администрация, готите, заедно с други федерирани с Империята народи: хуни, славяни и пр., получават названието "седем племена", които играят важна роля в историята на провинция Долна Мизия. Изключително важна е тя при създаването на държавата на хан Аспарух през 680 г. и формирането на българската народност след това. В настоящия доклад е невъзможно да се спра на доказателствата в подкрепа на това осмисляне. Трябва обаче да кажа, че по това време именно днешно Търново се налага като първостепенно средище на общността "седем племена" и играе важна роля в района както в навечерието, така и след създаването на българската държава.

По-важно за поставената тема е, че споменът за готска общност в района е запазен чак през XIII и XIV в. Според надеждни сръбски източници с готски произход са били видните представители на българската аристокрация Борил и Стрез. Този факт е познат за специалистите, но обикновено се избягва при историческите интерпретации. В Житието на Св. Сава от Теодосий Стрез е посочен като лице от готски произход[26]. Според него той "бил злоумен, но бил благороден, произлизал от българските страни и бил роднина на Калоян, царя Загорски"[27]. И по-нататък авторът добавя: " И тоя гот (бѣ бои ть готинь, Стрѣзо

гліемын, мужествомь вдивлень много[28]. В други пасажи Теодосий нарича Стрез годь, годинь[29]. Според П. Мутафчиев тези определения не говорят за "готско произхождение" и изказва предположението, че става дума за "бранна кличка", т.е. воинско прозвище. Това е неприемливо с оглед на сериозността на информацията у сръбските автори. Българският аристократ е бил добре познат в Сърбия, която му осигурява убежище срещу преследванията на възкачилия се на престола в Търново Борил (1207-1218). Впрочем, Стефан Първовенчани разказва, че Стефан Неман дал на Стрез личното си покровителство и му осигурил владение в дн. Македония с крепостта Просек. Според него прокуденият български аристократ бил "брат" на цар Борил[30]. В текста там Стрез е обрисуван като "изгнаник" wть тогожде племене гофъı нарекомаго бльгарьскыго. Авторът на житието на Св. Сава Теодосий сочи, че по-късно Стрез "се примирил с гърците и къ своимъ готѳомь присвоив се"[31]. Това свидетелство сочи изрично, че цар Борил и севастократор Стрез са имали "готско" потекло, върху което сръбските автори неслучайно акцентират. От този факт обаче не могат да произтичат никакви съвременни спекулации. В текста си Стефан Първовенчани изрично нарича българите "готско племе": племене годи нарекомаго бльгарского, а Теодосий в житието на св. Сава, разказвайки за завоюваните от българите "много гръцки градове", включително и в околностите на Солун и самия Охрид, назовава покорителите им Гѿмь вьѯмогшимь[32]. Това твърдение откриваме и в друг източник от XII в., като Дуклянския летопис, където готите, отъждествени със славяните (**id est Gothi qui est Sclavi), се сочат за "приятели" на българите (Vulgari), "защото и двата народа преди били езичници и говорели един и същи език"**[33]. Обяснението на тези свидетелства може да се търси в участие на запазени късноантични готски анклави, които след славянизация се вливат в българската народност, запазвайки спомена за своя произход. Готското потекло на братята Борил и Стрез може да се търси по две линии. Първата е това да е произходът на самите Асеневци[34]. Това обаче е невероятно, тъй като за него се знае немалко[35]. По-вероятно е готският произход на Борил и Стрез да излиза откъм родословието на техния баща, за когото нямаме никаква информация. С оглед на известното за готската общност през късната античност може да се предположи, че той е произхождал от района на Централния или Източен Балкан. В късно съчиненото "Житие на княз Стреган", което се свързва с личността на Стрез, се говори, че той бил прогонен wт Преслави престола, но това би могло да означава и "преславен престол", т.е, че е бил лишен от наследие на трона в Търново. Значително по-сигурна, но косвена информация произтича от известието на Георги Акрополит, че в края на управлението си цар Борил потърсил убежище не другаде, а в Търново и неговата околност, което предполага, че тук са били най-близките негови родственици и поддържници[36].

Посочванията в преписката между цар Калоян и папа Инокентий III за произхода на предците на Асеневци **"от благороден род на град Рим"**, а народът **"от римска кръв"** намират обяснение във възможността част от българското население с произлизащата от него аристокрация да водят произхода си не мнимо, а реално от старо, романизирано като федерати население[37].

Прегледът на свидетелствата за Търново като град от късната античност и началото на средновековието показва, че той е средище на заселени от Империята готи-федерати и пази реликти от това си историческо битие чак в развитието си като българска столица. По всяка вероятност "градът" на Момина крепост и Царевец с околните места Ксилифор и Трапезица най-късно през втората половина на IV в. да се е наложил като първостепенно укрепено средище (praesidia, refugia) на готите в района на Никополис ад Иструм. Неговото съществуване е отразено и върху някои географски карти, като тази на Николас Сансон от средата на XVII в.[38] Река Янтра там е показана два пъти: с надпис Iatrus и устие при Durustorum, както и на естественото си място. Там именно стои надпис Nicopolis ad Istrum, под който на десния бряг на реката стои друг надпис **ad Iatrus**, а отляво съкращение "f". Последното не е от латинската дума "река", тъй като авторът си служи със "fl(uvius)". По-вероятно в случая да става въпрос за съкращаване на думата f(rurion) или f(ossaton). И двата термина съответстват на обичайните означения за "войскови лагер": castrum (castra stativa) или stratopedon и може да се приеме за тъждествен на praesidius. Предлогът ad, както и позицията на "лагера", южно от Никополис, изключват вероятността да се отнася за кастела Ятрус. Ситуацията върху картата се припокрива с "погрешното" ситуиране на град с име Victoria civitatem (=Никополис) от Йорданес Готски **"при река Iatrus"**(Get., 101)[39]. Става въпрос обаче не за Никополис ад Иструм, а за донякъде едноименно укрепено средище на мястото на дн. Търново, въпреки че надписът Ternobum е поставен на река Iatrus с устие при Дурусторум.

Всичко това поставя категорично въпроса не е ли "столичното" име Търново с късноантичен, "готски" произход? Запазените остатъци от готския език през IV-VI в. дават конкретни указания за положителен отговор не само от езикова, но и от смислова и историческа гледна точка.

От първостепенна важност за нас са запазените у Константин Багренородни думи и словесни съчетания, използвани от готските представители в церемониите по време на т.нар. ludi gothici в Константинопол, датиращи не по-късно от началото на V в.[40] Сред произнасяните по време на церемониала готски възгласи особен интерес за нас представляват тези, в които фигурира понятието за Бог: Τοὺλ и νικάτο τούλδο, за което багренородният

писател дава чисто гръцки еквивалент: νικάτω ὁ Θεὸς, т.е. "Божията победа". В коментариите си Й. Рейски дава значението Βραβεῖον νίκης, Brabeo victoriae. Според речника на К. Багренородни думата Τοὺλ е изражение на понятието "Бог" (например: τούλβελε = "Добрият Бог"). С други думи, става дума за възглас за подкрепа към "Непобедимия Бог" (ab invicti Dei), който на готски език звучи като Tur (Вж. по-долу). Още по-важно за нас е обаче обяснението на К. Багренородни за готската дума от римски произход: **τούλδο - ἡ τροφὴ τῶν στρατευμάτων**. В буквален превод то означава "войнишко възнаграждение (прехрана)" или "лагер за войнишка издръжка". Това обяснение влиза в известно противоречие с тълкуването на готската дума от византийския автор от X в. Противоречието отпада, ако допуснем, че думата τροφὴ е заменила (ἡ) τροπὴ. Така смисълът на интересуващата ни готска дума от римски произход придобива значенията: "обръщане (посока или неприятел в бягство)", "поврат", но също така и "победа" или може би "победен знак" (вж. военен трофей). С други думи зад τροφὴ τῶν στρατευμάτων може да се търси смисъл "военна победа" или "лагер на победата". По смисъл това име отговаря точно на гръкоезичното Nicopolis, т.е. "град на победата" и то подхожда напълно за една готска presidia (refugia)[41].

С оглед на това може да се формулира хипотезата, че названието на военния център от IV-VI в. върху хълмовете на река Янтра при дн. Търново е имало аналогичен смисъл, но в езика на местното готско население. В такъв случай цитираното по-горе съобщение на Йорданес не ситуира грешно Никополис ад Иструм "на река Ятрус", а смесва две "едноименни" селища: старият Траянов град и късноантичен кастел, който по времето на Йорданес (около средата на VI в.) вече е бил в сериозен упадък с издигащия се след началото на V в. град на мястото на средновековно Търново. Ако се позовем на данните от картата на Николас Сансон, новият център не е носил официално гръцкото название Nicopolis, а само означението **f(rurion) ad Iatrum.** Непосредствен повод за отъждествяването му със стария римски град е било тъждественото значение на неговото собствено име, което Йорданес превежда от готски на латински като: **Victoriae civitatem**. В готското си звучене името на укрепения център на завоя на Янтра трябва да е звучало приблизително *civitatae Tul(r)don, *Turnupolis.

В основата на реконструираното название е готската дума tuldo > turdo "победа", победен (знак)". Тя произлиза от семантиката на Τοὺλ и се отнася до представата за Небесният Бог. В нея се съдържат собствените имена на две от "Троицата" върховни божества: Небесният Tür (Tiu,Tyr) ? Гръмовержецът Tor (Donar). В ранния период, преди издигането на Один, те са покровители на военните предприятия и на храбрите воини. Тор е бог на воинската власт и на въоръжения народ, а Тюр покровителства военните събрания и воинските правила[42]. Тацит(Germ., IX) оприличава Тюр с Mars, а в "Младшата Еда" той е представен като "бог на битките". За култово почитание на заселеното през късната античност в Долна Мизия и по-специално в района на Нове, Дичин (край Никополис) и др. готско население към древногерманските божества на победата са налице и някои археологически находки[43]. В периода на своята християнизация готите, чийто духовен водач е Улфила (Урфила), възприемат Бог-Отец и самия Христос изключително като "цар на победата"[44]. В превода на Свещеното писание от "готския Мойсей"(така Константций II наричал Улфила) християнска терминология утвърждава представата за Бог като "Бог на силата", даряващ победа в битките[45]. Този е смисълът и на акламационните призиви на готите-федерати, предадени от Константин Багренородни. В тях собствените имена на старите победоносни божества на гото-германците Тог и Тьг са станали синоними за "победа". Забележително е, че в разказа за трите сребърни статуи, като метафорични образи на нападащите Империята "варварски" народи, тази на готите е оприличена заради тяхната войнственост с бога на войната Арес (εἰς στήλην Ἄρεω κεχωσαμένην ἐν Θράκῃ, εἰσόκε θούριος οὗτος ἐπί χθονὶ κέκλιται Ἄρης, οὔποτε Θρηΐκίης ἐπιβήσεται ἐθνεα Γότθων)(AP, IX, 805)[46].

В този смисъл можем да си позволим реконструирането на името на готския "град на победата" на река Янтра: федератският аналог на собствено римския Nicopolis ad Istrum, като *castrum Turnum \Tornum[47].

Един друг пример с използване на готска лексика в края на VI в. ни дава още по-точен паралел за семантиката на името Търново (=Turnovo). Там виждаме, че занимаващата ни по-горе дума τοῦλδον е всъщност военна команда[48]. Това изглежда е имал предвид и Константин Багренородни, като сочи "римски" произход за думата τούλδο. Всъщност става въпрос за армейски термин, по подобие на прочутия "варварски боен вик barritum, използван и от римската войска[49]. Подобен смисъл на военен термин ще да е имало и цитираното по-горе гото-гръцко съчетание. За нас обаче от особен интерес са засвидетелстваните у Теофилакт Симоката и Теофан Изповедник форми на военната команда: τόρνα (ῥετόρνα), за която самите автори сочат, че е звучала близо до една от военните команди, най-вероятно производна на τοῦλδον[50]. Произходът на въпросния термин не е "източнолатински" или "проторумънски", както се опитва да докаже П. Настурел, а готски. От разказа на византийските автори се знае със сигурност, че tórna, tórna ? било зов-подкана за "обръщане назад" и че той е бил на "туземен език" (ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ)[51]. Събитията се развиват в един от проходите на Източна Стара планина. Това и особено данните за значителен процент от готи-федерати в късноримската войска, дават основание да се приеме, че под "туземен език" се има предвид родния език на

готите. Това се потвърждава и от неприличаните за този случай данни у Константин Багренородни (вж. по-горе).

Готската дума tórna се съдържа изцяло в основата на ойконима "Търново", естествено след като държим сметка за спецификата на славянския звук ъ, който е резултат от славянски изговор на o\u. Наистина в повечето случаи в латиноезичните форми на името той е заменен с "i", като често гласният звук е изместен зад "r". В гръцките вместо "еровата гласна" стои "йота" или "епсилон". Всички тези различия обаче са породени от разни транскрибции на славяноезичната форма на името. Според мене то е звучало приблизително *Turna, *Turnu[52]. Тук е мястото да си припомним, че в унгарски документ от 1261 г. българската столица е наречена Turnow Bulgaros, т.е. "българският Турнов"[53]. Сходни произношения на името можем да срещнем и в домашни и други чуждестранни източници. По такъв начин реконструираната именна форма на българската столица намира точни съответствия в късно-средновековни названия на градовете по Дунав: Турну Северин, който е наследник на римския Drobeta и късноантичния Theodora (sic!)[54], или Турну Магуреле, славянобългарският Холъвник[55]. Примери за аналогични по звучене имена, обикновено трансформация на латиноезичното turis[56], можем да видим на различни места в гото-германския свят, като Торнау, Тур, Тулуза, Тул (на р. Мозел) и пр.

Готската дума tórna у Теофилакт Симоката и Теофан изразява значение на "обръщане", "движение в обратна посока". Този смисъл в името на селището при хълмовете край Янтра може да бъде възприет, ако допуснем, че става въпрос за течението на самата река, която, описвайки широк и плавен завой, се "връща" почти на 360 градуса, от другата страна на Царевец[57]. Тази забележителност отбелязва и Теодор Скутариот при лаконичното си, но изразително описание на местоположението на българската столица[58]. Приложимостта на думата "обръщане", "връщане" едва ли може да се оспорва. Въпросът е кога би могло да се осмисля по този начин названието на селището при завоя на Янтра? Преди да се наложи неговата "триумфална" семантика или много по-късно, след нейното изпразване от съдържание, когато настъпват условия за вторична етимологизация? Втората възможност изглежда по-вероятна, но е рисковано да се излагат аргументи в една или друга посока, тъй като те взаимно се обезсилват.

Свидетелството на Прокопий Кесарийски показва, че около средата на VI в. старинното тракийско название Zikidava за селището при големия завой на Янтра е все още в употреба, като най-вероятен негов носител са именно местните траки. Някои особености в техния език, на които обръща внимание още В. Томашек, подсказва, че налагащото се готско "триумфално" название може да е било осмисляно по подобен начин и от самите тях[59] и без съмнение е допринесло за неговото налагане през средновековието. Вероятно още през късната античност към готското име, омофонично на Zikidava, е бил добавен суфикс –ava. Неговото налагане, наред с -ova, -ova, -ov обаче следва да се търси през епохата на Първото българско царство. Основанията за това се коренят в особеностите в столичните имена Плиска и Преслав. Автентичното наименование на първата столица има традиционен характер и негов носител са Аспаруховите българи[60]. То е засвидетелствано точно у византийските писатели: Лъв Дякон, Ана Комнина и др. и на (пра)български език като Plisk oba. Втората съставка обозначава характера на селището: военен лагер (campus) или, както е посочено в надписа на хан Омуртаг (815-830) от 821-822 г.: κάνπον. В славянизирания си изговор тя е звучала като: ova, откъдето са и формите Плискова и Плисков, а по-късно и Плюска>Плиска. Според мене подобно приставка името е получило още преди покръстването. Към готското Turnu, Turna е било добавено българското (=ирано-тюркско) понятие за "град-лагер" oba, което вероятно заменило гръко-римското castellum или polis и така се е формирало названието Turn oba>Turn ova>Turnov, което в крайна сметка е довело чрез славяноезичния изговор и транскрибция до Търновъ, Трънновъ. Впрочем възприемането на гото-германското теофорно име от Аспаруховите българи изглежда напълно логично, особено след като знаем, че терминът за лагерно селище у тях, както и у редица други номади е turuq, а съставката –tur\-dur влиза като характеристика на традиционните им поселения в самоназванието "уногундури"[61].

За готския произход и характер на името "Търново" и неговата близост с името на Плиск оба (Плиска) разполагаме с важен домашен документ. Това са добре известните сигли, с които е изразено името на столица Търново върху медни монети на цар Иван Александър и сина му Михаил Асен[62]. На опаката страна, около схематично изображение на търновската крепост, са изписани 4 букви: **T P N B.** С тях е изразено названието на столичната монетарница, така както върху ранните византийски монети стои името CONOB, т.е. Константинопол. В нашия

Лице *Опако*

Монета на цар Иван Александър и сина му Михаил Асен с руническа буква(t)-символ на Бога на победата Tür\Tyr.

случай обаче са подбрани само съгласни и това не е случайно. По такъв начин (ΠΛΣΚ-ας) е изписана сакрализираната форма на собственото име на

българската столица от IX в. в Чаталарския надпис на хан Омуртаг. За нас обаче е по-важно друго. В някои от споменатите монети начертанието на буквите е нехарактерно за кирилското или гръцко писмо. Това в особена степен важи за първата буква: вместо Т там стои нейното съответствие в германското руническо писмо (t), която в късноантичната мистика на буквите символизира бога на войната: Deus Invictus Tür\Tyr (обр. 1)[63]. Това е сигурно указание за познаване в българската столица през първата половина на XIV в.на гото-германското руническо писмо и особено за неговото прилагане при сакрализираното изписване на нейното теофорно име[64]. Очевидно, че всичко това се дължи на "имперската" история на селището и дълбоката, "триумфална" символика на неговото готско название.

В своя исторически път "готското" име на българския средновековен град Търново преминало през сложни езикови транслации, за които говорят различните негови форми. Някои от тях са твърде показателни.

Така например споменатото в надпис от XIII в. от Червен столично име Трꙋновни[65] издава една старинна и неофициална форма на името, в която освен модифицираното Turu->Tru- виждаме суфикс, който твърде много наподобява българското (=прабългарско) име Karvuna[66]. В него обаче, както може да се очаква за славяноезичен писмен паметник от XIII в. съставката –v(u)na е използвана, както и в съвременната му Българска апокрифна летопис, в значение на "укрепено средище" и "град". Още по-категорично до този извод може да се стигне след анализ на именната форма от XIV в. Торвонъ[67]. Тя очевидно е резултат от осмислянето на името на българската столица като "вуна на Тор", "Торов град" и пази съвсем непосредствено старинното готско посвещение на "президията" на р. Ятрус на бога на победата и войната Тор, така както край руския Киев в средновековието се говори за "Торова божница" или "Туров"[68]. Очевидно това е имал предвид Григорий Доброписец, като сочи, че главният град на "Загорие" е бил "наричан по-рано Торвон, а сега Тринов".

Най-ранното действително споменаване на името на българската столица принадлежи на Георги Акрополит и е под формата Στρίναβος[69]. Случайна ли е тази форма на името на "градчето" от 1190 г.? Едва ли. И в нея се наблюдава двучленна структура. Втората съставка: -avos е изглежда влияние на названието на предшественика на столица Търново – Presthlava[70]. Какъв е обаче произходът на Strin-? В това съчетание, според мене, се съдържа транскрибция за старинното название на града на Iatrus, който в използваните от Георги Акрополит неизвестни източници трябва да е бил сочен като "град на победата на Istros". В такъв случай можем да допускаме съществуване на формата *Istrinava>Strinava. Тя по смисъл е точен, гръкоезичен, аналог на съчетанието "аул на Дунав" от Търновската колона на хан Омуртаг и трябва сериозно да се замислим дали колоната, както допуска Й. Андреев, не свидетелства за съществуването на "аул" в Търново?[71] Или става дума по-скоро за съзнателно подбрана от първите Асеневци колона с обозначение на български държавен център от IX в., чието име е било съотносимо с това на старото гото-българско средище на р. Янтра.

БЕЛЕЖКИ

[1] Сбирка на основните източници и изследвания по въпроса у: **Ковачев, Н.** Произход и значение на името Търново.- Приложение към История на Велико Търново, 1. С., 1986, 378-385. Вж. още **Андреев, Й.** История на Второто българско царство. Курс лекции. В. Търново, 1999, 185-217.

[2] Срв. **Георгиев, П.** Асеневци в Плиска.- В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 87-92.

[3] **Велков, В.** Ζικιδεβα ' Σικιδαβα = дн. Велико Търново?.- В: Палеославистика и епиграфика. В памет на проф. Ив. Гълъбов. В. Търново, 1988, 76-82. За ранновизантийските строежи на хълма "Момина крепост" вж. **Дерменджиев, Е.** Ранновизантийската крепост на хълма Девин град при Велико Търново (Фортификация, водоснабдяване, жилищно строителство, планировка и датировка).- ИИМ-В. Търново, 13, 1998, 175-200.

[4] **Dinchev, V.** Zikideva – An Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans.- Archaeologica Bulgarica, I, 1977, 3, 66-69.

[5] **Алексиев, Й.** Ранновизантийският град във Велико Търново.- В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. Ст. Ваклинов. В. Търново, 1994, 21-28 и цит. литература. Вж. специално тезата на Н. Ангелов за ранновизантийския град върху Царевец като приемник на Никополис ад Иструм в: История на Велико Търново, с. 57.

[6] **Динчев, В.** Към историята на Никополис ад Иструм и неговата територия през втората половина на V в.- In: Roman and Late Roman City in Bulgaria. Sophia, 2001, 45-50.

[7] **Dexippi Athenensis.** Fragmenta.- Гръцки извори за българската история, I. С., 1954, с. 2-3.

[8] **Iordanes.** Getica, 101.- Латински извори за българската история. С., 1958, с. 341.

[9] **Ammianus Marcellinus.** Rerum gestarum libri, XXXI, 11, 2.- ЛИБИ, I, с176-177.

[10] Срв. **Торбатов, С.** Укрепителната система на провинция Малка Скития от края на III – VII в. С., 2002, с. 77 и сл. Срв. в този смисъл използването на термина praaesides в Notitia Dignitatum, pars Oriens, I,79 (ЛИБИ, I, с. 227).

[11] **Scriptoriae Nistoriae Augustae**.- ЛИБИ, I, с. 67. Под "Хемимонт" тук трябва да се разбира "Хемска планина", а не по-късната едноименна административна област. Срв. за това текста на писмото на Клавдий II до Аврелиан, като пълководец: Пак там, 71-72. Вж. за събитията през 270 г. още: **Paulus Orosius.** Historiae adversus paganos, VII,23,3.- ЛИБИ, I, с. 209.

[12] Ibidem, 9,3.- ЛИБИ, I, с. 66.

[13] **Sextus Aurelius Victor.** Liber de caesaribus, 34, 1-3.- ЛИБИ, I, с. 92.

[14] В този смисъл трябва да се схващат думите на Лактанций. Срв. **Lactantius.** De mortibus persecutorum, 7,4.- ЛИБИ, I, с. 48, бел. 2.

[15] **Ammianus Marcellinus,** XXVII, 4, 11-12.- ЛИБИ, I, с. 152.

[16] **Пак там**, с. 349.

[17] **Пак там**, с. 359.

[18] **Philostorgius.** Historia ecclesiastica.- ГИБИ, I, 30-31.

[19] **Isidor Hispalensis, episcopi Sevilensis.** Historia Gothorum, 10.- ЛИБИ, I, с. 382.

[20] **Дуйчев, Ив.** Търново като политически и духовен център през късното средновековие.- В: Българско Средновековие. С., 1972, с. 414 и цит. лит.

[21] **Бартикян, Р. М.** Петр Сицилийский и его "История павликиан".- Византийский временник, XVIII, 1961, с. 351, бел. 11.

[22] ЛИБИ, I, с. 359.

[23] Срв. **Reiskii, Io. Iac.** Comm. ad append. lib. I De cerim. Bonnae, 1930, 559, 6: λάκκος : omne receptaculum. Според автора така се обозначават всякакви кухини. Забележително е, че сред значенията на латинското receptus са: "оттегляне, знак за отстъпление", както и "прибежище, убежище".

[24] **Дерменджиев, Е.** Цит. съч., 184-186, обр. 3 и табл. I,1. Значението на гръцкото λάκκος е "цистерна, басейн, езеро, блато".

[25] **Робов, М.** Късноантично строителство в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново.- В: Сборник в памет на проф- В. Велков. В. Търново, 2003 под печат).

[26] **Иванов, Й.** Български старини из Македония. С., 1970, 475-479.

[27] **Иречек, К.** История на българите. С., 1978, с. 268, бел. 91; **Мутафчиев, П.** Владетелите на Просек.- В: Избрани произведения, I. С., 1973, 172-285 и спец. 228-229. Срв. още **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, 2. С., 1978, с. 89.

[28] **Мутафчиев, П.** Цит. съч., 238-239, бел. 89.

[29] Пак там, с. 253, бел. 118.

[30] Срв. **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 69 и сл., както и с.98 и сл. За съжаление авторът не отделя внимание на въпроса за готския произход на цар Борил и севастократор Стрез, но приема, че са били родни братя.

[31] Срв **Златарски, В.** История на българската държава през Средните векове, III. С., 1972, с. 312, 315-316.

[32] **Мутафчиев, П.** Цит. съч., с.230; **Иванов, Й.** Цит. съч., с. 476; Христоматия, с.89.

[33] **Annales de Dioclea.**- ЛИБИ, III. С., 1965, с. 171.

[34] В писмо на латинския император Хенрих Стрез (Stratius), е наречен nepos, сиреч племенник.

[35] Срв. **Златарски, В.** Потеклото на Петра и Асеня, водачите на въстанието от 1185 г.- Сп. БАН, XLV, 22. 1933, 7-48; **Мутафчиев, П.** Произходът на Асеневци.- В: Избрани произведения, II. С., 1973, 150-194; **Божилов, Ив.** Цит. съч., с. 11 и сл. Вж. още изразените от нас нови съображения за тюрко-българския произход на възстановителите на българската държавност в края на XII в.: **Георгиев, П.** Цит. съч., с. 87 и сл.

[36] **Georgius Acropolita.** Historia, 20.- ГИБИ, VIII. С., 1971, с. 158. Въпросите, свързани с това известие е много важен и на неговия анализ ще се спра отделно.

[37] **Innocentius III papae et Calloiohannis regis.** Epistolae.- ЛИБИ, III, 309, 311-312, 314. Срв. **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII-XIV в. С., 1999, с. 443 и сл.

[38] **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дурусторум от Август до Маврикий. С., 1999, с. 50 и сл., обр. 7.

[39] ЛИБИ, I, с. 341.

[40] **Const. Porphyrogenetis.** De ceremoniis aulae byzantinae, I, 83, ed. Reiskii. Bonnae, 1829, p. 381 sqq.

[41] Срв. бел. 23 тук.

[42] Мифы народов мира, 1. М., 1980, с. 285 и сл.; Мифы..., 2. М., 1982, 519 и 536.

[43] **Владкова, П.** Амулети от кост и рог от Долна Мизия.- ИИМ – Велико Търново, 13, 1998, 103-110.

[44] **Кардини, Фр.** Истоки средневекового рыцарства. М., 1987, с. 176 и сл.

[45] **Пак там**, с. 182 и сл.

[46] Cf. **Tomaschek, W.** Die Alten Trakern. Wien, 1980, II, 53-54. Срв. още: ГИБИ, I, 84-85.

[47] Преходът на lv се наблюдава и в произношението на името на Vulfila (Gulfilas) като Ulfilas > Uffilas. Всъщност името на ортодоксалния предшественик на готския "понтифекс" и участник в Никейския събор като "епископ на готите" е Theofilus (=Обичащ Бога). Срв. **Socrates.** Hist. eccl. – ГИБИ, I, 40-41. Това ми дава основание да се запитам дали името Urfilas (Ulfilas) не произлиза от Turfilas и не означава ли на готски също "Обичащ Бога"(Ъг filео)?

[48] **Bréhier, L.** Les institution de l'Empire byzantin. Paris, 1949, p. 346, 356, 375-376.

[49] **Amm. Marcell.**, XXXI,7, 11.- ЛИБИ, I, с. 171.

[50] **Nasturel, P.** Quelques nots de plus a propos du "tóyrna fratre" de Thйophylacte et de Thйophane.- Byzantinobulgarica, II. Sofia, 1966, 217-222.

[51] **Theoph. Symm.** Historia.- ГИБИ, II. С., 1959, с. 307; Срв. **Theoph. Confess.** Chronographia.- ГИБИ, III. С., 1960, 243-244. Авторът употребява за същия случай израза "бащин език", под което обикновено се има предвид езика на римляните, но в случая съвременник на събитията е Теофилакт Симоката и неговото определение би трябвало да е по-точно.

[52] Според **Москов, М.** Търново в най-древното си минало. Търново, 1918, 3-15, името на града произлиза от латинската дума turn. Както отбелязва обаче Н. Ковачев (вж. бел. 1 тук) подобна дума липсва в латинския език. Така че въпреки погрешната си посока на търсения, старият радетел на търновската древност се е досетил за романо-германския произход на името на българската столица.

[53] **Ников, П.** Българо-унгарските отношения от 1257-1277 г.- Сп. БАН, XI, 1920, с. 20.

[54] **Tudor, D.** Oltenia Romana, ed. III. Bucuresti, 1968, 277-287; **Davidescu, M.** Drobeta in secolele I-VII. Craiova, 1980, passim; **Bandoc, D.** "Bridge Heads" on the Northern Border on the Dacia Ripensis provinciae between the 4-th and the 5-th Centuries.- In: The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 167-172.

[55] **D. Tudor.** Op. cit., 314-315. Срв. **Ал. Кузев.** Холъвник.- В: Бълтарски средновековни градове и крепости, 1. Варна, 1981, 140-148 и цит. лит. Важно е да се подчертае, че Никопол и Холъвник-Турну Мъгуреле на отсрещния бряг на Дунав оформят "двойка" градове, която наподобява тази с Никополис ад Иструм и Търново.

[56] За тази етимология се изказва още проф. Б.Цонев. Срв. **Николов, Т.** Град Велико Търново.- В: Сб. Климент Търновски. С., 1927, с. 259.

[57] Вж. по-горе бел. 23.

[58] **Theodorus Scutariota.** Compendium Chronikon.- ГИБИ, VIII, с. 255: "разположен на планина и **заобиколен в кръг** от река".

[59] Срв. ter 'salvator, victor' в тракийското царско име Терес: **Tomaschek, W.** Op. cit., II,2, S. 37.

[60] **Георгиев, П.** ΙΣ ΤΗΣ ΠΛΣΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΝΠΟΝ. Градът Плисков (произход и значение на името).- В: Трудове на катедрите по История и Богословие при ШУ, 3. Шумен, 1999, 12-31; Плискова-Плисков и прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие.- В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 7. В. Търново, 2000, 43-60.

[61] Срв. **Георгиев, П.** Столицата на хан Кубрат.- В: Трудове на катедрите по История и Богословие при ШУ, 4. Шумен, 2001, с. 27; Уногундури – самоназвание на Аспаруховите българи.- В: Сборник в чест на проф. Георги Бакалов. С., 2003 (под печат).

[62] **Мушмов, Н.** Монетите и печатите на българските царе. С., 1911, 106-121; **Герасимов, Т.** Монетите от Двореца на Царевец.- В: Царевград Търново, 1. С., 1973, с. 231, №№ 68-73; **Дочев, К.** Монети и парично обръщение в Търново XII – XIV в. В. Търново, 1992, с. 98 и сл., табл. XXXIII, 1, 2, табл. 11, 10. Използвам случая да благодаря на К. Дочев за колегиалната подкрепа при осигуряване на подходяща фотография на посочената монета на Иван Александър и Михаил Асен.

[63] **Agrell, S.** Die Spdtantike Alphabet-Mystik und die Runenreihe.- In: Bulletin de la Sosietй royale des Lettres du Lund, VI, 1931-1932, S. 2, 18,20-21, 45, 54. За буквения символ "Т", като символ на "военна победа" (Soli invicti comiti) по времето на Константин Велики вж. **Kellner, W. "T" – ein** Symbol auf Munzen Constantins des Grossen.- In: Tortulae. Studin zu altchristlichen und byzantinischen Monumenten (=Rцmische Quartalschrift fьr Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, 30. Supplement. Rome, Freiburg, Wien, 1966, 187-194.

[64] Примери за посвещаването на източнославянски местни имена на скандинавския бог Туг, Тог ?ж. у **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка, III, с. 124.

[65] Срв. **Popkonstantinov, K., O. Kronsteiner.** Die Altchristliche Inschriften, 2.- In: Die Slavische Sprache, B. 52, 1997. Salzburg., S. 45.

[66] **Георгиев, П.** Името Карвуна и прабългарите.- Старобългаристика, XXVI, 2002, 2, 70-82 и пос. литература и източници.

[67] Срв. Пространно житие на Ромил Видински от Григорий Добросиец.- В: Стара българска литература, 4: Житиеписни творби, съст. Кл. Иванова. С., 1986, с. 470; **Андреев, Й.** Търново – столица..., с. 185.

[68] Срв. Новое в археологии Киева. К., 1981.

[69] ГИБИ, VIII, с. 153.

[70] Суфиксът –avos обаче дава възможност и за извеждане от латинското avus.

[71] **Андреев, Й.** Цит. съч., с. 190 и сл.

ТЪРНОВГРАД И НЕГОВИТЕ САКРАЛНИ ПОКРОВИТЕЛИ

ПЛАМЕН ПАВЛОВ
(Велико Търново)

Средновековната българска столица, "Богопазеният Цариград Търнов", притежавала сакрален пантеон, който превръщал този град не само в политическа, но и в ***свещена столица*** на българите. В нашата многовековна история няма друг град, който да е съдържал толкова много свещени реликви, чудотворни икони, мощи на светци. Град, който да е дал на България и православния свят толкова духовни водачи и просветители. И който да е бил така безпощадно ограбен, сам превърнат в град-мъченик от превратностите на историята.

Изграждането на Търново като сакрален център започва с пренасянето на мощите на българския национален светец, закрилник и чудотворец Иван Рилски от Средец (дн. София) в столицата Търново през 1195 г. Този важен за онези бурни времена културно-политически акт е ръководен лично от цар Асен I. Тази линия на "събиране на святост", на постигане на "сакрална защита" и покровителство в духа на епохата е убедително продължена от Калоян (1197-1207) и Иван Асен II (1218-1241). Така Търново се превръща във ***"втори Цариград – и на думи, и на дело"***! И това не са вдъхновени слова на български автор, който може да бъде заподозрян в патриотична екзалтация, а на цариградския патриарх Калист – един от критиците на Търновската патриаршия в средата на XIV в. – обстоятелство, което прави това признание още по-стойностно и убедително.

През XII-XV в. в Търново са се пазели мощите на около двадесетина български и византийски духовни водачи, мъченици и преподобни (***св.св. Иван Рилски, Гаврил Лесновски, Иларион Мъгленски, Петка Търновска, Филотея Темнишка, Михаил Воин, Йоан Поливотски***, императрица ***Теофана,*** патриарсите ***Йоаким I, Макарий*** и ***Йоаким III***, на зверски избитите от османците ***110 Търновски мъченици*** (1394 г.), за известно време на ***св. Сава Сръбски***, може би на ***св. Неделя,*** вероятно частици от мощите на ***св. Димитър Солунски,*** на малко известния днес, но почитан в тогавашна Византия и България ***св. Варвар*** и др.). Още нещо, близо едно столетие в българската столица са се съхранявали някои от безценните реликви на вековната Византийска империя, вкл. кръстът на равноапостолния император ***Константин Велики***. Те попадат тук след победата на Асен над армията на Исак II Ангел в Тревненския проход (1190 г.), а част от тях са върнати обратно във византийската столица при подлото бягство на чуждия поставеник цар Иван Асен III (1280 г.).

Търново дава на православния свят бележити имена като св. ***Киприан Московски***, митрополит на Москва и цяла Русия, св. патриарх ***Ефрем Сръбски***, с ролята му на водещ религиозен център са свързани прочутите светци ***Теодосий Търновски***, ***Ромил Видински***, ***Роман Търновски***, ***Никодим Тисмански***, чиито мощи са се озовали на други места. Разбира се, най-ярко се откроява ***св. патриарх Евтимий Търновски***, чиято слава на духовен водач и писател е стигала ***"чак до Северния Океан..."*** Българската столица дава на православния свят и необозримия книжовник ***Григорий Цамблак***, митрополит на Киев и Литва, автор, който по безпрецедентен начин принадлежи на няколко средновековни литератури – българската, сръбската, молдовската, руската, литовската, византийската... Можем да продължим "списъка" на православните духовни водачи на други народи с имената на вселенския ***патриарх Йосиф II*** (1416-1439), син на ***св. цар Иван Шишман***, с онези на молдовските митрополити ***Дамян*** и ***Теоктист*** от XV в.

Така именно в старопрестолния Търновград се развиват светителски култове, които надхвърлят границите на средновековна България и са възприети от други православни народи. Дори и св. Иван Рилски в крайна сметка е и ***търновски светец***. И това е така, защото културната политика на търновските царе и авторитетът на Търновската патриаршия превръщат местните култове (от Източна Тракия, Рила, Македония и т.н.) в национални и общоправославни.

Къде са днес средновековните закрилници на свещения български град? Мощите на някои от тях може би още лежат неоткрити в земята на Царевец и Трапезица. Повечето обаче са изнесени от Търново още в края на XIV–XV в. През 1469 г. "нетленното тяло" на св. Иван Рилски се завръща в неговия прочут манастир в планината Рила. Мощите на знаменитата закрилница св. Петка днес са в Яш, а на св. Филотея – в Куртя де Арджеш, старите столици съответно на Молдова и Влахия.

В духовните представи на българите цели седем столетия, от 1186 до 1879 г., Търново е единствената възможна българска столица. Нещо повече, до началото XIX в. градът е и българската ***"вечна столица"***, тъй като историческата памет за старопрестолните градове Плиска, Велики Преслав и Охрид е силно избледняла. В съзнанието и творчеството на водещите умове на нацията през XVIII – XIX в. (Паисий Хилендарски,

Софроний Врачански, Георги Раковски, Васил Левски, Любен Каравелов, Христо Ботев) градът на Асеневци е символът на жадуваната свобода. И затова именно тук е свикано Учредителното Събрание (1879 г.), приета е Търновската конституция, най-важните актове на новата българска държава, вкл. съединението на Княжество България с Източна Румелия (6 септември 1885 г.) и обявяването на Българската независимост (22 септември 1908 г.).

Ако припомняме тези познати факти, то е, защото Велико Търново в действителност продължава да бъде един недооценен български град. А Велико Търново е ако не най-древният, то определено ***най-българският град*** като символика и духовно излъчване. Велико Търново несъмнено трябва да притежава специален статут на "историческа столица", която олицетворява България, нейните дълбоки корени и пътя ѝ към бъдещето.

Търновски светци, почитани и от други православни народи

- св. Иван Рилски († 18 август 946 г.) – култът към националния светец е популярен по цялата обширна теротрия на средновековна България (вкл. дн. Македония, части от дн. Гърция и Сърбия), Русия. Мощите му са пазени последователно в Рилския манастир, през XII в. в София, в унгарската столица Естергом (1183–1186). От 1195 до 1469 г. са в столицата Търново (в едноименната църква на хълма Трапезица), след което са върнати в Рилския манастир.

- св. Гаврил Лесновски (XI–XII в.) – в България (най-вече в Македония и Кюстендилско) и Сърбия. През XIII–XIV в. мощите му са в българската столица Търново.

- св. Иларион Мъгленски (XII в.) – в България, Византия и Сърбия. Мощите му през XIII–XIV в. са в Търново.

- св. Михаил Воин от Потука (XI в.) – в България, а вероятно и в съседните страни.

- св. Петка (Параскева) Търновска (X в.) – в България, Византия, Сърбия, Влашко, Молдова, Русия. Мощите ѝ са пренесени от Епиват в столицата Търново от цар Иван Асен II). След 1395 г. през Видин, Сърбия и Константинопол се озовават в средновековната молдовска столица Яш (1641), където се пазят и днес.

- св. Филотея Темнишка (X в.) – почитана в България (мощите ѝ са били в Търново, след 1395 г. – във Видин, след което в старата влашка столица Куртя де Арджеш.

- св. Теодосий Търновски († 1363 г.) – в България, през XIV–XV в. е почитан също и във Византия, Влашко, Молдова, Сърбия. Мощите му са били в Константинопол, днес в неизвестност.

- св. Ромил Видински († ок. 1385 г.) – в България, Византия и Сърбия. Мощите му навярно са били в Раваница, Сърбия.

- св. св. 110 търновски мъченици († 1394 г.) – мъченическата смърт на цвета на българската аристокрация и столичното гражданство (при отказа им да приемат исляма) има отзвук както в България, така и в Московска Русия и Литва.

- св. Патриарх Евтимий Търновски († ок. 1402 г.) – последен търновски патриарх, бележит писател, проповедник и духовен водач. Почитан е в България, а през XV в. и в Сърбия, Влашко, Молдова и Русия. Мощите му най-вероятно са били в Бачковския манастир, днес са в неизвестност.

- св. Киприан Московски († 1406 г.) – в Русия и България. Мощите му са в Успенския събор в Московския Кремъл.

- св. патриарх Ефрем Печки († 1406 г.) – в Косово и Сърбия. Мощите му са в църквата "Св. Димитър" в Печ (Косово).

- св. Исай Серски († в края на XIV в.) – сръбски монах, сръбски и български книжовник. Почитан в Сърбия, България и дн. Македония.

- св. Никодим Тисмански († 1406 г.) – български монах от Македония, водач на монашеството във Влашко, близък на св. Патриарх Евтимий. Национален светец на румънците, почитан също в България и Сърбия.

Търновски дейци – духовни водачи на други православни народи (XIV-XV в.)

Вселенски (Константинополски / Цариградски) патриарси:

Йосиф II (извънбрачен син на цар Иван Шишман) 1416 - 1439 г.

Митрополити на цяла Русия (Киевски и Московски и/или Литовски):

Св. Киприан (Киевски и Московски) 1375 - 1406 г.

Григорий Цамблак (Киевски и Литовски) 1415 - 1420 г.

Сръбски (Печки) патриарси:

Св. Ефрем («от Търновската страна») 1375 - 1380, повторно: 1389 - 1390 г.

Молдавски митрополити:

Дамян 1437-1447 (ученик на патриарх Йосиф II)

Теоктист 1453 – 1478 (вероятно ученик на патриарх Йосиф II)

БЕЛЕЖКИ

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. София, 1994, 1999.

Антонова, И., Ив. Габеров, Пл. Павлов и др. Български енциклопедичен речник. В. Търново, 1999, 2001.

Данчев, Г., Н. Дончева- Панайотова. Св. Търновска книжовна школа (Антология). В. Търново, 1987.

Дончева-Панайотова, Н. Киприан – старобългарски и староруски книжовник. София, 1980.

Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина, I-II. София, 1943-1944.

Иванов, Й. Български старини из Македония. София, 1930 (1972).

Иванова, Кл. Патриарх Евтимий. София, 1986.

Obolensky, D. Six Byzantines Portraits. Oxford, 1988.

Павлов, Пл., В. Грудков. Призвани да просияят...(Жития на св. Йоаким I Търновски, св. Исая Серски и св. Ефрем Печки). В. Търново, 1999.

Павлов, Пл., Хр. Темелски. Българските светци. София, 2003 (под печат).

Партений, епископ Левкийски. Жития на българските светци, I-II. София, 1974 – 1979.

Патриарх Евтимий Търновски. Съчинения (Под ред. на Кл. Иванова). София, 1990.

Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България, I-II. София, 1978.

Попруженко, М.Г. Синодик царя Борила. Одесса, 1899; София, 1928.

Стара българска литература, т. 4 (Житиеписни творби). Съст.и ред. Кл. Иванова. София, 1986.

Търновска книжовна школа, т. I– VI. София – В. Търново, 1974 – 1999.

ГОСПОДИН КУЦАРОВ ОТ ГРАД ОСМАН ПАЗАР – ЕДНА НЕИЗВЕСТНА ЛИЧНОСТ ОТ ЕПОХАТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

(Предварителни проучвания)

МИРОСЛАВ ТОШЕВ

(Омуртаг)

Град Омуртаг[1] е неголямо селище, разположено в полите на Източния предбалкан. Неговото минало, макар богато на факти и събития, е все още слабо проучено[2]. Самият град е почти неизвестен както на специалистите, така и на широката общественост.[3]

През епохата на българското възраждане град Осман пазар е значим комуникационен възел, тъй като е разположен на кръстопът, важен за движението на хора и стоки в Североизточна България, и между два прохода – Котленския на юг и "Боаза" (Търговищкия проход) на североизток.[4] Тези благоприятни условия спомагат за оформянето на града като търговски и занаятчийски център на прилежащите му покрайнини Герлово и Сланник (Тузлука).[5]

Настоящата разработка има за цел да приведе в известност и да систематизира информацията (за съжаление твърде оскъдна), касаеща дейността на Господин Куцаров от град Осман Пазар, чието име е тясно свързано с организацията и построяването на първия български църковен храм – параклиса "Свети Стефан" – в столицата на Османската империя Цариград.

В средата на 40-те години на XIX век българите в Цариград активно се включват в движението срещу гръцкото църковно господство. Една от основните техни цели е създаването на свой църковен храм в столицата на Османската империя. Тази идея се оформя в началото на 40-те години на XIX век и принадлежи най-вече на Неофит Бозвели.[6] Следват няколко години на усилия, подаване на прошения до Високата порта и Гръцката патриаршия, много колебания, вътрешни спорове и несъгласия.[7] През **август 1849 г.** с активното застъпничество на княз Стефан Богориди султанът разрешава да се построи в квартала Фенер "квартира на българските свещеници"[8]. Мястото за нейното изграждане е дарено от Богориди.

На **6 август 1849 г.** в подарената от княза къща на "първи събор" по уреждане делата около бъдещия църковен храм се събират "множество народ, еснафи, търговци и сам князът с всичките си адютанти... и от народът първенците".[9] Сред изброените 18 по-първи люде измежду цариградските българи е и "г. Господин Куцаров – кюхпеджи-устабаши".[10] Първият събор бил ръководен от Ст. Богориди, който тържествено обявил, че подарява този свой имот на българския народ. Неговото желание било тук да се построи голяма църква и метох, в който да отсядат българските поклонници, тръгнали към Светите места. Той предложил също така, докато се изгради храма, да се устрои в старата му къща един временен параклис за да има къде да се молят богу цариградските българи.[11] Събралите се одобрили единодушно казаното от княза.

На **17 август 1849 г.** се събрал "втория събор в присъствието на същите лица"[12] и множество народ. Одобрени били плановете на бъдещата църква, параклиса и метоха. Избрано е седемчленно църковно настоятелство с председател княз Стефан Богориди, който оставил за свой пълномощник Тома Стефанов от Пловдив, първомайстор-абаджия. То трябвало да се заеме със строежа на църковните сгради. Сред избраните седем души е "г.Господин ескеджи".[13]

Още на следващия ден, **18 август 1849 г.** започнал строежа на параклиса. Цариградските българи активно участвали в "делото"[14] с пари, труд и различни материални помощи. Към края на месец **септември 1849 г.** параклиса е завършен. Най-необходимите за богослужението църковна утвар, икони и книги били подарени от различни други храмове и частни лица.[15]

Освещаването на параклиса станало тържествено на **9 октомври 1849 г.** Той бил посветен на името на свети архидякон Стефан[16] в чест на ктитора княз Стефан Богориди. Така българите в столицата на Османската империя се сдобили със свой църковен храм, останал в историята с името "Дървената църква".[17]

На **24 октомври 1849 г.** еснафите и търговците в Цариград провели събрание под председателството на княз Ст. Богориди и съобразно неговото желание определили по един представител, избран измежду тях за съставяне на църковна епитропия.[18]

След освещаването на параклиса "Св.Стефан" на дневен ред било поставено изграждането на метоха, в който да нощуват поклонниците и гостите. Настоятелите се заели със строежа, но скоро занемарили задълженията си, като обръщали повече внимание на частните си работи. Това предизвикало недоволството на еснафите и на **27 декември 1849 г.** било свикано общо събрание на цариградските българи. То снело старото настоятелство и избрало нови петима привременни настоятели и дванадесет техни помощници. Сред

помощниците е и името на "Господин Коста, Осман Пазарли от ескиджийския еснаф".[19]

Новоизбраното настоятелство се заело съвестно с изпълнението на своите задължения. То осигурило работници за довършване на метоха. Тъй като парите не достигали, настоятелите се погрижили да приготвят една специална кондика за събиране на помощи. Най-напред тя била поднесена на гръцкия патриарх и на Синода, а след това – на българските еснафи и търговци из целия Цариград. Градежът на метоха бързо напредвал и след шест месеца, на **23 април 1850 г.**, Гергьовден[20] бил завършен. На същата дата през тази година се паднал и Великден. По този празничен повод настоятелите организирали в църковния двор пищно тържество с народни хора и трапези[21].

След като приключил строежът на метоха привременните настоятели разпратили писма до еснафите и търговците да се съберат, за да проверят финансовите сметки и да изберат ново редовно настоятелство. На **11 май 1850 г.** приходите, разходите и направените дългове били прегледани и заключението било, че не са извършени нарушения[22].

На **14 май 1850 г.** се състояло общо събрание на цариградските българи за понататъшно уреждане на църковните дела. То приело решение, оформено в 10 точки[23]. Най-важните от тях са: освобождават се досегашните настоятели според желанието им; да се избере ново настоятелство, което да уреди прехвърлянето на подарения от Ст. Богориди имот "върху името на когото разсъдят че е по-добре"; да се прегледат всички приходи и разходи по строежа на църковните сгради и да се реши въпроса с направените заеми; ако се установят злоупотреби, то виновните да бъдат наказани според църковните закони; след като всички изброени въпроси бъдат разрешени, тогава "веке ще припознаваме това заведение за общо свещено прибежище и ще го наречем вси торжествено " Болгарский народний имот", точно както що ся види и чете върху лицето на каменозиданний и нарицаемий Метох.

Това единогласно направихме, решихме и уприпознахме пълномощни настоятели следующите Господа:

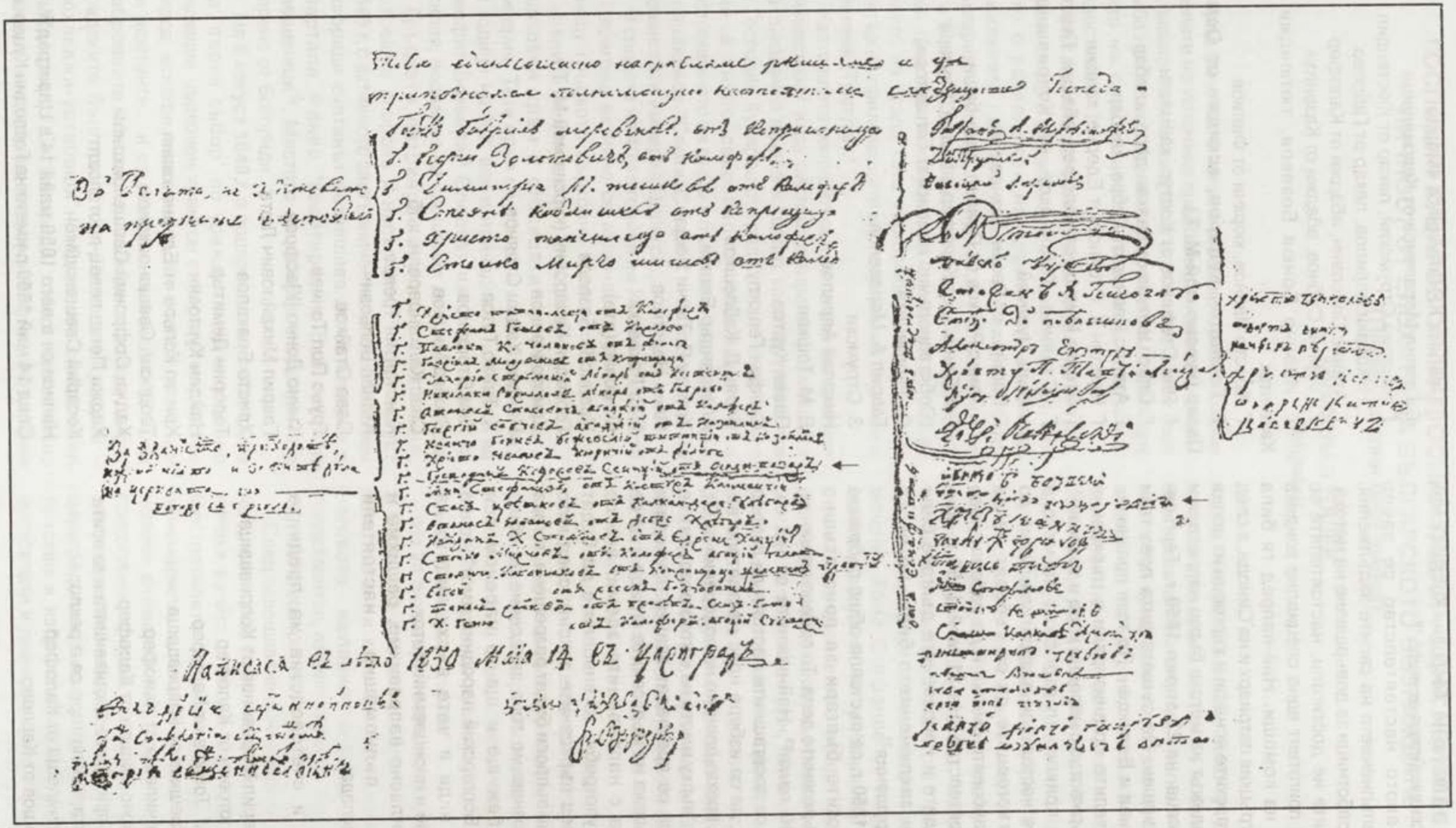
За делата и счетоводства на предните настоятели.

Господин Гаврил Моравенов от Копривщица
Г. Георги Золотович от Калофер
Г. Димитър М. Тошков от Калофер
Г. Стоян Каблешков от Копривщица
Г. Христо Тапчилеща от Калофер
Г. Стойко Мирчо Шишов от Калофер

За зданието, приходите, иждивенията и за всите дела на Църквата, как по-горе ся е рекло:

Г. Христо Тапчилеща от Калофер
Г. Стефан Гешов от Карлово
Г. Павлаки К. Чалъков от Филибе
Г. Гаврил Моравенов от Копривщица
Г. Захария Струмский, лекар от Кюстендил
Г. Николаки Априлов, лекар от Габрово
Г. Атанас Спасович, абаджи от Калофер
Г. Георгий Събчов, абаджи от Казанлък
Г. Иванчо Бонюв Бозвели, тютюнджи от Казанлък
Г. Христо Иванов, кюркчи от Филибе
Г. Господин Куцаров, ескиджи от Осман Пазар (курсив мой-М. Т.)
Г. Яни Стефанов от Костур, каймакчи
Г. Спас Цветков от Калкан-дере, хлебар
Г. Атанас Иванов от Дебре, хлебар
Г. Найден Х. Стоянов от Едерне, ханджи
Г. Стойко Мирчов от Калофер, абаджи, Галата
Г. Стоянчо Каблешков от Копривщица, джелепин, Чурачий
Г. Богой ... от Ресен, бахчеванин
Г. Танас Райков от Прилеп, сеиз-баши
Г. Х.Генчо ... от Калофер, абаджи, Скутари
(Собственоръчно подписват-бел.автора)
От търговците:
Гаврил А. Моравенов
З. Струмски
Николай Априлов
Д. М. Тошков
Павел Куртов
Стефан Гешоглу
Стоян Д. Каблешков
Александър Екзарх
Христу П. Тапчи Леща
Илия Недялков
Г. С. Раковски
От еснаф(ите):
Иванчо Б. Бозвели
Господин Куцарович (курсив мой-М. Т.)
Христо Иванов
Найден Хаджи Стоянов
Х. Танас Татов
Яни Стефанов
Стойко Мирчов
Спас Калкандерели, хлб
Константин Тревов
Атанас Вельович
Сава Стайков
Груьо Поп Тенчев
Кънчо Дончо [К]асфров
Гаврил Михайлович Люта
Христо Бракалов
Тодорин Димитър
Найден Куртович
Христо Кольов от Едърне-капия
Теодосий Свещеноиконом
Хаджи Софроний Свещеноиконом
Хаджи Петко певец-протопсалт
Кесарий Свещенодякон
Написа ся в лето 1850 майя 14 в Цариград"[24].

След **14 май 1850 г.** името на Господин Куцаров

Имената и собственоръчните подписи под Решението на цариградските българи от 14 май 1850г.
Името и подписа на Господин Куцаров са посочени със стрелки.

от ескиджийския цариградски еснаф не се споменава в публикуваните проучвания[25].

Какви изводи могат да се направят от изложеното до тук?

1. Налага се да уточним дали "г.Господин Куцаров кюхпеджи (кьохнеджи) – устабаши" от **6 август 1849 г.** и "г. Господин ескеджи" от **17 август 1849 г.** са една и съща личност. Като се има предвид записаното от Н.Сапунов, че на **17 август 1849 г.** "се състави и вторият сбор в присъствието **на същите лица** (курсив мой-М. Т.)"[26] и знаейки, че "кьохнеджи" и "ескиджи"[27] са синоними, може с увереност да се твърди, че става дума за един и същ човек.

2. Прави впечатление, че в източниците са споменати две втори имена – "Коста (Костов)" от **27 декември 1849 г.** и "Куцаров" от **6 август 1849 г.** и **14 май 1850 г.** Възниква въпроса дали не се касае за различни лица? Това е малко вероятно, защото би било изключително съвпадение в цариградския ескиджийски еснаф да има двама души от град Осман Пазар (както изрично е посочено в източниците) с еднакви малки имена и заемащи най-високото място в занаятчийската организация – устабаши, както е записано в дневника на Н. Сапунов за **6 август 1849 г.** и в Решението от **14 май 1850 г.**[28] Трябва да се има предвид и че в църковните настоятелства са избирани именно първомайсторите на еснафа, а не редовите му членове.[29]

С оглед изложеното до тук може да се приеме, че "Господин Коста" и "Господин Куцаров" са едно и също лице. Възможно е несъответствието да се дължи на печатна грешка в "Цариградски вестник" (год.В, бр.81 от 7 януари 1850 г.), от който изследователите черпят данните за събитието. Разбира се пълна сигурност, че става дума за една и съща личност може да има след сравняване на подписите върху оригинални документи.

3. Господин Куцаров от гр. Осман пазар явно е човек уважаван в занаятчийското съсловие, след като е еснафски първомайстор. Наред с това той е и известна личност, с "тежест" в обществото на цариградските българи. Не случайно Н. Сапунов го посочва като един от 18-те народни първенци събрали се на **6 август 1849 г.** да уреждат църковните дела на българската колония в столицата на Османската империя.

4. Господин Куцаров вероятно е проявявал значителна активност[30] в осъществяването на църковните работи, след като е избиран в църковните настоятелства от **17 август 1849 г.** и **27 декември 1849 г.**, които започват и довеждат до успешен край изграждането на параклиса "Св.Стефан" и довършването на метоха, а на **14 май 1850 г.** е определен за един от проверяващите на направените по строежа приходи, разходи и дългове.

5. За жителите на стария Осман пазар е голяма чест, че техния съгражданин Господин Куцаров е достигнал високо обществено положение сред българите в столицата на Османската империя, взел е участие в църковно-националните борби заедно с големите личности на българското Възраждане и неговия подпис стои редом с подписите на Хр.Тъпчилещов, Н.Априлов, С.Гешов, П.Чалъков, С.Каблишков, самия Г. С. Раковски и т.н.[31]

Приносът на Господин Куцаров в църковните дела не се изчерпва само с дейността му в Цариград. Той е твърде заслужил и за Осман пазар. Според местния краевед Л. Стефанов, Г.Куцаров е бил човекът, който е издействал султански ферман за построяването на църковния храм в града през 1851г., а след неговото изграждане е избран за църковен настоятел[32]. Може би през 1850-1851 г. ескиджийския първомайстор се е прибрал при семейството си в Осман пазар, за да се радва на стариите си? Той е имал три дъщери – Дечка, Злата и Кера. Дечка е омъжена "за някой си Васил", който е бил църковен настоятел през 1860г., когато се строи новата османпазарска църква. Негов син е Тиньо Василев, чийто син Труфи Тинев е живял до 20-тте – 30-тте години на XX век.[33]

В заключение с пълно право може да се каже, че Господин Куцаров от град Осман пазар е една интересна личност от епохата на Българското възраждане. За съжаление оскъдната информация не ни позволява да определим с по-голяма точност неговото място в тогавашните обществени дела. Нека се надяваме, че новите изследвания и публикации ще разкрият по-пълно живота и дейността на цариградския ескиджия, османпазарлията Господин Куцаров.

БЕЛЕЖКИ

[1] До 1934г. градът носи името Осман пазар.

[2] В последните години бяха отпечатани две издания, разглеждащи въпроси от историческото минало на района и душевността на неговите жители – сб. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура, Варна, 1999 г., том 1; М.Тошев, Требе да се напнеш. Разни истории, житейски прозрения и философски размисли от град Омуртаг и Омуртагския край, Варна, 2000 г.

[3] **Тошев, М.** цит.съч., Неизвестният град, с. 11-21.

[4] **Тошев, М.** Чуждестранни учени, дипломати, военни и пътешественици за град Омуртаг и Омуртагския край през XVI-XIX век, сб. Град Омуртаг ..., том 1, с. 219-221.

[5] **Тошев, М.** Панаирът в град Омуртаг (предварителни проучвания), сб. Етнологията на границата на два века, В.Търново, 2000 г., с. 477-479. Общо за града през разглеждания период виж О.Маждракова-Чавдарова, Град Омуртаг през епохата на Възраждането, сб. Град Омуртаг ..., т. 1, с. 104-162.

[6] **Маркова, З.** Българският храм в Цариград (начална история), сб. В памет на академик Михаил Димитров, София, 1974 г., с. 249.

[7] **Темелски, Хр.** Българската светиня на Златния рог, В. Търново, 1998 г., с. 27-38.

[8] **Маркова, З.** Българското църковно-национално движение до Кримската война, София, 1976 г., с. 129. В по-ранната си разработка З. Маркова посочва, че разрешението на султана е дадено на **24 септември 1849 г.** (Българският храм ... с. 253). Същата дата **24 септември 1849 г.** дава и Хр. Темелски (цит.съч., с.43).

[9] **Сапунов, Н.** Първата българска църква в Цариград. Дневник по съграждането на първата българска църква в Цариград., Предговор, встъпителна студия, съставителство, бележки и речник ст.н.с. д-р Хр.Темелски, В.Търново, 1999 г., с. 99.

[10] **Пак там.**

Благодаря най-сърдечно на проф. Е. Боев, който бе отзивчив да разясни подробно значението на думите "кюхпеджи", "кьохнеджи" и "ескиджи". Формата "кюхпеджи" без съмнение е сгрешено изписване на названието "кьохнеджи" в ръкописа, при разчитането или публикуването му. Някогашният кьохнеджия е събирал срещу минимално заплащане вещи, които са излезли от употреба, станали са демоде или имат незначителни повреди и ги ремонтира. После ги предлага за продан. Той може да има малка работилница или дюкян. С известни уговорки неговата дейност може да се оприличи на днешната търговия с предмети "втора употреба" – писмо до автора вх.№38/29.04.2003г. Съхранява се в Исторически музей – Омуртаг.

[11] **Сапунов, Н.** цит.съч., с.100.

[12] **Пак там**, с.101.

[13] **Пак там**, с.101-102. Хр.Темелски (цит. съч., с. 39) посочва, че в църковното настоятелство е избран "Господин Куцаров ескеджи", макар че второто име "Куцаров" липсва в дневника на Н.Сапунов. Йордан Поп Георгиев в своята разработка също не споменава "Куцаров" – виж Й.П.Георгиев, Принос към историята на българската църква в Цариград, Архив на Министерството на народното просвещение, София, год.III, 1911г., кн.1, с. 42.

Названието "ескиджи" (виж бел.10) по време на разглежданите събития е синоним на "кьохнеджи" и по-конкретно на обущар, който поправя стари обувки, но не произвежда нови.

[14] Така Н.Сапунов нарича изграждането на българската църква в Цариград – виж например цит. съч., с. 99-103.

[15] **Георгиев, Й.П.**, цит. съч., с. 45; **Маркова, З**. Българският храм ...., с. 254.

[16] **Георгиев, Й.П.**, цит. съч., с. 45.

[17] **Темелски, Хр.**, цит. съч., с. 42.

[18] **Георгиев, Й.П.**, цит.съч., с. 46. За съжаление в използваната от мен литература по темата не са посочени имената на представените църковни епитропи.

[19] **Пак там**; **Маркова, З.** Българският храм ...., с. 255. Вероятно името "Коста" е трябвало да бъде "Костов". Така е отбелязано то от Хр.Темелски, (цит. съч., с. 47) и О. Маждракова-Чавдарова (цит.съч., с.130).

[20] По стар стил - за датите на празниците по Григорианския и Юлианския календар виж Български традиционен календар. Илюстрована енциклопедия, Пловдив, 2002 г., с.5.

[21] **Георгиев, Й.П.**, цит. съч., с. 47.

[22] **Маркова, З.** Българският храм ...., с. 255; **Георгиев, Й.П.**, цит. съч., с. 49.

[23] **Темелски, Хр.** цит. съч., с. 49.

[24] **Тодоров – Хиндалов, В.** Княз Богориди, македонските българи и църковния въпрос (из архивата на Хр.П.Тъпчилещов), вестник Мир, бр. 9179/13.02.1931 г., с. 3.

Позволих си да приведа този обширен списък с имена и собственоръчни подписи (виж приложение 1 към настоящата разработка) и то точно както ги е разчел и предал В.Тодоров – Хиндалов, защото се оказа, че известните ми автори, работили по темата, не разглеждат изцяло документа от **14 май 1850 г.** Й.П.Георгиев, (цит. съч., с. 48-49) публикува текст различен от оригинала и отбелязва, че имената на избраните настоятели не са вписани, което означава, че вероятно е ползвал чернова на въпросния документ (Хр.Темелски, цит. съч., с. 133). З. Маркова (Българският храм ... с. 255) се позовава на Й. П. Георгиев. Хр.Темелски (цит. съч., с. 133) публикува текста на документа без да посочи имената, като отбелязва че следват 64 подписа включително и този на Ст. Богориди, докато в статията на В. Тодоров-Хиндалов са разчетени 33 подписа а подписа на Ст. Богориди не е споменат. С въпросната статия във в."Мир" е запозната О. Маждракова-Чавдарова (цит. съч., с. 131), която накратко се позовава на съдържащите се в нея сведения.

Смятам че от приложеното тук факсимиле може да се извлече полезна информация, касаеща най-вече краеведските проучвания и изследванията върху биографиите на дейците от Възрожденската епоха.

[25] Интересно е да се отбележи, че ескиджийския еснаф чрез свой представител продължава да участва в църковните настоятелства. Сред избраните на **27 юли 1851 г.** епитропи е бил и "Марко Гърдов от ескиджийския еснаф" (Хр.Темелски, цит. съч., с. 54). Те са утвърдени през **октомври 1851 г.** с грамота на гръцкия патриарх Антим IV ("Марко ескиджи"-Хр.Темелски, цит. съч., с. 57; **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения, София, 1971 г., с. 95). В избраното на **22 юни 1858 г.** настоятелството е и "Марко Георгиев от ескиджийския еснаф" (Е.Бужашки, Българската община в Цариград и политическите течения в нея – 1856-1868, ИБИД, София, 1985 г., кн. 37, с. 35-36; Цариградски вестник, бр.416/31 януари 1859г.; **Темелски, Хр.**, цит. съч., с. 61-62). Като се има предвид, че през **1849 г.** еснафите в Цариград са били 22 на брой (Й. П. Георгиев, цит. съч., с. 41), а в **края на 60-те** години на XIX век – повече от 25 (Н. Начов, Цариград като културен център на българите до 1877 г., Сборник на БАН, клон историко-филологичен и философско-обществен, София, 1925 г., кн. 19, с. 9), може да се каже че ескиджийският еснаф е един от най-дейно участвалите в уреждането на българската църква в столицата на Османската империя.

[26] **Сапунов, Н.**, цит. съч., с. 101.

[27] **Виж бележки** 10 и 13.

[28] **Тодоров-Хиндалов, В.**, цит. съч., - в увода на Решението е записано: "собрахме ся вси ние долуподписани търговци и Еснафски уста-баши прибивающи тук в Цариград".

[29] **Пак там** – в точка 4 от Решението е записано: "на нихно място да ся отреди ново едно настоятелство между най-почтенните прибивающи в Цариград наши единородни болгаре составляемо от търговци и Еснафски уста-башии".

[30] По въпроса за проявената активност в строежа на параклиса "Св. Стефан" трябва да се отбележи записаното от Н. Сапунов (цит. съч., с. 103) –"Но понеже пари няма, писаните другари 5 души (от настоятелството-бел. моя М. Т.), те са сигизтогиз там, по делото само Тома (Стефанов-бел. моя М. Т.) и Николчо (Никола Сапунов-бел. моя М. Т.), двама". Дали това е субективното мнение на Н.Сапунов или такава е била тогавашната действителност, днес е трудно да се разбере.

[31] За съжаление данни за конкретната дейност на Г. Куцаров в Цариград досега няма публикувани. Може би по-нататъшните проучвания ще хвърлят светлина върху неговия живот и дела.

[32] **Стефанов, Л.** Град Омуртаг (принос към историята на града), Омуртаг, 1935 г., с. 56-57.

[33] Пак там с. 57. За съжаление издирването на наследниците на Г.Куцаров в днешния Омуртаг не даде резултат. Установи се само, че Труфи Тинев е бил член на оценителна комисия през 1888г. – Държавен вестник, бр. 27/10.03.1888 г., с. 2.

Съществува семейно предание, според което един от рода Куцарови е "събрал и закарал до Цариград цяла кола със злато!" Дали то (като изключим преувеличения размер на сумата) не е било цената на султанския ферман с разрешение за строеж на нова църква в Осман пазар? – спомени на Светла Николаева Ангелова, по баща Куцарова – писмо до Исторически музей-Омуртаг, вх.№ 24/30.11.2000 г. Съхранява се във фонда на музея.

GOSPODIN KUTZAROV FROM OSMAN PAZAR CITY UNKNOWN PERSON OF BULGARIAN NATIONAL RENAISSANCE /Preliminary reserches/

Miroslav Toshev

/Summary/

This working out aims to give first information of Gospodin Kutzarov. He was born in Osman Pazar city /today Omurtag/ and his business was trading and repairing shoes.

Royal Decree/permission from the Sultan/ for building a new church in the town has been procured with his support. Gospodin Kutzarov took part in the organisation of building the first Bulgarian church in Tzarigrad-the St. Stwfan chapel. He was member of the trustess who realized the building of chapel choiced in 1849 g. and he was appointed to make the control of the resources in 1850.

ОБСТАНОВКАТА В ТЪРНОВСКО ПРЕДИ И ПО ВРЕМЕ НА ПРЕМИНАВАНЕТО НА ЧЕТАТА НА ХАДЖИ ДИМИТЪР И СТЕФАН КАРАДЖА

СВЕТЛОЗАРА ЧЕПКЪНОВА-СТАНЕВА

(Велико Търново)

Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа не е просто патриотичен порив на 128 души, тръгнали да освобождават отечеството си без никаква надежда за успех. Тя не може да се приеме и за поредното увлечение на революционната ни емиграция, взела участие в подготовката ѝ. Съществен момент в акцията от 1868 г. е категорично поставената цел – политическото освобождение и независимостта на България.[1]

Дълго време в историческата ни литература се беше наложило становището за липсата на каквито и да е действия в Българско във връзка с предстоящото преминаване на четата през лятото на 1868 г. По-късните изследвания, някои от които с краеведски характер, корегираха това твърдение. По-внимателният прочит на данните, с които разполагаме, ни дава основание да стигнем до извода за протичането на известна подготовка сред населението в Търновско във връзка с това събитие. Оттук и необходимостта да се потърси както двустранна връзка, така и съгласуваност между местните дейци, от една страна, и революционната емиграция в Румъния, от друга. В подкрепа на това се явява и фактът, че четата на двамата воеводи е трябвало да осъществи политическите цели и задачи, очертани от емиграцията и отразени в Прокламацията към българския народ от 1868 г.[2] Неубедително би било да се очаква, че това може да се постигне единствено с Прокламацията, колкото и патриотично да звучи тя. За това не са достатъчни и писмата, които, според някои източници, са изпратени в Българско след неуспеха на четите от 1867 г., с които се уведомява за подготовката на нова чета.[3]

Казаното дотук поставя още един въпрос – този за изграждането или само опит за изграждане на ръководно ядро или комитет в Търново, макар и не в смисъла на комитетите, основани по-късно от В. Левски. Задачата, която би стояла пред този комитет, е координиране действията и връзките с революционната емиграция в Румъния и провеждане в същото време на известна подготвителна дейност сред населението в региона. Още повече, че подобна ситуация е констатирана и на други места – например в Сливен.[4]

В своя "План за освобождението на България", съставен през 1861 г., за първи път Г.С. Раковски прокарва идеята за създаване на тайни комитети в българските земи. Тяхната цел е да разпространяват сред сънародниците му идеята за всеобщо въстание, ръководено от един център.[5] Още в края на 1861 г. сливненецът Стоил Балкански в свое писмо уведомява Раковски за дейността на съгражданите си и жителите на още няколко селища, сред които и Търново, по повод осъществяването на тази идея. "От Сливен, София, Търново, Шумен – пише Балкански, известията са добри".[6]

Изграждането на комитети в българските земи – главни и второстепенни (спомагателни), е задача и на създадения през 1866 г. в Букурещ ТЦБК. Според общото решение в Търново трябвало да се създаде комитет, Централен за България. Поделения на Тайния комитет имало още в Русе, Свищов и Шумен, а в някои селища били създадени групи от привърженици.[7] Във връзка с уреждането на "комитетски клон "в Търново в родния си град през лятот на същата година пристига Атанас Андреев като "делегат" (пратеник) на ТЦБК. А. Андреев, тогава търговец в Букурещ, а след Освобождение прокурор в Русенския апелативен съд, е един от неговите основатели.[8]

Десетилетия по-късно в писмо от 14ноември 1895 г. до своя съгражданин и също активен член на ТЦБК – Пандели Кисимов, А. Андреев съобщава за това пътуване до Търново. Кореспонденцията от това време между Григор Начович и П. Кисимов, от една страна, и тази между П. Кисимов и А. Андреев, от друга, е във връзка с интереса на Григор Начович към архива и дейността на ТЦБК. В цитираното по-горе писмо Андреев споделя за несполучливия си опит да спечели за делото известните търновски учители Никола Михайловски и Атанас Границки. Разочарован е от категоричния им отказ да се включат в дейността на тайния местен комитет, чиято цел е освобождението на България и по революционен път.[9] Техният отказ, според нас, има свое логично обяснение: и двамата са сред активните участници в църковната борба, която е един етап в националноосвободителното движение. А през споменатия период борбата за църковна независимост навлиза в решителен период. Н. Михайловски и А. Границки по всяка вероятност са се страхували да не попречат на делото, на което са посветили години от своя живот. И още нещо – като просветни дейци тяхната нагласа за участие в освободителното движение е различна от революционните методи на действие.

Като пръв член, според твърденията на

А. Андреев, в Търновския комитет се включва, без всякакво колебание, хаджи Тодор от Лясковец. Като участник във въстанието на Капитан дядо Никола след неуспеха му той е принуден да се установи в Търново. Примерът му е последван от търновците Стефан Карагьозов, хаджи Досьо Илиев, Димитър Карагьозов и учителите Тодор Шишков, Илия Шиваров и Кънчо Кесаров. [10] По-късно К. Кесаров заминава за Букурещ, където е представен на членовете на ТЦБК чрез специална церемония, напомняща тази на италианските тайни организации. Остава открит въпросът защо и с каква цел този ритуал, свързан с приемането на новите членове на ТЦБК, е изпълнен в присъствието на търновския представител.

Независимо от твърдението на А. Андреев, че след отпътуването му от Търново броят на ангажиралите се с делото непрекъснато нараствал конкретни данни за по-нататъшното съществуване на комитета липсват. Не е изключена, според нас, вероятността по-късно той да е действал като второстепенен или само като група съмишленици. Независимо от това обаче отделни факти свидетелстват за провеждането на определена дейност във връзка с предстоящите събития от 1868 г.

Поради различията във възгледите на двете групи в ТЦБК Г.С. Раковски прави нов опит да сплоти най-изтъкнатите дейци на революционното течение за нова четническа акция. В края на 1866 г. той събира в мошията на Никола Балкански в с. Циганка край Букурещ известни войводи и хъшове – П. Хитов, Ф. Тотю, Х. Димитър, Ст. Караджа, И. Кършовски, Хр. Македонски и др. Там е създаден новият ръководен орган на българското революционно движение:Върховно българско тайно гражданско началство. Главната задача на Върховното началство се състояла в това да организира и изпрати чети по Стара планина и заедно с това да централизира и насочи цялото революционно движение на българите.[11] Във връзка с дейността на Върховното началство в Българско в спомените си Хр. Македонски отбелязва: "За тази цел от по-рано се работело и в самата България и се подканяли хората да бъдат готови и заедно с четниците да свалят чуждата власт.[12]

През същата 1866 г. в Търново се връща Йордан Инджето, един от видните участници в националноосвободителните борби, който след неуспеха на Хаджиставревата буна емигрира в Румъния. Изпратен от Ст. Караджа, а вероятно насърчен и от останалите членове на Върховното началство, да установи връзка със своите съграждани и да набере доброволци за една бъдеща чета, той едва ли би се нагърбил с тази отговорна задача без подкрепата и помощта на местни дейци, посветени на делото.

Йордан Инджето постъпва на работа не къде да е, а във фабриката на Стефан Карагьозов, който, както вече споменахме, е един от членовете на Търновския таен комитет. През следващите две години Инджето поддържа връзка с войводите Х. Димитър и Ст. Караджа. През пролетта на 1868 г. той получава две писма от Ст. Караджа. Войводата го подканя да активизира дейността си и да подготви повече хора, тъй като наближава моментът, в който четата ще мине Дунава. Във второто писмо от 28 май той го предупреждава, че всичко трябва да бъде готово за 4 юли, вероятно първоначалната дата, определена за преминаването.[13] Безспорно войводата е разчитал на подкрепата на местното население. Това от своя страна логично налага извода за предварителна подготвителна дейност, проведена от едно ръководно ядро, изпълняващо обединяваща роля.

Още един факт все в подкрепа на това твърдение: според някои сведения било предвидено да се подготви чета от Търновско, Горнооряховско, Габровско и Дряновско, която в уречения ден трябвало да се присъедини към четата на Х. Димитър и Ст. Караджа и да улесни предвижването им към Балкана. Във връзка с това през пролетта на 1868 г. Ст. Караджа изпраща в Г. Оряховица Стати Попов със задачата да се срещне с местния революционен деец, за да се съгласуват съвместните действия на двете чети. Наред с това С. Попов трябвало да осигури доброволци сред местното население, които ще изсекат телеграфните стълбове между Свищов и Търново. За разлика от Сливен обаче, където е основана чета в резултат от усилията на местния комитет, в разглеждания регион не се стига до такъв момент.

За съществуването на комитети в българските земи, включително и в Търново, както и за провеждането на известна подготовка, се споменава и в редица дипломатически документи от този период. Сведения по този въпрос се съдържат в доклада на австрийския генерален консул в Букурещ барон Карл фон Едер от 12/24.08.1868 г. до граф Фридрих Бойс, министър на външните работи на Австро-Унгария. Сведенията се отнасят предимно за градовете, където, по негово твърдение, ролята на комитетите е по-добре оценена от градското население. Така, според него, съществува безспорна връзка между комитетите в Търново, Русе, Габрово, Свищов, Сливен и др. и жителите на тези градове.[14]

Мидхат паша също е убеден в съществуването и безспорната роля на "българските революционни комитети", които, според него, след събитията от 1868 г. отново ще активизират дейността си. Набелязвайки мерките, необходими за укрепването на османското господство, той препоръчва да се разтурят тези бунтовнически комитети в българските земи и да се прогонят оттам онези, които предизвикват размирици.[15]

В доклада си от 13/25.07.1868 г. до Юбел, пруски дипломат и пълномощен министър в Цариград, пруският вицеконсул в Русе Мориц Калиш съобщава за станали размирици в Търново във връзка с арестуването на местен търговец. В дома на този търговец, чието име не се споменава, били открити много чували с барут, както и значителен брой револвери и пушки. Ако сведенията в доклада са точни, търновци се противопоставили на арестуването му и това предизвикало конфликт с властта. Този факт от своя страна свидетелства за провеждането на известна подготовка, за организираност и съпричастност на търновци към предстоящите събития.[16]

За подготовка в Търновско във връзка с преминаването на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа свидетелства и дейността на белочерковския революционер Анчо Ангелов, загинал по време на сраженията в Дряновския манастир през 1876 г. През пролетта на 1868 г. той посвещава в делото свои съмишленици от околните селища, снабдява ги с оръжие и боеприпаси, организирва леенето на куршуми. Въпреки липсата на конкретни данни, беспорно той не действа единствено по своя инициатива, а по-скоро като представител на организационен център, чиято задача е да съдейства на четата при преминаването ѝ през Търновския край. В резултат на неговите усилия в с. Недан за делото са спечелени Коста Минков и Цани Денчев, които се присъединяват към четата след преминаването ѝ през Дунав и участват в сраженията на територията на Търновския край.[17]

Отчитайки обстановката в Търновско във връзка с подготовката и преминаването на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа, трябва да се обърне внимание на още един момент – отношението и поведението на населението, станало свидетел на героизма, страданията и гибелта на четниците. Независимо от това , че на юг от река Дунав не е проведена системна подготовка за въстание, а оттам и липсата на организирани действия от страна на българите в подкрепа на четата, четниците са разчитали на тяхната отзивчивост, добронамереност и готовност да им помогнат. По спомени на участници в събитията в селата Саръяр (дн. Хаджидимитрово) и Дебел дял на четниците е устроен радушен прием "Цялото село се натрупа наоколо ни за малко време. Старите баби захванаха да се кръстят, селяните идеха да целуват ръка на войводите... - Боже мили! Я гледай каква хубава българска войска имало, като че ли са ангели. Господ и Света Богородица да ви поживи! Блазе на тия майки, които са ви родили и отхранили! – се слушаха гласове наоколо."[18]

В телеграма от 8 юли 1868 г. до Високата порта генерал-губернаторът на Дунавски вилает Мехмед Сабри паша споделя опасенията си, че в Търновско, Габровско и Севлиевско християнското население ще осигури убежище на четниците.[19] Все във връзка с тези опасения пак на 8 юли Главното вилаетско управление обнародва прокламация към населението. Издадено е нареждане всички работещи навън – овчари, работници, говедари, да се приберат в селата и градовете, за да не оказват съдействие на четниците.[20] А италианският консул в Русе Александро Донато в доклада си от 20 юли/ 1 август 1868 г. отчита разликата в поведението на българите в сравнение с това през 1867 г. Когато в Търново, Свищов и Русе били издигнати бесилки, за да бъдат изпълнени смъртните присъди на четниците от четата на Ф. Тотю, българите присъствали на ужасните сцени без да проявят съчуствие към осъдените. През следващата година обаче, тълпата се е състояла изключително от турско население. Сред българите се наблюдавало, ако не друго, то едно тягостно впечатление, породено преди всички от симпатия към четниците.[21]

Търновци се вълнуват и за участта на оцелелите четници. През 1869 г. Търновската градска община счита за свой дълг да се застъпи пред Високата порта за съдбата на четниците, заточени в крепостта Сен Жан д'Акр.[22] Във връзка с това е организирано и изпращането на дописка до вестник "Дунавска зора" от 5 юли 1869 г. от името на търновските граждани[23]

Четата на Х. Димитър и Ст. Караджа представлява нов момент в историята на национално-освободителното ни движение. Едновременно с това, продължавайки традициите на отминалото десетилетие, тя се явява свързващо звено между времето на Г.С. Раковски и това Л. Каравелов, В. Левски и Хр. Ботев. Събитията в Търновско, предхождащи или съпътстващи акцията от 1868 г., свидетелстват за готовността на населението да откликне на всеки организиран опит, който би довел до освобождението на поробеното отечество.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шарова, К.** Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в историята на българското революционно движение.-В: Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи. С., 1988, с. 7-8.

[2] История на България, т. 6. С., 1987, с. 256.

[3] **Стоянов, З.** Четите в България. С., 1938, с. 45.

[4] **Кирова, М.** Революционното движение в Сливен във връзка с четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа през 1868 г. ИПр., кн.10,1988 г.

[5] **Маркова, З.** Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.С., 1967, с. 15.

[6] **Кирова, М.** Цит. съч., с. 62.

[7] История на България, т. 6..., с. 235.

[8] **Кисимов, П.** Историческите работи. Моите спомени, ч. 3. С., 1901, с. 25.

[9] **Пак там**, с. 29.

[10] **Пак там**, с. 30.

[11] История на България, т. 6..., с. 241.

[12] **Македонски, Хр.** Записки на Христо Н. Македонски /1852-1877/. Под редакцията на Н. Ферманджиев. С., 1973, с. 241.

[13] Драганова, Т. Стефан Караджа и Йордан Инджето в търновския затвор през 1868 г.- В: Прослава на хайдутството. Велико Търново, с.89.

[14] Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи..., док. 138, с. 242.

[15] **Маркова, З.** Четата от 1868 г.С., 1990, с. 36.

[16] Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа..., док. 74, с. 150-151.

[17] Родова хроника на рода Коста М. Минков от с. Недан, четник в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Инв. № 24 Си.ф., отд. История на България XVI-XIX в., РИМ – Велико Търново.

[18] **Стоянов, З.** Цит. съч., с.88.

[19] Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа..., док. 49, с. 117.

[20] **Маркова, З.** Четата на Хаджи Димитър..., с. 102-103.

[21] Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа..., док.107, с. 192.

[22] История на Велико Търново, т. 2, Велико Търново, 2000, с. 260.

[23] В. Дунавска зора, бр.24, 5 юли 1869 г.

THE SITUATION IN VELIKO TARNOVO BEFORE AND DURING THE TIME OF PASSING OF DETACHMENT OF HADZI DIMITER AND STEFAN KARADZA

Svetlozara Chepkanova-Staneva

/Summary/

Hadzi Dimiter and Stefan Karadza's detachment is a new moment in the history of our national movement for liberation. In the same time, the traditions of the past decade contiued.

The detachment the connecting link between the time of G. S. Rakovski and that of L. Karavelov, V. Levski and Hr. Botev. The acts in Tarnovo, before and during the campaign in 1868, testify for readiness of the people to answer every single organized attempt that could lead to the liberation of the nation in slavery.

АРХИМАНДРИТ ДИОНИСИЙ МИХАЛСКИ - ПРАТЕНИК НА ТЪРНОВСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ В СЪРБИЯ ПРЕЗ 1873 г.

ПАВЕЛ СТЕФАНОВ

(Шумен)

Със залавянето и обесването на Васил Левски революционното движение в и извън българските земи е обезглавено и изпада в криза. Още на 30 октомври 1872 г. по устна заповед на Апостола Ловчанският централен комитет прекратява съществуването си и мястото му се заема от Търновския.[1] Този факт се потвърждава както от спомените на Никола Обретенов, така и от писмата на търновци до Панайот Хитов.[2] Дейността на Търновския комитет не се нарушава от провалите и арестите другаде в страната.

Въпреки рухването на конспиративната мрежа, само три седмици след залавянето на Левски търновските дейци решават да вдигнат всенародно въстание. Те съзнават, че не са в състояние сами да го организират и осъществят, поради което сондират за евентуална намеса на Сърбия. По този начин се отстъпва от позициите на Апостола за извоюване на свободата със собствени сили. Търновци търсят посредничеството на Панайот Хитов, който е именит войвода и член на БРЦК, и Любен Каравелов. В началото на 1873 г. двамата се намират в Белград. Писмата на търновските революционери от 16 януари с. г. са поверени на специален пратеник. Той пътува от Търново до Свищов, където се качва на парахода, пристига на 20 януари в сръбската столица и веднага започва срещите си.

Предаденото му писмо търновци адресират от името на "тукашния Централен комитет и от сичките частни комитети". След като известяват за арестуването на Димитър Общи и Васил Левски, те продължават с оптимизъм: "Но недейте мисли, че сичко е заспало, наопъки, сега по-деятелно се работи и по-добре, никога няма да се оставим и ще се трудим, догдето е топла най-малката кръв в жилите ни... На местата на (заловените) наместихме други добри хора, само променихме законите, знаците, по-здраво върви сега." Според тях българският народ очаква "светлата и славна десница на Хитова да отвори знамената" и да вдигне въстание при условие, че Сърбия започне война срещу Османската империя. Накрая прозвучава трезва нотка: "Инак ще се приготвиме добре и сигурно чак тогава, защото един народ да го приготвяш е и тежко, и мъчно малко."[3] Това писмо до Хитов и Каравелов е придружено от изложение, отправено до сръбското правителство и дипломатическите представители на великите сили. Носи го същият пратеник. Изложението не напада пряко Високата порта, а обвинява само злоупотребите на местната администрация и правосъдието. Заявява се, че уж не съществува революционна мрежа, а тя е измислена от турците, за да развържат ръцете на местните дерибеи. Текстът продължава: "Заловените двама [Левски и Общи] са наши мъже, наши агенти, пратеници на всички българи, да издирват злоупотребленията на чиновниците сред населението." Жалбата е "скрепена с печатите на общините и махалите градски в България"[4].

На 27 януари 1873 г. пратеникът изпраща писмо до Търновския комитет, в което съобщава, че се срещнал с Хитов, "чичо Илия" и Каравелов. Последният отхвърля инициативата на търновци и забранява да се отправят жалби до сръбските власти или до великите сили. Но пратеникът само отчасти се съобразява с мнението на Каравелов. Той преписва носените писма на чисто и ги предава на Белградския митрополит Михаил, известен с русофилството си. От писмото на пратеника до търновци се узнава, че той се среща с външния министър на Сърбия Йован Ристич, който също се отзовава скептично за търновската инициатива поради неблагоприятното международно положение и изказва опасението, че печатите и подписите под жалбата може да предизвикат репресии от страна на османската власт. Все пак пратеникът устно осведомява сръбските политици за трагичното състояние на своите сънародници и обяснява, че положението е непоносимо: "Вече не можем да търпим, чашата са вече препълни. Да отворим ли революция и ще ли бъдат нам в помощ или какво да правим..." След като престоява осем дни в Белград, пратеникът остава без средства и по нареждането на митрополита се настанява в един близък манастир. Той завършва писмото си с препоръката търновци да му пишат чрез митрополията.[5]

В отговора си най-вероятно от февруари 1873 г.[6] до Търновския комитет Панайот Хитов потвърждава получаването на писмото, което е изпратено по пратеника, наречен от него "черната шапка". От това определение става ясно, че довереникът на търновци е монах. Хитов облива търновци с леден душ: "Оттука, братя, нищо не очаквайте..."[7] Търновският комитет му отговаря с писмо от 20 март с. г. и му съобщава да изпраща писмата си през Гюргево. В същото писмо търновци изразяват недоволството си, че "черната капа" надписва писмата си немарливо.[8]

Известният учител и революционер Бачо Киро пише в пътеписните си бележки: "На 1873, подир Възкресение [тогава на 8 април], ходих каде

Белград, по Сръбско". Прави впечатление, че средствата за пътуването му са събрани от революционните дейци в с. Михалци.[9] Това поставя въпроса, дали неговото отиване в Сърбия не е невинна екскурзия, а конспиративна мисия, която е свързана с тази на "черната капа".

Кой е тайнственият пратеник на Търновския революционен комитет? Повечето учени са убедени, че става въпрос за отец Матей Петров Преображенски.[10] Преки основания за това отъждествяване липсват. Цитират се само думите на Христо Иванов-Големия, че за по-далече е изпращан отец Матей "да продава книги и да извършва длъжността си народна".[11] Но са запазени сведения, че след февруари 1873 г. преображенецът се укрива в родното си Ново село, Търновско, и преписва Кратка ирмология.[12] Не е възможно по същото време той да е в чужбина. Александър Бурмов смята, че пратеникът е анонимен троянски монах,[13] а други отиват още по-нататък и виждат в него троянския игумен хаджи Макарий.[14] Ние смятаме, че и двете идентификации са погрешни. Писмото от Белград от 27 януари 1873 г. е подписано по следния начин: "Ар. Х. Д. М-кий. Паница".[15] Първата част на подписа се разшифрова като "Ар[химандрит] Х[аджи] Д[ионисий] М[ихалс]кий". Фамилното име "Паница" принадле-жи на известен търновски род с разклонения във Виена и служи по-скоро за прикритие.

Убеждението на Бурмов, че пратеникът е свързан с Троян, се дължи на второ писмо, писано на 17 август 1872 г. в Калофер от сестра до нейния брат, който учи в чужбина. Според послеслова към писмото оригиналът му е на чешки език, а преводът е извършен от "А. Х. Д. М. в Троян".[16] Няма съмнение, че човекът, подписал се с тези акроними, е търновският пратеник до Белград. Неговото временно пребиваване в Троян съвсем не означава, че е калугер в Троянския манастир.

Единственият, който дава някои макар и не съвсем точни сведения за отец Дионисий, е забравеният днес поборник свещеник Петко Франгов.[17] Той го нарича "Скитникът". Въз основа на неговите данни и издирените допълнително от нас може отчасти да се възстанови биографията на този възрожденец. Бъдещият архимандрит Дионисий, чието светско име не е известно, е роден през 1839 г. Той е ученик на Костадин Казака, дезертьор от руската армия, който ок. 1829 г. отваря първото килийно училище в с. Михалци, Търновско.[18] Казака е инициатор и за построяването на църква в селището през 1836 г., чиито икони са рисувани от поп Иван Попрайков от Разград.[19] Когато кандидатства за учител в Михалци, Петко Славейков се сблъсква с конкуренцията на сина на станалия вече поп Костадин.[20] След Михалци Дионисий продължава образованието си в Свищовския и Преображенския манастир и в Елена, а накрая се замонашва в Дряновския манастир. Той приема името Дионисий вероятно от почит към известния навремето просветен монах Дионисий от съседното на Михалци село Бяла черква, който е абонат за "Месецослов или Календар вечний" от Христодул Сичанов (Букурещ, 1840) и ктитор на Паисиевата "История", преписана от даскал Драгия Ненов (1843, сега в НБКМ, ркп. 1116).[21]

След като е ръкоположен за свещеник (йеромонах), Дионисий заминава за Атон, където живее в Зографския манастир. Неспокойният му дух го кара да се върне в родината, където се установява в манастира "Св. Троица" до Търново. Посещава Йерусалим и става хаджия. По-късно преминава в Свищовския манастир. По време на неговото игуменство през 1864 г. ковашкият и налбантският еснаф от Свищов подаряват на обителта голямо Евангелие.[22] Франгов твърди, че свищовци изпращат отец Дионисий в Белград, за да се учи за епископ в тамошната Велика школа. Той заминава за чужбина вероятно през 1866 г., защото оттогава датира едно свидетелство за неговия стаж в манастира, издадено от Търновската митрополия.[23] Дионисий остава в Белград една година, след което се установява в Табор (сега в Чехия). Той вероятно учи в чешките земи, което се доказва от преведеното от него писмо на чешки език. Но в запазените списъци на българските ученици и студенти в Табор по това време липсва името му.[24]

По-късно подписът на отец Дионисий Михалски се открива под писмо с дата 20 април 1871 г., изпратено от Провадия до варненската община. Тук събира владичината въпреки съпротивата на няколко свещеника.[25] В началото на май с. г. сумата от 100 сребърни меджидии е изпратена на Българската екзархия.[26] През същата 1871 г. е отпечатана антикатолическата брошура "Полемика от славянский язык. Богословска наука" на Тодор Хаджистанчев, на която "игумен х. Дионисий" е абонат от Варна. Той записва и местното ученическо дружество.[27] В скоби следва да се отбележи, че дългогодишен жител и член на общината във Варна е и друг духовник с име Дионисий, който има сан йеромонах. Той вероятно е родом от Одрин (има брат там), подписва се на гръцки език през 1869 г. (учил е в гръцко училище), а през 1874 г. вече се споменава като починал "преди пет години"[28].

Запазено е непубликувано писмо на нашия "архимандрит Дионисий Болгарин" до д-р Франьо Маркович в Загреб от 4 юни 1872 г.[29] В него благодари за издаваното от него сп. "Венац" и заявява, че възнамерява да се абонира в България. Заявява, че ще чака отговор "у двору бископову", т.е. в резиденцията на известния приятел на България и издател на Братя Миладинови епископ Йосиф Щросмайер, след което ще отпътува за

Нови Сад и Куча. Д-р Андрия Шуляк от Джаково ни изпрати ксерокопие на друго писмо на Дионисий от 1872 г., отправено до Щрасмайер, ако се съди по обръщението "Ваше Преосвещенство". В него се изказва благодарност за грижите му към българите и се призовава Бог да съедини "всички югославяни"[30].

Според Франгов отец Дионисий се връща "от Немско" през 1872 г. и отсяда в Самоковския манастир. В Самоков действително има манастир, но той е женски (метох). Заподозрян е от османските власти и е хвърлен в затвора, откъдето е освободен по ходатайството на търновеца даскал Никола Златарски. След това се връща в Табор, "за да следва богословието". Но в този чешки град никога не е имало богословско училище. Известно е, че в Табор през 1870-1875 г. учи само един човек от Михалци - Костадин Колев, ученик на Бачо Киро и участник в Априлското въстание.[31] Отец Дионисий се връща в България чак през 1884 г. Установява се в манастир "Св. Архангел Михаил" до София (вероятно Кокалянския). Тук той намира смъртта си, понеже води ожесточени патриотични спорове с един сръбски учител, който го "промушил с ятаган в сърцето". Поне такава е версията на Петко Франгов. Тя е твърде вероятна, ако конфликтът между двамата избухва през следващата 1885 г., когато се води Сръбско-българската война. В читалището на с. Михалци, Търновско, в началото на XX в. се пази портрет на архимандрит Дионисий.

Настоящата биография е първият и по неизбежност непълен опит името му да бъде изведено от мрака на забвението и оценено по достойнство. Въпреки несъмнените си интелектуални способности и създадени връзки у нас и в чужбина, архимандрит Дионисий не успява да стане епископ, учен или революционер. Неговата близост с римокатолици го прави подозрителен в очите на православните. За научна кариера не е достатъчно полученото от него образование. За да се отдаде изцяло на революционната кауза, той би трябвало да се откаже поне формално от църковния си сан, но за разлика от Левски не е готов да го стори. Неуспехът на отец Дионисий да се реализира професионално се дължи най-вече на неговия непостоянен, метежен, конфликтен характер, който го тласка от една авантюра към друга. Това, което знаем засега за него, изцяло се вписва в определението, дадено му от Франгов - "Скитникът".

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бурмов, Ал.** Български революционен централен комитет (1868-1877). - В: **Същия.** Избрани произведения в три тома. Т. 3. С., 1976, 48-50.

[2] **Обретенов, Н.** Спомени за българските въстания. 3 изд. С., 1983, с. 167.

[3] Архив на Възраждането. Т. 1. Документи по политическото Възраждане. Ред. Д. Т. Страшимиров. С., 1903, с. 280, № 7.

[4] НБКМ-БИА, II А 8650; **Бурмов, Ал.** Цит. съч., с. 88.

[5] **Берон, В.** Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 318.

[6] Погрешна е датата "6.XII.1873 г."в **Бурмов, Ал.** Отец Матей Преображенски. Материали за биография. - В: **Същия.** Избрани произведения в три тома. Т. 2. С., 1974, с. 323.

[7] НБКМ-БИА, II А 8405; частично в **Бурмов, Ал.** Българският революционен централен комитет.., с. 50.

[8] Архив на Възраждането. Т. 1, с. 281, № 8.

[9] **Чорбаджиев, Н.** Поп Стефан Трифонов (1831-1876). – Исторически преглед, 2003, № 1-2, 205-215.

[10] **Драганова, Т.** Матей Петров Преображенски. - В: Студии по история. Велико Търново, 1973, 303-304; **Същата.** Търновски революционен комитет (1869-1875). - Годишник на музеите от Северна България. Т. 2, 1976, 65-66, и др.

[11] **Иванов-Големия, Хр.** Спомени. С., 1984, с. 92.

[12] **Бурмов, Ал.** Отец Матей.., 323-324.

[13] **Бурмов, Ал.** Българският революционен централен комитет.., с. 49, бел. 8.

[14] **Маринов, Мл.** Христо Иванов-Големия. Личност и дело. С., 1987, 99-104.

[15] **Берон, В.** Цит. съч., с. 319.

[16] Пак там, 321-323.

[17] **Франгов, П.** Белочерковската чета в Дряновския манастир през 1876 г. 3 изд. Търново, 1909, 159-160, бел. под черта.

[18] ДА-Велико Търново, ф. 647к, оп. 1, а.е. 10 (кондика на църквата "Успение Богородично" в с. Михалци).

[19] **Стефанов, П.** Живот и дело на зографа Иван Попрайков. - В: Тревненска художествена школа. Ред. Ат. Божков. С., 1985, 83-89.

[20] **Славейков, П. Р.** Съчинения. Т. 3. Автобиографични творби, биографии и исторически очерци. С., 1979, с. 17.

[21] **Радев, Ив.** Белочерковският препис на "История славянобългарска" и неговата история. - Исторически преглед, 1989, № 1, 72-81.

[22] ДА-Велико Търново, ф. 805к, оп. 1, а.е. 27, л. 173; **Ганчев, Ст.** Свищов (Принос за историята му). Свищов, 1929, с. 62.

[23] НБКМ-БИА, ф. 783 (Никола Златарски); Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Българския исторически архив. Кн. VIII (от фонд 601 до фонд 800). Съст. В. Василева и др. Под ред. на Д. Томова и Цв. Нушев. С., 1995, с. с. 308.

[24] **Jeыek, E.** BulharлtH studenti na t«borskъch лkol«ch v letech 1868-1878. - In: T«bor. SbornHk k 550. vъroNei vzniku mЖsta. Uspoйadal Frantiлek Crkovskъ. T«bor, 1970, 75-87.

[25] **Попгеоргиев, Й.** Материали по църковната борба. - Сборник за народни умотворения. Т. 24, 1908, с. 195, № 334.

[26] ДА-Варна, ф. 79к, оп. 1, а.е. 7, л. 9; Борбите на българите от Варненска и Преславска епархия за църковна независимост 1840-1879 г. Документи и материали. Съст. Б. Дряновски и Варненски и Великопреславски Кирил. Варна, 2002, с. 205, № 113. Дионисий изобщо не е влязъл в полезрението на **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995.

[27] **Димитрова, Ст.** Спомоществователи на български възрожденски издания от Варна и Варненско. - Известия на Народния музей - Варна. Т. 25 (40), 1989, с. 82.

[28] **Ников, П.** Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1934, с. 162; **Инокентий, архим.** Копирните книги на Варненската българска община (1868-1875). Варна, 1934, с. 67.

[29] НА-БАН, кол. 14, оп. 10, а.е. 705-706, л. 1. По същото време в Загреб учи търновецът Михаил Сарафов: Вж. **Жечев, Н.** Михаил Сарафов. Спомени. – ИДА. Т. 37, 1979, 157-202.

[30] Приложено към писмо IC-MMV-18 от 18 юни 1991 г. на Марина Михалич, завеждаща Справочния отдел в Националната и университетска библиотека в Загреб.

[31] **Радев, Ив.** Белочерковският апостол. С., 1987, 140-141.

ARCHIMANDRITE DIONISIY MIHALSKI – THE ENVOY OF THE TURNOVO REVOLUTIONARY COMMITTEE TO SERBIA IN 1873

Pavel Stefanov

/Summary/

After the hanging of Vasil Levski in February 1873 the Turnovo revolutionaries wanted to stage an uprising with the help of Serbia. The present article discloses for the first time the identity of the envoy sent to Belgrade as Archimandrite Dionisiy (1839-1884) from the village of Mihaltsi, Turnovo region. All evidence gathered about his life and acitivies is presented. He is one of very few Bulgarian clergymen of that time who worked not only in Bulgaria but lived for years in the Czech and Croatian lands and cooperated with the Roman Catholic church.

ХРИСТО БОТЕВ И ТЪРНОВСКИТЕ РЕВОЛЮЦИОННИ ДЕЙЦИ

ПАВЛИНА ВЛАДЕВА
(Велико Търново)

Жизнените, революционните и творческите пътища и търсения на великия Христо Ботев в Русия, Румъния и България се пресичат и преплитат с живота и делото на едни от най-видните търновски революционни дейци на XIX век. Ще проследим житейските пътища на Георги Смилов, Киро Тулешков, Филип Симидов, Никола Живков, Янко Ангелов, Иван Хаджидимитров, Стефан Стамболов, Петър Йорданов, Йордан Йорданов–Инджето, Сава Пенев. В научно обръщение публикации по темата имат Тодорка Драганова, Георги Гавазов, Светлозар Недев, Елена Налбантова, Иван Радев и др. Настоящето научно съобщение е един опит да се проследят взаимоотношенията на Христо Ботев с търновските революционери, да се покаже влиянието на ботевата личност върху тях, да се открои мястото и ролята на ботевите другари в поставяне основите на Третата Българска държава.

Според биографа на Ботев – Захари Стоянов, младият Ботев е посетил старопрестолно Търново през 1867 г. на път за Русия и е разгледал историческите хълмове Царевец и Трапезица. Завинаги е свързан с града със съпругата си Венета Ботева, с доведения си син Димитър Рашев и с дъщеря си Иванка Ботева. В ботевата зала в музея на Възраждането и Учредителното събрание са изложени снимки, документи и предмети, свързани с ботевото семейство и ботевите четници – Йордан Йорданов – Инджето и Сава Пенев. Ценна реликва е графичният портрет на Христо Ботев, притежаван от Мариола Хаджиниколова – сестра на Венета Ботева. Този портрет е бил отпечатан на стенен календар за 1877 г. и издаден от Танас Киров в Болград.

Спомените на двама търновци за ученическите години на Христо Ботев в Одеса – Георги Смилов и Киро Тулешков, са най-достоверният исторически извор за този период от неговия живот. Георги Смилов завършва II Одеска гимназия и Ришельовския лицей. През 1915 г. той предава ръкопис на своите мемоари на Евгений Волков, който ги включва в сборника на БАН "Христо Ботев", издаден през 1921 г. на руски език. На български език са публикувани в списание "Златорог" през 1926 г. Спомените на Г. Смилов ни пренасят в Одеса през 1863-1866 г., където учат, а известно време живеят в една квартира с младия Ботев: "В другарска среда той си оставаше добър другар. Весел, красив по външност, приветлив в обръщенията си към всички, той правеше крайно приятно впечатление и бе считан за добър момък. Относно характера му и неговите отношения към другарите трябва да се подчертае, че Христо Ботев никога не предизвикваше другарите се към препирня, а изникваше ли тя някога, той придружаваше своите възражения с весел тон, всякога предразполагаше опонентите към него... Не зная сред тогавашните си другари да е имал един неприятел. Той обичаше да декламира различни стихове, но да е писал сам стихове в това време не зная."[1] Порядките и ужасният режим в гимназията са изпитание за гордия и независим характер на ученика Ботев:"...дисциплината, педантизма и формата, която като, че ли нарочно за икономия се шиеше извънредно тясна, го задушаваше и не му даваше възможност да се занимава с учебните предмети. Гимназията за него беше каторга и той главоломно се впущаше в четене на книги от съвременни поети и публицисти, което го обхващаше цял."[2] Отсъствията от учебни занятия се отразяват на успеха му. Свободолюбивите и хуманистични идеи на руската литература пораждат чувство на протест и непримиримост. Ботев влиза в конфликт с консерватизма на българското настоятелство в Одеса и е принуден да напусне гимназията. Последната среща на Г. Смилов с Ботев е на румънска земя, в Гюргево през 1871 г. Г. Смилов вече е завършил химия в Технологическия институт в Санкт петербург. Той споделя с Ботев, че специализираните знания по химия са безполезни за българските условия, в които няма фабрично производство, и на България са й нужни учители: "Срещата ни беше радостна и задушевна като двама стари другари и приятели. Разбира се, по това време той вече беше напълно възрастен мъж – строен, красив, жизнерадостен... Беше облечен чисто и носеше малка брада. Като узна за ...желанието ми да се отдам на учителстване, Ботев намери тази идея за блестяща и веднага ми предложи да се отправя за Сопот...Той обеща да предупреди за мене Васил Левски, който в това време работеше в България. Аз реших да последвам съвета му."[3] И действително през 1871 г. Г. Смилов е учител в Сопот и е председател на местния революционен комитет.

Търновецът Киро Тулешков е запечатал в мемоарите си автентични моменти от съжителството си с Христо Ботев в Одеса и Румъния. Той е съученик, другар, съмишленик пръв биограф на Христо Ботев. През 1876 г. като редактор на вестник "Български глас" в Болград отпечатва съобщение, че е подготвил биографичен труд за

Христо Ботев. За съжаление Киро Тулешков не успява да отпечата спомените си и те остават в личния му архив. Захари Стоянов черпи от тях ценни сведения, за да напише през 1888 г. книгата "Христо Ботев – Опит за биография". Александър Бурмов през 30-те години на XX век публикува откъси от записките на Киро Тулешков. Благодарение на Елена Налбантова през 1997 г. са публикувани автобиографичните мемоари на К. Тулешков "Моето чиракуване в живота ". Търновецът Тулешков има рядката съдба да живее в най-българското време и да бъде спътник на Ботев, Каравелов и Левски. Учението на Тулешков в Одеса е белязано от приятелството му с младия Ботев. Търновският юноша попада в чужда страна, в непознат град, не владее езика. Будното калоферско момче му помага да се адаптира в новата обстановка и да се справи по-лесно с руския език и математиката. "Тази среща е съдбоносна за Тулешков – пише Елена Налбантова. – Христо Ботев, който вече половин година е в Одеса, го повежда из тайните на новия живот. Той – макар и по-млад от него – се превръща в негов духовен наставник. Обаянието на Христо Ботев, неговата магнетична власт над душата на Киро Тулешков са така силни и трайни, че търновският младеж остава в паметта на поколенията именно като "другар и съмишленик Ботйов в тежки минути. От май 1864 г. до май 1876 г., независимо от всички бури в живота, те двамата съхраняват любовта си един към друг. За тези дванадесет години те или се стремят да живеят близо един до друг, често под един покрив, или водят кореспонденция"[4]. И Ботев, и Тулешков учат печатарство при Д. Паничков, чиракуват журналистика при Каравелов. Играят в театралната трупа на Д. Войников, давайки своя принос в създаването на българския театър. Тулешков сътрудничи в редактираните от Ботев вестници "Дума на българските емигранти" и "Независимост". Киро Тулешков продължава достойно патриотичното и книжовно дело на Ботев в следосвобожденска България и като печатар, и като главен редактор, и като публицист и общественик. Той пренася през 1879 г. от Букурещ в Търново ботевата печатница. За активната издателска дейност на Киро Тулешков говори фактът, че за периода 1879-1887 г. на нея са отпечатани 138 книги. П.Р.Славейков по време на Учредителното събрание 1879 г. отпечатва вестник "Остен", Стефан Стамболов и Киро Тулешков през 1881 г. печатат вестниците "Съединение" и "Свободен печат".

Революционната дейност на Стефан Стамболов започва през есента на 1873 г., когато е избран за заместник на Васил Левски. Дружбата на Стефан Стамболов с Христо Ботев датира от 1874 г., когато те живеят в дома на Любен Каравелов в Букурещ. Двамата са уверени, че въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 г. поставя с нова острота Източния въпрос и моментът е подходящ за вдигане на въстание в Българско. По инициатива на Ботев и Стамболов на 12 август в Букурещ се свиква "Извънредно събрание" Избран е нов БРЦК с председател Д. Ценович, подпредседател – Христо Ботев, деловодител-секретар – Иван Драсов, касиер – Драгия Шопов. Взема се решение за въстание. М.К.Сарафов е определен за апостол на Търново, Стамболов - за апостол на Стара Загора. Ботев и Стамболов съчиняват прокламация за подготвяното въстание: "Мили народе български! Всичките около тебе народи се наслаждават от доброчест живот във всяко отношение. Само ти и твоите съжители, които сте имали злочестината да се управлявате от Турското правителство, сте лишени от неоспоримите права за всеки човек и тежко стенете под едно варварско иго..."[5] На 20 август Ботев заминава за Одеса, за да доведе Филип Тотю и българи офицери на руска служба и да достави средства и оръжие. Най-добра организация успява да създаде Стефан Стамболов в Стара Загора. Старозагорското въстание избухва прибързано на 16 септември. То обхваща Стара Загора, село Червена вода, Русенско, и Шумен. Широките народни маси не се включват. Още преди завръщането на Ботев от Русия въстанието е потушено.

През септември 1875 г. в печатницата "Знаме" в Букурещ е издадена единствената приживе Ботева поетична книга "Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова. В нея са публикувани 16 Ботеви стихотворения и 5 на Стефан Стамболов. В стихосбирката си дават среща Ботевата философска поезия и призивните Стамболови химни, пропити от революционна идейност. Във връзка с политическата агитация при подготовката на Априлското въстание Стамболов купува 800 стихосбирки за Първи Търновски революционен окръг. Песните по стихове на Стамболов са много популярни през 79-те години на XIX век. Те звучат на събранието в Оборище, при обявяване на въстанието в Панагюрище. Ботевите четници, целувайки земята в Козлодуй, пеят песента на Стамболов "Не щеме ний богатства, нещеме ний пари, ний искаме свобода, човешки правдини". Ботев оказва сериозно влияние върху революционните възгледи на Стамболов. В негово лице той вижда най-близък другар, приятел и съидейник.

През 1876 г. търновецът Филип Симидов е помощник на Стоян Заимов във Врачански революционен окръг. Разкрит от турците, той е принуден да емигрира в Румъния. Взема участие в подготовката на Ботевата чета. По поръчение на Христо Ботев Филип Симидов рисува знаме с маслени бои. На 3 май Ботев изпраща телеграма до брат си Кирил Ботев в Гюргево, като го изпраща да отиде в Димитър Горов: "Зими си сичките неща и ела по-скоро. Земи от Димитрови Симидовото

рисуване. Чакам те утре. Брат ти."[6] Захари Стоянов дава обяснение, как е изглеждало знамето и каква е била неговата съдба: "Колкото за "Симидовите рисувания" то е било знаме на мушама, която оригиналният Ф. Симидов нашарил с българския трикольор: червена, бяла и зелена краска и отгоре лъв. Това знаме се употребило за едно отделение на четата. Сава Пенев, който го носил малко, разказва, че то захванало да се топи от слънцето. Останало на Милин камък, заедно с неговия носител, когото убили."[7] Ф. Симидов отрича знамето да е било трицветно. На знамето е имало коронован лъв, изправен на задните си крака върху балкански връх, с разперени пръсти на предните крака – готов да се бие. Над лъва е имало надпис "Свобода или смърт", а под него "На оръжие братя". На парахода "Радецки" е развято знаме, донесено от Никола Обретенов. То е изработено от Петрана Обретенова в Русе, било е предназначено за четата в село Червена вода през 1875 г. Обшито със сърма и коприна, от едната страна е бил изобразен лъв, а от другата - надписът "Свобода или смърт".

Иван Хаджидимитров е председател на Търновския революционен комитет през 1873-1875 г. Участва активно в подготовката на въстание през 1875 г. През пролетта на 1876 г. се прехвърлил в Румъния като представител на Гюргевския Централен Революционен комитет. Съдейства за закупуването на оръжие и боеприпаси. Участва в сформирането на Ботевата чета. Захари Стоянов свидетелства, че на 16 май 1876 г. от румънското пристанище Зимнич на парахода "Радецки" се качва група от 15-20 четници заедно с оръжието, затворено в сандъци. Те са били водени от Иван Хаджидимитров. Той придружава четата до пристанището Бекет. Търновецът Йордан Йорданов – Инджето споделят в своите записки: "Всички момчета бяха наредени и облечени, само Иван Хаджидимитров стоеше настрана, без да се облече. Аз го попитах защо не се облича и защо не отива в реда на момчетата, а той ми отговори, че щял да отива в Сърбия. Той се беше уплашил и забравил на мястото си. Тогава някои момчета ми казаха да го оставя, защото се уплашил още на парахода, ами ако види неприятеля – какво ще прави! Аз го оставих да прави каквото искаше."[8] Иван Хаджидимитров участва в Сръбско-турската война 1876 г. заедно със своите съграждани Филип Симидов и Никола Живков.

През 1875 г. Никола Живков е арестуван от турците като член на революционния комитет в Берковица. Той успява да избяга и да емигрира в Румъния.Включва се в дейността на българската революционна емиграция. В Гюргево се сближава с Христо Ботев. В лицето на Никола Живков и Филип Симидов Ботев намира верни съмишленици в издаването на своя последен вестник "Нова България". Верен на убеждението, че журналистиката е едно от първите средства на революцията, той успява с невероятни усилия да издаде на 5 май 1876 г. първия брой на своя последен книжовен труд. В по-късна препечатка на този брой Н. Живков ще сподели на каква висока цена е отпечатан: "Основателят на предстоящий вестник е безценният Христо Ботев, след издаването на който се упъти с дружината си за България. Под негова редакция се издаде тоя първи брой и с негови средства, които бяха неговата последна аспра, а в един ден след пораждането на вестника беше определен денят за кръщаването на единственото му дете, за което взе 4 минца, понеже беше дал капитала си за кръщението на "Нова България"[9].

Н. Живков е автор на две статии във вестника - "Турска опачина" и "На бой". Като бойна тръба звучат призивните слова на възванието "На бой": "На бой братя българи! Ние сме седем милиона народ! На бой български свещеници, срещу турците..."[10]"На бой" е било напечатано и разпространено на отделен лист на парахода "Радецки", впоследствие е било препечатано в много чуждестранни вестници. Под редакцията на Р.И.Блъсков, Ф. Симидов и Ст. Стамболов до май 1877 г. излизат 75 броя от вестника. Едни от най-активните сътрудници на вестника са търновците Н. Живков и Янко Ангелов. Във вестника се препечатват Ботеви статии, преводи и стихотворения. Публикуват се стихотворения на Иван Вазов, Стефан Стамболов, Филип Симидов, Никола Живков. Ф. Симидов обнародва първия поцялостен очерк "Четата на Христо Ботев". Отпечатваните красиви легенди превръщат името на Христо Ботев в мит и съдействат за неговата сакрализация.

Заможният търновец Янко Ангелов, завършил фармация в Букурещ, е сред близките приятели, съратници и сътрудници на Христо Ботев. Той е един от активните комитетски дейци, който развива голяма дейност във връзка с подготовката на Априлското въстание и Ботевата чета. Проследявайки кореспонденцията на Янко Ангелов през периода 1875-1876 г. с Тома Кърджиев и Петрана Обретенова от Русе и със Стефан Стамболов и Илия Панов Семерджиев от Търново, установяваме, че тя е посветена на разпространението на стихосбирката на Ботев и Стамболов и на преведената от Ботев книга на Д. Иловайски "За славянското произхождение на дунавските българи."

Последните три дни 13-16 май, преди да потегли за България, Ботев е прекарал заедно със своя верен приятел Янко Ангелов: "Вечерта на 13 май Христо Ботев пристига в Гюргево, където отсяда при приятеля си Янко Ангелов в българското училище. Следващите дни се извършват последните приготовления за заминаването с чета за България. Тогава се подготвя писмото до капитана на "Радецки", което А. Андреев превежда

на френски език. Изпратени са шифровани телеграми до различни групи четници, разположени в различни румънски пристанища по река Дунав до Бекет."[11]

Интерес представлява телеграмата, изпратена до Янко Ангелов, който е учител в българското училище в Гюргево:"Утре ида с потребните си. Отговори ми ще дойдеш или не в Букурещ, ще заминеш ли другаде и кога? Кирил Ботйов.[12] Вероятно братът на Ботев пита Янко Ангелов в коя чета ще отиде със своята аптека. Не са ни известни причините, поради които търновският аптекар не се включва в четата. Според Никола Обретенов – Димитър Горов, съпругата му и Янко Ангелов придружават Христо Ботев на кораба "Радецки" и слизат на пристанище Кладово.

Едни от най-доверените и решителни хора в четата на Христо Ботев са търновците Петър Йорданов, Йордан Йорданов-Инджето и Сава Пенев.

Петър Йорданов участва в Първа Белградска легия – 1862 г. и Втора Белградска легия – 1867 г. Емигрира в Румъния, за да търси работа. Включва се в дейността на българската революционна емиграция. Става член на революционния комитет в Зимнич. Участва активно в подготовката на въстание през 1875 г., като поддържа тесни връзки с Христо Ботев и търновските революционни дейци. На 24 април 1876 г. изпраща телеграма, в която съобщава на Ботев за избухването на Априлското въстание: "...огънят пламнал в нашето отечество, София обградена, Враца гори, боят се продължава. Какво правим? П. Йорданов"[13] Той се включва дейно в подготовката на Ботевата чета. Избран е за член на нейния щаб. След гибелта на войводата тръгва с групата на Н. Войновски. Загива в Ботевградския балкан.

Йордан Йорданов-Инджето участва в подготовката на Хаджиставревата буна. През 1868 г. по време на преминаване на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа лежи в Търновския затвор. През 1862 г. емигрира в Румъния. През 1865 г. Г.С.Раковски му дава прозвището Индже. Служи три години в Румънската войска. От 1869 г. участва в работата на Търновския революционен комитет. През 1876 г. е в Румъния и участва активно при сформирането на Ботевата чета. Решителна е неговата роля при завладяване на кораба "Радецки". Заловен е в Берковско. Осъден на вечни окови лежи в крепостта Сен жан Д'Акр. Амнистиран е през 1878 г.

На 17 май в 11 часа в най-драматичния момент търновските четници Й. Йорданов-Инджето, брат му Петър Йорданов и Сава Пенев изиграват решителна роля при завладяването на кораба "Радецки": "Йордан Йорданов – Инджето, който някога управлявал машината на Карагьозовата фабрика в Търново беше нареден с четирима души, да се навърта около машината, за да я заеме, щом се даде знак...П. Йорданов, с шестима души и Сава Пенев, също с шестима души въоръжени, трябваше да заемат двете страни на парахода, за да пазят матросите да не мърдат от мястото си. Извършено това, Йорданов отиде да докладва на Ботйова, че всичко е готово. Към 11 часа преди обед излезе от камерата долу най-напред Давид Тодоров заедно с поп Сава Катрафилов. Те отидоха на кувертата и почнаха разговор с капитана. После се качиха на самото мостче и се наредиха от двете страни на капитана. В това време Ботйов излезе от камерата, изсвири с рога и извика:"На оръжие, момчета!"...Матросите, щом чуват сигналите и шума навдигат саръци и чукове и се отправят към вътрешността на парахода, но насреща им се показват шест гърла на револвери от Петър Йорданов и другарите му. Отиват от другата страна, там пък намират Сава Пенев с неговите другари, които също им показват револверите си..."[14]

Сава Пенев работи в бащиния си хан в Търново. Там отсядат революционери, с чиито укриване и преминаване се занимава Сава Пенев. Член е на Търновския революционен комитет. През1875 г. като търговец обикаля Търновско, Севлиевско и Ловешко и подготвя народа за въстание. Арестуван от турците, успява да избяга и се прехвърля в Румъния. Оказва помощ при организирането на Ботевата чета. След превземането на кораба "Радецки" заема мястото при кормилото. Участва в боевете при "Милин камък", "Бяло бучи" и "Етрополе". След разбиването на четата е докаран в Търновския затвор. Турският съд в Русе го осъжда на заточение в крепостта "Сен Жан Д'Акр". Освободен е през 1878 г. Своето верую на истински патриот и български революционер Сава Пенев е изразил в молбата си до Народното събрание за пенсия от 17.11.1892 г.: "Още през 1873 г. предадох живота си в пропагандство. От нея година бях верен и предан апостол – революционер на моето любимо отечество. Още в нея година почнах да чувствувам в жилите си кръв за свобода, оттогава презрях злато, сребро, частни человечески облаги и наслаждения и се залових да работя всячески и да търся изходен път за неговото освобождение и спасяването на невинния ни народ от турски ятагани и робство"[15]. Ако проследим възрастта на търновските революционни дейци, учили, работили и живели с Христо Ботев в Русия и Румъния, ще установим следното. Те са родени в продължение на едно десетилетие, от 1844 до 1854 година. Най-младият от тях е Стефан Стамболов, който е на 22 години, а най-възрастният е Георги Смилов на 32 години. Тези будни търновци са родени през 40-те и 50-те години на XIX век, а именно:

Георги Смилов – 1844 г.
Иван Хаджидимитров – 1845 г.
Петър Йорданов – 1845 г.
Йордан Йорданов – Инджето – 1845 г.
Киро Тулешков – 1846 г.

Никола Живков – 1847 г.
Сава Пенев – 1850 г.
Филип Симидов – 1852 г.
Янко Ангелов – 1853 г.
Стефан Стамболов – 1854 г.

Търново през XIX век е духовен център на възрожденската ни култура. Респективно градът е имал голям общ контингент от образовани хора. Ботевите другари и съидейници са получили българско домашно образование в родния си град, само Иван Хаджидимитров е учил в Стара Загора, където е роден. Взаимно училище са завършили: Георги Смилов, Киро Тулешков, Никола Живков, братята Петър и Йордан Йорданови. Възпитаници на класно училище са: Георги Смилов, Никола Живков, Филип Симидов, Янко Ангелов, Стефан Стамболов. Сава Пенев учи в Търново, но не ни е известно какво училище е посещавал. Никола Живков продължава да учи в Еленската даскалоливница, в Шумен. Изучава математика и педагогика при американски мисионери в Русе. Някои от търновците продължават образованието си в чужбина – Русия и Румъния. Георги Смилов завършва средното си образование в Одеса, като учи в Одеската гимназия и в Ришельовския лицей. Киро Тулешков учи в Одеската гимназия и в Юнкерското училище в град Бендер. Стефан Стамболов учи в Одеската духовна семинария. Георги Смилов завършва висше образование в Русия. Той е един от първите български химици. Завършва Технологичния институт в Санкт-петербург. Янко Ангелов завършва висшето си образование в Румъния. Дипломира се в Медицинското училище в Букурещ. Той е един от първите магистър-фармацевти в България.

Ботевите съратници продължават пътя на неговото революционно дело. В Сръбско-турската война вземат участие Иван Хаджидимитров, Никола Живков, Филип Симидов. В Руско-турската война /1877-1878 г./ преводачи са били Георги Смилов, Киро Тулешков, Никола Живков, а Филип Симидов - разузнавач. В Сръбско-българската война доброволци са били Стефан Стамболов, Йордан Йорданов – Инджето е знаменосец на доброволческата чета "Ботев". Сава Пенев е знаменосец на доброволческата чета "Левски-Раковски". През 1885 г. Стефан Стамболов взема решаващо участие в акта на Съединението. Търновските съидейници на Ботев се реализират пълноценно в свободна България. Те са първостроители в обществено-политическия, икономическия и културен живот на страната, като се изявяват в различни области. Георги Смилов открива през 1872 г. първата фабрика за вакса и тоалетен сапун в Търново. Бил е учител, училищен директор, окръжен управител. Киро Тулешков е бил пом.-кмет на Търново, директор на Държавната печатница в София, основател на Софийското типографско дружество, въвежда 8-часов работен ден. Никола Живков е бил учител, редактор, преводач, автор на текста на първия български химн "Шуми Марица". Открива първата българска детска градина в Свищов през 1882 г. Филип Симидов е бил учител, писател, преводач, редактор. Издава списание "Поборник-опълченец". През 1890 г. открива в Оряхово първата българска фабрика за мастило и червен восък. Янко Ангелов е един от първите дипломирани фармацевти и участва в изграждането на аптечното дело в страната. Много широка е дейността на търновци в законодателния и обществено-политическия живот на Третата българска държава. Стефан Стамболов е бил регент /1886 г./, депутат /1880-1886 г./, лидер на Народно-либералната партия /1886-1887 г./, министър-председател /1887-1894 г./. Йордан Йорданов – Инджето е бил депутат в IV, V, VI, VII Обикновено народно събрание. Филип Симидов е избиран 3 пъти за народен представител. Депутати по един мандат са били: Киро Тулешков, Никола Живков, Янко Ангелов. През 1884-1886 г. Стефан Стамболов е председател на Народното събрание. Като верни следовници и продължители на Ботевия идеал за свободна българска държава, търновските революционни дейци вписват достойно имената и делата си в националната ни история.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Жечев, Н.** Христо Ботйов. Летопис на живота и дейността му. С., 1997, с.36.
[2] **Пак там**, с.35.
[3] **Пак там**, с.37.
[4] **Тулешков, К.** Моето чиракуване в живота, В.Т., 1997, с.250.
[5] **Жечев, Н.** Летопис за Христо Ботев, С., 1976, с. 217.
[6] **Ботев, Хр.** Събрани съчинения, С., 1976, т. I, с.237.
[7] **Стоянов, З.** Христо Ботйов. Опит за биография, С., 1976, с. 283-284.
[8] **Ферманджиев, Н.** Ботевите четници разказват, С., 1986, с. 200.
[9] **Ферманджиев, Н.** Родови хроники, С., 1975, с. 193.
[10] **Живков, Н.** Три прокламации за бой /с прибавка турска опачина/. Св., 1876.
[11] **Жечев, Н.** Летопис за Христо Ботев, С., 1976, с. 253.
[12] **Жечев, Н.** Четата на Христо Ботев, С., 1985, с. 112.
[13] **Стоянов, З.** Христо Ботйов. Опит за биография. С., 1976, с. 304.
[14] **Обретенов, Н.** Спомени за българските въстания. С., 1970, с. 224.
[15] **Бурмов, Ал.** Христо Ботев и неговата чета, С., 1974, с. 369.

HRISTO BOTEV AND REVOLUTIONARY FIGURES OF TARNOVO

Pavlina Vladeva

/Summary/

Are retracing relationships of Hristo Botev with the most prominent figures of XIX-th century of Tarnovo. Was reflected the period of the teaching of Hristo Botev in Odessa and his friendship with Georgi Simidov and Kiro Tuleshkov. His emigrate life meets him with Philip Simidov, Nikola Jivkov, Jianko Angelov, Ivan Hadjidimitrov, and Stefan Stambolov. These Tarnovo's inhabitants are his assistants in the organization of Starozagors's Rebellion in 1875 and in creation of Botev's Battalion. Petar Jiordanov, Jiordan Jiordanov-the Indje and Sava Penev participate as soldiers in 1876. Were shown the place and the part of Botev's comrades in free Bulgaria.

ОЩЕ КЪМ ВЪПРОСА ЗА ДЕЙНОСТТА НА ТЪРНОВСКИЯ ПОБОРНИК ДИМИТЪР ЗАЯКОВ

ТАТЯНА КЪНЧЕВА
(Велико Търново)

Връщайки се назад във времето към най-героичната епоха в българската история, епохата на националното ни Възраждане, с признателност и уважение си припомняме за ония наши съграждани, които с всеотдайната си любов към отечеството не позволиха да угасне българският дух в годините на робството. Сред тях, не толкова известен, но достатъчно заслужил с делата си, е поборникът-опълченец Димитър Заяков, на когото през настоящата година ще отбележим 160-тата годишнина от рождението му.

За ранните години от житейския път на Димитър Минчев Заяков сведенията са оскъдни. Роден в Търново през 1843 година в семейството на Минчо Заяков, преселник от Габровско. След като се установил в града, той се задомява и тук се раждат трите му деца: Савинка, Мариола и Димитър.

Още съвсем млад, Димитър Заяков заминава за Букурещ в "Златната Колхида", както са наричали тогава Влашко, за да си изкарва прехраната. Отсяда у вуйчо си Паскал Кантарджиев, богат търговец, но само за кратко време. Като буден младеж той се сближава с букурещките хъшове и приема техните идеи за национално и политическо освобождение на поробеното ни отечество.

Преломен момент в живота на младия Димитър е запознанството му с патриарха на българската революция Георги Раковски, който отдавал голямо значение на старата българска столица и разчитал на революционните традиции и дейността на местните дейци при едно евентуално въстание. Затова под негово внушение, въпреки молбите на вуйчо си да остане в Букурещ, Димитър Заяков се завръща в родния си град и се включва в народното дело. В дома му често отсядат революционни дейци. В отдалечената къщичка в лозето на Заякови, в една голяма каца в мазето се укрива и Апостолът Левски.

"Поради своята революционна дейност Димитър Заяков е бил заловен от турската власт – разказва синът му Минчо, – хвърлен в затвора във В. Търново и осъден на смърт чрез обесване. От строгия и мъчителен тъмничен затвор той получава порок на сърцето си, от който и впоследствие той умира. В деня обаче на екзекуцията му, за която цел са му обръснали главата, при каймакамина на града се е явил бъдещият му тъст – дядо Андрея – като му е дал една кесия с наполеони и коня на Димитър. Така той бил освободен."

В Търново Димитър свързва живота си с Евгения /1859-1928 г./, дъщеря на видния търновец Андрея Шишков. От брака им се раждат шест деца: Анастасия /1880-1952/, Тодорка /1882-1956/, Минчо /1884-1966/, Йорданка /1892-1979/, Андрея /1894-1981/ и Стефанчо, починал като бебе.

По време на Руско-турската война 1877-1878 г. Димитър Заяков е изцяло в услуга на руската армия като разузнавач. В родния си град той посреща възторжено Предния отряд под командването на ген. Гурко. Под прикритието на пътуващ търговец с разузнавателна цел го изпращат в София, която по това време е в ръцете на Сюлейман паша. Отсяда в тогавашния хан "София", съдържателката на който му била позната. Научавайки за неговото пристигане, турците обкръжили хана. За да заличи всяка улика в критичната ситуация, Димитър изяжда уличаващите го книжа. При направения обиск не било открито нищо подозрително и благодарение на застъпничеството на ханджийката го освобождават.

През 1878 г. по заповед на руския софийски комендант се сформира чета от около 1000 души, която трябвало да пази границите откъм Горна Джумая, където многоброен башибозук нападал селата Поро-миново, Добровата и др., а също и Рилския манастир. В завързалите се сражения на четата през януари смело се сражава и Димитър Заяков.

В малкото документи, с които разполагаме, едно от които е Свидетелство №10470 от 14.XII.1901 г. издадено от Вра-чанското общинско управление, един от участниците в същата чета – Мито Костов от град Враца, удо-стоверява, че "при селото Поримино, турците нападнаха с по-голяма сила, гдето в това сражение паднаха от нашата чета убити не по-малко от 200 души. В това сражение...жителя от В. Търново Мито Заяков беше в същата чета и зема живо участие..."

С друг документ – Свидетелство №18 от 10.I.1891 г., издаден от Рилското общинско управление, жителите на селата Рила и Пороминово удостоверяват, че "г-н Димитър Заяков из град Велико Търново е бил и е вземал участие в битките против турците заедно с нас в месец януари 1878. През всичкото това време той Заяков ся отличаваше със своето юначество и храброст в битките при привзимането Поримино, Дубравите и град Джумая".

За участие в националноосвободителната

Свидетелства на Димитър М. Заяков, удостоверяващи участието му в Руско-турската война от 1877/78 г.

борба Димитър Заяков получава след Освобождението пенсия на поборник.

Умира през 1918 г. на 75 години.

Единствената оригинална снимка на Димитър Заяков се съхранява днес в Централен държавен архив и за пръв път е публикувана през 1975 г. от Михаил Топалов. Тя е направена през 1867 г. в София в ателието на фотографа Иван Карастоянов. На нея младият революционер е в бунтовническо облекло с пушка и сабя. На гърба ѝ, неизвестно от кого, е написано: Първи Български Комитет за освобождение на България, основан в гр. В. Търново в домът на Христо Симидов при следните членове – Джорджо К. Момчов, Христо Симидов, Никола Кабакчиев, Димитър М. Заяков. 14 май 1864 г., гр. В. Търново. Настоящий портрет е на Д. М. Заяков, член при първий комитет за освобождение на България.

През 1872 г. след залавянето на Васил Левски турското пра-вителство публикува неговата снимка и я раз-праща по всички каази, до всички мюдюри и каймаками за разпознаването му. Тогава близките на съзаклятниците унищожават портретите им в хъшовски дрехи или с пушки и ятагани в ръцете. Агенти на тайната полиция изземат от фотографите всички плаки и снимки и ги отнасят в участъците, за да търсят прилика с Апостола. Така за кратко време са били унищожени много снимки, които биха обогатили нашата история. За щастие портретът на Димитър Заяков не е сред тях и днес ние имаме визуалната представа за образа на още един родолюбец от нашия град.

Искам от името на РИМ – В. Търново, да изкажа благодарност на потомците на Д. Заяков, неговите внучки – д-р Иванка Н. Берова и Евгения Андреева Заякова за предоставените ни копия от снимката му и документите, които са предадени в ЦДА – София. Благодарим и за новата информация, която ни съобщават в отговор на наше запитване, че през 1879 г. в дома на видния търновец Андрея Шишков –тъст на Д. Заяков, е отсядал руският императорски комисар княз Дондуков-Корсаков. Това сведение е особено ценно в навечерието на 125-та годишнина от Учредителното народно събрание. Добре би било при едно уточнение на мястото, където е бил домът му, да се постави паметен знак, който да

Лице

Гръб

Снимка на Димитър Заяков

напомня на потомците за времето, в което се полагаха основите на институциите на младата българска държава по време на Временното руско управление.

БЕЛЕЖКИ

[*] ЦДА - Личен архив на инж. Минчо Димитров Заяков, №1719.

SOMETHING MORE ABOUT V. TURNOVO FREEDOM-FIGHTER D. ZAIAKOV AND HIS ACTIVITY

Tatiana Kancheva

/Summary/

Dimitar Zaiakov is a famous V. Turnovo freedom-fighter against the Ottoman Slavery. This article is aimed to enrich his biography according to the latest information and documentation left by his relatives and descendants at V. Turnovo Museum of History.

ПРИНОСЪТ НА КАЗАНЛЪШКОТО КАЛПАКЧИЙСКО УЧИЛИЩЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

РАДКА КАЛЕВА-ИНДЖИЕВА
(Казанлък)

Най-ранният извор за съществуване на учебно заведение в калпакчийската махала на Казанлък е даскал Димитър Душанов. Неговият прадядо по майчина линия – поп Васил, е притежавал ръкопис на историята на Отца Паисия – това е около 1770 г. Баща му е даскал Тачо Мангата, който учителствал в килията, в която е учителствал неговия баща, т.е. дядото на Д. Душанов. Килията била в тяхната къща, от която пък през една продълговата стая се влизало във вдълбаната в земята най-стара църква, по керемидите на която децата хлопали, когато ги пуснат. В килията се изучавало старобългарски и черковно-славянски.[1]

2. Калпакчийската махала започва да се проявява като силен духовен център на града в края на XVIII, началото на XIX в.,когато тук се заселват прогонените от кърджалийте богати български фамилии от Арбанаси, Копривщица, Клисура и др., които носят традиционна силна българска култура и вече духа на Българското възраждане.

3. Единственият Хилендарски метох в града, разположен при вдълбаната църква в Калпакчийската махала, функционира от XVIII в. Това я превръща в духовен център с международно културно значение за Казанлък. В метоха отсядат пътуващи монаси, които постепенно се застояват като учители в неговата килия.Така в махалата от този период има засвидетелствувани две учебни килии – гръцка и българска.[2]

4. През 1820 г. в гръцкото школо към метоха била въведена взаимната метода по елински от гърка - даскал Карловианос.След като завършил бащините си науки, при него учил даскал Тачо Мангата.То било подържано от гърчеещите се казанлъчани и енинци.[3]

5. След гръцката завера през 1821 г. в гръцкото училище към метоха постъпва за учител един сърбин. Той искал да запази високото му ниво, като продължил смятането по арабица и въвел преписване на Славянобългарската история на Паисий Хилендарски. Това съвпада с общонационалните тенденции за създаване на единни елино-славянски училища, покровителствани от гръцката патриаршия в Цариград, приемани от някой българи поради по-високото образование, което давали, а от трета - е нашето чувството за единородство със сърбите и опит от тяхна страна за влияние у нас.

6. През 1825 г., в бащината си килия, започва да учителствува даскал Тачо Мангата. Наред с науките, които преподавал баща му, той въвежда изучаването на "Рибния буквар" от д-р Петър Берон, изд. 1824 г. С това килията на даскал Тачо се нарежда между първите училища в България, които го ползват, а заедно с това става и новаторското училище на Казанлък. Тази малка световна енциклопедия – "Рибния буквар" - освен че дава светски и много широки разнообразни познания, настоява в българските училища да се въведе взаимната метода на български език. С това се решавали настоящите нужди на българското образование на времето - за масовизирането му. Наред с това даскал Тачо заменя черковно-славянския почерк с граждански. Даскал Тачо всъщност прави преход към светското образование. Като имаме предвид, че той е учил в гръцкото взаимно училище, можем да си представим какав модерен учител е бил.[5]

7.През 1836 г. при въвеждането на взаимоучителната метода на славянски език започва изграждането на взаимно училище, спонсорирано от големия казанлъшки благодетел Христо Н. Кироуглу/Хината/, родственик на бащата на даскал Тачо.По стените на учебните стаи се монтирали дървени полукръзи, над които се окачвали 24-те таблици на о.Неофит Рилски. Пред тях се разположили чиновете-песочници, а зад тях познатия ни и досега вид чинове. С това Калпакчийското училище се превръща наистина в методически учебен център на града и района.[6]

8. През 1840 г. в града се завръща руският възпитаник Константин поп Драганов и по образец на Одеските училища прави опит да създаде прогимназиален клас – всъщност класно училище.Преследван от турските националисти, след година и половина се връща в Русия.Учениците от горния клас се наричали "граматици". В града се появили руски букварчета.[7]

9. През 1843 г., при даскал Манол, вече се създава класното училище. То става средоточно за всички основни/взаимни/ училища в града и района. Имало 3 класа. През 1846 г. то вече е петокласно мъжко училище с главен учител изтъкнатият елинист – даскал Филип Велиев. В него се е изучавало славяно-българска граматика, алгебра, химия, физика, геометрия, география, българска история, астрономия, астрология, антична литература, френски, гръцки, турски, физическо и др.[8]

10. През 1845 г. в него се създава първата училищна библиотека, която се е помещавала в стаята на долния етаж на първозванците. Нея заварва руският пътешественик В. Григорович. Тя

се ползвала и от възрастни.[9]

11. През 1846 г. се обособява самостоятелно взаимно момичешко отделение, с което става и оформянето на самостоятелно девическо училище. Първите учителки в него са възпитанички в мъжкото взаимно училище на даскал Тачо: Стефани Тачева и Парашкева Петкова, момичета с недъзи.[10] Като бивш учител в калпакчийското училище Александър Екзарх често му прави дарения.

12. На 11 май 1859 г. в Калпакчийското училище - Главното училище в града, за пръв път се чества празникът на българските кръстители и славянски просветители "Св.Рав.ап.Кирил и Методий"[11]

13. По това време се построява отделна сграда за девическо училище на мястото на стария Хилендарски метох.[12]

14. Делото на Раковски било познато в Казанлък и популяризирано най-вече чрез учениците и учителите в Калпакчийското училище още 1856 г. "Оглашените" по въпроса за българското въстание били най-вече негови учители и бивши ученици: даскал Петър Пенович, свещ. Андон, Иван Едрюв, Мирчо Дочев, Коста Попдраганов, Мирчо Хаджи Василев, Костадин Славчев, Христо Танев, Добри Ганчев Кехайов.[13] Даскал Дим.Душанов още в Цариград споделя идеите на Раковски, а по време на пребиваването си в Тулча - 1857 г. е в преписка с него по издаването на в. "Дунавски лебед" След това като учител в Казанлък е разпространител на неговите издания, както и където и да е учителствал.[14] Даскал Филип Велиев е дописник на в. "Дунавски лебед" през 1861 г..[15] Близък приятел на Раковски, член на Добродетелната дружина и един от учредителите на българското читалище в Букурещ, основано от Раковски, е Стефан Хаджиенов/Адженов/. През 1867 г. той е включен в българска представителна делегация за среща с руския император Александър II. Племенникът му – Иван п. Алексов Хаджиенов, известно време членува в Добродетелната дружина, а от 1866 г е член на ТБЦК .[16]

15. По време на църковните борби учителите и възпитаниците на Главното училище са в първите редици.Проводник на униатската идея е Христо Ваклидов. В защита на православието пропагандира даскал Д. Душанов, който дотолкова си влошава отношенията с водещи личности в града, че се принуждава да напусне и става учител в Карнобат. Ученикът Христо Стамболски при едно идване в града на Търновския владика – грък, унищожил гръцкото евангелие, което трябвало да чете на службата. Така започва участието на бъдещия д-р Стамболски в челните редици на дейците за национална църква – до участието му в Първия екзархийски църковен събор.[17] Бившият ученик и учител в същото училище Иван Найденов е редактор, а вестниците "Право" и "Напредък", защитаващи националното православие и първи капу-кехая на Българската екзархия.[18] Могат да се изредят много примери.

16. На 27 дек.1860 г. в Калпакчийското училище е открито първото читалище в града "Народно българско читалище", което става светски културен център на града.[19] Едни от основателите на Цариградското читалище са д-р Стамболски, няколкократен негов председател. Иван Найденов също. Той е и редактор на сп. "Читалище".[20]

17. През 1867 г. се открива Девическо класно училище, което става средоточно на девическите училища в града и района и светски културен център на жените[21].

18. Между 1866-70 г. според Гено Дочев е играно първото театрално представление в голямата стая на Главното училище. Поставила се е пиесата "Зла жена", побългарена сръбска комедия от Рахил и Димитър Душанови.[22] Като начало на театрална дейност в града историческата литература е наложила зимата на 1869 г. За сведение разиграването на диалозите по време на тържествените изпити в края на всяка учебна година са засвидетелствувани от даскал Манолово време – 1843 г., а образец на такъв е запазен от лятото на 1869 г. в Девическото училище.

19. На 11 май 1869 г. в него е създадено женско дружество, което провежда своите сбирки и дейност в сградата на Девическото училище.[23]

20. През 1870 г. в Главното училище било създадено "Неделно училище". Много бедни деца прекъсвали обучението си рано поради липса на средства. За тази цел учителите започнали да водят часовете по аритметика, български, история и др. в Неделя.Незаети този ден чираци, селско-стопански труженици и др. го посещавали.[24]

21. През 1870 г. в него се въвежда новата звучна метода на обучение. Според нея учениците учат, не имената на буквите – аз, буки, веди и т. н., а само фонетичното им произношение, които сричкуват и сливат в думи. Така както е и до сега.

22. През 1870 г. в Главното училище се провежда първият учителски събор, на който присъстват учителите от всички училища в града и района. Ръководил го авторитетният учител – Филип Велиев. По представяния отчет на всяко училище от района се изготвя общ отчет за състоянието на училищата в района според който: от 22 селища в района, само 3 са без училища – Бузовград, Николаево и Ръжена. В района общо има 1 600 ученици, в Казанлък – 870, в района има - 4 главни училища,общо – 28 учители, има 5 девически училища с 5 учителки и 325 ученички.Приема се единна програма за работа на училищата в района. До тогава всяко училище учило по своя програма. А тя се определяла от вкуса на чорбаджийте – какво им е необходимо, от там и кого ще наемат в зависимост какво знае. Учителите, почти всички читалищни дейци, се задължавали да абонират читалищата за по един от излизащите вестници, за книги, да събират народни песни, поговорки,

приказки и др.[25]

23. Записаните от Стоян Заимов за членове на революционния комитет в Казанлък, при основаването му от Левски, са пак учители и бивши ученици в Калпакчийското училище – Филип Велиев, Костадин Ваклидов, Ботьо Папазав. По късно към тях се присъединяват "оглашените" още по делото на Раковски – даскал Петър Пенович, Дим. Душанов и свещ. Антон Григоров. Куриер на комитета бил зограф Петю Ганин. Посветените в делото няма да изредим.[26] Член на БРЦК през 1874 г. е Иван Ал. Хаджиенов/Адженов/.[27] Куриер на БРЦК е Тодора Бакърджиева, завършила девическото училище в калпакчийската махала.[28]

24. Учителите в Главното училище на Казанлък през Възраждането са книжовници, автори на методическа литература, създатели на учебници, преводачи на европейска класика – Отец Неофит Рилски, Отец Аверкий поп Стоянов - от времето на взаимната метода, и вече напълно светските класни учители: големият еленист и патриот – Даскал Филип Велиев, направил първия пълен превод на "Илиадата", чийто първа част е отпечатана във Виена, 1875 г.; [29] Д. Душанов – превел 'Учебник по история на педагогиката" на Аристид Спатаки, към нея прилага, всъщност първата, макар и кратка история на българското образование; Превежда "История на православната християнска църква по Александровци, Рудакова и Ласкариса и допълнена за българската черква...", 1874 г. Цени в нея са записките му за историята на църковните борби в Казанлък. Написва методическо помагало за началните класове по история на България-"Кратка българска история по питания" [30], Хр. Ваклидов, Стоенчо Н. Стамболиев и др. Техният принос е не само в района, но и в общонационален мащаб. Книгите им са издавани в Букурещ, Виена, Белград, Крагуевац, Цариград, Лондон – а това показва широките им европейски възгледи. Отец Н. Рилски е привърженик на Русо и Дидро, а Ив. Найденов превежда "Духа на законите" от Монтескьо.

25. Учителите в Главното училище на Казанлък са редактори на български вестници и списания, които формират общобългарското съзнание на времето: Ив. Найденов – в. "Право", в."Напредък", сп. "Читалище"; Петко Сандев – в. "Източно време", в. "Право"; Хр. Ваклидов – в. "България", в. "Българска пчела", в. "Източно време", сп. "Зорница". Той е българинът, който съосновава българо-румънското печатарско дружество "Гутенберг"; Иван Адженов е основател на в."Отечество", издател на първия български всекидневник "Секидневний новинар".[31] С това те още веднъж излизат на водещо национално ниво и достигат общонационална значимост.

26. Доказателство за това са и връзките им с водящите български възрожденски дейци – Отец Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Александър Екзарх, Захари Княжески, Николай Павлович, Георги Данчов, Васил Априлов, Бр.Мустакови, Бр. Палаузови, Николай Павлович, сръбския княз Обренович, сръбския патриарх – Петра, Екзарх Антим I, архиепископа на униятите българи – Йосиф Соколски, Драган Цанков, Бр. Чалъкови, Хр. Данов, В. Манчев, Йоаким Груев, Найден Геров и др.

27. Ще ги открием сред дописниците на всякакви вестници от времето: Филип Велиев, Дим. Душанов, Дим. Енчев и др. Ученици от това училище ще открием и сред лекарите – д-р Хаканов, д-р Стамболски – професор във Висшето медицинско училище на султана, Иван Енчев – завършил същото училище и др. Едни от първите български артисти са Антон Попов и Тодора Бакърджиева. Руски вицеконсул в Мостар-Босна от 1872 г. е Димитър Енчев.[32]

28. Цялата тази плеяда от възрожденски ентусиасти, радетели за достойнството и честта на българската нация, след освобождението стават народни представители – Петър Пенович, областни и окръжни управители, съдии, адвокати, кметове, административни организатори на народа си, основатели на болници, на театъра – Антон Попов и много, много още, което не може да се побере в регламента.

За това в заключение:

Даже пунктуално изразени, изводите направени на базата на ползваните долупосочени извори, безспорно доказват водещото място на Калпакчийското училище през Възраждането сред останалите училища в града, действената му роля в духовния живот на района и общонационалните висоти на някой от учителите и учениците му.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Душанов, Д.**, Спомени/Писма и документи. Публицистика/ съст. Цв.Нанова, изд. ОФ, С., 1989, с. 26.

[2] **Георгиев, М.**, Възраждането на Казанлък, Сб."Казанлък в миналото и днес", т. II, С., 1923, с. 74-76; Пос. Душанов, Д.,..... с. 22, 26, 27.

[3] **Пос. Душанов, Д.**,.....с. 35.

[4] **Пак там**, с. 35.

[5] **Пос. Георгиев, М.**,...с. 84; Пос. Душанов, Д.,...с. 36.

[6] **Пос. Георгиев, М.**,...с. 84, 90, 92; **Димитров, Г.**, Княжество България в исторически, географско и етнографическо отношение, т. I, 1895, с. 178; проигумен Паисий, Кратки бележки върху животът и деянията на блаженнопочившия даскал Неофит Поппетрович Рилец, сп. "Зорница"1881; Косев, Р., сп. "Мисъл" 1892-1893; **Ванков, Н. Ив.**, "НеофитРилски", сп. "Училищен преглед", 1906; Автобиография, дневници и спомени на д-р Христо Тенев Стамболски от Казанлък, т. I/1852-1868/, т.I, С., 1927, с. 381.

[7] **Пос. Георгиев, М.**,...с. 89-90.

[8] **Пос. Георгиев, М.**,...с. 89-93; **Пос. Душанов, Д.**,...с. 52.

[9] **Пос. Душанов, Д.**, с. 54.

[10] **Пак там**....с. 59.

[11] **Пак там**.....с. 41.

[12] **Пак там**...с. 74-76

[13] **Зарев, К.**, Васил Левски в Казанлъшкия край, 1973, с. 63.

[14] **Пак там**, с. 14.

[15] **Тодев, Ил.** Радетели за просвета и книжнина, НП, 1986 г., с. 148.

[16] **Мирчев, Д.**, Родова памет за Хаджиенови, сп. Родина, С., 1997, с. 189-191.

[17] Пос. Автобиография дневници и спомени на д-р Христо Тенев Стамболски ...с. 13; История на България, т. VI, Българско възраждане 1856-1878, С., 1987, с. 168.

[18] **Бобчев, С. С.**, Иван Найденов, Сб. Казанлък в миналото и днес, т. I, 1912, с. 102-103.

[19] **Калайджиев, П.**, Читалищата в Казанлък през епохата на турското робство, Сб.100 години народно читалище "Искра" Казанлък, С., 1961, с. 47-48.

[20] Пос. Автобиография дневници и спомени на д-р Христо Тенев Стамболски ...с. 281, 285, 308; **Пос. Бобчев**...с. 102.

[21] **Пос. Георгиев, М.**,...с. 121.

[22] **Пак там**, с. 128, 137; Пос. Калайджиев, П.,с. 62-63.

[23] в. Македония, г. III, бр. 27, 31 май 1869, с. 3; **Паскалева, В.**, Българката през Възраждането, С., 1984, с. 188; **Аретов, Н.**, Димитър и Рахил Душанови, НП, С., 1988, с. 48.

[24] **Пос Калайджиев, П.**,...с. 58.

[25] **Пос. Георгиев, М.**, ...с. 136.

[26] **Пос. Зарев, К.**,...с. 71-72.

[27] **Пос. Мирчев, Д.**,...с. 193.

[28] **Стоянов, К.**, Дейци на националноосвободителните борби в Казанлъшкия край,Казанлък, 1967, с. 37-41.

[29] **Пос. Тодев, Ил.**,...с. 151.

[30] **Пос. Душанов, Д.**,...с. 243-245.

[31] Енциклопедия "Българска възрожденска интелигенция", С., 1988, с. 30, 99, 110, 230, 235, 337, 582.

[32] **Пенев, А., Димитър Енчев**, Сб. Радетели за просвета и книжнина, с. 457.

KAZANLAK FUR CAPS MAKING SCHOOL CONTRIBUTION DURING THE REVIVAL

Radka Kaleva-Indzhieva

(Summary)

The Fur Caps Making School was the main school in the town of Kazanlak during Bulgarian revival and played a certain part of a Methodist center in the region. The mutual methods were introduced there in 1836. With establishing the class-school in 1843, it became in a Principal school. Since then, all reforms introduced in Bulgarian education and culture was realized in that school. All Bulgarian revival processes are conducted by the fur caps making school's teachers and previous school pupils. For the first time in the town a first school library is formed in it and a Girl's school is established; it was initiated celebration the feast day for both Saints equal to Apostles Cyril and Methodius; the first Community center was opened, first theatre play was performed as well as first women society was formed and first school council was carried out.

The school's teacher's and previous pupils become very famous writers and authors of school and methodic books, translators, editors, reporters, printers, leading community center's figures, actors, church movement leaders, members of Veiled Bulgarian Central Committee and Bulgarian Central Committee, doctors, professors, Russian vice-consuls and etc. For example Neophyt Rilski, father Averikii pop Stoyanov, the Masters – Philip Veliev, Dimitar Dushanov, Ivan Naydenov, Hristo Vaklidov, Ivan Adzhenov, Dimitar Enchev, Dr. Stambolski, Stefan Hadzhienov (Adzhenov), Anton Popov, Todora Barardzhieva and etc.

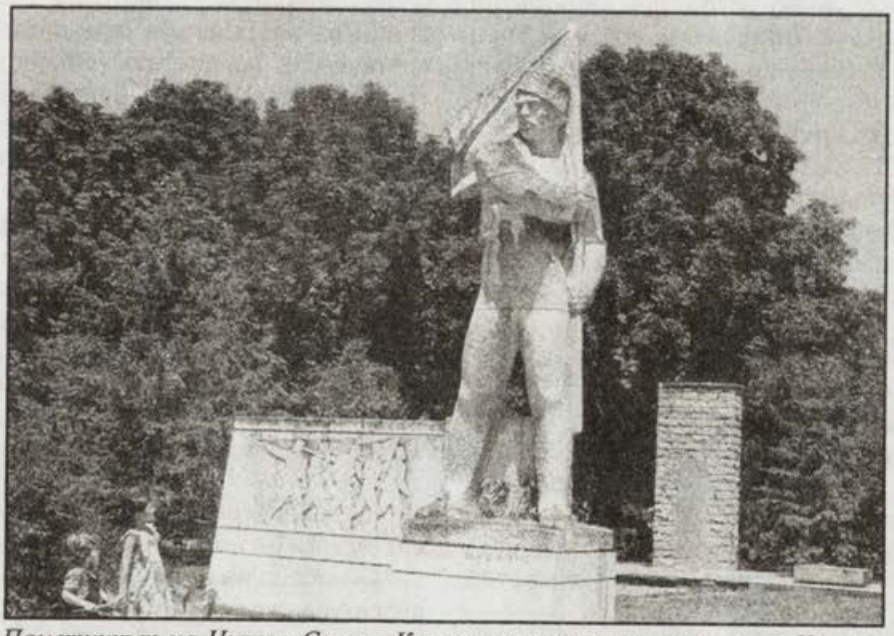
Except for contribution to the town and the region, through the above mentioned personalities, held leading positions in public and revival processes, the Fur Caps Making School rendered great merit to Bulgarian Idea.

ПАМЕТНИКЪТ НА НИКОЛА СИМОВ В ГРАД ТЪРГОВИЩЕ

СВЕТЛАНА АВРАМОВА

(Търговище)

На 2 юни 2003 година се навършват 40 години от откриването на паметника на знаменосеца на Ботевата чета Никола Симов – Куруто, в родния му град Търговище. Паметникът е една емблематична за града забележителност, извикваща прилив на местен патриотизъм у нас, съгражданите на знаменосеца на Ботевата чета, пред гости на града във всеки момент на годината и място, където на 2 юни всяка година свеждаме глави пред паметта на загиналите за България. Фотографии на паметника от различен ракурс са тиражирани като пощенски картички, той присъства неизменно в обзорни и рекламни издания за града. Тъй като подвигът на Ботевата чета е национално достояние, темата за паметника на нейния знаменосец в град Търговище надхвърля рамките на регионалното звучене и се вписва в контекста на общонародната ни историческа памет.

Паметникът на Никола Симов -Куруто, знаменосец в четата на Христо Ботев. Скулптор - П. Куцаров

Темата за паметника на Н. Симов, като лице на паметта за него в родния му град, не е стояла на вниманието на изследователите на местната история. Частично е засягана в проучвания по повод юбилейни издания за Н. Симов.[1]

Настоящото изложение е изготвено на базата на документи на изпълнителната власт в гр. Търговище, читалище "Напредък", издания, посветени на Н. Симов – Куруто, и местната преса, съхранявани в ТД "Държавен архив" – гр. Търговище, Исторически музей – Търговище и Регионална библиотека "П. Стъпов", гр.Търговище. С предимство е интерпретирана информацията, предназначена за широката публика, произхождаща от местната преса. С цел проследяване динамиката на процесите на създаване на отношение към паметта на Н. Симов в гр. Търговище, в съобщението е поставен в силен хронологичен акцент. Изложението няма претенции за изчерпателност, тъй като не са ползувани всички печатни издания, които излизат в град Търговище през първата половина на XX век [2].

От подетата инициатива за изграждане на паметник на Никола Симов – Куруто през 1936 година до откриването на същия през 1963 година изминава един близо 30- годишен период, в който идеята за увековечаване на името на Знаменосеца в съзнанието на съгражданите му придобива характер на обществена необходимост в духовното пространство на малкия провинциален град. Гореказаният период, определен като такъв единствено с оглед историята на самия паметник, е предшестван от процеса на "откриване" и на вместване в историческата памет на града на личността и делото на Никола Симов. По същество това е процес на създаване на една умозрителна постановка от страна на единици и приемането ѝ като норма в масовото съзнание. В нашия случай това е идеята, че Никола Симов, знаменосец в четата на Христо Ботев, е фигура от пантеона на българските герои, загинали за България, и че неговите съграждани имат дълг да почитат

неговата памет. Краен резултат на това развитие е първо поставянето на паметник в града и, второ, мястото, което заема в битието на търговищенци, илюстрирано от страстите около паметника близо 30 години след откриването му, също и в наши дни. В така очертаните два плана настоящето изложение проследява създаването на отношение към една личност и създаването на монумент като материален израз на същото това отношение. Тук е мястото да се отбележи, че промените през 1944 година не повлияват на отношението на търговищкото гражданство към Н. Симов. И преди и след този исторически предел проучването на биографията и грижата за увековечаване на паметта му стоят на вниманието на патриотичната общественост и градските власти. В коментирания аспект на културния конюитет единствената отлика се корени в механизма на реализация - преди като израз на индивидуално изградени ценностни системи от страна на отделни личности, а след 1944 г. - като държавна политика за патриотично възпитание на населението.

След Освобождението за Н. Симов се знае в града, но за него се е говорело като за "хаймана, безделник, хайдутин, опасен човек"[3], а онези, които го помнят, не обичат твърде охотно да говорят за него[4]. Обяснение на този факт е дадено през 1926 година, петдесет години след гибелта му, вече в условията на новите ценности, възприети в свободна България. "Той е познат тук от съвременниците от средата на благонравното еснафство само с една страна от своя живот. И естествено те не можеха правилно, безпристрастно и цялостно да оценят голямото му дело. За такава преценка те нямаха нито погледа, нито сърцето"[5], пише Жеко Христакиев, автор на първата открита досега биография на Н.Симов, отпечатана в местен вестник.

Първото до сега открито сведение за положително отношение към Н.Симов на страниците на местния печат датира от 30.01.1925 г. В."Ески джумайски вестник", отбелязвайки празника на освобождението на града, пише: "Днес ние трябва с уважение да си спомним за Ботев, за Левски и за Никола Куруто – байрактар на Ботевата чета, родом от нашия град, и да пожелаем да ги следваме, да вървим по техния пример"[6]. С тази първа бележка се слага началото на трайна тенденция, насочена към придобиване знания за тази фигура от миналото на гр. Търговище и вместването ѝ като присъствие духовния живот на търговищкото гражданство. Всички елементи на тази тенденция са взаимно свързани, произтичат един от друг и рефлектират един върху друг. Видимите канали на проявление, различни по характер, са онези опорни точки, които във фактически и хронологичен план реконструират картината на този процес. На първо място сред тях е писаното слово.

В навечерието на 2 юни следващата година, когато се навършва половин век от смъртта му, в местния вестник "Ески Джумайски вести" е отпечатана негова биография[7].Освен биографични данни съдържа и призив да се увековечи неговата памет, за да знаят младите поколения, че в Ескиз Джумая /дн. Търговище/ се е родил и живял един човек, който е пожертвал своя живот за народното благо. В следващите години на страниците на местната преса са публикувани новооткрити материали, също и спомени на негови съратници[8]. Авторите – учители и общественици, уважавани в града личности, заявяват категорично становище за дълг на града към паметта на Н. Симов. Всяка публикация, съдържаща нови биографични данни или по друг повод, съдържа и апели за издирване на нови данни за живота му и аргументи и призиви, щото да бъде отдавано дължимото на героя, и негодуване от равнодушието на търговищката общественост. Събраните до 1936 година материали са обобщени в самостоятелно издание - приложение на вестник "Обществена трибуна", посветено на Н. Симов[9]. Легендарно-романтичният образ на знаменосеца на чета, битуващ в представите за националноосвободителното движение, повсеместната популярност на Ботевата чета и присъствието на страниците на пресата повече факти за нейния знаменосец са предпоставки, щото образът на Н. Симов да привлече вниманието и на литературни творци. През 1934 година излиза първото печатно литературно произведение – разказът "Знаменосецът" на Николай Райнов, публикуван в издавания в град София вестник "Литературен свят" [10], а след две години препечатан в местния "Нова пчела"[11]. Малката белетристична форма е предпочитана от писателя Петър Стъпов. Сюжети от живота на Знаменосеца са интепретирани в редица разкази, публикувани в печатни издания в градовете София, Шумен, Търговище - общо 14 на брой публикации, като някои разкази са отпечатани в няколко различни издания за времето 1938 - 1948 година[12]. Той е автор и на първия и единствен за разглеждания тук период биографичен роман за Н. Симов, който излиза от печат през 1942 година[13]. За популяризиране името на Н. Симов в цялата страна допринасят рецензиите за романа в различни вестници и списания в градовете София, Варна, Ямбол, Бургас, Хасково, Силистра, и др. [14] Образът на Ботевия знаменосец става източник на вдъхновение за създаване и на произведения в областта на поезията. На 29 януари 1940 година в. "Обществена трибуна " публикува първите две стихотворения, посветени на Н. Симов, на 1 юни същата година – в. Шуменска поща", а последното за разглеждания период - през октомври 1956 г. във вестник "Коларовградска борба", гр. Коларовград, дн. Шумен[15]. Една драматургична творба - едноактната пиеса "Никола Симов Круто" - е създадена от Асен Каваев, радетел на реабилитацията в

общественото съзнание и отдаването дължимата почит на Знаменосеца, и представена пред публиката на първото общоградско честване на неговата памет през 1936 година.[16] Отбелязването на освобождението на гр. Търговище през 1940 година е повод да се припомнят имената с принос към свободата на града. Н. Симов – Куруто, Пеню Стоянов, Геню Димитров и поп Сава Катрафилов са онези имена, свързани с борбите против поробителите и на които са посветени размисли за свободата в есеистичен стил, със заглавие "Свободата", написано от Христинка Ас. Каваева на страниците на в. "Обществена трибуна"[17]. В създадената атмосфера на отношение към Н. Симов в родния му град закономерно следва и въвеждането на натрупаните знания в научно обръщение. Списание "Исторически преглед" публикува през 1947 г. негова биография с автор роденият в Търговище Стефан Великов[18]. Тази публикация не слага край на проучванията. През 1956 година е написана биография на Н. Симов от един от ентусиастите на музейното дело в град Търговище Димитър Харизанов и предадена за съхранение в Народна бибилиотека – София[19]. На следващата година Стефан Черноколев, тогава заместник- директор на Народна библиотека – София, открива и предава на музея в Търговище преписката в Народното събрание, касаеща молбата на съпругата на Н. Симов за отпускане на народна пенсия [20]. Така проследеното писано слово, предназначено за различна читателска аудитория, е базисната компонента на идеята за широко популяризиране на биографията на Знаменосеца и възприемането от страна на търговищенци съзнание за положително отношение към саможертвата в името на отечеството на техния съгражданин.

Своето място в процеса на вграждане в историческата памет на града на темата за Знаменосеца има и визуалното възприятие на образа му, на вещи и документи, свързани с него. Петдесет и повече години са време, когато са поизбледнели спомените за неговия физически облик у онези, които са го познавали. А и едва ли биха могли да имат някакво значение в хода на създаване на ново, съобразно актуалното виждане и оценка на революционната му дейност отношение. По-младите, онези, които в момента градят свои представи, отначало сред спорове за действителна и съзнателна революционна дейност на Н. Симов, а после като преклонение към него имат възможност да получат и нагледна представа за него. През 1928 година в при проучване документи за историята на гр. Търговище в Народна библиотека – София, учителят Иван Халаджов открива фотография на Н.Симов[21]. Към средата на 30-те години уголемени портрети вече красят обществени заведения и стаите на някои учреждения в града[22]. Тя е отпечатана на титулната страница на посветения на Н. Симов вестник. Същата година /1936/ във връзка с инициативата на градската община за построяване на паметник и набиране средства за него са издадени 6 000 картички с лика на Знаменосеца и 200 портрета голям формат. Разпространението им сред учащите се е поверено на главните учители на училищата в града[23]. Ползуваните източници сочат годината 1939 като първата, през която портретът на Знаменосеца е издигнат по време на манифестацията на учениците от прогимназия "Хр. Ботев" по повод 2 юни - патронният празник на училището[24]. През 50-те години, когато музейният показ на миналото става императив в културния живот в града, мястото му в музея е безспорно. "На видно място стои портретът на героя – революционер, знаменосеца на Ботевата чета Н. Симов – Круто"[25] пише вестник "Коларовградска борба", съобщавайки за новата културна придобивка на гр. Търговище – откриването на първата постоянна музейна изложба, което освен че показва отношението на местните граждани, но и напомня за него пред по-голямата читателска аудитория на окръжния вестник. В коментирания аспект и изобразителното изкуството не остава встрани от темата за Знаменосеца. През 1936 г. един графичен портрет на Преслав Кършовски е отпечатан в софийския седмичник "Литературен грас"[26]. Един опит за скулптурен портрет е направен от Стоян Конаклиев през 1936 година. Представен в салона по време на първото честване, той предизвиква всеобщ възторг[27]. Малко по-късно Любомир Далчев и Илия Петров с мнение на проф. Никола Маринов създават ориелеф, вграден в паметника на падналите във войните[28] в центъра на града, осветен на 4 юни 1937 г.

През 1937 година вестник "Подем" информира, че е открита вещ, принадлежала на Н. Симов[29]. Камата е предадена на Градския народен съвет от Петър Стъпов по време на митинга-заря при откриването на неговия паметник в гр. Търговище на 1 юни 1963 година.

През разглеждания период повод да се напомни за Н. Симов е и съдбата на неговите внуци. Първата констатация, че идеализмът на техния дядо се е предал и на бащите им, и те не са могли да натрупат богатства, за да прехранват своите деца, направена още през 1927 г. [30], присъства и в следващите години. Тяхното мизерно съществуване на преселници от Добруджа в родния си град, които не виждат нищо, което да оправдава смъртта на техния баща, извиква негодувание, което обобщава Асен Каваев в отделна статия във в."Обществена трибуна" през 1936 година[31] и в словата при погребението на двамата му сина съответно през 1931[32] и през 1937[33] година. В тази тъжна статистика, в контекста на предоставяне на информация за Н. Симов пред аудиторията на читателите на в "Обществена трибуна", се включва

и съобщението за кончината на Никола Обретенов през 1939 г., познавал нашия бележит съгражданин и написал по молба на кмета на града своите спомени /публикувани в специалния вестник за Н. Симов/, също е отбелязана на страниците на вестника[34].

През 30-те години името Н. Симов битува в съзнанието на търговищенци и като название на спортен клуб. Първата среща с ветерана "Светкавица", отразена в пресата, предсказва, че този млад клуб скоро ще вземе първенствующе място не само в Търговище, а и между клубовете в Шуменски окръг[35]. Спортният клуб "Н. Симов" става носител на купата "Електра" - отличие на Шуменската спортна област за 1935 година [36]. В споровете за "Царската купа" през 1938 година търговищкият първенец "Н. Симов" става първенец и в Шуменската спортна област. Футболните запалянковци от градовете Шумен[37], Русе[38] и Попово [39] също научават това име покрай мачовете на своите любимци. Членовете на спортен клуб "Н. Симов" заявяват присъствие и в културния живот на града. Първенецът за 1935 година впечатлява и с отличната си културна дейност - градинско увеселение /1935/[40], пиесата "Бойка"/1936/[41], битова вечер в казармата/1937г./[42] , пиесите "Убийца" /1937/[43], "Война и хора"/1938/[44], "Орисани"/1938/[45]. Вълненията в културните среди са пренесени на страниците на пресата[46]. Около спортния клуб кипят и политически страсти. Вестник "Обществена трибуна" става трибуна, от която симовци опровергават обвиненията, че са фашистка организация[47] и провеждат разколническа дейност в областта на спортното движение[48]. Спорт, култура, политика - три сфери със своя аудитория и насока на интереси, свързани със спортен клуб "Н. Симов" в Търговище, внасяйки нерв в битието на града, допринасят, щото името Н. Симов, макар и като наименование на спортен клуб, да присъства и в делнични разговори, а не само инцидентни поводи.

Създадената през 30-те години на XX век обществена нагласа името на Н. Симов да се свързва със спорта, намира своето проявление и в следващите години. Към края на 50-те години и друго спортно дружество, създадено през 1957 година в град Търговище, приема името "Н. Симов". Само две години по-късно, след включването на дружеството в национални туристически изяви, отчетният доклад констатира сполучливо подбраното му название – цяла България знае и тачи Знаменосеца[49]. До днес организираните туристи от град Търговище са онези, които дават живот на това име. Състезанията по спортно ориентиране за учредената от търговищкото туристическо дружество купа "Н. Симов" стават традиционни от 1963 г. насам.

Съпричастие към идеята за популяризиране името и делото на Н. Симов изявяват и местните власти – градски, училищни и църковни. Те са факторът, който трансформира личното отношение и инициатива от страна на отделни личности в елемент от културната политика на града. Периодът 1925 – 1938 г., или период на доказване и безусловно приемане на Н. Симов в историческата памет на града, е време, в което се предлагат, а в бъдеще се реализират ред идеи тъкмо от страна на овластени органи. Първият жест на общинските власти по посока увековечаване паметта на знаменосеца е даване име "Н. Симов" на една от улиците в града. Предложението е заявено през юли 1926 г.[50], т. е. месец и половина след публикуването на биографията от Жеко Христакиев на странниците на същия вестник. Улицата е наименувана през май 1927 г.[51] - една година след гореказаната статия във в. "Ески Джумайски вести". Очевидно една година не е била достатъчна, щото джумалии да възприемат това име, поради което от 123-те нови названия на улици и площади в града само след името на ул. "Н. Симов" стои уточнение – знаменосец в четата на Хр. Ботев. Така името Н. Симов отново се вписва в документите на града, но вече като адресна регистрация.

От същата 1927 година датира предложението родната къща на Н. Симов да бъде превърната в музей[52]. Близо половин век тази идея ще бъде коментирана не веднъж и на различни управленски нива, в резултат на което през 1976 г. е уредена постоянна музейна изложба в построена специално за целта къща през 1976 г.

Първото общоградско честване паметта на Н. Симов е проведено на 19 и 20 декември 1936г. – шест десетилетия след неговата смърт. Кметът на града Руси Дюлгеров съдейства активно за предаване подобаваща тържественост и в течение на около половин година темата за честването присъства в публичното пространство. Идеята е оповестена в пресата още през юни 1936[53], а след един месец излиза от печат притурката на в. "Обществена трибуна", посветена на Знаменосеца[54]. По инициатива на Общинската управа е създаден е комитет за ежегодно празнуване Ден на Никола Симов – Круто[55]. Избран е църковният празник Никулден[56]. Честванията са предхождани от голямо публично събрание с агитационен характер[57] на 13 декември в кино "Жеков", където Иван Халаджов – учител в Шуменската гимназия, изнася сказка. С писма, подписани от кмета, се нарежда, щото учителите да информират учениците, а те да поканят родителите си[58]. Подписите на кмета и секретаря стоят и под друго писмо, от 17.12.1936, с което градоначалникът отправя молба всички учители, в събота, 18 декември, последния час да говорят пред учениците за Н. Симов, като ползват материали от специалния вестник за него[59]. На самия Никулден в храма е отслужена панахида. Дните, посветени

на паметта на Н. Симов, са изпълнени с богата културна програма - две вечерни театрални представления, изнесени съответно от членовете на спортен клуб "Н. Симов" и от работниците в града, и утро с ученически хорови изпълнения, декламации, речи, пиесата "Н. Симов" и представяне бюста, скулптуриран от Стоян Конаклиев. На този празник е открит и новия общински салон[60].

Комтетът за честване паметта на Н. Симов на Никулден, организира празненство и на следващата година[61], с което се слага край на решението за самостоятелен градски празник посветен на Н. Симов ден Никулден 1938 г., не е честван като предишните две години, но пък дава повод да се отбележи на страниците на най-авторитетния вестник "Обществена трибуна", че вече не е предмет на спор съзнателното участие на Н. Симов в революционните борби и че градът трябва да се научи да цени и благодари на заслужилите свои хора, поне след като са умрели.[62] В така създаденото обществено настроение 80-годишнината от смъртта на Знаменосеца е отбелязана през 1956г. но на друга дата - в навечерието на 2 юни, с тържествена сесия на Градския съвет в салона на прогимназията/най-голямата зала в града тогава[63].

От 1939 година нататък отбелязването паметта на Н. Симов става приоритет на прогимназията. Начело на манифестацията по повод патронния празник на училище "Хр. Ботев" група ученици в народни носи, носещи портретите на Ботев и неговия знаменосец, впечатляват приятно търговищката общественост[64]. А на следващата 1940 г. с полагане венец от учениците на ориелефа на Н. Симов, вграден в постамента на паметника на загиналите във войните[65], се поставя начало на традиция, която с известни прекъсвания и промени се поддържа и в началото на III-то хилядолетие.

Резултатна величина от проследените до тук знаци на отношение към Н. Симов са предприетите действия за изграждане на негов паметник. Руси Дюлгеров, кмет на града в периода септември 1935 - октомври 1939, поема инициативата за създаването му. През 1935 година пресата информира за "мнението и желанието на настоящия кмет" близо до къщата на Н. Симов да се оформи парк, наречен на неговото име, където да се постави бюст-паметник. "Идеята е отлична. Очакваме да се създаде обществено настроение, което да помогне на кмета да осъществи идеята си"[66] - коментира вестникът. На следващата година това желание на кмета е потвърдено в специалния вестник за Н. Симов, в който се представят пред гражданството и конкретните стъпки в тази насока: по инициатива на кмета е основан "Фонд за издигане паметник на Н. Симов"; от общинския бюджет са отпуснати 20 000лв, издадени и пуснати в продажба са вестник, картички и портрети, приходите от които се предвижда да бъдат включени във фонда. Оповестено е намерението паметникът да се освети на 2 юни идущата година. При все създадената организация, паметник не е направен. Идеята обаче не замира. Към края на 1938 г. е направен опит за възстановяване на комитета за постройка на паметник. Не е посрещнат със съпричастност, но пък вестник "Подем", който информира за това опит, заявява, че Круто на е забравен, от което изхожда и оптимизмът на радетелите на построяването на паметника[67].

Останала нереализирана през 30-те години, идеята за издигане паметник на Н. Симов заляга като решение на Изпълкома на Градския съвет от декември 1954 година. Избран е централния парк на града, в който да се постави да се постави бюст на Н. Симов[68]. В приетия на 19.02.1955 г. перспективен план за строителство на паметници в Търговищка околия за периода 1955-1958г., е фиксирана годината 1956 за направа на бюст – паметник на Н. Симов[69]. Съобразно този план, на заседание на ИК на ГНС от 20.06.1956 г. по предложение на Председателя на ИК Димитър Попзлатанов е решено да се направят постъпки пред Министерството на културата за запланuване постройка на паметника[70]. Идеята на Градския съвет е възприета и подкрепена и от ОК на БКП и от ИК на ОНС[71]. Изготвена и приета на редовно заседание на ИК на ГОНС на 30.06.1960г.[72] е конкурсна програма за изготвяне идеен проект за паметник на Н.Симов. Тя става обществено достояния чрез публикуване във вестник "Народна култура" и местния вестник "Знаме на комунизма"[73]. ИК на ГОНС обявява анонимен конкурс между всички архитекти, скулптори и художници в страната за изготвяне идеен проект за паметник на Н. Симов от гр. Търговище – знаменосец на Ботевата чета Паметникът да бъде скулпторно-архитектурен с монументален характер, като се предоставя на проектанта да употреби по свое усмотрение изразни средства и форми. Паметникът да бъде от трайни и дълговечни материали, като стойността му не надвишава 100 000 лв.[74]

На обявената дата - 15.11.1960 г., в училище "Кирил и Методи" гр. Търговище е проведено обсъждане на петте представени анонимни проекта. Комисията се състои от представители на ГОНС, ОК на БКП, ГК но БКП, ОНС, проф. Любомир Далчев и Васил Радославов – представители на СБХ, Иван Мандов-представител на СБХ и МПК. На обсъждането присъствуват още много общественици, художници, архитекти, и партийни работници[75]. Представени са по няколко варианта от един и същи автор и проект. В предложените проекти за ситуационно решение на паметника предвиждат ситуирането му в центъра на площад "Незави-

симост" и в източния ъгъл на парка. Аргументите и за двете предложения намират свои поддръжници сред присъствуващите. Надделява мнението, поддържано и от проф. Любомир Далчев, че най-добро стационарно решение са постигнали онези автори, които са предпочели ъгловия ситуационен акцент на паметника, тъй като видимостта там е най-голяма. При все, че авторите са се съобразили с височината на околните сгради при изготвянето на проектите, коментира се и този аспект от цялостното внушение. Така например като положителна страна на един от проектите, който не е премиран впоследствие, е изтъкната височината на паметника - ще доминира над църквата. Най-коментиран обаче си остава въпросът за облеклото на Знаменосеца. В онези проекти, в които той е в четническа форма това се изтъква като положителен момент. Този въпрос придобива първостепенно значение, тъй като почти единодушно изказващите се отдават своите предпочитания на идеен проект с мото "Знаменосец" – същият в който скулптурната фигура е в национален костюм. Надделява мнението, подкрепено и от проф. Л. Далчев, да се приеме непроменено облеклото на Знаменосеца в авторския проект.

Комисията по журирането на идейните проекти за ПНС решава да не се присъжда първа награда, тъй като и най-добрият проект се нуждае от известни корекции. Определя втора награда за идеен проект с мото "Знаменосец", на чийто автор скулпторът Петър Куцаров - да се възложи изпълнението на паметника, като той се съобрази с направените препоръки. Трета награда се присъжда на проект с мото "Милин камък" на скулптора Стоян Конаклиев, а поощрителна - на проект с мото "118" на авторски колектив в състав Борис Гондов, Димитър Боновски и арх. Росица Василева.

Авторът на спечелилия конкурса идеен проект за паметник на Н. Симов. доц. Петър Куцаров е роден е на 1 март 1921 година в с. Б. Мишкова, Украинска ССР, в семейство на градинари. През 1935 семейството се завръща в България. Той учи в гр. Търговище, после постъпва в Художествената академия, която завършва през 1948 година – специалност скулптура при проф. Иван Лазаров. Следващата година постъпва като асистент уредник в Националната художествена академия, а на следващата е асистент по декоративно-монументална скулптура в Художествената академия. Дългогодишна преподавателска дейност, участие в изложби, творби в различни галерии и паметници в различни градове на страната, на които е автор или член на авторски колектив - Русе, Шумен, Благоевград, Банско, Созопол, Варна, София, Стара Загора и др., и разбира се, Търговище, са жалоните, които бележат творческия му път.

Паметникът е изработен от бял врачански камък. Знаменосецът в цял ръст и знамето са отдалече грабващите погледа елементи. А плочата встрани, с барелефно представената чета и Ботевия стих "Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира", са все символи със силни и многопосочни внушения.

В навечерието на 2 юни 1963 година на тържествен митинг заря паметникът е открит. От тази дата нататък площад "Независимост", в североизточната част на който се извисява паметникът на Знаменосеца, е мястото, където се провеждат общоградските тържества на значими дати от националния и местния исторически календар.

Новият градоустройствен план от 1987 година, отчитайки факта, че на пл. "Независимост" са се струпали три паметника - храм "Св. Ив. Рилски", Братската могила на загинали антифашисти и паметникът на Н. Симов, предвижда ново ситуационно решение: там да остане само храмът, костницата да се премести на хълма "Юкя", а паметникът на Н. Симов да бъде монтиран в кв. "Вароша", без да се конкретизира мястото[76]. Съобразно това решение паметникът е демонтиран в присъствието и с участието на автора доц. Петър Куцаров и оставен на съхранение в склад. Въпреки благоустрояването на парка и площада градът загубва един свой символ. В търсене на най-доброто решение общинската администрация организира срещи с автора, с художници от града и специалисти от съвета по архитектура, след които са направени проучвания и съставени варианти за монтиране на паметника. Съгласно специфичните особености последно е решено паметникът да бъде поставен на входа на кв. "Вароша" пред Славейковото училище. Във връзка с това е направен съответен проект за благоустрояване и в проектопрограмата за 1993 година са вписани необходимите средства за изпълнението на този монтаж[77].

Отсъствието на паметника става злободневна тема в средите на родолюбивото гражданство, особено около 2 юни – денят който четвърт век търговищенци свързват общонародното честване паметта на Ботев с полагане на венци цветя пред паметника на неговия знаменосец[78].

Изразявайки настроенията на своите избиратели и запознати с мотивите за демонтажа на паметника, група съветници от Българската национално-радикална партия внасят докладна записка, с която се слага начало на дебат в Общинския съвет относно паметника на Н. Симов. Те предлагат братската могила да бъде изместена така, че паметникът да се върне на старото си място или да се постави на подобаващо за личността на Знаменосеца място в центъра на града. "...да се повдига самочувствието ни пред всеки, посетил града ни, от който и край на света

да е"[79].

Докладната записка е разгледана на заседания на две постоянни комисии, които приемат съответни и различаващи се решения. Постоянната комисия "Култура, образование и духовни ценности" приема решение за предложение паметникът да бъде възстановен на подобаващо място в центъра на града, определено от автора съвместно със специалисти от отдел "Териториално и селищно устройство" – община Търговище. Постоянната комисия "Развитие на жизнената среда" предлага на Общинския съвет да възложи на кмета на Общината проучването и изследването от експертния съвет съвместно с групата на художниците съществуващия проект и възможностите за адаптация на паметника в кварталното пространство пред училище "Х. Руси" Предлага още Общ. съвет да възложи на в. "Знаме" публикуването на материали, за гражданственост и идеи относно мястото за поставяне на паметника.

На самото заседание на Об С, състояло се на 11.11.1992 година, след продължителни разисквания, в които надделява емоционалната обвързаност с мястото на паметника, по- точно, че е обидно за достойнството на Знаменосеца да бъде изместен от центъра в края на града, с пълен консенсус – с 41 гласа "за" и 1 "против", местните народни избраници приемат решение за възстановяване на паметника на старото му място - на пл. "Независимост"[80]. В контекста на разглежданата тук тема за възприемане в историческата памет на град Търговище на името и подвига на Н. Симов, този акт на Общинския съвет може да се квалифицира като триумфален завършек на процеса, започнал през 1925 година. Инициран от единици тогава, в началото на 90-те години всички жители на гр. Търговище с вота на избраните от тях общински съветници, макар и представляващи различни политически сили, единодушно заявяват своята привързаност към Знаменосеца пред угрозата да загубят неговия паметник.

За втори път въпросът за паметника на Н. Симов е поставен на вниманието на местните депутати на заседание на Общинския съвет на 31.08.1993 година[81]. Дебатът е предизвикан отново от групата съветници на БНРП. След формалното според тях честване на 2 юни 1993 година и в изпълнение на молбата на гражданството те отправят питане до кмета на Община Търговище. Напомнят, че срокът за поставяне на паметника, залегнал в решение на Общинския съвет от 17.11.1992 година, е изтекъл, но решението не е изпълнено. На същото заседание Общинският съвет приема компромисно решение: Паметникът да се монтира в кв. "Вароша", на южната граница на Славейковото училище, където историческата и културната среда най-точно съответства на самия паметник. Компромисът с най-убедените привърженици на идеята за връщане на паметника на старото му място в центъра на града на пл. "Независимост" се постига с решението да бъде направен нов проект за центъра, в който ще се издигне нов паметник. Изказват се съмнения относно художествената стойност на стария, като се изтъква, че Н. Симов заслужава по-добър паметник, който да бъде поставен в центъра на родния му град. Възлага се на Общината да открие сметка за набиране средства от дарения на граждани, да се състави и апел към гражданството в този смисъл. Апелът е съставен, приет на заседание на ОбС, публикуван в местния вестник, сметката е открита. Всичко това си остава на книга.

На 2 юни 1994 година тържествено шествие, предвождано от градския духов оркестър, се отправя от центъра на града по посока на новото място на паметника на Знаменосеца. След 7-годишното си отсъствие той отново поема своята мисия на паметен знак, а за междувременно поотрастналите и доведени за ръчичка дечица - ново знание за миналото и настоящето на родния град. Макар и сборен пункт и площадка на скейтбордисти, съпричастен с графитните младежки увлечения, той е венец на усилията да се надмогне инерцията от светогледа на поробените души и да се съгради неръкотворен паметник на дръзналия да се опълчи срещу него Ботев Знаменосец в сърцата на свободните българи от Търговище. А скулптурната фигура, извисила снага, сякаш в устрем да догони висинето на тополите наоколо, внушава и доказва по свой начин Дядо-Вазовата правда "не се гаси туй, що не гасне".

БЕЛЕЖКИ

[1] **Конаклиев, Ст.** Богата тема за широка рамка. В. Никола Симов Знаменосец на Ботевата чета Юбилеен лист по случай 90 години от смъртта на Знаменосеца. София – Търговище, 31 май, 1966; **Стоянова, Д.** Документи за Никола Симов – знаменосецът на Ботевата чета, съхранявани в Държавен архив – Търговище. в "Знаменосецът" /Материали от научния семинар "Никола Симов Куруто, Търговище и българското националноосвободително движение през Възраждането" – проведен в Търговище на 29.11.1995г. /Търговище, 1996, с.55-65/.

[2] Ползвани са само запазените частично в град Търговище течения на вестниците от първата половина на XX век, с изключение на в. "Обществена трибуна".

[3] **Стъпов, П.** Знаменосецът. Роман. С.1965, с. 5-7

[4] В. Ески – Джумайски вести /Търговище/, №15/29.05.1926/.

[5] **Пак там**, № 15/ 29.05.1926/

[6] В. Ески – Джумайски вестник /Търговище/ №2/30.01.1925/.

[7] В. Ески Джумайски вести № 15/29.05.1926

[8] Библиография за Никола Симов. В. Никола Симов Знаменосец на Ботевата чета. Юбилеен лист по случай 90 години от смъртта на Знаменосеца. София – Търговище 31 май 1966.

[9] В. "Н. Симов" – юбилеен брой, приложение на в. "Обществена трибуна", под редакцията на Петър Стъпов, Търговище, 1936г./

[10] В. Литературен свят /София/ №2/ октомври 1934.

[11] В. Нова пчела /Търговище/ № 62/20.06.1936.

[12] **Василев, Ив**. Образът на Никола Симов Круто в художествената литература. Сб. Дана; Художествени произведения за Никола Симов –Круто /1854-1876/ Библиография Търговище, XI. 1995г., с. 4-7.

[13] **Стъпов П.** Знаменосецът: биографичен роман за живота на Ботевия знаменосец. София, 1942/.

[14] ТД "Държавен архив" – Търговище , ф.454К, оп.1, а.е.103, л.1,2. По-нататък няма да отбелязваме името на архива.

[15] Художествени произведения за Никола Симов – Куруто / 1845-1876/ Библиография. Търговище, XI. 1995, с. 8-10.

[16] В. Обществена трибуна /Търговище/ №553/19.12.1936/.

[17] **Пак там**, № 679/ 29.01.1940.

[18] **Великов, Ст.** Никола Круто – знаменосецът на Ботевата чета. Сп. "Исторически преглед" кн. 1, 1946-1947.

[19] ф.830, оп.2, а.е.26, л.1.

[20] **Пак там**, ф.1070, оп.1, а.е.96, л.30.

[21] В. Обществена трибуна № 32/18.08.1928.

[22] В. Пак там, №528/06.06.1936.

[23] ф.454К, оп.1, а.е.115, л. 3-5.

[24] В. Обществена трибуна №652/ 12.06.1939.

[25] В. Коларов градска борба /Шумен/ №26, 20-06.1953.

[26] **Конаклиев, Ст.** Богата тема за широка рамка. В. Никола Симов .....

[27] В. Обществена трибуна №554/31.12.1936

[28] **Конаклиев, Ст**. цит.

[29] В. Подем /Тарговище/, №79/01.01.1937.

[30] В. Обществена трибуна № 21 /06.08. 1927.

[31] **Пак там**, №515/ 09.03.1936

[32] **Пак там**, №292/21.03.1931.

[33] **Пак там**, №559/ 26.02.2937.

[34] **Пак там**, №665/21.10.1939.

[35] **Пак там**, №351/27.08.1932/.

[36] **Пак там**, №487/17.08.1935.

[37] **Пак там**, №613/06.06.1938; №618/16.07.1938.

[38] **Пак там**, № 621/20.08.1938.

[39] **Пак там**, № 632/16.11.1938/.

[40] **Пак там**, №488/24.08.1935.

[41] **Пак там**, №554/31.12.1936 37

[42] **Пак там**, №555/13-01.19

[43] **Пак там**, 558/09.02.1937.

[44] **Пак там**, №600/11.02.1938.

[45] **Пак там**, № 636/21.12.1938.

[46] **Пак там**, № 600/11.02.1938; №601/ 19.02.1938/.

[47] **Пак там**, №363/01.01.1933/.

[48] **Пак там**, № 507/ 05.01.1936.

[49] **Тинев, Б**. ,съст., 95 години организиран туризъм в Търговище. 1998.

[50] /в. "Ески Джумайски вести"№20/16.07.1926./.

[51] В. Обществена трибуна, №61/14.05.1927;/

[52] **Пак там**, №21/06.08.1927.

[53] **Пак там**, №528/06.06.1936.

[54] **Пак там**, №532/14.07.1936.

[55] **Пак там**, № 553/19.12.1936.

[56] ф. 454К, оп.1, а.е.114, л.1.

[57] ф. 454К, оп.1 а.е.115, л.2/.

[58] ф.454К, оп.1, а.е.115, л.1.

[59] ф.454К, оп.1, а.е.115, л.5.

[60] В. Обществена трибуна, №554/31.12.1936/.

[61] **Пак там**, №593/04.12.1937.

[62] **Пак там**, №636/ 21.12.1938.

[63] ф. 402, оп.1, а.е.29 л.4.

[64] В. Обществена трибуна, №652/12.06.1939.

[65] **Пак там**, №695/04.06.1940/.

[66] **Пак там**, №498/02.11.1935/.

[67] В. Подем №133/01.01.1939.

[68] ф.72, оп. 1, а.е. 22, л.147.

[69] ф. 72, оп.1, а.е.22, л. 147.

[70] ф. 402, оп. 1, а.е. 29, л.

[71] ф. 454К, оп. 3, а.е. 1, л. 1.

[72] ф. 401, оп. 1, а.е. 20, л. 134.

[73] В. Народна култура №31/30.07.1960/; В. "Знаме на комунизма №57/ 19.07.1969.

[74] ф. 454К, оп. 3, а.е. 3, л. 1. .

[75] ф. 454К, оп. 3, а.е.6, л. 1.

[76] ф. 401, оп. 9, а.е. 15, л. 11.

[77] ф.401, оп. 9, а.е. 15, л.11.

[78] В. Знаме /Търговище/ № 21/13.03.1990; № 42/05.06.1992; № 9/02.02.1993; № 40/28.05.1993.

[79] ф. 401, оп. 9, а.е.15, л.20.

[80] ф. 401, оп.9, а.е.15, л. 12,13.

[81] ф. 401, оп.9, а.е.25, л.11.

УЧАСТИЕТО НА ТЪРНОВЦИ В БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ ПО ВРЕМЕ НА РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1877-1878 ГОДИНА

ТЯНКА МИНЧЕВА
(Велико Търново)

Определен принос за успешния завършек на Руско-турската война през 1877-1878 г. има и Българското опълчение, създадено по инициатива на руския генерал Р.М.Фадеев[1], с активното съдействие на славянските благотворителни комитети в Русия и Българското централно благотворително общество /БЦБО/.[2] Началото му се поставя в Кишинев, на 13.XI.1876 г. В него са привлечени главно български доброволци,взели участие в националноосвободителните борби и Сръбско-турската война от 1876 г. Според плана на руското командуване от октомври 1876 г. първоначалното му предназначение е да служи като "Пеши конвой на главнокомандуващия княз Николай Николаевич". Пешият конвой се формира на 1.IV.1876 г. в гр. Кишинев. Наброявал 700 българи доброволци, разпределени в три дружини. Съдействие в работата по организирането му оказва българинът Иван Ст. Иванов-Каляджи, родом от гр. Лясковец – Великотърновско.

Известието, че е взето решение за сформиране на Българско опълчение, бързо се разнася сред емиграцията и в страната. Хиляди български патриоти се устремяват към Кишинев, за да се включат в редовете му. В навечерието на войната то вече наброява 7444 бойци, 81 офицери и 6 опълченски дружини.[3]

На 17.IV.1877 г., съгласно заповед № 40 по Действуващата руска армия, Пешият конвой е реорганизиран в Българско опълчение и за негов командир е назначен руският генерал Н.Г.Столетов.Останалият команден състав е набран из средата на младите способни руски офицери и български офицери на руска военна служба.Под тяхно ръководство опълченците преминават и през известна военна подготовка, която от Кишинев продължава в Плоещ.

Трогателна съпричастност към българския народ в тези съдбовни дни проявяват жителите на гр. Самара.Пет дни след обявяването на войната кметът на града Ефим Тимофеевич Кожевников свиква извънредно заседание на Самарската градска община, на което я известява за събитието и изказва желание тя да подкрепи българския народ в борбата му за освобождение.Съветникът П.В.Алабин дава идея изработеното предната година знаме за участниците в Априлското въстание да се предаде на главнокомандуващия Дунавската армия княз Николай Николаевич с молба да разпореди връчването му на българските дружини.Церемонията по връчването му се извършва на 6/18 май 1877 г. в лагера на Българското опълчение в Плоещ.Участие вземат всички дружини с изключение на караула.С честта да го получи е удостоена 3-та опълченска дружина, командувана от полковник П.П.Калитин, и тя става знаменна. Богослужението при тържественото освещаване на знамето извършват Амфилохий Михайлов от гр.Сливен и свещеник Петър Драганов от с. Дичин, Великотърновско.[4]

На 15.VI.1877 г. след умело маневриране, в резултат на което турското главно командуване е дезинформирано, руските войски прекосяват р. Дунав в района Зимнич - Свищов и се преустройват в три бойни отряда: П р е д е н – под командуването на ген. Й.В.Гурко, И з т о ч е н – начело с престолонаследника Ал.Александрович, и З а п а д е н - командуван от генерал Н.П.Криднер. За главнокомандващ на цялата Дунавска армия е определен великият княз Николай Николаевич, брат на Александър.

След дебаркирането на руските войски на българския бряг започва набиране на още доброволци за попълнение на опълченските дружини. Сформират се нови 6 дружини, т.нар. Втори набор.[5] Голяма заслуга за попълненията му с доброволци от току-що освободените български земи има Райчо Николов от с. Райковци, Великотърновско.[6]

Българското опълчение е включено в състава на Предния отряд под командуването на ген. Й.В.Гурко. То взема участие в най-важните и драматични сражения по време на войната - Търново, Шипка, Шейново и Стара Загора. Изумителната храброст, себеотрицание и воля,която проявяват опълченците на бойното поле, бързо спечелват симпатиите и уважението на руското командуване и разсейват недоверието, с което в началото много руски военни специалисти се отнасят към тях. Моралната и физическа издръжливост, която проявяват още при преминаването на непроходимия дотогава Хаинкьойски проход, принуждава руските офицери да признаят, че Българското опълчение се е показало "като истинска стара редовна войска". Най-ярко обаче то изявява качествата си по време на боевете при Стара Загора. По този повод в прощалната си заповед до опълченците ген. Гурко подчертава: "Вие влязохте в бой с врага и в него се показахте такива герои, с които цялата руска армия може да се гордее."[7] Макар и лаконично, кореспондентът на в."Таймс" дава същата оценка.Той отбелязва в репортажа си, че "хора, които се бият така добре, са достойни за своята

свобода"[8].

Храбростта на опълченците при Стара Загора изненадва не само руското командуване и чуждестранните наблюдатели,но и противника. Когато армията на Сюлейман паша била разбита и по-голямата част от нея пленена, началникът на турския щаб признава,че сред тях никой никога не е предполагал,че четири български дружини ще могат да се бият срещу 15 турски батальона и батареи.[9]

Активна сила в редовете на Българското опълчение в Руско-турската война 1877-1878 г. са и доброволците от старата престолнина Велико Търново. Досега въпросът за участието им не е бил обект на самостоятелно проучване. Настоящото изследване е опит да се запълни тази празнота, но без претенции за изчерпване на темата. То се извърши на базата на информацията от периодичния печат от епохата, на литературата и изследванията за Българското опълчение[10], на архивите, съхраняващи се в НБКМ-БИА, ЦВА, в музейните фондове във Велико Търново и Казанлък и в личните архиви на частни лица. Конкретна професионална помощ в процеса на работата по уточняването им ни бе оказана от Началника на ЦВА Иван Коев, от директора на Национален парк – музей "Шипка – Бузлуджа" Данчо Данчев и музейните специалисти от гр. Казанлък Радка Инджиева, Слави Тодоров и Маринка Гочева, за което им изказваме най-искрена благодарност.

На този етап на проучване поименно и по дружини уточнихме 351 участници от Велико Търново в редовете на Българското опълчение 1877-1878 г.[11] В Първия набор, т.е. в първите 6 дружини, формирани в Кишинев и Плоещ, те са 227, а във Втория - 124 души. По дружини те се разпределят така: в 1-ва –28 ; във 2-ра – 37 ; в 3-та –55 ; в 4-та – 40; в 5-та – 48; в 6-та - 19; в 7- ма – 7 ; в 8 -ма – 104 ; в 9 - та –3 ; в 10-та – 4 ; в 11-та – 2 и в 12-та – 4 души. Прави впечатление, че в Първия набор доброволците от Велико Търново са близо два пъти повече, отколкото във Втория – 227 срещу 124 души. Най-много те са в 8-ма дружина – 104 души. Тази статистика се обяснява с факта, че в Първият набор на Опълчението се включват предимно участници в национално-освободителните борби и Сръбско-турската война от 1876 г., а Вторият се попълва от населението от токущо освободените български земи – Свищовско и Търновско.

От уточнените 351 опълченци от Велико Търново 16 загиват на бойното поле или от раните, получени по време на сраженията. /Виж приложените списъци/. На базата на достъпните архиви уточнихме, че 1 загива при форсирането на р. Дунав, 9 при Стара Загора, 4 при Шипка, а за 2-ма липсват сведения относно лобното им място. Загиналите са от следните дружини: от 1-ва – 3; от 2-ра – 3 ;от 3-та – 3 ; от 4-та – 2 ; от 5-та – 4 ;от 8-ма – 1. От изнесената статистика става видно,че 15 от загиналите са от Първия, а 1 от Втория набор на Опълчението.

Редом с опълченците 9 търновски граждани участват като преводачи, разузнавачи и водачи, а 7 като лекари в руската армия.

Важна страна от характеристиката на опълченците от Велико Търново представляват сведенията за възрастовия им състав. На този етап със сведения разполагаме за 103 от всичките 351 опълченци. По възрастови групи те се разпределят така: до 20 години – 18; до 30 – 67; до 40 – 15 и на възраст над 40 години – 3 опълченци. От 9-те участника от града, като четници,преводачи,водачи и разузнавачи, 2-ма са на възраст до 20 години, 3 –ма до 30, 3-ма до 40 и 1 до 50 години. От 7-те лекари 2-ма са на възраст до 30, 3-ма до 40, 1 до 50 и 1 над 50 години. Изнесените данни сочат, че средната възраст на доброволците от Велико Търново в Българското опълчение е около 30 години, а на лекарите около 37-38. Това фактически са представители на най-жизненото поколение на нацията, формирало своя мироглед и гражданска позиция в етапа на социалноикономическите преобразования в българското общество.

Относно произхода на опълченците, със сведения разполагаме за 11 човека – от тях 7 са от занаятчийски и 4 от търговски семейства. Компактната маса, за която липсва информация, е из средата на различните социални нива на градската общност.

С пълни сведения за произхода разполагаме за 9-те търновци, поставили се в услуга на руската армия като четници,водачи,разузнавачи и преводачи. От тях 3-ма са от търговски, а 6 от занаятчийски семейства.Пълна е и информацията за 7-те лекари –всички са синове на търговци. Прави впечатление,че този интелектуален елит излиза из средата на търговско-занаятчийското съсловие, което е водещо както в стопанския,така и в обществения живот на града.

Относно професията на опълченците със сведения разполагаме за 73 от всичките 351. От тях 4 са земеделци, 5 търговци, 34 занаятчии, 14 работници и надничари, 3 чиновници, 6 интелектуалци – учители, художници и 7 - учащи. Най-силно е представена групата на занаятчиите. Това е съвсем естествено, като се има предвид, че в навечерието на войната Велико Търново е на гребена на своя икономически възход. В града се развиват над 22 занаята,обединени в еснафски организации,а стоката им се изнася далеч зад пределите на Османската империя.

С пълна информация разполагаме за професията на 9-те четници, преводачи, водачи и разузнавачи от Велико Търново.От тях 1 е работник, 2 са учащи, 5 са учители и 1 е печатар. Най-голяма е групата на учителите.Тези народни

будители години наред сяха в душите на възпитаниците си семето на просвещението и бунта,а във финалния двубой на националната ни революция отново бяха сред водещите личности.

Макар и оскъдни, сведенията за образователния ценз на опълченците от старопрестолния Търновград са твърде интересни. От уточнените 351 опълченци 19 са учили в чужбина. Всички останали са преминали през местните възрожденски училища. От школувалите се в чужбина 9 са учили в Румъния, 6 в Русия, 1 в Сърбия, 2 в Цариград и Одрин и 1 в Западна Европа.

От 9-те търновци, участвали като четници, разузнавачи, преводачи и водачи в руската армия, 3 са учили в чужбина – в Румъния и Русия, а всички останали в местните възрожденски училища. Седемте лекари от Велико Търново, поставили се в услуга на руската армия по време на войната, са завършили или специализирали в най-престижните медицински учебни заведения – в Петербург, Париж, Москва, Букурещ и Цариград.

Важна страна от образоваността на търновските опълченци, лекари, преводачи и разузнавачи е владеенето на чужди езици. Някои от тях са знаели по 5 езика. Има обаче участници, които не били с висок образователен ценз, но също ползвали по няколко езика. Такъв е случаят с Петко Рачов Славейков.

Белег от характеристиката на доброволците от Велико Търново във войната е и участието им в националноосвободителните борби. Разполагаме със сведения, че 1 е участвал в хайдушкото движение, 1 - в Кримската война 1853-1856 г., 1 - във Втората българска легия 1868 г., 6 - в Априлското въстание 1876 г. и 31 - в Сръбско-турската война 1876 г.

От 9-те търновци, участвали като преводачи, водачи и разузнавачи във войната, 2 са участвали в Априлското въстание 1876 г., 1 - в дейността на БРЦК и 2 - в Сръбско-турската война 1876 г. Относно обществената ангажираност на 7-те лекари статистиката е следната: 2 са участвали в Кримската война 1853-1856 г., 1 - във въстанието в Херцеговина 1875 г., а 5 - в Сръбско-турската война 1876 г.

В борбата за независима българска църква от опълченците е участвал 1 и от групата на преводачите и разузнавачите също 1 човек.Това слабо участие е напълно обяснимо, като се има предвид, че средната им възраст е около 30 години, т.е. те са родени в годините, когато се подема организираната борба за независима българска църква.

Изложеното дотук дава основание да обобщим, че доброволците от Велико Търново са внушителна част от Българското опълчение. Заедно с лекарите, разузнавачите, преводачите и водачите от града, поставили се в услуга на руската армия, те дават своя принос за успешния завършек на Руско-турската война от 1877-1878 г. Показател за това е фактът, че 42 от тях са отличени с ордени и медали, а 25 за почетни граждани на гр.Габрово през 1923 г., по случай 45 години от Освобождението. Мнозина от тях бяха преминали през различните етапи на националноосвободителната борба и ползуваха натрупания си опит в заключителния ѝ финал. Шестнадесет търновски синове загинаха в най-важните и драматични битки, в които се реши изходът на войната – Шипка, Шейново и Стара Загора, и завинаги останаха там, като страж пред олтара на свободата.

ЗАБЕЛЕЖКА: В таблиците са използувани следните абревиатури:

СТВ – Сръбско-турска война
ПГ – Почетен гражданин /Става дума за удостоените с това звание през 1923 г. от гр.Габрово/
АВ – Априлското въстание
ТБЦК – Таен български централен комитет
БРЦК – Български революционен централен комитет
ЦПОД – Централно поборническо – опълченско дружество
ПОК – Поборнически опълченски конгрес
ПОД – Поборническо опълченско дружество

БЕЛЕЖКИ

[1] БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ. Сборник документи и материали под редакцията на Марин Михов. ДВИ, С., 1956, Т. 1, д. 2, с. 1-10.

[2] НБКМ-БИА, ф. 5, оп. 1, а. е. 7, л.322 ; ЦВА, ф. 42 К, оп. 1, а. е. 52, л. 76 /Писмо от ген. Н.Г.Столетов до Славянското благотворително общество/; **Горанов, П., Л. Спасов.** Въоръженото участие на българите в Руско-турската освободителна война през 1877-78 г., ВИС, кн. 3, 1987, с. 41; **Стоянов, Ив**. Дейността на Московския славянски комитет по обмундироването на Българското опълчение, ВИС, кн. 3, 1987, с. 52-59.

[3] **Руменин, Р**. Българското опълчение 1877-1878. Личен състав. ВИС., 1978, с. 14.

[4] **Ценов, Й**. Самарското знаме – изработка, история и значение.-В: Исторически преглед, кн. 4, 1989, с. 64-78.

[5] **Генов, Ц**. Освободителната война 1877-1878 г., С, 1978, с. 249.

[6] **Гигов, Т.** Капитан Райчо Николов, С., 1977, с. 147.

[7] **Бендерев, А**. История на Българското опълчение и освобождението на България 1877-1878, С, 1930, с. 98.

[8] **Бобчев, С.** Руско-турската освободителна война 1877-1878 г., С., 1 928, с. 119.

[9] **Максимов, Н.В**. Две войны 1876-1878г.г., СПб, 1879, с.489.

[10] БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ. Сборник от документи и материали под редакцията на Марин Михов, цит. съч.; Румен Руменин, цит. съч.; А.БЕНДЕРЕВ, цит. съч.; БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ 1877-1878. БИОГРАФИЧЕН И БИБЛИОГРАФСКИ СПРАВОЧНИК В ТРИ ТОМА – Т.1 –1, 2, 3 дружина; Т. 2 – 4, 5, 6 дружина ; Т. 3 – 7, 8, 9, 10, 11, 12 дружина и Конна сотня. Издание на Национален парк-музей "Шипка-Бузлуджа"- Казанлък и др. изследвания,посветени на Българското опълчение; ЦВА, Ф. 39, оп. 3, а.е. 1.

[11] Тук са включени и опълченците от с. Чолаков-ци и с. Марино поле, които днес са в обсега на гр. Велико Търново, а така също и опълченците от с. Арбанаси, отстоящо на 2 км от гр. Велико Търново.

VELIKO TURNOVO CITIZENS'PARTICIPATION IN BULGARIAN VOLUNTARY ARMY /1877-78/

Tyanka Mincheva

/Summary/

During the period of the Russian-Turkish War /1877-78/ many citizens of V. Turnovo join the Bulgarian Voluntary Army, but up to now their participation hasn't been a matter of special studies. The present research is intended to fill in this emptiness without pretending to be entirely completed.

Up to now we have found the names 351 V. Turnovo citizens who join the Bulgarian Voluntary Army during the period of the Russian-Turkish War /1877-78/.

СПИСЪК НА ОПЪЛЧЕНЦИТЕ ОТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО В РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА 1877-1878 ГОДИНА

№ по ред	Име, презиме, фамилия	Дружина	Рота	Год. на раждане	Произход	Къде е учил	Професия	Участие в НОБ	Отличия, звания
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	Ангел Иванов	1	3						
2.	Ангел Иванов	1	3						
3.	Ангел Петков	1	2			Браила – Румъни			
4.	Ангел Иванов	1	3						
5.	Атанас Клепанов	1	4	1832		Зап.Европа	художник	Кримската война 1853-1856	
6.	Васил Станков /Станев/	1	3						
7.	Ганчо Гаврил/Петков/Пешев/	1	2	1848	занаятчии	Румъния	мутафчия	СТВ 1876 г.	ПГ
8.	Георги П Шонтов	1	4					СТВ – 1876 г.	орден
9.	Георги Станчев	1	2					СТВ - 1876 г.	
10.	Димитър Чернев	1	4					СТВ - 1876 г.	
11.	Добри Станков/Станев/	1	3						
12.	Иван Стоянов Караиванов	1	2	1855					ПГ
13.	Иван Павлов Иванов	1	4						
14.	Иван Витанов	1	1						
15.	Иван Димитров Коларов	1	5	1853			кръчмар		
16.	Коста Братанов	1	4				земеделец		
17.	Мирчо/Минчо/Христов	1	2						
18.	Николай Христов	1	5	1835					
19.	Николай Ненов Николов	1	4	1852					ПГ
20.	Панайот А. Кърджиев /Корджев/, С. Арбанаси	1	2				земеделец		ПГ
21.	Петко Братанов	1	4			Търново			
22.	Русен /Руси /Станков /Станкович	1	2				земеделец		орден
23.	Стефан Иванов Шишков	1	3	1848		Румъния	табак		
24.	Стефан Цанев Цанков	1	3						
25.	Стефан Панайотов	1	1						ПГ
26.	Стефан Атанасов Мазаков	1	3	1848	търговци	Търново и Одеса	юнкер	СТВ - 1876	орден
27.	Стефан Иванов Бояджиев	1	1	1854		Търново		СТВ - 1876	
28.	Стефан Дончев	1		1832			юрганджия		
1.	Атанас Николов Чакалов	2	3	1858			надничар		
2.	Димитър Иванов	2	1						
3.	Димитър Николаев	2	3						
4.	Димитър Петров	2	2			Белград			
5.	Димитър Симеонов Смилов	2	4	1860		Търново	писар		
6.	Иван Тодоров	2	1			Търново			орден
7.	Иван Минчев	2	1			Букурещ			
8.	Иван Симеонов	2	1	1857		Одеса			
9.	Илия Христов	2	3						
10.	Илия Иванов	2	1			Браила - Румъния			
11.	Йордан Станчев Станов	2	4	1844			надничар		
12.	Константин Христов	2	3						
13.	Константин (Коста) Атанасов Па	2	2	1858	търговци	Търново, Одеса	юнкер	АВ – 1876 г.; СТВ – 1876 г.	орден
14.	Костадин (Константин) Иванов	1	2			Букурещ			

15.	Минко (Манко) Станев	2	2						
16.	Никола Стоев Йовчев	2	2	1849			мутафчия	СТВ - 1876	
17.	Николай Стоянов	2	2						
18.	Никифор Кирин (Кирилов), с. Арбанаси	2	5	1848		Тираспол, Русия			
19.	Панайот Добрев, с. Арбанаси	2	4	1849			надничар		
20.	Пантелей Костов	2	2						
21.	Пенчо(Ненчо) Добрев	2	4	1856					ПГ
22.	Петър Георгиев Чалъков	2	1	1856					
23.	Петър Станчев	2	4	1853			надничар		
24.	Петър Михайлов	2							медал
25.	Поликарп Чорбаджи	2	4	1858			офицер		медал
26.	Симеон Петков	2	1	1853					
27.	Стефан(Симеон) Ганев Стоянов	2	1	1856			учител	АП – 1876, СТВ - 1876	орден
28.	Стефан (Семен) Стоянов	2	1						
29.	Стефан (Семен) Петков	2	1	1853			обущар		
30.	Стефан Цанев	2	3						
31.	Стефан Гатев Стефанов	2	1				килимар		
32.	Стоян Бончов (Банчов)	2	4						
33.	Стоян Наумов	2	1						
34.	Тодор Кожанов	2	3			Букурещ			
35.	Хараламли Шишманов	2	4	1853		Санкт-Петербург	семинарист		Медал, Председ.-на ПОД – Т-во, 1898
36.	Христо Димитров	2	1	1839					
37.	Христо Параскевов	2	1						
1.	Ангел Георгиев	3	3						
2.	Ангел Киселов (Кисимов)	3							
3.	Андон Минчев	3	4						
4.	Асен(Аксений) Георгиев	3	2	1856					орден, ПГ
5.	Ангел Георгиев	3	3	1842			тютюноработник		
6.	Атанас Цонев Минев	3	2	1856			сифонджия		Медал, ПГ
7.	Атанас (Танас)Христов с. Арбанаси	3	3	1850		Браила			медал
8.	Бончо Минчев (Бономанов)	3	2						медал
9.	Боти (Боте) Събев (Себев)	3	1						медал
10.	Владимир Иванов	3	1	1842				СТВ – 1876 г.	
11.	Ганчо(Генчо) Стоянов	3	3						
12.	Георги Илиев (Илич) Петков	3	4	1852				СТВ – 1876 г.	орден
13.	Ганчо Николов	3	4						
14.	Григор Пенов	3	1						
15.	Давид Иванов (Поливанов)	3		1858			надничар		
16.	Денчо Стойков Балканджиев	3	2	1855			бъчвар		ПГ
17.	Деню Манев (Дешо Манев)	3	2	1853			абаджия		
18.	Димитрий Райчев	3	1						
19.	Димитър Кавказки	3	3						

20.	Димитър Иванов	3						СТВ – 1876 г.	
21.	Иван Коларов, с. Арбанаси	3	4						медал
22.	Иван Николов	3	2						
23.	Константин Нанков	3	3	1850			тютюноработник		ПГ
24.	Косто Атанасов	3	5						
25.	Манол Димов Иванов	3	2	1857					ПГ
26.	Марин Иванов, с. Арбанаси	3	4	1856			плетач		Медал, ПГ
27.	Никола Кръстев Христов	3		1859			сладкар		
28.	Никола Хаджиангелов Арабаджиев	3	4	1850			шивач		ПГ
29.	Никола Ганчев (Ганчу)	3	3						медал
30.	Николай Петров	3	2						
31.	Николай Кръстев	3							
32.	Николай (Руссо) Данилов	3							
33.	Николай Константинов	3	3	1852					
34.	Павел Минчев (Менчев)	3	3						
35.	Петко Василев	3	4						медал
36.	Петър Иванов Казасов	3	1	1853			чиновник	АВ – 1876 г.	
37.	Петър Николов (Ланджоглу)	3	4						медал
38.	Петър Петров (Петков)	3	1						медал
39.	Петър Панайотов (Марков), с. Арбанаси	3	3	1845			търговец		медал
40.	Петър Генчев (Ганчов)	3	1						
41.	Петър (Пеню) Милев Петров	3	2	1852			кожухар		ПГ
42.	Стефан Бояджиев	3	1						
43.	Стефан Иванов (Иванчов)	3	1						
44.	Стефан Илиев	3	3	1856			кундурджия		медал
45.	Стефан Иванов	3	1						медал
46.	Тодор Симеонов	3	4						медал
47.	Тодор Статев	3	5						медал
48.	Тодор Павлов	3	4	1846			риболов		медал
49.	Трифон Маринов	3	4						медал
50.	Хараламлий Иванов, с. Арбанаси	3	3	1853			кожухар		медал
51.	Христо Минков	3	4						
52.	Христо Тодоров	3	2						медал
53.	Юрдан Минков	3	3						
54.	Яков Станчев	3	4						
55.	Ганчо (Гавраил) Петров Бъчваров	3		1849	занаятчии		занаятчия	Хайдутин; СТВ – 1876 г.	медал
1.	Атанас Христов(Кристов)	4	2						
2.	Ангел Петров	4	2						
3.	Антон Петров (Петков)	4	2						
4.	Георги Стоянов	4	1	1853			търговец		
5.	Георги Попатанасов	4	2	1855			бръснар		
6.	Георги Пенчев (Панчев)	4	2						
7.	Георги Петров	4	2						

8.	Григорий (Георги) Христов	4	3	1847			машинист		
9.	Давид Попиванов	4	4	1858					
10.	Денко (Деню) Колев	4	3						
11.	Димитър Ненов Нанов	4	2						
12.	Димитър Статев (Стаев), с. Арбанаси	4							
13.	Димитър Иванов Колев	4		1853				СТВ – 1876 г.	орден
14.	Дончо(Добри) Колев	4	5	1857					
15.	Иван Георгиев	4	2						
16.	Иван Манолов	4	2						
17.	Иван Петров	4	4						
18.	Иван Манолов(Манулов)	4	2						
19.	Иван Данчев (Дончев)	4	1	1852				СТВ – 1876 г.	
20.	Йордан (Юрдан) Станчев	4	3	1844			надничар		
21.	Константин Попович(Попов)	4	3						медал
22.	Марин Стефанов Кираджиев	4	2	1858			хлебар		орден
23.	Недялко Иванов	4	2						
24.	Никола Игнатов	4							
25.	Николай Димитров(Митков)	4	2						Орден, ПГ
26.	Панайот Радков (Рашков)	4	2	1841			бакалин	СТВ – 1876 г.	
27.	Петко Пенов	4	4						
28.	Петър (Петко) Байчев	4	2						
29.	Петър Чернев	4	5	1855				СТВ – 1876 г.	
30.	Семен Ралю (Ралев)	4	2						
31.	Стати Димитров Райков	4	1	1850			кундурджия		ПГ
32.	Стати Томов	4		1849			абаджия		ПГ
33.	Стефан Тодоров, с. Арбанаси	4	2						
34.	Тодор А. Чолаков	4	3						ПГ, Секр. на ЦПОД
35.	Христо Христов Герганов	4		1853			кръчмар		
36.	Цачо Ангелов	4							
37.	Цветко Върбанов	4	2						
38.	Янко Русев	4	1	1846			надничар		ПГ
39.	Панайот Василев Типографов	4		1854	занаятчии	Търново, Цариград, Одрин	Учител и словослагател	Църк. борба и СТВ – 1876 г.	
40.	Стефан Славов	4	4						
1.	Ангел Иванов	5	1						
2.	Ангел Стоянов (Станчев)	5	2						
3.	Ангел Попов	5	3						
4.	Антон (Дончо) Стоянов Стойнов	5	3	1852					
5.	Върбан Алексиев Върбанов	5	4	1854			земеделец		
6.	Георги Рачев (Райчов)	5	3						
7.	Георги Рачев (Рачов) Иванов	5	3	1854			работник		
8	Георги Маринов	5	4						
9.	Георги (Григор) Катавский	5	4						

10.	Димитър Стойчев	5	2						
11.	Димитър Попов	5	2						
12.	Димитър Стойчев	5	3						
13.	Димитър Ангелов Николов	5		1848			надничар	СТВ – 1876 г.	Секретар на ПОД - Пловдив
14.	Димитър Николов Грънчаров (Шумелов)	5	3	1853	кръчмари		кръчмар		орден, ПГ
15.	Димитър Ангелов Кърков	5	3	1845			раздавач		
16.	Дончо Стойнов (Стоянов)	5	3						
17.	Иван Николов Халачев	5	3						
18.	Йордан Иванов	5	3	1852				СТВ – 1876 г.	
19.	Йордан Василев Странжев	5	1	1855	търговци		Учащ, барабанчик в РТОВ – 1877-78	СТВ – 1876 г.	Знаменосец на ПОД, Т-во
20.	Йордан Ангелов, с. Арбанаси	5	1	1856			надничар	СТВ – 1876 г.	
21.	Константин Атанасов	5	4						
22.	Милан (Милош) Тричков	5	3						
23.	Марин Кавлаков	5	3	1856					
24.	Недялко Райчев Бучев	5	3	1851					ПГ
25.	Николай Минчев (Минков)	5	5						
26.	Николай Петров	5	2						
27.	Панайот Георгиев, с. Арбанаси	5	3						
28.	Парашкев Рашков Петров	5	3	1859			кожухар		ПГ;Секрет. на ПОД Т-во, 1899
29.	Паскал (Кристов)Христов	5	2						
30.	Петър Марков	5	3						
31.	Петър Чернев	5	2						
32.	Петър Димитров	5	4						
33.	Петър Христов	5	2						
34.	Петър Василев	5	3						
35.	Симеон Иванов	5	2						
36.	Сотир Христов	5	4						
37.	Станислав Ебович	5	4						
38.	Стан (Стамен) Иванов	5	4						
39.	Стефан Димитров Кереков	5	3	1852			търговец		ПГ, член на ПОД Т-во
40.	Стефан(Стоян) Георгиев	5	1						
41.	Стефан (Степан) Стоянов	5	3						
42.	Стефан Ангелов Иванов	5	4	1847			касапин		
43.	Стефан (Стоян, Стойко) Минчев	5	3	1845			надничар		
44.	Трифон Кънчев (Кончов)	5	2	1860			учащ		
45.	Христо Иванов Христов (Брадата)	5	3	1843				СТВ – 1876 г.	

46.	Христо Димитриев	5	1					СТВ – 1876 г.	
47.	Янко Николов	5	4						
48.	Янко Боянов	5	4						
1.	Божко Цанев	6	2						медал
2.	Генчо Мирчев	6	3					СТВ – 1876 г.	ПГ
3.	Георги Иванов Котабанов	6	3	1855					
4.	Георги Николов, с. Арбанаси	6	2						
5.	Димитър Д. Ников	6	2	1854			учител	АВ – 1876 г.	
6.	Иваян Халачев	6	5						
7.	Иван Г. Чернев (Чернов)	6	2			Търново	търговец	АВ – 1876 г., СТВ – 1876 г.	
8.	Илларион Николов	6	1						
9.	Константин Бинев	6	4						
10.	Михаил (Михайло) Стефанов	6	3						
11.	Коста Атанасов	6							
12.	Никола Котабанов	6	2	1846			писар		
13.	Никола Х. Петров Върволака	6	2	1852	търговци	Търново, Румъния	търговец	СТВ – 1876 г.	Орден, член на бюрото ПОК - 1909
14.	Панайот Пашков	6	3						Член на ПОД – Т-во
15.	Петър Панайотов	6	1						
16.	Спас Сотиров (Бисеров)	6	1	1848				Втора бълг. легия – 1868, СТВ – 1876 г.	
17.	Тодор Христов (Халачев), с. Арбанаси	6	4						
18.	Тодор Пенчев	6	1						
19.	Цветко Бочев	6	3						медал
1.	Димитрий Паскалов	7	3						
2.	Иван Косарев Коларов	7	3	1853			кръчмар		
3.	Игнат Енев (Генев)	7	3						
4.	Илия Пенов	7	2						
5.	Костао Несторов, с. Арбанаси	7	1						
6.	Никола Стоянов	7	4						
7.	Сава Николов	7	3						
1.	Александър Тодоров	8	1						
2.	Ангел Стоянов	8	2						
3.	Ангел Писаров	8	4						
4.	Атанас Бошнаков	8	4						
5.	Атанас (Антон) Николов	8	2						
6.	Атанас Тодоров	8	1	1851	занаятчии		занаятчия	СТВ – 1876 г.	

7.	Хаджиатанас Христов	8	3						
8.	Бижю Пеев	8	3						
9.	Василий Рашев	8	3						
10.	Василий Константинов	8	3						
11.	Василий Иванов	8	4						
12.	Василий Иванов	8	3						
13.	Василий Недев	8	3						
14.	Георги Минов (Минков)	8	2						
15.	Георги Михайлов	8	2						
16.	Георги Денев	8	3						
17.	Георги Иванов	8	3						
18.	Георги Николов	8	3						
19.	Георги Петров	8	2						
20.	Георги Стефанов	8	3						
21.	Георги Тодоров	8	2						
22.	Георги Стоянов	8	4						
23.	Григорий Константинов	8	4						
24.	Данче (Генче) Николов	8	2						
25.	Димитрий Минчев	8	3						
26.	Димитрий Амиорков	8	3						
27.	Димитрий Георгиев	8	4	1849					
28.	Димитрий Иванов	8	3						
29.	Димитрий Николов	8	2						
30.	Димитрий Стоянов	8	3						
31.	Димитрий Стоянов	8	2						
32.	Дончо Стоянов (Станчев)	8	2						
33.	Донче Недов	8	1						
34.	Драган Петков	8	1						
35.	Иван Недялков	8	1						
36.	Иван Илиев, с. Арбанаси	8	1						
37.	Иван Маждраков	8	1						
38.	Иван Георгиев	8	4						
39.	Иван Димов	8	2						
40.	Иван Иванов Фичев	8	3	1860		Габрово, Робърт колеж	учащ		
41.	Иван Недялков	8	3						
42.	Иван Стефанов	8	1						
43.	Иван Статев	8	1						
44.	Иван Сачов	8	3						
45.	Илия Трифонов	8	3						
46.	Косто Стоянов	8							
47.	Косто (Косю) Петров	8	1						
48.	Колю (Николай) Петров (Петков) Маринополски	8		1852			учител		
49.	Константин (Костадин) Нанков	8	1	1850			работник		ПГ
50.	Косто Механков (Минков)	8	1						
51.	Косто Минков (Минчев)	8	3						
52.	Косто Митев	8	3						
53.	Косто Иванов	8	3	1852			касапин		

54.	Косто (Колю) Петров	8	1						
55.	Христо (Христо) Радев	8	1						
56.	Косю Панайотов	8	4						
57.	Ламби Георгиев	8	1						
58.	Марин Атанасов	8	2						
59.	Недялко Петров	8	1						
60.	Никола Иванов	8	2						
61.	Николай Димитров	8	2						
62.	Никола Панайотов	8	1						
63.	Николай Русев	8	4						
64.	Николай Русев	8	2						
65.	Никола Симов	8	3						
66.	Павел Дончев	8	2						
67.	Панайот Бонев Бобев	8	3						
68.	Панайот Драганов	8	1						
69.	Пантилей (Пантелей) Костов	8	4						
70.	Пенчо Мянков	8	2						
71.	Петко Стоянов	8	3						
72.	Петко Пенев Стойков	8	2	1859					
73.	Петър Трифонов	8	3						
74.	Петър Петров	8	1						
75.	Петър Лазаров	8	2						
76.	Петър Иванов	8	3						
77.	Петър Димитриев	8	3						
78.	Петър Ангелов	8	1						
79.	Петър Драгунов Драгостинов	8	2						
80.	Петър Белчев	8	2						
81.	Руси Николов	8	1						
82.	Сава Стайков Маринов	8	1	1858					
83.	Семен Петков	8	4						
84.	Семен)Симен) Иванов	8	4						
85.	Симен Иванов	8	4						
86.	Стефан Христов	8	1						
87.	Стефан Радев	8	1						
88.	Стефан Николов	8	1						
89.	Стефан Панайотов	8	1						
90.	Стоян (Спас) Стати Пенчев, с. Арбанаси	8	2						
91.	Танко Добрев	8	3	1852	занаятчии	Търново	занаятчия	АВ – 1876 г.,	орден
92.	Тодор Минчев	8	1						
93.	Хараламлий Иванов	8	2						
94.	Харсинотий Ламбринов, с. Арбанаси	8	1						
95.	Христо Минов	8	2						
96.	Христо (Крестю) Иванов	8	3						
97.	Христо (Крестю) Станчев	8	3						
98.	Цани Петров	8	3						
99.	Юрдан Колев (Колчев)	8	1						
100.	Юрдан Колчев (Колев) Грънчаров	8	3	1857			грънчар		

101.	Юрдан Иванов	8	3						
102.	Янко Стоянов	8	1						
103.	Янко Ненов	8	1						
104.	Янко Ненов	8	4						
1.	Димитър Чернев	9	1						
2.	Спиридон Стоянов	9	2						
3.	Димитър Николов Търновски	9	4					СТВ – 1876 г.	орден
								СТВ – 1876 г.	
1.	Иван Константинов Сарафов	10	2	1856		Одеса	юнкер		медал
2.	Иван Петров	10	2	1839					
3.	Станчо Матев	10	3						
4.	Стефан Петров	10	1	1850				СТВ – 1876 г.	
1.	Георги Иванов	11	2						
2.	Анастас (Атанас) Георгиев, с. Арбанаси	11	1						
1.	Атанас Стефанов	12	2						
2.	Константин Тодоров	12	4						
3.	Марин Витанов	12	2						
4.	Никола Витанов	12	2						

ВОДАЧИ, ПРЕВОДАЧИ, РАЗУЗНАВАЧИ ОТ ТЪРНОВО В УСЛУГА НА РУСКАТА АРМИЯ ПО ВРЕМЕ НА РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА 1877-78 Г.

№ по ред	Име, презиме, фамилия	Год. на раждане	Произход	Къде е учил	Професия	Участие в нац. осв. борби	Отличия
1.	Димитър Венков	1860	занаятчии	Търново	учащ		орден
2.	Димитър Минчев Заяков	1843	търговци	Търново	работник	В кръга на Раковски	
3.	Киро Тулешков	1845	занаятчии	Търново и Одеса	Печатар и издател	В дейността на БРЦК	
4.	Никола Атанасов Живков	1847	търговци	Търново, Елена Шумен, Русе	Книжар и учител		
5.	ХаджиХристо Петров	1860	занаятчии	Търново, Букурещ, Одеса	учащ		орден
6.	Петко Рачов Славейков	1827	занаятчии	Търново, Свищов, Елена	учител	Църк. борба	
7.	Филип Симидов	1852	занаятчии	Търново	учител	АВ – 1876; СТВ – 1876 г.	
8.	Георги Стоянов Смилов	1844	занаятчии	Търново, Одеса, Санкт Петербург	учител и фабрикант		
9.	Никола Георгиев Кабакчиев	1847	търговци	Търново	учител	Старозаг. въстание – 1875 и АВ – 1876 г.	орден

ЛЕКАРИ ОТ ТЪРНОВО, УЧАСТВАЛИ В РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА 1877-78 Г.

№ по ред	Име, презиме, фамилия	Год. на раждане	Произход	Къде е учил	Професия	Участие в нац. освоб. борби	Отличия
1.	Димитър Кирилович Кирович	1820	търговци	Търново, Санкт Петербург и Париж	лекар –хирург	Кримската война 1853-56; СТВ – 1876 г.	
2.	Константин Бонев Бонев	1837	търговци	Търново, Елена, Москва и Букурещ	лекар	Кримската война 1853-56 г.; Въстанието в Херцеговина 1875 г.; СТВ – 1876 г.	ордени
3.	Михаил Петков Калпаков	1848	търговци	Търново, Париж, Букурещ	лекар		
4.	Пантелей Минчович Чович	1834	търговци	Търново, Цариград, Париж	военен лекар		
5.	Паскал Бисеров	1844	търговци	Търново, Букурещ	лекар	В дейността на ТБЦК, СТВ – 1876 г.	орден
6.	Георги Д. Сарафов	1848	търговци	Търново, Букурещ	лекар	СТВ – 1876 г.	
7.	Стат (Евстати) Антонов	1844	търговци	Търново, Букурещ	Гл. лекар на Привр. Болница в Търново по време на война-та	СТВ – 1876 г.	

СПИСЪК НА ОПЪЛЧЕНЦИТЕ ОТ ТЪРНОВО, ЗАГИНАЛИ В РТВ 1877-1878 г.

№ по ред	Чин	Име и фамилия	Дружина	Рота	Дата на смъртта	Къде е убит /умрял/
1.	Редник	Ангел Иванов	1	3	20.07.1877 г.	р. Дунав
2.	Редник	Владимир Иванов	3	1	19.07.1877 г.	Стара Загора
3.	Редник	Георги Маринов	5	4	11.08.1877 г.	Шипка
4.	Редник	Григор Пенов	3	1	19.07.1877 г.	Стара Загора
5.	Редник	Денко Колев	4	3	.08.1877 г.	Шипка
6.	Редник	Иван Витанов	1	1	19.07.1877 г.	Стара Загора
7.	Редник	Константин Христов	2	3	11.11.1877 г.	Стара Загора
8.	Редник	Петър Драгунов	8	2	10.03.1878 г.	
9.	Редник	Петър Марков	5	3	06.02.1878 г.	
10.	Редник	Петър Чернев	5	2	19.07.1877 г.	Стара Загора
11.	Редник	Стефан Славов	4	4	11.08.1877 г.	Шипка
12.	Редник	Стефан Стоянов	5	3	10.12.1877 г.	Шипка
13.	Редник	Стефан Цанев	2	3	09.08.1877 г.	Стара Загора
14.	Редник	Стефан Ценков	1	3	20.07.1877 г.	Стара Загора
15	Редник	Тодор Статев	3	5	19.06.1877 г.	Стара Загора
16.	Редник	Христо Параскевов	2	1	19.07.1877 г.	Стара Загора

ПАМЕТНИКЪТ НА СВОБОДАТА В БЯЛА ЧЕРКВА – ИЗРАЗ НА ПРИЗНАТЕЛНОСТ КЪМ ЗАГИНАЛИТЕ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО И ЕДИНЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

АНАСТАСИЯ ГЕОРГИЕВА

(Бяла Черква)

Седемдесет години вече в центъра на град Бяла черква се извисява красивият Паметник на свободата-ярък символ на благодарността и почитта на потомците към загиналите за свободата за Отечеството.

Идеята за увековечаване подвига на белочерковци, участвали в четата на поп Харитон и Бачо Киро през 1876 година, се подема най-напред от поборниците-ветерани, останали живи след Априлското въстание, и те се включват активно в обществено-политическия, икономическия и културен живот на селището след Освобождението.

В края на XIX век в България действа Поборнико-опълченска корпорация. В много будни български селища се основават Поборнико-опълченски дружества, членове на които са бивши четници, комити, участници в Българското опълчение. В Бяла черква също е работило такова дружество. През 1906 година се подема една нова инициатива. На 5 юни същата година в Бяла черква се основава Комитет за въздигане паметник на белочерковските поборници при Дряновския манастир през 1876. Поради щастливо стечение на обстоятелствата голяма част от архива на този комитет е запазена и предадена в Градски исторически музей-Бяла черква, където е обработен и се съхранява. Въз основа на всички тези документи /около 30 на брой/ днес съдим за дейността на Комитета и можем да допълним историята на построяването на Паметника на свободата. Съдържанието на архивните документи разкрива дългогодишната дейност на Комитета по набиране средства и организиране чествания на годишнини от Априлското въстание. Документите са ръкописи, оригинали.

На 5 юни 1906 година е отпечатан Устав на Комитета за въздигане паметник в Бяла черква на поборниците в Дряновския манастир, състоящ се от 18 члена, разположени на 6 страници[1]. В Историческия музей се съхранява и ръкописът на Устава[2], на който са положили подписите си членовете на ръководството: Председател свещ. П. Франгов, касиер Д.Рачев, деловодител А. Цачев и членове: свещ. А.К.Банчев, Ив.Петков, И. Василев, И. х.Христов. Според член 1 на Устава "целта на комитета е да въздигне паметник на белочерковските поборници в Дряновския манастир на виден площад в Бяла черква".

В чл. 8, 9, 10, 11 и 12 се регламентира редът, по който помощите от лица и учреждения ще се приемат, внасят и теглят, както и издаването на оправдателни документи за тях. Чл. 14 от Устава гласи: "Всяка година на 28 април Комитетът свиква селяните на събрание, в което дава отчет за деятелността си." В забележка е уточнено, че 28 април е местен официален празник – празнува се годишнината от излизането на поборническата чета през 1876 година.

Такива общи събрания действително са били провеждани – това става ясно от запазените няколко годишни отчети на Комитета, за които ще стане дума по-късно. Според чл.16 и 17 от Устава си Комитетът ще има грижата до набирането на нужната сума от 5 000 лева да приготви и план за паметника, а щом добие сумата, ще започне построяването му.

Ето как само на няколко страници се поставя целта и начините за реализирането й. Както ще се убедим, Комитетът изпълнява успешно мисията си и делото се увенчава с успех, макар и след повече от 20 години. През годините до войните Комитетът не успява да събере необходимата сума. Трите последователни войни с катастрофални за страната ни последици оказват своето влияние. Въпреки трудностите събирането на помощи продължава години наред. Още няколко дни след създаването на Комитета биват отпечатани специални покани за записване на доброволни помощи, които съдържат и списък на пожертвувателите с необходимите данни – име, населено място и внесена сума. Тези покани са разпратени до различни краища на страната, след което са се върнали отново в Бяла черква с попълнения списък от разни селища. Така са документирани имената на дарителите и сумите, които внасят за построяване на паметника. Във фонда на музея в Бяла черква се пазят няколко такива оригинални покани със списък на дарители от с. Славовица, с. Стежерово /Свищовско/, с. Пордим /Плевенско/, от Силистренското педагогическо училище, от Русенската девическа гимназия, от народни представители и др.[3]

Освен отпечатаните покани членовете на Комитета в Бяла черква пишат многократно писма до Народното събрание, до Министъра на обществените сгради, пътищата и съобщенията г-н М. Такев[4], до народните представители Ал. Белоречки и Димитър Куев[5], до г-н Ив. Ев. Гешев[6] и други видни личности и инстанции. На тези

призиви за дарителство се отзовават много от тях. От отговорите на писмата, адресирани до Комитета в Бяла черква, става ясно, че Министерство на обществените сгради, пътищата и съобщенията отпуска от бюджета си за 1911 година 2 000 лева за построяване на паметника в Бяла черква.

От едно друго писмо, изпратено от Народното събрание до Председателя на Комитета в Бяла черква, узнаваме, че през декември 1910 година е гласувана общо сумата 10 000 лева за селата Батак, Панагюрище и Бяла черква, от която 2000 лева са определени за Бяла черква[7].

Богата кореспонденция е водил Белочерковският комитет. Сред архивните документи откриваме писма и пощенски картички от народни представители, министри, учители, свещеници, бивши поборници. От много български селища се изпращат доброволни помощи според възможностите на хората. За спазването на Устава на Комитета и проверката на сметките всяка година отговаряли секретар-бирникът на Общината и двама местни учители, назначени от Белочерковския общински съвет една седмица преди 28 април. Днес разполагаме с няколко оригинални ръкописни документа, които представляват годишни отчети "за деятелността и вървежа на комитета" през 1907, 1908, 1910 и 1912 година[8]. Те били представяни на общи събрания и всичките носят датата 28 април. Във всеки от тези отчети се докладва за проведени заседания на Комитета, за отпечатани и изпратени покани, за точната сума събрани доброволни помощи през изминалата година. Така например:

През 1906-1907 г. събраната сума от Бяла черква е 978 лева.

От други градове и села - 284 лева.

През 1907-1908 г. – от Б.черква 1010 лв., от други - 540 лева.

През 1909-1910 г. - 2189 лева и т.н.

Последният запазен отчет е от 28 април 1912 г. В него се посочва налична сума от 4006 лева и 13 ст. Към края на този отчет четем думите: "И така, почитаемо събрание, цифрата 5 000 лева наближава да се изпълни, но като имаме предвид от една страна загубите, които претегли селото, а от друга – училище се строи, ще да чакаме още догде се изпълни изискаемата сума съгласно чл.17 на Устава и тогава да се почне постройката."

През военните и след военните години Комитетът продължава дейността си, но след настъпилите промени и икономически упадък след трите войни сумата 5000 лева се оказва крайно недостатъчна за издигане на паметник. Нужни са вече над 100 000 лева. През 1924 година Комитетът вече разполага с 18 828 лева.[9] До 50-годишнината от Априлското въстание през 1926 година остава малко време, в страната започва подготовка за общонародни тържества. Членовете на белочерковския комитет имат огромното желание да издигнат паметника в чест на юбилея. Те решават да поискат парични помощи от Търновския окръжен съвет и от Народното събрание. Разчитайки на такива постъпления, на 21 август 1924 година Комитетът сключва договор за изработване на паметника със Софийската каменоделна фабрика на Иван Батек срещу 100 000 лева. За съжаление обаче очакваните парични помощи не са отпуснати, а другите волни пожертвувания са малко. Поради тази причина паметникът не е издигнат и през юбилейната 1926 година.

През 1924 г. Комитетът взема решение, възприето на общоселско събрание, да се разшири предназначението на поборническия паметник и той да бъде издигнат в чест и памет както на въстаниците от 1876, така и на всички загинали белочерковци в Опълчението и през всички войни от 1885, 1912-1913, до 1915-1918 година.

"Комитетът изразява публично голямата си благодарност на скулптора Иван Батек задето е продължил изработката и завършил паметника, без

Паметникът на свободата в Бяла черква –1933 г. При откриването паметникът е бил с бронзов бюст на Бачо Киро, който впоследствие поставен на самостоятелен постамент.

да са плащани договорените суми"-четем във в. "Павликенски глас", год. I, бр. 42 от 24 септ. 1929 година.

С разрешението на Министъра на железниците паметникът е бил докаран безплатно до гара Павликени. На 1 юни 1933 година биват положени основите и на 11 юни с.г. е завършен и тържествено открит Паметникът на свободата в центъра на Бяла черква[10]. Изработен от полиран гранит с височина 5 м, днес той се издига между сградите на читалището и кметството, които са построени по-късно. По това време вече председател на Комитета е бил Иван Райков, секретар Дечо Петров и касиер-Крум Цачев.

На северната страна на Паметника са изписани имената на 101 въстаници от Бяла черква, участвали в четата на поп Харитон и Бачо Киро.

Под имената на поборниците четем следните стихове :

Чуждо иго вам тежеше
Родна волност вий желахте,
Турско робство вас гнетеше
За свобода вси горяхте.

В деветдневен бой неравен
С петвековен угнетител
Вий сторихте подвиг славен
В света Дряновска обител.

Жертвахте се за народа,
Мили наши храбри борци
Във борбата за свобода
Вий станахте родни светци.

На южната страна са изписани думите : "Загинали белочерковци през Балканската война 1912-1913 г." Следват 29 имена.

Източната страна е отредена за загиналите белочерковци през Общата война 1915-1918 г. – 36 души.

На челната страна под изобразения орден "За храброст" четем:

В памет на поборниците от село Бяла черква във въстанието при Дряновския манастир през 1876 и на загиналите белочерковци във войните през 1885, 1912-1913 и 1915-1918 г.

От признателна Бяла черква

Паметникът на свободата в Бяла черква - днешен вид.

1933 г.

Днес, 70 години след построяването му, Паметникът на свободата в Бяла черква привлича вниманието на жители и гости на града и се извисява величествено като спомен и символ на благодарността и почитта на поколенията към загиналите за свободата на България.

БЕЛЕЖКИ

[1] Градски исторически музей /ГИМ/ - Бяла черква, инв. № 725

[2] ГИМ – Бяла черква, инв. № 724

[3] ГИМ – Бяла черква , инв. № 743

[4] ГИМ – Бяла черква, инв. № 730

[5] ГИМ – Бяла черква, инв. № 733

[6] ГИМ – Бяла черква, инв. № 737

[7] ГИМ – Бяла черква, инв. № 726

[8] ГИМ – Бяла черква, инв. № 744

[9] в. Павл. глас, год. I, бр. 42 от 24 септ. 1929 г.

[10] Исторически бележки на Петър Дечев – съхраняват се във фонда на ГИМ-Бяла черква.

THE MEMORIAL OF THE LIBERTY IN BYALA CHERKVA

Anastasia Georgieva

/Summary/

At the end of 19 c. the political situation in Bulgaria changes which gives the possibility of the forces which fight for protection of the rights of the participants in the fight for national emancipation.In the given situation in Sofia and other Bulgarian towns were established volunteer – combatant societies.The established later in 1906 Committee in Byala cherkva takes a decision to put up a Memorial of the Liberty in the center of the town which exalts the heroism of 101 combatants from Byala cherkva in Dryanovo monastery in 1876.In the Committee are engaged stayed alive combatants and volunteers. They take part in the political, economic and cultural life of the village after the Liberation. About 30 documents from the Committee s archives are deposited for safe – keeping in the museum in Byala cherkva. These documents help us to add the history of the creating of the Monument of the Liberty.

The Committee carry out an action for gathering of donations for the build up of the memorial. That was an exceptionally popular and supported by the Bulgarian people activity.The Committee raised funds from different villages and towns in the country for the erection of the memorial. This Committee worked 1906 – 1933,when the Monument was opened.

In 1924 was taken a decision to devote the Monument to the combatants in 1876 and to the perished in the wars in 1885, 1912 – 1913 and 1915 – 1918 . The erection of the memorial in Byala cherkva started on June 1 st 1933. Its official opening was set for June 11 th 1933. The memorial was made by the sculptor Ivan Batek in Sofia. It is 5 metres high, made of polished granite. On the walls of the monument are written the names of the perished people in the wars from Byala cherkva.

ИЗХОДЯЩИЯТ ДНЕВНИК НА ПЕТРОПАВЛОВСКАТА ДУХОВНА СЕМИНАРИЯ - ИЗВОР ЗА ДЕЙНОСТТА НА ЕПИСКОП КЛИМЕНТ БРАНИЦКИ (ВАСИЛ ДРУМЕВ) ПРЕЗ 1878 - 1882 г.

ЦВЕТКА БЕЙКОВА

(Велико Търново)

Идеята за откриване на богословско училище в Търново принадлежи на бележития църковен деец Иларион Макариополски. През 1872 г. той е избран за Търновски митрополит и скоро след пристигането си в града предприема продъл-жителна обиколка на епархията и държи вдъхновени речи пред населението за благоприятното разрешаване на църковния въпрос и перспективите за напредък и духовно развитие на българския народ. Според него това може да се осъществи чрез откриване на повече училища в епархията, които ще поддържат в народната душа жив пламъка на науката и просветата.

Иларион Макариополски вижда, че епархията му се нуждае от подготвени свещеници и учители. За тази цел решава да работи за откриване на богословско училище в Търново. След основно проучване на въпроса той го поставя за разглеждане пред епархийското събрание на 14 септември 1873 г. В протокола на събранието е отбелязано: "Негово Високо Преосвещенство, Митрополитът, отвори заседанието с едно слово, съобразно с целта за свикването на този събор, разкри нуждите за учредяването на едно богословско училище с двоен характер, в което да се образоват занапред нашето долньо духовенство, както и бъдещите народни учители."[1]

На същото събрание е прочетен проектът за устройство на богословското училище и програмата на предметите за изучаване. Определен е и първият бюджет от 60 000 гроша, като основният капитал от 36 500 гроша е внесен от самия Иларион Макариополски.[2] Приема се курсът на обучение да бъде четиригодишен, като през първите три години се изучават предмети от общообразователен характер, а през четвъртата - богословски дисциплини. За ректор е назначен Недю Жеков, учител от Лясковец. Поради липса на подходяща сграда в Търново училището се открива в манастира "Св. Петър и Павел" край Лясковец.

Учебните занятия започват през м. април 1874 г., но официалното откриване е на 11 май - денят на светите братя Кирил и Методий. Иларион Макариополски е в Цариград и не може да присъства на тържеството. Училището е открито с прочувствена реч от наскоро ръкоположения епископ Климент Браницки (Васил Друмев). В своето слово той казва: "Откривам първия лъчезарен храм на българската духовна наука и с най-гореща сърдечност призовавам Божията благодат за неговия, от този час нататък, редовен вървеж и процъфтяване, както и бащинска грижливост и търпелива настойчивост на учителите за вътрешно закрепване на заведението, да вложат сили, топлота и любов към него, та да може то да даде очакваните ценни плодове от неговия голям идеен основател, този с гранитен дух изразител на народните тежнения."[3]

Петропавловското богословско училище функционира до м. юни 1877 г., когато е затворено поради започналите военни действия, без да открие четвъртия специален богословски клас.

От 1 октомври 1878 г. дейността на училището се възобновява. По препоръка и заповед на Марин Дринов - управляващ отдела на Народното просвещение и духовните дела в България, за негов ректор е назначен епископ Климент Браницки.

В Държавен архив - Велико Търново, е съхранен изходящият дневник на Петропавловското духовно училище, воден в по-голямата си част собственоръчно от епископ Климент.[4] От писмата и телеграмите в него може да се проследи подробно работата на ректора по възстановяване на училището през 1878 г. и развитието му до 1882 г. В тях са засегнати и други аспекти от дейността на Климент Браницки през този период като управител на Великотърновска епархия и министър на народното просвещение.

Новоназначеният ректор епископ Климент Браницки пристига в Търново на 2 октомври 1878 г. и първото му задължение е да търси подходящо място за откриване на училището. Оказва се отново, че по-подходящо място от Петропавловския манастир няма, въпреки че манастирът е отдалечен от града и съобщенията са затруднени. В писмо до Марин Дринов от 12 октомври 1878 г. епископ Климент докладва за извършеното от него през изминалите 10 дни.[5] Сградите на манастира се нуждаят от ремонт. За да излезе ремонтът поевтин, ректорът се свързва с окръжния началник и търновския губернатор и урежда да се вземат материали от изоставени къщи в града и да се превозят до манастира.

Междувременно ректорът е получил от отдела за народно просвещение правилата, програмата и щата за училището, като му се дават широки пълномощия за промени в тях. В писмото до Дринов той отбелязва: "Благодаря за доверието, което показвате към мене с това, дето ми предоставяте пълна свобода да се разпореждам с правилата и

програмата според както намеря за добре. Познавам, че колкото повече свобода ми се дава, толкова и повече отговорност ми се налага за успехът или неуспехът на заведението, но при всичко това аз ще се трудя да оправдая доверието и надеждите Ви... ."

Освен икономът, който е вече назначен, според епископ Климент училището ще се нуждае и от един пъдар, двама-трима слуги и един кон с каруца, с които да се прекарват провизиите. Интересно е да се отбележи, че ректорът предвижда финансови средства и за лекар, който да преглежда учениците поне веднъж седмично.

И все пак най-труден остава въпросът за учителите. Климент Браницки се е спрял на Илия Христович от Габрово, който има богословско образование, и моли Дринов за неговото одобрение. С писмо от 16 октомври 1878 г. ректорът го кани да заеме службата на учител в богословското училище с годишна заплата 3 000 франка.[6] Христович приема и с това на първо време въпросът е решен. В началото на ноември той се премества да живее в училището.[7]

Още през октомври е отпечатано обявлението за приемане на ученици в богословското училище. По-голяма част от учениците ще се обучават на своя издръжка и годишната такса е определена на 15 полуимпериала. Останалата част ще бъдат държавни стипендианти. Епископ Климент разпраща обявления из цялата страна - до различните епархии, до свои приятели в Шумен, Разград, Русе и др. Изпраща писма и до всички манастири в епархията да проводят свои монаси за обучение.[8]

От едно писмо на Климент до Никола Икономов в Разград от 23 октомври научаваме за условията за приемане в училище: "През Русчук аз пратих за в градът Ви 5-6 обявления ... аз Ви изпращам и сега с настоящето си едно от същите обявления, като Ви кажа още, че и "брадати ученици" се приемат, стига само да са благонадеждни. Разбира се, желателно е те да са на свое иждивение. Приемат се на правителствено иждивение само сиромашки, по-способни и приготвенички момчета...". В писмото се отбелязва, че до този момент в училището са постъпили 10 ученика, 4-ма от които на правителствена издръжка.[9]

Едновременно с набирането на ученици продължават грижите по стопанската част на училището - трябва да се довършат ремонтите, да се приготвят дърва и хранителни продукти за приближаващата зима. С присъщата си енергия ректорът разрешава и тези въпроси. С търновския окръжен началник урежда дървата да бъдат доставени като помощ,[10] а търновския губернатор убеждава да отпусне предварително 2 000 франка за подготвяне на училището за зимата.[11]

Въпреки първоначалните намерения приемането на ученици да завърши до 10 ноември, то продължава почти до края на годината. В телеграма до Марин Дринов от 2 декември се съобщава, че учебните занятия текат, в училището има 35 ученика и се очакват още.[12]

От подробен рапорт на ректора до отдела на народното просвещение от 11 декември 1878 г. се вижда, че нещата в училището са канализирани.[13] Приети са общо 43-ма ученика, обучавани от различни учители по различни системи. Всички те са записани в подготвителния клас, тъй като нямат необходимите знания за специалния. Поради разликата в тяхната подготовка епископ Климент е принуден да раздели подготвителния клас на две отделения. В първото отделение учат по-неподготвените, които и през следващата година ще останат в подготвителния клас. Учениците от второто отделение ще преминат в специалния клас.

Първоначално програмата на училището е привременна и е предвидено обучението да трае 2 години. Въпреки широките пълномощия за промени, които получава, ректорът все пак е принуден да се съобразява с определени рамки на програмата. Той е притеснен както от краткия срок на обучение, така и от богословския характер на програмата. Тези притеснения споделя в писмо до своя приятел Тодор Икономов в Шумен: "Но иди предавай догматика и св. писание на хора, които са на 20-25 години и които едвам могат да четат, та чакай след две години да излязат от училището догматици и богословци. А пък ако има по-приготвенички момчета да желаят да постъпят в нашето училище, те се плашат от чисто "духовния" характер на програмата му. От истина, аз се намирам в голямо затруднение, особено като ми мине през ума, че сега вече моето име и моята чест са свързани с това заведение и че възпитаниците, като излязат от него, хората ще ги наричат "Климентови възпитаници".[14] Епископ Климент възнамерява да поиска от отдела на народното просвещение курсът да се увеличи на 4 години и в програмата да се прибавят и следните предмети: всеобща история, алгебра, геометрия и физика.

Училището започва учебните занятия с двама учители. Ректорът преподава катехизис, свещена история и аритметика. Междувременно той е назначен и за управител на Търновска епархия. С телеграма от 3 декември 1878 г. епископ Климент Браницки известява Марин Дринов за това. Като заявява, че му е невъзможно да съчетае тази длъжност със задълженията на ректор и преподавател, той моли Дринов за ходатайство за отменяне на назначението.[15] В писмо до Доростоло-Червенския митрополит Григорий от 17 декември 1878 г. епископ Климент съобщава, че отново му се възлага управлението на епархията и той го приема.[16] В писмо до Дринов от 20 декември същата година отбелязва, че на другия ден слиза в Търново да приеме делата на митрополията, а на 24 декември ще се чете в църквите официалното писмо на екзарх Йосиф, с което той го

провъзгласява за управител на Търновска епархия.[17]

От 5 януари 1879 г. в училището пристига като учител архимандрит Евтимий от Плевен, който има богословско образование.[18] На 25 февруари същата година е назначен за учител по църковно пеене иконом Петър Солунски.[19] По препоръка на Марин Дринов като учител в Петропавловското училище идва и П. Вълков.

Първата учебна година приключва успешно. По програма, изпратена от отдела на народното просвещение и духовните дела, се провеждат и годишните изпити. В писмо до Марин Дринов от 9 юни 1879 г. Климент отбелязва: Смея да Ви се похваля В. Превъзходителство с успехите на учениците. Тази година програмата на училището ни беше твърде скромна наистина, но за то учениците малкото това що са го учили, учили са го добре... . Особено селянчета, които при постъпването в училището бяха като диви, отговарят твърде добре. Мене ми е много жал, дето нема В. Превъзходителство тука, та сами да чувате отговорите на учениците и да им се радвате."[20]

Въпреки голямата си заетост - участие в работата на Учредителното събрание и управлението на Търновска епархия - епископ Климент подготвя нова редовна програма за следващата учебна година, която съобразява с препоръките на редица духовни лица и просветни деятели. Препис от нея изпраща на Марин Дринов за одобрение. Програмата е утвърдена и от 1 септември 1879 г. обучението в училището се води по нея.

Ректорът полага много усилия за подобряване жилищните условия в училището. При посещение на княз Дондуков в Петропавловското духовно училище през февруари 1879 г., той успява да ходатайства пред него за строеж на нова сграда.[21] Отпуснати са 20 000 франка и през м. май започват подготвителните работи. През септември ректорът иска допълнителни средства за строежа от още 15-20 000 франка.[22]

Втората учебна година започва с 90 ученика, като подготвителния клас е разделен отново на две отделения. Освен ректора, учителският персонал включва старши и младши учител, пом. учител и преподавател по нотно пеене.[23]

От м. октомври 1879 г. епископ Климент Браницки е в София като екзархийски делегат от Търновска епархия. От м. ноември оглавява правителството и е министър на народното просвещение. Въпреки изключителната си заетост той продължава да се грижи за делата на духовното училище и да води дневника на изходящите писма. В писмо до архимандрит Стефан, негов наместник в Търново, той изразява следната молба: "Аз Ви моля да наглеждате от моя страна честичко заведението, особено икономическата му страна, като обръщате вниманието на икономa върху доброкачествеността и достатъчността на храната."[24] Своето отношение към училището той изразява и в писмо до учителите от 16 декември 1879 г.: "По желание на Н. Височество аз оставам тук за министър на просвещението. Ако и да съм далеч сега от заведението, което толкова много интересува и мене и Вас, но аз, като познавам Вашата любов към това заведение и колко много Ви е присърце неговият добър успех, напълно съм уверен, че заведението не ще нищо да изгуби от моето отсъствие. От своя страна аз обещавам да залагам доколкото мога за доброто на това заведение. Моля само по-честичко да ми съобщавате за нуждите, които ще се появят в заведението."[25] И той наистина прави всичко възможно да удовлетвори тези нужди. В писмо от 28 декември съобщава, че са отпуснати още 25 000 франка за доизграждане на новото здание на училището.[26] От писмата му личи дълбоката загриженост за учебния процес, съдбата на отделни ученици и желанието в училището да преподават достатъчно и квалифицирани учители. По негово настояване от м. май 1880 г. за младши учител е назначен Никифор Константинов.[27]

Резултатите от втората учебна година са представени в отчет до Министерството на народното просвещение от 12 юли 1880 г.[28] През тази година учениците в училището са 113 - 73 в подготвителния клас и 40 ученика в специалния. Правителствените стипендианти са общо 40 души. Според ректора резултатите са повече от задоволителни.

В края на тази учебна година епископ Климент Браницки изпраща подробен отчет за дейността на училището от възстановяването му до момента и на главата на българската църква. [29] В него личи промененото му отношение към програмата на училището. Той смята, че училището трябва да премине под върховния надзор на българската православна църква, да има определено богословски характер и да подготвя преди всичко служители на църквата. В писмо до министъра на народното просвещение от 31 юли 1880 г. той предлага и нова програма за обучение с преимуществено богословски характер и смята, че по нея трябва да се произнесе и висшата църковна власт.[30]

През учебната 1880/81 учебна година за първи път е назначен писар, тъй като документацията на училището се увеличава и ректорът не може да се справи сам с нея. Назначен е Димитър Костадинов от Шумен, учил в Николаевската гимназия в Русия.[31]

Началото на 1881 г. е изпълнено с драматични събития. Избухва бунт на учениците, които отказват да посещават училището, недоволни от храната и условията на живот. След две ревизии от Министерството и напускането на икономa размириците утихват, но авторитетът на ректора е

накърнен и той подава оставка. Оставката му не е приета.[32] По същото време в училището са назначени двама учители - Трайчо Китанчев и Петър Икономов, но напуска старшият учител Илия Христович. С писмо до Министерството на народното просвещение епископ Климент моли да му се отпусне скромна пенсия по болест.[33]

В началото на 1881 г. е завършена и новата сграда на училището. В края на м. февруари ректорът изпраща сметките по разходите за строежа в министерството.[34]

През учебната 1881/82 г. в Петропавловското духовно училище предстои да се открие трети клас. Още през м. август 1881 г. епископ Климент обосновава пред Министерството на народното просвещение нуждата от двама нови учител - един за богословските предмети и един за светските. За богословските предмети той препоръчва дякон Григорий Зафиров, който е учил в Петропавловското училище, а след това е завършил Одеската духовна семинария.[35] Молбата му е уважена и в началото на учебната година в училището постъпват двама нови учители - дякон Григорий и дякон Доситей Ковачев. Учениците са 133-ма, от които 50 са правителствени стипендианти.[36]

След като на два пъти подава оставка през 1881г. и тя не е приета, епископ Климент продължава усилията си за доуреждане на Петропавловското духовно училище. От писмо до министъра на народното просвещение от 23 февр. 1882 г. научаваме за желанието му да продължи дейността си като ректор: "Това заведение захвана новия си живот под мое ръководство и за мене ще да е голямо утешение да го видя напълно наредено преди да го оставя. Колкото за награда за управление на заведението ... най-добра награда ще ми бъде добрият успех на туй заведение."[37] И той продължава да работи за изпълнението на тази цел. Мечтата му е да се построи нова сграда с класни стаи, тъй като старите са вече опасни и не подлежат на ремонт. В писмо до министъра от 1 април 1882 г. той иска ходатайството му пред княза за отпускане на средства за строежа.[38] За съжаление тази негова идея не се осъществява.

В края на учебната 1881/82 г. първите ученици на Петропавловското духовно училище след възстановяването му завършват третия специален клас. Горд с постигнатите успехи, ректорът кани с писмо на годишните изпити самия екзарх Йосиф, Доростоло-Червенския митрополит Григорий и Варненско-Преславския митрополит Симеон.[39] Едновременно с това той вече работи по нова програма на училището, тъй като през есента ще се открие и четвърти специален клас. В писмо до министъра от 8 юли 1882 г. той обосновава необходимостта от новата програма: "При съставлението на това начертание ръководящата мисъл е била от една страна - заведението да може да приготви не само добри служители на църквата, но и добри деятели за всяко друго поприще на обществения живот; а от друга страна - да се приравни заведението на руските духовни семинарии, така щото желающите, след като свършат тука пълен курс, да могат без затруднение да следват в руските духовни академии."[40] В тази връзка той предлага името на училището да се промени от Духовно Петропавловско училище на Духовна Петропавловска семинария, тъй като с откриването на четвърти клас то ще стане вече пълна семинария. От този момент нататък в документите заведението наистина се води семинария.

До началото на учебните занятия ректорът търси учители по естествени науки, латински език, български език и словесност. От писмата става ясно, че от икономии на училището се издържат още няколко стипендианти. През учебната 1882/1883 г. в семинарията са записани 38 ученици в подготвителен клас, 47 в първи, 31 във втори, 38 в трети, 23 в четвърти или общо 177 ученика.[41]

Запазеният изходящ дневник на Петропавловското духовно училище завършва на 29 дек. 1882 г. Благодарение на пълните текстове на писмата в него, той се явява ценен извор за историята на първото богословско училище у нас и дейността на неговия ректор през 1878-1882 г.

Епископ Климент Браницки ръководи училището до 1884 г., когато е избран за Търновски митрополит, а Петропавловската духовна семинария е закрита през 1886 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] Държавен архив - В. Търново, Ф. 940К, оп. 1, а.е. 11, л. 53.
[2] **Пак там.**
[3] **Пак там**, л. 55.
[4] **Пак там**, Ф. 805К, оп. 1, а.е. 124.
[5] **Пак там**, л. 1-3.
[6] **Пак там**, л. 4.
[7] **Пак там**, л. 9.
[8] **Пак там**, л. 4-5.
[9] **Пак там**, л. 5.
[10] **Пак там**, л. 4.
[11] **Пак там**, л. 10.
[12] **Пак там**, л. 8.
[13] **Пак там**, л. 9.
[14] **Пак там**, л. 6.
[15] **Пак там**, л. 8.
[16] **Пак там**, л. 11.
[17] **Пак там**, л. 11 г.
[18] **Пак там**, л. 12.
[19] **Пак там**, л. 13.
[20] **Пак там**, л. 14.
[21] **Пак там**, л.17-18.
[22] **Пак там**, л. 18.
[23] **Пак там**, л. 20.
[24] **Пак там**, л. 21.
[25] **Пак там.**
[26] **Пак там**, л. 22 г.
[27] **Пак там**, л. 27.
[28] **Пак там**, л. 28-29.
[29] **Пак там**, л. 31-32.
[30] **Пак там**, л. 34.
[31] **Пак там**, л. 42.
[32] **Пак там**, л. 47.
[33] **Пак там**, л. 53.
[34] **Пак там**, л. 48 г.
[35] **Пак там**, л. 55.
[36] **Пак там**, л. 61.
[37] **Пак там**, л. 65 г.
[38] **Пак там**, л. 66 г.
[39] **Пак там**, л. 67-68.
[40] **Пак там**, л. 69.
[41] **Пак там**, л. 82.

THE REGISTER OF OUTKOMING MAIL OF THE TEOLOGIKAL COLLEGE IN THE MONASTERY " PETER AND PAVEL" – A SOURSE FOR THE ACTIVITY OF BI SHOP KLIMENT BRANITSKY / VASIL DRUMEV / DURING THE YEARS 1878-1912

Tsvetka Beikova

/Summary/

From the first of October 1878 the theological college in the monastery "Peter and Pavel " near Liaskovets begins its work again and for rector is appointed, bishop Kliment Branitski. The present report follows up the aktivity of bishop Kliment for restoration and development of the school during the years 1878 –1882 on the base of preserved in the State archive – Veliko Tirnovo original register of outgoing of the college.

ЩРИХИ КЪМ РАЗНОАСПЕКТНОТО НАДГРАЖДАНЕ НА ЛИЧНОСТТА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО В БИОГРАФИЯТА НА НИКОЛА ЗЛАТАРСКИ

ТИХОМИР ТОНКОВ
(Велико Търново)

За Никола поп Василев Златарски и многостранните му проявления на обществения и културния хоризонт на старата столица е посветено немалко[1], но с откритите в Държавен архив - Велико Търново, нови документи мащабите на дейността на този забележително енергичен наш възрожденец, посветил 30 години от живота си на Търново и наричан от търновци "даскал Никола" и "даскалчето Златарчето", се очертава още по-пълно.

Ето набързо известните факти от живота му до идването му в старопрестолния град. В "Бележки върху биографията на даскал Никола п. Василев Златарски оставани от сина му проф. Васил Златарски четем: Роден през 1823 г. в с. Златарица, затова от края на 1859 г. в писмата си се подписва Златарски"..."Най-първо той се учил в с. Златарица, според тогавашното учение и когато почнал да знае повече от учителя си (за жалост не му знаем името), баща му, поп Васил, който се ползвал с голям авторитет пред турците, го довел в Търново, за да продължи ученето..."[2]

Нека хвърлим повече светлина върху твърде интересния, но и по-слабо проучен период от живота на Златарски в Търново от 1838 г. до 1844 г., и превръщането му от ученик в учител, опирайки се на категоричността на фактите. Ето какво пише приятелят му П. Р. Славейков за първия им даскал: "Петко Николов - Еленчанин, плохий ученик на отца Неофита Рилец, но сладкогласни певец, дошел беше в Търново, работейки абаджилък в една къща и празничен ден пееше в църквата ["Св. Никола"]... баща ми и друг един приятел негов, примолиха го да прибере мене и сина на бащиния ми приятел и да ни учи и той склони. По нататък Славейков продължава: ..." На 1839 г., епитропите на църквата "Св. Никола" купиха една къща и г-н Петко се премести тамо да учи. Но до годината отвориха се още две частни училища български. Поменатий Петко певеца наскоро се опопи и мястото му застъпи младий момък Никола Златарски, също сладкогласен певец."[3]

Този факт намира потвърждение и от един текст в старата кондика на Търновската митрополия, който между другото е и първият на български език и носи дата 1 юни 1839 г. и в него се казва: "... и го даваме на даскал Петко ... да ни стани служител на църквата".[4] Успехът на първото частно взаимно училище в Търново, с учител Захари Княжески, построено от габровския търговец Петър х. Христов, открито на 15 март 1839 г. срещу черквата "Св. Никола", улеснява и в същото време подтиква църковното настоятелство при същия храм да открие и то взаимно училище за децата от тази махала. За целта е закупена една сграда в съседство. Приспособявайки я за училище през пролетта на същата 1839 г., настоятелството открива в Търново първото взаимно обществено мъжко училище с учител Петко Николов. Както казахме по-горе, след преминаването му на църковна служба мястото на "учителската катедра" е заето от шестнайсет годишния му ученик Никола п. Василев. Тогавашното църковно настоятелство, начело на което е небезизвестния търновски чорбаджия Кръстю Момчев, строи нова учебна сграда в двора на църквата "Св. Никола" в 1843 г. и за да засили успеха на училището и снабди с добре подготвени учители по Ланкастерската метода, решава да изпрати Златарски в Габрово при учителя Цвятко Недев, за да изучи взаимоучителния способ. Сам Кръстю Момчев го води на 14 окт. 1843 г.[5] Връщайки се в началото на 1844 г. в Търново, той заварва една напрегната обстановка. Гръцкият владика Неофит със своите привърженици, виждайки как постепенно числото на учениците в гръцкото училище намалява, а това в българското непрестанно расте, заставят учителя Златарски да изхвърли взаимнот учение и да въведе часослов и псалтир. В случай на неизпълнение го грози заточение или смърт. Затова даскал Никола пише през 1844 г. писмо на Цвятко Недев в Габрово с молба за съвет.[6] Какво го съветва габровския му приятел и дали митрополит Неофит изпълнява заканата си не е ясно, но далече сме от мисълта, че златарчанинът отстъпва. В подкрепа на последното е и един пасаж (непотвърден никъде другаде засега) от книгата на Иван Церов "Спомени и Бележки", където на стр. 11 е казано: "... След него (Никола Златарски), учителствувал в Церова кория Пею поп Стоянов, родом от същото село, съученик на Н. Златарски с когото са учили в Търново в частното училище до черквата "Св. Никола" при даскал Петко Николов от Елена."[7] От добре известните източници, знаем че даскал Никола не учителствува никъде другаде освен Търново в продължение на трийсет години, така че е твърде вероятно в периода есента на 1844 г. и началото на 1846 г. той да бъде открит в това село.

А на какво и как тогава учи своите ученици Никола п. Василев, ни помагат спомените на

Пандели Кисимов: "Преподавал даскал Никола най-точно и пълно по Ланкастеровата метода без никакви отстъпки и пропуски, като доставял всички необходими таблици от Габровското училище, а пък след свършване на уроците учил своите и на даскал Пеня Давидов ученици да пеят патриотични народни песни и да маршируват по църковния двор, което обърнало вниманието на градските власти, или пък някой е донесъл какво младият даскал учил учениците на талим, т. е. на военно обучение, за което той получил забележка от пашата."[8]

При все това Златарски успява да положи според някои в лятото на 1844 г. основите на училищното хорово пеене, създавайки първия хор от 15 човека.[9]

Найден Геров в едно от писмата си писани по време на пътуването му от Русе до Копривщица с дата 7 окт. 1846 г. изтъква: Училището какво-то общо сичките къщи в Търново е с добро място, че от него ся открива весма хубав вид. Учители в това училище има двама: Никола поп Василев от Златарица и Петър Давидов от Лясковец. Какво знаят учениците, това аз не можах да са науча, а писмото им е чудно също като литографирано. Аз си изпросих от учителя два записа за памят."[10] Това чудно писмо на учениците -пише отново в спомените си проф. Златарски, се дължало на даскал Никола, който бил голям калиграф, особно на църковно-славянски шрифт. Той бил изключително взискателен към учениците си, а за "чистописание" строго наказвал."[11]

В своите "Исторически бележки" П. Кисимов отбелязва, че бил ученик на "многоучения даскал Пеня". "Славата на даскал Пеня споделяше и даскал Никола Златарски -музикословенейшия, защото знаеше псалтиката и даровит глас беше, ... даскал Пеню съчиняваше песента, а даскал Никола пригласяше мелодията й по тогавашните гръцки и турски напеви, според ритмите и такта."[12] Златарчанинът наистина притежава изключителни музикални способности, които проявява не само при обучението на учениците, а и като творец, като съчинява църковни, светски, народни и училищни песни и сред гражданите се ползва като уважаван и ненадминат "сладкопевец".

В началото на 1846 г., ако и да учителства известно време в Церова кория, виждаме името на Златарски отново преплетено в обществения живот на Търново. За посрещането на султан Абдул Меджид той написва и разучава нови песни. За идването на новия владика Атанасий на 20 дек. 1846 г. учениците му изпълняват "Многая лета", а на 18 ян. 1848 г., Атанасов ден, поема за възхвала на Атанасий.[13] Все от това време са и запазените в Държавния архив оригинални мусикийски произведения на даскал Никола в два тома.[14]

Естествено славата му се разпространила бързо извън Търново, за което съдим и от двете писма на настоятелството на току-що изградената в Цариград църква "Св. Стефан". Първото е с дата 30 окт. 1849 г., с което му предлагат да дойде по коледните празници и да стане певец в нея, като едновременно с това пишат и на "градоначалниците" в Търново да го пуснат. На първо време Златарски се отзовава положително на поканата и се съгласява да отиде в Цариград, но при условие че ще бъде както и в Търново певец и учител. Настоятелството приема това условие, като във второто си писмо с дата 5 дек. 1849 г., определя и заплатата му и за двете служби-800 гроша. Дали тази заплата му се вижда малка за Цариград, или пък търновци не са го пуснали, остава неизвестно, но той все отлага заминаването си като привежда за мотив, че женитбата, която става факт от ян. 1850 г. попречва на отпътуването му.[15] Макар, че от настоятелството потвърждават интереса си към него като го канят да дойде поне за Великден, той остава учител в Търново, където го чака много по-широка и полезна обществена дейност, наред с учителстването. Сключвайки брак с Анастасия Ганчева даскал Никола остава верен на Търново, нещо повече- по този начина той се сродява с местните първенци Кръстю Момчоолу и Стефан Карагьозов, става и кум на х. Николи х. Димов Минчоолу.

Ето как го описва неговият ученик Киро Тулешков: "Той се обличаше много елегантно за онова време, с шаечни потури с дълго дъно и по 10-15 ката сопотски гайтан на крачолите, като се опасваше с мелюрен пояс, увит около кръста му и вързан отпред на фунда. Около фундата имаше червен шев на цветя. По после при същата кройка, обличаше се със сукнени потури от тъмно кафениен цвят и пояса мелюрен и салтамарка, подплатена отвътре с тънки агнешки кожи, а по края със зердави или самури. Най-голямо украшение му даваше фесчето, което имаше обичай да кривва до половината на дясната си вежда, допълнени от ваксените му кондурки от французко видело и белите му като сняг чорапи. П. Кисимов допълва към портрета и това, че даскал Никола единствен носи калпак и затова му казвали "даскалчето Златарчето с лъскавото калпаче".[16]

Към все по-растящата популярност в учителските среди в началото на 50-те г. на XIX в. Никола п. Василев добавя и нараснала тежест в обществените изяви. Все от това време датира приятелството му с П. Р. Славейков, който от 1849 г. е учител в Трявна, откъдето често идва в Търново. Известен става тандемът им в борбата срещу владиката Неофит, който след второто си идване в старата столица през 1848 г. става още по-арогантен в отношението си към българите. Борбата на двамата се засилва още повече след издаването на Хати хумаюна през 1856 г., за да достигне своя успешен край след изгонването на Неофит на 27 март 1857 г. От този характер е едно

непубликувано писмо на Н. Златарски до П. Р. Славейков в Цариград с дата 9 апр. 1857 г., което ни дава и допълнителни сведения за написано в интересен непознат до този момент поетичен стил за даскал Никола. Изразявайки радостта си от изгонването на владиката Несфит, той го сравнява с "мъгла, която си е отишла. Ето началото: "Христос възкръсна и мъглата (която беше припаднала от 2 месеца в нашия град) разпръсна ... Завчера в събота на 6-ти ходящаго едвам я препратихме през Сищ.[ов] да си отиде, която толкози гъста се яви на бълг.[арите] и тъмна насреща ни, щото не можехме ни да се видим, нито да се разпознаваме един други. Но хвала на Великден, че беше силна бурята, та я разпръсна и огрея ма ясно слънце, та си намерих мастилницата, за да ви се отговоря на равасчето[писмото]..." и продължава по нататък ..."Яйцата братко учервихме, но не можихми сладко да ги ядеми и весело да се чингурисваме, защото запрените са йоще в конака, за които и вчера са дади Харзул на мезличат заедно с турците, но досега немаме никакъв отговор." Тук се налага малко пояснение за ценните сведения, относно църковната борба в града, дадени от Златарски. Събитията, които той визира са от месец февруари 1857 г. Срядата преди Сирни заговезни владиката Неофит свиква гражданите за да им даде напътствия на турски да бъдат мирни и почтени. Изведнъж Тодор х. Недялков извиква "Какво го гледате бе, я дасе маха оттук!" Янко Белалията го мъмри на което той му отвръща с шамар. Неофит изскача и отива право при пашата. Наклеветени са заедно и българи и турци за бунт против царската власт. От доноса на Неофит последва затварянето им, като не са пуснати и за Великден. По този начин опирайки се на въстаническото движение или т. н. Дядо Николова работа от 1856 г., владиката ловко се разправя с противниците си, макар и за кратко. [17]

Годината 1858 бележи все по-големия престиж на даскал Никола Златарски и затова не е чудно че след месец февруари с.г., когато е създадена градската община в Търново от най-влиятелните търговци и еснафли, той е избран за нейн писар. На негово място "... да преподава "Славяно-български, елено-гречески, отчасти и французки" - както пишат в писмото до Цариград с дата 25 февр. 1858 г., неговите приятели и попечители на образованието, Стефан Карагьозов и Павли х. Иванов е извикан П. Р. Славейков, който както знаем приема.[18] Ново признание за Златарски е и избирането му за секретар на учредения на 21 май 1859 г. редовен събор, който е един вид постоянен съвет при Митрополията, съставен от 14 търновски първенци и председателстван от тогавашния владика Григорий (1858-1867), наследника на Неофит Византиос. От този момент толкова характерния калиграфски почерк на В. Златарски е постоянно срещан на страниците на новата кондика на Митрополията.[19]

Завиден е размахът, енергията и нивото на златарчанина, проявени на толкова различни поприща. Ето за какво става дума. Към края на 1859 г. е внесена от даскал Никола в редовния събор идея за откриване духовна семинария в Търново. Идеята е посрещната с радост от членовете на "събора" и особено от Димитър х. Ничов, който най-много настоява за скорошното ѝ осъществяване. Въпросът е обсъден и намерен напълно навре-менен с оглед безболезненото заменяне на гръцкия език в богослужението и подготвянето на български свещеници. Дори гъркът Григорий дава съгласието си бъдещата семинария да носи името "епархиална." За нейн началник е решено да бъде поканен отец Неофит Рилски. Възложено е на Златарски, предварително да сондира по околен път, дали о. Неофит е съгласен да дойде в Търново, след което градската община ще го покани официално с писмо. Даскал Никола се обръща към своя най-искрен приятел, габровския взаимоучител Цвятко Недев - най-близкия ученик на о. Неофит, с молба той да направи сондажа. И макар всичко да е изпълнено както трябва, като и о. Неофит дава съгласието си, на тази идея не и е съдено да се осъществи поне до 1874 г. Най-важната причина, разбира се, е добре известната Великденска акция от 3 апр. 1860 г. в Цариград с последвалото изхвърляне името на Вселенския патриарх от службата. В Търново това също намира своето проявление и през май с.г. името на митрополит Григорий е заменено на литургия с това на султан Абдул Меджид. За това предвид нарасналото напрежение и разделение между членовете на градската община едните начело с х. Димитър х. Ничов подкрепящи патриаршията (а той да припомним е най-големия ратник за откриване на семинарията в Търново) и другите, начело на които са х. Николи х. Д. Минчоолу и Евстати Селвели, стоящи на антипатриарщески позиции, начинанието търпи крушение.[20]

В качеството си на секретар на градската община Н. Златарски води най-редовно всички общински дела, обаче работата му се увеличава неимоверно след като на 28 февр. 1861 г., търновските свещеници и граждани отказват да признаят Григорий за техен духовен началник и му забраняват да служи в градските църкви, а на 18 март с.г. по примера на пловдивци произнасят анатема върху патриарха, в отговор на отлъчването от църквата на българските архиереи Иларион Макариополски и Авксентий Велешки по рано на 24 февр. 1861 г.

Оттогава при търновската градска община е образувана духовна епитропия, съставена от иконом поп Сава, хартофилакта поп Иван и протонатария поп Димитър, която започва да управлява цялата епархия. Тя именно праща вули

за венчавки, събира църковни данъци, решава данъчни спорове и т. н. и цялата тази работа пада върху плещите на секретаря на общината. Това е видно и от писмото му до даскал Цвятко с дата 1 апр. 1861 г., където пише: "Сега ми се преумножи службата три ката, като зафанахме да совершаваме и владиковите работи. "[21] В същото време той води цялата официална и частна кореспонденция на търновци по църковния въпрос както с Цариград и особено с х. Николи, така и с временно изпращаните други представители от Търново и каазата да действат в столицата за по-скорошното разрешение на църковния въпрос, а и с всички градове и села от търновската епархия, като ги държи в течение на работите. Едновременно с това Никола Златарски застава начело и в борбата срещу последния гръцки митрополит Григорий, опирайки се на тези общинари, искащи час по-скоро той да бъде изгонен, а също и на еснафите, които и тук, както и в другите градове са скалата върху която се изгражда църковната независимост. Няма да навлизам в подробности относно оживената кореспонденция на даскал Никола по църковния въпрос както с х. Николи и Никола Михайловски, а така също и с другия водач на "народната" партия в старата столица, Евстати Селвели, която сама по себе си може да стане обект на едно цяло изследване. Ще приведа за пример само едно неизвестно писмо от търновските чорбаджии Кръстю и Георги х. Недеви Кабакчиеви и Никола Златарски до Евстати Селвели във Виена. То е показателно не само с голямата загриженост на последния, дори и в Австрийската столица, за делата църковни както в Търново, така и в Цариград, а така също и с отличната осведоменост на тримата изпращачи по динамиката на събитията, за която те не смятят за нужно да обясняват в едно писмо: "... За течението на тукашните работи ще се известите най-добре от писмоносеца г-на Стефчо-вашия баджанак..., от него ще са научите за състоянието на черковните ни работи, на които въпроса още край не е приел в Цариград, но според последните цариградски известия, дават пълна надежда на цял български народ, че нема да се убави цариградското правителство да задоволи симца ни с правдините, които принадлежат на българите, като се обещава, че скоро ще излее отеческата си милост за църковните ни народни права..."[22] Борбата за изгонването на Григорий се проточва още няколко години, поради подкрепата му от страна на някои влиятелни общинари, но намира окончателния си завършек през март 1867 г. с бягството му от Търновската митрополитска катедра (последната си нощ на 14 март владиката прекарва в конака под закрилата на каймакамина Али паша), отначало в Арбанаси, после в Цариград. Потвърждение на този факт откриваме отново в старата кондика на Търновската митрополия, където изпод перото на Златарски е написано следното: "Днес 16-и марта 1867 г., след отдалечението от тука на митрополита г-на Григория, в присъствието на представители от местната власт Хайдар бея и Фазлъ бея и на долоподписаните граждани, като се прегледаха забележените в настоящия кодик на страници 128-129 и 170-171 одежди и вещи митрополски, намериха са сичките цели и на лице..."[23] Отдолу личат подписите на двамата бейове-представители на местната власт, а така също и на Н. Михайловски, Анастас х. Иванов, Р. Маждраков, Георги Мазаков, протонатарий поп Димитър, Антон Христов и разбира се Никола Златарски.

Спечелвайки битката с още един митрополит, даскал Никола е като че ли на върха на славата си. Според сина му, след изгонването на Григорий на него е поверено да води делата на Търновската митрополия чак до пристигането на титулярния български владика Иларион Макариополски в 1872 г. Златарски непрестава да се усъвършенства и утвърждава като истинска възрожденска личност на хоризонта на старопрестолния град, в същото време името му е замесено в най-разнопосочни начинания. С неговия почерк е надписан подарения, от султановото правителство чрез търновската градска община, Апостол на църквата "Св. Никола" с дата 25 февр. 1868 г.[24] На следващата 1869 г., той е сред учредителите на читалище "Надежда" в старата столица, като е избран и за негов касиер.

Според проф. В. Златарски баща му прекратява своята учителска кариера най-късно през 1867 г., даже и по-рано през 1862-1863 г. Дали той го свързва с работата му по воденето делата на Търновската митрополия от 1867 г. не е ясно, но според откритите заплати на учителския персонал в Държавен архив-В. Търново, името на Никола Златарски присъства до юни 1869 г.[25]

Дори и след отказа от пряка учителска дейност авторитетът му на педагог не помръква. "Младите" от бунтовното село Мусина, като разказват просветната ситуация в селото, на 27 април 1870 г. се обръщат към него за съвет: "... Умоляваме Ви да благоизволите с едно кратко писъмце-можем ли си поддържа друг учител или не с тази особна плата-без общината"[26]

Добре прозрял ролята на читалищата за просветното дело, виждаме за пореден път Златарски да се изявява много задълбочено и подготвено и на това поприще. С писмо от 10 ян. 1871 г. той прави предложение за сдружение на читалищата, макар и в един ограничен район. В опит да издигне статута и престижа на Търновското читалище и да го направи главно за региона, Никола Златарски пише следното: Сяко читалище да е длъжно да внася една част от капитала си в централното главно читалище, щото като стане един доста добър капитал, да си спомага за

издаването на различни учебни и полезни за прочитане книжки, тъй щото да се раздават с една умерена цена в окръжието по селата на учениците" - и продължава, -"... А пък читалищата ще спомогнат с капиталити си за обогатяването на народната наша кижнина, може да поддържат даже едно периодическо списание, и читалищата ще улеснят тъй размножаването на народните наши журнали. По отношение на учителските събори той съветва: "Да стават редовно всяка година в прилично едно време, за да се прави преглед за успеха на училищата и според редовното преподаване според начертаната програма."[27] Накрая замолва и Търновското читалище да свика събор, за да улесни учебното дело в окръга.[28]

Тази му дейност отново предизвиква отзвук в Цариград и по съвета на тамошното читалище, търновското читалище "Надежда" избира комисия в състав: Хр. Симидов, Д. Янулов, Г. Иванов, Симеон Рашков и Н. Златарски, на която възлага задачата да приготви, сведения за състоянието на училищата и читалищата в Търново и Търновско.[29]

На 15 март 1871 г. му остава време и да отиде до с.Тенча (дн. Обединение), за да прочете султанския ферман, с който се разрешава да се почне строежа на тамошната църква.[30]

Тази му толкова усилена работа, съчетана с желание и енергия да бъде навсякъде в центъра на обществените събития, изчерпва до край неговите жизнени сили. За последно името му се появява като свидетел по бракоразводно дело на 17 юни 1875 г. на страниците на Митрополитската кондика[31] и след по-малко от три месеца, на 5 септ. 1875 г., той умира само на 52 години.

Българите като народ винаги са успявали да открият своите водачи, които странно как от недрата на своята първоначална неопитност и неподготвеност израстват до лидери, непрестанно развивайки се и търсейки начин да се изявят в най-различни сфери на живота, усетили оставената от предците им празнина. Именно един такъв стожер на обществения и културен живот на възрожденско Търново от края на 40-те до началото на 70-те години на XIX в. е и Никола поп Василев от Златарица. Припомняйки си на 180-та годишнина от рождението му част от неговата народополезна дейност и добавяйки нови щрихи към известното, в заключение ще си послужа с една източна мъдрост, според която: След като създателите си заминат, остават посоките, а понякога те са по-ценни от всичко.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Кисимов, П.** Исторически работи, Моите спомени, кн.1, Пловдив 1897 г., стр. 30-31; **Шишманов, Ив.** Нови студии из областта на българското възраждане, Сб. БАН, кн. XXI, 1926 г., стр. 322; Йордан Кулелиев, Никола поп Василев Златарски, Общ. в-к "В. Търново", бр. 23, 30 ноем. 1935 г., стр. 182, в-к "Надежда", бр. 7, 1 юли 1943 г.; **Тулешков, К.** История на Велико-търновското училище. Училището преди и във времето на Н. Златарски, Общ. в-к "В. Търново", бр. 12, 15 юни 1936 г.; Бележки върху биографията на даскал Никола п. Василев Златарски, сега съхранявани в Държавен архив - В. Търново като спомени на проф. В. Златарски за баща му Никола Златарски, предадени от Креса Златарска, спомен №314; **Белев, Ганчо Пеев.** Музикалния живот във Велико Търново преди и след Освобождението, изследване, В. Търново, 1961 г., сега съхранявано във Ф. 940к, оп. 1, а.е.11, стр. 62-64; **Драганова, Тодорка, Цветана Генчева**, Бележити търновци, С. 1985 г., стр. 111-114; Иван Радев, История на Велико Търново, XVIII-XIX в., Велико Търново 2000 г., стр. 578-583.

[2] Бележки върху биографията..., л. 1.

[3] Цариградски вестник, 1857 г.

[4] Ф. 805к, оп.1, а.е. 4, л. 84.

[5] Ф. 931к, оп. 1, а.е. 446, л. 2.

[6] Ф. 931к, оп.1, а.е. 389, л. 2.

[7] **Церов, Иван.** "Спомени и бележки", стр. 11.

[8] **Кисимов, П.**, пос. съч., стр. 30-31.

[9] Бележити търновци, стр. 112.

[10] Вж. Из архива на Найден Геров, кн II, Пловдив, 1914 г., стр. 94.

[11] Бележки върху биографията..., л. 2.

[12] **Кисимов, П.**, пос. съч., стр.30-31.

[13] Бележити търновци, стр. 112.

[14] Ф. 805к, оп.1, а.е. 40.

[15] Бележки върху биографията..., л.3 и 4, за сватбата на Н. Златарски вж. също и Ф. 940к, оп.1, а.е 11, л. 62-64.

[16] **Кисимов, П.**, цит. съч., стр. 30-31.

[17] Ф. 65к, оп. 1, а. е. 225.

[18] **Пак там**, а. е. 177.

[19] Ф. 805к, оп.1, а. е. 6.

[20] Бележки върху биографията..., л. 7.

[21] **Пак там**, л. 8.

[22] Ф. 65к, оп.1, а. е. 227.

[23] Ф. 805к, оп.1, а. е. 231.

[24] Ф. 805к, оп.1, а. е. 9.

[25] Ф. 931к, оп.1, а. е. 377, л. 30-31.

[26] Ф. 900, оп. 1, а. е. 340.

[27] **Чилингиров, Ст.** Българските читалища преди Освобождението, стр. 97.

[28] в-к "Турция", бр. 49 от 23 ян. 1871 г.

[29] **Чилингиров, Ст.**, пос. съч. стр. 517.

[30] Ф. 74к, оп. 1, а. е. 278, л. 146.

[31] Ф. 805к, а. е.6, л. 266.

SOME MORE OUTLINES OF THE MULTILATERAL BUILT – UP OF THE PERSONALITY DURING THE RENAISSANCE IN THE BIOGRAPHY OF NIKOLA VASILEV ZLATARSKI

Tihomir Tonkov

/Summary/

The present report contains biographic materials about Nikola pop Vasilev Zlatarskiq bilateral correspondence, including two unpublished letters one of which had addressed to P. R. Slaveikov in the town Elena and the other – to Evstati Selveli in Viena. As well as the memories that his son prof. Vasil Zlatarski had wrote wrote about him. All the above mentioned documents – kept in State archive funds in Veliko Turnovo – allow for a better outline of the scale and diversity of the life and activity of the remarkable Renaissance personality.

ЗАСЛУЖИЛ КУЛТУРЕН И ПРОСВЕТЕН ДЕЕЦ
(120 години от рождението на Васил Шарков)

ЕЛЕНА МАЧКОВСКА
(Велико Търново)

"Към тая земя, върху която ние живеем, имаме задължение да я проучим. Това е наш дълг...Нашите проучвания трябва бъдат всестранни и изчерпателни, защото земята, която е била свидетелка на чутовни исторически събития, напълно заслужава това."[1]

Васил Шарков

Това са думи на Васил Шарков, написани преди 73 години в предговора на книгата му за историята на град Горна Джумая. И ги защитава през целия си съзнателен живот. Те надхвърлят рамките на личния му живот и издигат техния автор в просветител с възрожденски дух, предизвикващ за народополезни дела идващите поколения. Неговата многостранна дейност и прояви показват единство между думи и дела и го превръщат в един от заслужилите дейци на културно–просветното поприще у нас, оставил трайни следи в духовния ни живот.

Васил Тодоров Шарков е роден на 3 ноември 1883 г. в Килифарево. Баща му Тодор Шарков[2] дълги години работи в Русия като градинар. Когато избухва Руско-турската война 1877/1878 г., той участва като опълченец. След Освобождението се завръща в България и в родното си село Килифарево се залавя с търговия. Завършил само килийно училище, имал особено отношение към образованието, към което насочва и своите деца.[3] Основното си образование Васил Шарков получава в Килифарево, а гимназия завършва във Велико Търново. Следвайки напътствията на своя баща, младежът продължава образованието си в Софийския университет. Записва славянска филология с втора специалност история, превърнала се в негова страст през целия му съзнателен живот. Наследил бащиното си родолюбие и патриотизъм, както и традициите на родния край, младият студент откликва своевременно на животрептящите проблеми на своето време. През 1905 г. по време на следването си взема участие в протестната акция против Фердинанд, проведена в Народния театър. Заедно с голяма група прогресивни студенти е отстранен от Университета за една година. Това кара В. Шарков да замине да учи в Загребския университет. След това се завръща в София и завършва висшето си образование в Софийския университет.[4]

Натрупаните солидни знания и неукротимият дух отвеждат младия човек в редиците на българското учителство. На образователното дело той посвещава по-голяма част от своя живот. Първоначално е назначен за учител по български език и литература в Казанлък.[5] По-късно е преместен в Дупница.

Като запасен артилерийски офицер В. Шарков взема участие в Балканската и Първата световна война. След демобилизацията продължава да учителства в Дупница. Свързва се със Станке Димитров[6], Георги Мусторуков и Коста Петров[7] – кмет на Дупнишката комуна. Заедно с Тодор Самодумов[8] активно участва в дейността на Българския учителски съюз.[9]

След Първата световна война В. Шарков става един от основателите на дружество "Народен офицер". През 1922 г., четири години след края на войната, излиза неговата книга "14 пехотен Македонски полк във войната за обединението на българите през 1915 – 1918 г."[10] Като пряк участник в тези съдбоносни събития и взводен командир поручик Васил Шарков проследява бойния път на 14 пехотен полк, преминал през изнурителни походи и кървави сражения. Авторът не пропуска да отбележи чутовното по своите последствия Добро поле, когато войниците тръгват към Радомир и Владая да търсят сметка на дворцовата клика на Кобурга, довели България до национална катастрофа. В края на книгата не забравя да отдаде своята благодарност към загиналите и помества поименен списък на войниците и офицерите, оставили костите си по височините на Голаш, Фурка, Беласица, край Демир Хисар и Еникьой...

Книгата на Васил Шарков е издание на 14 пехотна Македонска дружина, отпечатана в печатницата на Армейския военно-издателски фонд.

През 1924 г. печатница "Мижоров" в Дупница отпечатва "Нов правописен речник", съставен според новия официален правопис. Речникът с джобен формат е съставен от Васил Шарков – учител в Държавната смесена гимназия, използван "при заучаване и затвърдяване на новия български правопис от учениците"[11].

След 1923 г. е обвинен в укриване на оръжие, за което е арестуван и малтретиран.

През 1926 г. В. Шарков е назначен за помощник окръжен училищен инспектор в гр. Горна Джумая (Благоевград). Започва нов период от живота на младия човек. Отдава се на научна, културно-просветна и научно-изследователска работа. Обикаля непрекъснато окръга, свързва се с народни учители, подпомага ги в тяхната учебно–възпитателна работа, провеждана в значително трудни условия.

От 1929 г. започва да излиза месечното списание за култура и туризъм "Пирин" с редактор, съставител и стопанин Васил Шарков.[12] В него се публикуват ценни фолклорни материали – приказки, предания, легенди, описания на забележителни географски и исторически обекти. Тук намират място и исторически очерци, отразяващи борбите на населението от Горна Джумая и района по време на Българското възраждане, революционния кипеж, свързан с подготовката на Априлското въстание и неговите дейци Георги Измирлиев (Македончето), Мите Марков, Арсени Костенцев и др.

В списанието сътрудничат прогресивни учители и културни дейци. Издаването му е струвало много труд, грижи и отговорности на редактора. "След дългите и изморителни командировки из окръга – спомня си неговата дъщеря Юлия Шаркова – татко се заемаше да подготви събраните материали за поредния брой на сп. "Пирин". Работеше по цели нощи."[13]

През 1930 г. В. Шарков написва книгата си "Град Горна Джумая – минало и днес". Въз основа на богат фактически материал авторът разглежда миналото на този български град, неговото икономическо, просветно и читалищно дело. Илюстрирана с много снимки, таблици и диаграми, историята на Горна Джумая до началото на 30-те години на XX век е от важно значение за Васил Шарков. С нея той се утвърждава като историк и краевед, потърсил по-достъпна и по-четивна форма на изложение. През същата година излиза и брошурата "Език", в която разглежда езика, връзките език]-[мисъл, език]-[народ и др. "Българският език – пише в заключение авторът – по своя развой е преживял жестоката съдба на племето, той носи със себе си радостите, воплите и мъдростите на това племе – толкова той е ценен за нас. Издига ли се, напредва ли той – сигурни сме, че напредва и народът ни."[14]

През 1933 г. В. Шарков е принуден да напусне Горна Джумая и в следващите години е директор на прогимназията в с. Долни Дъбник, училищен инспектор в Стара Загора, Радомир и Оряхово. Навсякъде приобщава усилията си към читалищната дейност и подпомага развитието и обогатяването на читалищата. "Училището, после читалището – ето сигурният път, по който ще се стигне до културата и стопанския напредък."[15]

След дълги години на скитания, учителстване от село на село и от град на град, през 1940 г. Васил Шарков се пенсионира и се установява, като много килифарци преди него, в София. Настъпва времето на изключително свободната творческа активност, на неуморна работа като културен и читалищен деец, сътрудник на БАН и изявен родолюбец. Като член на редакционната колегия на списанията "Родителска просвета" и "Семейство и училище" публикува редовно свои статии.

Близо четвърт век след пенсионирането си сътрудничи на БАН, обикаля Пиринския край и събира ценни материали, изследва фолклора и миналото на населението на Благоевград и района.

Принуден от обстоятелствата да живее и работи далеч от родния си край, В. Шарков никога не прекъсва духовната си връзка с него. Той е един от основателите на Килифаревската културно-просветна дружба в София, учредена на 7 юли 1939 г. от известни килифарци, а от 13 март 1943 г. е и член на нейното настоятелство.[16] В съответствие с целите си да работи и съдейства за просветното, културното и стопанско издигане на Килифарево, дружеството започва да издава и свой печатен орган – вестник "Килифарски подем". Чрез страниците си вестникът, чийто редактор е Васил Шарков, пропагандира историята на Килифарево и предбалканската котловина на юг от В. Търново. Шарков става инициатор на проучването, събирането и написването на Алманах за богатата история на Килифарево, като средищен център на другите подбалкански села в котловината. Идеята е подкрепена от членовете на Килифаревската културно – просветна дружба в София и от Комитета за културно и стопанско повдигане на Килифарево, създаден през 1940 г. в Килифарево. Двата комитета поддържат непосредствени контакти, обменят мнения по всички интересуващи ги въпроси, съдействат и съпровождат Васил Шарков при неговите проучвания в района на предбалканската котловина.

Едновременно с проучванията започва и публикации във в. "Килифарски подем" и "Балкански зов". В рубриката "Хроника" пише за открито старо евангелие от XIV век в Църковния музей в София, писано и подвързано от даскал Ради от Килифарево с означена година 1392,[17] за "Старински годеж в Килифарево",[18] "Някога Коледа в Килифарево",[19] "П. Р. Славейков и Килифарево"[20] и др. Особен интерес представлява отпечатаната през 1941 г. брошура "Теодосий, килифарски отшелник, манастиря му и Килифарево"[21]. Залавя се с този въпрос с единствената цел "да изнесе на показ знаменитата роля на манастира в миналото, така подчертана от другите, но недостатъчно оценена от българската общественост ....и от самите килифарци."[22]

Заедно с просветните, културните и стопански дейци на Килифарево Васил Шарков и членовете на дружбата в София стават радетели и

инициатори за създаването на исторически музей. Няколко писма от него и един "Апел" към килифарчани и жителите на Килифаревската община, с призив за създаването на "историко-етнографски музей", са особено ценна реликва и доказателство за стремежа на напредничавите килифарци за поставяне началото на музейното дело в селото. "Експонатите – четем в едно от писмата до председателя на Комитета за събиране на старини за музей – от какъвто и вид да са, нека се знае ....., ще бъдат не само грижливо запазени за бъдещите поколения, но ще свидетелстват за високото Ваше съзнание за дълг към родното място....."[23]

Васил Шарков умира през 1965 г. и не дочаква създаването на музея, но неговата проучвателска и изследователска работа са основата, върху която е създадена експозицията в Килифарево. За поколенията той ще остане просветителят с възрожденски дух, родолюбецът и краеведът, оставил трайни следи в духовния ни живот със своята събирателска, научно–изследователска, издателска и публицистична дейност.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шарков, В.** Град Горна Джумая – Минало, С. 1929, Предговор.

[2] Шарков, Тодор (1840-1921), р. в Килифарево. Подпомагал революционната българската емиграция в Румъния и Русия, опълченец. След Освобождението се занимава с търговия, дарил 3000 лева за фонд "Постройка сграда за прогимназия в Килифарево".

[3] Г И М – Килифарево, инв. № 223.

[4] Сп. Читалище, № 12, 1983, с. 34

[5] В-к Пиринско дело, бр. 132, 1юли 1975, с. 4.

[6] Димитров, Станке/Марек/(Стефан Д. Тодоров)(1889-1944). Завършил Юридическия факултет на Софийския университет през 1919 г., адвокат в Дупница, народен представител (1919 - 1922), загинал при самолетна катастрофа край гр. Брянск, на път за България от Москва, посмъртно награден с орден "Ленин", 1945 г.

[7] Петров, Коста, (1888-1923), р. с. Ресилово, Кюстендилско. Адвокат, завършил право с докторат в Брюксел през 1915 г., кмет на Дупнишката комуна (1920 - 1923),убит от наемни убийци край с. Джерман, Кюстендилско.

[8] Самодумов, Тодор Михайлов (1878 - 1957), р. в Дупница. Педагог, академик (1952), член-основател на Научното социологическо дружество (1932) и Съюза на научните работници в България(1944), директор на Педагогическия институт при БАН (1952 - 1957), нар. представител във В Н С (1946 – 1949).

[9] Български учителски съюз (БУС) – организация на учителите, учредена през 1895 г. за защита на професионалните им интереси.

[10] **Шарков, В.** 14 пех. Македонски полк....., С., 1922.

[11] **Шарков, В.** Нов правописен речник, Дупница, 1924, Предговор.

[12] В-к Пиринско дело, бр. 132, 11юли 1975, с. 4

[13] **Пак там.**

[14] **Пак там.**

[15] В-к Борба, бр. 142, 29 ноем. 1983, с. 2.

[16] В-к Килифарски подем, бр. 3-4, март 1943, с. 2.

[17] В-к Килифарски подем, бр. 3-4, ян.-февр. 1942, с. 8.

[18] **Пак там**, с. 3.

[19] **Пак там**, бр. 4-5, 1941, с. 8.

[20] **Пак там**, бр. 1, 1940, с. 2.

[21] Шарков, В.Теодосий – килифарски отшелник, манастиря му и Килифарево, С.,1941. (ГИМ – Килифарево, инв. № 88).

[22] **Пак там**, с. 4.

[23] Писмо на В. Шарков, съхранявано в ГИМ Килифарево.

HONORED CULTURAL AND EDUCATIONAL FIGURE (120 YEARS FROM THE BIRTH OF VASIL SHARKOV)

Elena Machkovska

/Summary/

Vasil Todorov Sharkov was born on the 3rd of November 1883 in Kilifarevo, in the family of the fighter from Russian-Turkish liberator war Todor Sharkov. Leading the direction of his father graduated Slav philology and history in the University of Sofia. A teacher, a reservist officer in the artillery in Balkan and First World War, an author of the books "14th infantry Makedonic regiment in the war for the union of the Bulgarians at an interval of 1915 – 1918 year" and "The town of Gorna Jumaia – past and nowadays", an editor and creator of a magazine for culture and tourism "Pirin", and an active community figure, a collaborator of BAN, a patriot. As a creator and a member of the cultural and educational friendship Kilifarevo in Sofia he became an initiator of the museum in his native village Kilifarevo.

With his scientific, research, publishing and publicist activity Vasil Sharkov leaves an enduring marks in our spiritual life

ТЪРНОВО ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ПЕРИОДИКА

ЖИВКА РАДЕВА
(Велико Търново)

Голямата роля на периодичните издания и поточно на вестниците като информатор и разпространител на информация е известна. Вестниците са значими и в исторически план – те регистрират случилото се за деня /през погледа и с пристрастията на съвременниците/, и са информационна база, която допълва документите, предметите, снимките. Особено ценни като единствен общодостъпен източник на информация за тогавашното време са периодичните издания от Възраждането.

Интересно за нас беше да проследим търновската тема във възрожденската периодика, от която личи мястото на нашия град в живота на българите през Възраждането – кога започва да се пише за Търново, какво от всичко, което се е случило, е регистрирано, от какво се вълнуват нашите съграждани, кои са информаторите-дописници и т.н. Тези наблюдения станаха възможни след изготвяне на библиографията "Велико Търново през Възраждането"[1], в основата на която стои големият библиографски труд на д-р Маньо Стоянов "Българска възрожденска книжнина" и допълнително преглеждане "de vizu" на източниците, за да се извлекат възможно най-пълни сведения за личности, събития, топонимия.

И така – първата публикация за Търново в периодичния печат се появява през януари 1849 г. - твърде рано, като се има предвид, че до момента нашето вестникарство е представено единствено с три броя на в. "Български орел" и първата годишнина на "Цариградски вестник". Сред публикациите преобладават дописките, обединени най-често от рубриката "Търново", обозначаваща региона и регионалната принадлежност на написаното, и времето, в което се е случило събитието. Дописки, свързани с града, са изпращани и от Пловдив, София, Свищов, Габрово. Те се отнасят до обществената и търговската дейност на видни търновци или на турски държавни чиновници. Търновската тема вълнува и българите в чужбина. От Букурещ изпращат дописки, свързани със завещанието на Михаил Кефалов и строежа на болница в Търново[2], от Цариград – информация за търновското писмо на Драган Цанков в защита на унията.[3] Дописки за Търново изпращат от Галац, Браила, Тулча, Одрин, Охрид, Белград.

Останалите кратки журналистически материали - съобщения, обяви – са включени в рубриките "Вътрешни новини" и "Български вести" /"Цариградски вестник"/, "Писменост" и "Шарени работи" /в. "Гайда"/, "Български дела" /в. "Съветник"/, "Политически новини" /в. "Македония"/, "Частни работи" /в. "Дунав"/, "Изглед на българските работи" /в. "Турция"/ и др. Целта им е да информират, да осведомяват, за да се преодолеят недостатъците на съобщителните и транспортните комуникации по време на робството. Материалите са новинарски, без претенции за изчерпателност, много често - с изявена лична позиция. Значението им от днешна гледна точка е несъмнено, тъй като формират представата за облика на възрожденско Търново.

Обстойният преглед и наблюденията върху публикациите за Търново ги характеризира с няколко отличителни черти. На първо място – в голямата си част те са анонимни. Като се има предвид времето, в което са изпратени, това, че авторите без съмнение са местни просветени хора, с отношение към града и всичко случващо се в него, анонимността първоначално озадачава. Явно водещо в случая е било желанието да се извести за събитието, да се покаже отношение към проблема, да се направи той достояние на българската общност, а не стремежът към публичност и лична изява. Разбира се, когато мотивираме анонимността, не трябва да забравяме редакторската намеса и не на последно място това, че дописниците често предлагат материали с критично, нежелано за турската администрация и гръцката църковна йерархия, съдържание.

Сравнително рядко в периодичните издания се срещат материали, подписани с инициали. Някои са колективно дело и завършват с "много подписи"[4] или с обобщаващото "търновската община", "жители търновски"[5]. Сред дописките се срещат подписани от "един търговец", "одного из учащихся в Киеве болгар"[6], което предоставя информация за заниманията на авторите. Подписи като "един искрен българин", "един българолюбец", "един пазач на българските интереси"[7] демонстрират народностното самочувствие на кореспондентите и предлагат собствена оценка за мястото им в обществото, за значимостта на обществената позиция, която отстояват. Срещат се и материали, в които кореспондентите /според обичая/ са пропуснали да споменат името си, но са заявили регионалната си принадлежност - важна, може би най-важната характеристика за себе си, с подписи като "един търновец", "търговците в Търново", "граждани търновски", "ваши духовни чада свещеници търновски".[8]

Макар и малко, сред публикациите има авторски, които "не просто носят информация, а внушават гледна точка, защитават позиция, налагат

оценка".[9] Сред подписаните материали срещаме най-често името на Петко Славейков. Той без съмнение е автор на значителна част от публикациите за Търново, но подписва малко от тях – две стихотворения, посветени на града, блестящото краеведско проучване на местоположението, нравите и обичаите на търновци, статията "Подновението и успехът на българщината в Търново", мнението за училищните и църковните дела, за хода на църковната борба.[10] Името му стои там, където е значещо, то е като запазена марка и носи допълнителен емоционален и смислов заряд. Свои стихове, посветени на Търново, подписват търновският учител Пеньо Давидов[11] и Васил Попович[12]. Ценна характеристика на Търново, на бита и особеностите на мъжкото и женското облекло, на училищата и дейността на Михайловски и Славейков като учители оставя Васил Чолаков[13], за срещите си с митрополит Григорий разказва Софроний Врачански. С тук изброените подписаните журналистически материали са почти изчерпани. Без сведения за своите автори остават дописки за строежите, за търговията, за природните бедствия, за даренията, за посещенията на чужденци и др.

Любопитна е връзката между културните, просветните, икономическите, революционните процеси в национален мащаб и Търново, т.е. как събитията, които вълнуват целия български народ и провокират българското съзнание през XIX век, намират своето място в живота на търновци. Печатът регистрира голямо внимание към Търново от страна на възрожденската интелигенция и чужденците, имайки предвид столичния период на града. Интересът към старините, който е с национални измерения /особено в късното Възраждане/ и се изразява в публикации за фолклора и вярванията, в археологически разкопки и проучвания на стари гробове и калета, в проучване на монети, надписи и ръкописи, за търновци като че се измерва единствено с вниманието, което чужденците проявяват към тях - с посещенията на французи, англичани, испанци, италианци. През 1853 г. например анонимен дописник лаконично съобщава, че преминавайки през града, французинът Боре отнася български мъжки и женски облекла, портрети и стари монети.[14] Търновци като че живеят повече с ежедневните си проблеми и бидейки толкова близо до славните руини, ги приемат като съпътстваща живота им даденост. От местните хора публикации за старините имат единствено Васил Берон, Петко Славейков и Христо Даскалов /но само на руски език/.[15]

Пак в периодичния печат се натъкваме на опит за характеристика на търновци от страна на възрожденските народопсихолози – за Петко Славейков те са "остроумни, насмешливи, прости високоумци, самомнителни; откъм учено-любието не заемат почетно място"[16], за Иван Богоров търновци се големеят само с името си. Забавна е констатацията му, че "както водата, хавата, ядението и местоположението дават на човека особен обичай, тъй и тукашните се изговарят според лакатушния вървеж на река Янтра, което тии наричат дипломатика, която прилича малко нечто на фенерска"[17]. Според Тодор Икономов търновци са "предадени на чувствените удоволствия повече, отколкото българите по други места"[18], според Васил Чолаков "тяхната важност се показва на непознатите твърде странна, по преправянето на гласовете и по кокетническото движение". "Такива са търновските усъвършенствования", заключава скептично 30-годишният автор най-вече по повод прекалената употреба на белило и червило "не само от младите, но и от четиридесетгодишни баби"[19]. Свои пътни бележки за Търново оставя Никола Живков. Любопитно и запомнящо се е описанието на Любен Каравелов: "Въобразете си една твърде голяма разрязана диня, в която наместо семки, търчат големи къщи и минарета, и ще да имате какво-годе понятие за Търново. Но Търново е най-живописно ноще, когато жителите му запалят свещи в къщите си: вие мислите, че пред вази търчи една хилядокатна къща със сто хиляди прозорци. Река Янтра прорязва динята на две половини и образува в нея: на дясната страна, малка равница, която е обиколена с високи скали или с големи стени, а на тая равнина стоят и до днес развалините на българските царски и патриаршески дворове..."[20] В друго душевно разположение възприема Търново Васил Чолаков. Влизайки в града откъм Дервент, за него всичко е "печално, грозно и страшно, особено като се погледнат между баирите Трапезняните развалини"[21].

Приоритетно място сред публикациите за Търново има църковната борба. Впечатляваща е последователността, с която от 1863 година до самото Освобождение темата е застъпена във възрожденския периодичен печат. Много труд и духовна енергия са хвърлени за прогонването на гръцките владици. Търновци помнят опожаряването на патриаршеската библиотека и са изключително подозрителни и неприязнено настроени към митрополитите Неофит и Григорий.

Градът е средоточие на събития, свързани и с борбата за политическа свобода, за икономическо и стопанско замогване, и това придава национално значение на местните борби и конфликти. Особено ценна е информацията за Търново по време на Априлското въстание – затворените дюкяни, смутът и безпокойството, назначаването на турска анкетна комисия, драматичната среща на горнооряховчани с турците[22], а по-късно – състоянието на арестуваните въстаници, съдебната разправа с тях... Благодарение и на своевременно изпратените кореспонденции днес свързваме града с имената

на Бачо Киро, Иван Панов, Георги Измирлиев, Цанко Дюстабанов, Никола Дабев, Стефан Пешев и много други.

Всичко това прави публикациите за Търново във възрожденския печат особено значими за характеризиране на процесите у нас след 50-те години на XIX век и ги превръща в градивен материал за краеведски проучвания.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Радева, Ж.** Велико Търново през Възраждането. Библиография. – В: Радев, Иван. История на Велико Търново XVIII-XIX век. В. Търново, 2000, 723-832.

[2] Букурещ, 18 марта 1861. – Дунав. лебед, № 29, 11 апр. 1861, с. 126.

[3] Цареград, 11 апр. 1862. – Цариград. в-к, 12, № 5, 27 ян. 1862.

[4] Следующето содержание... - Цариград. в-к, А, № 25, 3 март, с. 3; № 28, 24 март 1851.

[5] Търново, 16 септем. 1852 год. – Цариград. в-к, 3, № 102, 27 септ. 1852; Търново, 8 декември 1859. – Цариград. в-к, 10, № 462, 19 дек. 1859.

[6] Търново, 28 юлия 1853. – Цариград. в-к, 3, № 133, 8 авг. 1853; Письмо к редактору газеты "День". – День, № 51, 22 дек. 1862.

[7] Габрово, 1861, февр. 28. – България, 2, № 104, 15 март 1861, с. 803; Търново, 20 авг. – Цариград. в-к, 13, №36, 1 септ. 1862; Лясковец, 21 май 1861. – Съветник, 1, № 15, 1 юни 1863.

[8] Търново, 27 ноември 1856. – Цариград. в-к, 7, № 306, 8 дек. 1856; Търново, 20 декември 1857. – Цариград. в-к, 8, №361, 11 ян. 1858; Търново, 28 февр. 1861. – България, 2, № 104, 15 март 1861, с. 796.

[9] **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII-XIX век. В. Търново, 2000, с. 665.

[10] **Славейков, П. Р.** Търново. – Цариград. в-к, 5, № 221-222, 16-23 апр. 1855; Цариград. в-к, 7, № 311, 12 ян. 1857; Цариград. в-к, 8, № 387, 12 юли 1858; България, 4, №26, 8 окт. 1862, с. 202; № 45, 18 февр. 1863, с. 354; № 46, 25 февр. 1863, с. 362.

[11] Цариград. в-к, В, № 72, 5 ноем. 1849; № 79, 24 дек. 1849.

[12] Месяцослов за 1859 година. 1859, дял III, 5-10.

[13] Цариград. в-к, 9, № 442, 1 авг. 1859.

[14] Цариград. в-к, 3, № 140, 26 септ. 1853.

[15] Чтения императ. общества истории и древностей российских, 1859, № 2.

[16] Цариград. в-к, 5, № 221-222, 16-23 апр. 1855.

[17] Турция, 2, № 2, 17 юли 1865.

[18] **Икономов, Т.** Пътни впечатления. – Турция, 7, № 23, юли 1871.

[19] Цариград. в-к, 9, № 442, 1 авг. 1859.

[20] **Каравелов, Л.** Турски паша. – Свобода, 2, № 10, 6 март 1871.

[21] Цит. публик.

[22] Век, 3, № 19, 8 май 1876; Ден, 2, № 21, 8 май 1876; Зорница, 1, № 20, 14 май 1876.

TARNOVO IN RENAISSANCE PERIODICALS

Zhivka Radeva

(Summary)

The article studies Tarnovo matters in Renaissance periodicals. It reveals the place of town in bulgarians' life during Renaissance. The main moments in it specify beginning of writing for Tarnovo, what from everything that happened is registrated, which are the thrills of Tarnovians of old, who are the authors of published materials, etc. Observations are made on the basis of bibliography "Veliko Tarnovo during Renaissance" written by Zhivka Radeva.

СТЕФАН СТАМБОЛОВ КАТО ИКОНОМИСТ
(Щрихи от стопанската дейност на видния държавник)

АТАНАС КОЕВ

(Велико Търново)

Стефан Стамболов се изявява като голям български революционер и политик. Същевременно той поставя основите на нашата икономическа независимост и на стопанското развитие и просперитет на България.Великият българин е едно изключение между съвременниците си, гледащ напред в бъдещето на страната.

Стамболовото управление съвпада с периода на ускорено първоначално натрупване на капитали в новоосвободената българска държава. Неговото правителство управлява в продължение на 7 години, като за това време успява да омиротвори княжеството.Настъпилото спокойствие и наложеният протекционизъм благоприятствуват стопанската дейност, обезпечават външния стокообмен и оживяват вносно-износната търговия със западните страни.В България се създават акционерни и застрахователни дружества, отварят врати редица промишлени предприятия и банки, активно се развива държавното строителство. Сключват се и първите държавни заеми с чужди банки.В страната се натрупват значителни капитали, които съдействуват за стопанския подем и бързото развитие на националната икономика.

Същевременно Берлинският договор е наложил на младото българско княжество да приеме капитулационните задължения на Турция. България няма право да сключва самостоятелни търговски договори и да води самостоятелна търговска политика. Постепенно за целите на капиталистическото развитие на страната става необходимо да се създаде нов режим на облагане с мита и да се сключат нови по-изгодни търговски договори. За да се излезе от неизгодната ситуация, през 1887 г. правителството на Стамболов внася в Народното събрание „Законопроект за сключване на търговски договори на Княжеството с всички държави, които са пожелали това". Наскоро след това той е приет и с Указ №9 от 17 декември 1887 г. става закон. Чрез този акт се прави първият пробив в Европейското икономическо пространство, но минават няколко години до сключването на първата самостоятелна търговска спогодба с Англия през 1889 г. Според нея внесените в страната стоки се облагат с 8% вносно мито.Такива договори след това се сключват с Германия, Франция, Швейцария, Белгия, Италия и Австро-Унгария. Чрез тях Стамболов постига икономическа независимост на Княжество България, въпреки направените протести от страна на Османската империя. Положено е началото на освобождаването на българската търговия от режима на капитулациите по отношение на митата.

От икономическата политика на Стамболовото правителство интерес представлява законът от 14 декември 1891 г. „За насърчение развитието на овцете с доброкачествена вълна в Княжество България". Това е една от първите протекционистични законодателни инициативи на Стамболов, като след това той предвижда редица закони все в този дух за бубарството, за скотовъдството и т. н.

Стопанската дейност на Стамболовото управление е свързана и със „Закона за даване концесия на П. Хр. Тъпчилещов за изнасяне чрез пристанище Бургас на консерви и месни произведения "от 15 декември 1891 г. Чрез този законодателен акт се дава право на концесия за износ на хранителни продукти за срок от 25 години.От мито и други правителствени налози се освобождават машините и материалите нужни за този вид дейност.

Чрез тези два нормативни акта се поставят принципите на индустриалния протекционизъм у нас, които по късно залягат в основата на цялата законодателна дейност на Княжеството в това направление.

За Стамболов като далновиден държавник е ясно, че да се развива нормално стоковото производство е необходимо отделните области и центрове да станат достъпни един за друг. Затова още през 1887 г. той издава циркулярно писмо, с което задължава всички общини да си построят междуселски пътища, които да се свързват с околийските центрове, а на следващата година започва изграждането на цялостна мрежа от държавни шосета. На възраженията на политическите си противници Стамболов отговаря по следния начин:„ Тия пътища са артериите, с които България ще живее."

Замислите на министър-председателя не спират само с изграждането на шосейни пътища. През 1888 г. той внася законопроект „ За ж п мрежата в Княжество България," след гласуването на който започва изграждането на ж п линии в страната.

В резултат на тези законодателни инициативи на Стамболов силно развитие получават съобщенията, ж п транспортът и пристанищата по река Дунав и Черно море.

Така например до 1888 г. в България са построени 223 км ж п линии, докато само през 1889 г. те са 161 км, през 1890-110 км, а през

1893 - още 35 км.[1]

Почти целият релсов път в България при Стамболовото управление е построен, за да осъществи свързването на производствените центрове с морските и речни пристанища на страната. Същевременно в Бургас и Варна започва усилено строителство на пристанищни съоръжения, които да отговарят на изискванията на повишения международен стокообмен.

Във финансовата политика Стамболов предприема редица мерки, равняващи се на цял преврат в тази област. За да обезпечи финансово своята амбициозна програма, Стамболовото правителство сключва 3 заема с чужди банки.

Първият държавен заем е сключен през 1888 г. в Лондон и е за откупуването на ж п линията Русе-Варна. Той възлиза на сумата 46 777 500 лева, при лихва 6%. Погасяването му е договорено да стане на 65 месечни вноски, като заемът се гарантира с общите приходи на Княжеството.[2]

Вторият заем се сключва с правителството във Виена за построяване на ж п линиите Вакарел-Цариброд и Бургас-Ямбол и е на стойност 30 000 000 лева с първоначална лихва 6%, нараснала впоследствие на 7,58%. За гарантиране на заема е наложена ипотека на двете ж п линии.[3]

Третият заем, сключен отново във Виена през 1892 г. на стойност 142 780 000 лева е за строежа на ж п линията Каспичан-София-Кюстендил и на пристанищата Бургас и Варна. Като гаранция послужва наложената ипотека върху линията и пристанищата.[4]

От изложеното се вижда, че и трите държавни заема са изразходвани изключително за стопански цели, докато следващите държавни заеми, особено след 1902 г., се използуват главно за военни нужди.

По време на Стамболовото управление БНБ се оформя като главен кредитен и емисионен институт и постепенно разширява обсега на дейността си. Банката разкрива свои клонове в по-големите градски центрове. През този период се създава Българската земеделска народна банка, която се оформя като втори важен кредитен институт, изземащ функциите на общополезните каси от преди освобождението от турско робство.

Заради финансовата си политика Стамболов и правителството му са подложени на остри критики и непрекъснати нападки от политическите си опоненти.

За да стимулира капиталистическото развитие на Княжеството, правителството на Стамболов организира и провежда през 1892г. в Пловдив първото българско земеделско-промишлено изложение. Тук са представени със свои произведения всички отрасли на националното ни стопанство. Задачата на изложението е да се представи състоянието на индустрията, занаятите и земеделието, като чрез това се цели да се повиши производителността в различните отрасли на стопанството и да се стимулира развитието на търговията. На изложението се свиква и първият български земеделско-промишлен събор.

Според един буржоазен икономист от този период изложението може да се приеме като изходна точка на обновяваща се България, като това е първият случай, където официалната власт създава неполитическа атмосфера за обществено достояние.

Стамболов е първият наш държавник, който започва да прилага протекционистична политика. Заменянето на системата на свободна търговия с политика на протекции от страна на държавата показва, че в Княжеството се е оформила класата на едрите търговци и индустриалци, в защита на чиито интереси е необходима тази политика. За да стимулира капиталистическото развитие на страната, той прокарва редица законодателни мерки в Народното събрание, показвайки своята далновидност за пътя на развитие на България.

Икономическата политика на Стефан Стамболов съвсем не е случайна. Тя е плод на неговото самообразование по стопанските въпроси.Четейки редица икономически трудове от този период, той често прави критични бележки по тях.Тази крупна фигура от първите години на освободена България няма равен на себе си по ерудиция и възгледи за стопанското развитие на отечеството ни. Стамболов е велик с това, че създаде основите на Третата българска държава, положи началото на културното ѝ развитие и даде тласък на стопанския ѝ просперитет.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Попов, К.** Стопанска България. С., 1916, стр. 376.
[2] **Кабакчиев, Хр.** Избрани произведения. С., 1953, стр. 476.
[3] **Пак там.**
[4] **Пак там.**

STEFAN STAMBOLOV AS AN ECONOMIS

Atanas Koev

/Summary/

In the current expose some aspects related to Stefan Stambolov's economic activities been developed. In terms of foreign trade, there have been presented some commercial agreements which Stambolov's cabinet concludes with a number of Western countries without asking permission from the Ottoman Empire. Those agreements liberate the Bulgarian trade from the regime of capitulations.

Two protectionist laws of Stambolov's domestic economic activities have been covered:

1. The law for encouraging the breed of sheep of good quality wool in Principality Bulgaria.
2. The concession law which gives the right to P. Hr. Tapchilestov to export tinned food and meat products from Burgas port.

Special attention has been attributed to the construction of the infrastructure of the country-communications, roads, rail roads and port.

Stambolov's financial policy has been covered as well:

1. Conclusion of the first government loans.
2. Development of banking.

Finally the expose ends with organization of the First Bulgarian Agricultural and Industrial Fair in Plovdiv and the summoning of the First Bulgarian Agricultural and Industrial Council.

САВА СТЕФАНОВ СТЕФАНОВ - СТРОИТЕЛ НА БЪЛГАРСКИЯ ВОЕННОМОРСКИ ФЛОТ

ИВАН КОЕВ
(Велико Търново)

В продължание на двеста години, до покоряването му в края на XIV век, Велико Търново е столица на Втората българска държава, нейн държавен, политически, духовен, културен и военноадминистративен център. По-късно през дългите години и векове на османското владичество градът не престава да е символ на нейното отминало величие и духовна опора в борбата на българския народ за освобождение.

Свикването на Учредителното събрание в старата столица след Освобождението, приемането на Търновската конституция и обнародването на първите закони за държавно и административно управление са неразрушимите мостове между отминалото величие и предстоящото бурно развитие. Името на престолния град е свързано и с дейността на множество бележити търновци[1], дали своя голям принос в развитието на политическия, икономическия и културния живот . Между тях са и първите строители на Българския Военноморски флот Владимир Пантилимонов Кисимов – първият български морски офицер с военноморско образование, Панайот Ангелов, Димитър Фичев, Сава Иванов, Сава Стефанов Стефанов, които в различни периоди са началници във Военноморския флот, и много други.

Предмет на настоящото кратко съобщение е служебната дейност на Сава Стефанов Стефанов, за когото в Централен военен архив се съхранява пълен служебен списък[2] .

За него е писано и публикувано сравнително малко и непълно от Васил Попов[3], Ради Боев[4], Владимир Павлов[5], но данни за цялостно и пълно изследване на неговия живот и дейност до настоящия момент не се откриват.

Сава Стефанов Стефанов е офицер от кариерата и като такъв в продължение на 28 години служи като флотски офицер. Достига до звание "генерал - майор от флота" (контраадмирал) и до длъжност Началник на Военноморския флот. Роден е в гр. Велико Търново на 1 март 1884 г., където получава основно и гимназиално образование. Постъпва като кадет в V клас на Военната гимназия към военното училище, съгласно заповед по училището № 260, § 6 от 1 септември 1900 година[6]. Преминава тригодишно военно гимназиално образование и на 24 юни 1903 г. със заповед № 205, § 2 по военното училище е назначен като юнкер в I Специален клас[7]. След това успешно преминава пълния курс на обучение, включително и към специалното артилерийско отделение и на учебния крайцер "Надежда". В първо офицерско звание мичман II разряд /подпоручик/ е произведен с Височайша заповед на Княз Фердинанд № 23 от август 1905 г., след което е преведен от военното училище на служба като "вахтер – офицер" на крайцера "Надежда"[8]. Няколко месеца по-късно от 28 ноември 1905 г. Сава Стефанов е назначен да следва открития курс за офицери от флота. Завършва го успешно на 12 март 1906 г. и придобива диплом за "офицер от флота" (по-широко разпространено е званието "морски офицер").

С личното разрешение на Княз Фердинанд и със заповед по Военното ведомство № 7 от 4 януари 1908 г. Сава Стефанов е изпратен в задгранична командировка до гр. Марсилия – Франция, за провеждане на шестмесечни практически плавания с корабите на компанията Messageries Martimes[9]. Завръща се от задгранично плаване на 13 август 1908 г. и отново заема дадената му порано длъжност "адютант" на Дунавската флотилия.

Успешното задгранично плаване е удостоверено със специално "Свидетелство", издадено от Френската компания, в която конкретно е посочено, че е плавал на параход Taurane от 3 февруари до 12 април 1908 г. в похода му от Марсилия до Йокохама и от Йокохома до Коломбо и на парахода Ocanien от 15 април до 13 юли в похода му от Коломбо до Австралия и обратно от Австралия до Марсилия[10]. За съжаление не се открива по-подробна информация за протичането на това неколкомесечно екзотично плаване и за това може само да се гадае за трудностите, премеждията и преживяванията на 24-годишния мичман. След един месец от завръщането му той вече е произведен в звание Мичман I разряд, а от 15 януари 1909 г. е назначен за "младши офицер" в Машинното училище[11]. Там той се явява и успешно издържа конкурсен изпит и съгласно заповед на Военното ведомство № 189 от 18 май 1909 г., с разрешението на НВ Цар Фердинанд на 25 май заминава за следване в Артилерийските и машинните офицерски класове в гр. Кронщад – Русия. След завършване на редовното обучение на него му е разрешено да остане още една година за специализиране по морско радиотелеграфно дело. По този начин Сава Стефанов, който междувременно е награден с "Кръст за независимост", става първият български офицер, изучавал телеграфното дело в Българския военноморски флот[12]. Завръща се в България през м. ноември 1911 г. и от 1 януари 1912 г. е назначен "вахтен офицер" – завеждащ радиотелеграфната станция

на крайцера "Надежда"[13].

На 20 август 1912 г. Сава Стефанов встъпва в брак с Клавдия Николаевна Арсениева от гр. Кронщад – Русия, а на 27 следващата година 1913 г. тя го дарява с първото им дете - момче на име Светослав.

Междувременно на 15 октомври 1912 г. Сава Стефанов е повишен в звание "Лейтенант" и е назначен за минен офицер, а от 22 ноември за "старши офицер" на крайцера "Надежда". С този кораб той взема участие в редица бойни походи по време на Балканската война 1912/1913 г.[14] През учебната 1914/1915 г. Сава Стефанов е назначен за преподавател по "електротехника" и "Радио телеграф" в "Офицерски курс при флота", където предава своя професионален опит и знания на младите морски офицери[15]. Едновременно с това, съгласно Височайша заповед № 20 от 18 май 1915 г. лейтенант Сава Стефанов е назначен на длъжност командир на миноносец "Строги", като приема командването на кораба на 4 юни 1915 г.[16] На следващата година през м. септември 1916 г. той поема командването на Прожекторната рота и едновременно с това продължава преподавателската си дейност в Минното училище и Специализираните школи по дисциплината "електротехника".

На 16 септември 1916 г. той става за втори път щастлив баща. В семейството му се ражда момиче на име Зинаида .

В следващите години Сава Стефанов продължава да израства в служебната кариера, като на 1 април 1917 г. приема длъжността Началник на Арсенала на съоръженията[17], а на 17 май същата година става командир на Портовата дружина при Неподвижната отбрана. По същото време с Височайша заповед № 17 от 1 април 1917 г., той е повишен в звание "капитан - лейтенант" (майор), считано от 16 март 1917 г. За "отлична безпорочна и полезна" 10-годишна служба на 22 октомври 1917 г. Сава Стефанов е награден с "Почетен знак".

По време на Първата Световна война той взема участие в множество бойни походи. В един от тях корабът "Строги", командван от него, попада на мина и получава леки повреди, а крайцерът "Шумни" се взривява и потъва. За проявена смелост и високи командирски качества на 10 юли 1918 г. той е награден от НВ Царя с "Военен орден за храброст" IV степен, 2-ри клас [18].

Своята преподавателска дейност той продължава и през 1919 г. като към преподаваните дисциплини прибавя "минно" и "торпедно" дело. Повишен е в звание "капитан II ранг" и заедно с длъжността Началник на щаба на флота поема командването и на подвижната отбрана (бойните кораби)[19].

На 16 януари 1921 г. Сава Стефанов става за трети път баща отново на момиче с име Лиляна.

Поради намаление на армията и разформиране на флота, предизвикано от клаузите на Ньойския договор, с Височайша заповед № 18 от 18 март 1921 г. Сава Стефанов е уволнен от служба в запас на армията, считано от 1 април същата година[20]. На същия ден със заповед по Министерството на търговията, промишлеността и труда под номер 470 той е приет на служба и назначен на длъжност Началник на морската и речна търговска служба. Новата длъжност му дава право да назначава, повишава и уволнява личния персонал от длъжностните лица на същата служба.

Една година по-късно съгласно заповед № 3053 по Министерството на железниците, пощите и телеграфите - Отделение "Крайбрежна и пристанищна полицейска служба и морски училища", считано от 1 април 1922 г. той е назначен за Началник на "Морската крайбрежна и пристанищна полицейска служба".

Изброените по-горе структури са всъщност прикрито наименование на Военноморския флот и по тази причина може да се приеме, че той е Началник на флота в тежките условия и забрани на Ньойския диктат. Едновременно с командирската дейност Сава Стефанов продължава и своята преподавателска работа в новооткрития двегодишен "Теоритически и практически курс за строеви морски офицери", като чете лекции и подготвя курсистите по "електротехника" и "радиотелеграфно дело". Провеждането на тези курсове се явява прикрито продължение на обучението поради Ньойския договор и в този смисъл е показател за вниманието на правителството към кадровото израстване на морските офицери.

Признание за големите заслуги и показаната от него всеотдайност и енергия за изграждането и развитието на военноморските сили е награждаването му от НВ Царя с "Народен орден за военни заслуги " IV степен на 6 февруари 1923 г.

От 1 октомври 1925 г., съгласно Царски указ № 26, Сава Стефанов е назначен за Началник на "Отделението за морска и речна полицейска служба и морски училища " при Главна Дирекция на железниците и пристанищата[21]. Той продължава да получава различни награди и през следващите години. През м. април 1926 г. е декориран с "Награден знак" – за 20 години служба, с Царска заповед № 6 от 6 май 1926 г. е повишен в звание "полковник", а съгласно заповед №83-а по Министерството на войната е награден с един от най-престижните ордени -"Св. Александър" IV ст.

След десетгодишно прикрито съществуване длъжността Началник на флота отново е обявена в строго поверителна заповед по Министерството на войната № 47 от 4 май 1931 г. Със същата заповед полк. Сава Стефанов е назначен за Началник на флота, което е още едно потвърждение, макар и в края на кариерата му, за високото признание на приноса му в изграждането и развитието на

Българския военноморски флот[22]. Две години по-късно, след тридесетгодишна служба в армията и флота с поверителна Царска заповед №18 от 6 май 1933 г. той е уволнен от действителна служба и е приведен в запаса на армията[23]. С Царска заповед № 25 от 8 май 1935 г. Сава Стефанов е повишен "по запаса" в звание "генерал-майор от флота "(контраадмирал), с което достига най-високото по това време морско офицерско звание. С Регентска заповед № 4 от 2 февруари 1945 г., един месец преди да навърши 61 години, Сава Стефанов е изключен от запаса на вайската по навършване на пределна възраст[24].

Много бели петна остават неизвестни все още от живота и дейността на този достоен търновец. Не е уточнена датата на неговата кончина. Не са открити все още по-подробни данни за семейната среда, все още не са открити достатъчно материали, отразяващи дейността му като виден деятел на военната наука, като преподавател и като основател на военно-телеграфното дело във флота. Ето защо цитираното по-горе може да бъде добра основа за нови краеведски търсения и находки, свързани с живота, дейността и семейството на нашия виден съгражданин.

Б Е Л Е Ж К И

[1] Авторски колектив , "Бележити търновци", изд. БЗНС, С. 1985 г.
[2] ЦВА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 2 и 5.
[3] **Попов, В., Ст. Стоянов.** "Страници из историята на Българския военноморски флот", ДВИ, 1958 г.
[4] **Боев, Р.** "Военният флот на България 1879-1900 г. ", ДВИ, 1969 г.
[5] **Павлов, Вл.** "Развитие на Българския военноморски флот" ДВИ, 1970 г.
[6] ЦВА, ф. 1521, оп. 1, а.е. 107 л. 195.
[7] ЦВА, ф. 1027, а.е. 5 л. 381.
[8] ЦВА, ф. 1, оп. 1, а.е. 173 л. 44 гр.
[9] ЦВА, ф. 1 а.е. 1, а.е. 190 л. 7.
[10] ЦВА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 5 л. 388.
[11] ЦВА , ф. 1027, оп. 1, а.е. 2 л. 735.
[12] ЦВА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 2 л. 737.
[13] ЦВА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 5 л. 385.
[14] ЦВА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 5 л. 401.
[15] ЦВА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 5 л. 387.
[16] ЦВА, пак там.
[17] ЦВА, пак там л. 388.
[18] ЦВА, пак там л. 390.
[19] ЦВА, пак там л. 391.
[20] ЦВА, пак там л. 393.
[21] ЦВА, пак там л. 396.
[22] ЦВА, пак там л. 397.
[23] ЦВА, пак там л. 399.
[24] ЦВА, пак там л. 400.

ПЪТНОТО СТРОИТЕЛСТВО В СРЕДНИТЕ РОДОПИ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО ИМ (1912-1934 г.)

ЙОРДАНКА ЦВЕТКОВА

(Смолян)

Родопите са освободени 34 години по-късно от останалите части на България и това предопределя изоставането им в редица сфери на обществено-политическия и икономически живот, което се отнася и за пътните комуникации в този край.

Непосредствено преди Балканската война в Средните Родопи съществуват 2 лошо трасирани "шосета": Смолян - Ксанти и Неврокоп - Девин, които турското правителство прокарва по стратегически съображения в навечерието на войната. Пътят от Асеновград до Чепеларе, който е в територията на свободна България, е построен с много трудности през периода 1889-1910 г. Останалите пътища тук са конски пътеки, по които се осъществяват връзките на населението от планината с Беломорието, от една страна, и от друга - с Тракийската низина.

Най-голяма придобивка за България след Балканската война е присъединяването на Западна Тракия с население 400 000 души и територия около 15 000 км^2. По силата на Заповед № 934 от септември 1913 г. на Министъра на вътрешните работи и народното здраве тази област се обособява административно в Гюмюрджински окръг, състоящ се от 10 околии. Две от тях са Среднородопските околии Пашмаклийска (Смолянска) и Даръ деренска (Златоградска). Третата Среднородопска околия - Дьовленската (Девинската) е причислена към Пловдивски окръг.[1]

От решително значение за приобщаването на тези територии към българската държава са пътните комуникации. За да се свържат старите предели на България с Гюмюрджински окръг и от там с Егейското крайбрежие, веднага след приключване на войната правителството предприема мерки за прокарване на двата важни пътя, които преминават през труднопроходимите Родопи. Това са пътищата Асеновград - Чепеларе - Пашмакли (Смолян)- Ксанти - Порто Лагос в Средните Родопи и Хасково - Кърджали - Гюмюрджина в Източните Родопи.[2]

С Указ № 43 от 30 септември 1913 г. Министерски съвет разрешава отпускането на 1 500 000 лв. от бюджета на Министерство на обществените сгради, пътищата и благоустройството (по-нататък МОСПБ) за направа и поправка на пътища и пътни съоръжения в новите земи.[3] През следващата година с Указ № 8 от 19 януари е постановено: "да бъдат извършени по стопански начин и доброволно съгласие строителни дейности за прокарване пътя между старата граница (Рожен, бел. авт.) и Пашмакли (Смолян), както и да бъде разширен пътя между Пашмакли (Смолян) и Ксанти."[4] На 14 юли 1914 г. е приет Закон за "извънреден и свръхсметен" кредит от 10 000 000 лв. за направа и поддържане държавните пътища с принадлежностите им, от които 2 000 000 лв. за възстановяване съществуващите пътища в новите земи и 6 390 000 лв. за направа и поддържане на държавни пътища, от които за пътя Пловдив - Чепеларе - Пашмакли - Ксанти - 400 000 лв.[5]

Благодарение на тази целенасочена държавна политика, още през същата 1914 г., шосето "Чепеларе - Пашмакли (Смолян) - Ксанти е окончателно привършено", съобщава в. Народна правда".[6]

През военните 1916-1919 г., по стратегически съображения, с цел да се осъществи връзка между трите части на Родопите - Източни, Средни и Западни, се трасират и прокарват пътищата Устово - Търън - Ардино и Пашмакли (Смолян) - Наипли (Буйново).

След Ньойския мирен договор е установено ново административно делене на страната. Със заповед № 298, 6 апр. 1920 г. на МВРНЗ Гюмюрджински окръг е закрит.[7] Трите Среднородопски околии - Пашмаклийска (Смолянска), Даръ деренска (Златоградска) и Дьовленска (Девинска), се обособяват в Пашмаклийски (Смолянски) окръг с обща територия 4050 км^2.

С установяването на новата граница и откъсването на Беломорието от страната настъпват коренни промени в икономическото статукво на родопския регион. Традиционното скотовъдство, абаджийство и терзийство западат. Преустановен е и още един поминък, който дава хляб на много българи от Среднородопието - риболовството, упражнявано на езерото Бору гьол при пристанището Порто Лагос. Правителството и населението обръщат поглед към горското стопанство като нов икономически отрасъл, както и към рудните богатства на Родопите. За превръщането им в доходен поминък са необходими пътища, каквито в Родопите все още няма.

Условия за изграждане на пътната мрежа в Средните Родопи създава приетият през 1920 г. Закон за пътищата, според който пътищата в страната са държавни и общински. Държавните се подразделят на първокласни и второкласни, а общинските са I, II и III клас.[8] Законът очертава поименно държавната пътна мрежа.

Държавни пътища, части от които попадат в

територията на Пашмаклийски окръг, са:

Първокласни:

1. Пловдив - Станимака (Асеновград) - Хвойна - Чепеларе - Устово - Елмалъ (Полк. Серафимово) - /Ксанти - Портолагос/

2. Неврокоп - Доспат - Дьовлен (Девин) - Пашмакли (Смолян) - Устово - Егри дере(Ардино)

Второкласни:

1. Батак - Таш боаз - Доспат - Наипли (Буйново)

2. Пловдив - Фердинандово (Първенец)- Сотир (Храбрино) - Дьовлен (Девин)

3. Егри дере (Ардино) - Даръ дере (Златоград) - границата

4. Фотен - Селча - Дьовлен (Девин)

5. Даръ дере (Златоград) - Кирково

6. Шабанли (Сърница) - Неврокоп

7. Пашмакли (Смолян) - Наипли (Буйново)

Общата им дължина възлиза на 434 км, от които по-малко от половината са прокарани.[9]

Законът за пътищата предвижда очертаването на общинската пътна мрежа да става с решение на Окръжния съвет, като преди да се прокарат първокласните общински пътища, не може да се пристъпва към прокарването на второ и третокласни такива. Решението на Окръжния съвет - Пашмакли (Смолян) за очертаването на общинската пътна мрежа е утвърдено със заповед от 27 авг. 1921 г на Министъра на ОСПБ, според която същата възлиза общо на 554 км, от които само 48 км са прокарани.[10]

На 31 октомври 1921 г. е проведен търг за поправка на мостовете и водостоците по държавния първокласен път Пловдив - Станимака (Асеновград) - Чепеларе - границата между км 88^{+200} - 102^{+850}. Спечелен е от предприемача Никола Влахов от София, в резултат на което е създадено предприятие на стойност 1 500 000 лв. Завежда се от Пашмаклийския (Смолянски) окръжен инженер. Работата по него е завършена през 1923г.[11] Така се създават условия за преминаването на моторни коли по този най-натоварен за Средните Родопи път.

Годините след 1921 г. в Средните Родопи са период на усилено пътно строителство, което бележи своя пик от 1923 до 1929 г. След обиколката, която министърът на ОСПБ предприема из Родопите през 1923 г., за да се запознае на място с пътищата тук и която обиколка в по-голямата си част прави на муле, поради липса на коларски пътища, Министерски съвет отпуска извънреден кредит за държавните шосета и мостове в Пашмаклийски (Смолянски) окръг, възлизащ на 5 000 000 лв.[12]

Поради належащата нужда от пътища в Родопите за достигане неизползваемите горски ресурси, на 28 март 1925 г. Търговско-индустриалната камара-София и Окръжния управител - Пловдив излизат със съвместно решение: "Да се започне строежът на модерни пътища в Родопите, като се използват трудовата повинност, войската и местното население."[13]

За държавните пътища в Пашмаклийското (Смолянското) окръжно инженерство през 1926 г. е преведен кредит от 3 800 000 лв, а за общинските - 400 000 лв.[14] В сравнение с това, което се отпуска за Пловдивски окръг, където пътищата са много по-добри, тази сума е съвсем недостатъчна, констатира пресата. Пред редовната сесия на Пашмаклийския (Смолянски) окръжен съвет за стопанското състояние на окръга през 1926 г. окръжният инженер докладва: "Преди всичко една голяма част от шосетата са само открити, без да представляват гаранция, че движението по тях е подсигурено и че не ще бъде спряно. Много лесно е обяснимо, като се знае, че пущането на движение по някои шосета е станало набързо и че не е извършена необходимата укрепителна и отводнителна работа, следствие на което стават срутвания върху шосетата, или пък отвличането им от пороищата. Второто необходимо условие за осигуряване на правилното движение е шосетата да имат необходимата широчина, за да може да става разминаване на товарни коли. Това не е спазено, поради което се налага разширяването на такива шосета"[15]

За използването на непристъпните девински гори правителството подготвя концесия за отдаването им на чуждестранна компания. Едно от задълженията на тази компания следва да бъде прокарване на ж п линия от Кричим до Девин. Концесията обаче пропада през 1926 г. и тогава започват постъпки за прокарване на още един път през Родопите, покрай р. Въча, който да свърже откъснатия девински край с вътрешността на страната. Трасирането на пътя е извършено от инженери от МОСПБ още през 1924 г. и през следващите две години започва да се строи от местното население с допълнителна пътна повинност. Така се прокарват първите 10 км. от Дьовлен (Девин) към Кричим. През 1928 г. лично министър-председателят Андрей Ляпчев се обвързва с обещание пред жителите на града да настоява за засилване на работата по този обект. На 26 април 1929 г. XXII Обикновено народно събрание утвърждава закон за направа на пътя Кричим-Девин.[16]

Пътната политика на МОСПБ на територията на Пашмаклийски окръг се осъществява от създаденото през 1920 г. Пашмаклийско (Смолянско) окръжно инженерство. През периода 1921-1926 г. то се оглавява от Пашмаклийския (Смолянски) окръжен инженер Кальо Титков. По негово време с помощта на белогвардейски инженери и земемери, които са привлечени на работа в инженерството поради липса на български инженерно-технически кадри, е очертана изцяло пътната мрежа в трите родопски околии.

Строителството, поправката и поддържането на пътищата по това време се осъществява от трудова повинност чрез пътна тегоба (пътен данък в натура или пари, предвиждан от всички закони за пътищата след Освобождението), чрез възлагане на предприемачи и създаване на предприятия и по стопански начин. Пътищата с предприятия се строят по тръжни книжа и планове, изготвени от окръжните инженерства.

За изграждането на пътната мрежа в Средните Родопи особено голяма заслуга има Трудовата повинност. Създадена със специален закон от Александър Стамболийски с Указ № 82 от 21 юни 1920 г.[17], трудовата повинност осигурява така необходимата за стопанското възстановяване на страната работна ръка. Известно е, че чрез този закон по легален начин се заобикалят военните клаузи на Ньойския договор. С труда на трудоваците са прокарани по-голяма част от родопските пътища. Нещо повече, при строи-телството на пътя Кричим-Девин, който е поет изцяло от Трудова повинност и се строи до 1941 г., възниква идеята в част от работата по прокарването му да се включи безработното население от този край, което тъне в пословична мизерия. Така наред с редовната и временната трудова повинност се създава още една разновидност на тази институция - т. нар. "работни групи от безработни". Организацията ѝ е регламентирана в специална наредба, утвърдена от Министерския съвет на 31 юли 1934 г.[18] В групите имат право да участват предимно глави на семейства и бедни на възраст от 20 до 50 години. Приемането им става в зависимост от семейното и материалното им положение. Те се подчиняват на режима, установен за редовните трудоваци. Първата група от безработно население се формира на 5 август 1934 г. при с. Михалково на пътя Кричим - Девин. Състои се от 300 човека и работи до 10 декември 1934 г. За нейната издръжка са използвани 1 300 000 лв., отпуснати от Министерски съвет.[19]

Колкото и примитивни да са пътните комуникации по това време, едно е неоспоримо. От район без почти никакви шосейни връзки преди Балканската война за период от около 15 години в Средните Родопи пътната мрежа е напълно очертана. Прокаран е централният среднородопски път Пловдив - Смолян, по който се осъществява връзката на този откъснат край с вътрешността на страната и до сега. От 1924 г. по него се полага началото на организирана автобусна връзка.[20] Пътищата, съединяващи по-големите селища, в болшинството си са прокарани, друг е въпросът, че много от тях през зимата са непроходими. На 1 януари 1928 г. общата дължина на готовите държавни и общински пътища в окръга възлиза на 414^{+500} км.[21] Придобивка от жизненоважно значение за целия девински регион е фактът, че през 1931 г. пътят Кричим - Девин е пробит за движение на хора и добитък почти по цялото 55 км трасе.

Състоянието на пътищата по това време се класифицира в три категории: "добро", "средно" и "лошо". "По добрите пътища Пашмаклийски окръг заема 14-то място сред 16-те окръга в страната", е заключението на Пашмаклийското окръжно инженерство тогава.[22] Това подреждане, в сравнение с другите райони, не се променя много през годините. Липсата на ж п транспорт утежнява допълнително състоянието на родопските пътища и условията за живот тук. Независимо от това, следва да отдадем дължимото на направеното през тези начални години. Прокараните пътища обслужват трафика дотолкова, че да се превозват по тях необходимите за населението стоки и храни. Слага се началото на нови пътно-строителни дейности (полагане на настилки, строителство и подмяна на пътни съоръжения, културно оформяне на пътищата), което е от решително значение за извличане на горските и рудни богатства от планината. Регламентирането на тези дейности се опитва да разреши следващият нормативен документ, наредбата-закон за пътищата от 1934 г., която поставя пътното дело на нов, по-висок етап.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Трифонов, Ст.** Тракия.Административна уредба, политически и стопански живот 1912-1915 г., В. Търново, 1992, с. 239.

[2] **Пак там**, с. 262, 263.

[3] ДВ, бр. 240, 23 окт. 1913.

[4] ДВ, бр. 33, 11 февр. 1914.

[5] ДВ, бр. 179, 11 авг. 1914.

[6] Народна правда, бр. 125, 5 юни 1914.

[7] ДВ, бр. 8, 14 апр. 1920.

[8] ДВ, бр. 75, 6 юли 1920.

[9] Изложение за стопанското културно-просветно и пр. състояние на Пашмаклийски окръг за 1926 г., направено пред редовната сесия на Пашмаклийски окръжен съвет. Пловдив, 1927, с. 25.

[10] ДВ, бр. 151, 6 окт. 1921.

[11] ДА-Смолян, Ф. 103К, оп. 1, а.е. 8, л. 78.

[12] Обиколката на министър Стоянчев.-Родопа, бр. 8, 1923, с. 1.

[13] **Топалов, М.** Тъмната история на родопските пътища. - Родопи, бр. 12, 1975, с. 5.

[14] Родопа, бр. 8, 1926, с. 8.

[15] Изложение за стопанското, културно-просветно и пр.

състояние на Пашмаклийски окръг за 1926 г., направено пред редовната сесия на Пашмаклийски окръжен съвет. Пловдив, 1927, с. 23, 24.

[16] ДВ, бр. 41, 22 май 1929.

[17] ДВ, бр. 75, 6 юли 1920.

[18] ДВ, бр. 101, 4.VIII.1934.

[19] Годишник на МОСПБ за 1938 г., С., 1939.

[20] **Куклев, К.** Връзка със света.-Родопи, № 8, 1988, с. 33.

[21] Стопанският облик на Пашмаклийски окръг., Пд., 1929, с. 45, 46.

[22] **Пак там**, с. 45.

ТЪРНОВЦИ ПО ВРЕМЕ НА ЗЕМЕТРЕСЕНИЕТО НА 1 ЮНИ 1913 г.

ЦВЕТАНА ГЕНЧЕВА
(Велико Търново)

По време на войните – Балканската и Междусъюзническата 1912-1913 г. животът на населението в старата българска столица Търново е изключително тежък. Мъжете са на фронта, а семействата им са в бедствено положение. Градът е пълен с бежанци от Македония и турски военнопленници. Освен гладът и мизерията, в града върлува и холерна епидемия. В мъжката гимназия са настанени пристигащите от фронта болни и ранени войници. За да предпази населението от зарази, Общинският съвет издава заповед, с която задължава военните власти пристигащите с влакове войници да бъдат изолирани още на гарата[1]. Наред с всички мъки и страдания търновци са сполетени от опустошително природно явление – земетръс.

На 1 юни 1913 г. в 11.30 часа град Велико Търново е обхванат от силен земетръс, почувстван и на Чаталджанските позиции.[2] В продължение на 17-20 секунди три отвесни труса превръщат града в руина. Земята се разпуква, зейват пропасти, събарят се къщи, дюкяни, училища, улични подпорни и крепостни стени. Над града се извива димна завеса, предизвикана от варовия прах на разрушаващите се сгради. Трусовете продължават, а след лятната горещина започва да застудява и завалява студен дъжд.

Сред най-интензивните сеизмични зони в Северна България е районът на Горна Оряховица-Велико Търново. Земетресението на 1 юни 1913 г. е девета степен с катастрофални последици на сградния фонд и жива сила[3]. Системните наблюдения на земетръсите в България започват от 1892 г. и започва издаването на специален каталог на земетресенията у нас. Те са природни бедствия, които предизвикват не само материални щети на сградния фонд и живата сила, но довеждат до паника и силен стрес хората. Едни от големите земетресения, станали до този период в Горнооряховската сеизмична зона, са: през 1600 г. в Търново и околните селища, 1737; в Арбанаси, 1848 г.; 1849 г. в Арбанаси и Лясковец и през 1890 г. – в Горна Оряховица.[4] След 1900 г. в този район катастрофални земетресения са на 1 юни 1913 г., Стражишкото от 1928, 1986 г. и Свищовското през 1977 г.[5]

Велико Търново е разположен в сеизмично активен район над сноп разломи от т.нар. Диагонален вал.

За земетресението от 1913 г. и специално за това, което става в Търново, Горна Оряховица, Лясковец и околните селища, е отбелязано в тогавашния периодичен печат: Сп. "Стопански поглед по домакинство", издавано в Търново, както и във вестниците "Народна воля", "Утро", "Мир", "Вик", "Народ", "Родина" и др. По същото време излиза и книгата на Ив. Лесичков "Катастрофалното земетресение в Търново и околността", Шумен 1913 г., в която е обобщено всичко отпечатано в периодичния печат. В архивите са съхранени и протоколите на общината, от които е видно отношението на всички институции, както и дейността на изградения Граждански комитет за подпомагане на пострадалите от земетресението.[6]

Днес, когато се навършват 90 години от това природно бедствие, което разтърси из основи социалния и икономически живот на града и не по-малко полага на изпитание нравствените основи на населението, е редно да припомним и подчертаем основните поуки, че по време на бедствие се заличава социалното неравенство, изгубва значение и разликата между етноси и вероизповедания. Нещастието сближава хората и човешките добродетели излизат на преден план.

Съвременниците на това събитие описват деня 1 юни и времето така: "Още от сутринта небето е облачно, и към обяд облаците се сгъстяват, започва да духа хладен вятър. Градът е увлечен в обикновения делничен ритъм. Този ден е Черешова задушница. В църквите до късно се служи. Голяма част от жените са на път за гробището. Учениците са на училище, занаятчиите са отворили работилниците и дюкяните."[7] На привидното всекидневно спокойствие изведнъж се чува подземно бучене и градът е разтърсен от силен трус. Природната стихия моментално се слива с трясъка от разрушението на къщи, сгради и крепостни стени. Околните дефилета и канари многократно го оттекват и постепенно то се заменя от воплите на обезумялото население. На зловещия тъмен фон се открояват огнените езици на избухналите пламъци. Изпаднали в панически шок, търновци изскачат от рушащите се къщи и с ужас виждат срутения град. Изпаднали в паника, те виждат, че бедата е обща. Несвързани викове на имена на близки се носят сред безпорядъчно бягащата тълпа.

На 13 юни с.г. в. "Утро" помества спомена на ученик от търновската гимназия[8]. Картинно и много емоционално той описва първите мигове от зловещото земетресение. "Оглушително подземно бучене, екот, придружен с буря, заглушаваща и замайваща човека. Чиновете се понесоха из стаята, като че ли невидими силни ръце ги тласкаха от стена на стена. Мазилката на стените захвърча из стаята и засипва лицата ни: прозорците

затрещяха, стените се заприближаваха една към друга и застрашаваха да ни притиснат и задушат. Таванът ту се издигаше и пращеше, ту се спускаше почти до главите ни... Една от стените се срина навън с трясък, а подът вълнообразно се гърчи под краката ни... Не се сетих кога отидох до моста на Турската махала. Обърнах се към града, но нищо се не вижда, само трясък и падащи здания и виковете на хората достигнаха до ухото и правят косите да настръхнат от ужас. Последва втори трус, значително по-слаб от първия, но достатъчно да събори недоразрушените оградни стени на къщите... Старинните останки на Хисаря заедно с Балдуиновата кула летят със страшен устрем към реката." И по-нататък в описанието си Йончев разказва за ужаса в градската баня, чийто врати са затиснати от срутването, а вътре, пише той "неясен шум". Жени и деца, които се къпят вътре, с оглушителни крясъци излизат навън от прозорците и търсейки спасение, тичат обезумели като призраци. Никоя не се сеща да закрие голотата си. И по-нататък добавя: "Деца пищят, жени плачат, лежащи в срутената Мъжка гимназия, сполучили да се спасят бягат без посока. Жалко е да ги гледа човек, те са почти голи, сакати и едва се влачат." Разказът на търновския ученик завършва с думите: "Жалко е човек да погледне на Търново в тоя момент. Търново, с чиято живописност България се гордееше, днес е развалина. Потънал в мъгла от прах, заглушаван от трясъка на още събарящите се здания и във вопли на слисаното население, той стърчи пред мен грозен, страховит, но величествен..."

Преживяното в момента на земетресението е описано още от дописник с име Минко във вестник "Мир" [9]. "В този момент аз бях в канцеларията си, която се намира в долния етаж на едно масивно двуетажно здание... Ужасен аз чаках срутването на зданието... и когато цял потънах във вар изкочих на улицата... Пред мен беше обезумялата тълпа от мъже, жени, деца, разчорлени, боси, голи, тласкани от някаква невидима ръка, ту напред, ту назад, със широко отворени очи и зинала уста, издавайки непонятни звукове. Тук баща тичаше да намери излязлата от къщи дъщеря, там майка бързаше към училищните развалини да търси своите деца и оглушаваше улицата с рев. По-нататък друга майка си скубеше косите и нареждаше, че детето ѝ останало в люлката и молеше навалицата да ѝ помогне да го издавят из под развалините. Безизходността на положението беше очевидна... жените и децата приглушаваха със сърцераздирателните си писъци глухия шум на падащите сгради, а по лицата на мъжете се четеше едно тъпо безпокойство, подобно на истинско умопомрачаване."

Особено трагично е положението на ранените в болницата, временно настанена в сградата на Мъжката гимназия. Отвсякъде се чуват стенания, плачове, молби и заклинания за помощ. "Нещастни герои! - пише Минко. Останали живи след толкова битки дойдоха да си намерят гроба тук при развалините на Търново... Някой от ранените били докарани рано сутринта, за да ги лекуват". И в тази дописка се разказва още за разрушената баня, за разхождащите се полуголи жени и деца, някои увити с кърпи, а други напълно голи. "... а до една къща мъж сграбил на ръце примрялата си жена, родилка от два дни, я слага на една празна каруца. По-нататък изтеглят трупове изпод развалините на един дюкян. Една жена се мята като луда, иска да влезе вътре и да намери мъжа си, който е затрупан, но няколко души я отвличат настрана". В този ден Велико Търново, велико нещастие го бе постигнало![10]

Постепенно обезумялата тълпа се отправя към Марно поле. Тук оцелелите граждани пристигат "кой с черга, кой с одеало, кой с рогозка и се разполагат на бивак. Мнозина от гражданите се настаняват в летните си къщи (колиби) в лозята край града. Всички били с всекидневните си дрехи. Кой как е бил облечен по време на земетръса, така е избягал без да се обръща назад. И над нещастните търновци вечерта започва да ръми дъжд, придружен със студен вятър. И над разрушения град се спуска мрачна и злокобна нощ. Трусовете продължават все по-тайнствени и зловещи". През първите дни те се повтарят 6-7 пъти и сравнително по-слаби, но на 7 юли има два труса – в 4 часа сутринта и в 19 часа вечерта, който отново хвърля в ужас и паника населението. "Окончателното доразрушаване на града стана на 7 т.м., когато един трус, втори по сила след първия, с гръмотевен трясък срина надвесналите стени и сгради."[11]

На следващия ден въздухът е огласян от виковете и силния плач на близките на загиналите. Този ден никой не се грижи за дом, покъщнина и имот, всичко това, което той в обикновено време скъпо цени. Чуват се само питания "Живи ли сте, живи ли са?". Никой не пита какво е разрушено или изгубено. Животът, човешкият живот и само за него те се интересуват. Само за часове нещастието е сближило хората.

Опустошителната сила на земетръса довежда до разрушаването или сриването на много сградишедьоври на българската архитектура, някои строени от майстор Никола Фичев, и значими исторически паметници. Най-тежко са засегнати Асеневият квартал, Турската махала и Кая баш, крепостите Царевец и Трапезица. Рухват Митрополията в Асеневата махала, старата църква "Св. Богородица", Червеното кафене, Салкъм кафене, малката джамия без минаре, крепостните стени на Царевец и Трапезица затрупват целия квартал под тях. На хълма Царевец е разрушена турската джамия, която е служела за военен погреб. В Турската махала изцяло е разрушена църквата "Св. Троица". Повечето от къщите тук са разрушени или

силно повредени. С повредени камбанарии са църквите, строени от Никола Фичев – "Св. Константин и Елена", "Св. Никола" и "Св. Атанас". А църквите "Св. Богородица" и "Св. Спас" са особено тежко пострадали. Старият турски конак, в който се помещава Общинското управление, е с нацепени и пропукани стени. Казармите също са с напукани стени и паднала мазилка. Полуразрушени са Мостовата баня до Ферузбейовия мост, Терзийския хан и ханът на Хаджи Николи. Напълно негодна е сградата на пощата и банката. Пострадали са още читалнята на читалище "Надежда", а сградата на новата съдебна палата е леко наклонена и пропукана. Мъжката гимназия е напълно съборена, а на Девическата гимназия една от стените е порутена. Но гледката при Мъжката гимназия е потресаваща. В мига на първият трус целия горен етаж се срива върху първия и от там - на земята. "Грозно е рухнало и сринало най-вече дясното крило и централната част на зданието. Тук, казват, имало повече от 60 трупа."[12] Не е възможно да се помогне на затрупаните и дни наред из развалините се чуват стенания и молби за помощ.

Броят на жертвите не е уточнен. Вестник "Утро" от 6 юни съобщава, че в Търново има 21 мъртви и 127 ранени, а на 8 юни те вече са 25 мъртви и 250 ранени и много затрупани под развалините. Със загиналите при Мъжката гимназия убитите са над 80 души. Ранените се извозват в болниците в Русе и Плевен.

В тези дни Търново има вид на призрачен град. Всички масивни сгради са пропукани, горните части на стените и особено таваните са разрушени и паднали навътре. Паянтовите сгради са по-слабо пропукани, но пък са изкривени и цялата мазилка от стените е паднала.

Отначало вестта за земетресението била потулена. Едва на 13 юни в. "Утро" лаконично съобщава, че на 2 юни царица Елеонора пристигнала в Търново, а "Държавен вестник" отбелязва, че в "неделя ", вечерта към 5 часа, Н.В. Царицата и Н.Ц. Височество Кирил, княз Преславски, придружени от лейб медика на Н.Ц. Височество царя, д-р Х. Грецер, и майор Червенаков са отишли в Горна Оряховица, където се срещат с Н.Ц. Височество Борис, княз Търновски, дошел от Евксиноград с подполковник Куртоклиев".[13] Целта на това спешно посещение е големият земетръс в района.

С Указ на Фердинанд I, публикуван в "Държавен вестник", се отпускат 40,000 лева, съгласно чл.126 от Конституцията, от бюджета за 1913 г. за първа помощ на пострадалите от земетресението в Търново, Горна Оряховица, Лясковец и околните селища.[14]

По това време кмет на града е Кръстьо Станчев, помощник кмет Илия Костадинов и съветници Борис Мокрев, Николов, В. Ангелов, Христо Михайлов, д-р Г. Бояджиев, Н.Г. Ахтарджиев, П. Костадинов, Сава Стефанов, М. Заяков и Димитър Шишков. От протоколите на Търновската община става видно, че чак на 21 септември, 29 октомври и 12 ноември се вземат решения, свързани със земетресението. Сред тях са: освобождаване от годишни налози и такси на пострадалите, да бъдат опростени наемите на дюкяни и работилници; да не се вземат такси за поправка на имоти или строеж на нови сгради на мястото на разрушените; да се направят постъпки с искане към Министерството на обществените сгради, пътища и съобщенията за нанесените щети от бедствието; да се иска държавна помощ за съборените църкви и камбанарии и специално за камбанарията на църквата "Св. Богородица". Общинското управление задължава гражданите да започнат разчистването на разрушенията и да се залесят дворовете. Там където къщите са напуснати, то да ги обяви за безстопанствени и да организира почистването и залесяването около тях. Тези мерки са свързани с предпазването на населението от разпространяването на епидемии.

По предложение на Борис Мокрев е съставена "депутачия", в чийто състав влизат още М. Заяков, Михаил Патев и д-р Бояджиев. Тя е натоварена да отиде в София и лично да запознае Министерския съвет с изключително тежките проблеми на Търново.[15]

Въпреки преживения ужас от земетресението и разрушителната сила, при които са съборени къщи, разпиляна покъщнина, унищожена търговска и занаятчийска стока, загинали и пострадали хора, постепенно животът се нормализира. Строят се бараки на Марно поле, в които се пренася останалата оцеляла покъщнина. За болница е пригодена една палатка, Спестовната каса е преместена в павилион в Градската градина /днес театъра/, а Общинското управление - в барака, построена срещу Градската градина. В нея се трупат граждани, на които се издават уверения за безплатно пътуване по железниците, правят се списъци на пострадалите по категории и махали, издават се заповеди за регулиране на новия живот. Наред с бюфета в Градската градина се настанява и телеграфопощенската станция. Телеграми и писма не се разнасят поотделно на гражданите поради неустановеността на местоживеене. Пощата се раздава на определени места, където раздавачът извиква името на всеки адресант.

Голяма помощ на пострадалите оказват турските военнопленници. Те са настанени в частната сграда на Йордан Пенчев, използувана преди това за турско училище.[16] Наричали ги "турските роби", но единствено те и някои по-смели граждани се връщат в разрушения град, за да спасят затиснати или загинали, за да извадят оцелялата покъщнина. През следващите дни те и войниците в града помагат при изграждането на

бараките на Марно поле. В този тежък момент на голяма беда и стрес е забравена социалната и етническа принадлежност и проличава силата и приспособимостта на човешката натура.

Още в първите часове на земетръса Червеният кръст в града откликва на нуждаещото се население. Амбулаторията се пълни с хора. Организирано се раздава памук, намокрен с валериан и амоняк.[17] Двама чешки доктори идват в Търново на помощ на населението.

В следващите дни и месеци след голямото бедствие Търново е посещавано от външни хора, които виждат, че не само градът е друг, но и търновци са променени. Те са хора, изпитали най-тежки страдания, видели смъртта, изплакали очите си, но успели да се пречистят в нещастието и да загърбят дребнавостта, суетата, житейските страсти.

Действително земетресението през 1913 г. довежда хората до панически страх и ужас от първоначалната гледка. За по-малко от минута те гледат като обезумели как се срива и загубва всичко – и дом, и близки. Отчаянието е голямо, но не за къщи, дюкяни и имоти, а за живота на близките си те скърбят. Ярък пример за това е описанието в книгата на Лесичков. Баща, потънал в прах и пот, с юрган на гърба идва чак от Горна Оряховица, за да търси синът си, ученик в търновската гимназия. "Минах под града през тунела и пътеката край реката. Нищо не ме уплаши. Там у нас всичко е разрушено. И къщата, и дюкяна са изравнени със земята. Тук е нищо. Училището падна и зарови учениците. Майката е жива. За тебе до тука пеш съм тичал. Ох!" [18]

Огромна помощ на хората в града оказват, наред с Общината, войниците, турските военнопленници, но и изграденият Комитет за подпомагане на пострадалите от земетресението.[19] Търновският комитет е в състав: председател Кръстьо Станчев и членове Ст. Бурмов, М. Москов, Иван Златев. Същият започва събирането на средства, дарения и помощи, пристигащи от цялата страна и от чужбина. Изготвят се списъци за правилното им разпределение на най-нуждаещите се. Комитетът заделя част от средствата и за най-належащите възстановителни и ремонтни дейности.

От заседание на Комитета по подпомагане на пострадалите от земетресението става видно, че Н.Ц. Височество е изпратила средства за пострадалите райони, от които 5,000 лева са за Търново. Съпричастна към страданието на хората, по нейна инициатива на няколко площада в града се вари чай в казани и раздава на хората.[20] Хлябът се докарва от Русе, Плевен и Шумен и се раздава на семействата по списъци, за да се избегнат нарушения. В комитета се изготвят и списъци, по които се раздават одеяла, дрехи, покъщнина, материали за строеж и др. През 1915 г. е решено да се отпусне на читалище "Надежда" за библиотечното здание, пострадало от земетресението, сумата от 2,000 лева.[21] Заделят се средства за възстановителни работи по повредени църкви и други сгради в махалите "Асеневата", "Св. Атанас", "Св. Никола", "Св. Константин", "Св. Спас", "Св. Богородица", "Св. Троица" и Турската махала.[22]

Хората от цялата страна стават съпричастни на трагедията, сполетяла старата българска столица Търново на 1 юни 1913 г. Навсякъде се създават комитети за подпомагане на пострадалите. Още месеци след трагедията започват да пристигат помощи от всякъде.

Министерството на железниците, пощите и телеграфа и Главна дирекция на железниците и пристанищата издават Окръжно №45993 на 19 юни 1913 г., с което задължава всички пратки от пострадалите райони на Горна Оряховица-Търново да се превозват безплатно. Главният равин в България от страна на Централната еврейска Консистория изпраща 1000 лева за пострадалите. Лични средства събират за търновци ученичките от девическите гимназии в София, Пловдив, Бургас, ученици от Свищов, общините в Кавала, Добрич, Шумен, Стара Загора и Варна. Търговска болница, София, изпраща медицинско оборудване, марля, памук, спирт и др. Помощи пристигат и от българите, живеещи в Будапеща.[23]

През 1930 г. вторият Комитет за стопанско и културно развитие на Търново възлага на архитект Александър Рашенов възстановяването на Балдуиновата кула и първата порта на хълма Царевец. За възстановяването на града работи и основаното през 1930 г. дружество "Старата столица". Помощ оказват и министрите проф. Г. Данаилов и проф. Георги Манев. През 1936 г. Тодор Николов прави искане до министъра на благоустройството, след което е отпусната сумата от 40,000 лева за укрепването на църквите "Св. Димитър", "Св. Петър и Павел", "Св. Георги" в Асеневия квартал и църква на Трапезица и сумата от 30,000 лева за Константцалиевата къща в Арбанаси. Тези възстановителни работи се ръководят от видния търновец Леон Филипов. За възстановяване на Константцалиевата къща в Арбанаси той влага свои лични средства. В макети пресъздава много от забележителните архитектурни паметници в града, някои пострадали от земетресението и невъзстановени като Червеното кафене.

През 1914 г. е отремонтирана библиотеката при читалище "Надежда".

Още през 1915 г. строителното дружество "Циклон" София започва възстановяването на мъжката гимназия. През 1923 г. е възстановена църквата "Св. Константин и Елена". През 1925 г. Общината възлага на Цоню Енчев да възстанови църквата "Св. Богородица" – катедралната църква, която е различна по разпределение и фасада от

старата църква, строена от Никола Фичев.

Въпреки усилията на търновското население, на Търновската община, на държавата, институциите, комитетите и личната подкрепа на хората от цялата страна, в следващите десетилетия възстановяването на Велико Търново става изключително трудно и бавно. Голяма част от сградите са възстановени, но някои остават безвъзвратно загубени и заличени от архитектурната карта на града. Сред тях Червеното кафене, ханът на Хаджи Минчо, ханът на Хаджи Никола, Католишката църква, а и до днес църквата "Св. Спас" /"Възнесение"/ е в руини.[24]

Земетресението на 1 юни 1913 г. поставило на тежко изпитание търновци, записали славни страници в националната ни история. След бедствието те намират сили, за да продължат живота си и да не забравят, че и от трагедиите човек се учи.

Само петнадесет години по-късно същата участ сполетява населението в Южна България. На 14 април 1928 г. става катастрофалното земетресение, известно още като Чирпанското земетресение, IX степен с огромни материални щети и много убити и ранени. Веднага след трагедията търновската община и населението се включват в подпомагане на пострадалите. В издадения "Позив" от Общината към гражданството се казва: "Ние преди 15 години изпитахме същия ужас, затова не са ни потребни много приказки. Стърчащите и до днес голи зидове, дори в центъра на града ни, и десетките гробове на загиналите под развалините свидетелстват за страшното бедствие през 1913 година." [25]

В деня на земетресението от 1913 г. – мъчителен и тежък за всички, пострадали и оцелели – ярко се открояват човешките добродетели. Всеки помага на съседа си, дори и турските военнопленници, доскоро стреляли срещу българите на фронта, сега са в помощ на техните семейства.

Такава е човешката природа. В един миг загубваш всичко и осъзнаваш, че най-ценното на този свят е животът, така недооценяван до момента на трагедията. Макар и променен, животът продължава, хората постепенно се съвземат и Търново възкръсва.

БЕЛЕЖКИ

[1] Стопански преглед и домакинство. Търново. 1913 г., № 4-5, с. 74; **Тодоров, П**. Градът през 1913-1915 г. В: История на Велико Търново. т. 2, В. Търново 2000 г., с. 431.

[2] **Лесичков, Ив**. Катастрофалното земетресение в Търново и околността. Шумен, 1913 г., с. 23.

[3] **Киров, К. Е. И. Григорова и Н .П. Илиев.** Принос към сеизмичността в България. Известие на Географския институт, т.1, С., 1960, с. 142-145.

[4] **Грогорова, В., К. Палиева**. Сеизмичност на Горно-оряховската сеизмична зона. – Известие на ГФ, т. 5, кн.2, 1964 г., с. 140; Енциклопедия на България, т. 2, С., 1981, с. 722.

[5] **Киров, Е., Е.И. Григорова и Н.П. Илиев**. Пос.съч., с.144.

[6] ОДА-В.Търново, ф.29, оп.1, а.е. 729.

[7] **Лесичков, Ив**. Пос.съч., с .42.

[8] **Йончев, Хр.** Земетресението в Търново. В. "Утро", бр. 853, 13 юни 1913 г.

[9] **Лесичков, Ив**. Пос.съч., с. 32-35.

[10] **Пак там**, с. 27.

[11] **Величков, П.**. Търновската катастрофа /Разкази на очевидци/, Сп. "Вик", кн.4, 1994 г.; в. "Утро", бр.853, 13 юни 1913 г.

[12] **Лесичков, Ив**. Пос. съч., с. 26-27.

[13] **Величков, П**. Пос. съч., с. 1.

[14] "Държавен вестник", г.XXXV, бр.132, 15 май 1913 г., с. 1.

[15] ОДА – В. Търново, ф.29, оп.1, а.е.76, л. 31,82,95,98,132,133.

[16] ДА – В. Търново, ф.29, оп.1, а.е.76, л. 141.

[17] **Друмев, С**. Преди седемдесет години. /Произ-шествия/ - в. "Борба", бр. 9, 17.IV.1983 г.

[18] **Лесичков, Ив**. Пос. съч., с. 24.

[19] ДА – В. Търново, ф.29К, оп. 1, а.е.729, с. 10.

[20] **Лесичков, Ив**. Пос. съч., с. 46.

[21] ДА – В. Търново, ф.29К, оп.1, а.е.729, л. 47.

[22] **Пак там**, л. 1,10,22,23.

[23] **Пак там**, л. 18,25,33,34,36,94,101-125.

[24] **Янков, Т**. Пътни впечатления и бележки. Общински вестник "Велико Търново", бр.16-17, 20.VII.1928, с.121; **Драганова, С. Попова, Й. Димитров**. Пътеводител, В. Търново, 1989, с. 79.

[25] ДА – В. Търново, ф.29К, оп.1, а.е.729, л.100: Хроника за събиране средства за земетресението в Южна България, Общински вестник "Велико Търново", бр.5, 27.IV.1928 г., с. 33.

TURNOVIANS DURING THE EARTHQUAKE ON THE FIRST OF JUNE 1913

Tsvetana Gencheva

/Summary/

During the wars in 1912-1913 the life of Turnovians is extremely hard. On the 1st of June 1913 at 11.30 there was another trouble in Veliko Turnovo – a disastrous earthquake reversed the city into ruins. These days people's virtue and the desire to continue life, despite changed, can be seen.

УЧАСТИЕТО НА 20-ТИ ПЕХОТЕН ДОБРУДЖАНСКИ ПОЛК ВЪВ ВТОРАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА ОТ 1913 ГОДИНА

КАТЯ МИТОВА-ГАНЕВА
(Велико Търново)

20-ти пехотен Добруджански полк се сформира от 2-ра и 3-та дружини на 8-ми пехотен Приморски полк по силата на Княжески указ №11 от 1 април 1889 г. Първоначално е на гарнизон в Разград, а от май 1904 г. се премества във Велико Търново. В хода на подготовката за сформирането на 20-ти пехотен Добруджански полк е издаден Приказ № 125 от 8 март 1889 г. на военния министър за формирането и функционирането му от 1 март 1889 г.[1]

Този полк не е бил предмет на изследване, за разлика от 18-ти пехотен Етърски полк, за който има не малко литература, история и хроника на полка, както и редица публикации, свързани с участието му във войните за национално обединение на България. И въпреки , че 18-ти и 20-ти пехотни полкове участват заедно в сформирането на българската армия и техните бойци воюват рамо до рамо във всички войни след Освобождението, на 20-ти пехотен полк не е отделено заслужено внимание. Така, че историческата наука е длъжница на този героичен и заемащ значително място във военната ни история полк.

Предмет на настоящото съобщение е на базата предимно на архивен материал, съхраняван в Централен военен архив, Велико Търново, и друга литература да се проследи участието на 20-ти пехотен Добруджански полк във Втората Балканска война - 1913 г.

Официалното му наименование е 20-ти ПЕХОТЕН ДОБРУДЖАНСКИ НА НЕГОВО ЦАРСКО ВИСОЧЕСТВО ПРИНЦ КИРИЛ ПРЕСЛАВСКИ ПОЛК. Добито е по силата на рескрипта на цар Фердинанд I за приемане шефство над 18-ти и 20-ти пехотни полкове, участвали в тържественото обявяване на Независимостта на България /22 септември 1908 г./ във Велико Търново. Издаден е на 8 октомври 1908 г. в София.[2] Заедно с 18-ти ПЕХОТЕН ЕТЪРСКИ НА НЕГОВО ЦАРСКО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАР ФЕРДИНАНД I ПОЛК представляват ядрото на Търновския военен гарнизон. Личният състав на тези полкове се набира изцяло от населението на Търновския регион. Войните им са творците на героичната летопис на Търновския край във всички войни за национално обединение.

32 - ри призив от 5-та рота на 20-ти пехотен Добруджански на Н. Ц. В. К. К. Преславски полк. (Публикува се за първи път, фонд РИМ - Велико Търново).

Забележително е участието на полка в Междусъюзническата война, която се явява продължение на Балканската /1912-1913 г./ и не случайно се нарича Втора Балканска война.След гръцкото нападение срещу българския пост на линията на прекратяване на военните действия срещу Турция, на 16 юни 1913 г. цар Фердинанд , след заседание на кабинета, заповядва чрез помощник главнокомандващия генерал-лейтенант Михаил

Савов дългоочакваното от сръбското и гръцкото правителство настъпление на българската войска срещу сръбската и гръцка армия. С това Втората Балканска война започва.

Съгласно заповед № 78 на главното командване Пета Дунавска дивизия, в състава на която е включен и 20-ти пехотен Добруджански полк, излиза от състава на Трета армия и от 25 май 1913 г. влиза в състава на Първа армия под командването на ген.Кутинчив.[3] Задачата на Първа армия е да действа в долината на р.Тимок, поради което полкът се отправя в поход към гр.Мидия на черноморския бряг /маршрут: Белград - Странджа - Султан Бахче/. На 25 май пристига в гр.Мидия, където офицерите и войниците са натоварени на руския параход "Атон" и на австрийския "Барон Бек", а багажът, боеприпасите, кухните - на българския кораб "Кирил". На 27 май полкът пристига във Варна, където варненското население тържествено посреща бойците-герои от току-що приключилата война.[4]

Изпълнявайки заповедта на Българското главно командване за прехвърляне на българската войска на запад, 20-ти пехотен Добруджански полк на път за сръбската граница от Варна се установява на първия си бивак при с.Долна Вареница /днешна област Монтана/ на 30 май. Полкът се състои от 4 дружини, сформирани от общо 16 роти, музикантска и нестроева рота, телефонна команда и санитарна дружина. Численият състав на полка в навечерието на Втората Балканска война е около 3500 души /заедно с мобилизираните/. Командир на полка е полк.Иван Божков.[5]

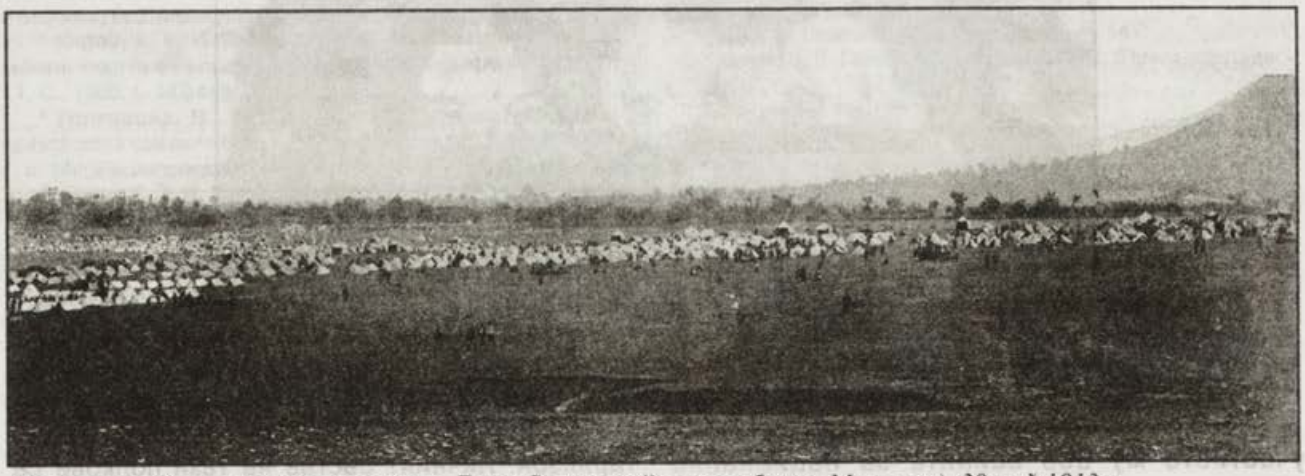
Впоследствие полкът се установява на бивак при с.Бобошево и с. Долно Тлъмнино, където получава дрехи, оръжие, боеприпаси и води усилена тактическа подготовка. Започват и военните действия, които се водят с променлив успех. Най-жестоките боеве със сръбския противник са от 1 до 9 юли при връх Букова гора, с.Извор, Дукатска чука и връх Дукат. Особен героизъм проявяват бойците от 4-та рота. В тези сражения са ранени 7 души офицери, впоследствие изпратени на лечение. От низшите чинове са убити 38 души, а общо ранените търновци са 331.[6]

За добро поведение, отличие в службата и героизъм в боевете при с.Извор и връх Дукат по силата на Заповед №24/16 юли 1913 г. са повишени в по-горен чин общо от 16-те роти и картечната рота - 498 бойци от полка, както следва[7]:

1 рота	- 61	9 рота	- 32
2 рота	- 57	10 рота	- 9
3 рота	- 41	11 рота	- 17
4 рота	- 15	12 рота	- 25
5 рота	- 37	13 рота	-15
6 рота	- 28	14 рота	- 22
7 рота	- 34	15 рота	- 25
8 рота	- 34	16 рота	- 23
Картечна рота			- 23

За проявен героизъм и себеотрицание със знака "За храброст" -IV степен са наградени 170 души със Заповед №29, 27 юли 1913 г.,пост Доганица.[8]

На 18 юли 1913 г. в 7.30 ч. до командването на 20-ти пехотен Добруджански и 18-ти пехотен Етърски полкове се получава съобщение от щаба на бригадата, че военните действия се прекратяват от 13 часа в продължение на 5 дни.[9] Вестта за подписването на Букурещкия мирен договор се посреща със смесени чувства на радост, скръб и непоносима болка.

Бивакът на 20-ти пехотен полк при с. Долна Вареница(днешна област Монтана), 30 май 1913 г. (Публикува се за първи път, фонд РИМ - Велико Търново).

На 24 юли 1913 г.при този пост Доганица техни царски Височества престолонаследникът княз Борис Търновски и патронът на полка княз Кирил Преславски правят посещение на позициите. Командирът на полка подполковник Попов, който замества поради заболяване полк.Божков, издава следната заповед: "От престолонаследника - сърдечна благодарност за юначния вид на всички и възхвала за духа на полка! От шефа на полка - сърдечна благодарност на всички за поднесения

му подарък - една сръбска кавалерийска пушка за спомен от превземането на връх Дукат. Също благоволи да благодари за отличната служба на августейшия му татко, на отечеството и за показаната храброст на полка в последната

Знамето на 20-ти пехотен Добруджански полк.(Публикува се за първи път, фонд РИМ - Велико Търново).

война."[10]

На 28 юли в 15 ч. командването получава съобщението за подписания Букурещки мирен договор и на следващия ден полка напуска позициите си и за няколко дни се установява на бивак при с.Николичевци. На 30 юли командирът на полка получава и известява полка със заповедта на Главнокомандващия Н.В. цар Фердинанд за прекратяване на войната.[11] Съгласно плана на Щаба на армията демобилизацията на полка трябва да стане в Стара Загора.

Със заповед № 33 от 11 август и позовавайки се на заповедта по дивизия № 141, полковник Божков се назначава за временен командир на 2-ра бригада от 5-та Дунавска дивизия, поради което за временен командир на полка се назначава командирът на 1-ва дружина - подполковник Попов.[12]

В Стара Загора полкът пристига на 12 август. Съгласно заповедта по Пета пехотна Дунавска дивизия под № 134, полкът се демобилизира, като се уволняват в запаса на действащата армия всички набори освен 34,35,36 и 37. Уволняват се и онези войници от 36 и 37 набор, които ще продължат образованието си, а също привиканите за мобилизацията, но неслужили данъчни и учители 34 и 35 набор.[13] Сред демобилизираните е и нашият известен съгражданин Борис Денев, който в края на Втората Балканска война е санитар от Картечната рота при 20-ти пехотен Добруджански полк и преживява всички терзания, несгоди и последствия на войната. Затова и така реалистично я отразява в своето впечатляващо художествено изкуство.

От Стара Загора до Велико Търново придвижването става на три ешелона.Със заповед №38 от 30 август се обявява постоянното място квартируване на полка - Велико Търново, и преминаването му към мирновременна организация: две дружини, картечна рота, музикантска команда и нестроева рота. /На основание телеграма №1622/ 6 август 1913г. от Щаба на бригадата/[14]

Постепенно полкът започва да се адаптира към мирновременния начин на живот. На 31 август Нестроевата и Картечната роти в състав 225 долни чина, 389 коня и 68 кола под командването на капитан Атанасов, подпоручик Яранов и подпоручик Векилов също се установяват на постоянното си квартируване в Търново.[15] Съгласно телеграма под № 4760 от командира на бригадата всички реквизирани коне и кола се връщат на стопаните им.[16]

Съгласно заповедта по действащата армия под № 123 от 1913 г. "предвид на големите трудности и лишения, които прекараха офицерите и долните чинове от армията през войната с турци, гърци, сърби, черногорци и ромъни през 1912-1913 г. и поради храброто държание през време на боевете дава се:

- на офицерите - една година старшинство в настоящите чинове
- на свръхсрочните подофицери - да им се зачита двойно изслужено време от деня на мобилизацията 17 септември 1912 г. до деня на сключване на мира - 28 юли 1913 г. включително.
- на долните чинове - времето на службата им от деня на мобилизацията до деня на сключването на мира да се счита двойно при изчислението срока на престоя им в запаса на армията"[17].

От 1 септември 1913 г. към 20-ти пехотен Добруджански полк на котлова храна са зачислени 577 души турски пленници.[18]

Предвид демобилизирането на въоръжените сили на Царството, Негово Величество Царя с Указ А-4 от 18 август 1913 г. снема от себе си главното командване на Действащата армия.[19]

Повече от десетмесечни са неимоверните усилия, които полага нашата армия по време на двете Балкански войни. Към всичко това се прибавят тифът и холерата, вечни спътници на всяка война. За търновските полкове се явява и допълнителният стрес от вестта за голямото природно бедствие, сполетяло Търновския край - катастрофалното земетресение на 1 юни 1913 г. По тази причина командването разрешава десетдневни отпуски на офицерите и войниците, за да посетят родните места и помогнат на

родители и близки за възстановяването на щетите, нанесени от земетресението.[20]

По силата на сключения мирен договор в Букурещ на 28 юли 1913 г. България е доведена до първата национална катастрофа.Сърбия и Гърция си поделят по-голяма част - 9/10 от Македония. Турция си връща Одринска Тракия, а Румъния заграбва Южна Добруджа. Единствената придобивка за България е Беломорска Тракия между устията на реките Места и Марица, а така също Пиринска Македония с град Струмица. Според тогавашния английски министър на външните работи Едуард Грей "Положението, което се създаде в резултат на Втората Балканска война, не почиваше на справедливостта, а на силата".[21]

България е не само ограбена, но и се озовава във враждебното обкръжение на съседи, готови всеки момент да се съюзят против нея за запазване на заграбеното. Въпреки дадените свидни жертви - над 33 хиляди убити и 60 хиляди ранени, тя губи близо две трети от онези територии, които ù се полагат по историческо и етническо право.

БЕЛЕЖКИ

[1] **ЦВА**, Ф.1, оп.5, а.е.93, л.160.
[2] **Пак там**, а.е.191, л.182.
[3] **ЦВА**, ф.759, оп.1, а.е.24, л.41.
[4] **Пак там**, л.42.
[5] **Пак там**, л.40.
[6] **Пак там**, л.51.
[7] **Пак там**, л.57.
[8] **Пак там**, л.76.
[9] **Пулова, Н., Й.Пулов**. 18-ти пехотен Етърски полк, В.Търново, 1997, с.73.
[10] ЦВА, ф.1, оп.5, а.е.24, л.71.
[11] **Пак там**, л.79.
[12] **Пак там**, л.102.
[13] **Пак там**, л.103.
[14] **Пак там**, л.185.
[15] **Пак там**, л.190.
[16] **Пак там**, л.198.
[17] **Пак там**, л.215.
[18] **Пак там**, л.217.
[19] **Пак там**, л.226.
[20] **История на 18 пехотен Етърски на Негово Величество цар Фердинанд I полк /1889-1939/**, С., 1939, с.121.
[21] **Митев, Йоно.** Героизмът на българския народ през Балканската война. С., 1958, с.146.

THE PARTICIPATION OF TWENTIETH INFANTRY REGIMENT OF DOBRUDJA IN THE SECOND BALKAN WAR - 1913

Katja Mitova-Ganeva

/Summary/

The present announcement has the modest task mainly on the basis of archival material, preserved in Central Military Archives - Veliko Turnovo to study the training and participation of 20th infantry regiment of Dobrudja in the Second Balkan War.

It is a first try to be studied the role of this heroic Tarnovo regiment, which takes significant place in the military history of Bulgaria.

ДЕЙНОСТТА НА МИНИСТЕРСТВОТО НА ВОЙНАТА ЗА ИЗДИРВАНЕ И ОПАЗВАНЕ НА ВОЕННИТЕ ПАМЕТНИЦИ И ГРОБОВЕ В МАКЕДОНИЯ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

МАРИНА КАЛЧЕВА
ГЕОРГИ ЛУКОВ
(Велико Търново)

Въпросът за издирването, строежа и поддържането на военните паметници, гробища и гробове извън територията на България е част от редицата сложни проблеми, които българската държава има да решава след края на войните за национално освобождение и обединение 1912–1918 г. Той се откроява ясно след като обширни области и райони остават извън границите на царството. Именно там, където през войните минават основните фронтови линии и се водят ожесточени сражения, остават и костите на хилядите свидни жертви. Издирването на техните гробове и поддържането на военните гробища и паметници, като частен на проблема за опазването на свидетелствата за нашата история изобщо, е немаловажна задача, стояща пред Министерството на войната (МВ) в следвоенните години. Нейното решаване има своето обществено значение, тясно свързано както с християнския култ към починалите, така и с дължимата вечна почит и признателност към отдалите живота си за освобождението и обединението на българския народ. За останалото под чужда власт българско население тези места олицетворяват военното величие на България, героизма и готовността за саможертва в името на националния идеал.

Дейността на българското военно министерство в тази насока през годините между двете световни войни не е проучвана специално. Някои аспекти на проблема са разгледани от М. Йонов, но основно той акцентира на положените грижи за живите - пострадали от войните, до м. юни 1923 г.[1] Целта на настоящата публикация е да запознае обществеността с действията на Министерството на войната за запазването на българските военни гробове и паметници в Македония между двете световни войни, на базата на архивни документи, съхранявани в Централния военен архив (ЦВА) – гр. Велико Търново. В материала авторите визират не историко-географската област Македония, а само онази част от нея, останала под сръбска власт и включена в Кралството на сърби, хървати и словенци (от м. октомври 1929 г. - Кралство Югославия).

По време на войната 1915 – 1918 г. Щабът на Действащата армия (ЩДА) предприема редица стъпки за увековечаване паметта на загиналите. С утвърждаване на "Временни наредби за длъжностите и правата на военните свещеници във военно време"[2] в техен дълг се вменява да водят особен регистър на всички погребани с данни за частта, деня на смъртта, месторождението и скица на мястото на гроба. Когато жертвите нарастват се формират специални структури с точно определени функции. През м. юни 1917 г. към ЩДА се създава Секция за издирване, уреждане и украсяване на военните гробове на убитите на бойното поле и починалите от рани и болести военнослужащи.[3] Към Македонската военноинспекционна област се открива нарочно бюро, което да съставя списъци и скици, да фотографира издирените военни гробове, както и да се грижи за тяхното поддържане. На него е подчинена и работилница за изработване на кръстове, каменни плочи и огради. По друг начин стоят нещата след сключването на Солунското примирие на 29 септември 1918 г. Гореспоменатите органи са ликвидирани, а пред военните власти възникват сложни проблеми за решаване – съдбата на заложниците и военнопленниците, положението на инвалидите и сираците, издирването на безследно изчезналите и т.н.

Непосредствено след края на войната българското общество е твърде чувствително и по въпроса за загиналите. То реагира енергично на следващия месец след подписването на примирието по повод разрушаването на надгробния паметник на бившия командир на 15. пехотен Ломски полк – полковник Илиев в гр. Прилеп и оскверняването на други военни гробове в Македония, извършени при навлизането на сръбските войски там. Въз основа на сведения, получени от избягали военнопленници и други доказателства, Началникът на Щаба на армията (ЩА) завежда преписка с Командващия Съглашенските войски у нас ген. Кретиен с искане да се спрат тези прояви на вандализъм и "гавра от страна на сърбите с гробовете на нашите покойници, загинали в полето на честта."[4] Става дума за разбиване на надгробни паметници, за заличаване на имена и данни, за счупване на фотографии и др. Реакцията е напълно разбираема, като се има предвид броя на загиналите във войните 1912 – 1918 г. Установяването им с точност се затруднява от факта, че и след приключването на бойните действия има жертви – починали от рани и болести, придобити по време на войната; убити и умрели военнопленници и

заложници. По сведения, изготвени през 1938 г. от Отделението за военни музеи, паметници и гробове при ЩА, загиналите към началото на 1920 г. са 157 510, от които около 80% са погребани извън границите на държавата, а от тях над 60 хиляди са на територията на Сърбия и Македония. [5]

През първите години след войните такива постъпки са спорадични и са диктувани по-скоро от чувства, отколкото от целенасочена държавна политика. Изключение прави Министърът на войната Константин Томов. В доклад до Министерския съвет от м. април 1922 г. той нерадостно констатира, че "... ние, българите, докато правим всички усилия да изпълним другите, наложени нам тежки задължения по Ньойския договор, сме почти единствените, неизползвали правата си по горните взаимни задължения, за да положим грижа за запазване гробовете на нашите съотечественици, почти всички останали вън от пределите на Царството..."[6]

Съгласно изричните постановления на чл. 116 и чл. 117 на Мирния договор, съюзните правителства и българското се задължават да поемат грижите за почитане и поддържане гробищата на загиналите през войната войници и моряци, погребани на тяхна територия; да признават и съдействат на комисиите, натоварени с грижите за това; да правят взаимно всички улеснения за пренасяне останките на тия покойници; да си доставят необходимите списъци, сведения и др. Тези клаузи на изключително несправедливия за България договор са единствените, които третират победения наравно с победителя и са плод на човеколюбива мисъл, в която чувството на омраза и унищожение отстъпва пред чувството на почит и уважение пред светлата памет на загиналите за родината си. Пророчески са думите на Министъра, че "...въпреки това, ние изоставяме на времето да заличи българските гробове и да направи турянето им в известност загубено завинаги...", отнасящи се в пълна степен за Македония. За първи път след голямата война български министър на войната обръща внимание на този въпрос, но предложенията му за създаване на нарочно бюро с щат от пет души, което да се грижи за военните гробове извън царството, за отпускане на кредит от 300 000 лева и използване на част от фонда на военнопленниците за тази цел, остават без каквито и да е последствия.

През 1925 г. Министерството предприема по-конкретни действия. Със заповед №:186 от 17 септември с.г. на Министъра се формира Секция по издирване, украсяване и поддържане на военните гробове, обявява се Правилник за нейното управление и Инструкция за поддържане и украсяване на военните гробове.[7] Създаването на секцията към Военно-санитарната част при Главното интендантство на МВ е опит да се обединят усилията на всички служби и длъжностни лица, които имат някакво отношение към военните паметници и гробове. Нейни основни задачи са: да състави списъци на всички убити, починали от рани и болести през войните 1912 – 1918 г.; да установи известните военни гробища и да открие по възможност всички неизвестни дотогава военни гробове; да се грижи за строежа, украсяването и поддържането им. Определени са и източниците за получаване на информация – цялата архива на ЩДА, отделните армии, дивизии и части; данни от заинтересовани лица; указания от местното население; сведения на бойни другари и командири; доклади на специално командировани за целта лица. Със своя седемчленен състав, тя пристъпва незабавно към изпълнението им, но поради липса на достъп до гробните места в Македония, там дейността ѝ е затруднена. Още същата година МВ, чрез Министерството на външните работи иска устройване на две възпоменателни костници – паметници в гр. Скопие и Дойран, където да се съберат костите на загиналите, но не получава отговор от Белград. За втори път, позовавайки се на чл. 116 и чл. 117 от Ньойския договор, Началникът на секцията с писмо от 2 юни 1930 г. до Министъра на външните работи повдига въпроса за построяването им, а през м. декември настоятелно моли за разрешаване на въпроса, защото "...времето и без това е заличило много от гробовете в Македония".[8] Отново югославската страна запазва мълчание.

Личният състав на секцията ясно съзнава, че каквито и мерки да се предприемат, резултати няма да бъдат постигнати само с нейните тясноведомствени правомощия. Затова през 1929 г. започва работа по изготвянето на законопроект за уреждане на служба за военни музеи, паметници и гробове, а на следващата година представя и проекто-бюджет за нейното финансиране. [9] Те не влизат за разглеждане в Народното събрание, но самият акт на тяхната подготовка е симптоматичен, че проблемът е достатъчно наболял и са необходими освен моралните, така и законови основания за включването на всички държавни органи и институции, имащи отношение към него, в решаването му.

Следващата стъпка на военното ръководство е формирането през 1931 г. на Отделение за военни музеи, паметници и гробове /ОВМПГ/ и назначаването на енергичния офицер Иван Кръстев Стойчев за негов началник. [10] Включването му в структурата на Щаба на армията дава значително по-големи възможности за действие. Като начало отново се лансира идеята за построяване на костници в Скопие и Дойран. Това съвпада с югославската нота №587 от 4 май 1932 г., в която се иска българското становище за преместване на костите на 267 български чинове от военното гробище при бившата гара "Генерал Жостов" в гр. Скопие в нови гробници. Отговорът на Началника

на ОВМПГ до Министъра на външните работи е, че е необходимо да се улесни неговото посещение в гр. Скопие и след подробния му доклад следва да се вземе отношение по въпроса. Предлага се Легацията в Белград да настоява още пред югославската страна за допускане на делегация от 3-ма члена, която да посети по-подробно бойните полета и по-големите гробища, за да вземе бележки, да направи фотографии, след което в отделението да се разработи програма за строителни и възстановителни работи през следващите години.[11] Достъпът отново мълчаливо е отказан. Напротив – през 1934 г., при освещаването на храм-паметника на сръбските войници в Скопие българската легация не е поканена. Впоследствие се установява, че в общата костница са пренесени и тленните останки на наши войници от споменатото гробище. Това действие става без изричното българско съгласие, противно на Договора за мир и на специалния закон в Югославия за поддържане на гробищата от войната и е предприето с цел да се постави българското правителство пред свършен факт, показвайки, че в Скопие българите имат само няколко десетки гроба, около които не си заслужава да се вдига много шум. Но по сведения, събрани от ОВМПГ там на разни места са погребани над 1360 наши военни. Безрезултатни остават направените през 1936 г. постъпки от нашето военно аташе за отпускане на парцел в Скопските гробища, където да се направи българска военна костница.[12] Въпреки многократните напомняния, до началото на Втората световна война югославското правителство не дава отговор на това искане.

Упоритата мълчалива неотстъпчивост на властите в Белград не е неочаквана. Командването на ОВМПГ предполага, че използвайки като естествен съюзник природата и времето, целта им е заличаването на тези следи на българщината в Македония. То уведомява висшестоящите органи за това още през 1932 г. Незабавно Началникът на Военно-историческата комисия, в чието подчинение е отделението, изпраща циркулярно писмо до военните аташета в Белград, Берлин, Будапеща, Варшава, Вашингтон, Виена, Париж и Рим, с нареждане в кратък срок да проучат и докладват какъв е опитът в съответните държави по поддържането на военните паметници и гробове, като изпратят и всички необходими към тях правилници, закони, публикации и фотографски снимки.[13] В резултат на техните донесения се стига до извода, че българската законодателна власт изостава в това отношение не само от френската, германската и американската, но и от нашите съседи. В Югославия от 1922 г. действа Закон за уреждане на войнишките гробища и гробове, изменян през 1925 г., 1928 г. и 1931 г., а румънският е от 1927 г. Идеята за създаването на подобен български закон се осуетява с разпускането на Народното събрание след преврата на девет-надесетомайците през 1934 г. Израз на разбиране важността на проблема е издаването на Указ №10 на Царя от 12 юни с.г., който постановява службата, отнасяща се до военните музеи, паметници и гробове, до приемането на специален закон, да се изпълнява по правилници и инструкции.[14]

Опитите да се използва югославския закон като средство за подобряване състоянието на българските гробове в Македония остават безрезултатни. Това кара Отделението да потърси други пътища за решаване на проблема. От проучванията на военните аташета става известно, че без нарочна спогодба германците са успели да уредят взаимоотношенията си с Югославия в това отношение и имат там специален чиновник, грижещ се за техните гробове, благодарение на чиито усилия са осветени германските гробища в Скопие, Прилеп, Битоля и др. След като същият предлага услугите си, по нареждане на министерството, военното ни аташе в Белград през 1932 г. се свързва с него, искайки застъпничеството му за издирване и слагане в ред и на нашите. С негова помощ по-късно са прибрани костите на 118 български войници в общата германска гробница при Крива воденица, Битолско, но без да бъде разрешено изписване на имената им на надгробна плоча.[15] Става ясно, че макар и ценно, това сътрудничество е недостатъчно. Отново са подновени постъпките до Министерството на външните работи на Кралството за осигуряване на достъп на български представител в районите, където са водени бойни действия и има погребани българи. Едва в края на 1935 г. е разрешено на военния аташе в Белград да посети нашите гробища в цяла Югославия. Такова пътуване се осъществява от подполк. Величко Добринов на следващата година. От 24 до 26 октомври 1936 г. той е в командировка и присъства при освещаването на паметник на падналите български воини в гр. Битоля.[16]

На базата на получените сведения, ОВМПГ изготвя "Изложение за положението на въпросите, свързани с нашите военни гробове, намиращи се в териториите на чужди държави към 1 октомври 1937 г."[17], което изпраща до Министъра на войната. В него се отбелязва, че дотогавашните непълни проучвания показват, че имаме военни гробове в следните държави: Югославия, Гърция, Турция, Румъния, Чехословакия, Франция, Унгария и Германия. За разлика от благосклонното отношение на бившите съюзнички Австрия, Германия и Унгария, в които е проявена добра грижа за тяхното поддържане, големи са затрудненията в някои от съседните ни страни по тоя повод. Отчетени са крайно неблагоприятните условия, в които е поставена държавата след края на Първата световна война, но също и нашите пропуски в тази насока. Констатира се, че

дипломацията ни се е застъпвала твърде предпазливо през големи интервали от време за нашите права по отношение опазването на военните ни паметници и гробове, като никога не е изнасяла пред "надлежните международни институции" конкретни факти за неблагосклонното отношение на съседките ни. Отново се набляга на състоянието на гробовете в Македония, където "разрушавани и неподдържани" те могат съвсем да се заличат и "да не остане нито помен от борбата на племето ни за неговото обединение." Примерите за това са много – в гробището при бившия лагер край гр. Прилеп (превърнат в склад за дърва) стърчат само няколко кръста, а останалите са заличени. В общите гробища "Горице" гробовете са напълно изоставени,а погребаните в черковни дворове са изнесени в общите и германското гробища. Изравянето и разхвърлянето на костите при Кумановския паметник се определя като светотатство с паметта на загиналите през Балканските войни. Като плачевно е определено и състоянието на военните гробища около Каймакчалан и Преспанското езеро – изгнили кръстове, буренясали гробове, за чийто брой няма сведения. Всичко това кара военното ръководство за пореден път да активизира дейността си. През 1938 г. Началникът на Отделението донася, че издаването на закон за военните гробове, гробища, костници и паметници е повече от належащо и с него ще се запълни един голям пропуск в това отношение. Окончателен проект на такъв се представя на Министъра на войната в края на 1939 г. След нанесените редакции от компетентна комисия, проектозаконът през м. февруари 1940 г. се представя в Министерския съвет, който го връща с мотива, че "не бил от бързо естество"...През м. октомври с.г. повторният опит да се прогласува на сесия на Народното събрание среща същото неоправдано неразбиране.[18] Така до включването си във Втората световна война , България остава без законова уредба по въпроса.

Действията на Министерството на войната през разглеждания период по издирването, възстановяването и поддържането на българските военни паметници, гробища и гробове в Македония остават без съществени резултати. Основна причина за това е слабостта на българската държава във вътрешно и външнополитическо отношение. От нея произхождат изолираността на опитите на военното ведомство, плахостта на нашата дипломация и неотстъпчивостта на съседката ни да се реши проблема. През всичките тези години бавно и неотменно времето, природата и политиката заличават много от тези светилища на българщината там...

БЕЛЕЖКИ

[1] **Йонов, М.** Отношението на българските правителства и военното командуване към заложниците и военнопленниците, пострадалите и загиналите през войните 1912–1918 година. – Военноисторически сборник, 1991, кн. 6, с. 144-157.
[2] ЦВА, ф. 40, оп. 2, а.е. 1006, л. 331-333.
[3] **Пак там**, ф. 40, оп. 2, а.е. 695, л. 291-293.
[4] **Пак там**, ф. 23, оп. 2, а.е.370, л. 231.
[5] **Пак там**, ф. 39, оп. 1, а.е. 617, л. 435.
[6] **Пак там**, ф. 39, оп. 1, а.е. 617, л. 907.
[7] **Пак там**, ф. 1, оп. 5, а.е. 520, л. 524-538.
[8] **Пак там**, ф. 23, оп. 1, а.е. 28, л. 73-82.
[9] **Пак там**, ф. 012, оп. 1, а.е. 180, л. 225-233.
[10] **Пак там**, ф. 1, оп. 1, а.е. 228, л. 454; ф.1, оп. 5, а.е. 235, л. 135.
[11] **Пак там**, ф. 23, оп. 1, а.е. 28, л. 72.
[12] **Пак там**, ф. 39, оп. 1, а.е. 617, л. 440-442.
[13] **Пак там**, л. 866.
[14] **Пак там**, ф. 1, оп. 5, а.е. 549, л. 173.
[15] **Пак там**, ф.39, оп. 1, а.е. 617, л. 442.
[16] **Пак там**, ф. 22, оп. 1, а.е. 62, л. 41.
[17] **Пак там**, ф. 39, оп. 1, а.е. 617, л. 435-447.
[18] **Пак там**, л. 61.

THE ACTIVITY OF MINISTRY OF WAR FOR THE LOCATING AND PROTECTING THE MILITARY MONUMENTS AND GRAVES IN MACEDONIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Marina Kalcheva
Georgi Lukov

/Summary/

The publication shown has to introduce the public into the efforts of Ministry of War for the tracing, building and maintaining Bulgarian military monuments, cemeteries and graves in the period between World War I and World War II, as well as the achieved results. The research is based on archives and documents, supplied and preserved by the Central Military Archive- Veliko Tarnovo. In the material below, when talking about Macedonia, the authors had not point out the historically geographical region of Macedonia, but the one part of it that remained under the authority of the Kingdom of Serbs, Croatians and Slovenians. (Yugoslavian Kingdom, counted from October 1929)

ДЕЛОТО НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ И ПРАЗНУВАНЕТО МУ В БЪЛГАРСКАТА ВОЙСКА

МАРИАНА РУСЕВА
(Велико Търново)

Темата за мястото и приноса на великите славянски просветители Кирил и Методий е всеобхватна и многоаспектна. Тяхното дело е велико и историческо. Те са създатели на българската и славянска писменост и книга и основоположници на оная култура на българския народ, която му определя значително място в общата културна история на народите.

Оценявайки историческия смисъл и значение на Кирилометодиевото дело можем да кажем, че българският народ е един от първите нови народи с богата литература на народен език, с народностна култура, изградена върху писмеността, с писмени паметници и книжовни произведения.

Задачата, която изпълняват Кирил и Методий за времето си, е била много необикновена. Наред с християнството и културата, която внедряват, те просвещават народните маси, дават им книги, свещеници и учители. Изградената върху писмеността славянска литература и славянска култура е тяхно велико дело[1]. Чрез тях става възможно да се приобщят към културата широките народни слоеве[2].

Кирил и Методий създават първия славянски литературен език – старобългарския. Той е богат на литературни изразни средства и културни думи.

За дейността на братята сред българските славяни сведение дават запазени старинни паметници. Един от тях по важност и значение е Краткото Кирилово житие. В него се съобщава, че единият от братята – Кирил, първо отива в Македония, където по река Брегалница кръщава голям брой славяни, написва им книги на славянски език и тогава предприема своите далечни пътувания с важни държавни мисии.

След своето начало сред българските славяни делото на Кирил и Методий израства като крупно историческо дело във Велика Моравия. Моравската мисия (863-885 г.) на двамата братя не е с чисто религиозен характер. Новото в тяхната дейност не е в това, че извършват проповеди на славянски език, а в това, че превеждат богослужебни книги и изпълняват литургията на разбираем за народа език[3]. Мисията на Кирил и Методий има важен културно-исторически аспект. Престоят им във Велика Моравия не бива да се разглежда като причина за създаване на славянската азбука и писменост. Културно-политическото развитие на славянските народи довежда до необходимостта от възникването им. Те следователно имат много по-дълбоки корени, а по време на мисията добиват само своето международно признание[4].

Делото на Кирил и Методий играе важна роля за цялото славянство и на цяла Европа, но от особено значение е за българския народ. С него той формира и отстоява своята народност. Стореното от двамата братя не остава достояние само на онези славяни, сред които са били. По различни пътища то се разпространява сред почти всички славянски народи, но пренесено в България, намира благоприятна почва за развитие. Идеите на двамата братя се приемат много топло и с радост. Благодарение на тях в нашата страна се развиват много добре черковният, културният и литературният живот. Тепърва България изгражда славянска черква. Славянската писменост става официална писменост. Започналата в пределите на българската държава културна и книжовна дейност продължава традицията на Кирил и Методий.

Писаното за славянските просветители е много. Въпросите за тях, за началото на българската писменост, за нейното значение в историята на българския народ будят жив интерес у всички, обуславят големия брой научноизследователски и популярни публикации[5].

Сътвореното от Кирил и Методий започва да се чества още в края на IX в., когато те са признати за светци.В "Часослова", напечатан 1751 г. в Киевско-Печорската Лавра с позволението на благочестивата императрица Елисавета Петровна, се вижда, че братята са били празнувани в Русия на различни дати: Кирил на 14 февруари – датата на смъртта му, а Методий на 11 май. Интерес буди тълкуването на Велко Радов Королеев[6] за деня на почитане паметта на светите братя. Вписването имената им в числото на българските светци и празнуването им в един и същи ден се дължи именно на него. След отбелязването на тоя празник в Календара започва всенародното честване на двамата братя. Не малки са заслугите на Гаврил Кръстевич, свещеноиконом Харалампий и Атанас Гранитски, които, знаейки за честването на Кирил и Методий в Русия, внушават на Королеев да ги впише в Календара си[7]. През 1853 г. със свои средства и такива на ученолюбиви българи той отпечатва в Цариград книгата "Вечният календар". На стр. 47 помества данни за техния произход, за мисиите на двамата братя и др.За пръв път в България той предлага 11 май (стар стил) или 24 май (нов стил) да се чества като ден на двамата заслужили славянски просветители. Избира датата

11 май, за да се изразят равните заслуги на двамата братя, а месец май – като най-хубав месец, когато всичко се пробужда за нов живот[8]. В Календара си Королеев изтъква значението, което имат Кирил и Методий за нас българите и цялото славянство. До излизането му празнуването им има повече църковен характер, след това то добива всенароден характер из цяла България[9].

Честването на Кирил и Методий възниква твърде рано, още през Средновековието.В едно кратко житие по препис от XIV в., например се казва, че тяхната памет се празнува на 6-ти април (деня на смъртта на Кирил).Църквата тържествено се вмества в този ден.В средата на XVIII в. пръв Паисий Хилендарски в своята прочута "История славянобългарская" (1762г.) подчертава националната и общославянската идея в това дело.

Съчиненията на нашите възрожденци, посветени на въпросите, свързани с Кирил и Методий, са разнообразни, но твърде малко в началото. Те се увеличават след въвеждането на празника на просветителите през 1857г.Голяма част от тези съчинения носят религиозен, черковен характер. Пръв между възрожденците, Васил Априлов, разглежда важни въпроси от живота и делото на Кирил и Методий. В излезлите през 1841г. свои книги "Деница новоболгарского образования" и "Българските книжници" той горещо защитава тезата за българския им произход. Интерес към славянските просветители проявяват също Йоаким Груев, Неофит Рилски, Любен Каравелов, Марин Дринов, Христо Ботев и др.През 1857 г. в Пловдив, Йоаким Груев отправя призив чрез "Цариградски вестник", 11(24) май – денят, в който православната църква отбелязва паметта на Кирил и Методий, да се чества като общ празник на народната просвета. В нашата възрожденска литература първи писмени известия за празнуването им на 11 май се намират в съчиненията на Неофит Рилски. В своята "Христоматия славянского языка", напечатана в Цариград през 1852 г., сочи 11 май като празник на двамата славянски учители.Особено значение отдава на денят им и Любен Каравелов. Във в-к "Независимост" бр.34 от 1873 г. той публикува обширна статия, в която се посочва 11 май като техен празник.

Известна е особената значимост, която българите отдават на Кирило-Методиевото дело, всеизвестна е ролята, която те отреждат на славянските първоучители в своя духовен живот, всепризната и несекваща е почитта им към техните личности. Много са формите, с които се изразява тя[10]. Част от тях са провежданите паради и църковни молебени. Настоящето научно съобщение ще ни даде възможност да разберем как Българската войска се вписва в тяхната тържественост.

С част от съхраняваните в Централен военен архив (ЦВА) документи по безспорен начин се посочва мястото и ролята ѝ в отбелязването на този светъл празник.Но тъй като броят на частите в Българската войска е голям, е трудно и обемно да се обърне необходимото внимание на всичките.Това би могло да бъде тема на едно по-задълбочено и пълно научно изследване. За това като пример са взети части от пехотата, артилерията, конницата, флотилията и морската част и др.

Представители на пехотата са 7-ми Преславски, 8-ми Приморски и 18-ти Етърски полк. Българският войник, отбивайки своя дълг към Родината, нито за миг не забравя създателите на своята азбука. С голяма почит и дълбока признателност участва в мероприятията организирани в тяхна чест. На 12 октомври 1884 г.[11] Княз Александър I издава Указ №41 с който се формира 7-ми пехотен Преславски полк гр. Шумен от 8-ма пеша Врачанска, 11-та пеша Орханийска и 22-ра пеша Разградска дружина. За подготовката на празника на Кирил и Методий Командира на 7-ми пехотен Преславски полк[12] издава Приказ №130, §7 от 10 май 1887г. С него се назначава на утрешното число – 11 май, в 9.30 ч. парад на плаца пред казармите. В него са определени да участват полковия оркестър, 2-ра и 4-та дружина от полка. Полковото знаме е необходимо да бъде при 2-ра дружина. Формата на облеклото е пълна парадна с еполети, а за долните чинове – мундири с кожени шапки. Аналогични са тържествата и в останалите 2 пехотни полка. Създадения с по-горе посочения Указ №41 8-ми пехотен Приморски полк – гр. Варна включва пешите дружини 12-та Раховска, 16-та Провадийска и 20-та Варненска. С Приказ №94, §11 от 4 април 1885г. Командира на 8-ми пехотен Приморски полк[13] нарежда за почитане паметта на славянските просветители на 6-ти април 9.30 часа да се отслужи молебен на плаца северно от казармата, а също така и църковен парад. На него да участват две дружини в четириротен състав, а от 1-ва и 3-та дружина в двуротен състав, като всяка рота има по 24 реда. Разликата между двата полка е в това, че тук се назначава сборна рота за салюти от три дружини, съставени изключително от ветерани. Знамената се намират също в строя. Формата на облеклото е парадна в мундири. Търновския пехотен полк, известен още като 18-ти Етърски полк е с големи традиции в отбелязването на светли и бележити годишнини.Той се формира с Указ №11 от 14 януари 1889г. на княз Фердинанд I в гр. Търново от 2-ра и 3-та дружина на 6-ти пехотен полк. Командира му с Приказ №130, §2 от 10 май 1890г. обявява по полка (разположен при гр. Русе) за сведение Приказ №59, §1 на Русенския гарнизон[15]. С него се назначава парад на 11 май по случай празника "Св. Кирил и Методий", в който да участва по една рота от 32 реда при пълно число офицери, унтер офицери и музиканти от 5-ти Дунавски, 17-ти Доростолски, 2-ри Искърски и 18-

ти пехотен полк и инженерни полкове. От Флотилията и Морската част се формира полурота от 16 реда. Назначените за парада роти се построяват в двора на Девическото училище в 8.30 часа. Формата на облеклото е пълна парадна за офицерите и с пушки и амуниция за войниците.

Голям брой от частите в Българската войска имат свой боен празник. За такъв 1-ви артилерийски полк избира – 11 май – денят на светите равноапостоли.Полка се фсрмира в гр. София с Указ №10 от 19 януари 1889 г.[16] на Княз Фердинанд I от щаб, четири батареи и горски взвод. Със свой Приказ №25, §2 от 10 май 1889г. Командира на полка[17] предписва по случай празника на 2-ра батарея да се отслужи молебен на който да присъстват офицерите от полка. Войниците облечени в мундири в 10.30 часа да се отправят към определеното за целта място. Храната им за този ден е по разкладка №9, тоест празнична. Формата за празнуващите е пълна парадна, а за присъстващите – празнична.

Интерес представлява разположението на конните части, определени да вземат участие в тържествата. Такъв е 4-ти конен полк.Той се формира в гр. Ямбол с Указ №9 от 19 януари 1889г.[18] от Княз Фердинанд I в състав от 1-ви, 2-ри и 3-ти конен полк. С Приказ №40, §2 от 10 май 1889г. Врид Командващия 4-ти конен полк[19] определя след отслужването на божествената литургия в градската черква да се назначи парад, като командирите на 2-ри и 3-ти ескадрон към 10.30 часа построят ескадроните на площада в развърнат фронт. След провеждане на парада двата ескадрона да преминат церемониален марш в колона. Формата на облеклото е пълна парадна при оръжие.

Частите на Българското опълчение всяка година с голяма преданост и всеотдайност почитат делото на славянските първоучители. То се формира в гр. Кишинев с Приказ №40 от 17 април 1877г.[20] на Главнокомандващия Руската действаща армия.В състава си включва шест пеши дружини и шест конни сотни, разделени на три бригади.Началник Щаба на войските[21] с Приказание от 10 май 1878 г. нарежда да се проведе черковен парад с участието на 3-та дружина от опълчението. На него при командированите към Софийския гарнизон български новобранци да се построят заедно с хора и музиката на 124-ти пехотен Воронежки полк. За начален час на парада (за разлика от всички изброени дотук части) се определя 12 часа. Формата на облеклото е парадна.

Военните училища за своето време са едни от най-добрите средища за подготовка на военни кадри.Обучаващите се в тях юнкери са признателни на славянските учители за азбуката и културата която са им дали. Едно от тези училища е Софийското военно училище. Руския императорски комисар в България княз Дондуков-Корсаков с Приказ №18, §1 от 26 ноември 1878г.[22] обявява откриването на военното училище в гр. София.На 15 януари 1879 г. е зачислен в него първия випуск юнкери. С Приказ №130, §1 от 10 май 1886 г. Началника на училището[23] определя да бъде отслужена на утрешното число 11 май от 8 часа литургия в съборната черква. След нея в двора се назначава парад на всичките войски от Софийския гарнизон. Знамето да се носи от юнкерите на 1-ва рота. Формата на облеклото е пълна парадна.

С особен ентусиазъм се отбелязва сътвореното от братята Кирил и Методий от войските разположени в градовете Ст. Загора, Русе, Пловдив, Свищов, София и др. С Приказ №130, §7 от 10 май 1878г. Командира на 6-та Българска дружина[24] гр. Филипопол (дн.Пловдив) нарежда да се назначи черковен парад в черквата "Св. Богородица" в състав една сборна дружина от роти по 5 унтер офицери и 24 редови с парадна униформа. Най-големи по значимост са изявите в гр. Русе.Заслуги за това има Дунавската флотия. Тя се формира на 12 август 1879г. под ръководството на руски офицери.През същата година се разделя и се формират Дунавска флотилия с щаб в гр. Русе и Морска част с щаб в гр. Варна. С Приказ №131, §3 от 10 май 1892 г. Началника на Флотилията и Морската част – гр. Русе и Приказ №52, §5 на Русенския гарнизон се обявява на 11 май божествена литургия в 8 часа в Крайовското училище на Александровската улица. След нея да се отслужи божествен молебен за което се назначава парад от войсковите части на гарнизона. Формата на облеклото за офицерите е парадна (в мундири), а за войниците – караулна (пушки и амуниции). Населението на гр. Свищов и най-вече войската намираща се там също засвидетелства своята признателност към делото на великите славянски учители. Със Заповед №129, §3 от 9 май 1897 г. Началника на Флотилията и Морската част[26], на основание Предписание №1700 на Началника на дивизионната област се заповядва музиканския хор в състав от 28 човека под командата на капелмайстора Свобода да замине на 10 май в 7 часа сутринта с Маджарския пасажерски параход за гр. Свищов.Там да свири на 11 май по разпореждането на комисията от дружеството "Св. Кирил и Методий".

Голяма тържественост се забелязва и в гарнизоните в страната. В тях са съсредоточени голям брой войскови части.Един от тях е Софийския гарнизон.За провеждането на празника на Кирил и Методий със Заповед №63, §1 от 10 май 1900г. Началника на гарнизона[27] заповядва по случай народния празник в 9.30 часа на площада пред Народното събрание да се извърши водосвет, като частите от гарнизона изпратят команди от офицери в състав 16 реда, без оръжие, а именно:

1. Лейб Гвардейски на Негово Царско

Височество Ескадрон.

2. Военното на Негово Царско Височество Училище.

3. 6-ти пехотен Търновски на Негово Царско Височество полк.

4. 1-ви Софийски на Негово Височество Княз Александър I полк.

5. 14-ти Македонски полк.

6. Унтер офицерската рота.

7. 2-ра Пионерна дружина.

8. 1-ви конен на Негово Царско Височество полк.

9. 4-ти артилерийски на Негово Царско Височество полк.

10. Софийски крепостен батальон.

Формата на облеклото е служебна в облечени шинели.

Българските колонии, намиращи се в Цариград, Солун, Болград, Букурещ и др. не забравят своя род и език. Това те дължат на братята Кирил и Методий. Интерес в това отношение представлява Записка №213 от 10 май 1913 г. на Управлението на войските[28] в гр. Солун с която се нарежда от дружината на 14-ти пехотен Македонски полк да се изпрати команда при музикантския хор в черквата "Св.Св. Кирил и Методий" за участие в празника посветен на двамата просветители, а също така на тържествата да присъстват всички офицери, свободни от служебни наряди. В служебно писмо №1274 от 9 май 1913 г. на Солунската българска Митрополия[29] до генерал-майор Хесапчиев, делегат на Българския генерален щаб при Гръцката главна квартира се съобщава за знание, че на 11 май, по случай празника на нашите просветители в черквата "Св.Св. Кирил и Методий" ще се отслужи тържествена съборна служба, а след нея и процесия до реалната гимназия, в която освен учащите се от всички училища да участват също духовенството, военни и граждански власти.

Всички изброени прояви от страна на българското войнство красноречиво говорят за дълбоката признателност към делото на Кирил и Методий. Макар и завършили земния си път преди много време те, продължават да участват в стремежа на нашия народ към политическа и културна самостоятелност. За това и тяхното дело остава безсмъртно и винаги ще служи на прогресивното човечество[30].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Георгиев, Е.** Кирил и Методий. С., 1969, с. 4-5.

[2] **Георгиев, Е.** Делото на Кирил и Методий, ИП, кн.4, с. 4.

[3] **Сотиров, Г. Владимиров.** Причините за моравската мисия на Кирил и Методий според новата чехословашка историография. ИП, 1975, кн.5, с. 93.

[4] **Пак там**, с. 103.

[5] **Ангелов, Б.** Кирил и Методий славянски и български просветители С., 1977, с. 52.

[6] Велко Радов Королеев е роден през 1789г. в Панагюрище и починал през 1903 г. Човек с широки културни познания, владеещ три езика:турски, гръцки и руски.

[7] **Кръстев, Л. П.** Досег, С., 2002, с. 138.

[8] **Пак там**, с. 140.

[9] **Пак там**, с. 143.

[10] **Симеонова, Г.** Българските паметници на Кирил и Методий. ИП, 1991, кн.10, с. 87.

[11] ЦВА, ф. 1, оп. I, а.е. 34, л. 55-56.

[12] ЦВА, ф. 755, оп. I, а.е. 14, л. 133 гр.–134.

[13] ЦВА, ф. 756, оп. I, а.е. 15, л. 235.

[14] ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 23, л. 12–13.

[15] ЦВА, ф. 344, оп. I, а.е. 15, л. 167–167 гр.

[16] ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 23, л. 11.

[17] ЦВА, ф. 2220, оп. I, а.е. 3, л. 65 гр.

[18] ЦВА, ф. 1, оп. V, а.е. 23, л. 10.

[19] ЦВА, ф. 478, оп. I, а.е. 1, л. 50–50 гр.

[20] Българското опълчение, т. I, ДВИ, 1956, с. 217–218.

[21] ЦВА, ф. 42[к], оп. I, а.е. 19, л. 148.

[22] ЦВА, ф. 42[п], оп. I, а.е. 33, л. 35.

[23] ЦВА, ф. 521, оп. I, а.е. 21, л. 168 – 168 гр.

[24] ЦВА, ф. 42[к], оп. I, а.е. 8, л. 101–102.

[25] ЦВА, ф. 1027, оп. I, а.е. 18, л. 81.

[26] ЦВА, ф. 1027, оп. I, а.е. 27, л. 211–213.

[27] ЦВА, ф. 1638, оп. I, а.е. 1, л. 88.

[28] ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 92, л. 26.

[29] ЦВА, ф. 40, оп. II, а.е. 92, л. 40.

[30] **Петканова, Д.** Делото на Кирил и Методий, С., 1960, с. 75.

THE LIFEWORK OF CYRIL AND METHODIUS AND ITS CELEBRATION IN BULGARIAN ARMY

Mariana Ruseva

(Summary)

The theme for the place and contribution of the great Slavonic enlighteners Cyril and Methodius is exceptionally comprehensive and multiaspects. Their lifework has an epoch-making contribution as to Bulgarian nation's development as well as to the general Slavonic and European development.

The objective of this scientific report is to make reference to the place of the Bulgarian army in celebrating them as the originators of that culture of the Bulgarian nation that has assigned it an important place in the general cultural history of the nations.

"ТЪРГОВИЩЕ – БЪЛГАРСКАТА ШВЕЙЦАРИЯ". РЕПУБЛИКАНСКАТА ЗАКАНА НА ЕДИН ТЪРГОВИЩКИ ЛИБЕРАЛ (1881 – 1883 г.)

МАГДАЛЕНА ЖЕЧЕВА
(Търговище)

Първите години на новоосвободена България са истинско предизвикателство за своите съвременници, безкраен сблъсък между бунтари-идеалисти и амбициозни прагматици в непрекъснатия български стремеж да се догони общия европейски напредък. Преходът към свободна България преполовява и променя много житейски съдби. Ярък представител на това поколение българи е първият търговищки кмет след Освобождението – учителят Христо Самсаров. Днес нему е отдадена заслужена почит от търговищката и варненската общественост с именуването на улици в негова чест. Неговото име се споменава всред близките сподвижници на Георги Живков и Стефан Стамболов. Не е забравен и в творчеството на Симеон Радев и Антон Страшимиров[1]. Въпреки това неговата личност и дейност са обект само на краеведски популярни публикации[2] от търговищки автори, основани повече на спомени и разкази, отколкото на документални свидетелства. Настоящото съобщение е опит да се систематизира познатото и да се въведат в научно обръщение откритите междувременно документални данни за Христо Самсаров, които според нас са интересен и значим детайл от обществения живот на следосвобожденска България по-конкретно от времето на режима на пълномощията/1881-1883/.

Христо Самсаров

Христо Ненчев /Николаев/ Самсаров е роден в гр.Сливен през 1842 г.[3]. По-големият му брат Стефан[4] е известен възрожденски учител – елинист, славист и преводач от гръцки и френски език. Той учителствува за кратко в Търговище и Омуртаг[5]. Най-малкият брат Кръстьо е сливенски революционер, обесен от турците[6]. Христо Самсаров има шанса да бъде ученик на известния възрожденски учител Никола Михайловски, който пръв преподава на български език в Сливен. Дотогава учениците в този град се образоват на гръцки език. Учителят има силно въздействие върху своя ученик, събуждайки съзнанието му "за българщината". Тази силна привързаност не остава без последствия. Когато Н.Михайловски се мести в гр.Търново, неговият сливенски ученик, още 16-годишен, го следва, без дори да уведоми родителите си. Амбициозният сливненец иска да получи добро образование за времето си.

Търновският период на Христо Самсаров е свързан с познанства, които играят важна роля в бъдещата му съдба. Оттогава датира неговото близко приятелство с Георги Живков, негов съученик. Заедно участват в горещите страници на борбите срещу гръцкия владика в Търново. Това е причината двамата буйни младежи да напуснат Търново през 1862 г. Заминават в Цариград, където продължават образованието си във Военно-Медицинското училище. След две години се завръщат, без да завършат курса на обучение. За кратко са в гр.Русе и започват учителстване.

Първи като учител в гр.Търговище пристига Георги Живков /1863/. Тогава е на 18 години и работи заедно с П.Р.Славейков, който по това време също е търговищки учител[7]. С година по-късно в Търговище идва и Христо Самсаров. От 5 септември 1864 до 31 март 1869 г. и от 1 април 1870 до 1 май 1872 г. той учителствува в търговищкото класно училище. Преподава френски език и благонравие. Той показва добро владеене на френски и гръцки език. Известен е със своята голяма библиотека с френски книги[8]. През целия си живот като културен и образован човек той следи новото и напредничавото. Получава богата абонамент от първите наши и френски периодични издания. Много му помага чуждоезичната литература, която има възможност да ползва. Достига едно добро ниво на образованост в рамките на България, без да е напускал границите. Със съпругата си Станка, търговищенка, Самсаров създава многобройна челяд - 3 дъщери и 4 достойни синове – патриоти[9].

Типично за времето си Самсаров кръстосва

българските земи като учител: във Видин/1 април 1869 – март 1870/; с. Гложене, Тетевенско /1871-1872/, Оряхово /15 май 1872-1 юли 1873/ и Варна / 15 август 1873-1 януари 1878/[10]. Присъствието му навсякъде е забележимо. Затова в училищните летописи четем, че пълен развой и уредба варненското българско училище добива, когато дошъл за главен учител Хр.Самсаров[11]. Естествено е неговото участие в различни просветителски кампании. През 1865 г. неговото име стои наред с 84 спомоществователи на учебника "Пълна математическа и физическа география /за употребление в народните училища/, чиито автор е търговищкият му колега Спиридон Петров/ Грамадов/[12].

Според местни изследователи учителят Самсаров има своето място и в пробуждането на местната революционност. Типичен представител на българската възрожденска интелигенция, той полага грижи за повдигане националното самосъзнание на търговищенци и най-вече на младежите[13].

Освобождението променя неговата учителска съдба. На 36-годишна възраст той е назначен за кмет на гр.Търговище. От 8 март 1878 г. до 15 август 1879 г. той е председател на градския съвет. Нему пада отговорността за организацията по възстановяването и нормализирането на следосвобожденския живот в опожарено и опустошено Търговище[14]. За учениците са обезпечени редовни учебни занятия. Построени са казарми на квартируващите войници. Създадена е милиция да се грижи за реда в града. Самсаров лично обикаля градските първенци, за да събира средства за откупуване на самостоятелна сграда за нуждите на болница.

Христо Самсаров участва в местното самоуправление още три пъти като кмет на Търговище/1879- март 1880; 30 септември 1884 – април 1885 ; 22 април 1885 – 29 декември 1886/ и веднъж като помощник кмет/1884/[15]. Успоредно с тези ангажименти той е търговищки депутат в повечето български парламенти до 1895 г.Участва в работата на: Учредителното, I, II, IV, и VI Обикновено народно събрание /ОНС/, /1879, 1880, 1884 – 1886 и 1890-1893/[16] и I, IV Велики народни събрания/ВНС/, /1879; 1893 – вече пенсионер във Варна/[17]. От документите личи любопитен, не твърде похвален, но вероятно типичен за времето си факт. При повечето парламентарни избори сам е председателствал Избирателното бюро и ръководил избора си. Той е депутат "по право" в Учредителното събрание /1879/ като председател на градския съвет и неговият подпис стои под Търновската конституция[18]. Освен търговищки кмет и депутат, той е и окръжен управител в Свищов /1880-1881/, Бургас /29 декември 1886-1887/, Лом /1887- 15 януари 1888/, Оряхово/1887-1 ноември 1889/[19]. През м.февруари 1889 г. в специален документ, подписан от кмета Ив.Димитров, Оряховското градско общинско управление постановява да се изрази на Хр.Самсаров дълбока благодарност от името на гражданството "за това, че като Оряховски окръжен управител "всякога" е подпомагал "напредъка на града"[20]. Когато не е на държавна служба или депутат, Хр.Самсаров продължава да учителствува. Пенсионира се като учител в Софийска мъжка гимназия, където преподава от 1 септември 1889 до 1 септември 1892 г.

През Сръбско-българската война като истински патриот Самсаров участва като доброволец в отбраната на Видинската крепост, оставяйки на заден план кметски и депутатски задължения. За храбростта си е награден със сребърен медал[21].

Неговите изяви са многостранни. Периодът 1881-1882 г. е творчески и твърде продуктивен за Самсаров. Издава учебници, извършва преводаческа дейност[22]. Той е съставител на два учебника, излезли през 1881 г.: "Отечествена география за употребление в първите класове на народните училища в България" и "Отечествено земеописание". Негово дело е първият български превод от френски език на Сервантесовия "Дон Кихот" в две части под името "Остроумний хидалго Дон Кихот от Манша"/1882/, "на доста гладък език" според отзив на Иван Вазов[23]. Самсаров превежда от френски език и книгата "За ролята на държавата в икономическия бит или политическа икономия на социализма" от Алфред Журдан/1883/. Литературните му занимания не спират и след неговото пенсиониране. Той живее във Варна през 1893 – 1894, но става един от редакторите на академичното научно - литературно и обществено списание "Български преглед" съвместно с Иван Вазов, Беню Цонев, Любомир Милетич и др. известни български имена.

Земният път на този интересен българин свършва твърде рано. Той умира на 53 години в гр.Пещера през 1895 г.

Освобождението разкрива пред Христо Самсаров бърза обществена кариера. Той е единственият човек от Търговище, за който можем да твърдим, че е участник в голямата политика до 1894 г. Той е от поколението на "строителите на съвременна България". Съвременници и изследователи го поставят[24] в групата на младите либерали депутати начело със Стефан Стамболов, обладани от високите идеали и стремежи на времето си, буйни глави, ожесточени в борби и остри дискусии с консерваторите. Виждаме го като парламентарист със солиден стаж и опит. През 1880 г. той е член на Комисията по просветата[25]. Опитва се да защити местните интереси, като се бори в IV ОНС за възстановяване на Търговищка околия в окръжие, проблем от изключително значение за бъдещото развитие на района[26].

Самсаров е авторитетен организатор и водач

на търговищките либерали. Не без негово влияние либералните тенденции и насоченост са особено силни в Търговище. След Освобождението тук определено надмощие имат либералите. Ежегодно 70-80 абонати тук получават либералния в."Славянин". По неговите страници често се появяват информации за Търговище и неговите граждани, докато тук активно живее и работи Самсаров. Тази политическа ориентация има връзка с продължителното приятелство с Георги Живков, станал един от водещите дейци на Либералната партия За близоста им е показателно обръщението "братко", с което се назовават в писмата си[27].

Христо Самсаров е депутат в I Велико народно събрание/1879/, избрало Батемберг за български княз. Затова приема като лична обида и с безкрайно възмущение и презрение преврата, извършен от княз Александър I Батемберг на 27 април 1881 г., отстранил законно избраното правителство на либералите начело с Петко Каравелов. В последвалите драматични събития Самсаров неотклонно отстоява демократичната същност на конституцията. Има и личен момент. Превратът заварва Христо Самсаров като окръжен управител в Свищов. Само след месец - на 20 май с.г., той е отчислен "за нередовност по службата"[28] по подобие на други либерали на държавна служба. Свищов е освободен и разчистен като терен за бъдещото III Велико народно събрание, гласувало пълномощия на българския княз да управлява без конституция. Самсаров се завръща в Търговище. Става отново учител. Последвалите години посвещава на активна литературна и политическа дейност. Оттогава датират неговите учебници и преводи. Не случайно тогава излиза неговият превод на книгата от французина Алфред Журдан по тема, свързана с политическа икономия на социализма и мястото на държавата в управлението[29]. Заглавието е красноречиво и несъмнено кореспондира пряко към въпросите, които провокират и мотивират поведението на Самсаров.

В периода 1881-1883 г. той е начело на търговищките протести срещу противоконституционните действия на княза. През целия "режим на пълномощията" учителят Самсаров е председател на местното либерално бюро и като главен подстрекател на протестите е под постоянното наблюдение на търговищкия окръжен управител Христо Иванов /8 октомври 1880-септември 1882/[30]. Той е типичен държавен чиновник, който се опитва да лавира и според случая да се представя - ту за либерал, ту за поддръжник на княза[31]. Той е в тайна кореспонденция с министъра на вътрешните дела Григор Начович, когото лично, редовно и стриктно информира с телеграми за поведението на Христо Самсаров[32]. От тези доноси[33] научаваме, че Самсаров никак "не мирува", а събира "лица в домът си за да критикуват властта", изпраща "агенти по някои села да канят населението без знанието на властта да подписват заявления против днешния порядък". Поведението му е "осъдително", тъй като е "твърде опасен за обществения порядък". Дори има вече дадени на съд от онези, които го слушат. Поведението на Самсаров дотолкова става неконтролируемо, че Христо Иванов предлага той да бъде махнат от града, защото "ако са този човек не отклони от тука уверявам ви, че няма да даде спокойствие нито на гражданите нито пък на властта"[34].

Събитията в този на пръв поглед отдалечен край през тригодишния режим на пълномощията протичат изключително динамично и наситено. Протестите следват интензивно и под различни типични политически форми. На 15 юни 1881 г. търговищенци са събрани на митинг, на който "българите се произнесоха против Княжевите предложения, а турците за тях. Искаха да арестуват г. Самсарова"[35]. Демонстрираното явно несъгласие е причината за опита водачът да бъде арестуван. Прави впечатление, че през целия разглеждан период Самсаров така и не е арестуван въпреки явните му предизвикателства към официалната линия на властта.

Самсаров прави опити за лична среща и разговор с княза. На събрание в неговия дом е избрана 4-членна депутация за срещата, която не е реализирана[36]. И окръжният управител Иванов организира митинг, на който е призовано и населението от селата с цел да се овладеят настроенията и да се спечелят хората за княжевата политика. И тук е излъчена 4-членна депутация, която да представи пред Княза възгледите за "настоящето". Този митинг обаче не минава гладко, тъй като Самсаровите "немирници" се опитват да правят провокации и "спънки"[37]. Въпреки явно неспокойната обстановка и опити за предизборни репресии търговищенци успяват да изпратят в прословутото Свищовско народно събрание по княжевите пълномощия двама депутати с либерална окраска. Макар в."Българин" да пише, че всички търговищки избраници във ВНС са благонадеждни и сред тях "няма нито един от противниците на Негово Височество"[38]. Протестите в Търговище, местните митинги по приемане на програмата на Либералната партия стават един от фактите, мотивирали Григор Начович за внесения в Държавния съвет Законопроект за събранията, които да се поставят под полицейски контрол[39].

Самсаров "проповядва негодувание" против властите, привлича съмишленици. В синхрон с негативните обществени настроения той дири непрестанно поводи за красноречиви демонстрации. Силно е разочарованието и спадът на доверие в Княза, лично в самия Самсаров. 24 март 1881 г. - рожденният ден на "многолюбимия ни Княз", е "радостен празник" достоен за най-сърдечни

поздравления от Самсаров като Свищовски окръжен управител. Така е 2 месеца преди неговото уволнение[40]. На 24 март 1882 г., вече в опозиция, той не позволява на търговищките си ученици да присъствуват на традиционния молебен за рожденния ден на Княза. Когато училищното настоятелство и окръжният управител му искат обяснение, той демонстративно обяснява поведението си, заявявайки, "че на оногова когото не обича не иска да му прави парад"[41]. Войната между Окръжния управител Иванов и Самсаров продължава неотслабващо през 1882 г. На 8 април с.г. е проведен "митинг против лъжелибералите" в присъствието на окръжния управител и местния военен командир с искане да се изгонят от правителството "няколкото изгнаници начело Самсарова които смущават невинното население". Избрана е поредната депутация, която през Русе заминава за София, за да благодари на Княза "за настоящото положение" и лично да го моли да накаже "смутителите"[42].

Непредвидено търговищенци се прочуват с колкото смешен, толкова и показателен случай от ежедневието. Той не може да се приеме сериозно, ако не се постави в хронологията на местните измерения на режима на пълномощията и има връзка както за възможностите на окръжния управител, така и с безпомощността на властта, стигаща до нелепи на пръв поглед ситуации. На 22 април /Гергьовден/ 1882 г. по време на големия традиционен Търговищки панаир 30-тина учители и чиновници, между които и Христо Самсаров, устройват обичайното пролетно угощение извън града. Тук са кметът Георги Караджов, мировият съдия Ангелов, началникът на телеграфо-пощенската станция Загоров, мировият съдия Георги Блъсков, учителите Димо Тодоров, Шеров, Парушев, контрольори от Тютюневите фабрики и др. Всред тях наистина преобладават такива с либерална ориентация. Когато градусът на настроението се вдига, компанията завършва с демонстрация по градските улици, отпред с червено знаме, с много викове и песни[43]. Във всичко това има несъмнено и политика, но повечето е самоувереността на пийналата, весела компания. Присъствието на много хора по време на местния панаир сигурно е удобен повод за една политическа демонстрация и Самсаров не го е пропуснал. Но окръжният управител Христо Иванов вижда във всичко това добър случай за обвинение в истински бунт против държавата. Намесва се полиция, следва обвинение срещу опасните "демонстранти" и те са дадени под съд. Секретарите в окръжното управление Малов и Куцаров са уволнени за "лошо поведение и подстрекателство" против правителството[44]. През м.септември 1882 г. в Търговище заседава Шуменският окръжен съд, който счита обвинението за "безосновно", и обвиняемите са оправдани. Уволнения Малов отново е назначен за секретар на Шуменското окръжно управление[45]. Въпреки настойчивите внушения от София, нито в либерално Търговище, нито после в Омуртаг се стига до присъда. Обвинението впоследствие става "за нарушение тишината". Делото се влачи до 1883 г. и приключва без присъда[46]. За известно време случката се коментира на различни места в Княжеството и до известна степен наистина има политически отзвук. Вместо да постигнат нещо, властите само направили известни в цялата страна участниците в прословутото търговищко угощение. От потърпевши те се превръщат в герои. От опасни за държавата постигат ефект на репресирани опозиционери. И абсурдността на ситуацията допринесла още повече за либералната кауза и протестите срещу пълномощията.

През 1882-1883 г. е пусната в ход и турската карта, особено характерно за политическия живот в тези части на Княжеството. Комисията, изпратена да събере сведения за причините, поради които мюсюлманите масово се изселват, прави "гениално" заключение. Според него в основата на всичко стои Христо Самсаров, който е обвинен, че провокира тукашните турци, "не ги оставя намира", защото подкрепили пълномощията на княза. Според обвиненията именно Самсаров, кметът и някои "лъжелиберали" принуждават мюсюлманското население да се изселва от Княжеството, "понеже немали полза от него"[47].

От този опозиционен период датира най-оригиналната форма на протест, родена от Христо Самсаров. Той отправя предизвикателство към Княза чрез специална резолюция, приета на търговищки протестен митинг. Според оскъдните сведения, с които разполагаме: Търговище е обявен за свободен град – република "Българска Швейцария", докато не бъде възстановена конституцията. Под текста се подписват 80 търговищки граждани. Така на българския монарх и неговите незаконни антиконституционни действия, либерално настроени търговищенци противопоставят своето одобрение за една свободна демократична република. Изборът не е случаен. Тогава Швейцария е модел за демократично държавно управление "гдето е оставен народа подпълно на своята глава"[48]. Тя е независима държава, свободна република, обявена за неутрална за вечни времена, известна с атмосфера на политическа търпимост и като средище на всякакви политически емигранти. Такъв виждат своя град търговищенци начело с Христо Самсаров в тогавашната политическа обстановка.

Днес не разполагаме с оригиналния текст на "швейцарската" закана[49]. Стесняваме времето на създаване на документа в периода юни 1881 – август 1882 г.. Имаме достатъчно свидетелства, които индиректно потвърждават историческия факт. На 15 април 1883 г. Христо Самсаров в писмо

до Светослав Миларов се подписва от името на търговищките либерали с показателното: "от сички швейцарци. Ваший Самсаров"[50]. Повече от десетилетие името става нарицателно за града, а търговищките интелигенти на подбив наричат "швейцарци"[51]. И днес могат да се прочетат приятелските новогодишни закачки, отправени от русенският вестник "Славянин" към търговищенци. На 11 декември 1882 г. е отбелязано - "В Българската Швейцария /Ески Джумая/ избирателите биле разделени на 17 купа, но нито на един куп не присъства някой от гражданите да избира гласни. Вот ескиджумайци, защо наричат градеца си българска Швейцария. Наистина сполучливо название". Малко по-късно на 1 януари 1883 г. същият вестник, правейки шеговити характеристики на градовете в Северна България, отбелязва: "Ески Джумая. Българска Швейцария, републиканци, за тях закон не бива; съгласно си карат работата и мохабетите им по цял свят се чуват. В тях голям малък няма сичките са либерали." И още относно кокошкарски глупави и наивни клевети и случки: "Желателно е из Българската Швейцария, да се неразнасят подобни неприятни новини".

Историческите търговищки републикански прояви се помнят достатъчно дълго време. Доказва го анонимен автор в шуменската преса, който през 1894 г. по повод антистамболовистки прояви в гр.Шумен критикува политическата търпимост на търговищките стамболовисти от "българската Швейцария както някога си величаяха нашите съседи Джумаята"[52].

Демонстрираното несъгласие на Княза не минава без последствия за Търговище. Промяната в неговия административен статут е извършена по време и според нас в пряка връзка с настроенията на гражданството тук. Търговище е понижено от окръжие в околия според новия закон за административното деление[53]. Това сериозно преобразуване впоследствие има неблагоприятни последици върху общото развитие на града и естествено върху самочувствието на неговото население.

Възстановяването на конституцията е водещ мотив в цялостното гражданско и политическо поведение на Христо Самсаров. Той е активна, последователна личност, която сериозно воюва с консерваторите в целия период до 1883 г. Той дори не приема компромиса направен от умерените либерали на Драган Цанков, да се включат в правителствен кабинет[54]. През м.февруари 1883 г. той организира митинг за одобрение на Програмата на либералите[55]. През м.март 1883 г. търговищките либерали гледат с радост и надежда започващите политически промени с участието на Драган Цанков. Организират се митинги "за да изразят радостта"[56]. На 20 март 1883 г. правят митинг против консервативните министри като част от общата кампания в цялата страна[57].

Оправдано е последвалото разочарование, тъй като не се вижда разлика между действията на Др.Цанков и промяна в режима на пълномощията. От м.април 1883 г. е кореспонденцията на Христо Самсаров със Светослав Миларов, който иска да се кандидатира за народен представител от Търговище. Оттук научаваме за поредния "славен митинг да осъдим сичките действия на консерваторите срещу конституцията" със закана към "софийските приятели", които да не се надяват, че "народът ще ги следва накъдето и да обърнат колата", зарад "личните им честолюбия". Категорично е заявлението, че няма да получи одобрение "тази им игра на съгласие с консерваторите", "Голямо е негодуванието ни против тях"[58]. "За програмата и с програмата оставаме до край" - пише Самсаров, който заедно със своите съмишленици се чувства измамен от политическите ходове на Цанков.

Разривът е силен и необратим, за което свидетелства и фактът, че самият Драган Цанков адресира свое писмо-отговор до Харалмпи Палазов, един не толкова известен представител на търговищките либерали[59], а не до самия Самсаров. В отговор на отправено явно недоверие Др.Цанков се обръща към местните съмишленици с молба за "малко по много търпение и да верувате в мен както сте верували досега"[60].

Когато включването на Драган Цанков в кабинета става факт, на 17 септември 1883 г. Христо Самсаров изпраща телеграма от името на търговищките либерали, с която се заявява, че се счита партията за изиграна, че са против "извършеното несъгласно с либералната програма" и "против най-малкото нарушение конституцията"[61]. В резултат на тази линия на поведение и позиция на 1 ноември 1883 г. в гр. Русе най-многобройна е групата на търговищките либерали начело с Хр.Самсаров. На 2 ноември Самсаров прави изказване в подкрепа предложението на Ст.Стамболов за ново Народно събрание. И тук той е за възстановяване на конституционализма, за връщане към конституцията, за ново Народно събрание, което да регламентира новата политическа ситуация[62]. Затова неговото име стои под официалния адрес на Либералната партия от 2 ноември 1883 г., за пълно възстановяване на Конституцията, наред с имената на П. Р. Славейков, Ст. Стамболов, Д. Петков, д-р Ст. Данев, В. Радославов[63].

Финалът на този опозиционен за търговищкия либерален водач период настъпва през м. декември 1883 г. На 18 декември 1883 г. либерален митинг в Търговище приветства края на режима на пълномощията[64]. Самсаров има оправданото самочувствие на справедливо постигнат политически успех в полза на българското общество. "Паданието пълномощията,

пълното възстановление конституцията, растурването на омразното събрание", той опразнува с многобройни поздравления от неговите приятели и съмишленици от София, Враца, Габрово, Търново, Горна Оряховица, Омуртаг, Шумен и Варна[65].

След 1885 и особено след 1889 г. Христо Самсаров се определя като стамболовист, член на народнолиберална партия и често предлага услуги на издигналите се във властта стари политически приятели Георги Живков и Ст. Стамболов[66]. Несъмненият опит в политическите борби вероятно е едно от сериозните основания Христо Самсаров да бъде назначен за Оряховски окръжен управител/1887-1889/. Мисията да се справи самостоятелно с тамошната опозиция и надмощието на цанковистите се оказва неуспешна. Опитният опозиционер, радетел на конституционализма, но вече като представител на властта, стига до степен да иска военна сила срещу опозицията в Оряхово/1888/[67]. Въпреки това той не си позволява терора, който налагат над Оряховската опозиция стамболовистите след неговото напускане[68]. Година по-късно /1889/ Самсаров счита, че населението е успокоено от "партизански борби и разделения" и иска да иде "там, дето има по-неспокоен живот"[69]. Всъщност неговият истински мотив е желанието да се махне, да бъде по-далеч от твърде неспокойния край с преобладаващи цанковистки привърженици. На 6 ноември 1889 г. той е уволнен "по собствено желание" като Оряховски окръжен управител, малко преди да бъде ликвидиран Оряховски окръг[70] Както показват проучванията, неговият авторитет тук не е като в Търговищкия край. Опитът му да се кандидатира за VI ОНС не успява нито за Оряховско, нито за Бяла Слатина. Откриваме го отново кандидат за депутат в IV ВНС от Търговище, където той си остава влиятелна и уважавана личност[71].

Макар че продължава да бъде депутат след 1890 г., липсват сериозни политичесите ангажименти за Самсаров. Той се занимава повече с учителствуване, с литературна и редакторска дейност.

Христо Самсаров е един от най-интересните личности, свързани с участието на гр.Търговище в политическата история на нова България. Още в първите следосвобожденски години формираният през възрожденската епоха просветен българин демонстрира демократичен поглед и адекватна реакция на опита за централизация и концентрация на властта в новата българска държава. Благодарение на неговата дейна последователност търговищките граждани влагат своя принос, записват съпричастие в съпротивата на антиконституционната княжева политика и дистанцирайки се от нея, се сравняват, мерейки ръст с Швейцария, най-модерната независима европейска държава, република по това време. Те демонстрират неотстъпчивост по желания и амбиции да имат свободна демократична република, с политическа търпимост и грижа за населението. Начело с Христо Самсаров Търговище се превръща в един от активните опозиционни центрове по време на режима на пълномощията. Тук отстояват докрай своята демократична позиция, без да приемат компромисите на голямата политика. Оттогава започва и профилирането на либералите в местния политически живот. Определено преимущество добиват стамболовистите, не без заслугата на Самсаров. И днес за някои случилото се в малкия български град звучи маловажно и несъществено, но интерпретирането на образа на България като една Швейцария в разнообразни посоки е идея, която продължава да битува в политическото пространство и днес като неосъществен блян, но еталон за сравнение и демократично предизвикателство.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Радев, С**. Строителите на съвременна България. Т.I. Царуването на кн.Александра 1879-1886.С., 1990, с. 203; **Страшимиров, А.** Диктаторът. С., 1993 с. 107; Българска възрожденска интелигенция. С., 1988, с. 581

[2] **Халаджов, Ив.** По дирята на вековете. Търговище, 1968; Виден просветител и общественик – в."Знаме на комунизма"/ Търговище - Т-ще/, бр. 9, 31 януари 1961; Търговище в първите месеци след Освобождението. – в."Знаме на комунизма"/Т-ще/ , 2 март 1978; **Якимов, Ив.** Първите грижи на освободения град. – в."Знаме на комунизма"/Т-ще/, 1 март 1988; **Великов, Ст. , П. Касъров.** Първият кмет на Ески Джумая. 150 години от рождението на Христо Самсаров.- в."Знаме"/Т-ще/, 2 октомври 1992.;

[3] **Стъпов, П.** Неизвестни документи за Ески Джумая./ Сведение от сина на Христо Самсаров - инж. Виктор Самсаров/ – в."Знаме на комунизма"/Т-ще/, 5 януари 1985.

[4] **Табаков, С.** Опит за история на гр.Сливен. Т.2. Сливен, 1929 с. 429.

[5] До 1934 г. градовете Търговище и Омуртаг носят имената Ески Джумая и Осман Пазар. В настоящата разработката ще използваме съвременните им съответствия.

[6] **Великов, Ст**. Цит. съч.

[7] **Минев, Д.** Биографията на Георги Живков от Вела Благоева. – ИЗВЕСТИЯ на Археологическото дружество в гр.Варна. 1952, кн. IX, с. 106.

[8] **Халаджов, Ив.** Цит. съч., с. 33-34.

[9] Териториална дирекция "Държавен архив" – Търговище /ТДДА - Т-ще/,ф. 20к, оп.1, а.е. 1, с. 27, 30; ЮБИЛЕЕН сборник на I Софийска държавна мъжка гимназия. 9.I.1879-1904. С., 1904, с. 35, 69; **Великов, Ст.** Цит.съч. - Дъщерите му умират малки. Синове му са активни участници в българския обществено-политически и културен живот. Виктор /26 август 1872–14 май 1953/ - завършва Киевския университет и става изтъкнат инженер в София; Михаил /14 септември 1875–13 март 1913/ - издател и редактор на сп."Теменужки". Обезсмъртен като "храбрия издател" в романа на Антон Страшимиров "Вихър";

Гурко /1882-1946/- Завършва инженерство в Германия, строи и проектира мини, ж п линии и др.; Кръстьо/1889-1963/ - един от първите български военни летци, тежко ранен в Балканската война, остава инвалид за цял живот.

[10] **Стъпов, П.** Цит.съч.

[11] Петдесетгодишнината на българското училище в гр.Варна. 1860-1911.

[12] **Великов, Ст.** Търговище през Възраждането. – СБОРНИК материали от научната сесия, посветена на 100-годишнината от гибелта на знаменосеца на Ботевата чета Никола Симов – Куруто. Търговище, 1978 с. 64.

[13] **Халаджов, Ив.** Цит.съч., с. 41.

[14] ТДДА-Т-ще, ф.45к, оп. 2, а.е. 1, л. 2/гр./; **Халаджов, Ив.** Цит. съч., с. 54.

[15] Централен държавен архив/ЦДА/, ф. 173, оп. 1, а.е. 119, л.1, а.е. 149, л. 6 ;"Държавен вестник"/ДВ/, бр.33, 10 април 1884, бр. 91, 4 октомври 1884, бр. 41, 27 април 1885, бр. 11, 29 януари 1887; КМЕТОВЕ на Община Търговище /1878-1998/. Търговище, 1998, с. 3-5.

[16] ДВ, бр. 23, 26 януари, бр. 42, 10 май 1880; ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 6, л. 2; а.е. 111, л. 4,12, 13/гр/; а.е. 319, л.2/гр./; В."Български глас", Г.I, бр. 19, 1880; БЪЛГАРСКИ алманах за 1892 г. Г. I. Пространен годишен сборник. стр. 273; ДИМОВ, В. Политическите водители на българския народ, Ески Джумая, 1932, с. 104 – 105, 189 - 190.

[17] ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 111, л. 12,13,19; а.е. 422, л. 35; СБОРНИК материалов по Гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 г. Вып. 6, СПб, 1907, с. 230; СТЕФАН Стамболов. Личен архив. Т.V. С., 1997 с. 281, 299.

[18] **Овсяный Н.Р.** Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 т.г. Т.II СПб 1906, с. 274.

[19] ДВ, бр.3, 10 януари 1887; бр.91, 18 август 1887; бр. 9, 23 януари 1888;; бр. 125, 23 ноември 1889.

[20] **Великов, Ст.** ...Цит. съч.

[21] Централен военен архив/ЦВА/, ф. 111б, оп. 1, а.е. 31, л. 228.

[22] БЪЛГАРСКИ книги. 1878-1944. Библиографски указател. Т.V. Р-Т С., 1981, с. 171, 207, 425.

[23] Сп."Наука", 1882, бр. 5.

[24] **Радев, С.** Цит.съч.; **Страшимиров, А.** Цит.съч.

[25] В. "Независимост", бр. 30, 24 декември 1880.

[26] В. "Марица", бр.685, 25 януари 1885.

[27] НБКМ-БИА, ф. 320, а.е. 14, л. 79.

[28] ДВ, бр. 33, 23 май 1881; СТОЯНОВ,Захарий. Превратът през 1881 година. Исторически възпоминания. С., 1994, с. 85.

[29] **Журдан, А.** За ролята на държавата в икономическият бит или политическа икономия и социализъм. Прев.от фр.ез. Хр.Н.Самсаров. Русе, 1883 – Вж БЪЛГАРСКИ книги 1878-1944. Библиографски указател. Т.II. С., 1981, с.425.

[30] ДВ, бр. 82, 1 ноември 1880; бр. 108, 21 септември 1882. Христо Иванов е родом от с. Медковец, Ломско. Назначен за окръжен управител като либерал. Промяната в политическата обстановка променя и политическата му ориентация – типично за несигурната и непостоянна обстановка в страната.

[31] **Стоянов, З.** Цит.съч. с. 128.

[32] Народна библиотека "Кирил и Методий" – Български исторически архив /БИА/, ф. 14, а.е. 2168, л. 1-6.

[33] **Пак там,** л. 1, 2, 3.

[34] **Пак там,** л. 3.

[35] В. "Независимост", 15 юни 1881.

[36] БИА, ф. 14, а.е. 2168, л. 6.

[37] **Пак там,** л. 5.

[38] В."Българин", бр. 370, 18 юни 1881.

[39] **Тодоров, Г.** Временно отменяне и възстановяване на Конституцията в Княжество България /1881-1883/ С., 1991, с. 56.

[40] В. "Независимост", бр. 55, 1 април 1881.

[41] БИА, ф. 14, а.е. 2168, л. 4.

[42] В."Българин", бр. 440, 11 април 1882.

[43] **Стоянов, З.** Цит.съч., с. 85, 200.

[44] В."Българин", бр. 447, 23 май 1882.

[45] ДВ, бр. 108, 21 септември 1882; В. "Славянин", бр. 17, 4 септември, бр. 24, 29 септември 1882.

[46] В."Светлина", Г. I, бр. 24-25, 20 октомври 1882.

[47] В."Български глас", Г.IV, бр. 46, 10 юли 1883.

[48] В."Независимост", бр. 75, 1882.

[49] **Халаджов, Ив.** Цит съч. с. 35. Предполагаме, че първият летописец на гр.Търговище Иван Халаджов е виждал текста или е разполагал с първични данни, тъй като е конкретен в броя на подписите и идеята на документа. Засега издирванията на оригиналния търговищки текст продължават.

[50] БИА, ф. 112, а.е. 173, л. 1.

[51] В."Славянин", бр.45, 11 декември 1882; бр.50, 1 януари; бр.52, 8 януари 1883, бр. 5, 21 юли 1883.

[52] В."Защита"/Шумен/, бр. 11, 16 април 1894 г., стр. 3.

[53] ДВ, бр.91, 21 август 1882.

[54] БИА, ф. 11, а.е. 11, л. 19; ф. 112, а.е. 173, п. 1, 13.

[55] **Пак там**, ф. 11, а.е. 12; ф. 14, а.е. 837, а.е. 422.

[56] В."Български глас", Г. IV, бр. 16, 23 март 1883.

[57] В. "Славянин",бр. 73, 23 март 1883.

[58] НБКМ-БИА, ф. 112, а.е. 171, л. 11-12; а.е. 173, л. 1-2, 13, 14.

[59] Харалмби Палазов в този период от време е умерен либерал. По-късно става стамболовист и деен член на Народнолибералната партия.

[60] НБКМ-БИА, ф. 11, а.е. 11, л. 19.

[61] В."Славянин", бр. 30, 17 септември 1883.

[62] В.""лавянин", бр. 50, 4 ноември 1883, бр. 54, 12 ноември 1883.

[63] В."Славянин", бр. 50, 4 ноември 1883; В."Светлина", бр. 58, 28 ноември 1883; В."Българин", бр. 16, 30 ноември 1883.

[64] В."Славянин", бр. 70, 20 декември 1883.

[65] Пак там, бр. 73, 29 декември 1883.

[66] БИА, ф. 320, а.е. 14, л. 79; СТЕФАН... Т. II. С., 1997, с. 293-294.

[67] Пак там, с. 62-63.

[68] **Райкински, Ив.** Врачанският край от освобождението до прага на XX век. Политически живот. Враца, 2002, с. 170.

[69] СТЕФАН...Цит.съч., с. 222-223, 293-294.

[70] ДВ, бр. 125, 23 ноември 1889; **Райкински, Ив.** Цит съч., с. 165.

СВЕДЕНИЯ ЗА ПОСТРОЯВАНЕТО НА "ПАМЕТНИКА НА СВОБОДАТА" В СВИЩОВ

ДИМИТРИНКА ПАНТИЛЕЕВА

(Свищов)

На 7 октомври 1934 г. с тържествена церемония е осветен Паметникът на Свободата, издигнат в градинката до Съборната църква на Кольо Фичето, там, където е била бесилката на която са обесени свищовските съзаклятници, участвали в бунта от май 1867 г.

Още през 1861 г. в Свищов е основан "революционен кръжок", чийто членове за кратко време нарастват, за да достигнат до пролетта на 1867 год. завидната цифра от 350-400 човека.[1] Този кръжок подпомага преминаването на български дейци и апостоли от Свищов за Зимнич и обратно, подпомага и Търновското въстание през 1862 год. като препраща революционни книги и избягали въстаници. По сведения на свищовски съзаклятници, революционният комитет е нареден като клон на Първия централен революционен комитет в Букурещ. В биографията на свищовския революционер Тома Пантелеев се казва, че през септември 1866 год. е сформиран Свищовски комитет под председателството на Григор Начович. Този комитет излъчва много дейни организатори като Георги Катранов, Янко Ванков и Георги Матев, чрез които действа за основаване на комитети и на други места. [2]

Когато се разбира, че през пролетта на 1867 год. Филип Тотю се готви да мине с четата си Дунава, в Свищов се организира чета под прикритието на "Ловджийско дружество". Взето е решение да се влезе във връзка с воеводата за да мине близо до Свищов и местната чета да се присъедини към него. На 15 май Филип Тотю минава реката при Дермен - дере и през лозята източно от Свищов, покрай манастира "Св. Богородица" се отправя към "Кадънската чешма". Призори четниците са в гората "Мазуля", близо до с.Царевец. След като свищовските младежи разбрали, че четата е тръгнала към селото, през нощта на 16 май 50-60 души се отправят към гората. Но воеводата връща почти всички, защото целта му била да не вдига въстание, а да пообиколи Балкана и да ободри духа на всички българи. Все пак от свищовци в четата се включват Сава Славчев, Цаню Бояджиев, Георги Чорбаджи Алексиев, Иван Кьор Дончев, Тодор Чешмеджи Петров, Петър Тютюнджи (убит над Дряново, на върха Чубрица), Георги х. Константинов, Тодор Шекерджи, Петър Кабакчиев, Кьор Тодор и Тодор Пейов. [3]

Свищовските революционери са забелязани от няколко турчета - пастири. Воеводата Филип Тотю ги задържа в гората, а по късно те са избити. Труповете им са намерени след няколко дни и в града започва разследване, последвано от масови арести.[4] Управително тяло на революционния комитет - Григор Начович, Димитър Анев, Петър Фандамазов успяват да избягат в Зимнич, последвани от други революционери. В "Моето пътуване по Стара планина", Панайот Хитов свидетелства, че когато отива в Белград през есента на 1867 год. заварил 15 свищовски младежи избягали през Букурещ и постъпили тук във военно училище.

В местността Пусията, при с. Лъжани, седем - осем потери обграждат четниците. Към потерите се присъединяват войски от Търново, Плевен и Севлиево. В същото време заловените в Свищов съзаклятници издават направлението на четата. Завързва се жестока престрелка и до Балкана успяват да стигнат само воеводата и четирима четника.

До 3 юни почти половината от мъжкото българско население на Свищов е натъпкано в затворите и в низамската къшла[5] на града. Почти всички младежи са затворени в казармата[6], около 60 човека от тях са отведени в Русе, където Митхад паша образува за тях съд, който ги обявява за хора, опасни за държавата. Тридесет и двама са признати за виновни и са осъдени на заточение в Диарбекир и Акия , около 30 човека са освободени, защото отричат участие в революционната организация. В свое писмо д-р Христо Танев Стамболски пише [7]:

"...В Свищов са избесени 4-5 човека, другите са откарани в Русчук да ги съдят". По заповед на Митхад паша, на площада пред новостроящата се църква "Св. Троица" са издигнати три бесилки. Пред насила събраното множество са обесени свищовските младежи Тодор Пеев, Тодор Каръкът и Иван Тончев, чиито кости по-късно са погребани под новата църква.

След като престояват около 5 месеца в цариградския затвор, заточениците са натоварени на турски морски параход и след тридневно пътуване пристигат в Самсун, от където се отправят за Диарбекир.

Свищовци не забравят своите заточеници, поддържат писмена връзка с тях и не пропускат случай да се застъпят за тях. Дори Мидхат паша, валията на Багдат ходатайства за облекчаване на положението на българите-затворници. На 16.IV.1869 г. той се среща със свищовските заточеници и след тази среща пише следното

писмо:

" До почитаемото Министерство на вътрешните работи,

Ваше Превъзходителство,

С пристигането си в Диарбекир, заточените и арестуваните там поради б ъ л г а р с к и я в ъ п р о с (разр. моя- Д.П.) българи с пълни подробности описаха пред мен своето окаяно положение и ме помолиха да се застъпя за тях.

Макар и да им се съобщи, че поради техните престъпления и злодеяния за сега не ще мога да ходатайствувам за тяхната амнистия и освобождение, добавиха, че последното им желание е било да бъде заменен арестът им с обикновено заточение и да бъдат преместени в друг град поради лошия климат на Диарбекир, а особено тоя на затвора, гдето са арестувани.

Действително, поради затворническото им положение и лошия климат, току- речи половината от тях са вече измрели, а останалите са в такова лошо положение, че и те също ще измрат в затвора, поради което заслужават ц а р с к а м и л о с т (разр.моя-Д.П.).

Ето защо, подобно на заточениците престъпници във Видинската и Нишка крепости, на които се разрешава да се разхождат свободно в тия градове, без да имат право да излизат извън крепостта, също и на тия би могло да се разреши да се разхождат както искат и да упражняват някакво занятие в самия Диарбекир, който е заграден с крепостна стена, без да имат право да излизат вън от нея. Това ще облекчи тяхното положение. Но тъй като според един член на Закона относно крепостничеството, на който член до сега не е дадено истинско тълкуване, местните чиновници не са имали куража да направят нещо, всички тия лица до сега са били в затвора.

Понеже са взети необходимите мерки да не избяга някой от тях и сме сигурни за това, както поради местните условия, така и поради техните изявления и положението им, представям Ви заедно с настоящето един списък на останалите още живи затворници с ходатайство, щото ако тяхното престъпническо наказание не им забранява да се разхождат свободно из града, то по милост и от състрадание нека тяхното наказание да бъде заменено с ограничено и определено заточение. Някои от тях пък, чиято вина е от четвърта степен и са осъдени на тригодишен затвор,... би било възможно да бъдат освободени с условие да не минават в Румелия.

.....

5 мухаррем 1286 г. От Диарбекир
17 април 1869 г. Багдатски валия Мидхат" [8]

В резултат всички живи заточеници в Диарбекир са освободени на 30 октомври 1872 год., а на 25 декември пристигат в Свищов[9]. Въпреки ужаса който града преживява с тези събития, много от революционерите продължават делото като се присъединяват към четата на Христо Ботев [10], а по-късно се включват и в опълчението, за да участват в решителните битки за Плевен, Шипка и Стара Загора.[11]

Да се издигне паметник за увековечаване паметта на борците от Свищов, пожертвали живота си за Освобождение на Родината - такава идея се заражда у признателни свищовци. На 13 май 1889 год. будни граждани създават "Комитет за увековечаване паметта на свищовските борци" ,в чийто състав влизат Димитър Ценович - председател, Хр.Н.Тодоров - подпредседател, Тодор А. Божинов - касиер, Янко Енчев - деловодител и членовете Иван Панков, Тома Пантелеев, Кр. Т. Хрулев, С. Перчемлиев, Хаджи Илия Монев, Иван Ванков и Бони Костадинов . На учредителното събрание е изработен Правилник, с който се определя целта, която Комитетът ще следва - да увековечи паметта на свищовските патриоти - борци за българската свобода, като ежегодно се отслужва панихида в първия неделен ден на месец юни; да се издигне паметник с средства от волни пожертвования, от доходите на лотарии, театрални, литературни и танцови вечеринки, от визити и други; откриването да стане най-тържествено, за предпочитане на 25-годишнината от обесването в Свищов на борците, т.е. първия неделен ден на юни 1892 год. [12] В Правилника е отбелязана още една главна цел, която си поставят свищовци - "...да се даде историческо описание на събитията по освобождението с биографически очерк на свищовските борци." Комитетът трябва да събере исторически данни за патриотичните движения в града по черковното и политическо освобождение на България и биографически очерци на починалите вече патриоти, като отпечатването на тези сведения да бъде за негова сметка. За тази цел се разпращат писма до всички свищовци, съвременници на събитията преди освобождението, в които: "...най-учтиво Ви моли да не му отказвате Вашето съдействие, като незабавно му съобщите Вашите знания, ,със който случай ще улесните съставението на историческото описание и биографически очерки, за да може да се увековечи паметъта на тези, които не пожалиха съществуването си за щастието и свободата на България." [13]

На 12 септември 1890 г. Комитетът изпраща писмо до Стефан Стамболов, тогава министър-председател:

"Високоуважаемий Господине,

За щастливи се считаме да Ви поднесем

препись отъ протокола № 23 на Комитета за увековечение паметъта на свищовските патриоти-борци за българската свобода, който въ вчерашното си заседание има честъта едногласно да Ви провъзгласи за свой почетенъ председателъ. Благоволете, Високоуважаемий господине да удостоите съ честъта Комитета, като му позволите да има най- достойний председателъ- Васъ родолюбеца Стефана Стамболова." [14]

Планът за действие е начертан и Комитетът пристъпва към събиране на средства. Началото на родолюбивата му дейност е отбелязано с полагане основния камък на паметника на 4 юли 1900 г. На този ден е отслужена панихида за упокой душите на загиналите борци, пренесени са останките на обесените от църквата "Св. Троица", където са се съхранявали в специален ковчег, до мястото, отредено за паметника. Произнесени са речи от учителите Белизар Каракашев и Янко Енчев. Със събраните до този момент средства е изработен гранитен пиедестал, а на 2 февруари 1912 г. е обявен конкурс за изработване на фигурите. Представени са девет проекта от български скулптури. Като най- сполучлив и с най- добри изгледи за художествено изпълнение журито определя този на Марин Василев. На 1 март 1912 г. е сключен договор между Комитета и скулптура за моделиране, отливка от бронз на фигурите и поставянето им върху пиедестала. [15]

С избухването, обаче, на двете Балкански войни настъпват години на застой. След последвалото обезценяване на лева са били необходими и повече средства за изпълнението на договора. Комитетът не разполага с тях, дейността му съвсем замира.

В този труден момент на помощ се притича Свищовската дружба в София, чието настоятелство по това време включва Хараламби Карастоянов- председател, членове - Й. Велчев, Методи Константинов, Ив. Манев, Николай Гергицов, Алекси Захариев и Пантелей Лушков. Дружбата изпраща своя делегация в Свищов, която да предложи на Комитета съдействие. На 7 ноември 1928 г., на проведеното общоградско събрание в Свищов, Комитетът и представителите на дружбата дават дума, че ще работят с общи усилия за събиране на помощи.

Дружбата отправя призив към всички свищовци в страната да окажат материална подкрепа за издигане на паметника. Постъпват щедри дарения от свищовски семейства, живеещи в София. През 1929 г. са събрани 50 000 лв. и Настоятелството на Дружбата влиза в нови преговори с М. Василев за отливка и поставяне на изработените от него гипсови модели. Поради разногласие по въпроса за цената е обявен нов конкурс за довършване на паметника, но нови предложения в обявения ден не постъпват. Дружбата отново се обръща към скулптура М. Василев, организира се и отливката на моделите в Италия от фирмата "Пиетро Липи". Внезапно умира М. Василев, а валутни пречки осуетяват изпращането на моделите в Италия. В този период на ново лутане, в София се настаняват скулптурите О. Коластри и А. Кастани, които откриват художествена леярница "Флоренция". На 9 август 1932 г. Комитетът и Свищовската дружба сключват с тях договор за отливка и поставяне на фигурите, заедно с една паметна плоча. На 7 май 1933 г. Ал. Божинов, Й. Велчев, Ив. Лазаров, Дудулов и Алекси Дюдюков приемат окончателно отливката. През месец юни 1933 г. леярната работилница поставя на пиедестала фигурите. Паметникът е готов за предстоящото откриване. [16]

Комитетът провежда редица събрания, за да уреди всички подробности по освещаването- определяне датата на тържеството и на задачите по подготовката по последното.

На събранието от 29 януари 1934 г. се определя 27 май като най- подходяща дата за празника, а на Софийската дружба се възлага да събере материали за издаване на брошура. По- късно датата е променена на 7 октомври, заради нередовно извършени формалности по търга, поради което Църковното настоятелство няма да може да поиска регулиране на мястото около църквата при паметника. Определят се и съставите на комисиите по тържествата: [17]

1. Комисия по тържеството- Богдан Пенев, Х. Христов, Ст. Божинов, ген. Манов, Директорът на Търговската гимназия, представител на Гарнизона, Председателя на Читалището. Задачата на тази Комисия е обща по цялото тържество, тя трябва да поддържа връзка и да дава директиви на другите комисии.

2. Квартирната комисия, включваща Помощник Кмета, Околийския управител, П. Станчев, представител на Юнашкото дружество; тя поема задължението да осигури квартири на официалните гости, да нормира цените на хотелите и гостилниците, да посреща гости и да ги разквартирува.

3. Комисия по банкета- Ботю Стойнов, Н. Спасов и ген. Дамянов. Тя определя мястото, където ще се проведе банкета - театралния салон, и гостите, които ще се поканят на него- шефове на учреждения, председатели на организации, Свищовския комитет, Настоятелството на Софийската дружба, обществеици от София, официални гости, обществеици от Свищов и опълченци. Като официални гости са поканени Иваница Иванов от Русе, Кръстю Хрулев - Русе, Областния управител- Плевен, Началник гарнизона- Плевен, Началник 5-ти пехотен полк- Русе, Г. Софроний- Търново, проф. Г. Данаилов, София, проф. Дечев - София, проф. Любен Диков- София, Д. Шишманов- София, Ал. Божинов- София, д-р Д. Станчев Варна, Ст. Танев- директор на в. "Утро"- София, свещеник Ап. Георгиев- София,

протойерей Ганчев - Пловдив, зап. ген. Пашунов- Ст. Загора, Златозара Ясен Каменова- София.

4. Комисия по увеселението - Помощник Кмета, Ап. Лисичков, Нако Иванов, Боян Павлов, Илия Хлебаров и К. Стаевски, която организира следобеда на 7 октомври-разходка с параход по Дунава до Паметниците[18] и обратно, вечерта- Градинско увеселение, на което ще свират музиките на военните и на Търговската гимназия, а Музикалното и Юнашкото дружества ще представят програма.

5. Финансова комисия, която осигурява всички средства за двудневните тържества и включва Л. Ценов, Данъчния началник, Управителя и Директора на Реалната гимназия.

6. Комисия по украса на града- задачата ѝ не е лека - да замаскира някои места в града, които биха загрозявали тържеството, да украси гарата, да почисти града, обществените и частните сгради да се украсят с националния флаг и зеленина. В тази комисия са избрани участъковия инженер, инж. Енчев, Пинтаков, Скарлат Николов, Вахак Айданян, Борис Алексиев, Лазар Бояджиев, общинския кондуктор, Л. Шопов, г-жа Петрова - учителка.

Изпратени са официални покани на Техни Царски Височества, до министрите, до всички градски кметове, до Началника на плевенския Първокласен гарнизон, до Командира на 5-ти дунавски полк - Русе.

На събранието на Комитета от 28 септември окончателно се определя програмата, по която ще протекат тържествата: [19]

"Събота 6 октомврий 1934 год.

1. Посрещане Гостите
2. Произвеждане Заря съ Церемонии отъ Гарнизона и Организациите при Паметника въ 19 и половина часа

Неделя 7 октомврий 1934 год.

1. Посрещане Гостите
2. 9 часа сутринта- Предъ Паметника- Изложение отъ Председателя на Комитета по Въздигане на Паметника
3. Освещаване и откриване на Паметника
4. Поднасяне Венци
5. Церемониаленъ Маршъ
6. Обедъ на Поканените
7. Народни хора и Веселия: Разходка по Дунава до Паметниците, гдето са минали Руските Освободителни Войски Дунава и близо до минаване Дунава отъ Филипъ Тотювата чета, Разглеждане на Града и Забележителностите му- Къщата Музей на Алеко Константинов, Търговската гимназия с музея и др.
8. Вечерта въ Градската Градина - Градинско Увеселение."

Събитието намира широко отражение в печата. Ген. Дамянов е натоварен от Комитета да хроникира тържествата в Свищовските вестници, а Свищовската дружба поема ангажимента да извърши същото в София.[20] Кореспондентът на софийският вестник "Утро", който присъства на тържествата, изпраща обширен материал до редакцията:

"...Въ 9 часа започна църковната служба, извършена от заместника на търновския митрополит- епископ Софроний Знеполски, въ съслужие съ свещениците от цялата околия- над 40 души... На площада, предъ входа на градинката на паметника се издига разкошна арка...Малко преди 10 часа целиятъ площадъ ековa отъ продължително "ура". Музиките свирятъ "Шуми Марица". Отъ дъното на площада, подкрепанъ от действуващи офицери отъ гарнизона, едвамъ пристъпя престарелиатъ поборникъ - революционеръ Никола Славковъ, на 87 години, един от двамата останали живи другари и сподвижници на Хр. Ботев, Ф. Тотю и другите наши великани на възраждането ни...Точно въ 10 часа пристига...и министъра на съобщенията г. Н. Захариевъ...Той ще открие паметника отъ името на правителството...Църковната служба е свършена..., предъ паметника, кметътъна града г. Богданъ Пеневъ даде отчет...Следъ кмета, министъра на съобщенията г. Н. Захариевъ откри паметника...Той е нещо наистина величествено. Високъ е надъ 10 м. и композицията се състои отъ две фигури- горе Богинята на Свободата- а долу въ подножието на площадката- младъ български революционеръ...Войсковите части, родолюбивите организации и учащата се младежъ минаха церемониаленъ маршъ предъ ген. Филиповъ...На обедъ свищовската община даде въ градското казино голямъ банкетъ отъ 250 куверта...На банкета бе получена следната телеграма отъ Н. Величество отъ двореца Евксиноградъ:

"На Комитета и на гражданството благодаря отъ сърдце за любезната покана и съжелявамъ много, че ми е невъзможно да бъда между Васъ на голямото тържество. Поздравлявамъ Ви съ освещаване издигнатия въ града Ви паметникъ, съ който се увековечаватъ делата на самоотвержените свищовци-мъченици и борци за свободата на българския народъ. Като се прекланямъ предъ тяхната светла паметъ, изпращамъ моите поздрави и най- искрени благопожелания на живите дейци и на свищовското гражданство съ горещи пожелания за преуспяването на града Свищовъ.

Царътъ"

Следъ обедъ гостите разгледаха забележителностите на града...Цялото тържество се предаваше по "Родно Радио". [21]

Този паметник, заедно с Братската могила в местността Паметниците, там, от където започва освободителният поход на руските войски, са най-почитаните места в града, защото те бележат два важни момента по пътя към нашата Свобода - самостоятелният опит за отхвърляне на чуждото владичество в 1867 г. и героичният подвиг на руси, българи, румънци и финландци в началния етап на Освобождението на България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Чернев, Атанас А.**, Русчушките тъмници или българската революция на 1867 година, Олтеница, 1876 г., с. 5 и сл.

[2] **п. Христов, Г.** Свищов в миналото (86-1877), Свищов, 1937 г., с. 202 и сл.

[3] **Пак там**, с. 205; **Ганчев, Ст.** Свищов (принос за историята му), Свищов, 1929 г., с. 325 и сл.

[4] Документи за българската история, т. 3, док. № 779- показания на Костаки Димитров от Русе, секретар на Филип Тотю

[5] низамин (турско-арабско, войник от редовната войска) къшла (тур., казарма)

[6] **Чернев, Атанас А.**, Цит. съч., с. 15, 23 и сл.

[7] Писмото е цитирано от Г. п. Христов, Цит. съч., с. 249.

[8] Документи за българската история, т. 3, док. № 796.

[9] От заточените в Диарбекир 32 свищовци на 24 декември се завръщат само 19 от тях, на 27 декември още петима, двама умират още по пътя за Мала Азия, шест умират там, един се завръща след като посещава Йерусалим. Заточените свищовци, участвали в четите на Хаджи Димитър, Стефан Караджа и Христо Ботев са освободени след Освобождението- Марин Николов, Колю Нейков, Марин Нейков, Сава Пенев и др. техни другари.

[10] Ботеви четници от Свищов: Иваница Данчев, Георги Матев, Петър Ванков, Георги и Коста Апостолови, Прокопи Дянков, Атанас Алексиев, Христо Ламбев, Петър Стателов, Никола Славков.

[11] Само от Свищов и околията в редовете на българското опълчение се включват около 350 човека.

[12] **п.Христов, Г.** Цит. съч., с. 445; Свищов в епохата на Възраждането, Издава свищовската дружба в София, С., 1934г., с. 5 и сл.; Правилник на Комитета, Исторически музей-Свищов, инв. № IV-224.

[13] Писмо до свищовските граждани, Исторически музей-Свищов, инв. № IV-229

[14] Писмо от Комитета до Ст. Стамболов, ИМ -Свищов, инв. № IV- 226.

[15] Свищов в епохата на Възраждането, Издание на свищовската дружба в София, С., 1934 г., с. 6

[16] **Пак там**, с. 9

[17] Папка с протоколи от заседанията на Комитета, ИМ - Свищов, инв. № IV- 434.

[18] Местността Паметниците е историческо място, намиращо се на около 2 км. източно от Свищов, където руските войски форсират р. Дунав на 27 юни 1877 г.

[19] Папка с протоколи, инв. № IV- 434.

[20] Материали за Свищов през Възраждането, за свищовските борци и будители и за празника излизат във в. "Свищовски известия", в. "Дунав", в. "Нови дни", в. "Вестник на вестниците", който посвещава на града целия си брой от 2 октомври 1934 г., и във в. "Утро".

[21] в. "Утро", ИМ - Свищов, инв. № IV 434.

"СЛЪНЦЕТО НА СВИЩОВ" - Д-Р ДИМИТЪР ПАВЛОВИЧ

ИВЕЛИНА ИВАНОВА

(Свищов)

"Поради добрините, които е вършил на населението, го наричали "Слънцето на Свищов".

Щастливото семейно огнище на прославения свищовски възрожденски учител Христаки Павлович и Севаста Илиева Цанкова - потомка на патриотична свищовска фамилия- дарява нашата културна летопис с две ярки имена, увенчани с лавъра на безсмъртието: д-р Димитър Павлович и Николай Павлович.

Д-р Димитър Христакиев Павлович е роден в Свищов на 26 септември 1834 год. Детската му люлка е залюляна под стряхата на известното Петропавловско училище в Долната махала .В същото това училище, в което са отделени помещения за жилище на учителя и семейството му.Тук той отглежда и своето многолюдно домочадие.

Едва 14-годишен, Димитър Павлович остава без бащина закрила и подкрепа.През 1848 год. Христаки Павлович умира от холера, пренесена от Индия :

"Само в Свищов тя вземала по 15 и повече жертви дневно."[1]

Целият град е потресен от загубата на именития учител.На следващата година втори тежък удар сполетява осиротялото семейство - майката Севаста също почива. Петте братя и три сестри остават сираци.

Осиротелите деца се приютяват в домовете на близки майчини роднини, но главно вуйчо им Яков Илиев Цанков поема грижата за тяхното отглеждане и възпитание.И още от ранна възраст Димитър Павлович храни към вуйчо си най-чисти чувства на признателност и синовна обич.В едно свое писмо той казва :

"Ала вуйчо е човек неоценим. Неговите трудове за мене не ща никога да забравя".

Освен вуйчо му и близките роднини за образованието и възпитанието на Димитър Павлович поемат определен дял още Свищовското читалище и букурещкото благодетелно общество. Една от основните задачи, залегнали в програмата на Свищовското читалище, е изпращането на даровити свищовски синове да получат образование в чужбина. Един от първите свищовци, ползвали за образованието си обществена помощ, е именно Димитър Павлович. Съхранява се документ от 15 юли 1856 год., който потвърждава това :

"...Съгласява се обществото св. Преображения, т.е. читалището в Преображенската махала, за да проводи господин Димитрия Хр. Павловича в Виена ради учения и му определява по шестотин сребра всяка година за четири цели години."[2]

Срещу тази подкрепа Павлович обещава като завърши курса си на обучение, да се завърне в родния град и да върне сумите на онези, които са му помогнали.

От 1856 до 1860 год. Димитър Павлович учи в гимназията в Белград и я завършва с отличен успех. След това той заминава за Прага, където учи философия при именити европейски професори, но само два семестъра. Тук решава да започне да учи медицина, затова напуска Прага и записва медицина във Виенския университет. Завършва през 1864 год. с висок успех и докторска диплома.

През престоя си в чужбина (от 1856 до 1864 год.) Димитър Павлович не забравя нито за миг отечеството си. Следи с интерес развоя на политическите събития на Балканите. Вкусил от плодовете на културата и свободата в напредналите страни, избистрил и укрепил националното си съзнание, той е готов да се отдаде изцяло на народната служба, да работи и да се бори за защита на потъпканите народни права и свободи. Когато Георги С. Раковски отправя от Белград призив към българските патриоти да се строят под знамето на Белградската легия, един от първите бойци е българинът от Виенския медицински университет Димитър Павлович.От април до края на септември 1862 год. той участва в битката за изгонване на турския гарнизон от Белград и от другите големи сръбски градове.Заедно с него в легията участват Ильо Войвода, Караджата и Левски, Васил Друмев и Христо Македонски, Иван Касабов и много други български патриоти от различните части на родината.Освен Д. Павлович в легията взимат участие и пратениците на свищовския революционен кръжок Тома Пантелеев, Иван Панков, Димитър Каракашев и Киро Абаджиев, сестрин син на Г. С. Раковски. Задачата на Димитър Павлович в легията е да организира връзките на създаденото "Началство" с комитетите вътре в страната. Да изгради сигурни канали и здрава верига от посреднически звена. Роднят град на Павлович-Свищов, е определен за главен събирателен център на сведения от цяла

северна България. От Свищов сведенията и кореспонден-цията се прехвърлят в Зимнич, където ги приема Яков Илиев Цанков - вуйчо на Павлович.

От 1864 до 1866 год. д-р Димитър Павлович работи като лекар в Стара Загора. Отдаден на лекарската си практика, д-р Д. Павлович прилага нови методи и средства за борба с болестите. Развива широка професионална и обществена дейност, непознати дотогава в живота на града. Изнася "сказки" против употребата на спиртни напитки. Води непримирима борба с предразсъдъците и пагубното влияние на самозваните лечители.Открива в града аптека и отделя аптечната дейност от медицинската служба. Привлича за работник в аптеката известния виенски аптекар Розен. Така д-р Павлович полага основите на здравеопазването и лечението с модерни принципи и методи.

В Стара Загора той бързо спечелва обществените среди. Като лекар-специалист и като високопросветен българин нему се поверява и поста председател на училищното настоятелство. И в областта на образованието и възпитанието на българските деца д-р Павлович предприема и осъществява много реформи: разделя учебния курс на две степени-начална с тригодишен курс и класна - с петгодишен период. Въвежда в учебната програма нови дисциплини, които се изучават в училищата в западните страни. Тази стъпка има смел, революционен характер за онова време. Чрез брат си, Николай Павлович, издирва най-подготвените хора за учители в класното училище, а самият той преподава безвъзмездно няколко предмета - физика, химия, ботаника, зоология и антропология. Въвежда задължителното изучаване в класното училище на руски език. Той намира подкрепа в лицето на своя брат, който му помага в превеждането от немски на български език учебници и помагала за обучението в горния курс.

От есента на 1866 год. до края на 1890 год. д-р Павлович заедно с брат си работи в Свищов. Той знае, че има задължения към своите съграждани за подкрепата, която са му осигурили през време на следването му в чужбина. Цялото гражданство, и българи и турци, го посрещат с открита радост и задоволство. Турските власти го назначават на поста градски лекар.Тук д-р Павлович си построява собствен дом в близост до църквата "Св. Преображение".

За да постави на здрави основи медицинското обслужване на населението, той открива своя аптека в града. За кратко време си извоюва добро име и висок авторитет в средите на цялото градско население. Отзивчив и сърдечен към всички, той става най-търсения и желан гост във всеки дом. Когато пък спасява от смърт една от кадъните на бея, задавила се от динена семка, влиянието и доверието му главно сред турското население пораства неимоверно бързо. Разнася се слух из града: "Докторът върши чудеса, умрели хора съживява".

Именно тази законно завоювана позиция главно в средите на турското население д-р Павлович използва извънредно тактично и умно, за да защитава народните интереси.Той издига своя авторитетен глас за защита на свищовските борци за народна кауза, съдени и заточени в Диарбекир за участието им в "Свищовската буна" от 1866-1867 год. Негово дело е извличането на удостоверения от всички свищовски "каази"(общини), подписани и подпечатани, за да послужат като гаранция пред затворническите власти и да бъде облекчена съдбата на свищовските патриоти.

Благородството на характера, проявите на хуманизъм и отзивчивост- това е основата, върху която изниква прозвището му "Слънцето на Свищов".

По време на Априлската епопея хиляди бежанци от Тракия, Средногорието и Балкана търсят спасение на север от Дунав. В Свищов д-р Павлович полага огромни грижи за облекчаване на страданията им. Болните лекува даром, като отпуска безплатни лекарства от своята аптека. Много други, ранени или болни, приема в собствения си дом. Този родолюбив и хуманен жест намира потвърждение в свидетелството на Марко Балабанов. Той пише:

"...Аз лично бях свидетел на неуморния труд, който д-р Павлович полагаше за лекуването на тия наши нещастници-съотечественици. Той помагаше с всичко, с каквото можеше, на тия нещастници: освен дето ги преглеждаше даром, но отпущаше даром и лекарства от собствената си аптека, а на някои даваше дори и подслон в доста голямата си къща."[3]

Д-р Димитър Павлович вън от своите огромни професионални задължения взема живо участие в културно-обществените прояви на града. За това признателното гражданство на общочиталищно събрание, свикано на 14 февруари 1871 год., взема единодушно решение: "да не се събира дългът от 28 000 гроша на д-р Павлович, издържан от читалището при следването му във Виена, като д-р Павлович, според обещанието си, се завърнал и служел в града". Същият бил определен занапред да бъде настоятел на общополезните заведения в Свищов.[4]

Освободителната война 1877-1878 год. заварва д-р Павлович като най-известната личност в града. Заедно с другия именит свищовец, д-р Георги Атанасович, професор в Букурещкия университет, откриват първата българска болница в Свищов, за да лекуват болните и ранените бойци и опълченци.

По това време къщата на доктора е средище на българската интелигенция. В града работят първите граждански управления в страната и в тях участват видни свищовци и други български общественици. В неговата къща, издигната до

стария турски конак, се събират на срещи за обсъждане на положението на родината най-видните управници на града: Марин Дринов, Григор Начевич, Марко Балабанов и много други.

В периода 1890-1899 год. и от 1904-1906 год. д-р Димитър Павлович работи в София като старши лекар в Александровската болница и като софийски окръжен лекар. Следи с жив интерес развитието и постиженията на медицинската наука в Европа. През 1891 год., вече 57-годишен, той отива в Берлин, за да специализира способа на д-р Кох в борбата с туберкулозата.

За една учебна година, 1889-1890 год., д-р Павлович се връща отново на служба в родния си град и заема поста училищен лекар в Държавната търговска гимназия "Димитър Хадживасилев". Именно поради застъпничеството на д-р Павлович пред родственика му имаме осъществено дарението на Д. Хадживасилев от 240 000 златни лева, с което днес се издига в центъра на града монументалната сграда на търговската гимназия.

Книжовното наследство на Димитър Павлович се ограничава в две творби, "Черти из живота и дейността на първия български исторически живописец Николай Павлович (1834-1894 год.)" и "Черти из живота на Димитър Хадживасилев, свищовски благодетел", печатана през 1909 год.Две творби, които осветляват съществени събития от летописа на Свищов.

Жизненият път на д-р Димитър Павлович завършва на 13 септември 1911 година в София.

БЕЛЕЖКИ

[1] "Сто години народно читалище - Свищов, 1856-1956 г."
[2] Юбилеен сборник на Свищовската държавна търговска гимназия "Д. Хадживасилев" 1884-1934 г., с. 31-39.
[3] Г.П.Христов,"Свищов в миналото", 1937 г., с.199-202.
[4] "100 год.народно читалище в Свищов, 1856-1956 г.", с. 43.

СПИСАНИЕ "САМОУПРАВЛЕНИЕ" – ИЗРАЗИТЕЛ НА ПОЛИТИКАТА И ИНТЕРЕСИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩИНА ПРЕЗ 20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

ВИОЛЕТА ПАВЛОВА
(Велико Търново)

Цялостната дейност на българската община е неразривно свързана с развитието на местното самоуправление. От Освобождението до днес на преден план в уредбата на държавата стои въпросът за правилното съчетаване на централистичното начало с децентралистичното, т.е. за взаимодействието и баланса между централната и местна власт.

Изхождайки от натрупания опит и традиции през вековете, съобразявайки се с нуждите и изискванията на новото време, депутатите от Учредителното събрание, заседавало във В.Търново от 10 февруари до 16 април 1879 г., единодушно защитават правомощията на общините, твърдо убедени, че те трябва да имат почти пълна независимост от централната администрация. В хода на дебатите младият народен представител Константин Стоилов заявява: "Ний трябва да се стараем у нас да се развият много центрове на политически и обществен живот. Това е началото на децентрализацията, която Франция с мъка се стреми да постигне и което дава силата на Англия и Америка. Другото начало е началото на централизацията, според което правителството прави всичко. Нашето отечество трябва да състава едно цяло, но в същото време да гледаме щото да съставим отделни центрове, които в миниатюрен вид да представляват цялото и на които конституцията да гарантира самоуправлението ..."[1]

Принципът на самоуправление на общините заляга в първата българска конституция. Член 3 от гл. I постановява: "Територията административно се дели на окръжия, околии и общини. Особен закон ще се изработи за наредбата на това административно деление върху начала за самоуправление на общините".[2] Но в издадените впоследствие законодателни актове, регламентиращи общинското управление, този принцип намира твърде ограничено отражение.

Настъпилите в България след Първата световна война социални и икономически промени налагат общинските управници да потърсят допирни точки за разрешаване на сходни задачи, да координират усилията си за излизане от тежкото финансово положение на общините, обединявайки се в общ съюз. Начело на повечето общини през 20-те години на XX век застават млади и образовани хора, които проявяват стремеж към основно демократизиране на управлението на общините и конкретна творческа дейност в тях. Под влияние на Международния съюз на градовете и по инициатива на Русенската градска община на 22 и 23 октомври 1923 г. в София се провежда първата конференция на градските кметове, на която се обсъжда въпросът за финансовата стабилност на общините. Поставя се въпросът за образуване на Съюз на общините и общинските дейци и изграждане на единна общинска политика в страната.[3]

От месец януари 1925 г. в гр. Русе започва да излиза списание "Самоуправление" като изразител на политиката и интересите на самоуправителните тела в България. Редактор е русенският кмет Христо Стоянов, член на Временния изпълнителен комитет, подготвящ учредителен конгрес на Съюза. Списанието се списва от бивши и настоящи кметове, помощник-кметове и председатели на Постоянни комисии към Окръжните съвети. Между тях са: П. Стоянов – кмет на Варна, Н. Савов – кмет на Враца, Ил. Кожухаров – кмет на Габрово, Ив. Рашков – кмет на Копривщица, К. Камбосев – кмет на Разград, Д. Владов – пом. кмет на Русе, Т. Бончев – председател на Търновската постоянна комисия, В. Бахаров – гл. секретар на Търговската индустриална камара – Русе.

В уводната статия на първи брой Хр. Стоянов очертава главната задача на своето издание: да публикува материали за теоретичната и практическата страна от работата на изборните учреждения – община и окръг, за да подпомогне "новата генерация общински дейци, за да турят чрез своя ум, такт и морал началото на една нова ера в живота на нашите самоуправителни тела".[4] На страниците на списанието се разглеждат въпроси, свързани с автономията на общините, промяната на законите, засягащи общинското самоуправление, окаяното финансово положение, продоволствената криза, липсата на система и единство в дейността им, необходимостта от създаване на Съюза на градските общини в България. По съдържание материалите са разпределени в следните раздели: теоретически отдел, белетристика, впечатления и писма, практически отдел, професионални задачи и борби, телефонен пост – въпроси и отговори, културен преглед в чужбина и у нас – впечатления от работата на общините, книжнина. От списанието излизат четири книжки през месеците: януари, февруари, март и юни 1925 г., финансирани основно от кметската заплата на редактора. Четвъртият брой излиза със закъснение от една

година поради заболяване на Хр. Стоянов и общинските избори през ноември 1925 г. Затова датата на корицата е април 1926 г.

На 18 октомври 1925 г. в София се провежда Учредителния конгрес на Съюза на българските градове.[5] Съюзът се създава като доброволно обединение на градските общини, за да ги подпомага при ежедневната им практическа работа. Своята главна задача той вижда в търсене на конкретни форми и способи за ефективно реализиране на принципа за самоуправление на общините. В чл. 1 на устава е записано: "Съюзът има за цел да даде на своите членове необходимата документация, която да улесни изпълнението на тяхната служба, като организира проучването на всички въпроси, свързани с общинската политика, и публикува получените резултати".[6] В изпълнение на това третото редовно заседание на Изпълнителния комитет на съюза, проведено на 19-20 юли 1926 г., решава да започне издаването на месечно списание "Самоуправление". Според решението списанието е теоретичен орган на Съюза на градовете в България. То започва да излиза, "за да може съюзната мисъл да намери свободно място за изказване и обсъждане на наболели и актуални въпроси из живота на общините" и за осъществяване на постоянна връзка между общините и Изпълнителния комитет. В редакционния комитет влизат: Христо Стоянов (Русе), Иван Дечев (София) и Илия Кожухаров (Габрово).[7] От година първа, книжка четвърта редактор е Иван Дечев. Той единствен е на щат в Секретариата на Съюза на длъжност касиер-редактор. Списанието излиза в седем годишнини по десет книжки. Първият брой е от 1 септември 1926 г. През година седма излизат пет книжки, последната е от март 1933 г. Първите две години е отпечатано във формат с размер 32 X 24 см, а през следващите е намален на 24 X 16 см с цел "по-лесно да се чете, подвързва и носи в джоб". Списанието се печата в печатниците "Елисей Петков" и "Дунав", София, в тираж 1300 – 800 броя. Редакцията се помещава в сградата на Търговския кооперативен дом на ул. "Алабинска" № 35. Списанието се издържа от членски внос и абонамент. Годишният абонамент е 120 лв.

В книжка първа на новото издание е очертана главната задача: "да подпомогне, улесни, осветли и насърчи усилията на нашите общинари и общински деятели", да се превърне в свободна трибуна за техните мнения и проекти, за преуспяването на нашите изостанали градове. Девизът на общинските институции по пътя към истинско градоустройство е познание, труд, пестеливост и широк замах. Списанието посочва и какви материали ще се публикуват: указания от теоретичен и практически характер на различните опити, реформи и мероприятия, хроника на всяка по-важна вътрешна или международна акция, които засягат интересите на градските общини. Идеята е списание "Самоуправление" да помогне за придаване нов облик на общината, която да се отърси от старото, рутинното, партизанското и да служи за материалния и духовен напредък на гражданството.[8] По съдържание то е предназначено за общинските съветници, деятели и чиновници в общините. За да стане интересно и за по-широк кръг читатели, редакцията отправя молба до кметовете, да изпращат съобщения за всички по-важни, извършени или проектирани мероприятия, които ще се поместват на страниците му.[9] По този начин общините обменят опит, насърчават се в полезни инициативи и допринасят за издигане на гражданското съзнание.

През първата година от излизането на списанието в редакцията са получени повече от 38 писма на учреждения, редакции и отделни лица, които изказват своето задоволство от списанието и считат, че е единственият сполучлив опит в тая област у нас. В направената равносметка по повод едногодишното излизане на списанието е отчетено, че то отлично обосновава идейните насоки и ориентировката на Съюза, строго спазва политически и религиозен неутралитет. Но агитационната и организационната работа на Съюза, практическата работа, която вършат и има да вършат общините, са слабо отразени.[10] Третият съюзен конгрес, проведен през ноември 1928 г., намира, че то се списва напълно в духа на конгресните решения и е главно средство за пропаганда на общинската идея. Горещо препоръчва съюзния орган на всеки радетел на голямото и сложно дело за преуспяването на българската община. Вменява в дълг на общините да проявяват по-голяма инициатива за разпространението му.[11]

Списание "Самоуправление" представлява интерес от няколко страни. То защитава авторитета и интересите на общината като орган на местно самоуправление пред централната власт. Последователно и точно прокарва децентралистичното начало, без да отрича правото на държавата да упражнява контрол, особено върху финансите. Помества статии за всекидневната общинска работа от благоустройствено, стопанско, просветно и санитарно естество, публикува информация за многостранната дейност на Българския и Международния съюз на градовете.

Усилията на Съюза на българските градове от основаването му са насочени към разширяване и усъвършенстване на общинското законодателство, тъй като в действителност общините не са автономни, а са нещо средно между чисто административна единица и самоуправително тяло. Те са под опекунството на централната власт, като се започне от изработването на бюджета, който е най-висшият акт на едно самоуправително

тяло, и се стигне до назначаването и уволнението на общинските служители. При подготовката на бюджета законодателят е ограничил правото на общините да подбират своите приходи и да правят своите разходи с оглед на специфичните условия, при които дадена община е поставена да работи. Окръжната постоянна комисия има право да преглежда и се произнася по бюджетите на градските и селски общини. Бюджетът се утвърждава или не от Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ), което може да прави изменения, вписвания, зачеркванията и да контролира изпълнението му. Наистина кметът има право да издава заповеди, включително и за назначаването на служителите, но по силата на чл. 80 от Закона за градските общини (ЗГО)[12] всички тези заповеди могат да се отменят от Окръжния управител или Министъра на Вътрешните работи за столицата. Принципът на избираемостта на членовете на Общинския съвет е суспендиран от чл. 22 на същия закон, който казва: "Членовете на градските общински съвети, кметовете и помощниците им се утвърждават на длъжност и уволняват от нея с княжески указ по представление на Министъра на вътрешните дела, съгласно с настоящий закон"[13], т.е. правото на държавната власт в случая е по-голяма от правото на гражданите.

Списание "Самоуправление" става изразител на единодушната воля на общинските деятели да се преустанови с политиката на постоянно отлагане изработването на нов закон за общините, който да отговаря на новите стопански, социални и културни условия. Законите за градските и селските общини от 1886 г. с всички допълнения и изменения не гарантират финансовата, стопанската и административна автономия на общините. Те се явяват спънка за по-нататъшното развитие на общината като творчески институт, защото общинската действителност далече е изпреварила законите. В публикуваните материали се предлага при изработването на новия закон да вземат участие общините и Съюзът на градовете. Законът да е изграден на принципите на: общинската автономия и разумното вмешателство на централната власт, изборното начало по отношение на кмета, кметството и общинския съвет, стабилност на общинските финанси, ограничаване възможността за разтурянето на общинските съвети, преди да е изтекъл срокът, за който са избрани, решенията на общинските съвети да влизат в сила без одобрението на административните органи и да се обжалват само пред Върховния административен съд. МВРНЗ да вземе мерки за унификацията на многобройните и противоречиви закони, издадени от различните министерства, засягащи управлението на българските общини, което да доведе до тяхното единодействие.[14] Съюзът декларира готовността си за всестранна помощ както на кабинета, така и на всички депутати, които застават близо до общинските проблеми и са готови да подкрепят тяхното решаване. През 1930 г. правителството на Андрей Ляпчев внася за разглеждане и обсъждане в четвъртата редовна сесия на Двадесет и второто обикновено народно събрание законопроект за общините.[15] Но той не става закон. Надделява влиянието на авторитарните разбирания за управлението на самоуправителните тела.

Отстраняването на недъзите в изборните учреждения се сочи в списанието като мярка, без която е немислимо обновлението на общинското самоуправление. Поставя се въпросът за повече стабилност, оперативност и приемственост в работата на общинската управа. Необходими са качествени промени при извършване на общинските избори. Предлага се кметовете да се избират направо от гласоподавателите. За да изпълнява своите функции общината трябва да има умни, опитни, мъдри и честни личности, от които зависи нейния голям и малък напредък. "Общината не е място за опити – пише Христо Семерджиев – да се бръсне на чужда глава. Там трябва да се отива с подготвена програма с улегнал мироглед по обществените работи. Ето защо за нашите общини са потребни най-вече практици, хора на живота, които са вече успели да създадат нещо свое и да го запазят. Теоретиците само ще играят ролята на съветници. Това нещо трябва да се разбере от управниците в страната, ако искаме да вършим работа, а не да удовлетворяваме амбиции и желания на разни приятели и да се чудим после че не вървят общинските работи."[16] Кметът трябва да притежава такт, разумна силна воля, чест и далновидност, добродетели, които биха донесли успех в управлението. Списанието напомня на своите читатели: "Преди да управляваш, сам направи усилия да бъдеш достоен за властта, технически и морално. Защото да управляваш е нещо страшно обширно, мъчно и сложно".[17]

Общинските избраници трябва да имат подкрепата и съдействието на гражданите във всекидневната си творческа и разнородна работа. Самоуправлението не се подарява, а се извоюва чрез гражданско съзнание и политическа зрелост.[18] Н. С. Тафров в два свои материала "На какво се дължи слабия интерес на гражданството към общината"[19] и "Как да засилим интереса на гражданството към общината"[20] подробно разглежда причините за гражданската незаинтересованост. Те са субективни – характерните за българина останали от робството черти – затвореност, подозрителност, апатичност към обществените работи и обективни – порядките на градските общини, законите, формите и рамките, в които се движи и развива общинската политика. Според автора, за да се предизвика в

гражданството по-голям интерес към общинските работи и да се приучи да гледа на тях като на свои, следва основно да се преработи ЗГО, който е неясен, на места и противоречив. Измененията да засегнат преди всичко начина на одобрение на по-важните решения на Общинския съвет и общинския бюджет. Съществуващите държавни фондове, които поглъщат голяма част от общинските приходи, да се намалят до минимум, а средствата да се използват за нарастващите градоустройствени и социални нужди. Да се прекрати с политиката на прехвърляне на държавни разходи върху общините. Последните да се освободят от издръжката на училищата, а изплатените суми да им бъдат върнати. Да се освободи общинската управа от вредната за нейната работа партизанщина и партийност. Общината трябва да се управлява от най-първите граждани, издигнати по ум, със силно развито обществено чувство и надарени с упорита воля, подготвени за благородната и тежка задача на общински управници. Ако те са партийни членове, да защитават интересите на местното население, освободени от тесните партийни указания. Административната работа на общината да се уреди така, че исканията на гражданите да бъдат удовлетворявани правилно и бързо. Гражданите трябва да добият впечатление, че когато отиват в общината, отиват в едно учреждение, където оплакванията им ще бъдат чути, нуждите в кръга на възможното задоволени, съветите и мненията им взети под внимание. За установяване на по-тесен контакт между гражданите и общинарите се предлага издаването на общински вестник, като орган на гражданската община.

Поради настъпилата криза и стопанската стагнация в началото на XX век българските общини са лишени от достатъчно средства за дейността си. На проведената през февруари 1928 г. четвърта съюзна конференция всички общини от най-малката до столичната излизат пред правителството с едно основно искане – повече средства за нуждите на общината, т.е. държавата да подпомага общината, а не както става на места да отнема средствата и ресурсите ѝ под формата на всевъзможни фондове.[21] Но идеята за самоуправлението е в тясна връзка с идеята за самопомощта. Затова Съюзът отправя апел до всички общини да вземат в свои ръце стабилизирането на финансовото си положение. Особено внимание списанието отделя на подготовката на общинския бюджет. Той трябва да бъде изграден върху основните принципи: искреност, творчество, икономия и закрила на икономически слабите слоеве, строго спазване на ЗГО и правилника за приложението му. Приходната част да е сбор от действително събираеми суми. Разходната – сбор от действително неотложни и нужни разходи. Извънредни разходи да се покриват от извънредни приходи. Задължителна е бездефицитността на бюджета. Общините изразходват 70% от постъпленията си за заплати, веществени разходи и фондове, а за всички други нужди остават 30%, което е крайно недостатъчно. За да се променят нещата, самите общини трябва да съкратят разходите си до минимум, да намалят персонала до най-необходимия, да стабилизират бюджета си, като установят размера на приходите си. Общинският бюджет, в който намира израз финансовата политика на общината, да бъде съставен така, щото разходите да се определят непременно в зависимост от действителните приходи. Препоръчва се да се ползва опита в Швейцария, Белгия и Франция.[22]

Силата и значението на общината се мери с нейната финансова и стопанска мощ. На страниците на списание "Самоуправление" се посочват ония приходни източници, които да улеснят и подпомогнат изнемогващите общини и тяхното голямо парично затруднение вследствие на войната. При финансови трудности да не се продава замеделска земя, а да се пази и пести наследеното, да се купува ново, да се модернизират имотите. Рационализиране на общинските стопански предприятия, били те индустриални, търговски, земеделски или горски. Да се индустриализират продуктите от земеделското стопанство и скотовъдството и се изнасят готови фабрикати. Това ще създаде големи ресурси, работа на безработните, ще оживи размяната и търговията и ще осигури постоянни приходи в общинската каса.[23] Общините да работят за улесняване по всички възможни начини на частната инициатива. Да дават част от своите места на концесия за построяване на доходни сгради: магазини, фабрики, хлебарници, локали, жилища и др., като след изтичане на концесионния срок ще ги експлоатира самата община. Тук е необходим строг контрол, внимание и съобразителност при определяне на таксите. Те задължително са в зависимост от разноските плюс един редовен и умерен процент на печалба. Предпочитана е смесената система за строеж, при която чуждестранни общини участват със свои капитали.[24] На вниманието на МВРНЗ се предлага общините да имат право да облагат по своя преценка свободните капитали с прогресивен данък, да се извършват промени в определянето на местните такси с цел постигане на съизмеримост с разходите за извършените услуги, част от държавните приходи да се прехвърлят на общините.[25]

Главното перо в приходната част от бюджета на общините е от стопанска дейност. През 1927 г. е издаден Закон за общинските стопански предприятия.[26] Но той повдига редица въпроси, които се коментират в списанието. Те са свързани с взаимоотношенията на общината с обществено-

икономическите групировки, каквито са разните индустриални, търговски и занаятчийски сдружения и кооперации, за необходимостта от специален кредитен институт, който да обслужва българската община, т.е. за създаване на кооперативна общинска банка.[27] За подпомагане и активиране на малките и материално слаби общини се препоръчва сдружаване на няколко общини на основата на обединените, целенасочени и задружни усилия за осъществяване на мероприятия, свързани с големи финансови средства като водоснабдяване, електрификация, поддръжка на училища и др.[28]

При новите условия на финансова независимост общините стават инициатори за нов ред на отчетност. Съюзът препоръчва въвеждането в градските общини на двойното счетоводство на Алфонс Руф, което с най-малко изразходване на време, сили, средства и разноски постига целите и задачите на едно образцово счетоводство. Дава възможност за улеснено установяване на фалшификации и опростено ревизиране, по-рационално е и с по-голяма прегледност и контрол.[29] Основната общинска служба, финансовата, трябва да отговаря на следните общи условия: концентриране ръководството на цялата финансова служба в едно лице; отделяне на облагателната служба от счетоводната; отделяне на счетоводната служба от събирателната; организиране на всички служби поотделно по начин, позволяващ с малко време и хора да се получат задоволителни резултати. За по-голяма оперативност е задължителна и безусловната компетентност на чиновниците.[30] Специално внимание се отделя на воденето на регистрацията по гражданското състояние от общинските управления. С цел да се облекчи населението при събирането на данъците се препоръчва създаване на регистри по населени места за данъчно задължените лица и имотите, подлежащи на облагане с местни данъци и такси.[31]

Един много важен проблем, отнасящ се до функциите на общините, е тоя за благоустройството. В поредица материали се обръща внимание на задължителното спазване на чл. 92 от Закона за благоустройството на населените места.[32] За да се избегне безраз-борното издигане на сгради, се изисква: да има съставен общ план на града с необходимите предварителни проучвания и анкети, в който да бъдат точно определени както строителните му граници, така и районите за бъдещите разширения; строителните райони да бъдат разделени на квартали по общ регулационен план, като се прокарат улици и площади и се регулират местата за строеж; да се предвидят места за детски и спортни площадки, паркове за всяка част на града; да се определи граничната линия между кварталите; да се определи височината на сградите и др. Залесяването да става по предварително разработен план и във връзка с общия градоустройствен план. Недопустимо е да се намаляват предвидените в бюджета суми за павиране на улици и направа на тротоари. В тази дейност да се използва трудът на трудоваци и затворници. Предлага се създаването на една обща дирекция, на която да бъдат подчинени всички технически служби по благоустройството, за да има общ контрол и да се знае къде да се търси отговорност.[33] Отправя се зов към кметовете, техническата администрация и дружествата да вземат инициативата за реализиране на регулационна ревизия на градските планове. За целта е публикувана програма, по която Миланския общински съвет е обявил един конкурс за изучаване регулационния план и разширението на град Милано.[34] Разгледан е въпросът за евтин масов строеж на общински жилища във връзка с бежанския поток след 1918 г. от Добруджа, Тракия и Македония и увеличаването на населението в големите индустриални градове. Приетият от Народното събрание "Закон за направата на икономични къщи и насърчаване жилищния строеж"[35] е оценен като непосредствено отражение на най-наболелите страни от живота, а най-ценното в него е децентралистичния характер на постановленията му. Предоставено е право на самите общини, в които има жилищна криза, да организират с помощта на местната кооперация изграждането на нови жилищни квартали съобразно строителните си нужди. Списанието запознава с фондовете, предназначени за построяването на хигиенични и евтини жилища в различни европейски страни.[36]

Особено внимание се отделя на решаването на социалните проблеми – хигиената на населените места, медицинска и аптекарска помощ за бедните, построяване на санаториуми, приюти, общински бани и перални, безплатни трапезарии, безплатно доставяне на книги и пособия на бедни ученици и др. "Общината да се заеме – изтъква д-р Д. Папазов – с организирането на благотворителността, подпомагането на бедните да става системно, планомерно и внимателно. Да се централизира частната благотворителност и помощта да се дава от специално бюро, което да се намира под строгия контрол на общинската управа. Общината финансово да подкрепя фонда, образуван от частни пожертвувания и постъпления. Помощите да се отпускат преди всичко на изоставени и лишени от подкрепа сираци, стари хора, болни. За ония бедни, които са здрави и работоспособни, общината да се погрижи да открие работни места."[37] На вниманието на кметовете е поставен въпросът как да се отстрани или намали безработицата у нас? Въпрос, който следва да се решава съвместно с държавата. Във възможностите на общините е откриването на работни

места в общинските предприятия, разкриване на бюра за настаняване безработните на работа.[38]

В списанието са публикувани материали за: приложението на научната организация на труда; общинската полиция; общинската пожарна охрана в населените места и помощта на гражданските сдружения; начините за осъществяване на строг санитарен надзор върху обществените заведения и съесните продукти; здравословни училищни заведения; поддържане на народни библиотеки, читалища и кино-театри; грижата за запазване и закрепване на религията; украсата на обществени места в градовете и др. В публикациите поместени под заглавието "За нашата селска община" се подчертава крайно необходимото и полезно сътрудничество между града и селото на основата на общинското творчество. Съюзът на българските градове се стреми към притъпяване на недоразуменията между града и селото и издига лозунга - повече училища, лекарска помощ, чиста вода и пътища в българското село, което трябва да се издигне до града във всяко отношение.[39]

С юридическите си консултации списанието допринася за опресняване и усъвършенстване правните познания на ръководния персонал на общините. Вещи юристи отговарят на въпроси, дават мнения и съвети, отнасящи се до начина на уреждане на гражданската отговорност на общините, за кооперациите на общините, общинските глоби и наказателни постановления, сроковете за плащане на общинските данъци и такси, за сергийното право и амбулантните продавачи, тълкувания на различни членове от ЗГО, правата на общината пред Върховния апелативен съд, отношенията ѝ с държавата и окръга, общинската автономия и др.

От интерес за общините е и таблицата-ценоразпис на продуктите от първа необходимост в големите градове – София, Бургас, Шумен, Враца, Лом, Русе, В. Търново, Варна, Габрово, Пловдив, Хасково, Кърджали и Ямбол. Тя се публикува през втората годишнина от излизането на списанието. Дава необходимата информация и улеснява общинските съветници и кметове при определяне цената на хляба, млякото, месото и др. продукти.

Читателите редовно имат възможност да се запознаят с всички проведени заседания, конференции и конгреси на Съюза на българските градове за периода 1926-1933 г. Публикувани са основната част от материалите на Изпълнителния комитет и Бюрото - устава, решения, резолюции, предложения, изнесени реферати.

Българският съюз поддържа оживена кореспонденция с Международния съюз на градовете. В списанието са поместени многобройни материали за състоянието, проблемите, перспективите на градовете в: Белгия, Франция, Холандия, Англия, Швейцария, Полша, Чехословакия, Финландия, Германия, Румъния, Австрия, Шотландия, САЩ, Италия, Югославия, Дания, Испания, Португалия, Норвегия и др. Това дава възможност да се използва богатият опит на държавите с развито общинско самоуправление.

Освен актуални материали списание "Самоуправление" поддържа рубриките: "Из живота на общините" – официални известия за работата на най-успяващите общини: София, Плевен, В. Търново, Ст. Загора, Разград, Г. Оряховица, Трявна, Пловдив, Бургас, Севлиево, Батак, Малко Търново, Ямбол, Габрово, Лом, Дупница, Шумен, Варна, Горна Джумая (дн. Благоевград), Преслав, Годеч, Кюстендил, Самоков, представени са изявени кметове, отпечатани са общински бюджети, съкратени протоколи на общински съвети, по-важни решения, наредби и правилници от общ характер, дават се отговори на зададени въпроси; "Решения и разпоредби" на Върховния касационен съд, Върховния административен съд, Върховната сметна палата, МВРНЗ и др. служебни актове, които са в интерес на общините; "Книжнина" – новоизлязла общинска литература; "Из живота на Царството" – хроника на най-важните събития в държавата; "Външна хроника".

Списанието е със скромен обем и лошо полиграфическо оформление, но то изпълнява поставената му задача – непрекъснато да внася светлина по големите въпроси на общинската теория и практика, публикувайки полезни съвети и упътвания. Допринася за въвеждането на единство в дейността на градските общини. Спомага за пълното формиране и всестранно утвърждаване на Съюза на българските градове, материално го подпомага и популяризира исканията му пред обществото и управляващите. До края на 1932 г. Съюзът обхваща 80% от градовете в страната. Цялостната му дейност за периода 1925-1933 г., отразена на страниците на списанието, е крачка напред в българското общинско самоуправление.

Голяма част от проблемите, които се разглеждат в списание "Самоуправление", са актуални и днес – финансовата самостоятелност, без която не може да има общинско самоуправление; ненамесата на централната администрация при вземането на управленски решения от общината; коригиране на действащите закони в посока съблюдаване на конституционните правомощия на общините и изменение на подзаконовите нормативни актове, за да се преодолее неразбирането, че общината е място, в което всички могат да експериментират криворазбрано самоуправление. Като официален орган на Съюза на българските градове списанието отразява постиженията и традициите на местното самоуправление, които днешните държавници и политици, оценявайки и анализирайки, биха могли да използват в политическата си и държавническа практика, за извеждане на общината от "омагьосания кръг" и издигането ѝ на равнището на самоуправляваща се единица.

БЕЛЕЖКИ

[1] Дневници на Първото Учредително народно събрание в Търново по изработване на Българската Конституция, второ стереотипно изд. С., 1890, с. 111.

[2] Конституция на Българското княжество. Алманах на Българската конституция, Пловдив, 1911, с. 327.

[3] Самоуправление (Русе), ян. 1925, № 1, с. 5.

[4] **Пак там**, с. 6.

[5] По този въпрос вж: Колев, В. Идеята за общинско взаимодействие и създаването на Съюза на българските градове – Епохи (В. Търново), 1995, № 1, 28-40.

[6] Държавен архив – Велико Търново, ф. 29 К, оп. 1, а.е. 13, л. 32.

[7] **Пак там**, а.е. 12, л. 50.

[8] Самоуправление, 1 септ. 1926, № 1, 1-2; 1 септ. 1927, № 1, 1-2.

[9] Държавен архив – Велико Търново, ф. 29 К, оп. 1, а.е. 12, л. 63.

[10] **Пак там**, л. 57, 68.

[11] **Пак там**, а.е. 13, л. 49.

[12] Държавен вестник, № 69, 19 юли 1886.

[13] **Пак там**.

[14] Самоуправление, 1 септ. 1927, № 1, 5-6; 1 септ. 1928, № 1, 2-3; 1 март 1929, № 7, с. 236; 1 март 1929, № 9, 306-309, 1 окт. 1930, № 2, 42-43.

[15] Дневници на XXII ОНС, IV РС, С., 1930, с. 49, 289 и сл.

[16] Самоуправление, 1 септ. 1928, № 1, с. 17.

[17] **Пак там**, 1 дек. 1931, № 4, с. 109.

[18] **Пак там**, 1 ян. 1929, № 5, с. 177.

[19] **Пак там**, 1 дек. 1927, № 4, 9-11.

[20] **Пак там**, 1 апр. 1928, № 7 и 8, 11-13.

[21] **Пак там**, с. 2.

[22] **Пак там**, 1 юни 1928, № 10, 3-4; 1 ян. 1929, № 5, 160-164; 1 май 1929, № 9, 293-298; 1 май 1930, № 9, 303-310; 1 март 1931, № 7, 207-209; 1 юни 1932, № 7 и 8, 161-162.

[23] **Пак там**, 1 юни 1928, № 10, с. 8; 1 май 1931, № 8 и 9, 239-246; 1 февр. 1932, № 5 и 6, 129-131.

[24] **Пак там**, 1 апр. 1928, № 7 и 8, 10-11; 1 окт. 1928, № 2, 59-62.

[25] **Пак там**, 1 юни 1928, № 10, с. 4.

[26] Държавен вестник, № 275, 9 март 1927.

[27] Самоуправление, 1 ноем. 1927, № 3, 8-9; 1 май 1929, № 9, 288-291; 1 ноем. 1929, № 3, 75-80; 1 дек. 1929, № 4, 104-109; 15 септ. 1931, № 1 и 2, 26-29.

[28] **Пак там**, 1 ноем. 1930, № 3 и 4, 107-129; 1 май 1931, № 8 и 9, 250-253.

[29] **Пак там**, 1 март, 1930, № 7, 225-232; 1 юни 1930, № 10, 340-343.

[30] **Пак там**, 1 юни 1931, № 10, 303-306.

[31] **Пак там**, 1 септ. 1927, № 1, 2-3; 1 окт. 1927, № 2, 4-6.

[32] Държавен вестник, № 60, 18 март 1911.

[33] Самоуправление, 1 юни 1928, № 10, 8-9; 1 дек. 1928, № 4, 124-129, 131-134; 1 дек. 1929, № 4, 110-112; 1 окт. 1930, № 2, 53-58; 15 септ. 1931, № 1-2, 15-17; 1 юни 1932, № 7 и 8, 163-168.

[34] **Пак там**, 1 септ. 1927, № 1, 4-5.

[35] Държавен вестник, № 65, 24 юни 1924.

[36] Самоуправление, 1 септ. 1928, № 1, 10-15; 1 юни 1930, № 10, 329-331.

[37] **Пак там**, 1 авг. 1932, № 9-10, 218-219.

[38] **Пак там**, 1 септ. 1928, № 1, с. 16; 15 септ. 1931, № 1 и 2, 8-11.

[39] **Пак там**, 1 септ. 1928, № 1, 15-16; Държавен архив – Велико Търново, ф. 29 К, оп. 1, а.е. 12, л. 81.

MAGAZINE "SELF-GOVERNMENT" – A MANIFESTATION OF THE POLICY AND INTERESTS OF THE BULGARIAN MUNICIPALITY DURING THE 20-IES AND 30-IES OF THE TWENTIETH CENTURY

Violeta Pavlova

/Summary/

The Magazine began to be published in Jan. 1925 in the town of Ruse. From September 1926 to March 1933 it was a monthly theoretical organ of the Union of the Bulgarian towns. It defended the authority and the interests of the Municipality as an organ of the local self-government. The Magazine carried out the decentralization principle accurately and consecutively, without rejecting the state's right to exercise control. It published useful advices and instructions for the everyday work of the Municipality in connection with the urbanization, economy, education and sanitation. The Magazine discussed urgent problems: the financial independence of the Municipality; the non-interference of the central administration in the decisions taken by the Municipality; the alteration of the laws in force and the sub-law normative acts in favor of the observation of the constitutional rights of the Municipalities. It also published the most important directive documents of the Union and informed about the multilateral activity of the International Union of the towns. The Magazine contributed for the formation of a general policy of the municipalities. It helped for the complete formation and affirmation of the Union of the Bulgarian towns and the popularization of its demands before the society and the Government.

ПРОФЕСИОНАЛНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАСЕЛЕНИЕТО ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЩИНА В КРАЯ НА 30-те ГОДИНИ НА XX ВЕК

ВАСИЛ МУТАФОВ
(Велико Търново)

Професионалната характеристика на населението от Великотърновската община се базира на сведенията от избирателните списъци, изготвени за общинските избори през 1937 г.* Те са съставени от статистическото отделение на общината и включват 19 067 жители на 19 села. Това са селата: Балван с 1193 жители, Беляковец – 990, Велчево – 512, Ветренци – 674, Водолей – 785, Габровци с махалите – 403, Големаните с махалите – 216, Капиново – 994, Килифарево – 2057, Леденик – 1115, Нацовци – 120, Ново село – 1723, Плаково – 874, Пчелище – 1017, Ресен – 2284, Самоводене – 2499, Хотница – 1342, Чолакова махала – 276 и Церова кория – 993 жители, навършили 21 г. и имащи право да гласуват, т.е. активната част от работоспособното население. Не са запазени протоколите само за селата Дебелец, Малък чифлик, Шереметя и Русаля. Всички избирателни списъци са приети от комисия по чл. 9 от Избирателния закон с протоколи от 25.VII.1936 г., II и 1.VI.1937 г. в състав Тодор Фъртунов – кмет на общината, Сава Яранов – зам.- кмет, и общинските съветници Димитър Тотев, Григор Христов, инж. Петър Пиперов и свещеник Петър Вълев. От съдържащите се в тях сведение за възрастта, образованието, местоживеенето и професията в случая използваме само тези, отнасящи се до професията.

Всички извлечени от списъците сведения обобщаваме в приложената таблица. Селищата са подредени по азбучен ред, а отделните професии са групирани така, че да дадат възможност за обобщение, макар в много случаи това да е условно.

Най-големи, с повече от 2000 жители,са селата Самоводене, Ресен, Килифарево и Ново село – почти половината от селското население от Великотърновската община.

В селата са регистрирани 116 професии и занаяти. Таблицата показва, че 87,30% от населението е пряко свързано със селското стопанство. Това са 6875 мъже, регистрирани като земеделци, и 8227 жени, регистрирани като земеделки или домакини по усмотрение на селските кметове, 1288 като градинари, работещи предимно в чужбина, а останалите са пенсионери, овчари, лозари /Килифарево, Плаково, Самоводене и Ц. Кория/, говедари и 24 безработни. Последните са предимно млади хора до 24 години без професия, но и без собственост. Няма съмнение, че и останалата част от населението в една или друга степен е свързана със селското стопанство в рамките на семейната земеделска собственост. Доколкото тя не е била в състояние да осигури прехраната му, в състоянието на перманентна аграрна пренаселеност в страната, е трябвало да търси други източници на доходи.

Като работници са регистрирани 4,31% от селяните, или 727 души. Това са хора с неопределени професии на работници, 67 ж п работници, а освен тях кантонери, пикьори, слуги, чираци и др.

Следваща по значимост е разнородната група на чиновниците, интелегенцията, учащи, военни, медици, юристи и др. на общинска, държавна заплата или частна практика. Това са 605 души или 3,17 % от живеещите в селата.

Едва след тях се нареждат занаятчиите – 601 души или 3,15 % упражняващи 30 занаята и задоволяващи местните селски нужди.

Още по-малко са заетите в сферата на услугите и търговията – 288 души или 1,51 % от селяните, а най-малко са заетите в индустрията – собственици и висококвалифицирани работници и техници – 104 души, или 0,5 %.

На фона на тази обща картина правят впечатление заетите в определена професия в някой от селищата. Градинари са регистрирани предимно от селата Пчелище, Капиново, Церова кория и Велчево. Това са гурбетчии, които работят сезонно в Румъния, Сърбия, Унгария и Чехословакия. Строителните работници са регистрирани предимно в Килифарево и Габровци и също сезонно работят по строежите в Търновско, но преди всичко в Южна България. Най-много работници са регистрирани в близките до общинския център села – Самоводене и Беляковец и утвърденото като център на планинските села, махали и колиби Килифарево. Две трети от търговците са от Самоводене и Килифарево. Пак в тях има най-много кръчмари, занаятчии, мелничари, учители, пенсионери. Предимно килифарските цигани са калайджиите, железарите, бърдарите и бръснарите. Единствено в Килифарево са регистрирани 10 грънчари – остатък от възрожденските традиции в този занаят.

Използваните сведения от избирателните списъци, съчетани с материалите от теренните етнографски изследвания, са една много добра перспектива за пълноценна характеристика на традиционната народна култура на населението на Великотърновската община.

БЕЛЕЖКИ

* Избирателните списъци на селищата от Великотърновската община, Великотърновска околия, Плевенска област за 1937, заедно с Допълнителните списъци се съхраняват в Краеведския отдел на Регионална библиотека "П. Р. Славейков" – Велико Търново.

OCCUPATIONAL CHARACTERISTICS OF THE POPULATIONOF VELIKO TURNOVO MUNICIPALITY AT THE END OF 30-IES OF THE TWENTIETH CENTURY

Vasil Moutafov

/Summary/

In the report is made an occupational characteristics of the population of Veliko Turnovo municipality on the ground of the information in the rolls prepared for the municipal elections in 1937. They included 19 067 men and women having right to vote. In the villages were registered 116 occupations of 10 840 men and 8 227 women. The general conclusion was that 87,30% of the population was engaged in agriculture; 4,31% were workers; 3,17% were employers, intellectuals and students; 3,15% were craftsmen; 1,15% were engaged in trade and 0,5% in industry.

Enclosed is a table with the classification of the population in occupations and settlements.

РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО ОТ СЕЛАТА НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЩИНА ПО ЗАНЯТИЕ

Занятие	Село																			Всичко:
	Балван	Беляковец	Велчево	Ветренци	Водолей	Габровци	Големани	Капиново	Килифарево	Леденик	Нацовци	Ново село	Плаково	Пчелище	Ресен	Самоводене	Хотница	Чолаковци	Церова кория	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
Земеделец	541	308	175	352	384	157	82	104	232	512	41	835	341	126	935	870	633	93	154	6875
Домакиня	556	462	218	299	372	177	100	455	862	543	49	834	388	447	1108	1147	633	134	443	8227
Пенсионер	-	2	2	-	1	1	-	3	46	-	-	1	3	4	-	72	4	1	3	143
Чиновник	20	30	6	4	7	5	1	12	31	5	-	3	7	6	101	30	24	6	5	303
Градинар	-	21	73	-	-	3	13	308	99	-	7	-	50	376	7	29	-	1	301	1288
Лозар	-	-	-	-	-	-	-	-	27	-	-	-	3	-	-	1	-	-	2	33
Овчар	-	-	3	-	-	2	-	11	6	3	-	-	7	5	-	-	-	2	3	42
Говедар	2	-	-	-	-	-	-	6	-	2	-	-	-	3	-	-	-	-	-	13
Рибар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Работник	14	125	11	1	8	1	5	31	287	16	11	10	19	8	68	49	17	20	26	727
Чирак	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Ж п работник	-	14	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	52	-	-	-	67
Кантонер	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	5
Пикьор	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Безработен	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	6	10	1	1	2	24
Дюлгерин	-	1	-	-	-	29	4	2	27	-	4	1	6	-	-	-	-	-	-	74

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
Грънчар	-	-	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10
Керемидар	-	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Каменоделец	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7
Тухлар	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Питиепродавец	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Гостилничар	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Кръчмар	1	-	4	-	-	1	-	1	3	1	-	-	4	1	1	14	-	1	3	35
Келнер	-	-	-	-	-	6	1	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	9
Готвач	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
Сладкар	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	3
Кафеджия	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	3
Бозаджия	-	-	-	-	-	-	-	-	-1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2
Фурнаджия	-	-	-	-	-	-	-	-	5	5	-	-	2	-	1	4	-	-	1	18
Касап	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	8
Яйчар	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
Маслар	-	-	-	1	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Бакалин	-	-	2	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	5	-	-	2	-	2	14
Магазинер	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4
Амб. търговец	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	3	-	-	-	5
Търговец	1	8	1	-	4	9	1	5	47	-	-	1	1	-	7	45	5	1	9	145
Мелничар	-	-	-	-	-	-		3	-	-	-	-	2	1	-	13	-	3	I	23
Воденичар	-	-	-	1	-	1	-	-	11	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	17
Индустриал.	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	6	-	-	-	15
Предприемач	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	4

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
Комисионер	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Рентиер	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Свещеник	1	1	1	1	1	1	-	1	2	1	-	-	1	1	1	2	1	1	1	18
Учител	13	5	3	6	5	3	2	6	9	6	2	8	5	6	9	16	2	-	4	110
Студент	3	-	1	-	-	-	-	5	10	-	-	-	3	2	8	-	6	-	3	41
Офицер	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Подофицер	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	4
Войник	11	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	1	17
Адвокат	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	2
М. лекар	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	3	3	1	-	-	11
В. лекар	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	4
Зъболекар	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	4
Аптекар	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	4
Фелдшер	1	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	1	-	1	-	-	-	6
Агроном	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Музикант	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3
Художник	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Артист	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Журналист	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Печатар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Преносвач	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Слуга	3	-	2	1	-	-	-	1	5	-	2	1	1	2	-	-	-	-	2	20
Бръснар	1	-	-	-	-	-	-	-	13	-	-	1	-	-	4	6	-	-	-	25
Пож. ръковод.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
Пожарникар	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
Раздавач	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Полицай	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
Общ. стражар	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	1	-	-	-					
Общ. агент	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Ст. стражар	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Държ. бирник	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Акц. пристав	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Пол. стражар	-	-	-	-	1	-	-	1	3	-	6	-	1	1	1	-4	-	-	1	21
Гор. стражар	1	-	1	1	-	1	-	1	1	-	-	1	-	1	-	2	-	-	1	11
Пъдар	1	-	1	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Пазач	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Надзирател	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Шивач	1	2	1	-	-	1	-	3	37	-	-	1	9	2	3	17	1	1	3	82
Плетач(ка)	-	-	-		-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	10	1	-	-	14
Текст. бояджия	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	9
Бояджия	1	-	-	1	-	-	-	-	8	-	-	-	1	-	-	5	-	-	-	16
Мутафчия	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Обущар	3	-	-	-	-	2	-	6	24	5	1	2	7	1	3	9	1	1	4	69
Кожар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Кожухар	1	-	-	-	-	-	-	2		-	-	-	3	-	-	2	-	-	-	8
Даракчия	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
Дърводелец	1	-	-	1	-	-	6	1	54	1	-	-	1	-	-	12	-	2	-	79
Столар	-	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	2	1	4	-	-	-	1	12

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	
Бъчвар	-	-	1	-	-	-	-	3	-	-	-	2	-	2	-	4	-	-	1	13
Сарач	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Колар	2	1	1	-	-	-	-	3	-	-	-	-	2	5	1	9	1	-	1	26
Кол. железар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	11	-	-	-	12
Железар	-	1	-	-	-	-	-	-	15	-	1	-	-	-	-	-	-	2	-	19
Ковач	2	-	2	-	1	1	-	1	1	-	1	3	1	3	-	4	1	-	4	25
Налбант	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	9
Брадвар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	-	1	-	-	-	1	2
Калайджия	-	-	-	-	-	-	-	-	89	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	90
Тенекеджия	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	2
Решетар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Кошничар	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Бърдар	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Вретенар	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Коритар	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Гермекчия	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Сухаджия	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Химик	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Инженер	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	3
Техник	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	6
Механик	-	-	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	4
Монтьор	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Огняр	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Шлосер	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	7	2	1	-	15
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	

Шофьор	1	1	-	-	-	-	-	2	3	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	9
Оръжейник	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-		-	1	-	-	1
Стругар	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Всичко:	1193	990	512	674	785	403	216	994	2057	1115	120	1723	874	1017	2284	2499	1342	276	993	19067

ТРАКИЙСКИТЕ БЕЖАНЦИ В ПАВЛИКЕНИ. ПРОИЗХОД, СЪДБА И АДАПТАЦИЯ

НЕЛИ ЦОНЕВА
(Павликени)

Съдбата на бежанците е една от най-драматичните страници в многовековната история на България. Бежанският въпрос е сложен социално-политически и национален проблем, възникнал в резултат на масовия приток на бежанци - българи от районите, останали след Руско-турската война 1877-78 г. и войните 1912-1918 г. вън от пределите на българската държава.

В българската историческа литература има задълбочени изследвания по темата за бежанците.[1] Не малка част от тези публикации са от 30-те години на XX в, когато Бежанският въпрос е бил особено актуален.[2] Независимо от всичко написано за бежанците в България, тяхната драматична съдба е непресъхващ извор на нови изследвания. А от гледна точка на съвремието ни, борбата за оцеляване на бежански семейства в критични ситуации, както и тяхната адаптация далеч от родните им места е все още актуална тема.

Бежанците в Павликени след Освободителната руско-турска война 1877-78 г. са предимно от българските села в Тракия. Те стават част от демографската характеристика на Павликени още в първите свободни години, но основната маса бежанци се преселват след националната катастрофа през 1913 г. До средата на XX в. има нова вълна преселници от Македония, но предмет на настоящата тема са само тракийските бежанци. В публикуваните вече книги за историята на селището и района тази тема не е достатъчно проучена и отразена. Единствено изключение е историческият очерк на Димитър Тужаров за с.Търново, Одринско, от където са родом и по-голямата част от Павликенските бежанци[3] Не са много запазените документи и архивни материали по темата. Във фонда на Исторически музей – Павликени, са съхранени спомените на преселници от Тракия, както и на техните наследници, запазени са снимки, национални носии и някои печатни издания.

Освободителната руско-турска война 1877-78 поставя началото на нов етап в развитието на Павликени. В резултат на вътрешните миграционни процеси и аграрния преврат, етническият облик на селището се променя изцяло. Павликени било заселено с будни българи от съседните села, както и с предприемчиви домакинства от балканджийските махали край Габрово, Дряново и Севлиево.

От тия първи следосвобожденски години са и началните сведения за преселниците – бежанци от Източна Тракия. За тях разказва даскал х.Стоян Дончев, съвременник и свидетел на тези събития:

"... От 23 юни 1877г., когато избягаха турците, до август 1878 год. Павликени беше пусто. Идваха селяни от околните села, ограбваха, каквото може да се задигне и разрушаваха къщите, да не се заселва наново това село. Но през зимата на 1877-78 г. дойдоха бежанци от Тракия и къщите, в които прекараха зимата, останаха запазени, а останалите сгради и огради се окончателно разграбиха и разпиляха..."[4]

За съжаление липсва повече информация за съдбата на тези първи преселници от Тракия. Не се знае от къде точно произхождат, дали са останали в Павликени, или в резултат на миграционните процеси са намерили подслон и нови домове в други селища на Княжество България.

Основната маса тракийски бежанци се преселва в Павликени след 1913 год. и в годините непосредствено след Първата световна война. В преобладаващата си част те са родом от с. Търново, Узункюприйско. Кааза Узункюпри е една от 31-та каази на Одринския санджак в източната част на едноименния вилает. Поради важното стратегическо положение на вилаета и за да създадат етническо преимущество на турския елемент в тези райони, султанските власти подлагат на системно унищожение и асимилация българското население.За това допринася и силната асимилационна политика на гръцката патриаршия.

1913 г. поставя началото на най-трагичната и драматична страница от живота на тракийските бежанци. Радостта и опиянението от щурма и овладяването на Одринската крепост (март 1913 г.) и от победоносното настъпление на българската армия в Източна Тракия много скоро била попарена в хода на Междусъюзническата война. Българските села, които съгласно Лондонския мирен договор оставали на запад от линията Енос – Мидия, само седмици по-късно, изоставени от българската войска, били подложени на нечувани насилия и безчинства. Целта на турците била насилственото прогонване на българското население от областта. Всички български селища от Източна и Западна Тракия били разграбвани и опожарявани, имотите и добитъкът на българите бил насилствено иззет, а хората обречени на поругание и изтребление. Тогава единственото спасение било бягството към "Майка България". И тръгва една огромна

безимотна, отчаяна и ужасена маса народ, голи, боси и гладни хора, обхванати от панически страх и ужас, бягайки към неизвестното, но с надеждата да оцелеят и спасят живота си. Тази трагична участ сполетява и жителите на с.Търново, Узункюприйска околия.

С.Търново било разположено на левия бряг на р.Ергене (античното име е Огрианес), на около 15 км североизточно от гр.Узункюпри и на около 50 км югоизточно от Одрин. Землището на селото било над 100 хил. дка, от които 40 хил. обработваема земя. Съхранени са различни предания кога и при какви обстоятелства е създадено селото. Според едно от тях – това е старо тракийско селище, което през 7-8 в. било славянизирано. Според друго предание се смята, че селото е създадено от преселници след падането на Търновград през лятото на 1393 г., когато голяма част от населението му намира спасение в планинските райони на Странджа, Сакар планина и Дервенските възвишения. През 15-16 век тези преселници, привлечени от плодородните земи, се спускат в обезлюдената от войните Тракийска низина и създават там своите нови селища. За това говорят и запазените фамилни имена в с.Търново – Дервенски, Клинчевите (от с. Клинково в Средна гора) и др.[5]

Трети, по-различен вариант е запазила в спомените си баба Влада, бежанка и жител на Павликени. Според нея джелепи от Търновско (едри търговци на добитък) и служещи при тях овчари и ратаи прекарвали добитък за Цариград. Използвайки обширните пасища покрай р. Ергене, те спирали, за да угояват добитъка, строели за целта колиби и кошари, около които пък се заселвали и други български домакинства. Така те основали и с. Търново.[6]

Независимо коя от версиите е достоверна или има по нещо вярно и от трите, общото помежду им е, че селото е с чисто българско население и че не случайно носи името на старата българска столица Търново. С чисто българско население били и съседните села Еникьой, Залъв, Кадъкьой, Болдукьой, Бекево, Малкочево и др.

В навечерието на Балканската война с. Търново имало 600 къщи с над 3 000 жители (според Дим.Тужаров в цит. съч.). Но в спомените на Георги Папазов, (род.11.10.1893 г.), трайкийски бежанец от Павликени "... селото, което бе доста голямо – 800 къщи без 16. Преброявал съм ги, аз бях куриер в селото и кметът ме накара да ги преброим с Иван Тунчев – на дядо Танас брат му..." /братя Тунчеви са също тракийски преселници в Павликени/.[7] Всяко семейство имало двор с 4-5 дка. Отдалеч с.Търново приличало на малко градче, имало осем махали, три църковни енории, 20 дюкяна, 2 праматарници и 4 майстори железари. Землището на с. Търново било разположено на двата брята в плодородната долина на р.Ергене (или както я наричало местното население р. Дергина). По спомени на д-р Грую Попмитрев (родом от с.Търново, жител по-късно на Павликени) реката била голяма и дълбока, с отсечени брегове, богата на риба. Водите на реката често заливали равнината, земята била богата и орна. Не случайно била наричана "Будаята", т.е. житно леговище. По поречието на р.Ергене се намирали и прочутите търновски бостани, чиито пъпеши и дини се продавали по пазарите на Цариград, Одрин и Солун.[8]

Трагедията на тия драматични дни остават в спомените на тракийските бежанци за цял живот. Било по Петровден, през горещите юлски дни на 1913 г. Вестта за настъплението на турските войски към с.Търново донася селският куриер Георги Папазов (род. 11.10.1893 г.) :

" ...Аз станах куриер тогаз и като куриер отивам за пощата в гр. Узункюпри, а турците нападаха вече насреща. И почнахме да бягаме тогаз насам към България. Аз съобщих в селото, че турците идват. Върнах се без поща от Узункюпри и казах на хората. И почнахме да бягаме насам вече ..."[9]

Страшната вест настига част от жителите на с.Търново на нивата, в селото настава паника. Хората товарели волските каруци с най-необходимото – чувал брашно, завивки, медни съдове. Събирали се по роднински семейства, подкарвали част от животните и оставяйки зад гърба си дом, покъщнина и имот, търсели спасение към България. В селото останали само четирима старци, които станали и първите жертви на турския ятаган. При завземане на селото те разграбили изоставеното имущество по къщите, запалили черквата, а след това унищожили и опожарили и самото село.

Българите се движели през деня под палещите лъчи на юлското слънце – гладни, изнемощели и уплашени. Ужасът от заплахата на турския ятаган ги принуждавал на отчаяни постъпки. Мария Йоргова, която по това време била бебе (по-късно става жител на с.Дъскот и на гр. Павликени) никога не забрави тъжния разказ на майка си, че три пъти я е оставяла под някой храст и три пъти се е връщала, за да си я вземе. За жестоката дилема – да спасиш живота си, или да пожертваш невръстната си рожба, разказват в спомените си и Дим. Тужаров и Иван Кралев[10]. Не са малко и децата, които не успяват да оцелеят при изпитанието на този труден преход. Част от фамилиите загубват децата си по пътя. В семейството на Д. Тужаров през първите четири години на изгнание умират трима сина. Стотици бежанци умирали по пътя от глад, изтощение и болести.

До Одрин жителите на с.Търново се движели в една обща колона. След кратък престой в покрайнините на Одрин те се разделили на няколко групи, по родове и семейства, и поели в различни

посоки към българските земи. Бежанските групи се насочили към Пловдив, Ст. Загора, Ямбол и Бургас.

Независимо, че съдбата на бежанските семейства е толкова различна, колкото са и те на брой, общата им орисия ги прави много близки и сродни. Всички те били принудени да скитат от град на град години наред. В много от семействата мъжете били мобилизирани по време на Първата световна война. Жените, оставали сами с многолюдната челяд, на която трябвало да осигурят прехраната. Затова предпочитали да се движат заедно по фамилии и роднини, за да си помагат в несгодите. В своя тъжен преход те разчитали на добрината на български семейства, които ги подслонявали и им давали милостиня. В повечето случаи българите, които им остъпвали някоя от стопанските си сгради, самите те били бедни и сиромаси хора. Разчитайки единствено на двете си ръце и на безграничното си трудолюбие, тракийските бежанци доказвали ежедневно волята си за живот и оцеляване.

Първата група тракийски бежанци идва в Павликени още през зимата на 1913 г. Това са около 10 семейства и всички са от с.Търново, Узункюприйско. В спомените на Ив. Ламбев тези събития изглеждат така: "... в това време наблюдавахме как турските войски настъпват и като стигнаха до нашето село го запалиха и го изгориха напълно. Като видяхме тази картина всички наново потеглихме към България и за няколко дена стигнахме до гр. Ямбол и там се установихме, а турската войска ни преследваше и от никого необезпокоявана стигна до гр. Свиленград, опожари го и спря до там. В това време всички хора от Южна България бяха готови да бягат в Северна България... След като се установихме в гр. Ямбол всяко семейство започна да си търси прехраната и ние около 10 семейства през зимата на 1913 г. пристигнахме в с. Павликени тогава, а сега сме около 40 семейства тук. В с. Павел има 50 семейства, в с. Горна Студена 60 семейства, в с. Царевец 20 семейства, във Варна, Бургас, Ямбол, Сливен и София по цели квартали. Нашето с.Търново през 1912 г. е наброявало 800 къщи, а в Източна Тракия тогава е имало и други български села не по-малко от 20-30 на които всички жители са избягали. От 1913 г. до 1918 г. като дете съм живял в един хамбар до жп рампата за с. Бяла черква...."[11]

Повечето тракийски семейства не могли да се устроят на постоянни нови места още първата година, а били принудени в продължение на 5-6 години да скитат по пътищата на България и да търсят подслон. Семейството на Неда Тунчева се установява в Павликени едва през 1918. За премеждията им през тия пет години тя разказва така:

"...Ох, колко бягахме, бягахме, ходихме до Одрин, през сред града минахме...Като минахме границата и у българско дойдохме, там спряхме колата. Дядо закла една овца, сварихме я в котела, закачихме я на колата, на стърчушката. Вриме, бягаме и хляб нямаме и ядем от котела, вземаме и ядем. Като мина влакът с българските войници и те викат: "Бягайте, турците идат, бягайте!" Хайде впрегнем колата и бягаме, пък пече, на Петровден, пече голямо слънце. Избягахме и отидохме до Ст. Загора... Там баба даде парите на девер Ивана и вика: "Иване, ти бягай с влака ако можеш да избягаш, вземи парите у тебе, ако останеш жив." А ние останахме там...Като седяхме осем дена, като заваля един голям дъжд, пък сме на поляната. Вали един голям дъжд, а ние под колата сме се скрили. И аз държа ей туй дете, ей тъй съм го турила да суче и го държа...После отидохме в едно село, у един Блажото и там ни намериха квартира в един дам. Изкараха конете и ние влязохме в дама, изграден бе с камъни. И аз плача, плача, Боже, оставихме такава хубава къща – тука да дойдем. Дядо ти Танас бе войник, няма го, а като си дойде – разболя се и ще мре. Пък имаше холера, много умираха, днеска 5-6 души ке умрат... Пък той дядо ти Танас един такъв красив, с мустаки, една бяла риза като облякъл.. Седяхме там това лято два-три месеца. Дигнахме се от там и отидохме в с. Дъбово, у едни добри хора... И в една турска къщичка, имало там едно време турци, и ние седяхме там 3-4 години...."[12]

Не по-малко са били трудностите и несгодите за тракийските бежанци, когато се установяват трайно в Павликени. Останали безимотни, без покъщнина и лишени от най-необходимото, те били обречени да водят дълги години сиромашки и нерадостен живот. Първите години живеели по квартири, а тия, които не можели да си плащат наема, се приютявали в примитивни коптори или землянки. Тъй като нямали собствена земя, били принудени да изкарват прехраната си чрез кираджилък (прекарвайки с каруците стоки между Павликени, Сухиндол и Бяла черква) или трудейки се като ратаи. В своите спомени даскал Атанас Иванов Зиберов, роден през 1892г. в с.Търново, а по-късно жител на Павликени, разказва:

"...Дойдохме тука и ни настаниха по плевни, дето туряли кокошките. Ние видяхме, че не се живее и решихме да си направим коптори в земята. На нази и на добитъка. Карахме една зима, изкарахме през зимата и видяхме, че не се живее. През лятото направихме кирпичени къщи и след две-три години като работихме, направихме си къщи от кирпич. След туй минаха три години и решихме да си направим къщи с тухли. Дадоха ни по малко земя, през онова време така се прехранвахме..."[13]

Изборът на Павликени като селище, където да се установят трайно, не е бил случаен за бежанците от с. Търново. Иван Костадинов Кралев разказва, че неговото семейство, заедно с още няколко

роднински фамилии, дълго се лутали в района на Ст. Загора, а след това преминали Стара планина и се спирали за кратко в Свищовските и Русенските села. В някои от тия селища им предлагали хубави къщи, земя и животни, но най-възрастният в семейството настоявал да се установят в село, където минава ж п линията. С.Търново се намира близо до железницата Одрин – Цариград и много от мъжете са работили по поддържането и. Навярно това обяснява тяхната прозорливост за просперитета на селище с ж п транспорт. Така по тяхно настояване сем. Кралеви идва в Павликени през 1918 г. и първоначално живеят на квартира в сем.Тончеви. В годините след Първата световна война Павликени вече е утвърден стопански и административен център за околните селища, а добре развиващите се в съседство Бяла черква и Сухиндол подпомагат този процес. Основен поминък за тракийските бежанци става прекарването на стоки от съседните села до ж п гара Павликени и обратно.[14] Някои от семействата, като братята Вълко и Ламби, успели да спасят по-голяма част от стадата си и си останали овчари.

Интересни подробности за настаняването на тракийските бежанци в Павликени и за своите детски години си спомня Ангел Тодоров Атанасов:

"...След дълго пътешествие из страната, в резултат от изхода на I-та световна война, когато Източна Тракия беше предадена на Турция и населението и насилствено изгонено от турските войски, семейството ни – баща, майка и три деца през 1919 г. се установява в Павликени. Заедно с около 45 семейства – всички от с.Търново, Одринско заживяхме по различни домове в селото. В последствие общинските власти ни определят места за строеж на къщи – една част на мястото на днешния Месокомбинат, а другата в днешния квартал пред сградата на новото основно училище на ул."Ловец", където в построените коптори и землянки изкарахме до 1923 г. Тогава стана ново преразпределение. Една част от бежанците, както и днес ни наричат, се преселиха в Свищовска околия – селата Горна Студена, Павел, Царевец и Хаджидимитрово, а останалите 25 семейства бяхме заселени в днешния кв.Варуша...

Заредиха се години на недоимък и сиромашия. Не всякога имаше редовна работа. Добитъкът трябваше да се подменя. Изискваше се по-млади и силни биволи, а кредиторите бяха заробващи. За облекчаване съдбата на изнемощелите бежански семейства правителството на Ал. Стамболийски ги оземли с по 8-10 дка земя от тази на чифликчията Атанас х.Славчев, но веднага след идването на власт на правителството на Сговора – 9 юни 1923 г. и военнофашисткия преврат земите ни бяха иззети и отново предадени на чифликчията, който тогава владееше над 5000 дка земя. Майките ни станаха неолъчни работнички – надничарки, работейки на безценица в чифлика на х.Славчев. При такава обстановка – недоимък, глад и мизерия, нищета на всяка крачка, растяхме ние децата, които нищо не помним от роден край. Вечно недооблечени, окъсани, със скъсани цървули тръгвахме от "Варуша" за училище. А не бяхме малко деца. Всяко семейство имаше по 3-4..."[15]

По-нататък тъжният разказ продължава с изброяване имената на бежанските деца, които в резултат на мизерния живот умират от туберкулоза.

За устройването на бедните и на безимотни бежански семейства. Павликенският общински съвет решава да раздаде парцели земя в т.нар. кв."Варуша", кв. 71-72. Първите терени са определени веднага след Първата световна война, когато пристигат и част от бежанските семейства С увеличаването на техния брой нараства нуждата от нови парцели земя за устройването им. С Протокол №1 от 11.01.1921 г. Павликенския общински съвет в присъствието на кмета Георги Стоянов, пом. кмета Петко Т. Джамбазов и общинските съветници Петър Мандев, Борис Куев, К. Юрданов, П. Костадинов, П. Венков, К. Даскалов, П. Койчев и х.М. Пенев решават да се парцелира наново кв.70, като наличните там дворове се разделят по на два, за да се даде възможност на повече бедни и бежански семейства да се устроят.[16] Процедурата за настаняване на бежанските семейства продължава и през 30–те години на основание на Закона за уреждане собствеността върху държавни и общински имоти, дадени или завзети за нуждите на бежанците. По време на кметуването на Иван Вълчев Павликенският общински съвет взема решение дворовете в кв. 69 на селището да бъдат разделени по на две и да се раздадат на бездомните бежански семейства – Протокол № 33 от 14.11.1924 г.[17] Всяко семейство получава дворно място от около 800-1000 кв.м в което изграждат новите си домове. Първоначално това са набързо построени кирпичени ниски стаички, в които да се приютят семействата. По-късно и постепенно до към 40–те години бежанците успяват да си откупят имотите и започват да строят нови и стабилни къщи със стопански пристройки.[18] Заемането на съседни парцели в близост един до друг (кв.69-79) оформя т.нар. "Бежанска махала" в кв."Варуша".

По подобен начин на бежанските семейства са раздадени и земеделски имоти. На основание на Закона за селскостопанското настаняване на бежанците - чл.3, ал.2 и чл.65, през 30-те години на всяко семейство са раздадени парцели по 10-15 дка земя.[19] В повечето случаи нивите на бежанците били разпръснати в землищата на различни села от района, което допълнително усложнявало и без това трудното земеделие на стопаните им.[20]

На основание на Заповед №198 от 06.02.1927 г. на Главната дирекция за настаняване на бежанците, Павликенският общински съвет

определя комисия в състав – Цаню Личев (секретар-бирник), Зафир Иванов (директор на прогимназията) и Стефан Станков (представител на бежанците), която да решава текущите проблеми по настаняването и адаптацията на бежанците.[21]

Преселвайки се от земите на Одринска Тракия в Дунавската долината и по поречието на р. Росица, тракийските бежанци пренасят със себе си своя бит, култура, традиции и обичаи. В много отношения те са идентични с тези на местното население, а като цяло са неразривна част от разнообразието и самобитността на българската народна култура. В своите спомени Неда Тунчева разказва подробно за тракийските сватби, които започвали в четвъртък и свършвали чак през новата седмица. Както казва тя: "Големи сватби, голямо нещо – игри, песни, гайди свирят, моми пеят, голям джумбиш беше....Ше идат да вземат кръстника с гайди, свирят гайдите. Ще вземат моминте, ще ги докарат, ядене, пиене, на хора. Цял ден има хора на хармана, вървят хората, свирят гайдите. Нареждат голяма трапеза - вървят хората, сядат, ядат, пият, едни отиват, други дойдат. На мойта сватба осем овце заклаха. Всеки ден готвят, готвят и посрещат...Събира се цялото село, народ, народ, армана пълен..."[22] И според Георги Папазов, роден 1893 г. в с.Търново, Одринско, никъде няма такива сватби като тракийските – многолюдни и весели, да започват в четвъртък и да свършват във вторник. А в сряда водели булката на чешмата, да я научи къде е – обичая бил такъв.

В духа на старите български традиции празнували в Одринска Тракия и другите християнски празници. Пак в същите спомени на Неда Тунчева е записано: " На Сурваки – сурвакат момчета, правим краваите и ей такъз голям кравай с дупка. От всяка къща сурвакат и по един кравай им дават. Много краваи. От таз махала ще съберат за тез, у другата махала за онез, кат съберат 50-60, ей, нижат ги на едно дърво, ей и се съберат цялата махала. Играят, играят и тия краваи ги продават. Който няма хляб, по-бедни хора тъй, купуват ги. Пък дето им дават месо, кравай им дават и по едно парче месо им дават като сурвакат. И водят, който им е войводата, у тях одеха да готвят и там да ядат и да пият. И като излязат на хорото – кънти, кънти орталъка, народ от всяка махала момчета. Тъй беше и на Ивановден и на Йордановден тъй беше..."[23]

За спецификата на Йордановден разказва Георги Папазов, преселник в Павликени от 1921 год.: "...На Йордановден ние правим водосвет. Там ние всички вярвахме в Бога и в черквата. Отиваме да правим на чешмата водосвет. И там ергените вземат едно криво желязо, дет се казва "камбана". Други вземат икони и отиват на чешмата. Светят вода там и излизат на баира, а чешмата беше в ниското. И там на баира всеки ще удари туй "клепалото" с чукчето, за да не му щръклеят воловете. Обичай. И от там отиваме си и почват по махалите хора. Във всяка махала, а в нашето село имаше девет махали. Ходехме у горната махала, у долната махала – докато си намерят белята. И като се хванат на голямото хоро, вече селското хоро е на вършището, от черквата до училището. Там вече играят, докато се мръкне..."[24] Спомените на Г. Папазов за празниците в родното с.Търново продължават с Великденските хора на двата хармана – на Чакъровия и на Яламовия харман. Край селото имало местност със забит голям камък, на който казвали "Гергьовдене". Там, край тоя камък се вързвали големи люлки със синжири, а момите и ергените се люлееели, там се играело селското хоро, там ставали човешките им веселби.

Георги Папазов е съхранил в паметта си стара тракийска народна песен, която в определена степен ни дава представа за фолклора на тракийските бежанци. Текстът на песента публикуваме отделно.[25]

Заселвайки се в Павликени, тракийските бежанци пренасят със себе си и своя одрински диалект. Социолингвистично наблюдение върху диалекта им осъществява проф. Боян Байчев.[26] Той използва за свои информатори трима жители на Одринското с.Търново, които се преселват в Павликени през 1920 год. – Стоя Рангелова Каракостова (98-годишна), Ангел Тодоров Атанасов (70 год.) и Недка Петрова Атанасова (67 год.) Независимо, че са живели повече от 60 години в новата балкано-мизийска речева среда на Павликени, те са съхранили основните белези на тракийския (одрински) териториален диалект. При различните индивиди степента на това съхранение е различна – колкото по-висока е социалната активност и адаптация на бежанците, толкова по-изменен е техния говор. Това се забелязва основно при мъжете и при по-образованите. Докато по-възрастните и необразовани хора, предимно жени, са запазили тракийския си диалект в по-голяма степен. Тези изводи могат да се докажат и чрез аудио-записите на спомените на тракийските бежанци – Неда Тунчева, Георги Папазов, Атанас Зиберов и Иван Кралев(от научно-спомагателния фонд на Исторически музей – Павликени). За запазването на тракийския диалект немаловажен фактор е и на колко години са били бежанците, когато са променили своето местоживеене – за децата и по-младите било по-лесно да се адаптират към новия говор, докато при по-възрастните той остава непроменен. Запазването на основните белези на тракийския диалект у бежанците говори за една изключителна устойчивост на техния език.

Успоредно с духовната си култура, традиции и диалект тракийските бежанци пренасят в Павликени и своята материална култура. Специфичните тракийски носии се отличавали от

ТРАКИЙСКА НАРОДНА ПЕСЕН

1/. Похвали се малка мома,
снощи – вечер, на чешмата.
Аз съм мома най - хубава
и над моми, и над момчета.
и надгрявам ясно слънце
и преплувам белия Дунав.

2/. Де я зачу слънчова майка
тя и тихо отговаря:
мари, моме, малка моме,
мари ти си се похвалила
снощи вечер на чешмата,
че си била най-хубава
и над моми, и над момчета.
и надгряваш ясно слънце
и преплуваш белия Дунав.

3/. Хайде рано, сутрин рано
сутрин рано във неделя,
омийсе , оплети се,
премени се, нареди се,
че иди срещу слънце,
срещу слънце, над осойка,
да са двата сурдаряте,
сурдаряте и надваряте,
кой кого ще надвари.

4/. Та ранила малка мома
сутрин рано във неделя,
омий се, оплети се,
променила, наредила,
че излязла срещу слънце,
срещу слънце над осойка,
та са двата сурдаряли,
сурдаряли и варяли.

5/. Слънце изгря две планини
и третата засенила.
Мома изгря три планини,
четвърта засенва.
И изговори слънчовата,
слънчовата стара майка:

6/. Мари моме, малка моме,
не виждаш ли, не чуеш ли?
Зад махни се зад планина,
зад планина, зад гериня,
жътварите изгоряха,
жътварите по чапкъна,
владаята по соята,
овчарите по слоговете.

7/. Задмахна се малка мома
зад планине, зад гериня,
коса и се люлееше,
кайно платно по планина,
лице и се белееше
кайно преспа по брегове,
очи и се чернееха,
кайно лозе черно грозде,
вежди и се тънееха
кайно гьоле пиочките.

Записана от Георги Папазов
/род. в с.Търново, Одринско –
живял и починал в Павликени/

тези на павликенци. Жените-бежанки носели сукмани с везани поли и пъстри шевици на пазвите, за разлика от характерната за района "двупрестилчна" носия. Ризите и престилките им били с богати шевици на цветя в тъмни цветове. Тракийките носели косите си сплетени по на 3-4 плитки назад по гърба, а кърпите им били украсени с пайети. Мъжките носии от потури, пояс, елече, антерия и ямурлук не се отличавали съществено от тези на местните българи.

Духът на тракийските бежанци и тяхната самобитност са се запазили през годините под различни форми. Най-показателна в това отношение е Тракийската организация. Създадена в годините след Първата световна война, тя има за задача да поддържа духовното единство и национална солидарност между българите в Тракия и в пределите на България, да подпомага бежанците в тяхната трудна съдба, а в началото и да работи за връщането им по родните места. В Павликени Тракийско просветно дружество се създава още през 20-те години. За дейността му разказва Ангел Т. Атанасов - един от неговите секретари:

"...от името на Тракийското просветно дружество, на което бях секретар от 1927 до 1931 год., образувахме драматичен състав и отпочнахме театрална дейност сред населението в Павликени и района. Още се помни от по-старите хора в града ни представянето на пиесите "Капитан Петко войвода", "Анга", "Васил Левски" и други в театъра на х.Славчев. Активно участие вземаха другарите Стоян Мирчев, Христо Вълков, Ангел Тодоров, Атанас Петков, Иван и Тодора Ламбеви, Златка и

Димитър Стоянови, Вълка Здравкова и други. В последствие с Петър Атанасчев, Димитър Петков и други отпочнахме представления от името на Младежката кооперативна група при селската кооперация "Съгласие" със самодейците от Тракийското дружество..."[27]

За честване, организирано от местната Тракийска организация, съобщава и вестник "Павликенски глас" от 1929 год.:

" На 24 март т. г. тракийците отпразнуваха тържестве-но своя празник "Превземането на Одрин" със събрание, на което говори Ст. Мавродиев – учител в Ески Джумая, член на управителното тяло на Тракийската организация.[28]

През 40-те години Павликенското дружество "Тракиец", по това време с председател Иван Ламбев, се е включвало активно в обществено-политическия и културния живот на селището.[29]

Общата нерадостна орис на тракийските бежанци поддържала тяхното единство. Мечтата им да се завърнат в родната Тракия е била много силна и навярно затова, макар и години след установяването им в Павликени, те продължавали да се женят помежду си. Данните от Регистъра на църквата "Рождество на Пресвята Богородица" в Павликени са показателни в това отношение[30].

Адаптацията на тракийските бежанци към живота в Павликени е отдавна и успешно приключил процес. Вече няколко поколения техни наследници са неразривна част от съвременната демографска характеристика на Павликени.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Димитров, Г. В.** "Малцинствено – бежанският въпрос в българо-гръцките отношения (1919-1939)", Благоевград, 1982 г., 378с.; **Косатев,Т.** "Бежанският въпрос в България след Първата световна война (1919-1932) " , София, 1976 г.; **Димитров, Г. В.** "Бежанският заем от 1926 г.", сп.Исторически преглед, 1984 г., кн.1, с.43-57; **Капсъзов, А.** "БКП в защита на бежанците от Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини (1919-1932)", сп.Исторически преглед, 1981 год., кн.5; **Йовевска, М.** "Тракия в политиката на България и Гърция (1878-1919)", сп.Исторически преглед, 1991 год., кн.3.

[2] **Крамер, Л.** "Днешното положение на балг. бежанци", София, 1925 г.; **Якимов, Н.** "Бежанският въпрос в България",София, 1926 год.; **Попов, К. П.** "Бежанският въпрос", София, 1926 год.; **Проданов, Б.Т.** "Положението на бежанците", София, 1939 г.; **Николов, Д.** "Бежанците и условията на труда в България", С, 1926 г.; **Николов, Д.** "Тракийският въпрос, въпросът за балг. малцинства и задачите на националната ни политика", София, 1931 г.; **Хаджидимов, Д.** "Бежанският въпрос в Народното събрание", С, 1924.

[3] **Тужаров, Д.** "Село Търново, Одринско" (кратък исторически очерк), Изд на ОФ, София, 1983 год.

[4] В-к."Павликенски глас", год.I, бр.3 (25.12.1928) и бр.4 (1.1.1929г.).

[5] **Тужаров, Д.** "Село Търново, Одринско", Изд. ОФ, 1983 г., с.10-11.

[6] **Тужаров, Д.** Цит. съч., с.12.

[7] Исторически музей – Павликени, инв. №1911 н.сп.ф./ докум., с. 1.

[8] **Тужаров, Д.** Цит.съч., с.11.

[9] Исторически музей – Павликени, инв. № 1911 н.сп.ф./ н. докум.

[10] Исторически музей – Павликени, инв. № 1916 н.сп.ф./н. докум.

[11] Исторически музей – Павликени, инв. № 1293 н.сп.ф./н. докум.

[12] Исторически музей – Павликени, инв. № 1910 н.сп.ф./н. докум.

[13] Исторически музей – Павликени, инв. № 1913 н.сп.ф./н. докум.

[14] Исторически музей – Павликени, инв. № 1916 н.сп.ф./н. докум.

[15] Исторически музей - Павликени, инв. № 1241 н.сп.ф./н. докум.

[16] Исторически музей - Павликени, инв. № 1920 н.сп.ф./н. докум.

[17] Исторически музей - Павликени, инв. № 1921 н.сп.ф./н. докум.

[18] Исторически музей - Павликени, инв. № 1919 н.сп.ф./н. докум.

[19] Държавен вестник, Бр.213 от 1926 год.

[20] Исторически музей - Павликени, инв. № 1917, 1918 н.сп.ф./н.д.

[21] Държавен архив – В.Търново, ф. 29-к, оп.1, а.е. 651, л. 22.

[22] Исторически музей - Павликени, инв. № 1910 н.сп.ф./ н.докум.

[23] **Пак там.**

[24] Исторически музей - Павликени, инв. № 1911 н.сп.ф./ н.докум.

[25] Исторически музей - Павликени, инв. № 1912 н.сп.ф./ н.докум.

[26] **Байчев, Б.** "Към говоримата реч на бежанците от Източна (Одринска) Тракия в гр.Павликени" (Социолингвистично наблюдение) , в Сб."Павликени в миналото и днес", В.Търново, 1998 год., стр.77-91.

[27] Исторически музей - Павликени, инв. № 1241.

[28] Регионална библиотека "П.Р.Славейков" – Велико Търново, В-к. "Павликенски глас", бр.16-17 от 01.04.1929 г., с. 4.

[29] **Русанов Р., Ванев, Ив.** "Павликени и Павликенския край", София, 1940 год., стр.217 –219.

[30] Регистър за женитбите на църквата "Рождество на Пр.Богородица" в Павликени – I-ва книга от 1899 до 1927 г. и II-ра книга от 1928 до 1942 г.

THE THRACIAN REFUGEES IN PAVLIKENI - ORIGIN, FATE AND ADAPTACION

Neli Zoneva

/Summary/

The fate of the refugees is one of the most dramatic pages in the multi – century history of Bulgaria. The question of the refugees is a complicated socio-politikal problem, that came into being as a result of the mass stream of refugees – Bulgarians from the regions that stayed out of the boaders of the Bulgarian country after the Russian – Turkish war 1877-78 and the wars between 1912 – 1918.

The refugees came to Pavlikeni after the Liberation in 1878. They became part of the demographic characteristic of the settlement as early as the first free years, but the main mass of refugees immigrated after the National catastrophes in 1913 and 1918. The refugees came to Pavlikeni from the village of Tarnovo, Uzunkupri region of Odrin district. The village of Tarnovo, like all the other Bulgarian villages underwent robberies and fire devastations,and its citizens doomed to profanation and extermination.They were copmpelled to wonder along the roads of Bulgaria for years untill they found shelter and built their homes again.

Settling in Pavlikeni, the Tracian refugees carried with them their way of living, culture, traditions, dialect and customs. In many respects they were identical to those of the local Bulgarian population, and as a whole they became an inseparable part of the diversity of the Bulgarian national culture. The Thracian refugees'spirit and their originality have been preserved through the years in different forms - the Thracian national costumes and songs, the activity of the Thracian organization, the tribe memory of the refugee families.

The adaptation of the Thracian refugees to the life in Pavlikeni is a
process that closed up successfully long ago. Now some generations of their heirs have been an inseparable part of the modern demographic characteristic of Pavlikeni.

ДАРИТЕЛИ НА ЧИТАЛИЩЕ "НАДЕЖДА" – ВЕЛИКО ТЪРНОВО (1915-1930 г.)

ЦВЕТАНА КОЛЕВА
(Велико Търново)

Темата за дарителите на читалище "Надежда", въпреки някои публикации, все още не е изследвана напълно[1]. В настоящото съобщение си поставяме за цел на базата на документален материал и периодичния печат, съхранявани в ДА - В. Търново, РБ "П.Р.Славейков" – В. Търново и РИМ-В. Търново, да приведем в известност дарителите на читалище "Надежда" за периода 1915-1930 г., независимо от размера и вида на даренията им, и посочим приноса им за неговото развитие, без да претендираме, че ще изчерпим темата напълно.

В зависимост от предназначението си даренията условно могат да се разделят на няколко групи:

1. дарения в помощ цялостната дейност на читалището;
2. дарения за читалищната библиотека;
3. дарения за музея при читалището.

1.ДАРЕНИЯ В ПОМОЩ ЦЯЛОСТНАТА ДЕЙНОСТ НА ЧИТАЛИЩЕ "НАДЕЖДА"

Катастрофалното земетресение, разтърсило на 1.VI.1913 г. старата столица, не пощадява и двете читалищни сгради. През същата година театралният салон и читалищната къща са ремонтирани и на 1 септември читалището е отворено. Библиотечната сграда, която е пострадала много силно, е ремонтирана през следващата година и открита тържествено на 15.II.1915 г. с молебен от митрополит Йосиф.[2] Със специални писма са поканени почетният председател и дарител на читалището цар Фердинанд и благодетелните членове Сава Паница от Виена, Бр. Бъклови от Русе и Марийка П. Белчева от София. В писмото, с което уведомяват настоятелството, че са възпрепятствани да дойдат, Бр. Бъклови прилагат чек за 1000 лв. Тъй като през 1913 г. те са дарили 600 лв., в изпълнение на желанието им и по силата на чл. 8 от читалищния устав на 17.II.1915 г. настоятелството провъзглася-ва покойния им брат Димитър К. Бъклов за благодетелен член на читалище "Надежда".[3] На 19.VI.1928 г. те правят ново дарение от 500 лв. по повод смъртта на сестра си Змарайда Петева.[4] На 17.II.1915 г. е провъзгласен за благодетелен член и о.з.полк. Никола К. Витанов, в памет на когото майка му Елена х.Константинова подарява 1000 лв. 100 лв. подаряват наследниците на Ан. Ангелов, а 2000 лв. – Комитетът за подпомагане пострадалите от земетресението. Помощ от 2000 лв. отпуска и В. Търновската градска община.[5] Тези суми настоятелството използва за изплащане на читалищния дълг по ремонта на читалищните здания, като изплаща две погашения от 1200 лв. и 312 лв. лихви към Земеделската банка, 1000 лв. по дълга към майстора Тотю Минев, а останалата сума касиерът запазва за погасяване на лихви по заема, теглен от Българската ипотекарна банка в София. На годишното събрание на 19.IV.1915 г. председателят Васил Ангелов отчита, че "от началото положението беше много трудно...", но значителна част от дълговете вече са изплатени и "за да се постигне това сравнително добро положение, трябва да се благодари и на дарителите."[6]

Една от задачите, която стои на вниманието на настоятелството през следващите години, е свързана с окончателното решаване на въпроса с дарението на Панайот и Марийка Белчеви – най-крупните дарители за построяване на библиотечното здание и съпътстващото го условие то да бъде наименовано на тяхно име.[7] На 8.VII.1915 г. В. Ангелов уведомява настоятелите, че Марийка П.Белчева е изказала желание условието да бъде изпълнено. Настоятелството щ съобщава да дойде в Търново, за да обсъдят съвместно този въпрос. На 7.II.1922 г. с писмо дарителката отново припомня желанието си. След ново обсъждане то я уведомява, че въпросът за наименуването на библиотеката е от компетентност на общото годишно събрание, поради което ще бъде включен в дневния му ред за разглеждане. На 11.V.с.г. настоятелството взема решение"да се постави на лявата страна при входните врата на читалищната библиотека надпис четлив с съдържание читалищна библиотека Марийка и Панайот М.Белчеви". Съгласно протоколно решение №7/4.X.1922 г. то възлага на каменоделеца Мариоти от с. Арбанаси срещу заплащане от 400 лв. да изработи надписа "върху плоча от арбанашки камък, средна дебелина, полиран като мрамор и с златни букви". На 20.II.1923 г. одобрява изработената плоча-надпис "Библиотека Панайот и Мария Белчеви", с което реализира напълно волята на дарителите.[8]

Успешната дейност на читалище "Надежда", преустановена през м.септември 1915 г. поради включването на България в Първата световна война и мобилизацията на членовете на настоятелството, е възобновена на 18.XI.1918 г. В доклада си на годишното събрание на 4.V.1919 г. В. Ангелов със задоволство отчита, че въпреки

наследения през 1915 г. дълг от 20269,19 лв., разходите за ремонт, закупуване на книги, вестници и списания за библиотеката, подвързия и т.н. настоятелството е изплатило всички задължения и оставя в наличност в касата в бонове и пари сумата 14710 лв. "Една от грижите на настоятелството – посочва той – е била да действува за привличане на дарители, благодарение на които в последните години то можа да постигне успехи и с това да подобри материалното положение на читалището, което за сега е цветущо".[9] В резултат на положените усилия постъпват дарения от Пеню Велков, които завещава 2000 лв. на читалището и които след смъртта му през 1916 г. постъпват в читалищната каса[10]; 1000 лв. от търговеца Петър Пипев, живущ в София[11]; 10000 лв. от Ангел Ив. Попов за изплащане ипотечния дълг на читалището към БЗБ – Търновски клон. Дарителят постановлява, че "ако до смъртта му тоя дълг остане по-малко от 10000 лв. разликата да се употреби за закупуване на книги за библиотеката".[12] В памет на загиналите на фронта Петър Д. Ангелов, подполк. Конст. Досев и Панайот Амиорков наследниците им подаряват съответно 2000, 3000 и 1000 лв.[13] През 1920 г. Веселина П. Ангелова подарява нови 5000 лв. в памет на съпруга си П.Д.Ангелов.[14] На 28.IV.1922 г. настоятелството единодушно провъзгласява тези дарители за благодетелни членове на читалище "Надежда".[15]

Читалищната 1921/1922 г. приключва без парични дарения. На годишното събрание на 14.V.1922 г. на въпроса на читалищния член д-р Георгиев защо през изтеклата година не са постъпили дарения и защо не са дирени дарители членът на настоятелството С. Събев обяснява, че след войната въпреки положените усилия хората не желаят да правят дарения, но грижата за привличане на дарители винаги ще стои на вниманието на следващите настоятелства.[16] На 12.VI.1922 г. старият общественик М. Москов писмено уведомява настоятелството, че чрез него г-жа Еп. Минкова подарява 200 лв., с които "да се направи фонд при читалището за печатане книжки с историческо съдържание за гр. В. Търново". В заседанието си на 18.VII.с.г. настоятелството приема дарението, уведомява дарителката, че е получило сумата и щ изказва писмена благодарност.[17] На 10 ноември Г. Николов подарява 2000 лв. по повод смъртта на дъщеря си Сийка Г. Николова, а на 19.VII.1925 г., за 3-годишнината от смъртта щ. прави ново дарение от 1000 лв.[18]

През следващите години застоят в привличането на дарители е преодолян. 1923 г. бележи ръст в броя и размера на даренията. На 20.II.1923 г. наследниците на покойния благодетел читалищния член Илия Петров подаряват завещаните от него 5000 лв.[19] На 18.VI.с.г. настоятелството провъзгласява за благодетелен член търновския гражданин Г. Гайтанджиев за дарените 5000 лв.[20], а на 9 май – читалищния деец Хараламби Т. Амиорков за завещаните 3000 лв. и подарените на 22.IV.1912 г. 1000 лв.[21]

На годишното събрание на 6.VII.1923 г. се разгаря оживена дискусия за начина на заприходяване на дарените суми и предложението от тях да се образува самостоятелен фонд. След размяна на мисли, че даренията не са постоянен и главен приход на читалището и образуването на фонд би затруднило използването им, идеята отпада. Събранието решава да се празнува ден на читалищните дарители, с който да се популяризира тяхното дело и се привличат нови дарители.[22] В заседанието си на 31.III.1924 г. настоятелството определя той да се чества всяка година на втория неделен ден от м. октомври, като отпразнуването му през същата година бъде на 12 октомври с устройване на утро. Изработването на програмата е възложено на театралния комитет, председателя С. Събев и домакина Ив. Д. Петров.[23]

На 16.XII.1924 г. настоятелството провъзгласява за почетен член Йордан Пенчев от Търново, аптекар в София, за подарените 4000 лв.[24] 4000 лв. постъпват и по завещанието на благодетелния член дарител бившия Неврокопски митрополит Иларион от с. Церова кория, починал на 5.III.1925 г. в Търново. Със завещаната сума е образуван фонд "Неврокопски митрополит Иларион Пенчев". Същата е внесена на влог в БНБ – Търновски клон, а през 1929 г. е прехвърлена в друга търновска банка, даваща по-голям лихвен процент.[25] През м.юни 1927 г. наследниците на крупния индустриалец Никола х.Славчев подаряват в негова памет 5000 лв.[26] На 1.I.1928 г. търновският гражданин Силян Апостолов с писмо уведомява настоятелството, че подарява керемиди на читалището.[27] На 11.III.1929 г. сем. Кърджиеви, в памет на починалата им дъщеря, подаряват 1000 лв.[28]

Друг начин за набиране на дарения са новогодишните читалищни вечеринки с разиграване на томболи. В. Борба от 31.XII.1923 г. съобщава, че на литературно-музикалната вечеринка на 15 декември покрай многото дарения, които читалището е получило, е и дарението от 1000 лв. на първата фабрика за шевни конци "Трапезица". Приходът от вечеринката на 31.XII.1923 г. е 4131 лв. На вечеринките на 30.XII.1927 г. и 1.I.1928 г. в резултат на подарените от Михал х.Славчев 500 лв., аптекаря Воденичаров 500 лв., Георги Лазаров 200 лв., Михал Патев 100 лв., инж. Данаилов 100 лв., Популярна банка 100 лв. и околийския началник Ив. Иванов 50 лв. приходът възлиза на 1550 лв. На забавите на 31.XII.1930 г. и 1.I.1931 г. от дарения постъпват 200 лв. През разглеждания период се налага практиката читалищните комисии освен от частни лица да събират дарения в пари и предмети за томболите и от по-големите фирми.[29]

2. ДАРЕНИЯ ЗА ЧИТАЛИЩНАТА БИБЛИОТЕКА

Традицията да се даряват книги се запазва и през разглеждания период. Дарители са частни лица, министерства и Светият синод. Размерът на даренията варира от една или няколко книги до цели лични библиотеки. Тематиката на подарените книги е разнородна по характер.

На 19.VIII.1915 г. Светият синод подарява на читалище "Надежда" "20 екземпляра разни книги", изпратени чрез Търновската митрополия, за което настоятелството му изказва писмена благодарност.[30] През септември 1919 г. читалището наследява богатата библиотека на покойния д-р Селвели. На годишното събрание на 8.V.1921 г. В. Ангелов отчита, че тя все още се подрежда, като до момента от нея са инвентирани 235 номера в 580 тома.[31] На 31.III.1920 г. настоятелството единодушно провъзгласява за благодетелни членове д-р Спиро и Стефанка Гологанови от В. Търново, които завещават на читалището цялата си библиотека, съдържаща много ценни книги, заедно с шкафа, два кревата и хирургическа маса. На проведения на 31.VII.с.г. публичен търг за продажба на непотребни читалищни вещи креватите и операционната маса са продадени и съгласно волята на дарителите с тях са закупени книги, които са добавени към завещаните, а на шкафа е поставен надпис: "Подарени от д-р Спиро и Стефанка Гологанови."[32]

На 9.IX.1920 г. г-жа д-р Касабова подарява две книги на автора д-р Касабов: Дипломатически показател за правата и функциите на дипломатическите и консулски агенти и Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи.[33] На 14.III.1921 г. настоятелството изказва сърдечна благодарност на Александър С. Пенчев, който изпраща портрета на баща си д-р Ст. Пенчев, дарител на читалището, а на 29.III.1922 г. – на търновския жител П. Димитров за подарената рамка, в която то поставя портрета на поета П. Яворов. На 4.X.1922 г. след обсъждане на въпроса за даряваните от адвоката М. Сребров през юни 1915 г. книги настоятелството му съобщава с благодарствено писмо, че приема даренията, които той прави с дарителен акт в проект и го моли да изпрати дарителния акт на книгите, които ще подари. На 5.XII.с.г. Цветан Парашкевов подарява книгите Цанко Церковски. Живот и литературна дейност и На Цанко Церковски. Юбилеен сборник.[34]

В началото на 1925 г. ново крупно дарение обогатява читалищната библиотека. На 14 март д-р Бакарджиев подарява библиотеката на покойния си брат Търновския митрополит Йосиф, наброяваща 220 книги. В. Надежда от 1 септември информира обществеността за дарението, както и за подарените от г-жа Киркова "62 разни книги за прочит", от г. Методи Бойчев – 25 книги и от д-р Кост.х.Славчев – 82 книги.[35] За щедрия дарител д-р Константин х.Славчев в заседанието си на 4 юни настоятелството взема следното решение:"понеже д-р К.Славчев е подарил доста книги на читалищната библиотека...да му се изкаже писмена благодарност за направеното дарение, като му разрешава да получава книги за домашно четение от читалищната библиотека, без да вниса предвидената депозитна сума". На 1.III.1926 г. д-р К.х.Славчев прави ново дарение от 30 тома "разни книги за прочит."[36]

Благородният стремеж да бъде подпомогнато просветното огнище довежда до нови дарения през 1927 г. На 12.I.1927 г. настоятелството изказва писмена благодарност на Министъра на народната просвета, на полк. Соларов от Варна, Георги Ив. Фичев от София и д-р К.х.Славчев за подарените 100 книги за библиотеката.[37] На 17 май Елисавета д-р П. Шишкова подарява 27 тома "ценни книги".

С цел привличане на дарители настоятелството отправя призиви за дарения към институции и повидни и заможни граждани и популяризира благотворителните жестове към читалището. На 17 май с.г. то моли протойерей Юрдан Стойков да подари изпратените Книга за живота, Мисли на мъдри хора, Примери и разкази и проповеди на разни случаи, тъй като читалището няма средства да ги купи.[38] На 12 юни книгоиздателят от София Иван Коюмджиев и Сие подарява книги на библиотеката и в знак на благодарност настоятелството му опрощава изгубени книга и скица. Адвокатът Стефан Сахаров от В. Търново подарява 34 книги, а Министерството на народното просвещение - книгата П.Р.Славейков. Избрани съчинения. На 8.II.1928 г.то отпуска на читалището парична помощ. На 16 юли проф. д-р Иван Кинкел от Софийския университет подарява книгите Курс по сравнителна история на стопанския строй в ново време и Събарянето на аналитичната психология.[39]

През януари 1929 г. постъпва най-голямото и до настоящия момент дарение в книги на читалище "Надежда". Това е библиотеката на нашия съгражданин и народен представител Димо Кьорчев, която съдържа 1081 тома на български, немски, френски и руски език на стойност над 400000 лв. В заседанието си на 15 януари настоятелството обсъжда въпроса с постъпилото голямо дарение и одобрява действията на председателя Васил Давидов по отиването му на 10 януари в София, като представител на читалището, на погребението на завещателя. То командирова и члена на настоятелството Илия Добревски да отиде в София и приеме под опис завещаната библиотека, след което да я експедира чрез комисионера Иван Хараламбев.

Поради невъзможност на Добревски да отсъства от работа на 21 януари с тази задача е натоварен домакинът Хр. Кантарджиев. На 4 март настоятелството одобрява направения от него разход от 2019 лв. за амбалаж и транспортиране на библиотеката и назначава комисия в състав:

председател Ил. Добревски и членове Т. Кръстев и Т. Николов, която да я подреди и състави опис в три екземпляра, два от които с благодарствено писмо да се изпратят в София на изпълнителката на завещанието и сестра на дарителя д-р Дафина Кьорчева. Решено е след съставянето на описа библиотеката да се оцени и застрахова в застрахователното дружество "България". На 12.IV.1929 г. настоятелството поръчва на К. Джангозов срещу заплащане от 400 лв. да напише списък на подарените книги и изисква от адвоката Иван х.Николов от София да изпрати двата тома от Коментара върху закона за наследството от Д. Тончев като част от библистеката на Д. Кьорчев. С писмо на 16 април д-р Кьорчева уведомява настоятелството, че година преди смъртта си брат ѝ е дал за подвързия 59 тома дневници от Народното събрание, за която трябва да се заплатят 4130 лв. Настоятелството щ изпраща исканата сума и прибира подвързаните книги. За да не потъне в забрава щедрият жест на дарителя, след подреждането на библиотеката върху всяка една от книгите е поставен елипсовиден печат с надпис:"Дарител Димо Кьорчев".[40]

Показателен за авторитета, с който се ползва читалище "Надежда" не само в Търново, но и сред обществеността в страната, е жестът на Софийската градска община, която на 5.VII.с.г. му подарява юбилейната книга на гр. София. Дарители на читалището през 1930 г. са Министерството на земеделието, което на 18 април му изпраща една книга и Министерството на търговията, промишлеността и труда, което подарява 72 тома държавни издания и портрет на цар Фердинанд, малък формат. На 10 ноември сем. Ламбрини и Васил Василеви подаряват Животът на госпожа де Савиньо от А. Де Ламартин.[41] Дарение на библиотеката прави и старият читалищен деятел Петко К.Гъбев, който на 1.XI.1930 г. завещава 1000 лв. с условието да се образува фонд "Гъбев", от лихвите на който да се купуват книги по археология, палеонтология и сборници от народни песни и умотворения. Настоятелството приема с благодарност дарението и възлага на съветника К.Абаджиев да изработи проект на правилник за управление на фонда и го внесе за одобрение.[42]

3. ДАРЕНИЯ ЗА МУЗЕЯ ПРИ ЧИТАЛИЩЕ "НАДЕЖДА"

Част от даренията, които постъпват в читалище "Надежда", са предназначени за музейната сбирка, подредена през 1915 г. в читалищното здание за библиотека и музей. С цел набиране на дарения за попълването ѝ на 9.III.1915 г. настоятелството и Археологическият комитет при читалището избират комисия в състав: М. Москов, П. Гъбев и П. Димитров, която да "състави един позив в форма на брошура към гражданите от окръга, с молба, които имат старини да ги донесат в Търновското читалище за излагането им в Археологическия музей при същото".[43] Вероятно в отговор на този призив на 19 август с.г. читалищният член Сава В. Попов подарява на музея един екземпляр от Мемоара на Тайния Централен български комитет от 1867 г.[44] Читалищното ръководство и Археологическият комитет търсят различни начини за осъществяване на желанието си старопрестолно Търново да притежава голям и хубав музей. За тази цел на 22.XI.1919 г. те решават "писмено да се помоли г. Сава Паница в Виена да даде нужните средства за издигане музей на мястото на съборената църква "Св.Спас" в града ни, като му се съобщи, че музея ще носи неговото име. Да му се изпрати една скица, план и сметка за проектираното здание". Молбата остава без последствие.[45]

В резултат на постъпките на читалищното ръководство пред Дворцовото интендантство през 1920 г. цар Борис III прави крупно дарение на Археологическия комитет, като му подарява Царската /Хаджиилиевата/ къща в с. Арбанаси. Въз основа писмото на търновския окръжен управител №4249/9.III.1920 г. Археологическият комитет упълномощава уредника Т. Николов "да получи крепостният акт по прехвърляне собствеността на Царската къща и място в с. Арбанаси, Гор. Оряховска околия, върху Археологическия комитет при Търновското читалище "Надежда". Друг успех на комитета е възвръщането от Дворцовото интендантство на сумата 5166 лв. – остатък от даренията, събрани от основаното преди войните 1912-1918 г. от царица Елеонора Дружество за реставриране на църквите "Св. Четиридесет мъченици" и "Св. Димитър".[46] На 20 август с.г. в музея постъпват картини – дарения от художника Минчо Ханджиев, на които са изобразени Балдуиновата кула, една стара ваза с неизвестен произход и Филип Тотю войвода, рисуван от натура[47], а през 1923 г. – друго дарение от картини по завещанието на д-р Стефан К. Сарафов.[48] На 9.IX.1920 г. наследниците на Венета Ботева подаряват няколко ценни фотографии – паметника на Хр. Ботев във Враца, проекта на Търновския паметник, две фотографии на митрополит Панарет, портретите на Венета и Иванка Хр. Ботйови и др.[49] През 1921 г. г-ца Андони Илиева Майтапова подарява "старинни вещи на Археологическия музей при читалището."[50] През 1923 г. църковното настоятелство в Асенова махала предава в музея златна средновековна обица и масивен бронзов пръстен със следи от силно повреден надпис, открити при почистване на църквата "Св. Богородица" в същата махала.[51] Цар Борис III подарява златна монета от император Марциан II и бронзови монети от императорите Констанций II, Валентиниан и Аркадий; ефорията "Панайот Селвелиев" – колекция от ордени, а Канцеларията на българските ордени – сребърни,

бронзови и възпоменателни медали.[52] Голяма част от постъпленията в музея – оръдия на труда, керамика, монети и др. са открити и подарени от учениците от Мъжката гимназия, Мъжкото реално училище и Първа смесена прогимназия – В. Търново по време на пролетните и есенните трудови ученически седмици. Сред даренията фигурира и "една златна средновековна обица, намерена и подарена от учениците от IV ª клас на Търновската мъжка гимназия през пролетната трудова ученическа седмица 1922 г. при почистване на Хисаря". През 1928 г. Ученическото археологическо дружество при Мъжката гимназия подарява 14 ръкописа, стари печатни книги и картини и 10 старинни предмета, открити на Трапезица и в селищата на окръга.

Израз на непрестанния стремеж на Археологическия комитет и настоятелството за привличане на дарители са апелите в местната преса и специалните обявления към гражданството, "да подарява или продава археологически, исторически, етнографически, нумизматически, църковни художествени предмети и др.старини". "Всеки гражданин – изтъква Т. Николов - ...с пълно доверие трябва да отдаде в музея всичко онова, което напомня за нашето минало, защото само там, подредени, систематизирани те си имат своята голяма стойност.[53]

Изнесените до тук данни потвърждават факта, че основата на просперитета на читалище "Надежда" – стожер на просветата и културата в старата столица, се корени както в самоотвержения труд на читалищните дейци, така и в даренията на много родолюбиви граждани. Издирването и привличането на дарители винаги е било една от най-важните задачи на читалищното ръководство. За тази цел и в знак на признателност то популяризира щедростта им в местния и централен периодичен печат, крупните дарители са провъзгласявани за благодетелни членове, а портретите им са окачвани на видно място в двете читалищни сгради наред с портретите на основателните и почетни членове на читалище "Надежда".

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище "Надежда" във Велико Търново /1871-1945 г./. – ИИМВТ, VIII, 1993, 64-67; Юб. сб. Народно читалище "Надежда" – Велико Търново. 1869-1969. С., 1969, 168; **Проф. д-р Г. Данчев.** Книгите – най-често срещаните дарения. Юб.в. 125 години читалище "Надежда" – Велико Търново. 8 юни 1869 – 8 юни 1994 г. и др.

[2] ТД "ДА" – Велико Търново, ф. 112к, оп.1, а.е.7, л. 73, 126, 139; **Цв. Колева.** Васил Д. Ангелов – виден общественик, дългогодишен председател на читалище "Надежда". В. Времена, №162, 30 май-6 юни 1994.

[3] **Пак там**, л.127, 140; РИМ – В. Търново, Научно-спомагателен фонд "Нова история", инв.№194; Нашите благодетели. Общински вестник В. Търново, IV, №18, 1 март 1928, 142; **Йорд. Кулелиев**. Читалище "Надежда" – В. Търново /8.VI.1869-8.VI.1929 г./. Общински вестник В. Търново, VI, №9, 28 юни 1929, 65; **Цв. Генчева, Т. Драганова, Йорд. Димитров.** Бележити търновци. С., 1985, 315.

[4] **Пак там**, а.е.9, л. 98.

[5] **Пак там**, а.е.7, л. 128, 140; Нашите благодетели...; **Йорд. Кулелиев.** Читалище "Надежда"...; РИМ – В. Търново...

[6] **Пак там**, л.127, 139-140.

[7] РИМ – В. Търново...инв. №194, 200; В. Надежда, III, №8, 25 юни1944, 7-9; Нашите благодетели...; **П. Димитров.** Главни моменти от историята на В. Търновското читалище "Надежда". Общински вестник В. Търново, XIII, №14 и 15, 30 май 1936, 116; Ден на благодетелите. В. Търновска трибуна, II, №1, 23 март 1934; **В. Йорданов.** Дарители на народната просвета. С., 1911, 247; **Г.Ст.Пашев.** Златна книга на дарителите за народна просвета. Книга II.С., 1923, 355; Юб.сб. Народно...; **Цв. Генчева и др.** Бележити...,309; **Цв. Колева.** Васил Д. Ангелов...

[8] ТД "ДА" – В. Търново, ф.112к, оп.1, а.е.7, л.155; а.е.8, л.55,, 65,91, 102.

[9] **Пак там**, а.е.7, л.159, 178-179.

[10] **Пак там,** л.179; Нашите благодетели..., 141; Общински вестник В. Търново, V, №2, 6 април 1928, 10; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели на читалище "Надежда". Общински вестник В. Търново, XIV, №3-6, 31 март1937, 35; **Н. Александров.** Изпълнен завет на благодетеля Пеню Велков. В. Янтра, II, №69, 13 септ. 1936; Ден на благодетелите...; **Цв. Генчева и др.** Бележити..., 314.

[11] **Пак там**, л.179; РИМ – В. Търново..., инв.№194; **Йорд.Кулелиев.**Читалище "Надежда"...; Нашите благодетели...; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...

[12] **Пак там,** л. 179; ф.29к, оп.1, а.е.576, л.14; РИМ – В. Търново...; **Йорд. Кулелиев.** Читалище "Надежда"...; Нашите благодетели...; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...; Юб. сб. Народно..., 168; **Цв. Генчева и др.** Бележити..., 41; Ден на благодетелите...

[13] **Пак там,** ф.112к, оп.1, а.е.7, л.179; РИМ – В. Търново...; **Йорд. Кулелиев.** Читалище "Надежда"...; Нашите благодетели...; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...; **Цв. Генчева и др.** Бележити..., 273.

[14] **Пак там**, л. 215; РИМ – В. Търново...; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...

[15] **Пак там,** а.е. 8, л. 64.

[16] **Пак там,** л. 78.

[17] **Пак там,** л. 86.

[18] **Пак там,** л. 94, 119; а.е.9; л.33; РИМ – В. Търново...; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели..., 36; **Йорд. Кулелиев.** Читалище "Надежда"..., 66; Нашите благодетели..., 142.

[19] **Пак там,** а.е.8, л. 102; РИМ – В. Търново...; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...; **Йорд. Кулелиев.** Читалище "Надежда...; Нашите благодетели...

[20] **Пак там,** л. 113; Същите...

[21] **Пак там,** л. 115, 119; РИМ – В. Търново...; **Йорд. Кулелиев.** Читалище "Надежда"...; Нашите благодетели...

[22] **Пак там,** л.130.

[23] **Пак там,** а.е.9, л.4, 21.

[24] **Пак там,** л. 29, 33; РИМ – В. Търново...; **Йорд. Кулелиев.** Читалище "Надежда"...; Нашите благодетели...; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели..., 36.

[25] **Пак там**, л. 33, 92,114; ф.99к, оп.1, а.е. 144, л. 21; РИМ – В. Търново..., инв. №194, 199; Нашите благодетели..., 142; **Йорд. Кулелиев.** Читалище "Надежда"...; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...

[26] **Михайлов, Ангел Д.** Благодетели...

[27] ТД "ДА" – В. Търново, ф.112к, оп. 1, а.е.9, л. 91.

[28] **Пак там**, л. 120; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...

[29] **Пак там,** а.е.8, л. 143; а.е.9, л.90, 129,146, 152; В. Борба, I, №36, 31 дек. 1923.

[30] **Пак там**, а.е. 7, л. 157.

[31] **Пак там**, л. 191; а.е.8, л. 18.
[32] **Пак там**, а.е.7, л.212, 218,232.
[33] Пак там, л. 239.
[34] **Пак там,** а.е.8, л.5, 61,91,98.
[35] **Пак там**, а.е.9, л. 30; РИМ – В. Търново..., инв. №199.
[36] ТД "ДА" – В. Търново, ф. 112к., оп. 1, а.е. 9, л.31; РИМ – В. Търново..., инв. №193.
[37] **Пак там**, л. 70.
[38] **Пак там,** л. 76.
[39] **Пак там,** л.80, 86, 89, 93, 101.
[40] **Пак там**, л. 114, 115, 119, 121, 122; **Проф. д-р Г. Данчев.** Книгите ...; Общински вестник В. Търново, V, №41, 18 ян. 1929, 326; **Йорд Кулелиев.** Дарението на Димо Кьорчев. Общински вестник В. Търново, VI, №8, 14 юни 1929, 57; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...; **Д. Михайлов.** Разпиляно богатство. Юб. в. 125 години читалище "Надежда" – Велико Търново. 8 юни 1869-8 юни 1994; **В. Станчева.** Най-големият дарител на читалище "Надежда". В. Борба, III, №91, 20 май 1994; **Т. Недева.** Дарителят Димо Кьорчев още е един от забравените. В. Янтра днес, II, №108, 7 юни 1999, 4.
[41] ТД "ДА" – В. Търново, ф. 112к, оп. 1, а.е.9, л. 125, 137, 146.
[42] **Пак там**, л. 147; **Ангел Д. Михайлов.** Благодетели...
[43] **Пак там,** а.е.7, л. 131, 143.
[44] **Пак там,** л. 156.
[45] **Пак там**, л. 195; **Н. Бъчварова.** 120 години Исторически музей в град Велико Търново. – ИИМВТ, VI, 1991, 8.
[46] **Пак там**, л. 209, 218; **Н. Бъчварова.** Ценители на старини. – Юб.в. 125 години читалище "Надежда" – Велико Търново. 8 юни 1869-8 юни 1994.
[47] **Пак там,** л. 234; а.е.8, л.22.
[48] **Коледаров, Ст.Н.**Д-р Стефан К. Сарафов. Общински вестник В. Търново, V, №1, 1 април 1928, 3; **Цв. Генчева и др.** Бележити..., 326;РИМ – В. Търново..., инв. №194; Нашите благодетели..., 139.
[49] ТД "ДА" – В. Търново, ф.112к, оп.1, а.е.7, л.239; **Н. Бъчварова.** Държавната..., 66.
[50] **Пак там**, а.е.8, л. 37.
[51] **Пак там**, л. 124.
[52] **Пак там**, а.е.9, л.14; **Н. Бъчварова**. Ценители..., **Н. Бъчварова**. Държавната..., 65.
[53] **Пак там**, а.е.8, л.76, 123-125; Общински вестник В. Търново, V, №15, 6 юли 1928, 119; **Н. Бъчварова.** 120 години..., 8; **Н. Бъчварова**. Държавната..., 66; **Цв. Колева**. Археологическият комитет и музейната сбирка при читалище "Надежда" възпитавали в патриотизъм и родолюбие подрастващото поколение. В. Времена, VI, №253, 11-17 юни 1996, 5.

DONORS OF LIBRARY READING – ROOM "HOPE" 1915 – 1930

Tcvetana Koleva

(Summary)

This announcement is a way to present the donors of Library Reading – Room "Hope" – Veliko Tarnovo for the period 1915 – 1930 and to point their contribution for its prosperity on the basis of a documental material and periodical press, kept in the Public Record Office – Veliko Tarnovo, Regional History Museum – Veliko Tarnovo and the Regional Library "P.R. Slaveicov" – Veliko Tarnovo. According to their use the donations are; donations that help the whole activity of the Reading – Room, donations for the Library and donations for the museum of the Reading – Room.

СПОРТНИТЕ КЛУБОВЕ КЪМ ТУРИСТИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО "ТРАПЕЗИЦА – 1902" – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ВИОЛЕТА ДРАГАНОВА

(Велико Търново)

На 17 март 2002 година Туристическо дружество "Трапезица – 1902" тържествено отбеляза своя 100-годишен юбилей. То е основано от група ентусиасти, любители на природата и ценители на културно-историческото наследство.Дружеството се определя и като културно-просветна организация и с това привлича в редовете си великотърновската интелигенция.

През вековното си съществуване Туристическото дружество преминава през години на подем и упадък, надживява кризи и войни, политически вмешателства.Независимо от перипетиите в развитието си обаче, то непрекъснато обогатява и разнообразява дейността си – от краткотрайните излети и екскурзии в планините до масовите многодневни походи из Стара планина, Пирин, Рила, Родопите и туристическите събори.Цели поколения минават по пътя на борците за национално освобождение и участват в походите за покоряване на планинските първенци. Наследниците им достигат до върховете на Алпите, Кавказ, Памир и Хималаите. Състезателите по туристическите спортове сега участват в държавни, балкански, европейски и световни първенства и заемат призови места. Особени грижи дружеството полага за развитието на туристическите умения и навици на учениците. Малцина може би знаят, че първата туристическа хижа в България е построена във Велико Търново на хълма Царевец.

В годината на вековния юбилей в Туристическо дружество "Трапезица – 1902" членуват 1374 члена.Към него са изградени следните клубове:

- Клуб за пешеходен туризъм
- Клуб по коло-туризъм
- Клуб по ски туризъм
- Клуб по спортно ориентиране, ски ориентиране и кросови бягания
- Алпийски клуб
- Клуб по воден туризъм
- Клуб на ветераните туристи
- Туристически хор "Еделвайс"

Настоящото съобщение има за цел да разгледа основаването и дейността на туристическите клубове, техните ръководители и треньори, както и високите спортни постижения от национални и международни състезания, с които би се гордяла всяка туристическа организация.Данните са събрани по време на събирателската работа за юбилейната изложба "100 години Туристическо дружество "Трапезица – 1902", реализирана от специалисти от Регионален исторически музей.

Клубът по пешеходен туризъм е приемник на Съвета (Комисията) по туризъм от 1957г. През 1955 година неговите членове отчитат 30 излизания в Стара планина, Рила и Пирин. Организират се излети до м.Ксилифор, Арбанаси, хижа "Божур". Провеждат се походи по стъпките на четите на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, на поп Харитон и Бачо Киро. С богата дейност се откроява секцията при Втора смесена гимназия, която през 1959 г. е обявена за Национален първенец, а през 1960 г. под ръководството на Любомир Войников се провежда първият ученически поход в страната от Тимок до нос Емине. Групата тръгва на 14 юли от р.Тимок и в 48-дневен поход преминава по билото на Стара планина до крайната точка – нос Емине. Целта е постигната. Четиринадесет момчета и тринадесет момичета се завръщат във Велико Търново заредени с впечатления и преживявания от красотите на Балкана, многобройните срещи, лагерните огньове и новите приятели. На връх Столетов ги приветства главният редактор на в."Труд", поетът Стефан Станчев и им посвещава стихотворение, което по-късно става една от най-популярните туристически песни по музика на композитора Филип Аврамов. Нейният последен стих звучи така:

"Прекрасна си , мила Родино,
когато човек те обзре,
с Балкана и твойте градини
от Тимок до Черно море!"

През 1970 г.се осъществява първото последователно изкачване на нашите планински първенци. През същата година се провежда и първият поход "От родното до лобното място на Алеко". Поставя се началото на станалия традиционен поход "100 км за 24 часа" от вр. Чумерна до вр. Шипка. Следват походите до Странджа, ежегодното изкачване на вр. Ботев. През 1978 г. се провеждат 566 различни туристически прояви – излети, походи, екскурзии, събори. Многобройни са проявите в чест на обявения "Всенароден туристически поход – 1300 години българска държава". През 1981 г. експедиционният отряд "Христо Козлев" с ръководител Борис Богданов става учредител на Републиканския поход "По стъпките на Апостола". Традиционни стават първомайските, третомартенските, осмомартенските походи. От 1998 г. с активното участие на клуба по пешеходен туризъм се провеждат ежегодно спортно-туристическите празници в м. Ксилифор.

През есента на 1998 г. се организира първият курс за учители, организатори на туристическата дейност в училищата. Убедени в необходимостта подрастващите да придобиват умения за общуване с природата, през периода 1998 – 2002 г. учители създават 9 ученически туристически клуба към ОУ "Бачо Киро", СОУ "Вела Благоева", ОУ "Д. Благоев", ОУ "Христо Ботев", ОУ "Патриарх Евтимий", СТ "А.Попов", ТЕ "А.С.Попов", ПМГ "Васил Друмев", Техникум по икономика, Дом за деца "Пеньо и Мария Велкови". Гордост на клуба е разработването и изграждането на Екопътека от Велико Търново до Преображенския манастир съвместно с учители и ученици от КТ "ТУР-2000" към ОУ "Бачо Киро" – един прекрасен маршрут със сенчести пътечки и романтични мостчета за отдих и здраве на всички възрасти.

Клубът по колотуризъм като разновидност на туризма е наследник на Българския Колоездачен съюз и започва дейността си през 1957 г. Проявите се осъществяват чрез изградените секции в по-големите предприятия, учреждения и училища. През 1995 г. започва обновяването и активизиране на клуба и от ежемесечните колопоходи в околностите на града, в следващите 5 години по-дългите летни походи стават традиция. Най-използвани са маршрутите Сливен – Стара Загора – Сливен с 200 километра пробег, Елена – Златарица – Горна Оряховица, колопоход до Дряновския манастир, до Капиновска манастир и др. Наред с колотуризма се развива и планинското колоездене. През 1998 – 2000 г. Пламен Петков и Даниел Петков вземат участие в Републиканските първенства по планинско колоездене и се класират на IV и V място. През последните три години клубът се утвърждава като домакин на състезания с участници от много градове в Северна България, Казанлък и Сливен.

В сравнение с пешеходния, водният туризъм се развива по-късно. Първото участие в TID – 71 (Международен гребен поход от устието до делтата на р. Дунав) отбелязва Николай Терзиев, а първият празник на водния туризъм е проведен през май 1979 г. на язовир "Ал.Стамболийски". Провеждат се походи по реките Янтра и Дунав, дунавската делта и др. През 1999 г. започва практикуване на воден слалом. С участието си в Международната гребна регата по Дунав TID –2001 Боряна Иванова има 555 км, Людмила Тодорова – 883 км, а Светла Георгиева – 2080 км на гребла. Организиран е и курс за управление на спортен и туристически каяк с ученици.

Клубът по ски туризъм е обособен като самостоятелен през 1998 г.От тогава до 2001 г. се провеждат традиционни ски-походи до х. "Мазалат", м. Карабогдан, от гара Кръстец до вр. Шипка, х. Чумерна – с. Мийковци. Членовете на клуба вземат участие и в Републиканските ски-ралита на Мальовица и Пампорово.

За туризма възраст няма. През 1962 г. се учредява Съвет на ветераните туристи към дружеството, а през 1963 г. са изградени първите туристически секции по квартали. Броят на членовете през 1982 г. е вече 182 души и са излъчени 3 златни, 12 сребърни и 50 бронзови значкисти "Опознай социалистическата Родина". През 2001 г.броят на членовете на клуба на ветераните е 140 души.

Спортен клуб по ориентиране "Трапезица – спринт" има почти половинвековна история. През пролетта на 1954 г. ученици от ОУ "Н. Вапцаров" под ръководството на учителя Кръстю Ников провеждат първото туристическо състезание във Велико Търново. Отборите са в състав от по 5 състезатели, а дължината на маршрута е 8 километра. Победител в първото състезание е отборът с капитан Слави Шкаров. Първото състезание за работници се провежда през пролетта на 1955 г. под ръководството на Тотю Дюлгеров. Ориентирането с карта и компас в непозната местност е спортна дисциплина, призната от МОК вече 50 години и чака своето място в програмите на Олимпийските игри.

Първият шампион на България при мъжете от ТД "Трапезица – 1902" е Ангел Ганцаров. От първото Републиканско първенство по ориентиране, проведено през 1955 г. до 2002 г., са спечелени общо 54 шампионски титли, 69 сребърни и 62 бронзови медала от спортистите на клуба.

Трайна диря по зелените писти на България и чужбина оставят Ангел Ганцаров, Мариян Петров, Янка Петрова, Евгения Пангелова, Наталия Атанасова, Пламен Пеев, Димитър Димитров, Снежана Кадиева, Кристина Димитрова, Радостина Аврамова. Клубът разполага с 21 картирани района за състезания и тренировки. През сезон 2001 – 2002 членовете на клуба са около 100 състезатели, съдии и деятели от всички възрастови групи.

Алпийски клуб "Трапезица" е учреден през 1957 г. Неговите членове осъществяват множество алпийски изкачвания в страната и чужбина. Петър Панайотов е изкачил всички седемхилядници в бившия СССР, осемхилядника Анапурна. Петър Панайотов заедно с Иван Павлов участват в експедиция до осемхилядника Броуд пик в Пакистан. Петър Петров и Васил Матев осъществяват най-значимото за Алпийския клуб изкачване на стената на Гранд Жорес и заедно с Георги Димитров вземат участие в подготовката на експедиция "Еверест – 84". Петър Панайотов, Ивайло Пенчев, Трифон Трифонов и Иван Павлов изкачват вр. Монблан и престижния масив Пти Дрю по ръба на Бонати в Алпите. Деян Станков, Васил Матев, Веселин Стефанов, Илия Бакалов, Йордан Петров изкачват вр. Елбрус в Кавказ.

Другите дейности на клуба са състезателно катерене и ски-алпинизъм.В дисциплината състезателно катерене Калин Гърбов е Европейски

и Балкански шампион, Мария Георгиева, Цвета Кожухарова и Петя Иванова – Балкански шампионки, Тодор Джамбазов е Държавен шампион, Мариян Георгиев – Балкански и Държавен шампион, а Ина Джамбазова, Метин Мусов, Милен Видиновски са с престижни класирания в международни състезания.

През последните години във Велико Търново са построени три изкуствени катерачни стени, една от които е най-голямата на Балканския полуостров и е построена в спортната зала на ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий".

Всяка година клубът провежда обучение за начинаещи и преквалификация по спортно катерене и алпинизъм. Висока оценка за дейността и възможностите на клуба са домакинствата на състезания с международен характер - кръг от Световната купа по скално катерене през 1989 г. и Балканско първенство през 2000 г. През 2002 г. клубът е домакин на финалите на Европейската купа по състезателно катерене за младежи и девойки.

Чрез високите постижения на членовете си Алпийският клуб се е утвърдил като най-значимият алпийски клуб в страната и има водеща роля за развитието на алпинизма в България и състезателно катерене.

През 1970 г. към Туристическо дружество "Трапезица – 1902" се създава четиригласен туристически хор с пръв ръководител д-р Мирослав Михайлов. Само за няколко години хорът натрупва опит, обогатява репертоара си, изнася много концерти в страната и чужбина. За активната си дейност хор "Еделвайс" е награден с медал "Алеко Константинов". Петима от създателите на хора и до днес са в неговите редици. С репертоар от над 100 песни под диригентството на Иван Данчев хорът продължава концертната си дейност, организира походи и срещи със сродни колективи, радва публиката и търси нови предизвикателства в творческата си дейност.

Преди 35 години се сформира и хор "Света гора" към клуба на ветераните. Днес всичките му 29 певици са на възраст над 60 години. Към състава е създадена вокална група от 10 участнички за стари градски песни. Всяка година хорът изнася над 10 концерта, взема участие в Националния туристически събор, в спортно-туристическия празник в м. Ксилифор и др.

Към ОУ "Димитър Благоев" през 1999 г. е създадена Детска вокална група "Планинче" с художествен ръководител Величка Мавродиева. Малките хористи изнасят концерти и участват в празнични програми в града и околните селища.

Тази година Туристическо дружество "Трапезица – 1902" тържествено отбеляза 100 години от написването на марша на туристите "Балкани вдигайте се" по текст на учителя от Велико Търново Иван Константинов, с преглед на туристическите хорове.

През 2001г. туристическото дружество съвместно с туристическия информационен център и със съдействието на GTZ и GHM KOHSULT изготви и издаде в няколкохиляден тираж на български и английски език картата на туристическите маршрути, исторически и природни забележителности на Великотърновски регион.

Няма съмнение, че е намерен верният път в съчетанието на традициите с предизвикателствата на съвременността.

2002 година бележи края на едновековната история на Туристическо дружество "Трапезица – 1902". Постигнатото ще стане основа, върху която ще градят бъдещите поколения туристически деятели.

VELIKO TURNOVO'S TURIST SOCIATY "TRAPEZITSA – 1902" AND ITS SPORTS CLUBS

Violeta Draganova

/Summary/

The present article shows one of the main tasks of the turist sociaty "Trapezitsa – 1902" – the formation of the clubs and their activities in different sports and their national and international achievements.

In 2002 the turist sociaty celebrated 100 years (anniversary) from its formanion Accrding to that anniversary, a large exhibition was established by the help of the museum specialists. Many documents and pictures were collected, some of them were presented to the Regional museum.

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ЖЕНИ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ РЕГИОН ВЪРХУ БЪЛГАРСКИ БАНКНОТИ ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XX ВЕК

ТОДОРКА НЕДЕВА
(Велико Търново)

На 25 януари 1879 г. руският императорски комисар княз Александър Дондуков – Корсаков утвърждава Устав на БНБ, с който се полагат основите на тази институция. На 23 май с.г. банката се открива официално от управителя ѝ Карбоньор, а на 6 юни извършва първата парична операция.[1]

Създаването на българската национална монета става със Закон за праворязане на монети в България, гласуван от Второто обикновено народно събрание на 27 май 1880 година.[2]

В първия Устав на БНБ не се предвижда издаването на банкноти. След няколко неуспешни опита да се реорганизира банката, за да се разшири нейната дейност, на 18 януари 1885 г. Четвъртото обикновено народно събрание вотира и приема, а на 27 януари утвърждава Закон за учредяване на БНБ като емисионен институт и банка за дългосрочен кредит.[3] В утвърдения на 4 август 1885 г. нов Устав за първи път се предвижда издаването на четири категории банкноти – от 20, 50, 100 и 500 лева със златно покритие, като се спазва правилото стойността на банкнотите в обращение да се покрива в касата на банката от пари или високоликвидни ценности, а също и изискването количеството на издаваните банкноти да не надвишава двойния размер на основния и запасния капитал.[4]

През 1887 г. в Санкт Петербург се отпечатва столевова българска банкнота. Тя е от тънка кремава хартия, с воден знак "СТО ЛЕВА" и хоризонтален формат с размери 180/112 мм. Върху лицевата ѝ част освен финитe графични плетеници има картинно изображение. То за първи път осмисля и разкрасява българска банкнота. На сивопепеляв фон е представена млада и хубава жена, която в едната си ръка държи хурка, а с другата нежно обгръща момченце, разглеждащо разтворена в скута ѝ книга. И двамата са облечени във великолепни носии. Майката и детето олицетворяват България и нейното бъдеще. В долната част на картинното изображение личат и редица други символни знаци:плодове, инструменти на земеделски труд, характеризиращи облика на тогавашната почти селска България, както и зъбчато колело - израз на навлизащата индустрия. Художественият проект на банкнотата е дело на изтъкнатия график Георги Я. Кирков от Плевен. Столевовата банкнота, емисия 1887 г., се отпечатва в 50 000 тираж. Тя е в обращение от 1889 до 1904 г., но се изтегля окончателно на 1 август 1907 г. година.

От края на XIX до 40-те г. на XX в. върху редица книжни парични знаци присъстват женски изображения, които са художествен продукт на известни наши и чужди творци като Георги Я. Кирков и Феликс Каниц.

Първата конкретна жена, свързана с реалния живот на обикновените хора и появила се върху българска банкнота, е Евдокия Ковачева от пернишкото село Дивля. Тя присъства върху гърба на петстотинлевовия паричен знак, емисия 1942 година. Художественият проект на банкнотата е дело на проф. Васил Захариев, който използва снимка на Евдокия Ковачева, правена в родното ѝ село на 1 януари 1941 г. от софийския фотограф Асен Балкански. Банкнотите с лика на обикновената българска жена се печатат при фирмата "Гизеке и Деврент" – Лайпциг, Берлин, и са в обращение до 1947 година.[5]

През втората половина на XX в. върху две емисии банкноти присъстват изображения на жени от Великотърновски регион.

През 1952 г. се провежда най-мащабната парична реформа в страната с цел конфискация на част от спестяванията и наличните пари на населението и особено на остатъчния частен сектор; пълна конфискация от държавата на останалите /блокирани/ след национализацията парични средства на бившите собственици и окончателно обвързване на външния обменен курс на лева с рублата. Министерският съвет и Централният комитет на Българската комунистическа партия издават съвместно Постановление №405 за провеждане на парична реформа, премахване купоните за хранителните продукти и намаляване на държавните цени на дребно.[6] За тази цел от 12 до 15 май 1952 г. се пускат в обращение нови парични средства, образец 1951 г.: банкноти от 10, 25, 50, 100, 200 и 500 лева. Курсът на лева се определя на базата на съветската рубла. Златното му съдържание е 0.130 687 г чисто злато.[7] В съответствие с новите икономически параметри на България се обсъждат подходящи критерии за художествено оформление на новите книжни парични знаци. Решава се изображенията върху банкнотите да представят най-характерните и просперираща дейности главно в областта на българската икономика.

Украсата на столевовата банкнота, емисия 1951 г., е свързана с Великотърновски регион. Паричният знак е от бяла, жилава хартия с воден знак сърп и чук в бялото поле и хоризонтален формат с размери 165/85 мм. На лицевата страна се намира бюстово изображение на Георги

Димитров и гербът на НРБ. Цветовете са светлозелен, тъмнозелен, виолетов, сиво-син и охра. На гърба на банкнотата е изобразена гроздоберачката Софка Кочева. Тя е облечена с бяла бродирана блуза, а върху рамото ѝ има кобилица с две кошници, пълни с грозде. Цветовете са светлозелен, светлосин, светлокафяв и сивозелен.[8]

Софка Кочева е родена на 30 септември 1914 г.

Фиг. 1. *Софка Кочева Лисева*
Лясковец, септември 1936 г.
Фотограф Димитър Кацев.

в гр. Лясковец. Баща ѝ работи като градинар в Будапеща, където тя учи в българското първоначално училище. През 1933 г. завършва гимназия в гр. Горна Оряховица и се завръща в родното си място. През септември 1936 г. в Лясковец пристига известният софийски фотожурналист Димитър Кацев. Целта му е да направи снимки на типични български производствени дейности, на природни забележителности и архитектурни шедьоври, които да се използват като реклама на страната в чужбина. Кметът на града Стоян Тахрилов откликва с готовност и предлага да се документира на фотолента гроздобер, тъй като Лясковец е сред водещите лозарски центрове в България. В общината се поканват младежи и девойки и им се разяснява целта на фотографа. Всички се обличат в национални носии и се отправят към лозовите масиви. Там Димитър Кацев прави много групови и индивидуални снимки, сред които и на Софка Кочева. След седмица тя получава две фотографии. На едната от тях върху рамото ѝ има кобилица, натежала от препълнени кошници с грозде.[9] На другата държи в ръцете си свисло от традиционния за Лясковец плод.

През 1937 г. Софка Кочева се омъжва в София за Димитър Лисев – производител и търговец на едро на вино. Двамата имат три дъщери. През 1943 г. семейството се евакуира в Лясковец и остава да живее там до 1952 г., тъй като бомбардировките над София през март 1944 г. разрушават фамилната къща, а национализацията през 1947 г. лишава Димитър Лисев от възможността да упражнява дейността си.[10]

През пролетта на 1952 г. Софка Кочева Лисева вижда една от снимките си, правени през 1936 г. в гр. Лясковец, върху гърба на новата столевова банкнота, отпечатана във вестник. Виждайки ежедневника с публикувания книжен паричен знак, и притежавайки оригинала на снимката, Софка Кочева Лисева се среща с Димитър Кацев в София. Той потвърждава идентичността на фотографията и обяснява, че по покана на Народното събрание участва в оформянето на новите банкноти. За целта фотожурналистът предлага най-добрите си снимки, отразяващи гроздобер, розобер и тютюнобер в различни български селища. Комисията избира снимката на Софка Кочева Лисева за художественото оформление на столевовия книжен паричен знак. Той се отпечатва в Ленинград и е в обращение от 12 май 1952 г. до 31 март 1962 г. След деноминацията председателят на БНБ Кирил Несторов от Лясковец подарява четири банкноти за спомен на Софка Кочева Лисева и децата ѝ.[12]

През януари 1962 г. в България се провежда трета обмяна на парите. За разлика от предходната тя не съдържа конфискационни елементи и се свързва с изпълнението на Постановление №149 на Министерския съвет от 22 юли 1961 г. за изменение мащаба на цените и обмяна на намиращите се в обращение пари. Пуска се нов образец банкноти от 1, 2, 5, 10 и 20 лева. От 1 януари 1962 г. златното съдържание на българския лев се фиксира на 0.759548 г чисто злато. Официалният курс на лева се определя на 1 рубла за 1,30 лв. и 1 долар за 1,17 лева.[13]

На гърба на двулевовата банкнота, която е сред книжните парични знаци с най-продължителна употреба досега у нас, се намира изображение на Кина Георгиева от с. Батак, Павликенско. Самата банкнота е от бяла, жилава хартия, с воден знак сърп и чук и хоризонтален формат с размери 110/56 мм. Цветовете на лицевата част са светлозелени, тъмносин, светлосин и охра. Присъства изображение на герба на НРБ. Гърбът също е светлозелен, тъмносин и охра. През 1974 г. банкнотата придобива ново цветово оформление, върху лицевата ѝ част присъства новият български герб. Изображението на Кина Георгиева върху гърба на двулевовия паричен знак се запазва.

Фиг. 2. *100 лева, емисия 1951 г. Изображение на Софка Кочева Лисева от Лясковец.*

Фиг. 3. 2 лева, емисия 1962 г. Изображение на Кина Георгиева Гърбова от с. Батак, Павликенско.

Кина Георгиева е родена през 1943 година. През 1960 г. тя учи в Сухиндолската гимназия. През октомври същата година там пристига известният художник фотограф Любомир Чаракчиев. Той се среща с приятеля си Веселин Байчев и го моли да му съдейства за направата на снимки, с които да участва в изложби. Група младежи и девойки от Сухиндол, сред които и Кина Георгиева, позират на софийския фотожурналист. Направените снимки получават първа награда на изложба в ГДР.[14] Година по-късно снимката на Кина Георгиева, вече омъжена в Сухиндол и приела фамилията Гърбова[15], се използва за художествено оформление на двулевовата банкнота, емисия 1962 година.

След 1999 година жената отсъства като символ и елемент от украсата на емитираните книжни парични знаци у нас.

БЕЛЕЖКИ

[1] В: 120 години Българска народна банка 1879-1999, С., 1999, с.13-15; **Мишев, Л.**, Български банкноти, С., 1982, с.3.

[2] ДВ, №49, 4 юни 1880.

[3] **Пак там**, №11, 5 февр. 1885.

[4] **Пак там**, №82, 10 авг. 1885.

[5] **Мишев, Л.**, Цит. съч., с. 69.

[6] В: 120 години българска народна банка..., с. 198.

[7] **Пак там**.

[8] РИМ – Велико Търново, Научно-спомагателен фонд /Д/, отдел "Нова и най-нова история".

[9] **Пак там**, инв. №1187, Научно-спомагателен фонд /Сн./, отдел "Нова и най-нова история".

[10] **Пак там**, инв. №400, Научно-спомагателен фонд/Д/, отдел "Нова и най-нова история".

[11] **Мишев, Л**. Цит. съч., с. 93.

[12] РИМ – Велико Търново, инв. №400, Научно-спомагателен фонд /Д/, отдел "Нова и най-нова история".

[13] В: 120 години българска народна банка..., с. 208-209.

[14] Спомени на Кина Георгиева Гърбова, записани от авторката на 12 май 2003 г. в Сухиндол, ул. "Гъмза", №37.

[15] **Пак там**.

WOMENS IMAGES FROM VELIKO TURNOVO DISTRICT ON THE BULGARIAN BANK-NOTES FROM THE SECOND HALF 20-TH CENTURY

Todorka Nedeva

(Summary)

In the article are present the women of Veliko Turnovo district, which were depict of the back of bank-notes of 100 leva – emission 1952 and the bank-notes, emission 1962. We use the new pictures and reminiscence of Sophka Kocheva Lisseva and Kina Georgieva Garbova.

КУЛТУРНАТА ДЕЙНОСТ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (1960-1989 г.)

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА
(Велико Търново)

Богатото материално и духовно наследство на историческата столица на България определя подема на нейната култура през XX век. През 60-те години Велико Търново заема специално място в културната политика на страната.В резултат на активната държавна поддръжка, на положителните натрупвания в предходните десетилетия и на наличието на местен творчески потенциал с високи интелектуални качества в годините 1960-1989 г. културната дейност в града постига безспорни, значими резултати.

През втората половина на XX век културната политика в страната се осъществява в условията на тоталитарната система на "реалния социализъм". Тя се отличава с налагането на пълна централизация в управлението на културата и на идеологически монопол върху културните ценности. Същевременно провежданата политика осигурява масов и равноправен достъп на населението до всички културни прояви, стимулира развитието както на професионалното, така и на любителското изкуство.[1]

През втората половина на изминалото столетие в културната история на Велико Търново се формират три етапа. За първия етап /1945-1959 г./ е характерно създаването на държавните културни институти и широкото развитие на любителското творчество. Основните процеси в него са разгледани в моя статия, публикувана в т. XV-XVI на Известия на Регионален исторически музей /ИРИМВТ/.[2]

Вторият, най-активен етап от реализираната културна политика в старата българска столица обхваща времето от 1960 г. до края на 1989 г. Богат фактологически материал за събития от този етап предлага статията на П. Мачковски, макар да се отнася за по-кратък период.[3] Конкретна информация за различни по тематика, жанр, участници и резултатни културни прояви се съдържа в научни и научно-популярни статии, публикувани главно в местния печат.[4]

Третият етап включва последното десетилетие на XX век - годините на преход на българското общество към демокрация. Културната дейност се децентрализира, част от културните институти се ликвидират, други се приватизират. Тези, които продължават дейността си, попадат в тясна зависимост от оскъдния общински бюджет.

Настоящата статия има за цел да представи културните процеси във Велико Търново през втория етап /1960-1989 г./ в обобщен вид, без претенции за изчерпателност, като се спира главно на проявите със значимо място в българската национална култура. Тя се явява естествено продължение на посоченото по-горе изследване. Съществуващите публикации са използвани, но работата се основава най-вече на системно проучване на документите от Държавния архив и фонд "Най-нова история" на Регионалния исторически музей - Велико Търново.

През разглеждания втори етап държавната културна политика се формира и ръководи от създадения през 1963 г. Комитет за култура и изкуство. От 1967 г. в нейното управление започва да се прилага по-широко обществено-държавният принцип. Проведените четири конгреса на българската култура /първият е от 18-20 май 1967 г.[5], вторият - от 14-16 декември 1972 г.[6], третият -от 18-20 май 1977 г.[7] и четвъртият - от 25-27 май 1983 г.[8]/ се оценяват като етапи от нейното развитие. Техните решения имат за цел да насърчат традиционните културни дейности и да постигнат по-пълно задоволяване на културните потребности на населението. От 1968 г. се наблюдава явен стремеж да се намери научен подход за демократизиране на културата, за акцентиране върху националната ѝ идентичност и за разширяване на социалните ѝ функции. Като подразделения към творческите съюзи се създават дружества и групи. Работи се за обединяване на възможностите и усилията на национални и местни творци. Полагат се грижи за творческото развитие на децата и младите таланти. Издига се международният авторитет на българската култура.[9]

В началото на 60-те години се извършва и преоценка на културните ценности в българската история. По нов начин започва да се гледа на културните исторически процеси и по-вярно да се оценява значението на средновековната българска култура. Тези нови постановки в националната политика изиграват съществена роля за бъдещата културна дейност във Велико Търново.

През 1963 г. се основава Великотърновският университет "Св. св. Кирил и Методий", който има важен принос за създаването на нови условия за културния подем на града. Преподавателският състав и студентите активно участват в културния живот и допринасят за развитието му. Благодарение на нарастналия брой на научните работници, през октомври 1964 г. в Търново се открива и клон на Съюза на учените.[10]

Реализирането на новата насока на културната политика в града е свързано с издаването на указа на Държавния съвет от 27 юли 1965 г., с който

Търново се преименува на Велико Търново.

Новото отношение към историческото минало на града се изразява и в създаването на 19 септември 1965 г. на Общонароден комитет за развитие на Велико Търново като уникален за страната исторически, културен и туристически град. Общонародният комитет съществува до 1985 г. През следващите двадесет години културната дейност в старата столица се развива в тясна връзка и зависимост от неговите решения. На 1 януари 1966 г. се учредява и общонароден фонд "Велико Търново", в който се събират средства чрез доброволни вноски на гражданите от цялата страна. На "Възванието към българския народ" с най-големи дарения откликват тогавашните Великотърновски, Толбухински, Русенски, Габровски, Старозагорски и Ямболски окръзи. На 10 февруари1966 г. Министерският съвет приема Постановление № 6, което очертава основните насоки за развитието на града. Всяка година то осигурява бюджетни средства за археологически проучвания, реставрация и експониране на историческите забележителности във Велико Търново и околностите. Постановлението определя и участието на националните културни учреждения и институтите на БАН в изпълнението на годишните програми. Създаденото на широка основа обществено-държавно движение осъществява многопосочна програма, която значително допринася и за увеличаване на социалните придобивки за града.[11]

Местните културни институти, които реализират активна дейност и развитие през тези години, са: Окръжният исторически музей, Драматично-музикалният театър" К. Кисимов", Окръжната библиотека "П.Р.Славейков", Окръжният държавен архив, Държавната печатница "Д. Найденов", Окръжно предприятие "Кинефикация", Окръжно предприятие "Фотография", Окръжната концертна дирекция, Бюро "Естрада", Окръжното предприятие "Книгоразпространение", Национален институт за паметниците на културата – Филиал В. Търново и читалищата "Надежда", "Искра", П. Р. Славейков", "Н. Михайловски", "Съзнание". Значителна част от тях са възникват като държавни институти от 1945 до 1959 г.

През следващия етап се създават и нови културни институти: Стопанско предприятие "Отдих и култура"/1960 г./, Окръжна художествена галерия /1963 г./, Филиалът на АИМ при БАН /1973 г./, Националният музей на българската архитектура /1977 г./, Музеят "Емилиян Станев" /1987 г./. Започва изграждането на широка мрежа от културни домове: Домът на културата при Окръжния съвет на професионалните съюзи /ОСПС/, Домът на културата при текстилна фабрика "В. Мавриков", Младежкият културен дом /1968 г./. По-късно домове на културата се основават и към по-големите заводи.

Велико Търново е град, който вдъхновява перото, четката и длетото на творци с местно и национално значение. Определено място и принос в културния живот имат и творческите съюзи, които създават свои структури в града. Дружеството на журналистите се основава в 1958 г.; Групата на СБХ в 1961 г., Дружеството на архитектите - в 1965 г., Нумизматичното дружество "Цар Иван Асен II –в 1976 г., Дружеството на писателите – в 1978 г., Групата на задругата на майсторите на художествени народни занаяти - в 1979 г., Дружеството на преводачите – в 1981 г., Дружеството на музикалните дейци и Дружеството на педагозите музиканти – в 1985 г. При проучването на историята на Великотърновските подразделения на творческите съюзи се налага основният извод, че те се изграждат като едни от първите в страната. Особено богата дейност, с национално и международно участие, осъществяват Групата на художниците, Филателното дружество, основано в 1937 г. и Нумизматичното дружество.

Поради ограниченото място, с което разполагаме, имаме възможност да представим дейността на посочените по-горе културни институти през трите десетилетия само в обобщен вид. През първата половина на 60-те години се полагат основите на културни прояви, които търпят развитие и през следващите десетилетия. С такива прояви особено се отличава 1964 г., когато се провеждат - Седмица на музеите и паметниците на културата, преглед на масовите библиотеки, фестивал на художествената самодейност, изложби на художници професионалисти и самодейци, месец на българската и съветската книга.

През втората половина на десетилетието културният живот става още по-разнообразен и съобразен с изискванията на времето. Тогава се поставя началото на културните празници "Поглед към вековете". Започва организирането на редовни срещи на художници, музиканти, архитекти, писатели от София и Велико Търново. През 1967 г. се създава Клуб на дейците на културата, а в 1969 г. се учредява литературната награда "Велико Търново" - за най-добро произведение с великотърновска тематика.[12]

Градът се утвърждава и като домакин на множество национални и международни прояви. През 1965 г. тук се организира Международен фестивал на камерната музика, в 1966 г. - Републикански фестивал на любителските туристически филми и Национален преглед на научно-популярните филми, в 1967 г. - Телевизионният конкурс "Мелодия на годината", в 1971 г. - Празник на детско-юношеската хорова песен. В следващите си издания тези прояви се обогатяват с нови произведения и участници.

През 70-те години културната дейност претърпява съществено развитие. Държавната

културна политика се насочва към по-мащабни мероприятия - национални, окръжни и градски. Най-значимите местни културни изяви прерастват в национални. Разширява се и международното участие. Проблемите на съвременността навлизат по-широко във всички видове изкуства. Работата с младите творци и децата се превръща в приоритет на националната политика. През 1974 г. във ВеликоТърново се изгражда Клуб на младата художествено-творческа интелигенция. Организират се творчески срещи, местни и национални изложби. В 1975 г. литературната група към Клуба на дейците на културата наброява вече 30 поети и писатели.

В областта на културата започват да се приемат дългосрочни програми, концепции и прогнози: "Перспективна програма за консервация и реставрация на паметниците на културата" /1970 г./, "За развитието, организацията и ръководството на културата във Великотърновски окръг през периода 1971 г. - 1980 г.", "Програма за естетическото възпитание", "Система за задоволяване на културните потребности", "Програма за социалната ефективност на културата до 1990 г." и други.

Програмата за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град, приета през 1976 г., определя задълженията на изпълнителната власт и културните институти през следващите години. Тя се отнася до конкретното проектиране, реставрация и благоустрояване на старите части на града, комплексното изграждане на квартали и улици, ансамблите "Гурко" и "Самоводска чаршия", комплекс "Теодосий Търновски" и други. Най-активно се работи върху археологическото проучване и реставрацията на хълма Царевец, по изграждането на обществени сгради и благоустройствените мероприятия.[13]

За популяризирането в националния ефир на историята и културата на града и региона през 1979 г. се създава телевизионното студио "Велико Търново" .

Детската асамблея "Знаме на мира", стартирала от 1979 г., предоставя възможност на децата от града да представят своя талант на изложби и литературни четения, да посрещат свои връстници от цял свят. През 1984 г. в старата столица се провежда и националният преглед "С духа на дедите към творчество и красота", който е посветен на историческата тема в творчеството на децата и юношите.[14]

До края на втория етап разцвет бележи и международната културна дейност. Организират се многобройни и разнообразни прояви с чуждестранно участие – дни на културата, концерти на художествени състави, изложби, срещи с творци. Разменят се делегации с побратимените градове Полтава и Краков. През 1977 г. в града се открива музейна експозиция за дружеските връзки между Великотърновски окръг и Полтавска област. Отпечатаните афиши, дипляни, съвместни библиографии, съхранявани в Регионалния исторически музей, свидетелстват за активните двустранни контакти и с градове като Ниш, Серес, Толедо /1983 г./, Асти /1989 г./. Трайна проява от 1985 г., която продължава и днес, е Международният пленер по живопис.[15]

Културната дейност във Велико Търново бележи един от своите върхове през 1981 г. Този върховен момент е свързан с честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Именно тогава завършва няколкогодишната работа по изпълнението на "Единната комплексна регионална програма "Велико Търново – 1300"[16], благодарение на която в града се изграждат редица културни и социални обекти. От тринадесетте дни на националните юбилейни чествания историческата столица е домакин на деветия ден "Словото на България". Тържествата във Велико Търново са на 17 октомври. През този празничен ден се откриват – Западният транспортен възел, Интерхотел "Велико Търново", Етнографски комплекс "Самоводска чаршия", музейната експозиция в Сарафкината къща, реставрираните църкви "Рождество Христово" и "Св. Атанас" в Арбанаси, "Св.св.Петър и Павел" и Владишкия мост във Велико Търново. През 1981 г. градът буквално е обновен. Особено се активизира и културно-масовата работа. Организират се конкурси, викторини, спортни прояви сред ученици, студенти, курсанти, работници и служители.[17]

Следващата значима страница от културната история на Велико Търново е свързана с юбилейната 1985 г. Целият обществен, стопански и културен живот на града е съобразен с честването на 800-годишнината от въстанието на братята Петър и Асен, освобождаването на България от византийско иго, създаването на Втората българска държава и обявяването на Търновград за столица. През годината се провеждат редица национални и местни прояви от програмата "Велико Търново – 85". В тяхната реализация освен великотърновското гражданство и институти, участват държавни институции, културни, научни и специализирани институти от София и страната. Най-многобройни са проявите на Националния преглед "Поглед към вековете", посветен на историческата тема в изкуствата. Градът е домакин на Националния пионерски рецитал и изложба "Салют мир", на международните пленери по живопис и фотография. Провеждат се още национална научна конференция и литературен конкурс. Издава се и юбилейна монета. Националните чествания на юбилея са във Велико Търново на 15 и 16 ноември 1985 г. Тези дни остават в историята с откриването на паметника на "Асеневци", на Художествената галерия "Велико Търново през погледа на художника", на

реставрираната крепост "Царевец", с Патриаршеската църква "Св. Възнесение" и "Св. Димитър", както и на музеите - "Възраждането и Учредителното събрание" и "Велико Търново – столица на България XII-XIV век". За първи път се излъчва Аудио-визуалната програма "Царевград – Търнов - звук и светлина". С оригинална музика и ефектно осветление се изгражда емоционален образ на българската история. По компактност и времетраене тя е една от най-добрите в света. Съоръжението се създава от българо-чешки екип.[18]

През 60-те години читалищата загубват сериозните си позиции в културния живот на града, т.к. държавните културни институти заемат водещо място. От 1967 г. читалищата излизат от структурата на Отечествения фронт и преминават към общините. При новите условия те продължават възрожденските си традиции, като най-масовата им форма на дейност остава любителското творчество. Републиканските фестивали на художествената самодейност датират от 1959 г. Следващите фестивали се организират през 1964 г., 1969 г., 1974 г., 1978 г., 1984 г. и 1987 г. Те допринасят за израстването на самодейни таланти, за повишаването на културата на изпълнители и почитатели и за създаването на нови произведения на изкуството. През 1970 г. Министерският съвет приема специално постановление за по-нататъшно развитие на художествената самодейност. Създава се Център за художествена самодейност в София със секции по места. От великотърновските самодейни колективи с високи изпълнителски качества, доказани на конкурси и фестивали в страната и чужбина, се отличават: Смесен хор "Царевец", Пионерски хор "В. Пискова", Детско-юношески фолклорен ансамбъл "Българче", Фолклорният ансамбъл "Искра", Танцовият състав "Победа", Дамският камерен хор "Търновград", Естрадно-сатиричният театър при читалище "Надежда".[19]

От дейността на културните домове ще посочим за пример многообразието от прояви на Дома на културата при Окръжния съвет на професионалните съюзи. Той организира народен университет, кинолектория, кръжоци, курсове по чужди езици, изложби, клубове по интереси, художествена самодейност. Домът разполага с богата библиотека, която инициира провеждането на читателски конференции, рецитали, тематични вечери, творчески срещи с поети и писатели. Аналогична дейност обаче организират и другите културни институти в града, а това намалява интереса към проявите.[20]

През целия втори етап особена активност проявяват двата най-големи културни институти в града - Окръжният исторически музей и Драматично-музикалният театър "Константин Кисимов". Този етап е изключително благоприятен за развитието на музейното дело, а за Историческия музей той се характеризира с динамично израстване.[21]

Специалистите от музея проучват праисторическите, античните и средновековните паметници на материалната и духовната култура по нашите земи. Изследваните обекти са: Качица, Самоводене, Джулюница, Хотница, Капиново, Бутово, римската вила край Павликени, Бяла Черква, Никополис ад Иструм, Лесичери, Големани и други. Открити са уникални находки, като златния накит от Хотница, който се смята за най-ранно обработеното злато в света. В селищната могила Самоводене е намерено най-голямото неолитно жилище в Европа. Разкопките на обект Лесичерски стълбове разкриват едно светилище - хероон, а запазеният строеж е най-високият от римската епоха в страната. Изпълнението на програмата на Общонародния комитет допринася за проучването на редица средновековни обекти. Във Велико Търново се провеждат най-мащабните за страната археологически разкопки. Придобитите ценни находки формират през 1970 г. фонд от 31733 фондови единици, които през 1990 г. нарастват на 134000. Създадената през 1968 г. лаборатория за реставрация и консервация се утвърждава като най-голямата извънстолична лаборатория.

Музейната мрежа във В. Търновски окръг се изгражда от 1961 до 1985 г. Създадените 12 експозиции в града, 79 музейни сбирки в окръга и 7 резервата, носят положителните и слабите страни на музейното дело в страната. Основните експозиции "Велико Търново – столица на Втората българска държава" /1966 г./, "Възраждане и етнография" /1970 г./ и "История на капитализма и работническото революционно движение" /1971 г./ със своя сграден фонд, ценни експонати и художествено оформление са сред първите в страната. Значимото място на Велико Търново в българската музейна мрежа се затвърждава и от ЕК "Самоводска чаршия" /1979 г./, експозициите "Градски бит от края на XIX и началото на XX век" /1981 г./, "Велико Търново – столица на България XII-XIV в." и "Възраждане и Учредително събрание" /1985 г./.

Забележителна консервация, реставрация и експониране се извършва на АМР "Царевец", в църквите "Св. Георги" и "Св. св. Архангели Михаил и Гавраил" /1975 г./, "Рождество Христово", "Св. Атанас" и "Св. св.Петър и Павел" /1981 г./, Патриаршеската църква "Св. Възнесение" и "Св. Димитър" /1985 г./

През изследваните десетилетия към Велико Търново като исторически, културен и туристически център се проявява особен интерес. Историческият музей е основният популяризатор на историческата култура и ценности. Всяка година броят на неговите български и чуждестранни посетители расте. Най-внушително посещенията нарастват през 1967 г. и през юбилейните 1981 г. и 1985 г.

Сериозен дял в обогатяване на културната дейност в града има и Драматично-музикалният театър "К. Кисимов". Той е създаден през 1971 г. в изпълнение на общонародната програма за Велико Търново. Театърът влиза в собствена сграда на 20 април 1971 г., а на 4 юни с.г. става и официалното му отриване. С премиерата на "Службогонци" на 24 декември 1972 г. се възстановява и закритата с министерско постановление №30 от 1963 г. полупрофесионална оперета. Следващите две десетилетия са най-резултатни в историята на театъра. Професионалните качества на театралния и оперетния състав допринасят за подобряване и разнообразяване на репертоара и за увеличаване броя на посетителите. Драматично-музикалният театър става домакин на Националния преглед "Поглед към вековете", на Зоновия преглед на българската драма и театър и на Театралните празници "Константин Кисимов".[22]

В настоящата публикация ще представим историята само на културните събития с национално значение като Националния преглед "Поглед към вековете" и Летния фестивал "Сцена на вековете". Идеята за организирането на културни празници в града се заражда още през пролетта на 1965 г. През същата година месец май е обявен за месец на културата. С богата програма в него участват професионални и самодейни състави от В. Търново и страната.

На 6 юни 1965 г. пред Балдуиновата кула за първи път се провежда културният празник "Поглед към вековете". Народният театър от София и Драматичният театър от Търново изнасят откъси от историческите пиеси "Дъщерята на Калояна", "Към пропаст" и "Иван Шишман". Специално за откриването на празника проф. Г. Димитров композира музика, а Камен Зидаров съчинява одата "Възхвала на Търновград", изпълнена от К. Кисимов. В края на представлението големият български актьор заявява, че е поставено началото и тук на Царевец трябва да стават прегледите на българската историческа драма и театър.[23] При създаването на Общонародния комитет отново се изнася спектакъл, наречен "Поглед към вековете". В него се представят откъси от пиесите "Иванко" и "Иван Шишман".[24]

В началото на 1966 г. Комитът за култура и изкуство записва в тригодишната си програма - във Велико Търново да се организира "Национален преглед на драматичните театри и съвременната българска драма", който да се организира от Съюза на артистите и Съюза на българските писатели. [25]

На 19 септември 1966 г. в града се изнася поетичният рецитал "Легенди при Царевец".

През септември 1967 г. празниците "Поглед към вековете" продължават четири дни. Те започват на 25 септември със сборен спектакъл от исторически пиеси, последван от рецитала "Легенди при Царевец", литературно четене с участието на писатели и поети, и завършват с премиерата на великотърновския театър "Към пропаст".

Първият същински Национален преглед на историческата драма и театър "Поглед към вековете" се провежда от 15 до 22 юни 1968 г. Утвърден е и статутът на прегледа, който има професионален и състезателен характер. Участващите в него театри се представят с цели постановки, които се оценяват за драматургия, режисура и актьорско майсторство.[26]

През 1969 г. Велико Търново става домакин на първата обща изложба на историческа тема "Велико Търново през погледа на художника". Вторият театрален преглед е от 1 до 6 юни 1970 г.[27]

Третият Национален преглед "Поглед към вековете" през 1972 г. и обединява двете прояви. На 24 юни с.г. се открива сградата на Изложбени зали и националната художествена изложба, а на Царевец започват театралните спектакли. До 30 юни се представят театрите от Велико Търново, Ст. Загора, Бургас, Русе, Габрово и Шумен.[28]

Националният преглед "Поглед към вековете" през 1975 г. прераства в Национален преглед на историческата тема в изкуствата. В него се включва и Съюзът на архитектите. Той провежда национална конференция, посветена на проблемите на архитектурния облик на Велико Търново. Съюзът на музикалните дейци също организира през октомври празници с участието на оперни театри, балет, симфонични оркестри и камерни състави. За наградата "Велико Търново". се провеждат литературни четения. Съюзът на филмовите дейци се представя чрез прожекции на български игрални и късометражни филми. Прегледът завършва на 24 февруари 1976 г. с национална научна конференция "Историческата тема в изкуството".[29]

През юбилейната 1981 г. националният театрален преглед също носи заглавието "1300 години България". Той протича от 12 до 21 септември, а от 25 декември с.г. до 25 март 1982 г. във Велико Търново се представя Обща художествена изложба.

През другата юбилейна година - 1985 г., се провежда Седмият национален преглед, който включва и градовете от Великотърновски окръг. Той се открива на 25февруари с премиерата на историческия филм "Борис I". През март са музикалните празници и прегледът на радио и телевизионните театри. От 12 до 20 юни се представят драматичните театри. На 1 юли се открива Общата художествена изложба "Велико Търново през погледа на художника", а на 5 септември изложбата "Традиция и съвременност в българската архитектура". През октомври са Дните на българския игрален и късометражен филм.[30]

Летният фестивал "Сцена на вековете" се провежда от 1985 г. до 1989 г. Той се стреми да

копира най-добрите чуждестранни образци. На хълма Царевец се изпълняват български музикални творби, посветени на исторически теми. Идеята е, че естествената среда засилва емоционалното въздействие върху широката публика. На летния фестивал през 1985 г. се представя операта "Ивайло", през 1987 г. - "Калоян", през 1988 г. - "Мисия до Драч" и през 1989 г. - "Хан Крум Ювиги".Изпълняват се и балетните спектакли "Козият рог" и "Нестинарка", оперни и инструментални концерти. Тези внушителни постановки са реализирани с участието на оперните театри от София, Пловдив, Русе, Стара Загора, Плевен, Велико Търново, на Българската национална телевизия и на Националния дворец на културата. Амбицията е фестивалът да се превърне в международен, но остава само като национална проява.[31]

Културните празници "Поглед към вековете" и "Сцена на вековете" имат съществен принос за развитието на историческата тема в изкуството. От местни инициативи те прерастват в национални и заемат достойно място в културната политика на Велико Търново и страната.

През разглеждания период се постигат сериозни резултати и в изграждането на материалната база на културните институти. В средата на 60-те години нейното състояние е крайно тежко.[32] През следващите две десетилетия са построени много нови сгради, а други са реставрирани. Между тях са Младежкият дом, Ханът на х. Николи, театъра, изложбени зали, кино "Полтава", печатницата, Конака и други. Новопостроеният Дворец на културата и спорта "В. Левски" е с 2000 места и е най-голямата сграда за културни и спортни прояви.

В заключение следва да се напомни и за приетата през 1975 г. специална програма за монументалната украса и архитектурно - художествено оформление на Велико Търново. По тази програма в града са изградени 17 паметника.Това са монументите на Патриарх Евтимий, Кирил и Методий, Кольо Фичето, Бачо Киро, Д. Благоев и Н. Габровски, Асеневци и Д. Найденов; бюст-паметниците на К. Кисимов, В. Пискова, Т. Лефтеров, П. Р. Славейков, В. Благоева, барелев-паметник на Хр. Ив. Големия и други.[33]

Така представената културна дейност във Велико Търново през периода 1960-1989 г., макар и щрихово, показва насоките на държавната културна политика и нейната конкретна реализация в града. През тези години културното развитие на старата българска столица достига своеобразен апогей. Голяма роля за бурния подем играят не само местните ентусиазъм и инициативност, но и целенасочената държавна политика и щедрото бюджетно финансиране. Прекомерната централизация, бюрокрация и догматизъм в дирижираното управление на културата оказват и негативно въздействие. Те водят до силна политизация на изкуството, формализъм, мегаломания и юбилейна щурмовщина. Дублиращите се функции на множеството културни институции, шумната пропаганда, съпътстваща големите културни прояви, имат и обратен ефект - намаляват интереса към тях.

Историческата преоценка обаче не може да отрече постигнатите положителни резултати. Именно през този период Велико Търново се обновява. Историческата столица на България се оформя като един от водещите културни центрове, с авторитетни културни институции, притежаващи добра материална база, с изградени в професионално отношение специалисти и с много активен духовен живот на населението.

Днес големите празници отсъстват от културния календар на града. Те обаче, както и историческата тематика, която подхранва националното самочувствие, са необходими на публиката. Със своята неповторима автентичност Велико Търново се явява като жива емоционална връзка на историята със съвременността, която няма да загуби своето значение и през XXI век. Богатата културна дейност в най-новата история на града ще продължи да предизвиква научен, а и чисто практически интерес. Всеки културен институт, творческа група и национална проява заслужава да бъде обект на самостоятелно проучване.

За читателите и бъдещите изследователи по темата ще бъде интересно да узнаят, че във фонд "Най-нова история" на Регионалния исторически музей - ВеликоТърново, се съхранява особено богата колекция от снимков и негативен материал, документи, спомени, кино, видео и звукозаписи, печатни издания, вещи. Те съдържат ценна информация за участието на културните институти и великотърновската общественост в организирането на интензивния културен живот на града, за неговите изявени творци, специалисти и граждани.

БЕЛЕЖКИ

[1] Културната политика на Република България 1990-1995, С, 1997, с.12

[2] **Бъчварова, Н.** Културна дейност в Търново 1945-1959, ИРИМВТ, 2000-2001, XV-XVI, с.61-73.

[3] **Мачковски , П.** Развитие на културата във Велико Търново /1965-1985/, ГМСБ, 1990, XVI, с.219-234.

[4] **Бъчварова, Н.** Културна дейност във Велико-търновски окръг.Девети септември 1944-1984,В.Търново,1984, с. 229-245; **Манева,М.** Източници на духовни ценности със съвременно значение.В. Велико Търново, юли 1973; **Сираков, Ст.** Град-вдъхновение, В. Велико Търново, ноем.1985.

[5] **Матев, П.** За постиженията и перспективите на социалистическата култура и изкуство в Народна република България, С., 1967.

[6] Конгрес на българската култура, II, С, 1972.

[7] Конгрес на българската култура, III,С, 1977.

[8] Конгрес на българската култура, IV, С, 1983.

[9] **Ганев, Ст.** Култура, културни процеси и управления, С, 2001, с. 31, 81.

[10] **Николов, Н.** Повест за времето когато се учреди и изяви Великотърновския клон на СНРБ, 30 години Великотърновски клон на Съюза на учените в България, В. Търново, 1996, с. 3-16.

[11] ДА В. Търново, ф. 1483,оп. 1, а. е. 2, л. 15, 31, 32; а. е. 1, л. 4; а.е. 3, л. 9, 10, 24.

[12] **Пак там**, ф. 583, оп. 2, а.е. 7, л.61; а.е.10, л. 64, 65, 221; оп.4, а.е., 50, л. 8.

[13] **Пак там**, оп. 6, а.е. 25, л. 1.

[14] РИМ В.Търново, Фонд ННИ, инв.№ 6778 сс,12614 сс.

[15] **Пак там**, инв. №12282 сс, 13165-13172 сс.

[16] ДА В.Търново, ф.583, оп.7, а.е. 157; РИМ-В.Търново, Фонд ННИ, инв.№645 Л.

[17] ДА В.Търново, ф. 583, оп.7, а.е. 173,л. 69,70; РИМ-В.Търново,Фонд ННИ, инв.№7335 сс, 7339 сс, 7340 сс.

[18] ДА В.Търново, ф. 583, оп. 8, а.е. 3, л.10, 12, 13, 15-28.

[19] **Пак там**, оп.4, а.е. 50, л.15, 17.

[20] **Пак там**, оп.2, а.е. 10, л. 225, 23.

[21] **Бъчварова, Н.** 120 години Исторически музей в гр.Велико Търново, ИИМВТ, кн.6,1991, с. 5-28.

[22] ДА В. Търново, ф.583, оп. 2, а.е. 8, л. 303

[23] Поглед към вековете, Борба, № 68, 8 юни 1965.

[24] ДА В. Търново, ф.1483, оп.1, а.е. 2, л.1.

[25] Бюлетин на комитета по културата и изкуствата, г. III, кн. 2, 1966, с. 10.

[26] Статут за провеждане на Национален преглед на историческата драма и театър "Поглед към вековете" в гр.В.Търново, В.Народна култура, №. 17, 16 април 1969.

[27] ДА В.Търново ф.583, оп.4,а.е.50, л. 5,6.

[28] **Пак там**, а.е. 57, л. 16, 22.

[29] **Пак там**, оп. 6, а.е. 34,л.5; РИМ-В.Търново, Фонд ННИ, инв.№ 1620-Д, 1622-Д, 1621-Д.

[30] **Манева, М.** Звезди над Янтра, В. Велико Търново, декември 1984, с. 3.; РИМ-В. Търново, Фонд ННИ, инв. №12563-12612сс.

[31] **Пак там**, инв.№11057 сс, 11747 сс, 20-29-Д.

[32] ДА В. Търново, ф. 583, оп.2, а.е. 10, л. 232.

[33] **Пак там**, оп.7, а.е. 156.

CULTURAL ACTIVITIES IN VELIKO TURNOVO 1960-1989

Nevjana Bachvarova

/Summary/

The article treats the main aspects of the cultural development in Veliko Turnovo during the most dynamic and prolyfic period from 1960 to 1989. It mentioned the formation of the Committee for the development of Veliko Turnovo as a historical, cultural and turisr centre. And in the result of its activities our town became one of the main cultural centres in Bulgaria Leading institutes and national cultural acts are mentioned too.

ВРЪЗКАТА МЕЖДУ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИЯ МАНАСТИР НА АТОН И ПРАВОСЛАВНИЯ ПРОСВЕТЕН ЦЕНТЪР В КЪРДЖАЛИ

ПЕТЪР ГАРЕНА

(Кърджали)

Вече е очеваден фактът, че настъпилият процес на промените след 10 ноември 1989 г. помете много прегради и руши държавата ни. Ударът беше насочен срещу основните институции, крепящи националната идентичност на българския народ - отбранителната, образователната и религиозната ни система. "Авторитаризмът падна, тоталитаризмът се сгромоляса, цветовете на разделението се смениха, но остана разделението... злепоставянето, преследването и унищожаването на българи от българи, прикрито зад някакви идеологически, социални, хуманистични или духовни цели, които ще преобразят страната и народа ни, изсмукват енергията на нацията, обезсмислят високите постижения на българския дух, възбуждат непримирима омраза, правят ни неспособни за елементарни колективни действия, когато трябва да се защитим като народ и държава... "[1] В тази ситуация Православната ни църква се оказа не достатъчно подготвена. Днес тя е слаба, изтощена от вътрешни противоречия и с неподготвени кадри за бързо и адекватно действие в новите условия в началото на XX век. А какво ще очаква българският народ в идващите времена, какви тенденции – конструктивни или неконструктивни, ще влияят върху съдбата на Православието, е нещо, което не може да не интересува българското обществото.

В наши дни е твърде важно да се осъзнае, че поради тежките икономически проблеми, които съпътстват нашия преход към демократичното общество, и поради някои конюнктурни, партийно-политически увлечения се допусна в една или друга степен при различните управленски екипи през последните следтоталитарни години недопустимо подценяване на моралното възпитание на личността.

Ориентирането в тази ситуация е от особено важно значение за Българската православна църква и за нейната дейност в смесените райони и застрашените религиозни места извън пределите на България. Защото "Православието е традиционна духовна сила, която допринася по забележителен начин за развитието на националното съзнание и културното наследство на всички народи."[2]

Промените, които настъпиха в нашата страна, в религиозно отношение засягат и съседните нам Балкански страни. Границите все повече се отварят и може да настъпи географско обединение на българския народ. "Макар и в структурите на други държави, религиозната принадлежност ще бъде основният гарант за добросъседство с единоверни нам държави, а религиозната толерантност – за иноверните."[3] На Църквите на Балканските страни занапред ще им предстои да работят в тази насока и да си сътрудничат в общите религиозни цели.

Българската православна църква определено има добър натрупан опит в сътрудничеството си в такава опасна политическа среда и затова въпреки нейното омаломощаване през последните години, най-добрите резултати от нейната дейност се наблюдават именно в тази област. А именно заздравяването на позициите в смесените райони въпреки инвазията на исляма и засилване на религиозно-патриотичната дейност извън граница.

Тъй като бях натоварен с такова народополезно послушание, искам да подчертая един конкретен пример на взаимодействие между църквата в смесените райони и българските духовни гнезда извън граница.

Бях ефимерий в Софийската духовна семинария, когато със "заповед № 64/97г. за сведение и изпълнение" бях назначен от Пловдивския митрополит Арсений да поема църковните дела в Кърджали.[4] Това е един от най-проблемните енорийски градове в смесените райони, като при това и самият храм, и духовният религиозен живот бяха в крайно занемарение. Трябваше да се възстанови рухналият покрив, да се привлече местното българско население в църквата като единствена, все още българска институция и в същото време да се установят добри отношения с иноверното и другородно население. В тези условия ми се притекоха на помощ бивши мои ученици от Семинарията, които, от една страна, искаха да си продължат обучението по богослужение при мен, а от друга, бяха предизвикани от трудните условия. Това бе за тях своего рода проверка за моралната и физическата им устойчивост. Много от тях не издържаха на изпитанието и впоследствие поеха по друг път. Онези обаче, които се бяха обрекли на църквата, останаха и се подложиха дори на допълнителни лишения. В архива на катедралния храм "Св. Георги" в Кърджали се пазят сведения за всички, които по онова време дойдоха и работиха по укрепването на храма.[5] Впоследствие застроената площ бе обявена от Митрополит Арсение през м. октомври на 2000 г. за Православен просветен център и през него минаха много обучаващи се младежи. Но най-първите си останаха най-ревностни и с дълбок спомен в сред българското

население в Кърджали. Особено се отличаваха тогава Асен Кръстев от София – сега монах Юстин в Славянобългарския манастир "Св. Георги Зограф" на Света гора, Атон, Красимир Христов от Пловдив - послушник на Атон, Димитър Попстоев от с. Спанчевци, Благоевградско – сега управител на Чекотинския манастир, Мария Иванова от Хасково – сега сестра Мия в Княжевския манастир, и други дейци на църквата. Днес четирима от монасите на Атон са по един или друг начин свързани с Православния център в Кърджали и най-важното в този смесен район получиха своята първа закалка за работа при извънредни условия и недоброжелателно отношение към всичко българско и свято. Тук те се научиха да отстояват националните и религиозните ни ценности. Това е многократно изразявано от тях, под една или друга форма, но най-доброто доказателство си остава тяхната връзка с българското население в Кърджали. Това обстоятелство породи и желанието на Църковното настоятелство при храма да посети Светите български места на Атон.

На 8 май 2003 г. Свето Пловдивският митрополит даде своята благословия за такова поклонническо пътуване до Света гора. Разбира се, като преди това бяха изкарани необходимите разрешения от гръцките административни и църковни власти, без което стъпването на Атон е немислимо. Впечатленията от това пътуване допълват общата представа за отстъплението ни от светите идеали за национално обединение на нашите предци, но също така показват и това, че все още има и такива опълченци, които продължават да отстояват българското достойнство в забравените вече някогашни български земи. С няколко щрихи:

Преминаваме границата. Първото село е Орестиада – земята се обработва, вижда се Свиленград. Не излизаме на магистралата, а караме по второстепенни пътища. Същата планина, същата земя – Родопите. Най-неочаквано на един завой виждаме една табела на гръцки език и отдолу с разкапана блажна боя изписано ръкописно посоката на пътя към някакво село Петрота. После при с. Комара пресичаме и нашата Кърджалийска р. Арда. В с. Димотихо, в църквата "Св. Параскева" ни посреща о. Андреас. Показва ни зоологическата градина, която е направил за децата. Доброжелателен, любезен и всеки момент очакваме да проговори като нас, но той само се усмихва и мълчаливо ни внушава, че все още сме си като в България.

В гр. Александрополи, българския Дедеагач, сме по обедно време. Следобед градчето замира и се скрива на сянка. Виждаме Бяло море, разхождаме се надалече край брега. В покрайнините, под чучура на една чешма, някой незнаен майстор е издълбал върху камака герба на България. Беше замазвано много пъти с боя, но все още ясно си личеше изображението на българския лъв. По-късно, когато се разхождаме из града, се опитваме да разговаряме на български. Дори умишлено попитахме едни деца за пътя към църквата. Вярвахме, че като са малки, ще са по-неприкрити, и ако домашният им език е български, ще ни разберат. Уви, домашният език бе мъртъв – не ни разбраха. Продължаваме да питаме по-диалектно – "къде е черквата?" Спря се някакъв мъж и направо каза: – "И сте българи, о кей!". Вдига ръка с показалец нагоре и ни показва пътя към църквата. Из улиците се виждат няколко къщурки от българско време, пред събаряне или занемарени. Всичко друго е ново или занемарено. Само една българска фирма "Дофи" от Кърджали се е върнала по старите земи, предлага евтини мебели за гръцкия пазар и въпреки това среща големи трудности.

Продължаваме към гр. Ксанти. От дясната страна на пътя се простират Родопите. На 42 км пред Ксанти виждаме първата джамия и жените които работят по полето, заприличват на тези от тютюневите ниви край Кърджали. Някъде напред отново се вижда морето. Край брега са строени бели лебеди. На едно малко островче е манастирът "Св. Никола" Като се обърнем с лице към Родопите, по права линия сме точно срещу нас, някъде зад планините е Кърджали, а сега сме пред с. Нео Кесани – някогашното българско село Цветино. Заговаряме с местния свещеник чрез ръкомахане и отделни развалени думи. Той ни кани на чаша кафе у дома си, но презвитерата беше нещо недоволна и за да не я разберем, му се скара на турски. И ние се усмихваме радостно, най-после ще можем да си кажем приказката. Оказва се, че селото е заселено с Понтийски гърци, на които домашният език е турският. Нещата стават други – вече сме добре дошли. Показват ни и отварят църквата. Стара, не си знае годините, но големият камък над входа е сменен и според надписа църквата е строена през 1952 г. Нещо повече, на едно голямо табло пред входа е написана историята на Македония: низ от години, от Александър Македонски до днес, само че името българско не се споменаваше никъде, имало някакви славяногласни някога си, казва отецът. В олтаря обаче ми проговори на един мек български език, който бил научил от речниците, и искал да ми подари едни лампади за църквата в Кърджали, за хаир и за здраве да се молим тук. Този път ние не казваме нищо, мълчим и до днес, когато запалим свещите в лампадите, изниква тъжният спомен на българската раздяла.

В Ксанти живеят и турци, и българи. Българите не смеят да се кажат, приближават ни любопитно, спират се, но ни говорят на гръцки. Най-много са българомохамеданите. Те не се срамуват и не се страхуват. Всичко хубаво е българско, това е. За тях вече се знае, че са други, заради друговерието

не смеят да ги нарекат гърци и са ги оставили под сянката на Родопа да се изживяват. Трагичната съдба на българите от Западна Тракия през 1913 г. е подробно описана и документирана от Любомир Милетич в книгата му "Разорението на тракийските българи през 1913"[6]. Като разказва за злочестините на българските села, той споменава и за българомохамеданите. На 27 ноември 1919 г. в едно предградие на Париж се подписва Ньойският договор. Според него България е заставена да се откаже от Западна Тракия "в полза на главните съюзени и сдружени сили". Създава се т. нар. Междусъюзническа Тракия, която остава известно време под управлението на френските военни и административни власти. "За разлика от българите мохамедани от Егейска Македония, които биват прогонени от гърците като "същински турци" и заселени в Мала Азия, помаците от Западна Тракия остават по местата си."[7] По този начин "българското етническо присъствие в Западна Тракия след 1924 г. продължава чрез българите мохамедани"[8] въпреки изселването на около 20 000 бежанци, които напускат тези райони през 1922-23 година. Днес доброто отношение на Гръцката православна църква към българската се състои в подсещането, че "Българската църква може да помогне на българското население в Гърция да се завърне в праотеческата си вяра"[9] Гърците днес се страхуват от надигащия се ислям, и знаейки, че само нашата църква има такъв опит, като в старите времена иска да се възползва от нас за разчистване на своите си врагове. Това обстоятелство обаче подпомага и нас. Късно вечерта, когато отседнахме да нощуваме в гр. Аспровалта, ни посрещнаха на добър руски език и тогава разбрахме за опасността, която грози нарушаването на етническия баланс в тези все още заселени с българи /макар и мохамедани/ земи. Този руски език, с който ни посрещнаха, идеше от завърналите се от бившите руски републики арменци. През балканските войни те са били изгонени от Гърция поради определящи се като други, но сега поради икономически причини те се пишат на гърци и се връщат по земите, от които са били изселени. И Гърция ги приема, само и само да заглуши мохамеданският елемент. След тези тревожни сенки от миналото нашият път продължава към Света гора.

Едва ли има българско сърце, което да не трепне, когато чуе за древната земя на Света гора. "Няма българин, който да не желае да види с очите си ония атонски кътчета, по които е стъпвал първият наш възрожденец Отец Паисий" и където е "рожденото място на "История славяно-българская"[10].

Света гора Атонска позната като монашеската република, е нещо повече от противовес на Ватиканската държава, въпреки че и тя е украсена с някои светски похвати по отношение на граници и митници вътре в държавата. Тя е страж на Православието и трябва основателно да се мисли, че докато я има Света гора, ще го има и примерът на Православието. Това е границата на цивилизацията с отвъдния монашески свят на смирението и откъсването от суетата. Бягство от изкушението и отдаването на молитвоствуване за благото на всички народи и хора. За да се предпазят от инвазията на ставащия все по-нахален свят, който всичко превръща в извор на печалба, са сложени безброй ограничения пред поклоническия туризъм, който за едни е източник за пари, а за монасите съществена опасност за тяхното неприкосновение. Именно за това посещението на Света гора се разрешава съгласно определени правила: Допущат се само мъже, които трябва да са поискали разрешение от канцеларията на Атон в Солун, откъдето получават кодов номер за влизане в Атон. Този номер е нещо съществено, защото чрез него се регулира пропускателният режим – на Света гора не могат да присъстват повече от 120 странични лица, независимо дали са монаси, свещеници или миряни. Имайки такъв номер, който се съобщава по официален път в "графията" офиса на Света гора в Уранополис, откъдето се издават специални визи за Атон. Визите се издават срещу такса от 5 евро и до един час преди тръгване на специалния кораб. Има митническа проверка преди самото качване на кораба. Проверяват да не си с къси панталони или риза, да не си от женски пол и да не внасят месни храни и камери.

Качени вече на кораба, откъм морето виждаме гр. Уранополис. Този така наречен небесен град изглежда едно малко селце или по-точно махала. Има една старинна кула в най-издадената в морето част и десетина наредени край брега кафенета и ресторантчета. Кей, от който тръгват корабчета и лодки за Света гора или целия Халкидически полуостров. След два часа път по море стигаме до Атон. На Атон има 20 манастира. 17 са гръцки, един български, един сръбски и един руски. "Общият им брой е определен със закон и не се разрешава създаването на нови манастири, нито съкращаването /затварянето/ на вече съществуващите."[11] Пристанището на Зографския манастир е второто по ред. Пътят е стръмен и се вие навътре в планината. От брега се върви около час и тогава се възвиси пред нас величествената гледка на един от най-големите и стари манастири на Атон.

"Славянобългарският манастир Св. Георги Зограф" Тук времето е спряло, застинало е върху най-величествения момент на българската история. Отвсякъде лъха оптимизъм и вяра в бъдещето, на достойнството на българския народ. Не е вярно, че българският манастир е запустял и в разруха, той е по-скоро затворен за света. Това е последното място, където монасите все още се съпротивляват срещу въвеждането на електричество и създаване на каквито и да било улеснения

за любопитни поклонници или направо казано туристи. Срещата и общуването с монасите е също едно от нещата, които развалят българските представи. Тук българите не се карат. На Атон живеят общо около 1700 монаха[12], 20 от тях са български монаси и всеки гледа своите си задължения в едно благо разбирателство и хармония. Хранят се веднъж на ден в делничини дни и по два пъти в празнични. Службите са практически постоянни, предимно нощем, след това се работи до обяд, следобед се почива и отново богослуженията продължават. Тук никой от никого не се интересува, не питат за близки от България, не пращат поздрави конкретно до някого, не приказват по никой адрес - нито добро нито лошо. И в същото това време в отношението към гостите се чувства едно благо разположение и готовност за помощ. Но тази помощ е помощ за слабия, за този, който е заплетен със суетата на света и всяка грешка се тълкува в Евангелския дух "прости им Господи, защото не знаят какво правят".

В този дух и в спазване на правилата беше срещата ни и с нашия възпитаник отец Юстин. Той излезе някъде изпод манастирските лабиринти, поиска благословение от минаващия наблизо игумен и се приближи до нас, все едно че вчера сме се виждали. Благодарение на неговата благосклонност можахме да се запознаем със сега възложеното му послушание. В една от килиите на третия етаж на Западното крило той беше предприел подвързването и поправянето на изличените букви на всяка една от книгите от манастирската библиотека. С дървени менгемета и най-обикноено лепило той вършеше тази дейност денонощно, а старият библиотекар дядо Ириней само следеше работата. В библиотеката на Зографския манастир има "162 гръцки и 388 славянски ръкописа, от които 26 са написани на пергамент, а всички останали на хартия и не са толкова древни. Освен това богатство, между което най-старото е служебникът на Патриарх Евтимий, има още около 8 000 печатни книги, повечето от които на български език."[13]

Другите мои ученици – отец Гавриил и отец Иоан, се занимаваха с техни си задачи и почти мимоходом ни поздравиха. Последният монах, ръкоположен сега на Гергьовден през 2003 г., също бе мой ученик на име Алексей, който при пострижението си, след дълги послушнически години, е удостоен с монашество под името Арсений. Трябва да отбележим, че на Атон не приемат готови, дошли от другаде монаси, а предпочитат тези, които тук, на местните условия са преминали изпитателния срок на послушничеството.

Българският манастир на Атон беше стигнал критичната граница от 7 монаси, но днес, в годините на преосмисляне на религиозното чувство на нашия народ, се даде възможност на едно развитие в добра посока. Много млади мъже, някои почти деца, се отдадоха на мълчаливия монашески подвиг. Какви чувства обземат нас при срещата с тези одърпани духовници, на глед занемарени и омършавели. Когато ги срещнат техни събратя от други манастири, се кръстят и ги наричат правоверни. Българинът, когато се отдаде на вярата си, е силен пример на подражание. В двора на българския манастир заедно с живите се вижда и паметната плоча на мъртвите. Двадесет и шестте Зографски мъченици, които са предпочели да изгорят живи в манастирската кула, но да не сменят вярата си, да не отстъпят пред унията на Западния свят. През вековете има много примери на Баташки пожари и Тракийски разоряващи огньове. Този пример днес се поддържа от онези монаси, които са самопожелали да продължат да бранят достойнството на българския народ в старите му завещани от дедите земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Николов, Ив**. Българинът в мен, С. 2000, с. 217.

[2] Дамаскинос Папандреу /Митрополит на Швейцария и Екзарх на Европа/. Ролята на Православието на прага на третото хилядолетие – проблеми и аспекти. С. 2000, с. 9.

[3] **Гарена, К**. Предизвикателствата пред православния свещеник, С. 2002, с. 255.

[4] Архив на Пловдивската митрополия, писмо изх. № 486/24 март 1997г.

[5] Разплащателни ведомости за 1997 – 98 г. на храм "Св. Георги" – Кърджали.

[6] **Милетич, Л.** Разорението на тракийските българи през 1913 г., С. 1918.

[7] **Райчевски, Ст.** Българите мохамедани, С. 1998, с. 164.

[8] **Пак там.**

[9] **Гарена, К.** Предизвикателствата пред православния свещеник, С. 2002, с. 255.

[10] **Милев, Б. , М. Берберов.** Атон – легенда жива, С. 1981, с. 7.

[11] Copyrigt 2001, p. 9.

[12] **Кадас, С**. Святая гора Афон, Афина 2002, с. 26.

[13] **Пак там**, с. 89. Петър Балкански, Захари Захариев. Въведение в гражданското образование, С. 1998, с. 170.

[14] По подробно виж: Камен Гарена. Цит. съч., с. 267.

100 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ДЖОН АТАНАСОВ – СЪЗДАТЕЛЯТ НА КОМПЮТЪРА, И 20 ГОДИНИ ИНТЕРНЕТ

РАДКА ТОДОРОВА
(Велико Търново)

На 4 октомври 2003 г. се навършват 100 години от рождението на Джон Атанасов "Бащата на компютъра". Той е роден през 1903 г. близо до Хамилтън, щата Ню Йорк. Бащата на Джон Атанасов – Иван Атанасов, е роден през бурната 1876 г. в с. Бояджик, Ямболско. В драматичните дни на Априлското въстание турската войска и башибозук опожаряват селото. Дядото на Джон Атанасов на ръце с невръстния си син е убит с куршум, който оставя белег върху челото на детето. Това дете, бащата на Джон Атанасов, носи белега от турския куршум до края на живота си. Борбеност, революционен дух и упоритост е наследил от дядо си и баща си Джон Атанасов.

Джон Атанасов със своето изобретение.

Иван Атанасов и Айва Лусиана (родителите на Джон Атанасов) имат 8 деца. Айва Лусиана е учителка по математика. Тя е взискателна, но никога не се кара на децата си. Насърчава ги и особено се радва на заложбите и влечението към науката на първородния си син Джон. Бащата на Джон Атанасов е завършил задочно електро-инженерство. Семейната среда още отначало е оказала огромно въздействие по-късно той да направи едно от най-важните открития на XX век. Малкият Джон прочел доста от книгите в библиотеката на баща си (вярвал, че може да научи всичко чрез четене). Джон Атанасов от малък си служел със сметачна линия, решавал бързо задачи с нея, използвал логаритмични таблици, изучавал тригонометрични функции. Увличал се по науките физика, химия и астрономия.

Джон изучавал радиотехника от английски книги. Намира книга за радиофония. В нея било описано електрическия дъгов разряд като единствено средство за генериране на непрекъснати електромагнитни вълни. Триодът – първата електронна лампа, създадена преди няколко години, може да усилва трептения, а също да работи в схема за генерирането им. Книгата съдържа и сведения, за които Атанасов често си спомня при проектирането на първия компютър – информация за магнитните проводници на Паулсън, които първоначално са можели да запомнят звукови трептения, а по-късните им видоизменения служат като бавна памет на компютрите.

В учебника по аритметика за осми клас на майка му имало глава за бройни системи с основа, различна от 10. Той я изучавал внимателно и е убеден, че познанията му в тази област заедно с овладяването на логаритмичните пресмятания са изиграли важна роля при бъдещите му разработки в компютърната техника.

През 1920 г. с отличие завършва средно образование и се насочва в областта на физиката и математиката, но пари за след-ване няма. Затова цяла година работи като проучвател на фосфати. Със спечелените пари постъпва в Университета на Флорида, гр. Гейнсвил. Следва електро-инженерство, защото тогава в тази специалност се преподават най-теоретичните дисциплини. После става аспи-рант по математика в Щатския колеж в Айова. Изпълнява асистентски и преподавателски функции. Изучава квантова механика, електродинамика и матема-тическа теория на еластичността.

През юли 1930 г. Атанасов успешно защитава дисертацията си "Диелектрична константа на хелия" и става Доктор с оригинален принос в науката по теоретична физика.

Изобретяването на първия автоматичен електронен числов компютър (1937-1942) е отговор на възникналата през 30-те години потребност от рязко повишаване на скоростта на научните изчисления.

Избухването на Втората световна война открива широко поле за приложение на мощни цифрови изчислителни машини във военното дело. В края на 30-те и началото на 40-те години се появяват електромеханичните компютри гиганти. Но тяхното място само след две-три години се заема от електронните цифрови изчислителни машини, които наследяват някои постижения на електромеханичните: **постоянното програмиране, контрол по цифри и изчисления, при които числата се представят с "плаваща запетая".**

Няколко години Атанасов обмисля възможните начини за автоматизиране на изчисленията. Достига до извода, че машината от нов тип трябва да има много по-голям обем на паметта. Атанасов въвежда в употреба понятието "памет".

Според замисъла на Атанасов компютърът му трябвало "да притежава логика", изградена от вакуумни електронни лампи. Елекронните лампи са предшественици на транзисторите и интегралните схеми.

И така, повече от година – от началото на 1938 до пролетта на 1939 г., Атанасов проектира основните структурни възли на бъдещия компютър. Най-много време му отнема създаването на **аритметичното логическо устройство.**

През 1940 година Атанасов започва да работи заедно с Клифърд Едуард Бери, който през 1939 г. става бакалавър по електроинженерство, през 1941 г. – магистър по физика, а през 1948 г. доктор по теоретична физика. В мемоарите си Джон Атанасов пише: "Смятам, че изборът на Клифърд Бери беше едно от най-добрите неща, които можеха да се случат на проекта."

Работят по проекта за специализиран компютър за решаване на системи линейни алгебрични уравнения и да построят опростен, но надеждно работещ лабораторен модел – електроннолампово устройство, което събира и изважда по метода на Атанасов. Основните принципи на пресмятането с електронни средства теоретично са разработени от Атанасов за около година и половина. След експерименталното им проверяване с модела, екипът Атанасов и Бери започва конструирането на самия компютър **ABC**. Началото е поставено през 1940 г. и работата завършва през април – май 1942 г.

Създаден е компютърът Атанасов – Бери - **ABC**

A – Атанасов

B – Бери

C – компютър

Прототипът на компютъра работел точно и надеждно. Той можел да събира и изважда 8-цифрени числа. Но след като заработил, прототипът всички били убедени, че може да се построи компютър, който може да изчисли, каквото пожелаем. Показвайки жизнеността на основните принципи, прототипът е отворил прекия път към съвременния компютър.

ABC е сравнително бавен и работел с честота **60 Hz**.

Принципите на Атанасов :

1. Използва се Двоична бройна система;
2. Използва се елетроника (лампи, транзистори, интегрални схеми и др.) и електричество
3. Паметта се състои от кондензатори;
4. Изчисление чрез директни логически действия изиграха решителна роля в конструкцията на новия компютър **ЕНИАК**, създаден от учените Мокли и Екърт, който работел с честота **100 Hz**.

Това доказва, че компютърът е един интегрален или диференциален анализатор. **ЕНИАК** е първият в света универсален компютър и е по-бърз от компютъра на Атанасов. През 1947 г. Мокли и Екърт заявили патент, основан върху работите им по **ЕНИАК**, покриващ практически всички аспекти на електронното смятане. Но на съдебен процес за патентни права между компютърните корпорации Хъниуъл срещу Спери Ранд и IDC през 1971 и 1972 г. било доказано, че патентът на **ЕНИАК** е невалиден. Решението на Федералния съд в Минеаполис **от 19.10.1973 г.** доказва приоритета на **Джон Атанасов в изобретението на века.**[1]

Принципите на следващите поколения компютри са същите, които е създал Джон Атанасов, но е подобрена **скоростта** на работа на компютрите.

* * *

През XX век са направени големи открития: създаден е компютърът, създадена е атомната бомба, създадена е телевизията. Но истинската комуникационна революция – сравнима с изобратяването на книгоиздаването, е свързана с Интернет – информационната супермагистрала, или т.нар. Киберпространство, или нашият вертуален свят, свързващ милиони хора и даваща им възможност да обменят идеи, документи и факти.

През 1957 г. в разгара на Студената война Съветският съюз изпраща в орбита първия "Спутник". Това в този момент е било победа над САЩ в космическото пространство. Състезанието продължило. В отговор Министерството на отбраната на САЩ на 02.01.1969 г. стартира и финансира проекта ARPANET (предшественик на Интернет) за обединяване на компютри в мрежа и обмяна на информация между тях. Гениалната идея е информацията да се разбие в отделни малки пакети, които се придвижват по различни пътища до предназначението си. Ако част от комуникационната мрежа се повреди, малките пакети ще бъдат предадени по други работещи линии. Ако някой пакет се загуби, компютърът ще го изпрати повторно. Целта е защита на военните комуникации при нападение от СССР, така че доставчиците и изследователите, свързани с отбраната, да имат връзка помежду си. В началото на 70-те години много се спорило дали Интернет да се развива извън САЩ. Военните искали система, която да позволява контакт със съюзниците от НАТО. ARPANET свързва научните работници с отдалечени компютърни центрове. [2]

На 02.09.1969 г. в Калифорнийският университет в Лос Анжелис два компютъра били свързани с 5 м кабел, по който били обменени данни между машините. Сполучливият опит показал, че може би Интернет има голямо бъдеще.

На **01.01.1983 г.** [3] били свързани 400 компютъра

в мрежа. Това се определя за рождения ден на киберпространството, което свързва милиони хора по света, макар че някои смятат, че Интернетът е дори на повече от 33 години.

ARPANET е била разделена на две мрежи: MILNET – за военните, и ARPANET – за изследователски цели, които могат да обменят информация помежду си. По-късно тяхното обединение се нарича Интернет.

Интернет (мрежата).

Създадени са много мрежи. Националният научен фонд в САЩ създава USENET. BITNET е национална мрежа за академичните кръгове. CSNET обединява изследователите по изчислителна техника и програмиране. Първоначално тези мрежи не са част от Интернет, но по-късно са присъединени към нея.

През 1986 г. Националният научен фонд (NSF) свързва учените от цялата територия на САЩ с 5 суперкомпютърни центъра, съединени помежду си с високоскоростни мрежи. Създадената мрежа NSFNET е главната част от Интернет в САЩ. Тя се използва за изследователски и образователни цели и представлява различни комуникационни линии: оптични, микровълнови и спътникови. По това време вече и други държави развиват свои компютърни мрежи, които могат да се свързват към NSFNET/ Интернет.

Ключова година за развитието на световната мрежа е 1992 г. Тогава Европейският център за ядрени изследвания в Швейцария (CERN) създава World Wide Web (световна мрежа) – най-популярната част на Интернет. Но преди това, през 1989 г., Тим Бърнърс Лий от същия швейцарски институт по физика на частиците е предложил основата на W.W.W, първоначално като средство за обмен на проучвания в областта на физиката. Неговата цел е била създаване на интегрирана мрежа, в която данни от всеки източник могат да бъдат достъпни по прост, последователен начин посредством една програма на всеки тип компютър. Програмата, която използваме, за да разглеждаме Web, се нарича браузър. Съществуват няколко, между които Internet Explorer, Netscape Navigator (ние използваме Internet Explorer) и др. Първите w.w.w компютри били създадени в този Европейски център. За да се използва w.w.w, трябва да има сървър и клиент.

Сървър – компютър, който доставя информация и данни;

Клиент - компютър, който поръчва информация и данни.

За да се включим в Интернет използваме много устройства – мобилни телефони, телевизори и др., но най-разпространено и с най-богати възможности е използването на компютър, свързан с модем (или ISDN (цифров телефон), доставчик на Интернет услуги, телефон. В компютъра е инсталирана операционна система Windows'95,'98. В Windows'98 и следващите е вграден браузър Internet Explorer.[4]

През 1993 г. в Световната мрежа се включват Белият дом, Световната банка и ООН. Интернет се разраства до печелившо търговско предприятие, в което ежегодно се влагат милиарди долари. Вероятно до 2006 г. Интернет ще надхвърли размера на световната телефонна мрежа. Пейджъри, мобилни телефони, лични цифрови бележници ще се слеят и ще сложат началото на новите телекомуникационни средства на XXI век. Телевизия, радио, телефони и традиционни печатни медии ще имат Интернет варианти, даващи обратна връзка с потребителите. Интернет ще е хранилище за всичко, което човешкото общество е направило, и най-мощен усилвател на човешка реч, позволяващ диалога от множество различни гледни точки по начин, неосъществим чрез традиционните еднопосочни масови медии.

А междупланетният Интернет вече е част от програмата "Марс" на НАСА. В бъдеще ще има функционираща мрежа Земя-Марс – гръбнак на зараждащата се междупланетна система от Интернети – ИнтерПлаНет, с междупланетни Интернет ретранслатори на полярна слънчева орбита.[4]

Всички ние (***българите***) сме наследници на Джон Атанасов и можем да се гордеем с това. Чрез компютрите и Интернет милиони хора по света ще се запознаят с изследванията на българските учени, както и с постиженията на проф. Йордан Йорданов в областта на морфологията и антропологията.

Никой не може да предскаже всички промени, които Интернет (мрежата) ще донесе. Но е ясно, че се ражда един нов свят, в който човек става независим от ограниченията на времето и пространството.[5]

БЕЛЕЖКИ

[1] **Атанасов, Дж.** Бащата на компютъра, 2001, 25-59.

[2] "Интернет за всеки" – Издателство "Софтпрес", 2001, 16-19.

[3] Вестник "Труд", 5 януари 2003 г., Статия "Интернет стана на 20 години", с. 26.

[4] Интернет, Издателство "ИнфоДар", 2001, с. 29.

[5] Вестник "Труд", 15 октомври 1999 г., Статия "Открития на столетието", с. 8.

100 ANNIVERSARY OF JOHN ATANASOFF – THE CREATOR OF COMPUTERS AND 20 YEARS OF INTERNET

Radka Todorova

/Summary/

The 4th Octobre 2003 is the 100 anniversary of John Atanasoff, the father of computers.

The concepts of Atanasoff are:

1. Use of binary system
2. Application of electronics and electricity
3. Memory was build with capacitors
4. Calculation of direct logic operations

These principles are applied in all computer generations, but only the speed was improved.

Internet is our virtual world, connecting million people with opportunities to exchange ideas, documents and facts.

СЕЛИЩА И ПЕЩЕРИ ПО БЕЛЯКОВСКОТО ПЛАТО, ОБИТАВАНИ ОТ VII ХИЛ. ПР. ХР. ДО XIV ВЕК

ПЕТЪР СТАНЕВ
(Велико Търново)

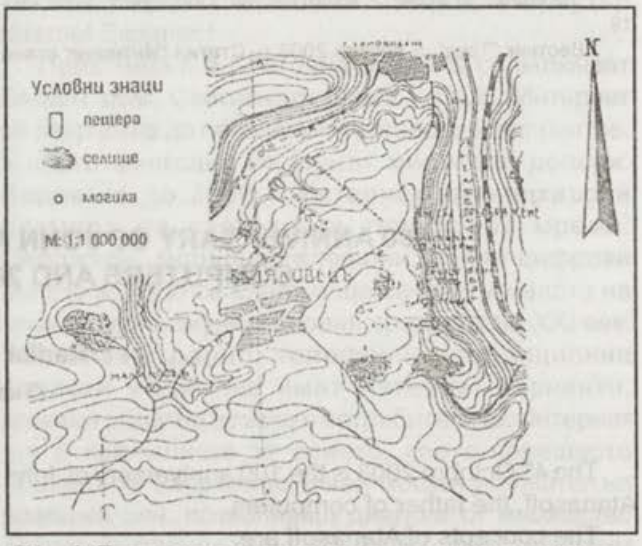
Беляковското плато изцяло попада във Великотърновската антиклинала. На север от него започва Мизийската плоча, а на юг Балванската синклинала. На изток граничи с Дерванта, на север с долината на река Раковица, на юг с местността Картала – В. Търново, и първокласния път от В. Търново за София. Ядката на Великотърновската антиклинала е изградена от неокомски мергели, а мантията от устойчиви на ерозията ургонски варовици.

Беляковското плато е съставено от бели, компактни, някъде с крипто-кристален характер варовити скали на баремска възраст. Над баремските варовици, в югозападната част на платото, следват еоценски пясъчници с фосили, които установяват южния тип на терциера[1]. Изобилстват фосилите, характерни за долна креда, като бивалвиа, гастеропода, корали, капротини и др. Баремските пластове са прорязани на много места от течащи води с голям и малък дебит (Янтра, Раковица, Капаклийка). За карстовия характер на платото най-ярко доказателство са многобройните пещери. Напуканите следствие на тектонска дейност скали дават възможност на дъждовната вода да премине през пукнатините. Проникнала в пукнатините на варовитите скали вода превръща $CaCO_3$ в $H_2Ca/CO_3/_2$[2]. По този начин с течение на времето пукнатините се разширяват постепенно, докато накрая от тектонските пукнатини се образуват пещери.

Образуването на пещерите на Беляковското плато, според Р. Попов, се отнася към края на терциера и началото на кватернера. По това време у нас се оформят долините, а реките изкопават леглата си.

На около 2 км източно от село Беляковец в скалния венец, оформящ лявата част на живописното дефиле Дервент, в местността Голи мял се намират четири пещери/голямата пещера, Малката пещера, Харловата пещера и Манастирската пещера/. На около 1,5 км северно от с. Беляковец, в скалния венец вдясно от река Раковец, в местността Коритица, се намират други четири пещери/Царската пещера, Голяма и Малка Лисца и Попин пчелин/.

Най-ранните изследвания на пещерите и няколко терасни селища по Беляковското плато са проведени в края на XIX и началото на XX век от търновеца Рафаил Попов. През 1897, 1899, 1901, 1905, 1906 и 1907 година Р. Попов на свои разноски провежда археологически изследвания на пещерите и няколко селища, разположени по Беляковското плато (Обр. 1.). Преди да е приключил, през 1904 година Р. Попов обнародва първите резултати от проучванията си[3]. През 1911 година публикува материали от разкопките в Малката пещера[4], а през 1920 година спелеологически и кратки археологически данни за

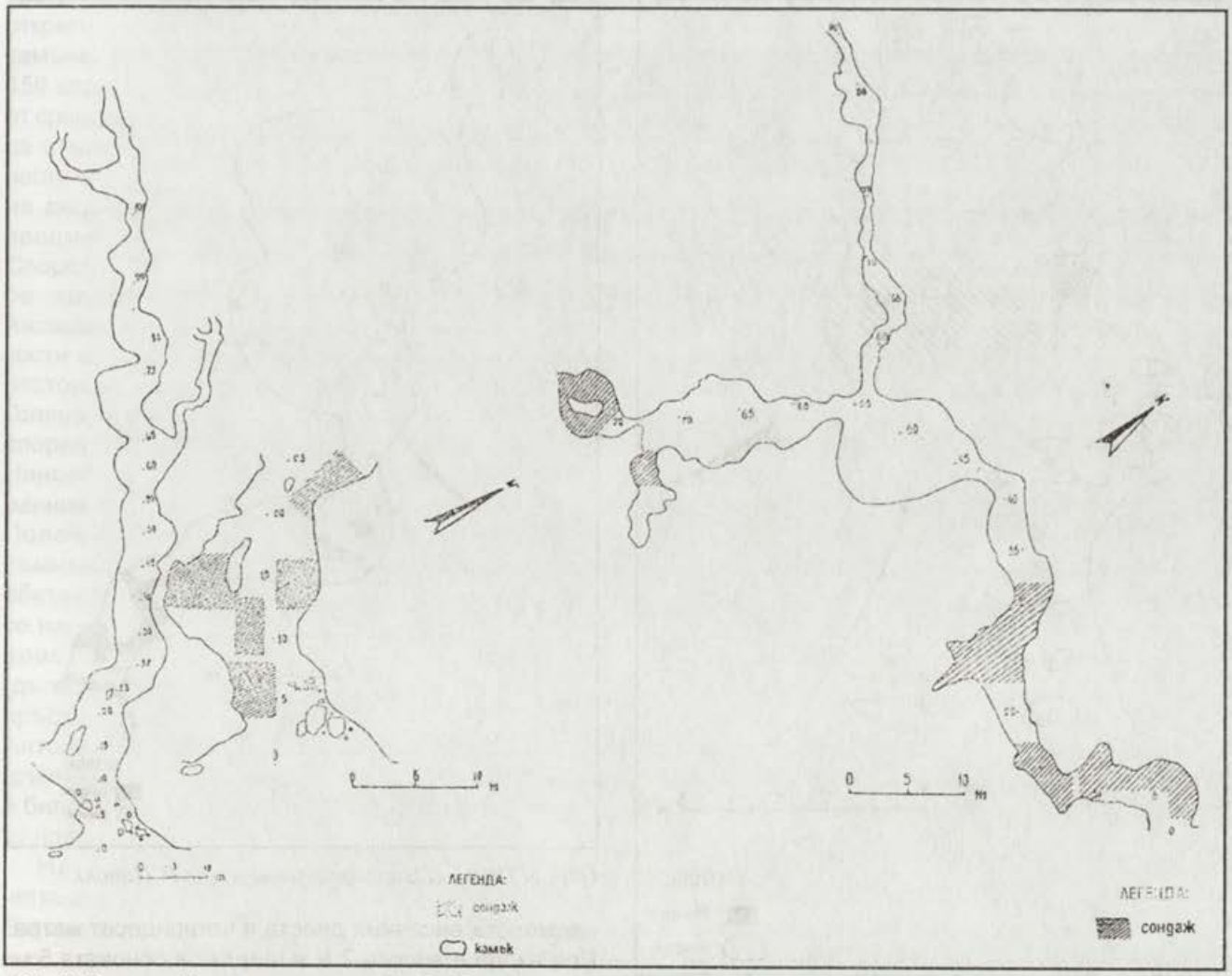
Обр. 1. Тахиметрична снимка на пещерите и терасните селища от Беляковското плато (По Р. Попов).

пещерите от Беляковското плато, Дряновския манастир и Еменската пещера[5]. Обобщаващият труд за проучванията му по Беляковското плато излиза през 1925 година[6]. В обобщаващия труд на Дж. Гол върху развитието на неолита в България са включени три пещери от Беляковското плато. Част от археологическите материали от пласт В Голямата, Малката и Разцепената пещери при Преображенския манастир той отнася типологически към ранния неолит.[7] В една публикация на Г. Ил. Георгиев от 1958 година се прави синхронизация на оръдия на труда от Голямата и Малката пещери при Преображенския манастир с такива от Караново I в Тракия. Авторът приема, че откритият в Голямата пещера сърп от еленов рог, както откритите в Голямата и Малката пещери костени лъжички са подобни на тези, открити в Караново и са характерни за старата неолитна култура, сродна на Караново[8]. През лятото на 1975 и 1978 година имахме възможност със студенти от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" да посетим пещерите по Беляковското плато[9]. Въз основа на намерения в старите изкопи керамичен материал установих, че пещерите са били

обитавани както през ранния, така и в началото на средния (Голямата пещера) неолит. Били са изоставени за известно време и отново обитавани през енеолита. От 1995 до 1998 година П. Станев (зам. ръководител Н. Еленски) провежда археологически проучвания на терасното селище Плочите[10]. Установи се, че селището е обитавано през монохромната фаза на ранния неолит.

Голямата пещера се намира на 1,7 км източно от с. Беляковец. Разположена е в скалния венец вляво от р. Янтра в м. Голи мял и има надморска височина триста и шестдесет метра. Входът й е висок 5 м и е широк при основата 16 метра. Максималната й дълбочина е 115 метра. Десният й клон след 115 метър става непроходим и завършва с духло, поради което се нарича още "Духлата пещера". Направеният на 15 метра от входа сондаж има дебелина на културните напластявания, вариращa от 1,50 до 1,70 м. Проучвана е през 1899, 1901 и 1905 година. Разграничени са четири културни пласта – А, В, С и Д. В пласт А са открити кости от пещерна мечка и пещерна хиена.дебелината на пласт В варира от 0,30 до 0,40 м. В него Р. Попов не разграничава материалните, принадлежащи на неолита от тези, отнасящи се към енеолита. Пласт В, според нас, принадлежи на обитатели от монохромната фаза на ранния, ранния и началото на средния неолит и енеолита. Пласт С принадлежи на желязната епоха, а пласт Д има съвременни наслаги[11]. (Обр. 2).

Малката пещера /Тоневата пещера/ се намира в един от най-ниските склонове на Гол мял северно от Голямата пещера. Отстои на 1,8 км източно от с. Беляковец. Надморската й височина е триста и петдесет метра. Висока е 2,50 м и широка в основата 4 м. На дълбочина 40 м се разширява в зала с дължина 13 м, височина над 13 м и широчина 9 м. От залата пещерата се разделя на три клона. Левият клон на 70 м от входа се разделя от своя страна на два ръкава. Максималната дълбочина на пещерата е 92 м. Дебелината на културните напластявания варира от 1,40 до 1,70 м. В профила на третия сондаж Р. Попов установява четири културни пласта. Пласт А съдържа, освен кости от пещерна мечка, пещерна хиена, северен елен и диво говедо и две кремъчни оръдия. Кремъчните оръдия дават основание на Р. Попов и някои други изследователи да приемат, че малката пещера при Преображенския манастир е била обитавана от

Обр. 2. *План на Голямата пещера (по Р. Попов).*

Обр. 3. *План на Малката пещера (по Р. Попов).*

човека още през късния палеолит[12]. В пласт В, отнасящ се към ранния неолит и енеолита, е установено от Р. Попов наличието на оръдия на труда от кремък, камък и кост, над 200 фрагмента керамика, животински кости от говедо, овца, куче, мечка, елен, сърна, дива свиня, лалугер, пор и язовец.Материалите от пласт С се отнасят към желязната епоха. Сред материалите интерес представлява апликацията от бронзова плочка с врязани орнаменти и позлатена лицева част[13]. Пласт Д се състои от съвременни материали, донесени тук от овчарите (Обр. 3).

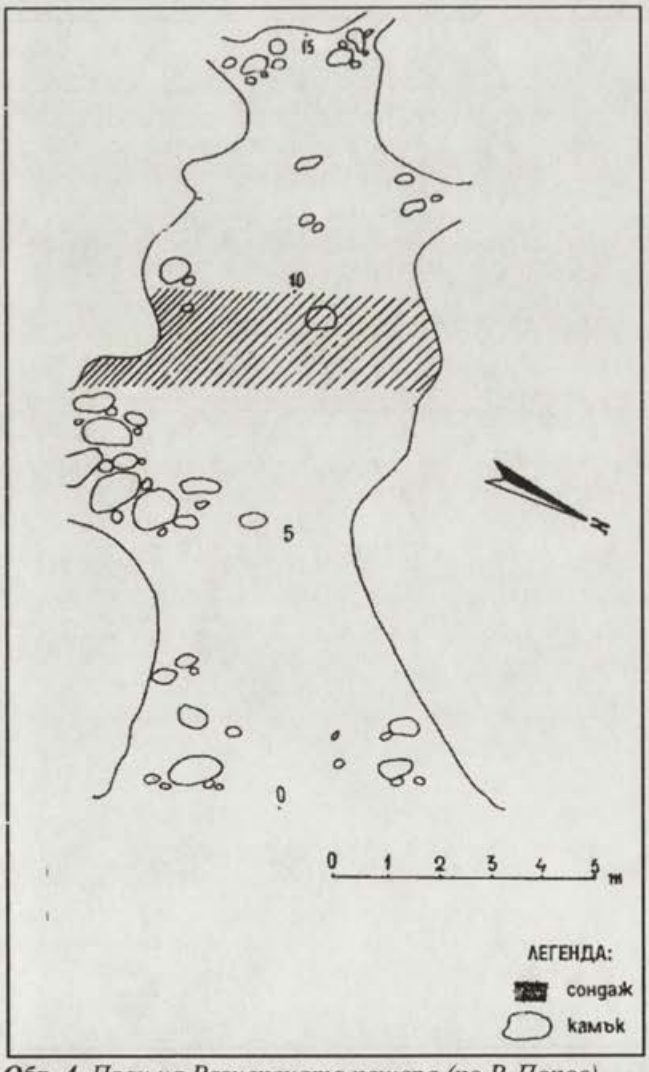
Следващата пещера в подножието на Гол мял е Разцепената /Харловата пещера/. Намира се на разстояние 1,9 км източно от с. Беляковец, на триста и четиридесет метра надморска височина. Входът ѝ има 2 м височина и диаметър на основата 7 метра. В сондажа, направен между 8 и 10 метър от входа на пещерата, са установени два пласта. Материалите от първият пласт са от ранният неолит и енеолита и се състоят от кости от животни, оръдия на труда и керамични фрагменти[14](Обр. 4).

В Манастирската пещера не са правени археологически проучвания.

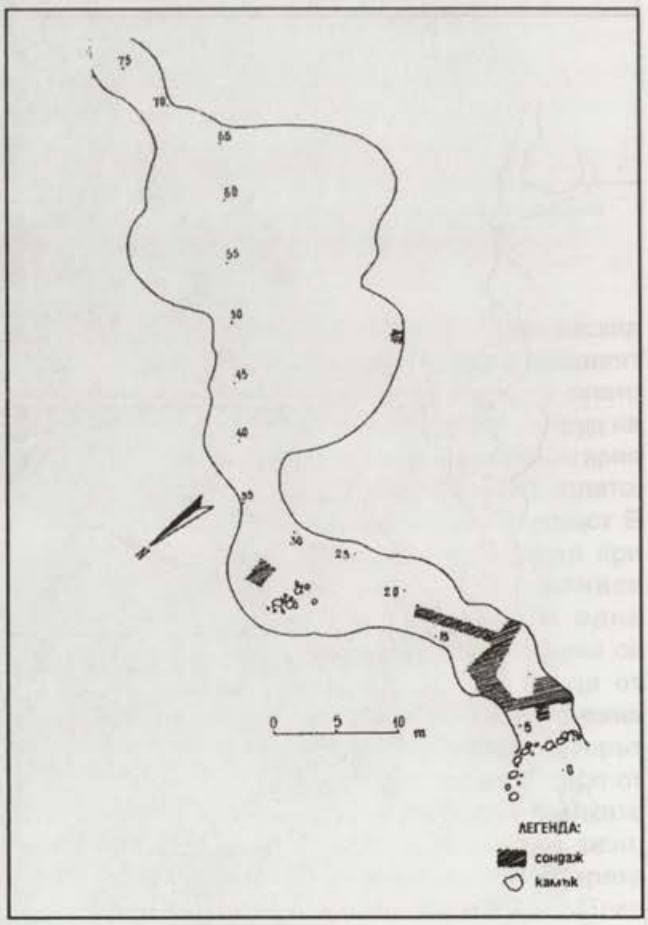
През 1906 и 1907 година Р. Попов прави археологически проучвания в четирите пещери в местността Коритища в долината на река Раковица.

Царската пещера /Зазън прораз, Дълбок прораз/ носи името си от 1884 година, когато в нея е обядвал княз Батенберг. Намира се на 1,2 км северно от с. Беляковец. Входът на пещерата е висок 2 м и широк в основата 8 м. След 40-я метър от входа пещерата се разширява и до 70-я метър образува голяма зала. Най-голямата височина на залата е 4,50 м, а широчината ѝ е 20 м. След 80-я метър пещерата става непроходима. В сондажите, намиращи се при входа на пещерата и на 30 м от него, Р. Попов установява три пласта – А,Б и В. Културните напластявания имат максимална дебелина 0,80 м. Най-ранният пласт А, според Р. Попов, е дилувиален. Пласт Б е с максимална дебелна 0,30 – 0,40 м и е наситен с оръдия на труда, животински кости и керамични фрагменти от ранния неолит и енеолита. Най-горният пласт В е съвременен[15] (Обр. 5).

На около 200 м източно от Царската пещера се намира пещерата Малка Лисца. Намира се на около 1,4 км северно от с. Беляковец и е с

Обр. 4. *План на Разцепената пещера (по Р. Попов).*

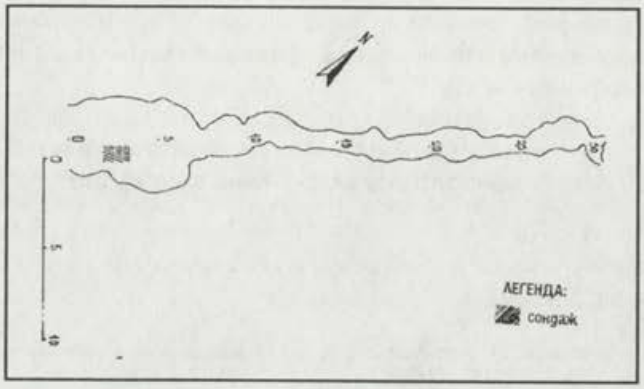
Обр. 5. *План на Царската пещера (по Р. Попов).*

надморска височина двеста и четиридесет метра. При входа е висока 2 м и широка в основата 5 м. На дълбочина 33 м се съединява с пещерата

Голяма Лисца. Максималната дебелина на културните напластявания достига 1,74 м. В направения на 3-4 м от входа на пещерата сондаж Р. Попов установява четири пласта – I, II, III и IV[16]. В най-ранният I пласт археологически материали не са открити, освен няколко фрагмента с фосилни кости, на които не е установен видът. Във II пласт са открити оръдия на труда, кости от питомни и диви животни и керамика от ранния неолит и енеолита.[17] Сред керамиката от пласт III са намерени съдове, работени с грънчарско колело, амфори и долиуми от желязната епоха. Последният IV пласт е представен от фрагменти от съвременни глинени съдове.[18]

Най-голямата пещера на Беляковското плато е известна с името Голяма Лисца. Намира се на 1,4 км северно от с. Беляковец и има надморска височина двеста четиридесет и два метра. Входът ѝ е висок 2м, широк в основата 12 м. На 70 м от входа пещерата се превръща в голяма зала. В дясната страна на залата се отварят два входа, единият от които води в пещерата Малка Лисца. Проходима е до 206 м. В сондажа при входа Р. Попов установява четири пласта – I, II, III, IV. Първият пласт е дилувиален. В него са открити кости от пещерна мечка. Във втория пласт са открити оръдия на труда от кремък, кост и хромелни камъни, кости от домашни и диви животни и над 150 керамични фрагмента от ранния, вероятно и от средния неолит, както и от енеолита. В този пласт са открити над сто и петдесет кости от различни части от тялото на човек. Основната част от тях са на деца и юноши. Костите са начупени с твърд предмет и хвърлени сред животинските кости. Според проучвателя Р. Попов в случая вероятно се касае за форма на канибализъм[19]. В изследваните над 10 000 фрагмента от животински кости от неолитна селищна могила Самоводене, отстояща на около 3 км източно от пещерата Голяма Лисца, следи от канибализъм не са открити, според изследователя на животинските кости Л. Нинов[20]. Двата обекта са били обитавани през ранния и средния неолит. Ако информацията на Р. Попов е вярна, а нямаше основание да се съмняваме в това, изглежда пещерата е била обитавана за известно време от хора, намиращи се извън социума на неолитното общество. Трети пласт е представен от железни предмети (дъгообразна фибула, връх за копие), бронзов пръстен, медна монета от Фаустина-жената на Антонин Пий, керамични съдове, работени на грънчарско колело. Пласт III показва, че пещерата е била обитавана през античността. Материалите от пласт IV са съвременни[21].

На север от пещерата Голяма Лисца е четвъртата пещера в скалния венец вдясно от р. Раковец, позната под името Попин пчелин. Входът и е висок 1,90 м и широк в основата 3,40 м. Проходима е до дълбочина 30 м. На 2,50 м от входа Р. Попов прави сондаж. Културният пласт се състои от четири пласта – I, II, III, IV. Първият пласт има дилувиална възраст и е аналогичен на този от пещерата Голяма Лисца и Голямата и Малка пещери до Преображенския манастир[22]. Материалите от пласт II се отнасят към неолита[23], а тези от пласт III към желязната епоха[24]. Пласт IV

Обр. 6. План на пещерата Попин пчелин (по Р. Попов).

принадлежи на съвременността (Обр. 6.).

На различни места по Беляковското плато Р. Попов е изследвал четири праисторически селища (Плочите, Могилите, при Чешмата и Мали мост)[25]. Единствено в местността Плочите прави малък сондаж. Намерените оръдия на труда, животински кости и керамични фрагменти той определя като "неолитични".

По време на теренните обхождания с цел регистриране на недвижимите паметници на културата във връзка с връщането на земеделските земи през 1992 година локализирах нови праисторически, антични и средновековни обекти в землището на с. Беляковец.

В резултат на археологически проучвания през 1995, 1997 и 1998 година е проучено праисторическото селище в местността Плочите[26]. Още през 1901 година Р. Попов прави малък сондаж на територията на селището. Той добросъвестно описва откритата по време на разкопките керамика, като най-общо датира селището като неолитично. В резултат на новите проучвания се установи, че селището е обитавано през монохромната фаза на ранния неолит(около 6,300г. пр.Хр.), а след значително прекъсване и през желязната епоха.[27]

Праисторическото селище при Могилите, датирано от Р. Попов като неолитично[28], е напълно унищожено от съвременните стопански постройки. Според Н. Ангелов тук са открити и керамични фрагменти от Второто българско царство.

Според Р. Попов в нивите, които граничат на изток с Голи мял, на запад с пътя от с. Беляковец за В. Търново и на юг с дерето, което започва от чешмата, има селище от неолитичната епоха[29]. По време на нашето обхождане на района между чешмата на юг, птичарниците на изток и с. Беляковец на север откри керамика от късния

енеолит, античността и Първо българско царство.

До чешмата Беляковец, намираща се на пътя от с. Беляковец за с. Момин сбор според Н. Ангелов има селище от Второ българско царство[30].

В местността Мали мост Р. Попов е открил оръдия на труда от кремък, камък и кост и керамични фрагменти от неолита.[31] По време на наши обхождания на местността в нивите южно от пътя от с. Беляковец за с. Момин сбор открихме значителни количества керамика от късния неолит и ранния енеолит[32].

В североизточния край на с. Беляковец и извън селото има следи от късноантичната крепост. Крепостта вероятно е използвана и по-късно.

В заключение може да се каже, че Беляковското плато е заселено още в най-дълбока древност. Най-ранните данни за строителство на жилища са от монохромната фаза на ранния керамичен неолит. Животът на човек върху платото почти не е прекъсвал. Освен пещерите в които праисторическият човек се е укривал в трудни за него времена, са локализирани селища и крепости от неолита до възникването на съвременното село Беляковец. Макар и не толкова плодородните сивогорски почви и рендзинните почви районът е бил удобен за развитието на животновъдството и ловът.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и доисторически селища. С., 1925, кн. III, с.1.

[2] **Пак там**, с. 2.

[3] **Попов, Р.** Принос към предисторията на България. Пещери от Търновския Дервент, селището Мадара и пещерите над Шумен.-М. Сб. XX, 1904, с.1-27.

[4] **Попов, Р.** Разкопки в Малката пещера при Търново през 1909 г.-ИАД, 1911, с. 248-256.

[5] **Попов, Р.** Материали за предисторията на България.-ГНМ, 1920, с.52.

[6] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и ..., с. 1-52.

[7] **Gaul, J.** The Neolithic Period in Bulgaria. ASPR, Bulletin 16, 1948, p. 19, 41.

[8] **Георгиев, Г. Ил.** За някой оръдия за производство от неолита и енеолита в България.-В:Сб. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 369-375.

[9] По време на експедициите бяхме подпомогнати от местния краевед Иван Моминski.

[10] **Станев, П., Н. Еленски.** Раннонеолитното терасно селище Плочите – В. Търново.-Дни на науката'98, Великотърновски клон на Съюза на учените в България. ВТ, 1998, с. 3-12.

[11] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и..., с.6.

[12] **Пак там**, с. 19; **Георгиев, Г. Ил.** Укрепление на родообщинния строй през късната старокаменна епоха.-История на България, т.1, първобитнообщинен и робовладелски строй.С., 1979, с. 49.

[13] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и ..., с.25.

[14] **Пак там**, с. 25.

[15] **Пак там**, с. 28.

[16] **Пак там**, с. 32.

[17] **Пак там**, с. 33-35.

[18] **Пак там**, с. 35-36.

[19] **Пак там**, с. 42-44.

[20] Информацията дължа на д-р Л. Нинов.

[21] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и ..., с. 36-45.

[22] **Пак там**, с. 45-47.

[23] **Пак там**, с. 47.

[24] **Пак там**, с. 47.

[25] **Пак там**, с. 49-52.

[26] **Пак там**, с. 49.

[27] **Станев, П., Н. Еленски**. Цит. съч., с. 3-12.

[28] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и ..., с. 50-51.

[29] **Пак там**, с. 51.

[30] По информация на Н. Ангелов.

[31] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и ..., с. 51-52.

[32] Обхождания на местността Мали мост извърших през 1975 и 1977 година с известния краевед Иван Моминski и студенти от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", а по-късно сам през 1982 и 1992 година.

VILAGES AND CAVES OCCUPIED FROM VII c BEFORE JC TO XIV c OF THE PLATEAU OF BELIAKOVETCH

Petar Stanev

/Summary/

The east border of the Plateau of Beliakovetch is Derventa, on the nord - the valley of the river Rakovitca, and on the south - the major road leading to Sofia. The Big, the Small and the Broken Caves near the Monastery of "Preobrajenie" were occupied by humans from early "neolith" to the antiquity. The caves in the valley of the river Rakovitca, named Koritishta – King cave, Big and Small Listcha cave and "Popin pchelin" cave, were also occupied by humans from early "neolith" to late antiquity. Some "balkony like" villages situated in the "Plochite", "Pri Mogilite", "Pri cheshmata", "Mali most" and the antique fortress nord-east of the village Beliakovetc were occupied by humans during different times.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА КУЛТОВАТА ШАХТА В НЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ САМОВОДЕНЕ

НЕДКО ЕЛЕНСКИ
(Велико Търново)

През периода 1987 - 1994 г. в неолитното селище Самоводене беше проучена култова шахта (Еленски 2003, 39-48). Тя е част от култов комплекс, разглеждан в няколко публикации (Станев 1997, 53; 2000, 165-174; 2002, 148-158). На този етап от проучванията за неолитната епоха в българските земи шахтата е непознато по вид съоръжение. Това налага едно по-детайлно и внимателно разглеждане и интерпретиране на съоръжението и резултатите от проучването му .

Изграждането на вкопани съоръжения е добре позната социална практика през неолитния период в българските земи. Това са предимно ями, които се разкриват в жилищата или в рамките на селището. Това дава основание да разгледаме причините за изкопаването ямите и отлагането на материали в тях. Изграждането на ямата се свързва с конкретни ритуални практики, какъвто е случаят с жилището от Слатина (Николов 1992, 90-91). В селището Чавдарова чешма - Симеоновград, са разкрити около 100 ями, които се класифицират като култови. Според изследователят им са свързани с храмовия комплекс на селището и са резултат от дейността, която е извършвана в него (Радунчева 1996, 129). Сходна ситуация се наблюдава и в неолитното селище Самоводене в сектор VI^{n} където в стерилната основа се разкриват вкопани раннонеолитни ями (Станев 2002, 63). Трябва да отбележим, че този сектор е в непосредствена близост до шахтата, а някои от квадратите му попадат в площта на културния комплекс. Проучвателят им смята, че ямите представляват вкопани временни жилища (Станев 2002, 63). Наблюденията, които имаме върху терена и самите ями, предполагат едно ново интерпретиране[1]. Според нас е твърде неаргументирано и подкрепено от доказателствен материал твърдението, че ямите са временни жилища. Те са в пряка зависимост с културната шахта и останалия комплекс. Непосредствената им близост с шахтата разкрива, че те попадат в сакралното пространство. Формализираното, повтарящо се поведение което води до висока степен на отлагане на структура само по себе си е знак за ритуална дейност (Chapman 2000, 2). Следвайки тези съображения, се променя представата за ямите и включва тяхната изява като резултат от културната практика. Ролята на ямата и нейната характеристика в социалната практика на балканския неолит е разгледана и в отделни изследвания (Chapman 2000, 1-25). Ямите са нарочно създадени, за да осигурят висока концентрация на артефакти в определени места от релефа (Chapman 2000, 1).

В българските земи не са открити други шахти, но близки по тип вкопани в земята съоръжения са открити в Северна Месопотамия, в селището Яръм тепе II, където са установени две шахти. Тяхната дълбочина е 2,70 м (Мунчаев, Мерперт 1981, 185). В близък на тях географски район са и две шахти с квадратна форма, открити в двора на светилище в селището Алалах XVI. Двете шахти са измазани с глина. Дъното на първата е затрупано с едри камъни, а над тях са открити пепел и животински кости. Втората също е запълнена с волуни и малки камъчета. След запълването шахтата е запечатана с плочи и върху тях е изградено друго културно съоръжение (Вулли 1986, 37-38).

Сходни по тип съоръжения на шахтите са кладенците, за които се смята, че имат утилитарна функция. В раннонеолитното селище Ковачево е разкрита голяма яма с каменен кожух и квадратна форма, която се интерпретира като кладенец (Николов и колектив 2003, 20). В Югозападна Анатолия, в селищната могила Хаджилар, фаза VI е открит кладенец, облицован с камъни в западната част на една сграда (Mellart 1970, 19-37). В същата могила, но в по-късен етап (Хаджилар II A) в двора на светилище е разкрит кладенец. От него са извадени карбонизирани житни растения и един сърп (Mellart 1970, 19-37). В селището Atlit - Yam, намиращо се близо до Хайфа, което се датира в края на 7 хил. пр. Хр., също е проучен кладенец (Galili 1991, 318-319). Традицията за изграждането на шахти и кладенци е позната в българските земи и в следващите епохи, а също така и в други географски райони. Това е халколитният кладенец при селищната могила Голямо Делчево (Тодорова и колектив 1975, 27), басейн - кладенец от раннобронзовото светилище Черна гора (Лещаков 2002, 23-24) и храма - кладенец от късния бронз при с.Гърло (Митова-Джонова 1986, 15-18). Шахта от бронзовата епоха е разкрита и около мегалитния култов комплекс Стоухендж. Тя има дълбочина "поне" 30 м и широчина 1,80 м. В нея се разкриват керамични фрагменти, кости и въглени (Хокинс, Уайт 1983, 101-102). Важно за нашето изложение е, че почти всички съоръжения и от двата типа са част от култов комплекс или място. Това от своя страна разкрива, че тяхното функциониране е свързано с културната дейност, извършвана в комплекса, и са част от сакрално пространство. По

нататък в изложението ще разгледаме и митологичните представи, в които е отразена тяхната ролята и функция.

Характеристиката на депозитите в разглежданата от нас шахта (Еленски 2003, 40-44) и посочените примери е аналогична с тези от ямните обекти. При тях се наблюдава практиката на керамична фрагментация, при която една част от съда е депонирана, а другата се държи отвън в света на живота (Chapman 2000, 8). Големите депозити от керамични фрагменти, които се срещат, са от горели материали, такива по които няма следи от огън или in situ горели (Chapman 2000, 10). Повечето от ямите са свързани с умишлено изгаряне или включването на умишлено горели продукти (Chapman 2000, 9), което подчертава важността на огъня за структурното депониране (Chapman 2000, 13). В някои депозити изгарянето е свързано с началото и края от живота на ямата (Chapman 2000, 21). Наблюдава се включването на естествени материали и човешка продукция (Chapman 2000, 10). Тези констатации и наблюдения, които са резултат от "живота" на ямите, напълно се покриват с характеристиката на депозитите в шахтата (Еленски 2003, 40-44). Това показва, че структурно двата типа съоръжения са близки и генетично са свързани. Традицията за изграждането на вкопани съоръжения (ями, шахти и кладенци) е предизвикана от едни и същи причинни следствия, но са рефлекси на различни цели. Важността на тези съоръжения предизвиква и тяхното проявление в обслужването на култа.

В ранния неолит са популярни култовите масички с вписано в тях кръгло легенче, като в някои случаи то излиза над коритото. В повечето от тях легенчето е под коритото и оформя търбух. Представата за тях е, че това е долната част на раждащата Богиня-Майка, а кръглото легенче е нейната утроба (Nikolov 2001, 22-23). Легенчето може да се разглежда и като умален модел на култовата шахта в техническо изпълнение и идея. Това доближава представата за шахтата като утроба на Богинята Майка-Земя. От посочените по-горе характеристики на ямните депозити се разбира, че те и шахтата имат сходни причини за натрупванията. В основата на изкопаването на ямите лежи обвързването с мястото на обитаване (Chapman 2000, 21), депозитите са връзка с бъдещите жизнени цикли (Chapman 2000, 9) или са служили за обмяна с предшествениците (Chapman 2000, 4). Тези констатации за депозитите според мен са в подкрепа за представата на култова шахта.

За по-точното интерпретиране могат да се привлекат някои сведения, които са отражение на древните религиозни представи в митологията на историческите народи. Като най-близък паралел и идея могат да се посочат мегароните в Древна Гърция. Те представляват култови съоръжения, вкопани в земята, а според някои автори могат да бъдат пропасти, пещери или жертвена яма. Мегаронът играе ролята на свято обиталище на хтонични, предимно женски божества, които са свързани с идеята за новото раждане и вечното обновяване на реда в природата. Той е мястото, където се осъществява тайнството между живота и смъртта, утробата, в която се възражда богинята. Богинята сама зачева и ражда в своята земна и скална утроба. В мегароните са хвърляли змии, изображения на фалоси, клони от пиния, прасета и други животни. Първо те били разсичани и след това са хвърляни в мегарона. Много от авторите споменават, че жертвите са изгаряни в него (Котова 1995, 13-81).

От изложеното по-горе се разбира, че ситуацията в шахтата от Самоводене (Еленски 2003, 39-48) и тази на мегароните е сходна. Представата за двете съоръжения като утроба на Богинята-Майка се покрива напълно. Структурните депозити в тях също са аналогични и депонирането вероятно може да бъде обяснено с едни и същи причини. Разкриването в шахтата на дървесните останки, които представляват клонки от дрян, ясен, бряст, леска и хвойна вероятно не е случайно (Еленски 2003, 42). Сходна е и ситуацията и в мегароните, в които се хвърлят млади клонки от пиния.

Разкриването на речните камъни (волуни) в шахтата също има своето обяснение, което подкрепя интерпретирането ù като утроба. Както казах по-горе, съчетаването на естествени материали с културни е често срещано явление в ямните депозити. За да се обясни местонамирането на камъните, трябва да се разкрие какво всъщност представляват и отъждествяват. "Камъните са окаменелият дух на предците" (Елиаде 1995, 252). В различни култури камъните, които са населявани от "предците", са инструменти за оплождане на нивите и жените (Елиаде 1995, 252). Мъртвият, фиксиран в камъка, е употребен като защита и растеж на живота. При много народи, за да добият деца, жените се търкат о камъка. Някъде се смята, че там са затворени душите на децата и чакат да премине жена, за да влезнат в нея (Елиаде 1995, 253-258). В българска народна песен се разказва как камъкът се превръща в дете (БНТ 1978, 486). В древногръцката митология Девкалион получава съвет от оракула да хвърля през главата си "костите на прамайката", като по този начин се наименуват камъните. След като ги хвърля през глава, от тях се родили хората (МНМ 1987, 361). Австралийските чуринги, които имат различна форма, се изработват от камък и дърво. Асоцират се с душите на мъртвите и живите членове на племето, като се явяват второто "аз" на човека. Охраняват се на тайни места-пещера (Кабо 1966, 254-267). Преди да бъдат познати физиологическите причини за зачеването, хората мислили, че майчинството се

дължало на пряко вмъкване на детето в женската утроба. Смята се,че това, което прониква в женската утроба , е фетус или просто зародиш, или пък "душата на прародителят", които дотогава живеят свой предродилен период в пещерите, в пукнатините, в кладенците, в дърветата и т.н. В един по-напреднал стадий от развитието им те се настанявали в майчината утроба вследствие на контакта с някакъв предмет или животно (Елиаде 1995, 278). От посочените примери се разбира, че попадането на "камъните" в утробата на Богинята Майка-Земя, е закономерно. Те вероятно представляват семето, което попада в нейната утробата и я опложда. Чрез камъните ясно може да се разбира главната идеологема на земеделското неолитно общество. Това е взаимовръзката между смърт - раждане - плодородие, като нейно тъждество се явява Богинята Майка-Земя и по-точно нейната утроба.

Построяването на шахтата навярно отразява и хтоничните представи през неолита, които са регистрирани в тристепенното моделиране на света в рисуваната раннонеолитна керамика (Николов 1987, 5-29). Хтонизмът на неолитната Богиня-Майка-Земя е ясно подчертан и нейна основна характеристика, или тя се явява владетелка на подземния свят (защото това е нейната утроба). Мотивацията за построяването на подобно религиозно съоръжение красноречиво е отразено в шумерския "Епос за Гилгамеш и слизането на Енкиду в подземния свят". Именно в него точно е описано как бог Уту изкопава шахта за слизане в подземния свят (ШАП 1986, 131). Според друга шумерска поема "Енки лежеше в дома си за отдих. Домът му бе кладенец, водата бълбукаше в него" (ШАП 1986, 196). В представите на шумерите от земята към подземния свят водел специален отвор. Там се намира светът на мъртвите (Личковска 1984, 102). В старогръцката митология, за да се стигне до подземния свят, също трябва да се премине през отвор в земята и преодолее водно пространство (МНМ I 1988). При етруските в подземния свят се достига чрез входове под формата на дупки и пещери. Подобни такива ями се изграждат във всеки град за принасяне на жертви (ХЕС 468). Голям интерес представлява приказка, в която разкриват начина, по който се достига до подземния свят. Според нея юнакът трябва да слезе през една дупка в долната земя, за да освободи водите, заключени от змея (БНП 1970, 48). Тези примери разширяват нашите представи за функциите, които може да изпълнява разглежданото съоръжението. Също така и тяхното преплитане. Според Проп възникването на представите за подземния свят са свързани с обреда на посвещаването. Чрез този обред се внушава, че посвещаваният умира и престоява определен период в света на предците, след което отново се връща в света на живите (Проп 1995, 30-110). Това е ново рождение. В най-ранните представи този прародител се явява като определен тотем. За това в много приказки героят, който слиза в подземното царство, е погълнат от някакво животно, което е змей, дракон или риба. Престоят в корема на животното се приема като престой в царството на мъртвите (Проп 1995, 195-230). Змеят се явява посредник на преминаването в отвъдното. Първото условие е поглъщането. Змеят стои във вода и преминаването в отвъдното се осъществява през неговата уста и водата (Проп 1995, 210-260). Вторият по-късен етап на развитие на този образ, в който змеят се превръща в страж, пазител на водите и до него се достига чрез някакъв отвор в земята или пещера (Проп 1995, 230-270). Не може да не отбележим, че фактически коремът е и утробата, където се заражда животът. В някои приказки героят използва субститут - вместо себе си героят хвърля нагорещени камъни или вълшебни предмети (Проп 1995, 220-260). Вярвало се, че децата били донасяни от кладенеца, от водата, от скалите и т. н.; от само себе си се разбира, че в някои райони децата били считани за "дошли от земята" (Елиаде 1995, 284).

Както виждаме, изграждането на вкопани съоръжения от типа на шахти и кладенци по своята същност са много близки и вероятно са отражение на една идея. Те са мястото, където срещат отделния индивид и "космос", отново се раждат или възраждат и придобиват своята цялост.

Регистрираното жертвоприношение на агне в шахтата също е в подкрепа за връзката на съоръжението с подземния свят. В шумерския епос е отразено жертвоприношение на агне на мястото, където се слиза в подземното царство (ШАП 1986, 206-224). Сходен мотив има и в една приказка. За да премине от единия свят в другия юнакът трябва да се качи на един от двата овена. Черният ще го отведе на долният свят , белият на горния (БНП 1970, 48). Зооморфната инкарнация на древногръцкия бог Хермес е овенът. Той се явява като посредник между двата свята - на живите и мъртвите (МНМ I 1988, 295). При сключването на клетвен договор във вярванията на много народи е прието разсичането на жертвено животно. Този акт символизира приобщаването към мистичния живот на жертвата (Фрейзър 1989, 171-189). Разделянето на животното се явява връзката между сключващите договора, а разделянето на частите служи като гаранция за изпълнение на договора (Фрейзър 1989, 60-150).

Хвърлянето на различни предмети и храна е напълно закономерно явление. Унищожаването на пренесената жертва цели именно да се превърне в дарение, което по необходимост ще се върне (Мос 2001, 64). Оттук следва, че предавайки някому нещо, ти му предаваш част от себе си. Обвързването чрез вещи е обвързаност между души, тъй като самата вещ има душа и бива

одухотворена (Мос 2001, 61). За да бъде допуснат някой в подземното царство, трябва да хвърли нещо в устата на пазача (Проп 1995, 230-260). Хвърлянето на предмети в устата на пазача е субститут на влизането в нея на самия герой (Проп 1995, 258). Еней хвърля в устата на Цербер медена питка и той заспива (Вергилий 1980, 239). От тук ясно и логично осъзнаваме, че съгласно тази система от идеи трябва да върнеш на другия онова, което в действителност представлява частица от неговата природа и субстанция (Мос 2001, 61). Даденото нещо не е инертно. Одушевено, често индивидуализирано, то се стреми да се върне при родното си огнище или пък да произведе нещо равностойно, което да го замести в клана или земята, откъдето е произлязло (Мос 2001, 61).

Определена роля в ритуалната дейност, която е изпълнявана в шахтата, има и огънят (Еленски 2003, 40, 44). Представата, че в подземният свят гори огън, е разпространена дори в християнската митология (МНМ II 1988, 598-603). Индоариите считат огъня като посредник между боговете и хората, пренасящ жертви за боговете. Той се явява като посредник, който трябва да съхрани първоначалния вид на материалните предмети от жертвоприношението (Пандей 1990, 201-207). Раздаването на имане е основополагащ акт на военното, икономическо, юридическо и религиозно припознаване във всякакъв смисъл на думата (Мос 2001, 98).

Интерпретирането на различните фактори от дейността, извършвана в шахтата, разкрива една многопластова картина. От изложеното по-горе пред нас се представя едно съоръжение, което вплита в себе си различни функции и идеи. Според нас това произтича и от връзката му с основния култ през неолитната епоха. В него е съсредоточена генериращата роля за функционирането на общността. Вероятно това е мястото, където са извършвани всички основни ритуали, свързани с отделния индивид и цялата общност. Построяването на съоръжение с такива мащаби поставя въпроса за неговия статут в отношенията между социума и космоса. Вероятно обслужването преминава над регионалните граници. Неговата знакова същност, която в изложението се опитахме да разкрием, е еднозначна по отношение на своята реалност. Като утроба на Богинята Майка-Земя и вход към подземния свят за социума и космоса това е реалия, която съществува в сакралното и профанното пространство.

БЕЛЕЖКИ

[1] Данните за ямите и тяхното разположение са от лични наблюдения и измервания. Тяхната форма е на неправилен кръг или овал. Размерите им са: максимална дължина - 2,40 м, минимална дължина - 0,60 м, максимална дълбочина - 0,80 м и минимална дълбочина - 0,50 м.

БНП 1970: Български народни приказки. София, 1970.

БНТ 1978: Българско народно творчество. 4, София, 1978.

Вергилий 1980: Пуб. Вергилий. Буколики. Перпики. Енеида. София, 1980.

Вулли 1986: Л. Вулли. Забытое царство. Москва, 1986.

Джонова-Митова 1986: Мегалитен храм-кладенец при с. Гърло, Пернишки окръг, София , 1986.

Еленски 2003: Н. Еленски. Култова шахта от култов комплекс в неолитното селище Самоводене. - Археология, 1, 2003, 39-48.

Елиаде 1995: М. Елиаде. Трактат по история на религиите. София, 1995.

ИЕ 1989: История Европы. 1, Москва, 1989.

Кабо 1966: В. Кабо. Культура и быт народов стран Тихок и Индийского океанов. XXIII, Москва, 1966.

Котова 1995: Д. Котова. Тесмофориите. Женски празничен комплекс. София, 1995.

Лещаков и колектив 2002: К. Лещаков, П. Калчев, С. Саватинов, Н. Тодорова, К. Костова, В. Петрова. Спасителни разкопки на светилището Черна гора I предварителни резултати от разкопките 1997-1999г. - Известия на Старозагорския исторически музей, 1, Стара Загора 2002, 19-44.

Личковска 1984: К. Личковска. Митология на Месопотамия. София, 1984.

МНМ 1987: Мифы народов мира. 1-2, Москва, 1987.

Мос 2001: М. Мос. Дарът. София, 2001.

Мунчаев, Мерперт 1981: Р. Мунчаев, Н. Мерперт. Раннеземледелческие поселения Северной Месопотамии. Москва,1981.

Николов 1987: В. Николов. Картината на света в раннонеолитната орнаментация от Ракитово. - Известия на българското историческо дружество, XXIX, 1987, 5 - 29.

Николов 1992: В. Николов. Раннонеолитно жилище от Слатина (София). - Разкопки и проучвания, XXV, София, 1992.

Николов и колектив 2003: В. Николов, Л. Перничева, М. Лихардус-Иттен, Ж. Демул, М. Гребска-Кулова, И. Кулов. Археологически проучвания на праисторическото селище при с. Ковачево, общ. Сандански, през 2002г.-Археологически открития и разкопки през 2002г. XLII НАК, 2003, 19-20.

Пандей 1990: Р. Пандей. Древнеиндийские домашние обряды. Москва, 1990.

Проп 1995: В. Проп. Исторически корени на вълшебната приказка. София, 1995.

Радунчева 1996: А. Радунчева. Храмов комплекс и пазарище от времето на ранната новокаменна епоха. - Годишник на департамент археология - Нов български университет, II-III, София, 1996, 119 - 132.

Станев 1997: П. Станев. Неолитна селищна могила Самоводене - резултати от досегашни проучвания. - Известия на историческия музей Велико Търново, XII, 1997, 38 -53.

Станев 2000: П. Станев. Неолитен култов комплекс Самоводене. - В: Етнологията на границата на два века (Изследвания и материали посветени на 60 - годишния юбилей на доц. д-р Николай Колев), Велико Търново, 2000, 165 - 175.

Станев 2002: П. Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. Велико Търново, 2002.

Тодорова и колектив 1975: Х. Тодорова, Ст. Василев, В.

Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила при Голямо Делчево.- Разкопки и проучвания, V, София, 1975.

Фрейзър 1989: Дж. Фрейзър. Фолклорът в старият завет. София, 1989.

Хокинс, Уайт 1983: Дж. Хокинс, Дж. Уайт. Загадките на Стоухендж. София, 1983.

ХЕС : Хронологична енциклопедия на света, 1, Елпис, Велико Търново.

ШАП 1986: Шумерска и акадска поезия. София, 1986.

Chapman 2000: J. Chapman. Pit-digging and Structured Deposition in the Neolithic and Copper Age. - Proceedings of the Prehistoric Society, 66, 2000, 1-27.

Galili 1991: E. Galili. Atlit-Yam, a prehistoric site on sea-flor of the Carel cost.-In: Actes du XII Congres International des prehistoriques et protohistorques Bratislava, 1991, v. 2, 318-319.

Mellart 1970: J. Mellart. Excavation at Hacilar, vol.I, Edinbourg, 1970, 19 - 37.

Nikolov 2001: V. Nikolov. Slatina-Sofia: Data on the Early Farming Cult.- In: Ferstschrift Fьr Gheorghe Lazarovici, Banatica, XXX, 2001, 19-31.

INTERPRETATION OF CULT SHAFT AT SAMOVODENE NEOLITHIC SITE

Nedko Elenski

(Summary)

In this paper, the author attempts to interpret a shaft that is a part of a cult assemblage at the Samovodene Neolithic site.

Generally, similarities between deposits from the pits and the shaft have been found. The deliberate structured deposition, often in pits is an important social practice connecting people with their dwelling place. Pit-digging can be seen as an exchange with the ancestors or as a connection whit the future life-cycles.

Futhermore, the basin of the altar-table may be seen as a mini-model of the cult shaft, both being a metaphor for a womb of Goddess Mother-Earth. The deliberate deposition of stones in the shaft can be treated as a seed that falls and fertilized the womb. It reflects the main idea of the Neolihic society; this is the correlation between death-birth-fertility and its identity- the Goddess Mother-Earth and especially her womb. The building and the usage of the shaft may have reflected the chtonic ideas during the Neolith.

Similar practices and ideas apply to other contexts, societies and times, such as the idea of the megaron (Demetras womb). The shafts and special openings into the ground were used, as it is mentioned in the mythology of Sumerians, ancient Greeks, Etruscians and others, for descending into underground world.

We suppose, that a deliberate deposition of object and food in the shaft is a sacrifice transformed into a gift that will be returned, by necessity.

The Shaft like a womb of the Goddess Mother-Earth and entrance leading to the underground world for the society and the cosmos is a realia that exists in the ritual and secular space.

ТЪКАЧНИЯТ СТАН ПРЕЗ НЕОЛИТА И ХАЛКОЛИТА И МЯСТОТО МУ В ЖИВОТА НА ПРАИСТОРИЧЕСКИЯ ЧОВЕК

АЛЕКСАНДЪР ЧОХАДЖИЕВ

(Велико Търново)

Тъканите заемат съществена част от живота на всеки от нас и дотолкова сме свикнали да ги приемаме за даденост, че почти не се замисляме кога и как са се появили и какъв е бил пътят на тяхното развитие. За съжаление, тази липса на интерес е характерна и за българската праисторическа литература, където за текстилното производство и артефактите, свързани с него, няма почти никакви изследвания. В този смисъл може да се каже, че текстилното производство е бяло петно в археологическата ни наука. Далеч съм от мисълта, че една работа като настоящата ще запълни празнината. Всъщност това и не е нейното предназначение. По-скоро бих искал да предложа някои възможни посоки на разсъждение, да изкажа няколко хипотези и да направя опит да разсея някои от битуващите в археологическата ни книжнина заблуди. Независимо доколко е успешен, този си опит посвещавам на професор Йордан Йорданов - с благодарност за удоволствието да бъда негов студент.

Според определението **тъкане** е част от общия текстилен процес, където крайният резултат е получаването на **тъкан**, а тъкан е плоско изделие, образувано от две взаимно перпендикулярни **системи от нишки**, които се свързват помежду си под прав ъгъл, чрез прекръстосване. Прекръстосването се извършва под определена последователност, наречена **сплитка**, а самият процес на такова свързване се нарича **тъкане** (Чешмеджиев 1963, 5-6). С течение на времето, макар и неправилно, названието тъкан се наложило и за продуктите на някои други текстилни процеси като *плетене*, *преплитане*, *увиване*, *пресукване*, *връзване на възли* и *затепване* (Чешмеджиев 1963, 4).

Нишките притежават изключителна гъвкавост, която, макар и да е главна причина за свойствата на тъканите, прави невъзможна работата без използване на допълнително устройство. Най-простото такова може да представлява съвсем обикновена рамка, върху която се обтягат нишки. Вероятно именно по този път се е появил и първият тъкачен стан. За **тъкачен стан** може да се счита всяко устройство, предназначено за изработване на тъкан, където нишките от едната система са фиксирани в краищата си и са опънати. Тази система се разполага върху стана и се нарича **основа**, а принадлежащите ѝ нишки – **основни**. Те са разположени успоредно по дължината на тъканите (респективно - на стана) и понасят главните сили както по време на самия процес на тъкане, така и по време на живота на една тъкан. Другата система от нишки е разположена напречно на дължината на платното (респективно - на стана). Нишките се прекръстосват под прав ъгъл с основните, като преминават последователно под и над всяка от тях посредством **совалка** (която може да бъде и съвсем прост механизъм – голяма игла, кука, керамична плочка и т.н.). Тези нишки се наричат **вътъчни**, а цялата система – **вътък** (Чешмеджиев 1963, 4).

Двете системи нишки са "нагърчени", поради което на местата на прекръстосване се създава здрава връзка, която е и основната причина за полезните свойства на тъканите. Процесът на тъкане изисква основните нишки да бъдат опънати и неподвижни. В хода на тъкането вътъчната нишка е подвижна до преминаването ѝ последователно под и над всяка основна нишка в един ред. След това тя продължава да е под напрежение благодарение на усилието на тъкача.

Станът може да бъде както изключително просто, така и доста сложно съоръжение. В най-простия си вариант той трябва да изпълнява поне функцията да обтяга основната система от нишки.

Първоначално тъкането вероятно се е извършвало изключително на ръка, с помощта може би само на някаква рамка или чрез привързването на нишките, например към клон на дърво. Такъв процес очевидно е трудо- и времеемък и не ще да е изминало много време, преди да са настъпили подобрения. Първите най-вероятно са свързани с въвеждането на ***разделително устройство***, което да разделя основната на две подсистеми, условно наречени ***четни*** и ***нечетни нишки***. Нечетни са онези нишки, които в първия тъкан ред са над вътъчната нишка, а четни – тези, които в същия ред са под нея. В следващия ред е обратно. Вследствие на разделянето на основата на две подсистеми, между нишките ѝ се образува отвор, наречен **зев,** който е предназначен за прокарване на вътъка (Вакарелски 1977, 335).

Разделителната пръчка отваря и запазва само единичен зев по цялото продължение на основата, а при тъкането се изисква и още едно разделяне на двете подсистеми, където четните и нечетните нишки трябва да са с разменени места. Тази трудност се преодолява чрез **бърдото**. В най-простата си форма то може да представлява и обикновена пръчка, към която се прикрепят нишките, минаващи под разделителната пръчка (четните). Нишките, свързани с бърдото, могат да

се прикрепят за него по различни начини – чрез неколкократно намотаване, чрез допълнителни нишки или ремъци, привързани и към нишката, и към пръчката, или пък чрез прокарването на четните нишки през дупки, пробити в бърдото. За разлика от разделителната пръчка, бърдото е подвижно. Чрез изнасянето му напред се повдига цялата подсистема на четните основни нишки, като по този начин се отваря втори зев.

Трудно може да се определи кога за пръв път се появяват тези подобрения, но качеството на някои запазени останки от Чатал Хююк дава основание да се мисли, че в началото на V хил. пр. Хр. те вече са били известни в Предна Азия. В случая е трудно да се дават примери с нашите земи, тъй като при нас текстилни останки от онези времена не са запазени. Но пък е логично да се предположи, че в хода на Неолитизацията подобен род постижения на материалната култура са достигнали и до Балканите.

"Примитивни" станове, чиито корени се крият далеч назад във времето, доскоро са съществували из различни кътчета на света, което говори за високата им ефективност (Carington Smith 1975, 87). Станът, за който съществуват сигурни данни, че е бил познат по нашите земи, е "отвесният", където основата е опъната чрез тежести. В нашата археологическа литература той най-често е наричан "вертикален" (Николов 1975, фиг. 22; Николов 1992, 85; Чохаджиев 1997, 21 и др.) или "отвесен" тъкачен стан (Петков 1965, 46; Тодорова 1986, 159 и др.). Тази инерция води до реконструиране на стана като една **П**-образна рамка, върху която на късата горна греда са навързани нишките на основата, обтежени в долния си край с тежести (Тодорова 1986, 159, рис. 82) [фиг. 1]. Идеята за тази "вертикалност" на стана може би произхожда от етнографски паралели със станове за плетене на рогозки, които представляват само една вертикална рамка, върху която се обтяга основата (Петков 1965, 46, обр. 41а). Такава конструкция би била полезна като стан, ако се борави с твърди материали, като сушени стебла или субпродукти от обработката на лен и коноп. При изключителната гъвкавост на текстилната нишка една така разположена основа, макар и опъната в долния си край от тежести, би се огъвала и усуквала при всеки опит да се прокара вътък между две основни нишки. Идеята за вертикалността на стана е характерна не само за нашата археологическа литература. Върху рисуваните гръцки антични съдове тъкането е често срещан сюжет. При фронталното изобразяване на стана се създава илюзията, че е чисто отвесен [фиг. 2:1]. Но при изобразяване в профил или ракурс ясно се вижда, че станът е наклонен [фиг. 2:2]. Събирайки данни за запазените до средата на XX в. станове в Скандинавия и опирайки се на данни от разкопки в Англия, Уилям Бритнъл изтъква, че когато работи "отвесният" тъкачен стан, никога не е поставян в строго вертикална позиция, а винаги е слабо наклонен – с долна част изнесена напред (Britnel 1977, 238). Доказателства за наклонеността на тъкачния стан по нашите земи в праисторията откриваме в запазените in situ тежести за стан, разположени в две успоредни редици, както е в случаите от Слатина (Николов 1992, 86), Голямо Делчево (Тодорова и колектив 1975, обр.11:1) [фиг. 5:1], Хотница (Чохаджиев, Еленски, Чохаджиев 2002) [фиг. 5:2], Ракитово (Радунчева, Мацанова и колектив 2002, 24, обр. 13). В този смисъл най-удачно би било да наричаме този тип стан "**стан с обтежена основа**" (сравнително точен превод на английското "warp-weighted loom"), тъй като не е нито вертикален, нито отвесен. Въпреки това названията "вертикален" и "отвесен" са добили такава популярност, която едва ли позволява промяна в терминологията.

Основният източник за възстановка на вертикален тъкачен стан са запазените до средата на XX в. станове в Скандинавия (Hoffmann, Burnham 1973, 55), изображенията върху гръцки съдове от Класическата епоха (Barber 1991, fig. 3.24; 3.26; 3.27; 3.28), както и данните от експерименталната археология (Malinova, Malinov 1982, 80-87). Въпреки добрите възможности, които по-късните примери предлагат, безспорна възстановка на праисторически стан не може да има поради факта, че до нас достигат само тежестите. Те, макар и да играят важна роля в процеса на тъкането, не са съставна част на конструкцията.

По пътя на логиката и паралелите можем да твърдим, че праисторическият стан се е крепял на две успоредни греди, които изпълняват функцията на странични подпори. Няколко са възможностите за застопоряването на тези греди. Първата е свързана с поставянето им в дупки върху пода. Склонен съм да мисля, че по нашите географски ширини такава практика, ако изобщо е съществувала, по-скоро е била изключение. Съмненията ми са свързани със сезонния характер на тъкането като активност. Вероятно то се е осъществявало предимно през зимата, когато населението не е било заето със селскостопански труд, а в такъв случай не е било необходимо станът целогодишно да стои монтиран - един вкопан стан предполага липса на "мобилност". Често сме свидетели на една, ако може да се нарече "пренаситеност" в неолитните и халколитните жилища - пещ, зърнохранилища, съдове, други съоръжения и т.н. В този смисъл тъкачният стан, постоянно присъстващ в жилището, би заемал необходимо пространство. Друга възможност за закрепянето на носещите греди е чрез поставянето на напречни дървета в долната им част, като тези дървета лежат върху пода и придават устойчивост на съоръжението (Николов 1992, 85). Най-вероятно

и най-лесно за изпълнение изглежда скосяването на долните краища на носещите греди. Както вече споменах, станът е бил наклонен и най-вероятно в горната си част подпрян на стената. Ако гредите в долната си част са така скосени, че дъното им да прилепва плътно върху пода, то те ще са достатъчно устойчиви, особено ако са по-масивни [фиг. 6].

Друг основен компонент на стана е кросното. Във "вертикалния" стан, където основата се опъва чрез тежести, то е само едно и се намира в горната част на носещите греди. Най-удачният вариант за закрепяне на кросното върху носещите греди е, ако те в горния си край се раздвояват [фиг. 6]. Възможно е обаче и то да се е привързвало към подпорите чрез някакви шнурове или ремъци. Този вариант има един съществен недостатък – прави кросното неподвижно. При първия вариант съществува възможност за въртене на пръчката, която изпълнява ролята на кросно, въртейки се около оста си, като по този начин намотава и част от натъканото платно, а на тъкача не се налага да се навежда прекалено, когато тъче в долната част на платното.

Насноваването на основата при този тип стан би следвало да е по-различна отколкото при останалите, тъй като притежава само едно кросно. Дължината на основните нишки трябва да е предварително определена. Докато при останалите станове основните нишки са съвсем малко на брой (при най-простите сплитки може и само една) и минават по няколко пъти през всяко от кросната, то при "отвесния" стан основните нишки са най-малко толкова, колкото са и тежестите. Вероятно процесът на насноваването на основата не е бил нито едновременен, нито непосредствено предхождащ тъкането. Възможно е вече наснованата основа да се е съхранявала в жилището - на стената се закрепяло кросното, а тежестите, опъващи нишките, са висяли свободно. След това, когато дойдело време за тъкане, кросното просто се сваляло от стената и се поставяло върху рамката на стана, като внимателно се отделяли четни и нечетни нишки и се навързвало бърдото. До това заключение ме наведе една ситуация от опожарено жилище от III жилищен хоризонт от селищната могила при Хотница, разкрита при разкопките през 2001 г. В северната част на жилището бяха разкрити общо 15 тежести в порядък, показващ, че те са стояли върху стан в момента на загиване на жилището. Тежестите са в много лошо състояние, тъй като не са били предварително изпечени, а при пожара явно са попаднали най-отдолу и са се задушили. Сред горелите деструкции на жилището бяха разкрити още десетина тежести, които въпреки че отстоят на по-голямо разстояние една от друга, определено спазваха някаква линия. Повечето от тях не лежаха директно върху пода на жилището, а се намираха между горелите деструкции на стените. Те бяха значително по-добре запазени, тъй като явно са попаднали в кислородна среда и на места дори се бяха слепнали със стенната замазка. Тяхното разположение показва, че са паднали от известна височина, най-вероятно от стената. Възможно е и да са били положени на лавица, но в такъв случай при падането на стените би следвало да се разпилеят по пода, без да спазват линия. Оттук предполагам, че пожарът ги е заварил върху насновано кросно, което е висяло на стената на жилището (Чохаджиев, Еленски, Чохаджиев 2002). Тази ситуация дава поне две посоки за разсъждение. Ако насноваването и тъкането са паралелно протичащи активности, то би следвало в тъкането да са ангажирани най-малко двама души. Възможно е насноваването да е процес, протичащ известно време преди самото тъкане. Така се подготвяли няколко готови насновани кросна доста преди да дойде времето за тъкане. Кросното на разглеждания тип стан позволява съхраняването на няколко броя върху стената, без изобщо да се заема място. В синтезиран вид този вариант на предложената хипотеза предполага освен върху стана, в жилището паралелно да е съществувало поне още едно насновано кросно. Такова едно допускане предполага в тъкачния процес да са били ангажирани повече от едно лице. А това би могло да означава, че е съществувала вътрешносемейна, а не вътрешнообщинна специализация.

Кросното, както вече споменах, може да представлява дори само една съвсем обикновена пръчка, към която с единия си край да са привързани основните нишки. Понеже основата се опъва от тежести, следва да очакваме, че една тънка пръчка не би издържала, ако е прикрепена само в двата си края към носещите греди. От друга страна пък, една тънка пръчка би била много по-полезна, тъй като по-малка част от основната нишка би отивала за привързване към кросното. Колкото е по-тънка пръчката на кросното, толкова по-полезно и икономично би било то за праисторическия човек. По тази причина, най-вероятен ми се струва вариантът с двойно кросно [фиг. 6]. Една тънка пръчка е служела за привързването на основните нишки, а една по-дебела гредичка е лежала в седловинките на чаталите на двете носещи подпори, а към нея на няколко места е била привързана въпросната пръчка (Malinova, Malinov 1982, 242). Такава конструкция на кросното му позволява и въртене около оста си с цел прибиране на натъканото.

Вече споменах, че за наличието на бърдо и разделителна пръчка за становете от нашите земи едва ли могат да се намерят преки доказателства. Самото допускане, че станът е стоял под лек наклон към стената, предполага наличието поне на разделителна пръчка. За това свидетелстват и

разкритите тежести в две редици при споменатите становете от Слатина, Ракитово, Голямо Делчево и Хотница. Доказателственият материал стига поне за твърдението, че становете са били снабдени с устройство за разделяне на основата и отваряне на зев. Остава отворен въпросът с познаването на бърдото, т.е. второ разделящо устройство, служещо за отваряне на втори зев и безкрайно улесняващо тъкачния процес. Крачката към него е съвсем малка, но не можем да кажем кога точно е била направена. В Късната бронзова епоха в Европа бърдото вече е било познато. За това свидетелстват скалните рисунки от Naquane в Северна Италия (Barber 1991, 91, fig. 3.11.) [фиг. 3:1]. Върху изображенията на станове ясно личат няколкото напречни черти, които едва ли биха могли да представляват нещо друго освен разделителна пръчка, бърдо и някакво приспособление за набиване на вътъка. Друг, за съжаление отново по-късен пример предоставя една урна от Ранната желязна епоха (600 ВС.) от Sopron, Унгария (Hoffmann, Burnham 1973, fig. 5) [фиг. 3:2]. При нея изображението на разделително устройство е съвсем ясно, а другата напречна черта най-вероятно е бърдо.

В повечето възстановки закрепването на разделителната пръчка към носещите греди е представено чрез дюбели (Britnel 1977, fig.1; Hoffmann, Burnham 1973, fig.3; Barber 1975, fig.1b; Carington Smith 1975, fig. 8; Haynes 1975, fig. IA). Тези възстановки ми се струват прекалено повлияни от по-късните образци и паралели. Най-елементарният начин за закрепване би бил чрез жлеб и след това привързване [фиг. 6]. Освен че е лесен за изпълнение, този тип връзка е и достатъчно ефективен, а известно е, че е бил използван в строителството по нашите земи още през ранния неолит (Николов 1992, 50).

За закрепването на бърдото също не могат да съществуват директни указания. Най-лесният начин за това би бил поставяне върху две малки чаталести пръчки, закрепени към двете носещи греди. Когато положението на бърдото е в първи зев, то лежи в ъглите между чаталестите пръчки и носещите греди. При отварянето на втория зев – в чаталчетата на двете пръчки. Полезно би било носещите греди да разполагат с няколко места по дължината си, където могат да се закрепват чаталестите пръчки с оглед на придвижването на бърдото по протежение на стана [фиг. 6]. Това би било едно удобство за тъкача.

Прикрепянето на нечетните основни нишки към бърдото също може да се установи само по пътя на логиката. Най-ефективно и същевременно лесно за изпълнение е привързването на къси конци – в единия край за основна нишка, а в другия - за пръчката на бърдото (Malinova, Malinov 1982, 85, 242) или чрез пробиването на малки дупчици в пръчката [фиг. 6].

Важен въпрос, засягащ тежестите за стан, е начинът на закрепването им към основата. Наличието на резки от вътрешната страна на дупките при по-голяма част от тежестите е безспорно доказателство за окачването на нишка направо върху тежестта [фиг. 4:1]. Предположението за привързването на основните нишки към пръчка, поставена в дупката на тежестите (McLaughlin 1981, 80-81), не би следвало да се отнася за праисторическите материали по нашите земи. Привързването на тежест към всяка основна нишка изглежда съмнително, тъй като ширината на платното ще нарастне неимоверно. Трудно осъществимо изглежда и прокарването на няколко основни нишки през дупката на една тежест. Някои от тежестите притежават дупки с диаметър около 2-3 мм, което прави невъзможно прокарването на повече от две, при това фини нишки. Изключение са тежестите с по няколко резки, но те никога не са повече от три, т.е. не може повече от три основни нишки да са привързвани към една тежест. От друга страна, повечето от резките по дупките на тежестите говорят за прекарването само на една нишка. В този смисъл, вероятно изглежда предположението за привързване на група основни нишки към една малка, която от своя страна е прокарана през дупката на тежестта [фиг. 4:2]. Друга възможност е станът да разполага с второ кросно – една обикновена пръчка, към която да се привързват тежестите (Тодорова, Вайсов 1993, рис. 161) [фиг. 1:2].

Съществува и връзка между теглото на тежестите и техния брой в един стан. Така например, колективните находки от Самоводене показват брой на тежестите между 15 и 46, но за съжаление не разполагам с точни данни за контекста на намиране, освен с информацията, че са от определено жилище (това не винаги означава, че са от един стан). Броят на тежестите от Хотница в определен контекст е между 5 и 15 (със сигурност 15 тежести са принадлежали към стана, разкрит по време на разкопките през 2001 г.). Станът от Голямо Делчево съдържа 14 тежести (Тодорова и колектив 1975, 27, обр.11:1). Явно е съществувала определена зависимост между броя на тежестите в един стан и тяхната маса. Тази зависимост е и във връзка с ширината на тъканото платно, респективно с дължината на комплекса от тежести, открити на място. Данните, с които разполагам показват следното – Хотница - около 90 см (колективна находка от разкопките на Никола Ангелов, от фонда на РИМ В.Търново), Хотница - 88 см (разкопки 2001 г.); Овчарово – около 120 см (Тодорова 1986, 159); Ракитово – около 120 см (Радунчева, Мацанова и колектив 2002, 24, обр. 13); Голямо Делчево – около 45 см (Тодорова и колектив 1975, 27); Слатина – около 42 см (Николов 1992, 86). Прави впечатление, че се спазва определена зависимост с мерна единица в рамката

между 40 и 45 см (x1, x2 и x3). Единица "**лакът**" с дължина между 41 и 46 см е позната в мерните системи на много от древните народи от Предна Азия, Северна Африка и Южна Европа (Николов 1992, 25). При проучването на раннонеолитното жилище от Слатина В. Николов установява подобна зависимост и се спира на мерна единица от 42 см. (Николов 1992, 25) Размерите на разглежданите станове потвърждават наличието на подобна хипотетична мерна единица.

В известна степен може да се твърди, че през неолита становете са били снабдени с повече, но леки тежести, докато за халколита се забелязва обратната закономерност. Това се е налагало с цел запазването на силата на опън върху една нишка. В случаите, когато при еднакви по размер станове се явяват разлики в теглото, може би става въпрос за тъкане на различни материали. Промените в теглото на тежестите през халколита, също така може да се дължи на преминаване към друга суровина, например вълна, която притежава по-голяма релаксационна способност от ликовите влакна. Вълнената нишка не би се разтегнала при по-голяма тежест, отколкото максималната за лена, а увеличаването на силата на опъна би улеснило тъкача. Процесът на добиване на тъкан е целогодишен, но тъкането е само една брънка от цялата верига - от добиването на суровината до ушиването на дреха. За разлика от преденето, което може да е мобилно, тъкането е стациониран процес. При това положение трябва да е изпълнено едно от следните условия – или да е съществувал по-специален статут за тъкачките, който да ги освобождава от колективните задължения, или тъкането да се е извършвало от жените в свободното им от земеделски труд време. Х. Тодорова счита, че или е била налице вътрешнообщинна специализация и само едно семейство в селището е било натоварено с производството на тъкани, или всички домакинства от селището са ползвали общ стан (Тодорова 1986, 159). Тази констатация е следствие от нейното наблюдение, че в Голямо Делчево и Овчарово е разкрит по един стан за всеки хоризонт. Както самата тя отбелязва обаче, "*повечето тежести не са изпичани и колективните находки произхождат от опожарени жилища*" (Тодорова и колектив 1983, 88). Неубедително обаче изглежда селището в определен момент от съществуването си да е разполагало само с един стан. По-скоро тежестите са се запазили само в опожареното жилище. В противен случай тези селища биха били изолиран случай, още повече че тежести за стан се откриват повсеместно из селищата, факт, който може би е подценен при изказването на горната хипотеза. Тук би следвало да подчертая, че тежести за стан, запазени *in situ* - в "станов" порядък, могат да се открият само ако при унищожаване на жилището се е работело над платното, т.е. станът е бил с наснована основа. Това твърдение се основава на предположението, че поради "пренаситеността" в жилището се е налагало станът да бъде мобилен и да се монтира само когато на него се работи. А не бива да се изпуска от внимание и това, че нишките, колкото и перфектно да са изпредени, преди изнамирането на предачното колело не притежават досатъчна плътност, че да издържат дълго изпънати, без да загубят част от релаксационната си способност.

Както вече споменах, тъкането е възможно само в свободното от друг труд време. Зимата е сезон най-малко натоварен откъм земеделска работа, така че може да предположим, че тъкането е зимна активност, още повече че условията в една праисторическа къща поставят под съмнение възможността да се тъче вечер. В този смисъл не би било лишено от логика едно предположение, че намирането на тежести от стан в редица, така както са били закачени за основата, е знак за унищожаването на жилището през зимата. Това естествено е само една хипотеза, за доказването на която трябват и други аргументи.

За съжаление изследвания на текстилното производство в българската праисторическа историография не съществуват – всичко написано се изчерпва общо със 16-те, при това непълни страници на Н. Петков и Х.Тодорова. Със съжаление трябва да призная също, че качеството на публикуване на изворовата база за текстилното производство допълнително спъва желанието за работа по проблема. Всичко това ощетява изказаните хипотези откъм доказателственост, но, надявам се, не и откъм интересност и надявам се те да се превърнат в основа за бъдещи изследвания.

БЕЛЕЖКИ

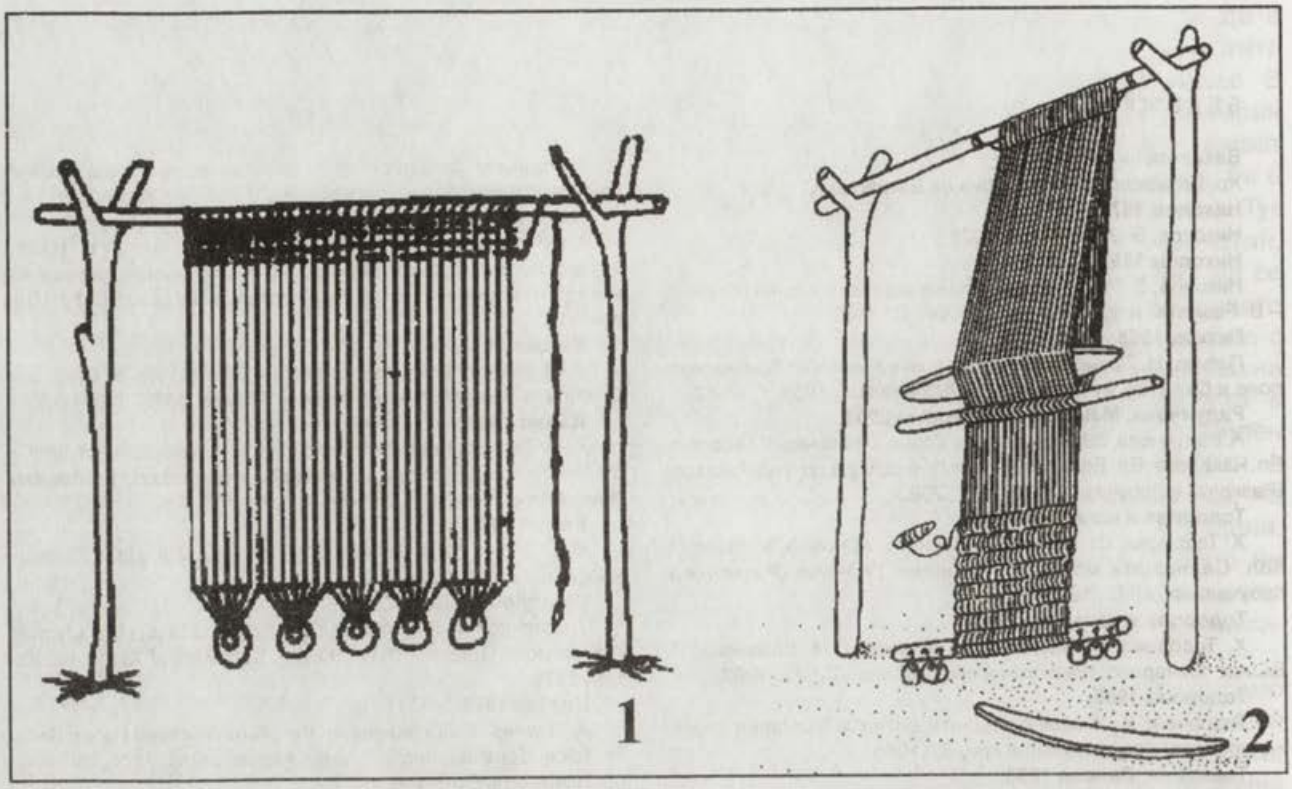
Вакарелски 1977:
Хр. Вакарелски. Етнография на България. С., 1977
Николов 1975:
Николов, Б. Заминец. С.,1975.
Николов 1992:
Николов, В. Раннонеолитното жилище от Слатина (София). – В: Разкопки и проучвания, кн. XXV. С., 1992.
Петков 1965:
Петков, Н. Праисторически плетки и тъкани от Софийското поле и близките му околности. – *Археология, 1965, 1*, 45-57.
Радунчева, Мацанова и колектив 2002:
А. Радунчева, В.Мацанова, Ив. Гацов, Г. Ковачев, Г. Георгиев, Ел. Чакалова, Ел. Божилова. Неолитно селище до град Ракитово (Разкопки и проучвания XXIX). С., 2002.
Тодорова и колектив 1975:
Х. Тодорова, Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. Селищната могила при Голямо Делчево (Разкопки и проучвания, V). С., 1975.
Тодорова и колектив 1983:
Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. (Разкопки и проучвания, VIII). С., 1983.
Тодорова 1986:
Тодорова, Х. Каменно-медната епоха в България (*пето хилядолетие преди новата ера*). С.,1986.
Тодорова, Вайсов 1993:
Х. Тодорова, Ив. Вайсов. Новокаменната епоха в България (*краят на седмо – шесто хилядолетие преди новата ера*). С., 1993.
Чешмеджиев 1963:
М. Чешмеджиев. Проектиране, строеж, сплитки и анализ на тъканите. С., 1963.
Чохаджиев 1997:
Чохаджиев Ст. Слатино – праисторически селища. Велико Търново, 1997.
Чохаджиев, Еленски, Чохаджиев 2002:
Ст. Чохаджиев, Н. Еленски и Ал. Чохаджиев. Някои интересни резултати от най-новите проучвания на селищната могила край село Хотница, Великотърновско през 2001 г. (Под печат)
Barber 1975:
E.W. Barber. The Proto-Indo-European Notion of Cloth and Clothing. – *Journal of Indo-European Studies, 1975, 3*, 294-320.
Barber 1991:
E. W Barber. Prehistoric Textiles. The development of cloth in the Neolithic and Bronze ages with special reference to the Aegean. New Jersey, 1991,
Britnel 1977:
W.J. Britnel. How Upright Was the Warp-Weighted Loom. – *Antiquity, 1977, 51*, 238-239.
Carington Smith 1975:
J. Carington Smith. Spinning, Weaving and Textile Manufacture in Prehistoric Greece. (Ph.D. Thesis), University of Tasmania, Hobart, 1975.
Haynes 1975:
A. Haynes. Twill Weaving on the Warp Weighted Loom: Some Technical Considerations. – *Textile History, vol. 6, 1975*, 156-164.
Hoffmann, Burnham 1973:
M. Hoffmann and H. Burnham. Prehistory of Textiles in the Old World. – *Viking*, 1973, 37
Malinova, Malinov 1982:
R. Malinova a J. Malinov. Vzpomнnky na Minulost. Aneb Experimenty odhalujн tajemstvi pravйku. Ostrava, 1982.
McLaughlin 1981:
B. K. McLaughlin New Evidence of the Mechanics of Loom Weights. – *American Journal of Archaeology, 85, 1981*, 79-81.

THE LOOM IN THE NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC AND ITS PLACE IN THE LIFE OF THE PREHISTORIC MAN

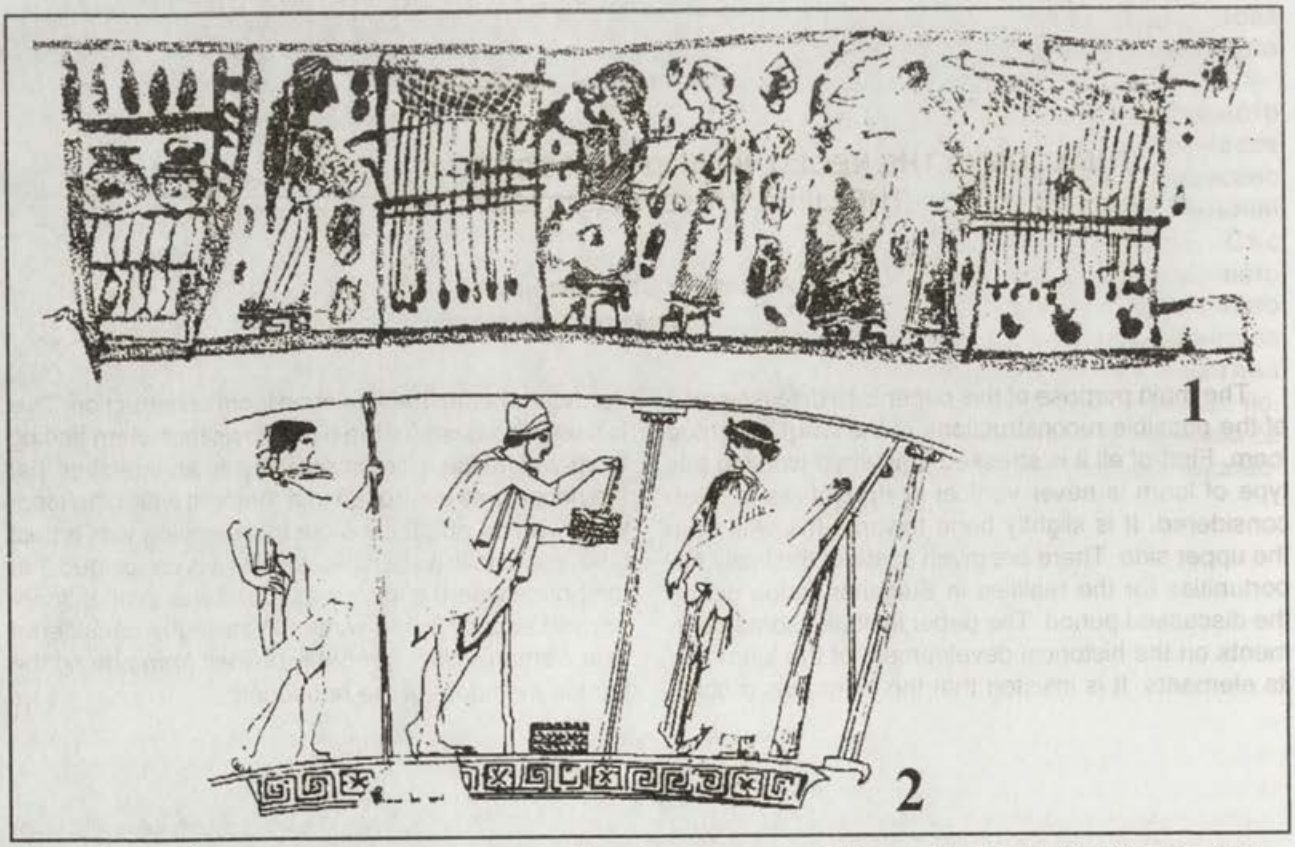
Alexander Chohadzhiev

/Summary/

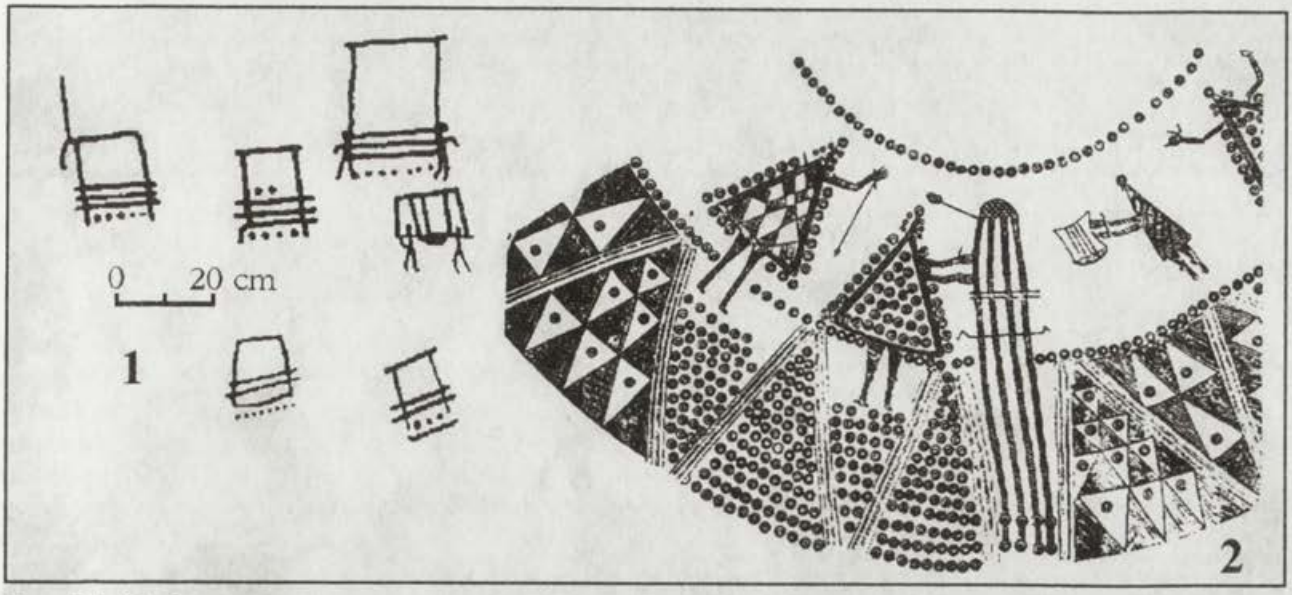
The main purpose of this paper is to discuss some of the possible reconstructions of the warp-weighted loom. First of all it is stressed that when working this type of loom is never vertical or upright, as is often considered. It is slightly bend towards the wall from the upper side. There are given some of the likely opportunities for the realities in Bulgarian lands during the discussed period. The paper includes some comments on the historical development of the loom and its elements. It is insisted that the warp was mobile, i.e. independent from the main loom construction. This is used as a base for the hypothesis that when finding loom-weights in a "loom row" this is an indicator that the house was destroyed in a moment when the loom was "warped on". If consider that weaving was a past time, especially wintertime activity, it is concluded that the house where a loom was found was probably destroyed exactly in the winter. Weaving is considered as a woman's work, probably divided from among the female members of the household.

фиг. 1:1 *– Опит за възстановка на вертикален стан – по Тодорова 1986, 159, рис. 82.*
фиг. 1:2 *– Опит за възстановка на вертикален стан – по Тодорова, Вайсов 1993, рис. 161.*

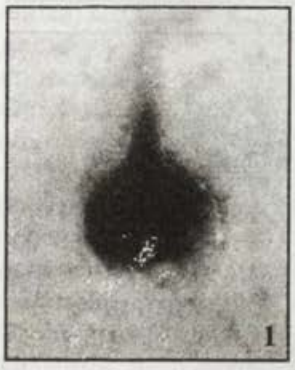

фиг. 2:1 *– Изображение на стан върху гръцки съд от Коринт – около 600 г. пр. Хр – по Barber 1991, fig. 3.24.*
фиг. 2:2 *– Изображение на стан върху гръцки съд от Пистичи, Италия – V в. пр. Хр. – по Barber 1991, fig. 3.28.*

фиг. 3:1 *– Изображения на стан, врязани върху скала – Голямата скала, Накан, Северна Италия - КБЕ, средата на II хил. пр. Хр. – по Barber 1991, fig. 3.11.*

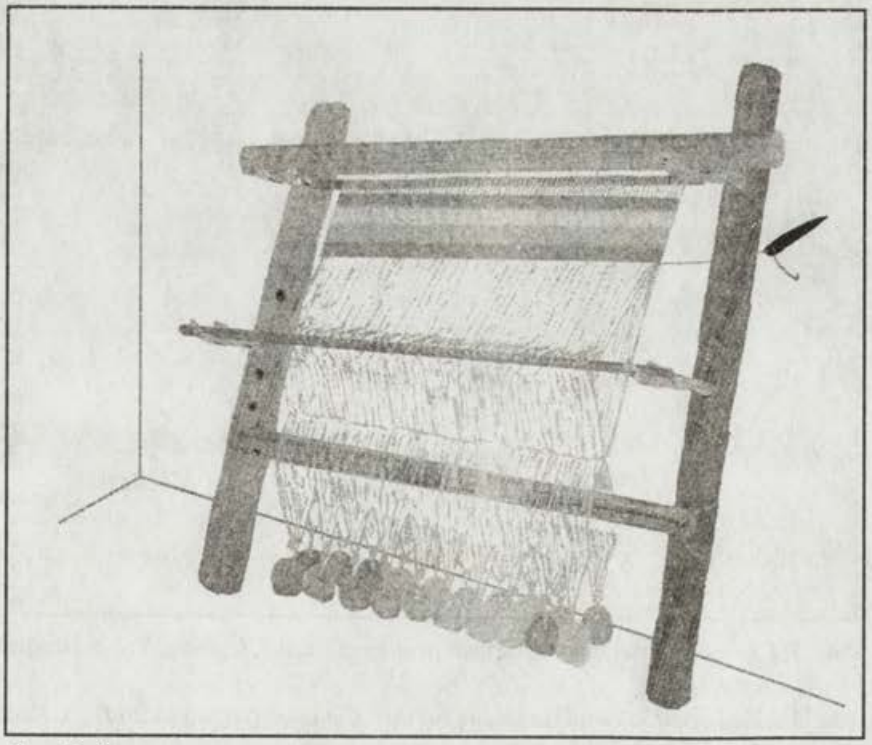
фиг. 3:2 *– Изображение на стан върху урна от Шопрони, Унгария, около 600 г. пр.Хр. – по Hoffmann, Burnham 1973, fig. 5.*

фиг. 4:1 *Дупка на тежест за стан с изявена резка от текстилна нишка (снимка: Ал. Чохаджиев).*

фиг. 4:2 *Възстановка на начина на окачване на тежест върху основата.*

фиг. 6 *Възстановка на праисторически тъкачен стан.*

фиг. 5:1 *Тежести за стан, запазени in situ - Голямо Делчево, Късен халколит - по Тодорова и колектив 1975, обр.11:1.*

фиг. 5:2 *Тежести за стан, запазени in situ - Хотница (разкопки 2001 г.), Късен халколит – по Чохаджиев, Елински, Чохаджиев 2002.*

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ НЯКОИ НАКИТИ И АМУЛЕТИ ОТ КЪСНИЯ ХАЛКОЛИТ – ОЩЕ АРГУМЕНТИ ЗА РАННА СОЦИАЛНА ДИФЕРЕНЦИАЦИЯ

СТЕФАН ЧОХАДЖИЕВ
(Велико Търново)

За праисториците от моето поколение първите реконструкции на лица по черепи, извършени от проф. Йорданов, са тези от Варненските некрополи. И тъй като голяма част от техния инвентар са обект на това съобщение, си позволявам с него да пожелая на юбиляря още много години здраве и успешна работа – и повече реконструкции на праисторически образи.

Най-ранното злато, открито изключително във Варненския халколитен некропол, поставя за решаване широк спектър от проблеми, свързани с неговата технология на добив и обработка; мястото на изработване на златни предмети; начина на тяхното разпространение и натрупване и т.н. Безспорно огромните за времето (а и за по-късните епохи) количества злато са индикатор за социална диференциация. От наблюденията ми върху праисторическите материали от басейна на р. Струма предполагам, че този процес е започнал още през ранния халколит (Chokadziev S. 1995: 141-147), а е твърде вероятно и много по-рано, още през ранния-средния неолит. Като пример мога да посоча селището в Самоводене, което в определен период от съществуването си е било оградено със защитен ров и палисада (Станев П. 2002: 57-60). Огромната защитена площ и впечатляващите размери на рова (дори за съвременните ни представи) предполагат на първо място – необходимост от сигурна защита; силна власт , която да планира строежа, да осигури необходимата работна ръка, да обезпечи нейната издръжка и осигури семействата на работещите там членове на общината.

През последните няколко години попаднахме на четири златни предмета в селищната могила в с. Хотница (Чохаджиев С., Н. Еленски. 2002: 31, обр. 5,1-3). Заедно с тях открихме и няколко техни имитации - изработени от глина, кост и камък. Сходствата между тях ме провокираха да ги разгледам в съпоставителен план в контекста на подобни предмети от българските земи и съседните им територии.

От голямото разнообразие златни предмети, съм отделил четиринадесет групи от типологически сходни по форма предмети.

Първата група (обр. 1: 1-17) златни предмети (тук умишлено не поставям за дискусия проблема накит-амулет?) се състои от кръгли конвексни пластини, най-често с две една до друга дупки. Освен от Варненския некропол подобни кръгли златни пластини са известни още от Ловешката крепост (Христов М. 2000: 107-112) и некропола към селищната могила край Радинград (Ivanov, I., V. Nikolov. 1986:122,№279)). Имитации на тази група златни пластини се срещат най-често – изработени са от глина; имат същите размери и конвексна форма; задължително са с най-малко по две пробити дупки – "очички"; често имат набождания или дупчици по периферията. Такива имитации са известни от редица къснохалколитни селища от културния комплекс КГК VI – Долнослав (Le premier or . 1989:85,51), Русе (Георгиев Г., Н. Ангелов. 1957: 97, обр.57), Хотница и др., а така също и от Хебешещи от комплекса - Триполие-Кукутени (Энеолит СССР. 1982: 272, Табл. LVIII,36-39). Трябва да се обърне специално внимание на два мотива от украсата на съдове от Хотница и Коджадермен (Попов, Р., 1918: 110, обр.102) - обр. 1: 16, 17. Те са изпълнени с графит - съответно в негатив и позитив и имитират изключително точно кръглите златни пластини със "зрънчеста" украса по периферията.

Втората група (обр.1: 18-31) златни предмети се състои също от кръгли конвексни пластини, но имащи триъгълен или най-често - ветрилообразен израстък в горния край, а много често – и кръгъл отвор в средата. Такива пластини са известни от Варненския некропол (Аврамова М., Ив. Иванов. 1997: 35,№3), Пазарджик(Ivanov, I., V. Nikolov. 1986: 24, №284) и Хотница. Техни разнообразни имитации, изработени от глина и мрамор, са известни от още по-голям район – от земите на Средния Дунав - култура Тиса (Kalicz N., P. Raczky. 1987: 26,14) до Анатолия (Dumitrecu H. 1961: 77, fig. 6-8) и Триполие-Кукутени А (Энеолит СССР. 1982: 272, Табл. LVIII,4; LXIV,1). От българските земи подобни предмети са известни от Г. Делчево (Тодорова Х. и кол. 1975: 208, Табл.96-8), Хотница, Драма (Драма. 2001: Табл.10-1; Табл.16-3,4), Русе (Popov V. 2002: 554, Taf. 14-5) и др. Особено внимание трябва да отделим на керамична паница от Димини (обр.1 – 27) с рисувана украса, състояща се от същите шахматно разположени фигури, но обърнати с триъгълния израстък надолу. Тук възникват два въпроса – *първият* е свързан с начина по който са носени тези пластини, а както ще видим, със същия проблем се сблъскваме и при предметите от следващата група (в смисъл горе-долу); *вторият* е свързан с относителната хронология на златните предмети и техните ими-

тации – дали са едновременни или едните са по-стари от другите? Основанията за поставянето на тези въпроси се засилват при разглеждането на следващата група предмети.

Третата група (обр. 2: 1-13) златни предмети се състои също от кръгли конвексни пластини с кръгъл отвор в средата и правоъгълен или трапецовиден израстък – с една или две дупчици в него. Пластините с къс израстък и с една дупчица са изключително рядък тип – от Варненския некропол са известни само две пластини – от гробове № 36 (Ivanov I., V. Nikolov. 1986: 66, Abb.34) и №108 (Ivanov I., V. Nikolov. 1986: 24, №304) и и една от Хотница (обр.2: 7). С подобна форма, но с две дупчици в израстъка е пластината от Софрониево (Николов, Б. 1971: 13, обр.6). Значително по-многобройни са пластините с трапецовиден и по-дълъг израстък – известни са от земите на Унгария, Румъния и Украйна, а в последните години стана известна и една колективна находка със съмнителен произход от Гърция (Κοσμηματα ... 1998: №№ 3 – 61). Подобни пластини, изработени от мед и камък, са известни от Триполие (Энеолит СССР. 1982: 272, Табл. LVIII, 2, 5). Подобен предмет, изработен от камък, е известен от Голямо Делчево – XVII хоризонт (Тодорова Х. и кол. 1975: 217, Табл.105-2). Множество предмети със сходна форма, изработени предимно от кост, са известни от неолитните селища Лепенски вир (Srejoviж D. 1981:47,№37) и Самоводене (Станев П. 2002: 293,обр.108), а така също и от районите на култура Тиса в Унгария (Hegedüs K., J. Makkay. 1987: 99, 24,25) и Железовска група в Словакия (Pavúk J. 1981: 71,№69). Върху съдове с рисувана украса от могилата Отзаки (култура Димини) отново откриваме мотиви, състоящи се от същите шахматно разположени фигури, но обърнати с израстъка надолу (Hauptmann H. 1981: Beilage 5-77). Възможно е формално съвпадение, но върху каменна стела от Езерово III , датираща вероятно от РБЕ, е изобразена подобна висулка, носена с израстъка надолу (Tončeva G. 1981: 139, Fig. 5b). От приведените примери е видно, че тази форма е носела някакъв смисъл, значела е нещо за хората още през неолита и е доживяла до РБЕ, носена като накит или амулет, но с явна престижност, за да бъде изобразена върху каменната стела.

Четвъртата група (обр.2: 14-19) се състои от златни предмети с форма на бумеранги. И те са открити в символичния гроб №36 (Ivanov I., V. Nikolov. 1988: 70, Abb.36). Дъговидно извитият предмет има своите мраморни и костени имитации известни от Долнослав (Le premier or . 1989:85,49) и Деветашката пещера (Миков В., Н. Джамбазов. 1960: 94, обр.71b). Предметът може да бъде възприеман и като модел на сърп – както е изобразен при т.нар. "Богове със сърпове" - глинените скулптури от култура Тиса в Унгария (Kalicz N. 1970: Taf. 32-34) . Някои автори виждат в другия предмет и модел на хомот (Аврамова М., Ив. Иванов. 1997: 39). Подобни ъгловати предмети, изработени от кост, са известни от могилата в Русе (Георгиев Г., Н. Ангелов. 1957: 96, обр.56,5) и от Голямата пещера край с. Илия, Кюстендилско (Василев В., В. Николов. 1980: 57). Моделът от Русе е открит в жилище сред колективна находка от медни предмети (Георгиев Г., Н. Ангелов. 1957: 96). Както ще видим по-нататък, в тази колективна находка от медни предмети са открити и други предмети от кост, имитиращи златни, т.е. вероятно са имали статут на по-ценни вещи.

Пета група (обр. 3: 1-8) е съставена от два златни нагръдника от символични гробове - №1 и №4 (Аврамова М., Ив. Иванов. 1997: 26, 5; 32, 14). Единият има почти квадратна форма (11,3/10,3), а другият – правоъгълна (17,3/13,4). Мая Аврамова публикува костен нагръдник от Кирилово със сходни размери 12,8/5,4 см, за който предполага, че е от некропола към могилата (Аврамова М. 1997: 51). Имайки предвид стратиграфията на могилата, може да се предположи, че нагръдникът може да бъде датиран от късния неолит или ранния халколит. Явно това е долната хронологическа граница на появата на нагръдниците като знак за особено обществено положение. Подобен предмет, изработен също от кост, но с трапецовидна форма и сходна височина – 11,4 см, е известен от Азмашката могила (Todorova H., M. Tschochadshiew, I. Vaisow. 1981: 137, 155). От мрамор е известен подобен предмет от селището Карбуна (Энеолит СССР. 1982: 278, Табл. LXII, 43). Съвсем нормално е откриването на по-голямо количество подобни предмети, изработени от глина. Те имат форма на ромб с приблизителна дължина на страните – 6 см. Във всеки ъгъл има по една дупчица, вероятно за пришиване. Известни са от Триполие (Энеолит СССР. 1982: 272, Табл. LVII, 27) и къснохалколитното селище в Драма (Лихардус Я. и кол. 2001: Табл. 16-1; Табл.21-7).

Шеста група (обр. 3: 9-14) е съставена от извити в различна степен златни пластини с по една дупка в двата края. Типът с форма на лунен сърп е открит в символичен гроб №1 – 4 броя (Аврамова М., Ив. Иванов. 1997: 26, 13). Вторият е известен от символичните гробове – маски №2 и №3 (Аврамова М., Ив. Иванов. 1997: 28, 3; 30, 3) . Пластините от тези гробове вероятно отбелязват устата в маските. Сравнително точни имитации на тези форми, изработени от кост, са известни от Г. Делчево (Тодорова Х. и кол. 1975: 163, Табл.49, 8), Деветашката пещера (Миков В., Н. Джамбазов. 1960: 94, обр.71h), Долнослав (Ivanov I., V. Nikolov. 1986: 114,№242), Заминец (Николов Б. 1975: 71) и др.

Седма група (обр. 4: 1-13) е отделена на златни предмети с овално-правоъгълна форма и дупчици в ъглите. Единият тип е открит в символичния гроб

№4 (Аврамова М., Ив. Иванов. 1997: 32, 14), а два броя (до лявата бедрена кост) в известния гроб №43 (Аврамова М., Ив. Иванов. 1997: 44, 11). Както и предметите от предходната група, аналогиите от други материали са многобройни. Всички предмети имат от една до три дупчици в краищата си, служещи вероятно за пришиване. Два предмета, изработени от мед, са известни от селището Карбуна (Энеолит СССР. 1982: 278, Табл. LXII, 25,26), а от кост – Азмашка могила (Todorova H., M. Tschochadshiew, I. Vaisow. 1981: 137, 155), Дуранкулак (Ivanov I., V. Nikolov. 1986: 111, № 228), Голямо Делчево (Х. Тодорова и кол. 1975: 217, Табл.105, 3; 163, Табл. 49, 19), Драма (Лихардус Я. и кол. 2001: Табл. 9-5), Русе (Георгиев Г., Н. Ангелов. 1957: 96, обр.56-2,3), Виница (Радунчева А. 1976: 54, обр.42, 13) и Заминец (Николов Б. 1975: 71). Пак трябва да припомня, че двата предмета от Русе са открити в колективната находка от медни предмети.

Осма група (обр.4: 14-16) е отделена на т.нар. *букрании*. Тридесетте златни пластини са открити в гроб №3б (Ivanov I., V. Nikolov. 1988: 66, Abb.34). Дължината им е от 2,8 до 4 см. В селищната могила до Русе са открити два предмета, за които си позволявам да предположа, че са имитация на златните "букрании" (Георгиев Г., Н. Ангелов. 1957: 90, обр.50-4,5). Дължините им са приблизително сходни – 2,2/3,5. Трябва да обърна внимание, че възможностите на златания лист при придаване извивките на рогата не могат да бъдат постигнати напълно от глина.

Девета група (обр. 4: 17-21) е отделена на единствения златен фалос, открит в гроб №43 (Ivanov I., V. Nikolov. 1986: 36, № 36). Той е кух и в основата си има три дупчици, вероятно за прикрепване. Подобни предмети са известни от множество къснохалколитни селища, но публикувани сравнително точни аналози са ми известни от Русе (Георгиев Г., Н. Ангелов. 1957: 89, обр.49-1,4), Гълъбовци (Петков Н. 1964: 58, 14) и Хотница (Ангелов Н. 1958: 400, обр. 14).

Десета група (обр. 5: 1-3) включва малките астрагали с изпилени стени и единствения, за сега, златен модел на ашик, открит отново в символичен гроб №36 (Le premier or . 1989: 133, № 267). Размерите му са 1,9/1,1/0,8 см. Играта с астрагали е позната от множество халколитни селища. Всички астрагали са с изпилени стени. Особеното при златния астрагал от Варна е пробитата дупчица, служеща вероятно за неговото окачване, а малките му размери наподобяват кости от дребни тревопасни. Като изключвам големите астрагали с изпилени стени (срещащи се поединично и като колективни находки), точни аналози на златния астрагал от Варна са ми известни от Слатино (Чохаджиев Ст. 1997: 121, 5), Хотница, Долнослав (Le premier or . 1989: 85, 50) и др. Смятам, че играта с ашици с изпилени стени става популярна още през ранния халколит, а златният астрагал за носене се появява едва в края на късния халколит.

Единадесета група (обр. 5: 4, 5) е отделена на т.нар. "диадема", открита пак в гроб №36 (Ivanov I., V. Nikolov. 1988: 70, Abb. 36). На пръв поглед тази диадема прилича на диадемите от глинените маски – гробове №2 и №3, но размерите й са по-малки, а ширината на лентата – значително по-голяма. Важно е да се отбележи контекста на откриването ѝ (Аврамова М., Ив. Иванов. 1997: 36). Докато при глинените маски диадемите са положени върху челата им, то тази от символичен гроб №36 е била поставена в източната или лявата гривна (спрямо жезъла), т.е. може би трябва да си мислим за "наръкавник", индикиращ определен социален статус, а не за диадема. Подобна широка костена гривна с две двойки дупки (4,2 см) е открита в Нитра, в гроб от некропол от т.нар. култура с линеарна керамика (Pavŭk J. 1981: 71,№ 68). Гривната е изработена чрез изрязване на лента от бедрената кост на едро говедо. Гробът е на мъж, а гривната е открита върху дясната му ръка.

Дванадесета група (обр. 5: 6-8) включва висулки с триъгълна форма. Шест златни триъгълни висулки с дупчици и халки за окачване са открити във Варненския некропол (Ivanov I., V. Nikolov. 1986: 129, № 306). Точна аналогия от кост е известна от Русе (Георгиев Г., Н. Ангелов. 1957: 96, обр.56-4), открита при колективната находка, а висулка, изработена от камък с приблизително същите размери, е открита в Яса тепе (Ivanov I., V. Nikolov. 1986: 114, № 239).

Тринадесета група (обр. 5: 9 – 12) е отделена за две златни антропоморфни фигурки: от Кошарица - Несебърско (Le premier or . 1989: 96, № 97) и Русе (Радунчева А. 1971: 53, обр. 2, 1), които съм виждал само в публикации. Трябва да отбележа, че златни антропоморфни фигурки липсват всред изобилието от златни предмети от Варненския некропол – факт, който може да има множество обяснения, а също и толкова контрааргументи. Антропоморфни фигурки със сходна иконография могат да бъдат посочени от почти всички къснохалколитни селища от територията на къснохалколитния комплекс КГКVI. Повечето от тях са изработени от кост (по-малко от мрамор), а също и от глина.

Четиринадесета група е отделена на огърлиците със златни маниста. От Варненския некропол са известни множество различни по форма и размери златни маниста. За сравнение съм избрал манистата от огърлица от символичен гроб №1 (Ivanov I., V. Nikolov. 1986: 62, № 35). Те имат диаметри от 0,3 до 0,5 см. Подобна огърлица с маниста, изработени от глина, открихме в Хотница (Чохаджиев С., Н. Еленски. 2002: 31, обр.5, 4), а още една огърлица с подобни по форма и размери маниста е известна от могилата Коджадермен (Попов Р. 1918: 103, обр. 99 В). Манистата от

Хотница са 420 и имат диаметър 3 мм и дебелина 1-2 мм. Манистата от Коджадермен са с диаметър 3-4 мм и дебелина – 1-3 мм.

Стремежът към притежание на повече и по-масивни златни предмети, въпреки недостатъчните възможности, добре се илюстрира с една находка от Варненския некропол – фрагмент от златния обков на каменна брадва (не обкова на дръжката) от символичен гроб № 4 (Ivanov I., V. Nikolov. 1988: 53, Abb. 23). Явно каменната брадва е с по-ниска стойност, а обкована със злато и имитираща масивно злато, сигурно е била далеч по-престижна, но не винаги по възможностите дори и на тези, които поставят в гроба 1516 г злато. Вероятно е съвпадение, но същото количество злато (според публикациите) е поставено и в гроб № 43. Върху двете ръце на покойника са поставени по две златни гривни, а върху лявата и една спондилусова, "ремонтирана" с два златни обкова (Ivanov I., V. Nikolov. 1988: 59, Abb. 29), независимо от респектиращото количество разнообразни златни предмети в гроба. Имитирането на масивни златни предмети предполага съществуването на истински образци, чието бъдещо откриване е твърде вероятно.

От всичко казано дотук безспорно се налага заключението, че определени форми, (имащи религиозни или социални функции) но с ясен за праисторическия човек смисъл, са били предпочитани за носене като накити или амулети. Различното социално (и икономическо) положение давало възможности за изработване на тези форми от различни материали – глина, кост, камък, мед и злато.

БЕЛЕЖКИ

Аврамова М. 1997. Нагръдникът – един древен символ. – Изкуство, 3/4, 51 – 52.

Аврамова М., Ив. Иванов. 1997. Варненски некропол. – Агато, София.

Ангелов Н. 1958. Селищна могила при с. Хотница. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80 – годишнината му, София, 389 – 402.

Василев В., В. Николов. 1980. Проучване на остеологичния материал от Голямата пещера край с. Илия, Кюстендилски окръг. – ИИ, V-VI, 57-64.

Георгиев Г., Н. Ангелов. 1952. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1949 год. – ИАИ, XVIII, 119 – 194.

Георгиев Г., Н. Ангелов. 1957. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 година. – ИАИ, XXI, 41 – 127.

Энеолит СССР. 1982. – Наука. Москва.

Иванов Т. ... Радинград. Селищна могила и некропол (V-IV хил.пр.н.е.). – Окръжен исторически музей - Разград.

Лихардус Ян и кол. 2001. Изследвания в микрорегиона на с. Драма. 1983-1999. (съст. Ян Лихардус) – Университетско издателство "Св. Климент Охридски", София.

Миков В., Н. Джамбазов. 1960. Деветашката пещера. – БАН, София.

Николов Б. 1971. Софрониево. – Враца.

Николов Б. 1975. Заминец. – София.

Петков Н. 1964. Грънчарска пещ от енеолитното селище при с. Гълъбовци, Софийско. – Археология, 1, 48 – 59.

Попов Р. 1918. Коджа-Дерменската могила при гр. Шумен. – ИБАД, VI, 71-155.

Радунчева А. 1971. За някои видове амулети от енеолита. – Археология, 3, 52 – 58.

Радунчева А. 1976. Виница. Енеолитно селище и некропол (=РП, VI). – БАН, София.

Станев П. 2002. Самоводене. Неолитна селищна могила. – Faber, В. Търново.

Тодорова Х. , Ст. Иванов, В. Василев, М. Хопф, Х. Квита, Г. Кол. 1975.Селищната могила при Голямо Делчево (=Разкопки и проучвания, V). София.

Христов М. 2000. За датировката на златната апликация от Ловешката крепост.- В: Карановски конференции за праисторията на Балканите 1. Тракия и съседните райони през неолита и халколита, София, 107-112.

Чохаджиев С., Н. Еленски. 2002. Нови проучвания на селищната могила край село Хотница, Великотърновска област през 2000 г. (Предварително съобщение). – В: Юбилеен сборник. Доклади и научни съобщения от петите музейни четения на регионален исторически музей Велико Търново, посветени на 70-годишнината на проф. Димитър Овчаров, Абагар, В. Търново, 27 – 32.

Dumitrecu H. 1961. Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants. – Dacia, V, 69-93.

Hauptmann H. 1981. Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien.III. Das späte Neolithikum und Chalkolithikum. – Rudolf Habelt Verlag GMBH, Bonn.

Hegedűs K., J. Makkay. 1987. Vésztő – Mőgor. A settlement of the Tisza culture. – In: The Late Neolithic of the Tisza region: A survey of recent archaeological research , Budapest – Szolnok, 85 – 103.

Ivanov I., V. Nikolov. 1986. Katalog. – In: Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa.Verlag: Karl Schillinger, Freiburg.

Ivanov I., V. Nikolov. 1988. Macht, Herrschaft und Gold. Katalog der Ausstellung. – In: Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfdnge einer neuen europäischen Zivilisation (Herrg. A. Fol, J. Lichardus), Saarbücken.

Kalicz N. 1970. Götter aus Ton. – Corvina, Budapest.

Kalicz N., P. Raczky. 1987. The Late Neolithic of the Tisza region.– In: The Late Neolithic of the Tisza region: A survey of recent archaeological research , Budapest – Szolnok, 11 - 30.

Le premier or . 1989. Le premier or de l'humanite en Bulgarie 5e Millenaire, Paris.

Pavúk J. 1981. Umenie a život doby kamennej. – Tatran, Bratislava.

Popov V. 2002. Die Plastischen Darstellungen aus dem Siedlungshьgel bei Ruse. - In:Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Hrg. M. Lichardus- Itten, J. Lichardus, V. Nikolov), Bonn, 2002, 529 - 554.

Srejović D. 1981. Lepenski Vir. – Meinz.

Todorova H., M. Tschochadshiew, I. Vaisow. 1981. Jungsteinzeit in Bulgarien (Neolithikum und Äneolithikum). – Wunstorf.

Tončeva G. 1981. Monuments sculpturaux en Bulgarie du Nord-Est de l'âge du bronze. – Studia Praehistorica, 5-6, Sofia, 129-145.

Chokadziev S. 1995. On Early Social Differentiation in the Struma River Basin: The Evidence from the Slatino Settlement. – In: Prehistoric Bulgaria (edit. D. Bailey, I. Panayotov), Monographs in World Archaeology 22, Medison Wisconsin, 141-147.

Κοσμηματα Τησ Ελληνικησ Προϊστορασ Ο Νεολιθικοσ Θησαυροσ, Αθήνα, 1998, №№ 3 – 61.

OBSERVATIONS OVER SOME APPAREL AND AMULETS FROM THE LATE CHALKOLITHIC – MORE ARGUMENTS FOR THE EARLY SOCIAL DIFFERENTIATION

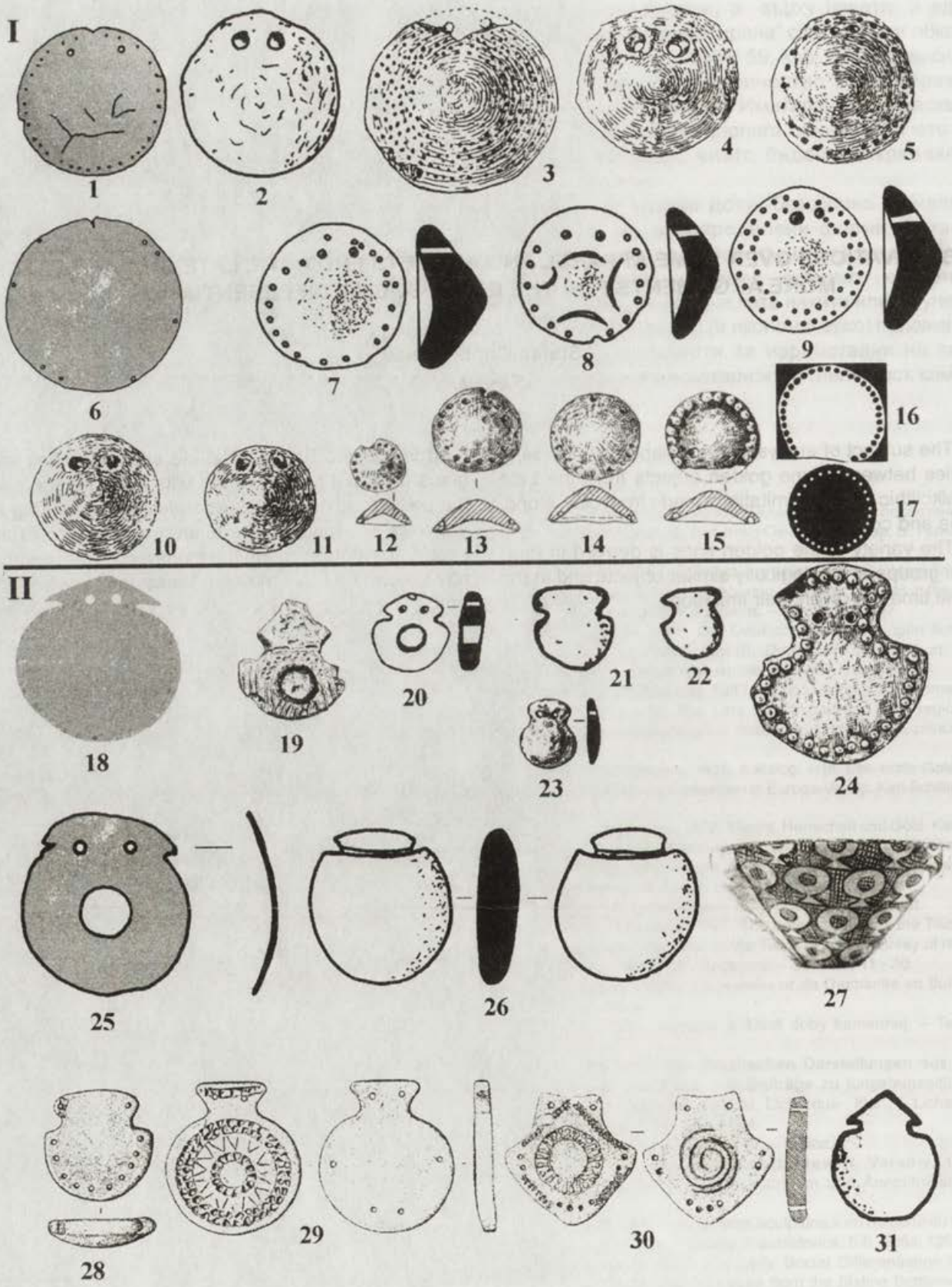
Stefan Chohadzhiev

/Summary/

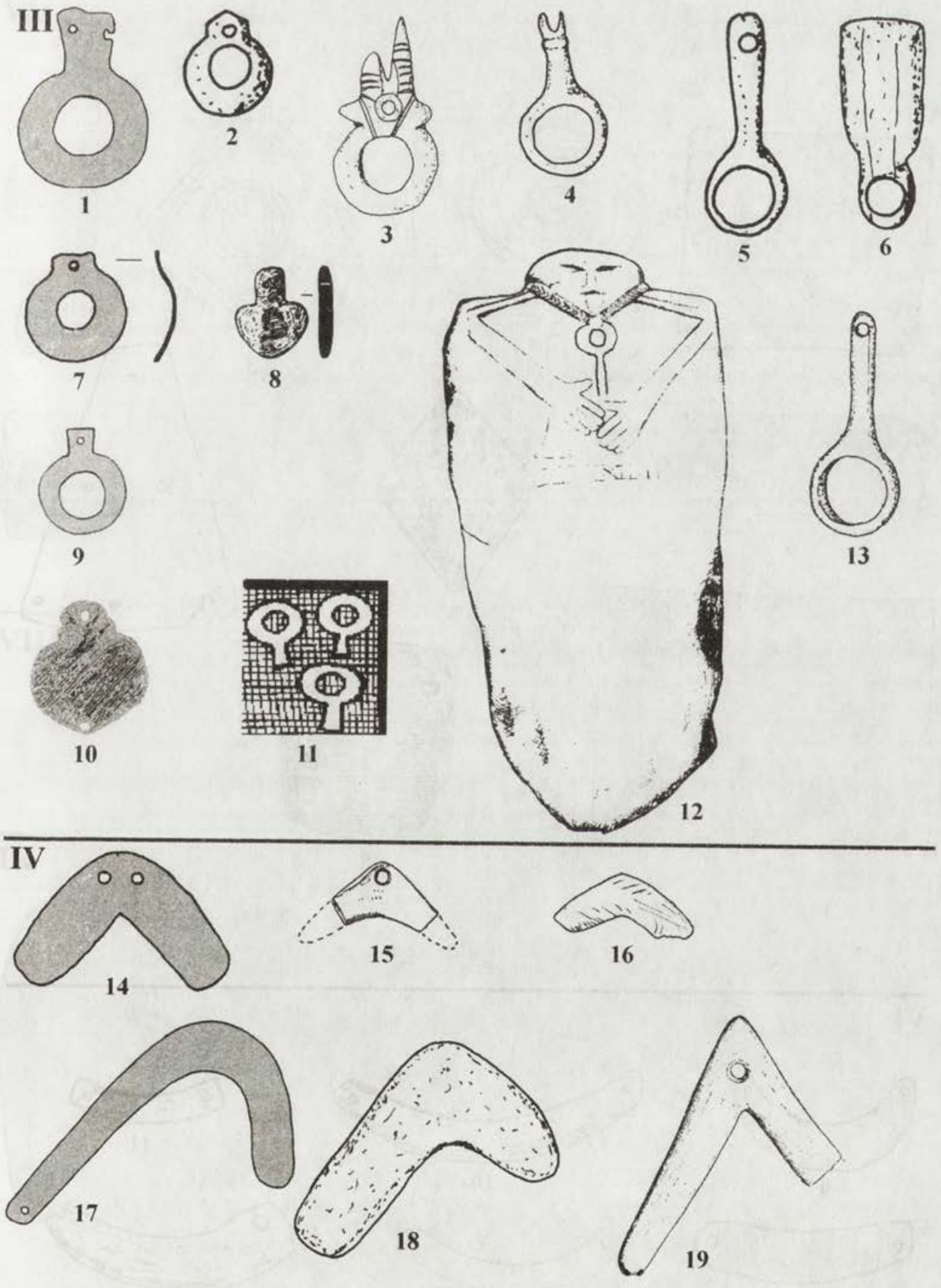
The subject of analysis in this paper are the similarities between some golden objects from the Late Chalkolithic and their imitations made from clay, stone, bone and copper.

The variety of the golden finds is derived in fourteen groups of typologically similar objects and in the same time are given their imitations.

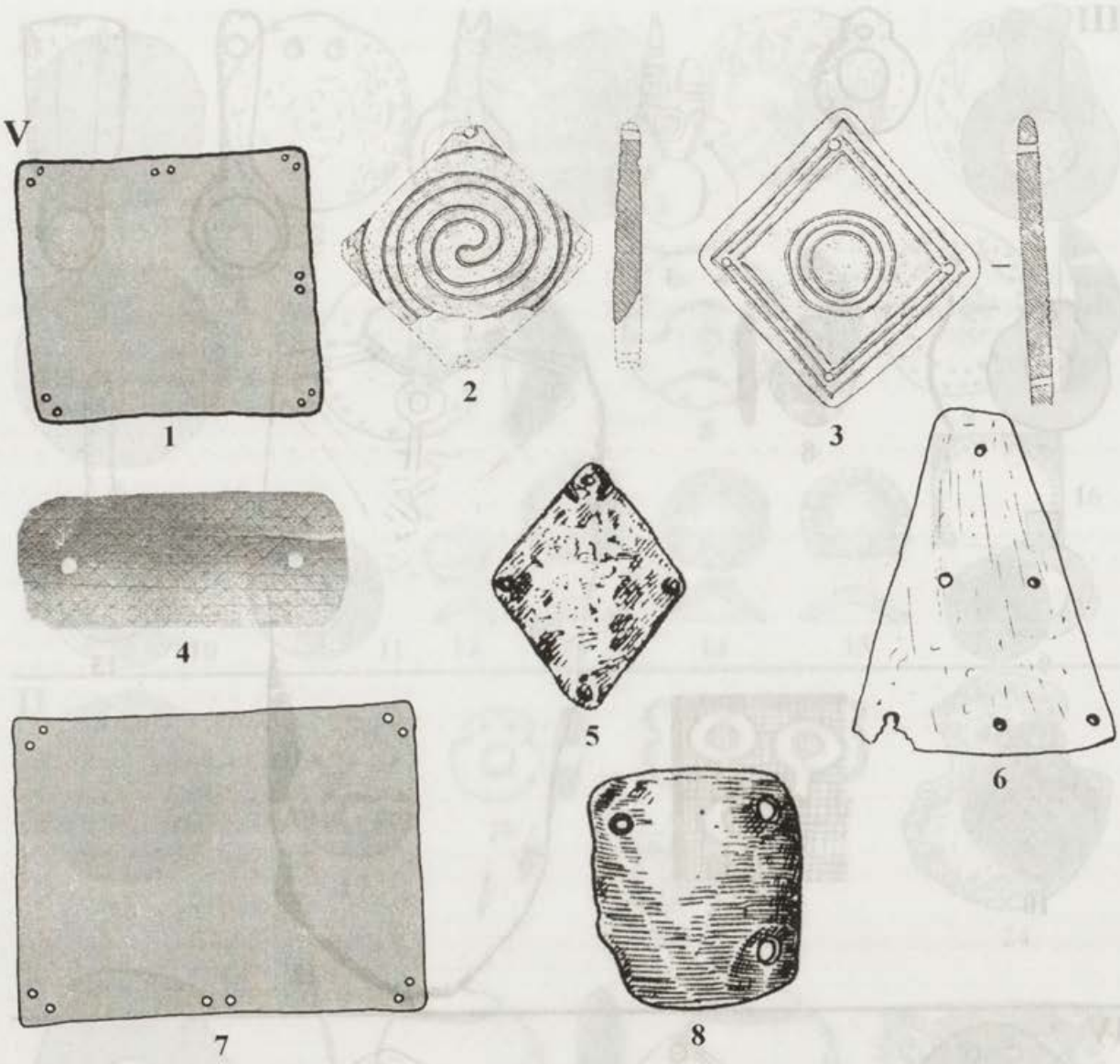
It is insisted here that some shapes having religious or social functions, but with clear meaning for the prehistoric human, were preferred for wearing as apparels or amulets. The differences in social (and economic) status among the members of the community determined the material these forms are made from.

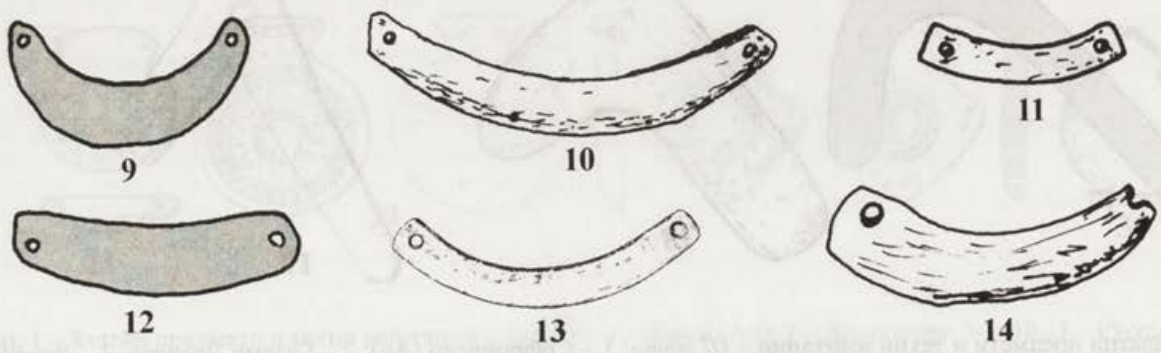

Обр. 1 – Златни предмети и техни имитации - *I група :* 1 - Ловеч (Au); 2 – Долнослав; 3-5, 10,11 – Русе; 6 – Варна (Au); 7-9 – Хотница; 12-15 – култура Триполие-Кукутени; 16 – Хотница; 17 – Коджадермен; *II група: 18* – Пазарджик (Au); 19 – Анатолия; 20 – Г. Делчево; 21, 22 – култура Тиса; 23,24 – култура Триполие-Кукутени; 25 – Хотница (Au); 26 – Хотница; 27 – Димини; 28-30 – Драма; 31 - Русе (различни мащаби).

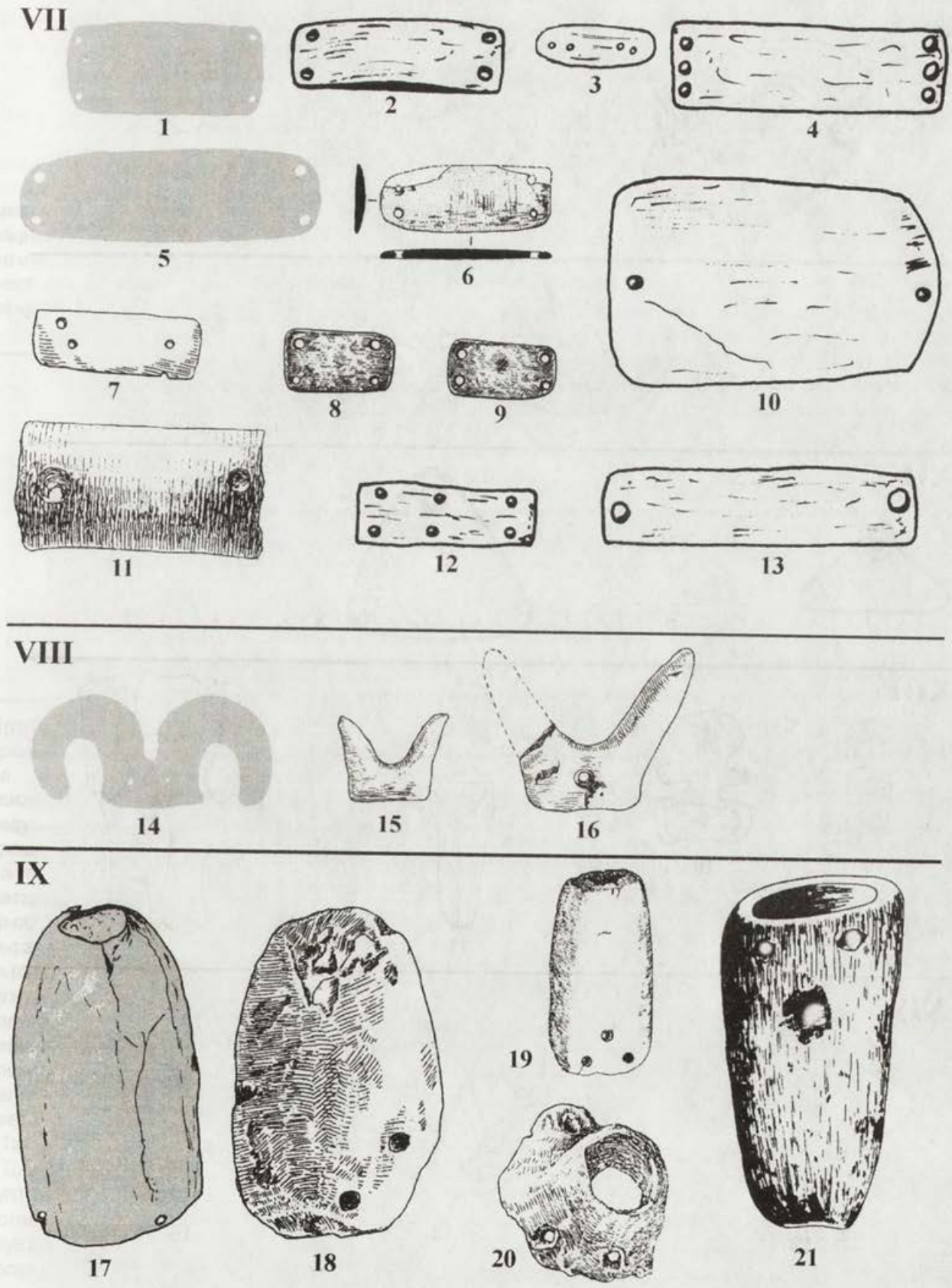

Обр. 2 - Златни предмети и техни имитации – *III група:* 1 – Софрониево (Au); 2 – Голямо Делчево; 3 – Лепенски вир; 4 – Самоводене; 5,6 – култура Тиса; 7 – Хотница (Au); 8 – култура Триполие-Кукутени; 9 – Варна (№36-Au); 10 - култура Триполие-Кукутени (Cu); 11 – култура Димини; 12 – Варна; 13 – Железовска култура; *IV група:* 14 - Варна (№36-Au); 15 – Русе; 16 – Илия; 17 - Варна (№36-Au); 18 – Долнослав; 19 – Деветашка пещера (различни мащаби).

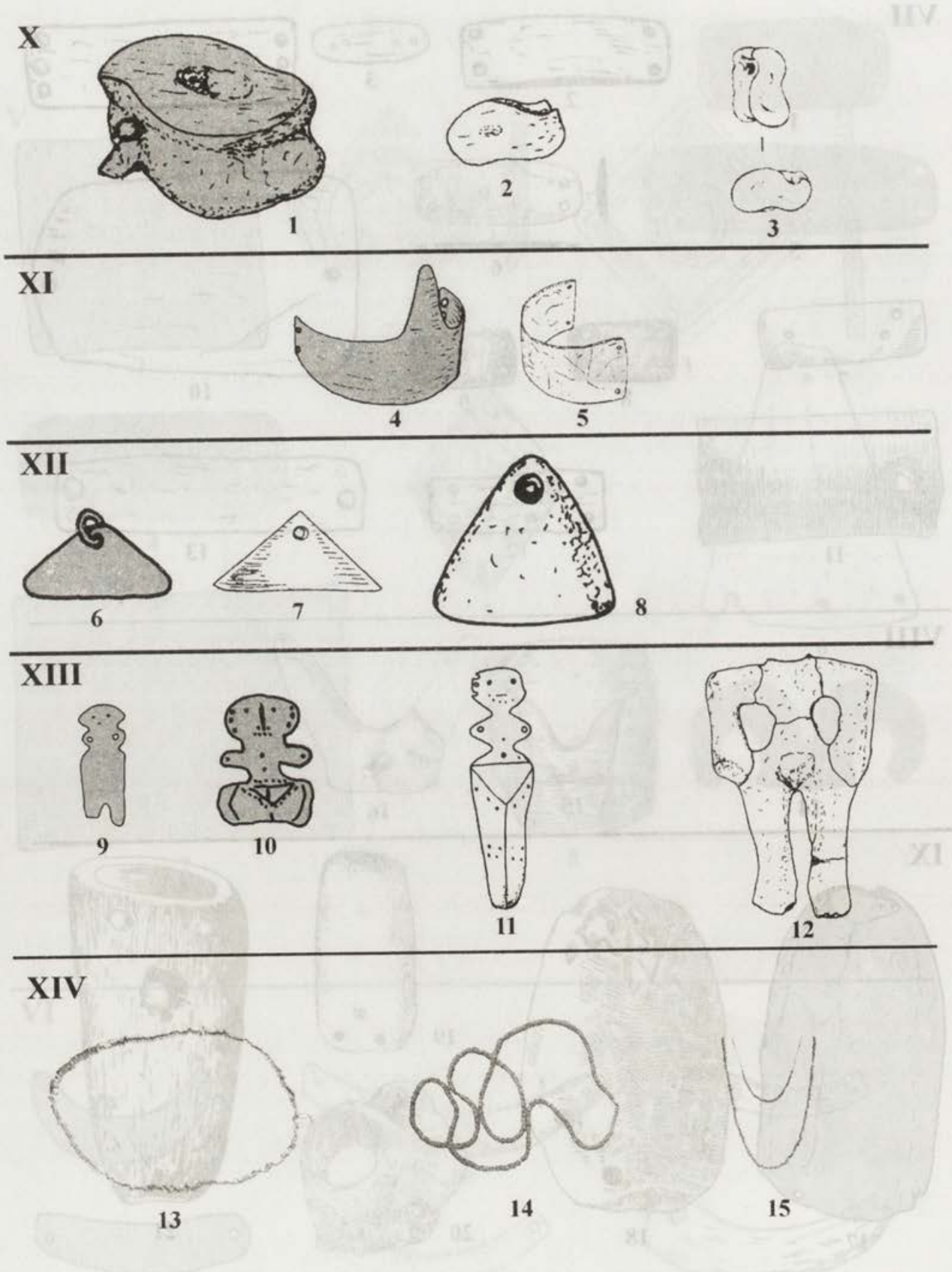

Обр. 3 - Златни предмети и техни имитации – *V група*: 1 - Варна (№1-Au); 2,3 – Драма; 4 – Кирилово; 5 – култура Триполие-Кукутени; 6 – Азмашка могила; 7 – Варна (№4-Au); 8 – Карбуна; *VI група:* 9 – Варна (№1-Au); 10 – Долнослав; 11 – Голямо Делчево; 12 – Варна (№2-Au); 13 – Русе; 14 – Заминец (различни мащаби).

Обр. 4 - Златни предмети и техни имитации – *VII група:* 1 - Варна (№4-Au); 2 – Азмашка могила; 3 – Дуранкулак; 4,10 – Голямо Делчево; 5 - Варна (№43-Au); 6 – Драма; 7,11 – Русе; 8,9 – Карбуна (Cu); 12 – Виница; 13 – Заминец; *VIII група:* 14 – Варна (№36-Au); 15,16 – Русе; *IX група:* 17 – Варна (№43-Au); 18,20 – Русе; 19 – Хотница; 21 - Гълъбовци (различни мащаби).

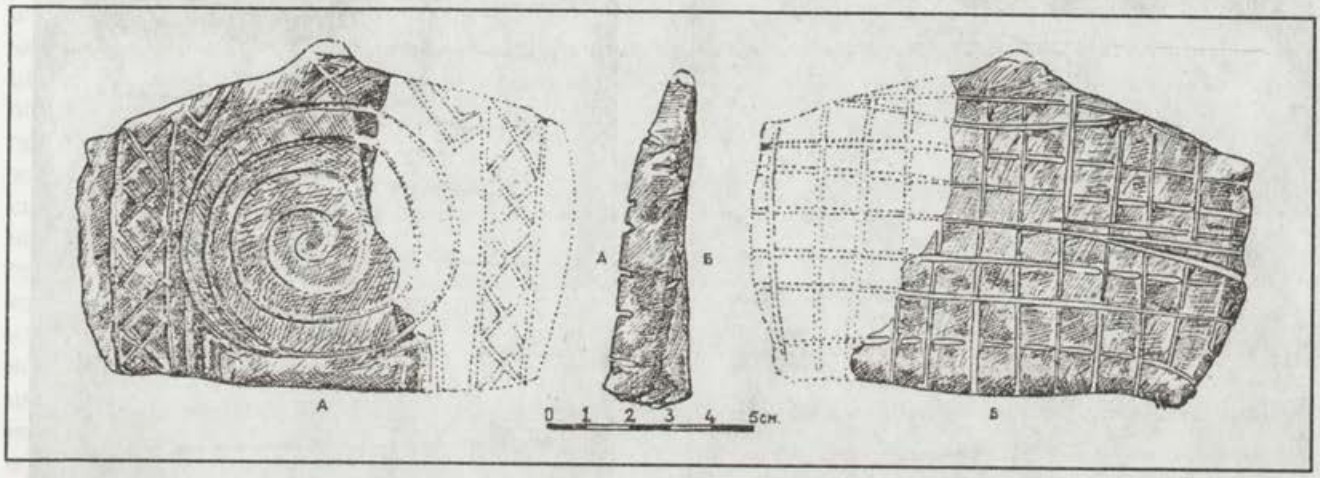
Обр. 5 - Златни предмети и техни имитации – *X група:* 1 - Варна (№36-Au); 2 – Хотница; 3 – Слатино; *XI група:* 4 – Варна (№36-Au); 5 – Нитра; *XII група:* 6 – Варна (Au); 7 – Русе; 8 – Яса тепе; *XIII група:* 9 – Кошарица (Au); 10 – Русе (Au); 11 – Съдиево; 12 – Телиш; *XIV група:* 13 – Варна (№1-Au); 14 – Хотница; 15 – Коджадермен (различни мащаби).

КАЛЕНДАРНО ИЗОБРАЖЕНИЕ ВЪРХУ ЕДИН КЕРАМИЧЕН ОЛТАР ОТ РУСЕНСКАТА СЕЛИЩНА МОГИЛА

ДИМИТЪР ЧЕРНЯКОВ

(Русе)

С появата на земеделието(IX-VIII хил.пр.н.е.) в местността Йерихон(дн. Палестина) и идването на първите ранноземеделски народи по нашите земи(вт. пол. на VII хил. пр. Хр.) възниква необходимостта от познаване на времето, пряко свързано с обработката на земята и реколтата. Проблемът за измерване на времето от праисторическия човек се свързва с натрупването на многогодишен опит, който подсказва неизменната връзка между Слънцето и ритмичното редуване на деня и нощта, на топлото и студено време, на цикличната повторяемост на сезоните. За това имаме достатъчно археологически материал. Развитието на земеделието кара хората да обърнат внимание на редица явления, свързани със звездите, Слънцето и Луната. Така се заражда първобитната "астрономия", тясно свързана с нуждите на стопанството и преплетена с религиозни вярвания. Възникват лунният и слънчевият календар като системи за измерване на времето (Стойчев,1998).В пряка връзка с астрално-религиозните вярвания са и праисторическите светилища до с. Долнослав, Пловдивско, до с.Татул, Кърджалийско (Радунчева,1988:92), край с.Тополница, Благоевградско(Тодорова,1986:203). Културно съоръжение е разкопано и в селищната могила до Русе, за което се предполага, че е било двуетажно и неговите многократно обмазвани стени носят следи от полихромна украса (Попов,1993:20). Такива сгради обслужват членовете на цялата родова община и са вероятно от вида на индианските културни домове-светилища на племето хопи (Северна Аризона), наречени "кива".За външния им вид съдим от намерените като резултат от археологически разкопки глинени модели на светилища и познатите от нашите земи плочкообразни петоъгълни предмети с разширения в основата си. Оказва се, че това са олтари, посветени на отделни божества от слънчевия пантеон. Фактът, че на олтарите винаги се придава формата на фасада на дом, говори, че в представата на първобитния човек неговите божества са обитавали символични домове, които той представя като олтари(Тодорова, 1976:24).

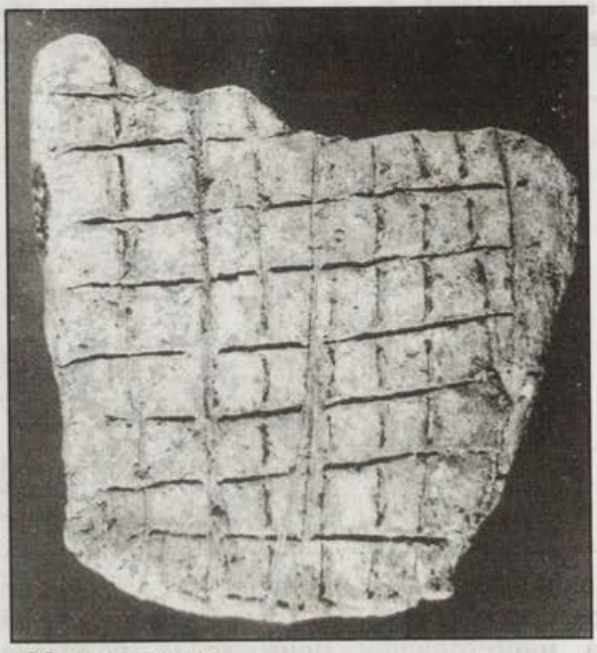
Такива керамични плочки са открити и в Русенската селищна могила от епохата на халколита. Върху една от тях вероятно е отбелязано календарно изображение, пряко свързано със слънчевия култ. Намерена е по време на разкопите на Г. Георгиев и Н. Ангелов през 1948-1949 г. в боклучен насип на дълбочина 4,15 м. Плочката е фрагментирана-счупена е на две части, като по-голямата от тях е установена от разкопвачите. В момента се намира в Регионален исторически музей - Русе, под инв. №1052. Има петоъгълна форма и е направена от сиво-черна глина с размери: височина 8 см, дължина при основата 8 см, дебелина при основата 1,5 см, а при върха 1,2 см. Повърхността е груба, страничните издатъци са отчупени. Предната плоскост е украсена с врязана спирала, която заема централна част на олтара. От двете ѝ страни са отбелязани симетрични вертикални ленти, съдържащи по пет хиксовидни знака. Свободните полета около спиралата са изпълнени с врязани и успоредни помежду си V-образни знаци. Върху задната страна на керамичния предмет има мрежест орнамент, наподобяващ "календарна решетка"(Герасимова-Томова,1988:72). В най-високата лицева част е маркиран знакът "Х". На основата се забелязват части от крачета, които са служили на плочката да стои изправена. Върху

врязаните линии се виждат следи от червена охра. Такава отсъства от мрежестия орнамент върху задната страна на олтара (Георгиев, Ангелов,1952:162-163).

Има основание червената охра да се тълкува като символ на кръвта и на живота, тъй като тя е поставяна в гробовете за символично продължаване живота на мъртвите (Иванов,1981:181).Така знаците върху предмета издават своя екзистенциален смисъл за праисторическия човек,

Лицева страна

Обратна страна

обитавал русенския край преди повече от 6000 г. Олтарът пресъздава умален модел на фронтонна част от халколитен храм с двускатен покрив. В него ритуалните действия явно са били насочени към опазването и осигуряването на благоприятни условия за житната реколта през последните месеци на своето развитие, т.е. през пролетно-летния период. Соларният култ вероятно има общоплеменен характер и затова храмът може да се е намирал твърде далеч от селището, което налага изработването на негов преносим заместител, какъвто е разглежданият олтар. Едновременно с това проучваният артефакт носи сведения за отчитане на времето през годишния период, свързан с активното внимание на древния земеделец към плода на нивата. Той започва от пролетното равноденствие(21.03.), което е маркирано със знака "Х" в най-високата част на лицевата страна на олтара, и завършва през първите дни на м. юли. Пролетното равноденствие е начало на активна вегетация на земеделските култури. Поникналите още през есента посеви преминават този възстановителен период в тревисто състояние. Следващият етап от пролетно-лятното развитие на зърнените култури е вретененето – първата критична фаза в развитието, при която в зависимост от природно-климатичните условия се формира зачатъкът на бъдещия клас. Последната фаза е оформянето на зърната в класа, в резултат на което житото е напълно готово за жътва през началните дни на юли(Николов, 1991:100-101). Следователно двете вертикални ленти върху олтара може би изобразяват двата сезона пролет и лято, състоящи се от месеци с по петдневни седмици (петте знака "Х" върху тях). Според най-новите изследвания за слънчевия календар от късния халколит се използват хелиактическите изгреви на някои от най-ярките звезди, както и значими точки от видимото движение на Слънцето – равноденствия и слънцестояния(Стойчев,1998:78). Календарната година е съставена от 12 месеца, състоящи се от по 5-дневни седмици.(от петте видими планети Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, и Сатурн; от петте пръста на ръката и др. (С. Селешников,1985:46). Става въпрос за използвания върху олтара от Русе непълен календар през каменно-медната епоха ,показан е интервалът на неговото измерване, без да бъде конкретизиран. Върху лицевата страна е изобразен не цялостен, непълен календар, а негов символ-модел, така както артефактът е модел на част от праисторическо светилище. Соларният символ-спиралата в центъра - е маркер за безкрайността на цикъла денонощ, за изгряващото и залязващо слънце, за цикличността на годишните времена и свързаната с това цикличност на земеделските работи. Ориентация към соларния култ подсказват и V-образните знаци около нея, тъй като те се тълкуват в праисторическата археоастрономия като символи за денонощия. На базата на продължителни и системни изследвания е установено, че при

отчитане на календарно време от късния халколит са използвани серии от успоредни линии в съчетание с V-образни знаци, както и тенденция за преминаване към шахматни модели за обозначаване на числови множества (олтарите от Овчарово, моделът на пещ от с. Слатино и др.) (Стойчев,1998:187). Именно тези моменти присъстват върху глинения олтар от Русенската селищна могила, които дават основание за подобна интерпретация. Такава е направена и от В. Николов за олтарите от културната сцена от Овчарово, като според него изображенията върху тях също дават основания да се предположи използването на непълен календар през късния халколит. Той е влизал в употреба поради това, че сезоните са неравноценни по отношение на селскостопанския цикъл и затова на календарно изследване се подлагат само някои отрязъци от годината и главно пролетно-летният период. Археологическите данни за ранно-земеделската религиозно-митологична система отразяват такъв цикъл на производство на основната растителна храна, който е равен по продължителност на бременността на жената, т.е. който започва от есента. Растежът и узряването на житото обаче е през пролетта и част от лятото на следващата година. Именно този период като цяло или някои негови фази се оказват понякога неблагоприятни за една нормална реколта. Затова е необходимо ритуалното въздействие върху природните стихии, което е осъществявано по различни начини(Николов, 1991:98).

Разглежданият културен предмет от Русе е намерен в боклучен насип и върху профила на отчупената част има следи от преотложил се варовик. Това навежда на мисълта, че той е излязъл от употреба или поради моментно повреждане на артефакта при самата му изработка, или по време на неговото ползване още в древността и затова да е захвърлен, а не повреден по време на разкопките. Възможно е праисторическите календари, и в частност този от Русе, да не са общодостъпни, а да са съставяни, съхранявани и коригирани в рамките на затворено жреческо съсловие, както това става в Древен Египет през бронзовата епоха. Има се предвид мрежестият орнамент от задната страна на олтара, в който няма следи от червена охра. Твърде вероятно е чрез нея да е трябвало да бъдат отбелязвани поетапно в предварително очертаните за целта квадрати отделните дни (въпросният шахматен модел за отчитане на дните или защриховане), но поради горепосочените причини това да не е станало. Врязаните квадрати според възстановката на липсващата част на артефакта са 104 (Георгиев, Ангелов 1952:162) . Толкова са и дните от 21.03 до 2.07 през въпросния пролетно-летен период. Те не отразяват точна част от слънчевия цикъл, но потвърждават направения вече извод за приблизителната продължителност на въпросния календарен отрязък. Подобно предварително разчертаване на графите за дните от месеца и вторично попълване чрез защриховане и оцветяване с червена охра се среща върху един глинен модел на пещ от с. Слатино, интерпретирано от автора на публикацията като лунен календар от ранния халколит (Чохаджиев,1984:4).

Аналогични къснохалколитни слънчеви календари по нашите земи са открити още при с. Долнослав, Пловдивско, с. Овчарово, Търговищко, в пещера 2961 край с. Байлово, Софийско, в пещера Магура край с.Рабиша и др. Подобни времеви записи хвърлят допълнителна светлина върху земеделския култ в древността. Направата им е следствие от много добри астрономически познания, които са жизнено необходими за просъществуването на ранните земеделци по нашите земи през тази твърде отдалечена от съвремието епоха.

БЕЛЕЖКИ

Георгиев, Ангелов,1952 – Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1949г. – ИАИ, XVIII, 1952.

Герасимова-Томова,1988 – В. Герасимова-Томова. Календар, дати и датиране. – ИИ, XV, 1988.

Иванов, 1981 – Т. Иванов. Характер на погребалните обреди и култ през неолита и халколита в България. Дисертация за присъждане на научна степен к. и. н., С., 1981.

История на България,1979, том 1.

Николов, 1991– В. Николов. Календарна интерпретация на културната сцена от Овчарово. – ИИ, XVIII, 1991.

Попов,1993 – В. Попов. Светилище от енеолитната епоха. – Археология, 1993, 3.

Радунчева, 1988 – А. Радунчева. Скални светилища от каменно-медната епоха в Родопите. –ИИ, XV, 1988.

Селешников, 1985 – С. Селешников. История на календара и хронология. – Наука и изкуство, София, 1985.

Стойчев, 1998 – Т. Стойчев. Праисторически свидетелства за измерване на времето от България. София, 1998.

Тодорова,1986 – Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. София, 1986.

Тодорова, 1976 – Х. Тодорова. Овчарово. София, 1976.

Чохаджиев, 1984 – Ст. Чохаджиев. Археологически данни за календар в началото на каменно-медната епоха. – Археология,1984, 2-3.

CALENDAR SYSTEM ON A CLAY ALTAR FROM THE CHALCOLITHIC SETTLEMENT OF ROUSSE

Dimitar Chernakov

(Summary)

In this research has given a calendar interpretation of the signs on a clay altar from the Chalcolithic settlement of Rousse. The starting points in the research has been that the ritual acts in the sanctuary which really exsisted and was depicted in the model from Rousse give an orientation towards the protection and guaranteeing of favourable condition for the cereal crops in the last months of their development, i.e. spring and summer. This unfull calendar period started with the spring equinox and ended in the first days of July.

КУЛТУРНИ ПЛАСТОВЕ СЛЕД ЗАГИВАНЕТО НА ПРАИСТОРИЧЕСКОТО СЕЛИЩЕ ОТ ПРЕХОДНИЯ ПЕРИОД ОТ ЕНЕОЛИТА КЪМ БРОНЗОВАТА ЕПОХА ХОТНИЦА – ВОДОПАДА

ВЪЛКА ИЛЧЕВА
(Велико Търново)

Праисторическото селище Хотница - Водопада е разположено на 2,5 км западно от село Хотница, в района на Хотнишкия водопад, по протежение на десния бряг на река Бохот, в подножието на склона Кайрака.

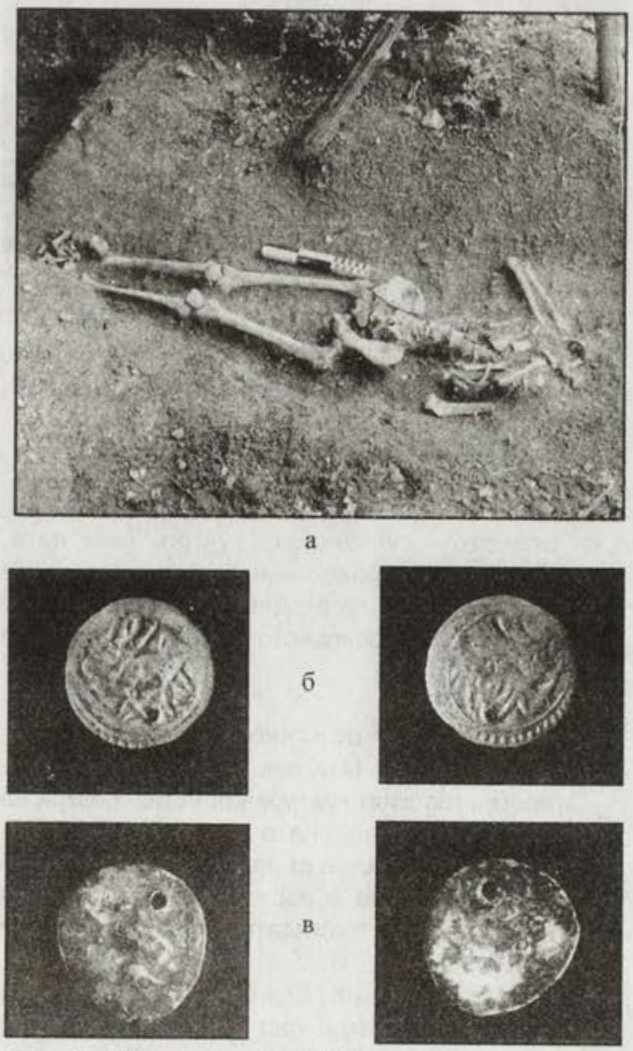
От 1978 до 1990 година беше проучена възможността за разкопаване площ на селището, намиращо се в кооперативния блок, вдясно от асфалтовия път за Водопада, недалече от съвременната Странноприемница. Целта на разкопките беше да се изследва селището от преходния период от енеолита към бронзовата епоха. В процеса на разкопаването освен двата хоризонта от преходния период бяха констатирани и културни пластове от по-късни исторически епохи. Разкрито беше единично погребение от XVIII век. Установени бяха културни пластове от ранното средновековие IX-X век и късната бронзова епоха. Описанието на пластовете ще бъде представено по реда на тяхното разкриване - отгоре, надолу.

Гроб от XVIII век

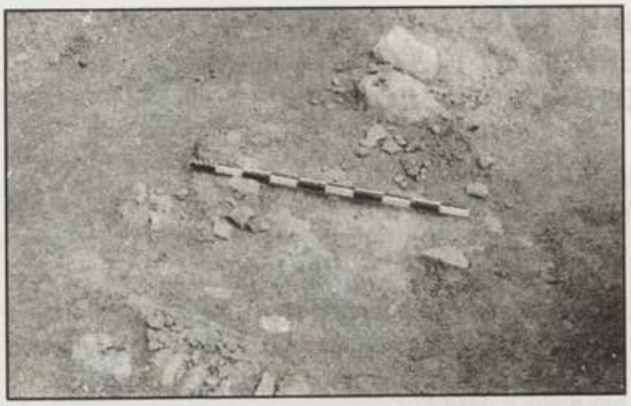
Гробът беше разкрит в югозападния ъгъл на квадрат II_1 на дълбочина 0,25 метра от повърхността (Обр. 1, а). Погребението е извършено чрез трупополагане. Скелетът е ориентиран с крака на изток и глава на запад. Положен е по гръб, с изпънати крака и ръце, свити в лактите и кръстосани високо над гърдите. Част от скелета е разрушен при прокарване на минаващия оттук коларски път, при което главата и част от костите около врата, ключицата и лопатката са унищожени. Останалите кости са добре запазени. Дясната бедрена кост е счупена. Гробен инвентар не беше открит. В областта на таза и ръцете бяха намерени три железни гвоздея с квадратно сечение и широка кръгла главичка, принадлежащи вероятно на дървен ковчег. Погребението пресича културния пласт на селището от преходния период от енеолита към бронзовата епоха на дълбочина 0,20 м непосредствено до пещи №№1 и 2. Липсата на гробен инвентар значително затрудни неговото датиране. Естествено гробът не може да се свърже със селището от преходния период. Няма сведения за откриване на гробове на това място, не беше констатиран и некропол по-късно, по време на разкопките. Погребението е единично и може да се свърже с двете мелници, съществували недалеч от него, на десния бряг на река Бохот през Османския период и след Освобождението. Близо до гроба, в съседния квадрат, бяха намерени две турски монети от наниз, които биха могли да се свържат с него.[2]

Едната монета е от времето на Абдул Хамид I. Това е сребърна турска монета от наниз, пробита в горния край. На лицевата страна е изобразена годината IIVV/1187/, която по православния календар се равнява на 1774 година. Изписан е част от текст от корана в няколко реда. От опакото е изобразена султанската тугра (Обр. 1, б).

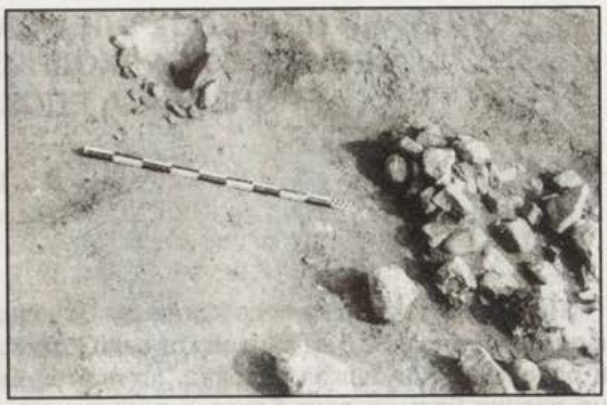
Втората монета е от времето на Селим III. Тя също е изработена от сребро и е носена и като наниз. На лицевата страна е изписана годината

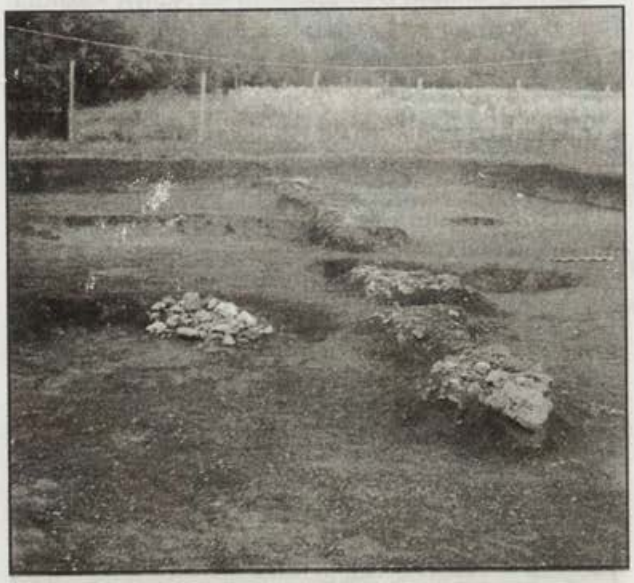
Обр. 1. а) Погребение от XVIII век,
б) Сребърна монета от Абдул Хамид I,
в) Сребърна монета от Селим III.

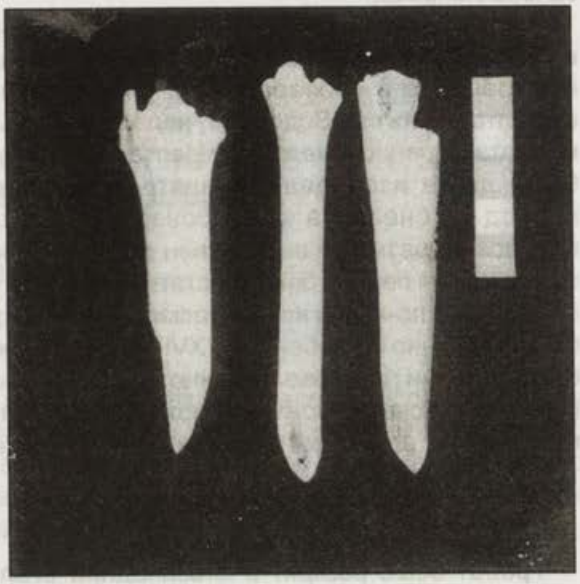
а

б

в

г

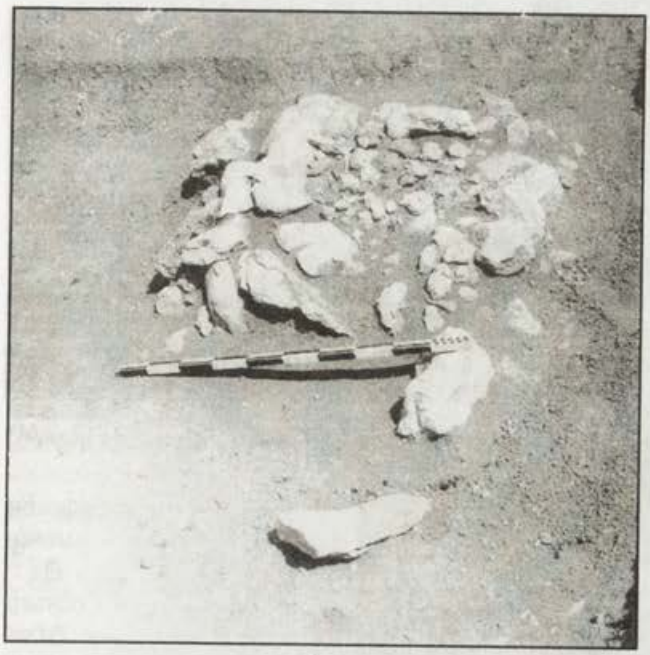
***Обр. 2**. Културен пласт от IX-X век.*
а) глинено съоръжение
б) каменно съоръжение в квадрат V_{23}.
в) калдъръмена пътека,
г) шила от кост.

/ММ/1203/ и част от текст от корана в няколко реда, а от опакото – султанската тунгра. Тази дата, приравнена към православния календар, сочи годината 1788 (Обр. 1, в). Двете монети спомагат за датиране на гореописаното погребение към края на XVIII век.

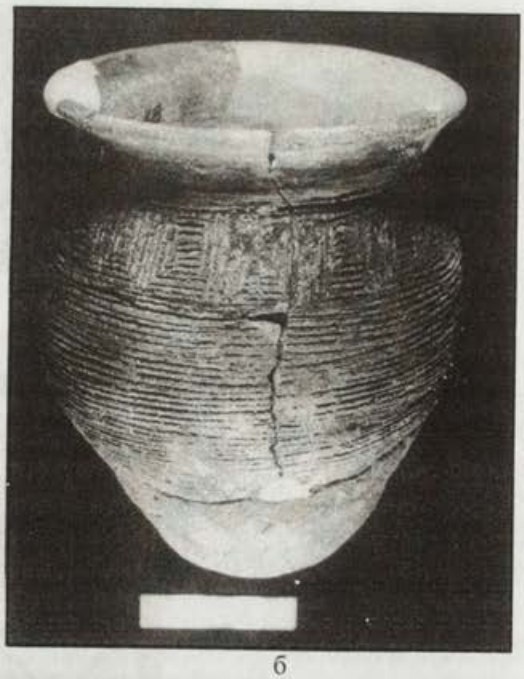
Културен пласт от ранното средновековие IX-X век

Старобългарският културен пласт се разкри на няколко места в северната част и в източната периферия на селището от преходния период. Той е много тънък и не е изразен повсеместно в посочената площ, а е констатиран само в отделни участъци.

В квадрат V_3, на дълбочина 0,70 м от повърхността, се разкри част от силно опожарено глинено съоръжение, вероятно част от пещ на частично опожарено жилище (Обр. 2, а). В източната част се разкриха два големи камъка и опожарена стенна мазилка, оформяща тънки стенички, сключени под прав ъгъл. На места, от външната страна на източната и от вътрешната страна на южната стеничка личи добре запазено лице. Горялата стенна мазилка продължава в западна посока безразборно, примесена с дребни камъни, пепел и въглени. От север се разкри горяло петно във формата на дъга, може би от паднал свод на пещ. Същото това съоръжение завършва на запад с добре оформена глинобитна стена с посока север-юг, добре запазена на дължина 0,70 м и ширина 0,27 м, с добре оформено източно лице. От юг стената е ограничена от средно голям камък. Пространството с разрушения има размери: дължина изток-запад 1,80 м, ширина север-юг – 1,20 м. Северно от него, по посока североизток-югозапад, се разкри калдъръмена пътека, която води към него (Обр. 2, в). Започва недалеч от гореописаното съоръжение, минава покрай друго каменно съоръжение от същата епоха, разкрито в

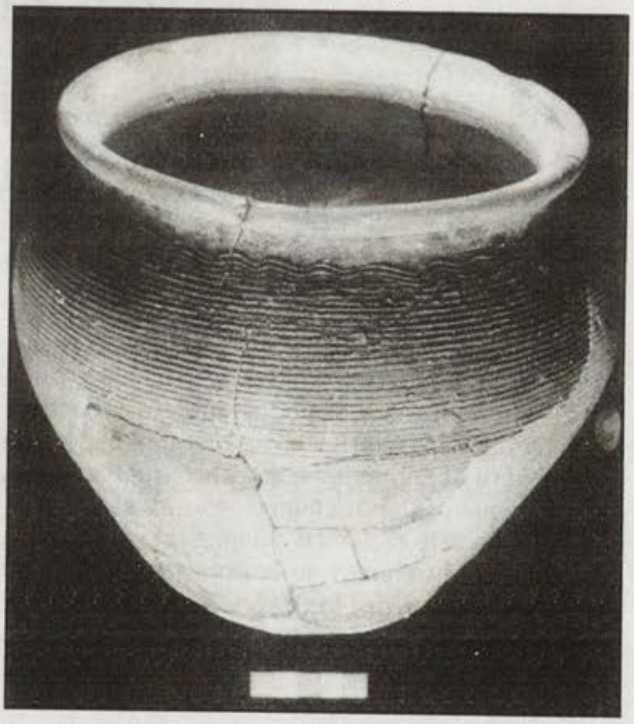
а

б

в

г

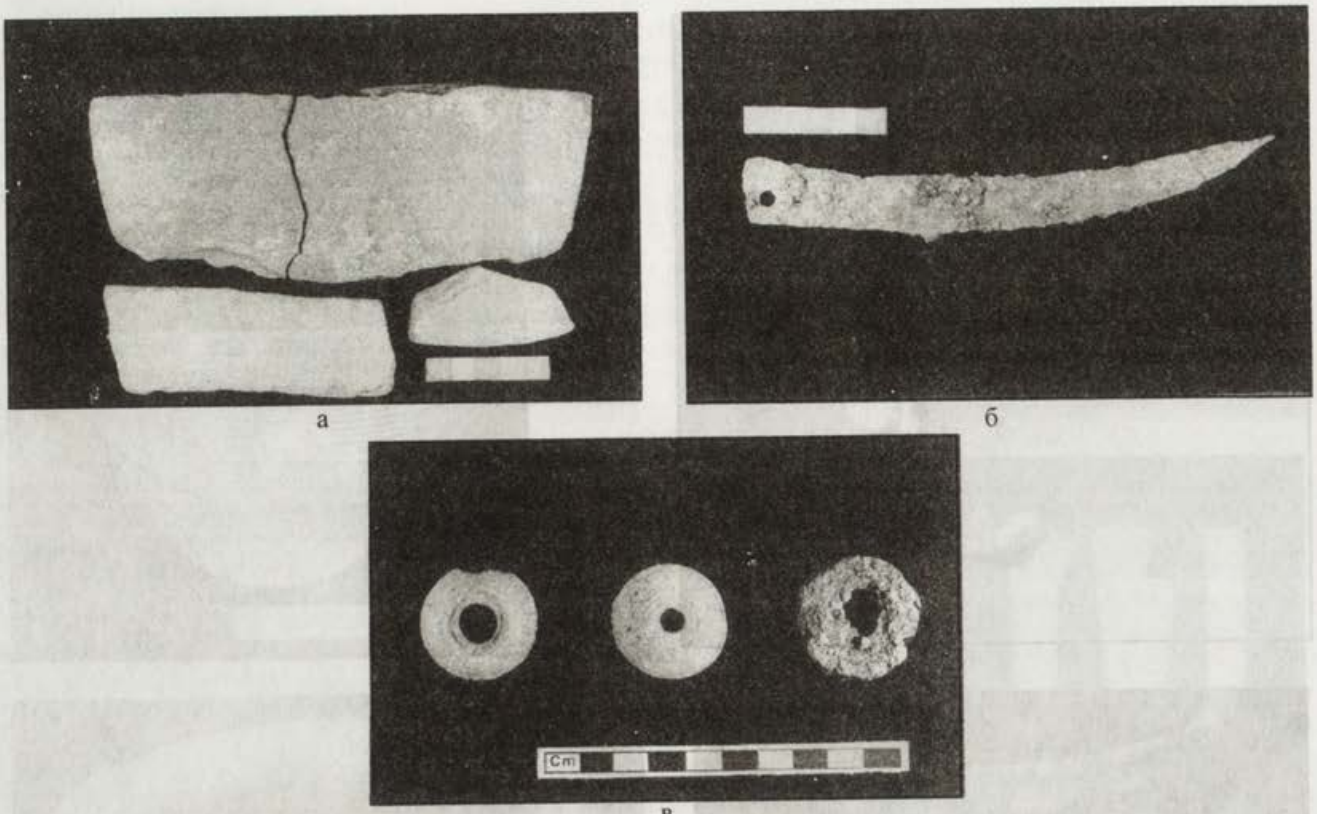
Обр. 3. *Културен пласт от IX-X век.*
а) *Каменно съоръжение в квадрат* VII_8
б, в, г) *- глинени съдове, намерени до съоръжението.*

яма №14, и продължава на североизток. Разкритата обща дължина е 20 метра, а ширината ѝ е различна – 0,60 до 1,20 м.

В североизточния ъгъл на разкритата в квадрат V_{23}, на дълбочина 0,80 метра яма №14, се разкри компактна маса от струпани едри и средно големи камъни, които не оформят определен зид. Сред тях се откриха фрагменти керамика от старобългарската епоха, железен косер и каменно точило (Обр. 2, б, в; Обр. 4, а,б).

Друго подобно струпване на камъни беше установено в североизточния ъгъл на квадрат VII_8. Те също не очертават зид (Обр. 3, а). На юг от тях се разкриха доста фрагменти от глинени съдове от старобългарската епоха, от които бяха възстановени три гърнета от типичната за ранносредновековния период старобългарска керамика (Обр. 3, б, в, г). Около камъните се намериха доста парчета от шлака, неясно от каква дейност.

Керамиката от старобългарския пласт е изработена на грънчарско колело. Глиненото тесто

Обр. 4. *Културен пласт от IX-X век.*
а) каменно точило,
б) железен косер,
в) метални предмети и глинен прешлен за вретено.

съдържа примеси от пясък. Гърнетата имат извит навън ръб на устието, най-често удебелен, сферично или вретеновидно тяло, равно отрязано дъно. Външната повърхност съдържа украса от хоризонтални врязани линии или ивици с редуващи се снопчета от вертикални и хоризонтални линии, разположени по цялата повърхност на съда.

Освен целите съдове и фрагменти керамика, в старобългарския пласт се намериха още 4 броя каменни точила (Обр. 4, а), железен косер (Обр. 4, б), три шила от кост (Обр. 2, г), желязна халка, кръгъл метален предмет и прешлен за вретено от глина (Обр. 4, в).

Особен интерес представлява каменна плочка с надпис на старобългарски език, който сравнително точно датира пласта.[3](Обр. 5) Надписът е намерен при археологическите разкопки през 1981 година, значително по-рано от установяването на старобългарския пласт на обекта. Намерен е извън гореописаните съоръжения. Плочката е от сив пясъчник. Надписът е в четири реда.

I ред +Хрѣст [ѣнка]
II ред никансу Хрѣстѣ

III ред нсу Хрстѣни
IV ред ка оделѣ

В превод надписът гласи: Исус Христос побеждава, което е изписано два пъти. Глаголът "побеждава" – "ОДЕЛЪ" е изписано още веднъж в старобългарската му форма. Надписът се датира от X век. Основание за това дават палеографските му особености и използуването на старобългарския глагол "ОДЕЛЪ" (побеждавам).

Културен пласт от късната бронзова епоха

Късната бронзова епоха беше засвидетелствувана още през първата година на разкопките с няколко фрагмента от кана с дръжка с врязан геометричен орнамент, запълнен с бяла материя. Липсата на съоръжения и ясно изразен културен пласт ме накараха да мисля, че тези материали са случайно попаднали, в резултат на свличане от склона, на юг от обекта. Последните години от разкопките показаха, че те произхождат от селище от късния бронз, разположено в източната периферия на обекта от преходния период.[4] Той беше констатиран не само с керамика, но и с отделни съоръжения. Пластът беше разкрит в квадрати $VII_{10, 15, 19, 20, 23, 24, 25}$ и квадрат VIII_5 на дълбочина 0,40 м от повърхността и има дебелина 0,40 м.

В квадрат VII_{15} и VII_{20} се разкри компактна маса от горяла стенна мазилка от разрушено горяло жилище. Разрушенията продължават на изток в неразкопания терен, накъдето се разгръща пласта от късната бронзова епоха. Съоръжения не бяха

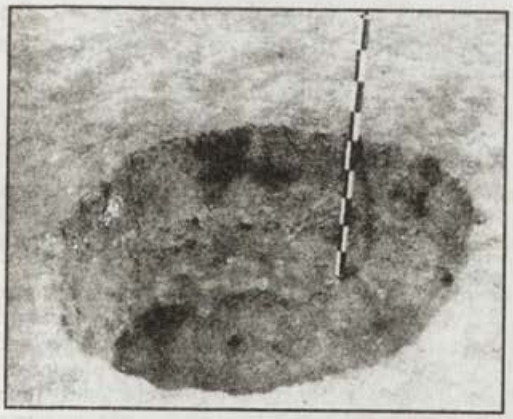
Обр. 5. Каменна плочка с надпис на старобългарски език

разкрити. Намерената керамика отнася разрушенията към късната бронзова епоха.

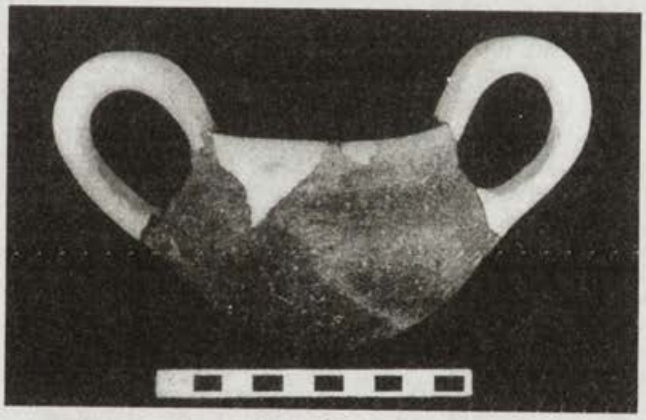
В североизточния ъгъл на квадрат VIII_5, на дълбочина 0,70 м от повърхността се разкри яма №16. Намереният материал в нея я отнася към късната бронзова епоха. Ямата има неправилна елипсовидна форма, с издължаване по посока север-юг. Размерите ѝ са: диаметър север-юг – 1,20 м, диаметър изток-запад – 1,10 м. Вкопана е в стерилната почва на дълбочина 0,50 м от повърхността. Запълнителят ѝ се състои от кафявочерна пръст, примесена с въглени, късчета горяла глина, фрагменти от глинени съдове, две чаши с високи дръжки, част от стена на долиум, кости от едро животно, черупки от миди и охлюви. Поради малките си размери, ямата би могла да се използува като боклучна яма.

Керамиката от късната бронзова епоха по състава на глината и по формата на съдовете коренно се отличава от тази на селището от преходния период. Изработена е от пречистена глина или от глина с примеси от натрошени глинени съдове. Преобладават големите дебелостенни съдове с керемиденочервен или опушеночерен цвят след изпичането, съдържащи украса от релефни ръбове, прекъснати с ямички. Срещат се и кани с къса, цилиндрична шия, плавно преминаваща в сферично тяло, с малко, равно отрязано дъно. Снабдени са с две симетрично разположени, високи дръжки с триъгълно сечение. Върху някои от съдовете се среща врязана геометрична украса, позната ни култура Вербичуара и Тей IV и V в Румъния.[5] Материали от същата епоха се съдържат и в пласта на тракийското селище на хълма Царевец във Велико Търново.[6]

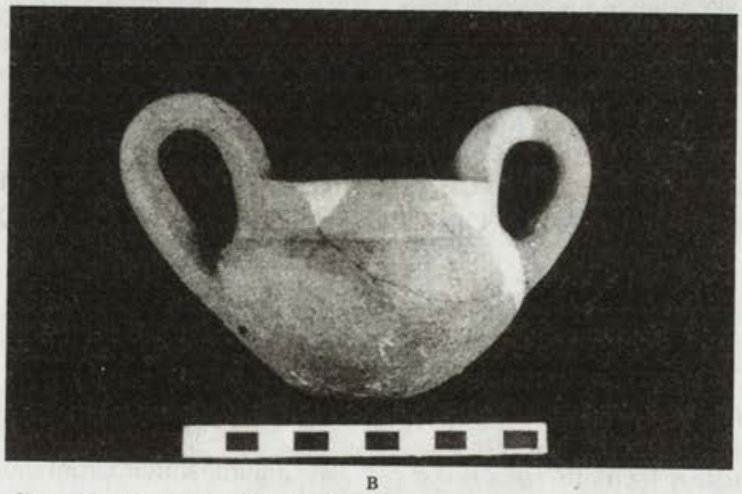
От късната бронзова епоха бяха намерени

а

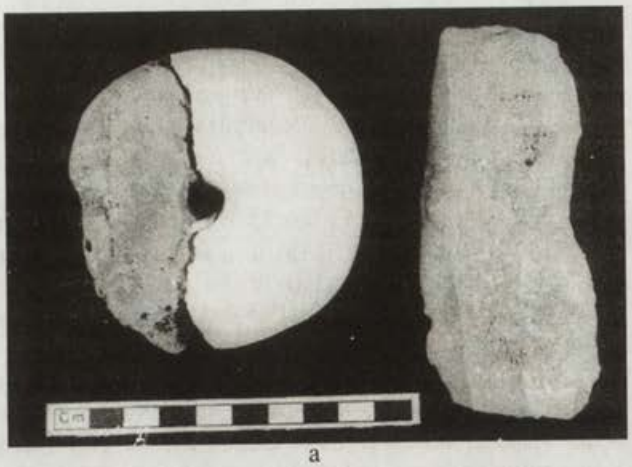

б

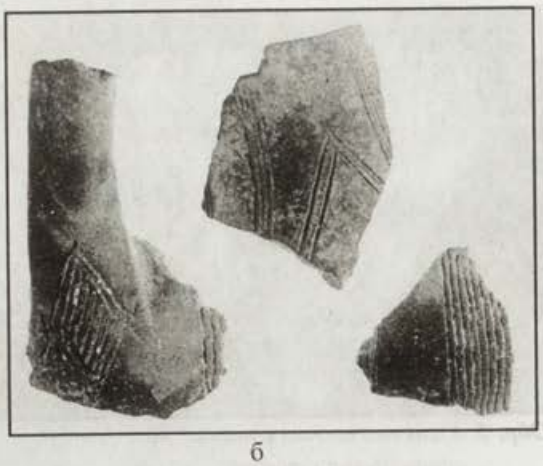

в

Обр. 6. Пласт от късната бронзова епоха.
а) боклучна яма,
б, в) - глинени съдове, намерени в ямата.

а

б

Обр. 7. *Пласт от късната бронзова епоха.*
а, б) *Материали от пласта.*

следните находки:

1. Фрагмент от дръжка и стени на кана с врязана геометрична украса, запълнена с бяла материя. П. инв. №67 (Обр. 7, б).

2. Чаша от глина с две високи вертикални дръжки. П. инв. №692, 1788 п/ТОМ/ (Обр. 6, б).

3. Чаша от глина с две високи вертикални дръжки. П. инв. №693, 1789 п/ТОМ (Обр. 6, в).

4. Тяжест за рибарска мрежа от глина. П. инв. №694, 1790 п/ТОМ (Обр. 7, а).

5. Кремъчен нож. П. инв. №695 (Обр. 7, а).

И така, благоприятните природо-климатични условия в района на Хотнишкия водопад – наличието на водоизточник, плодородни почви и гори, са създали условия за възникване и развитие на селища от различни исторически периоди. Първоначално тук е изградено селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха, а след неговото загиване за кратки периоди от време тук просъществували селища от късната бронзова епоха и ранното средновековие. През Османския период на това място е извършено единично погребение чрез трупополагане.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Илчева, В.** "Преходният период от каменно-медната към бронзовата епоха по материали от Централна Северна България" – дисертация, С. 1996 г. В. Илчева. Хотница – Водопада – селището от преходния период от енеолита към бронзовата епоха (топография, стратиграфия, обща планировка) – ИИМВТ, XIII, 1998, 66-102.

[2] Монетите бяха определени от Марко Цочев, на когото сърдечно благодаря.

[3] **Илчева, В., К. Попконстантинов.** Старобългарски надпис от X век от Хотница, Великотърновско, Сб. Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 1994 г. Университетско издателство "Св. Св. Кирил и Методий", 97-102.

[4] **Илчева, В.** Хотница. Стари селища и находки I част – Праистория, В. Търново – 2002 г., с. 32 Отнася се за селището Хотница – Водопада-пътя.

[5] **Valeriu Zeaho.** Cultura Tei, Muzeul de istorie a Urosului, Bucuresti.

[6] **Ангелов, Н.** Културни пластове преди изграждането на Двореца – Царевград Търнов, т. I, 259-270; **P. Slaveev.** Die trakische Kulture des mittelalrerlichen Tarnovo. In Pulpudeva, 2, S, 1978, 336-350; **Y. Djambov, M. Dolmova – Loukanovska.** Z'agglomeration thrace sur la Collin Carevec a Veliko Tirnovo. Pulpudeva, 3, S., 1980, 193-198; **В. Илчева.** Тракийският културен пласт на Царевец – обект №13 във Велико Търново. Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров, Велико Търново, 2002 , 33-38; **В. Илчева.** Тракийският културен пласт от Царевец – обект №8. ИИМВТ, XVII-XVIII, 2002-2003, 131-147.

CULTURAL STRATA AFTER THE END OF THE PRE-HISTORIC SETTLEMENT FROM THE TRANSITIONAL PERIOD ENEOLITHIC-BRONZE HOTNITSA-VODOPADA

Valka Ilcheva

/Summary/)

We make public finds from later cultural stratifications that emerged after the end of the pre-historic settlement from the transitional period Eneolithic Bronze Hotnitsa-Vodopada. The strata are counted from the top to the bottom:

1)Single tomb from the XVIII c.

2) Cultural stratum from the Early middle Age IX-X c.

3) Cultural stratum from the late Bronze Age.

The existence of water, fertile lands and forests created favourable conditions for the development of settlements during the mentioned periods.

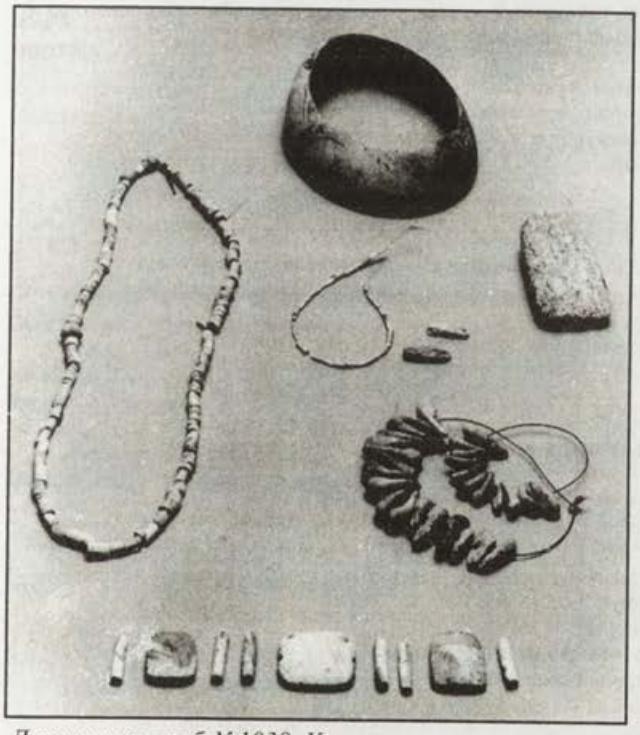
ПРАИСТОРИЧЕСКИ ОБРЕДНИ ПРАКТИКИ

МАЯ АВРАМОВА

(София)

"В спора се ражда истината."

Проученият некропол към селищната могила Големия остров до с. Дуранкулак, Добричко, даде много и разнообразни данни за живота на хората от късния неолит и халколита. Големият брой проучени гробове - над 1200, е добра база и за възстановяване на типа население, обитавало този район през 5 хил. пр. Хр. Публикуваните резултати от тези продължили над 20 години проучвания ще бъдат обект на предстоящи нови анализи и интерпретации.[1]

Дуранкулак, гроб №1038. Халколит.

Проф. Й. Йорданов и Б. Димитрова в антропологическото изследване на човешките скелети от некропола обръщат внимание на два особено интересни, според мен, факта - първият е установената изкуствена деформация на черепа - "от еднолентов тип зад венечния шеф", вторият - откритите медни пластини или следи от тях върху "долно челюстни зъби".[2]

Върху тези факти бих искала да прибавя своите наблюдения и интерпретация.

Изкуствена деформация на черепа е наблюдавана при 33 случая - 8 мъже, 15 жени, 5 деца и 5 юноши. В 8 случая върху черепите е регистрирано оцветяване с червена охра - отложена от лента, широка 2-4 см, която е украсявала главата. Червена лента е открита при 5 мъже, 1 жена и 2 момчета. Погребенията се отнасят към халколита. Общият брой гробове за тази епоха е 365 - очевидно е, че процентът на деформациите и украсяването на челото с червена лента е много малък. Към тези факти трябва да се прибави и още един вид украса за глава - диадемите, направени от звена/маниста от спондилус, кост или зъбни пъпки от елен. Диадеми са открити при 9 мъже, 28 жени, 8 деца и в едно символично погребение. В някои случаи звената от спондилус са били пришивани върху лента от плат или кожа в два реда или в два реда на челото и единично към тила. Костените правоъгълни пластини от диадеми, също пришивани върху лента, са установени само при мъже.[3] Останалият погребален инвентар от гробовете, в които са открити червени ленти и/или диадеми, дава основание мъртвите да бъдат причислени към богатите. Украсата на главата - лента или диадема

Таблица 1. Гробове с медни пластини/следи върху зъби

N гроб	пол	инвентар	датировка
426	мъж -следи	4 съда, каменна брадва, 2 кремъчни пластини; рогова брадва-скиптър	Хаманджия IV
461	мъж -следи	5 съда, звена спондилус от диадема, 42 спондилус + 21 малахит + 3 халцедон маниста, 9 апликации спондилус, меден пръстен, рогова брадва - скиптър	Хаманджия IV а
183	мъж - следи	3 съда, медна гривна, кремъчна пластина, следи от медни пластини	Варна
320	мъж -следи	3 съда, медна игла и брадва тип Варна, кремъчна пластина	Варна III
375	мъж -2 халки	6 съда (2 подставки), 2 медни пластини от колан.	Варна I

300	жена -следи	съд	Хаманджия IV
371	жена -1 халка	3 съда	Хаманджия IV
428	жена -следи	1 съд, меден пръстен, 2 гривни спондилус	Хаманджия IV
454	жена -следи	5 съда, 4 гривни спондилус, звено от диадема и 2 апликации - спондилус	Хаманджия IV в
360	жена -следи	4 съда	Хаманджия VI в
466	жена -следи	5 съда, 12 златни, 6 халцедон, 83 малахит, 83 спондилус маниста, меден пръстен, медна гривна, 16 апликации от колан - спондилус	Хаманджия IV
551	жена - следи	под плочи - пласт въглени;4 съда, гривна спондилус	Хаманджия IV в
261	жена -следи	4 съда, апликация и гривна спондилус, несесер - кремък, гладилка, шило	Варна II-III
326	жена -следи	3 съда, маниста и апликация - спондилус, меден пръстен	Варна
346	жена -лента	4 съда, 12 малахит и 4 костени маниста	Варна I
395	жена - следи	3 съда, 9 звена от диадема - спондилус, медна и спондилус гривни, 3 костени маниста	Варна
447	жена -3 ленти	4 съда, златна обеца, 4 златни, 8 малахит, 1 халцедон, 12 шиста и 15 спондилус маниста, 9 апликации от диадема - спондилус, 2 медни пръстена, 2 медни и 3 спондилус тривни	Варна I
455	жена -следи	2 съда, кремъчна пластина, 2 медни пръстена	Варна II
496	жена -следи	подстилка - в бяло и червено, 4 съда, несесер, звено от диадема - спондилус, 14 златни, 13 малахит, 2 спондилус маниста, 4 медни пръстена, 4 гривни спондилус, 12 апликации за дреха - около ръцете.	Варна I
502	жена - халка	2 съда, златна обеца	Варна II - III
514	жена -2 халки	4 съда, несесер, 20 звена от диадема - спондилус, 6 медни пръстена, 20 апликации за дреха - спондилус, 41 малахит и 13 спондилус маниста, 2 медни и 2 спондилус гривни	Варна II - III
558	жена -следи	4 съда (в 1 съд - златен гвоздей, гладилка, каменен прешлен за вретено, 2 костени игли), 8 звена от диадема - спондилус, 11 малахит, 1 халцедон, 29 спондилус маниста, златни обеца и гвоздей, меден пръстен, гривна спондилус, 2 кремъчни пластини, колан от спондилусови маниста и апликации	Варна II - III
574	жена -16 г. фр. халка	оцветяване с червена охра по и под гръден кош; 3 съда, несесер, 41 малахит маниста, меден пръстен	Варна I
826	жена - фр. халка	(бременна); върху скелет - въглени; 4 съда, несесер, 13 звена от диадема - спондилус, 3 спондилус и 3 лигнит маниста; под главата - каменна плоча	Варна II - III

е имала не толкова естетически функции, а по-скоро е атрибут на принадлежност към прослойка/фамилия с висок социален статус.

Маркирането на челото с червена лента е регистрирано при някои погребения, извършени в храмовите постройки в неолитното селище Чатал Хуюк, Анатолия.[4] Върху моделирания от глина женски идол от светилището на селищна могила Русе също е маркирана червена лента на челото, т.е. червената лента е атрибут на Великата богиня - майка.[5] Вероятно само жреци са имали правото да носят подобно украшение, за да бъдат разпознати като нейни служители.

В 24 халколитни погребения са открити медни пластини или следи от тях върху зъби на долната челюст. Пластините са от тел или пластина с правоъгълно напречно сечение с дебелина 1,2-1,8 мм. Проф. Йорданов и Б. Димитрова обръщат

внимание на факта, че те са поставени не на най-видно място и свързват до голяма степен тяхното наличие с "определена профилактична или лечебна цел", но не изключват и чисто "естетическа потребност".[6]

Погребалният инвентар, съпровождащ повечето от мъртвите с медни халки, навити около зъбите, е разнообразен и многоброен и също както и при погребенията с лента/диадема отнася съответните погребения към богатите - т.е. на хора с висок социален статус.

Подчертаването на зъбите с медна пластина би могло да се свърже и с едни от най-често срещаните и употребявани в продължение на хилядолетия амулети - зъби на хищници - мечка, вълк. Като амулети или за направа на накити са използвани и зъби на елен и глигите на глиганите. Вероятно именно за да се подчертае силата на човека, скрита в зъбите му, те са били подчертавани чрез металната украса. И до днес, когато на дете падне първият млечен зъб, като го хвърлят нависоко, наричат" На ти, сврако, костен зъб, та ми дай железен!" [7]. Силата на зъбите може да се проследи и в старогръцката митология - героите Кадъм и Язон побеждават дракони и от техните посети в земята зъби изникват страшни войни.[8]

Предполагам тази практика - поставянето на медна пластина върху зъбите, е по-скоро израз на желанието да се подчертае статус и материално благополучие на съответния индивид. Впрочем, това явление е било разпространено и през XX век. В семейството ми като анекдот се разказваше случай - богата госпожица от Свищов облякла съвършено здравите си зъби със златни коронки именно за да демонстрира богатството си; пък и доскоро мургавите ни сънародници също поставяха по някоя златна коронка върху здрав зъб със същата цел - да се представят като имотни и знатни.

БЕЛЕЖКИ

[1] Durankulak, Band II, Die prdhistorichen grdberfelder von Durankulak, teil 1, 2002.

[2] **Yordanov Y., B. Dimitrova,** 2002, Results of an anthropological study of human skeletal remains of the prehistiric necropolis in the vicinity of the village of Durankulak, Durankulak, Band II, teil 1, pp. 325 - 438.

[3] **Avramova M.,** 2002, Der Schmuck aus Grdbern von Durankulak, Durankulak, Band II, teil 1, pp. 191-206.

[4] **Mellaart J.**, 1967, Catal Hьyьk. A Neolithic Tawn in Anatolia, p. 167.

[5] **Попов В.**, 1993, Светилище от енеолитната епоха, Археология, кн.1, с. 21

[6] **Yoranov Y.**, B. Dimitrova, Durankulak, Band II, teil 1, p. 200.

[7] **Маринов Д.**, 1984, Избрани произведения, том II, с. 509.

[8] **Николова Д., С. Черпокова**, 1997, От разказа към мита, с. 47, 58.

PREHISTORIC RITUAL PRACTICES

Maya Avramova

/Summary/

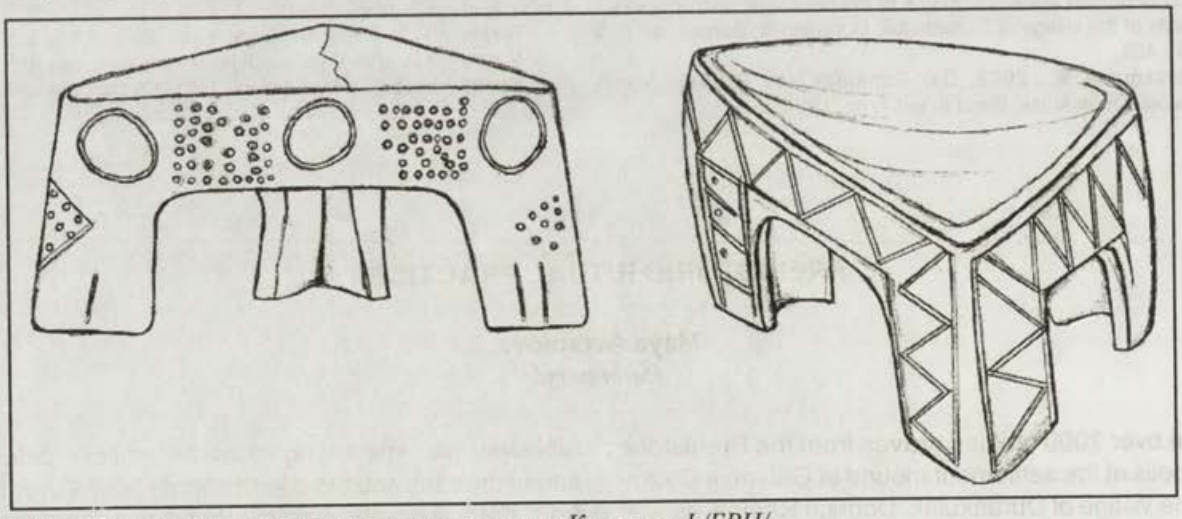
The over 2000 studied graves from the Prehistoric necropolis at the settlement mound of Golemya Ostrov near the village of Durankulak, Dobrich Region, as well as the already published results, present a stable basis for analysis and interpretation of different aspects of the life of the people that inhabited the Bulgarian lands during the late sixth – fifth millennia BC. The anthropological study of the skeletons that was performed by Prof. Dr. Jordanov and Mrs. Dimitrova established two interesting facts: an artificial deformation of the skull and the use of copper plates over teeth from the lower jaw. Namely these two facts are the subject of the additional interpretation in this paper. The comparison of the data with the remaining funeral offerings that were found in the respective graves gives us the reason to number the deceased among a class of higher social status: head of rich families (pater familias), or priests of the Great Mother Goddess.

НЯКОИ АСПЕКТИ НА КУЛТА КЪМ АСТРАЛНИТЕ БОЖЕСТВА В ПРАИСТОРИЧЕСКИТЕ КУЛТУРИ ОТ ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА И СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

ВЕНЦИСЛАВ ЦОНЕВ
(Велико Търново)

Повод за настоящата статия са забележителните открития на археологията в посочените райони през последните десетилетия и някои проблеми, свързани със семантиката и развитието на религиозно-философските идеи в изкуството от неолита и енеолита. Особен интерес сред изкуствоведите предизвикват намерените керамични предмети с култов характер - идолната пластика, стълбовете, масичките-олтари, ритуалните съдове и уникалната обредна сцена от Овчарово.[1]

Върховите достиженията на праистори-ческото изкуство през VII – IV хилядолетие пр.н.е. са резултат от бурното обществено-икономическо развитие на родовите общества в Предна Азия, Балканите и Северна Месопотамия, известно като "неолитната революция" на човешката цивилизация.[2] Появата на първите земеделско-скотовъдни общности стимулира формирането на религиозно-философски доктрини и богата култова практика. астрална троица стои в основата на всички древни религии по света, чак до появата на монотеизма и неговите най-съвършени степени - юдаизма, християнството и мюсюлманството. Ние ще анализираме художествения стил в изпълнението на посочените по-горе култови предмети, за да разкрием връзката с господстващата астрална идеология. Преди всичко ще се спрем върху една многобройна група от култовата керамика - намерените по басейна на река Янтра триъгълни масички-олтари, които са носители на богата знакова информация. Те са основен култов атрибут, защото се откриват още в еталонния пласт Караново I и са характерни в различни варианти за целия период на неолита и енеолита в България[3] /Обр. I/. До този момент нямаме ясна концепция в науката относно връзката между художествения стил на украсата и мястото им в религиозно-културната система. Според нас тези предмети в общ смисъл изобразяват съществуващия

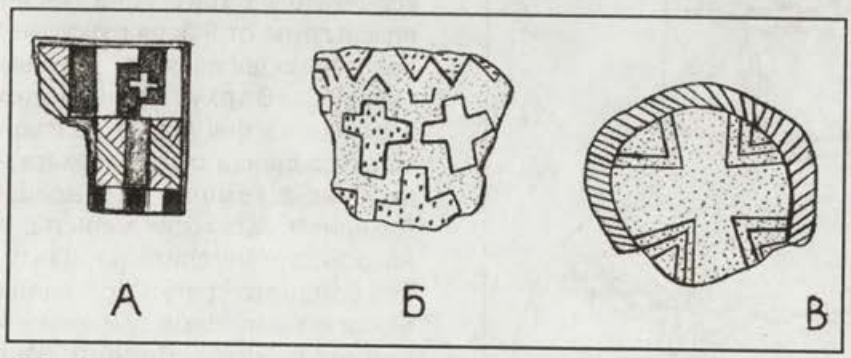
Обр. 1. *Триъгълни масички-олтари от култура Караново I /БРН/.*

Зависимостта на земеделеца от природните капризи го принуждава постоянно да търси закрилата на божествата, които имат вече ясни символни модели и специфични цифрови кодове. Осигуряването на плодородието се превръща в първостепенна обществена грижа - топлината, светлината и валежите идват като небесни дарове, за които трябва да се принасят жертви. Оформящото се ново религиозно съзнание инициира усложнена култова система, свързана със Земята-майка и трите основни светила - Слънцето, Луната и Венера. Почитта към тази митологичен модел на битието и Космоса. Триъгълната масичка символизира лоното на богинята-майка /Гея/, пораждаща световния живот, като резултат от взаимодействието с небесните сили. Украсата обикновено се нанася върху лицевите части на бордюра и по опорните крачета. Тя се състои най-често от врязани или рисувани меандровидни, спираловидни, стълбовидни, шахматни, мрежовидни и косолинеарни мотиви[4]. Съществуват и комбинации между отделните видове, но като правило вдлъбнатата част на триъгълната форма е без украса. Особено място в

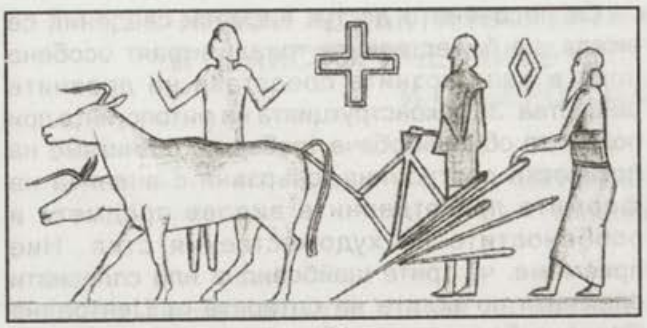
ареала на разпространение на масичките заема Централна Северна България с обектите в Самоводене, Качица и Хотница.[5] При образците тук от средния неолит и преходния период към късен неолит се забелязва промяна в оформлението на ъглите по коритцето, върху които се появяват кръгли шайбовидни или сплеснати израстъци, често украсени със стъпаловидни и меандровидни фигури. Редно е да се запитаме, какво символизират тези уширения в космическия модел? Вече споменахме, че триъгълната масичка отговоря на представата за Земята-майка, в чест на която са извършвани обредни действия. На определени дни в края на зимата и през пролетта жреците са отправяли молитви за плодородие и са осъществявали ритуални възлияния, вероятно с дъждовна вода. Чрез посредничеството на жреческото съсловие земята е влизала в символичен брак с небето. Актът на тази сексуална връзка е бил демонстриран върху коритото на масичката-олтар. Идеята за пътя на живота е фиксирана в писмените паметници на първите държави от робовладелски тип. В техните митологични системи течащите води маркират "първия миг" от Сътворението, превръщайки се в устойчив архитип. Например най-старата египетска традиция от Хелиопол сочи Атум /Слънцето с три лица - състояния/ за Демиург, който застава на първичния връх и със слюнка или сперма "зачева" двойката Шу /въздух/ и присъщата му спътница Тефнут /влага/.[6] В Тива се ражда идеята за по-късната триада, съставена от Птах /бог сътворител/, жена му Сехмет и детето Нефертум.

В Месопотамия картината на Сътворението започва от безименните "първични води", които се разделят и формират първите божествени субекти - Апсу и Тиамат, родоначалници на поколения богове.[7] Сред тези божества се открояват Ану /господар на небето/, Енлил - на въздуха и земята и Еа - на водите. Посочената триада има възлово значение в генеалогията, отправката към шумерите не е случайна - според една научна теория те някога придошли от района на Балканите.[8]

От посочените до тук писмени сведения се вижда, че божествените триади играят особена роля в религиозните представи на древните общества. За реконструкцията на митологията при родовите общини обаче трябва да разчитаме на логически построения, свързани с анализа на формите при отделните видове предмети и особеностите на художествения стил. Ние приемаме, че трите шайбовидни или сплеснати елементи по ъглите на олтарите от Централна Северна България изобразяват обожествените планети от астралната троица. Тази теза се потвърждава от украсата, появяваща се върху тях. Например върху шайба към култова масичка от Хотница[9] забелязваме украса от стъпаловидни набодени ленти, символизиращи Слънцето с неговия основен код - цифрата 12 и Луната, с нейния код 8. Цифровите кодове на светилата са свързани с броя на месеците в календарната година и броя на последователните малки фази при Луната. Зад лентата на Луната прозира и присъствието на "дъщерята" Венера, защото тя има същия брой фазови промени, както Луната. Освен това върху опорните крачета е поставен за украса в три отделни ленти зигзаговиден мотив. Всяка набодена лента представя пътя на отделно светило от триадата и неговата светлина. Няма съмнение, че украсата върху олтарите от преходния етап към късен неолит в Самоводене, съставена от меандри, спирали, зиг-заги има астрален смисъл,[10] но е трудно да се свърже отделния тип украса с определена планета. При наличието на допълнителни мотиви в украсата, идентификацията на дадена планета е сигурна. Например върху фрагмент на олтар от прехода към среден неолит се забелязва в негатив изображение на равнораменен кръст,[11] подобни кръстове виждаме като украса върху съдове от прехода към енеолит в Хотница[12] /обр. II/. Върху една глинена плочка от Южна Месопотамия, изобразяваща сеитба, над сеячите се забелязват две фигури - кръст и ромбоид с двоен контур[13] /обр. III/. Знаем, че изображението на равнораменен кръст се

Обр. 2. *Астрални орнаменти: А – ъгъл от масичка в Самоводене; Б – фрагмент от съд с два кръста, фиксиращи фазите пълнолуние и новолуние, В – орнамент с кръст, символ на календарната седмица /Хотница/.*

Обр. 3. Глинена плочка от Месопотамия със сцена на сеитба, Старовавилонско царство.

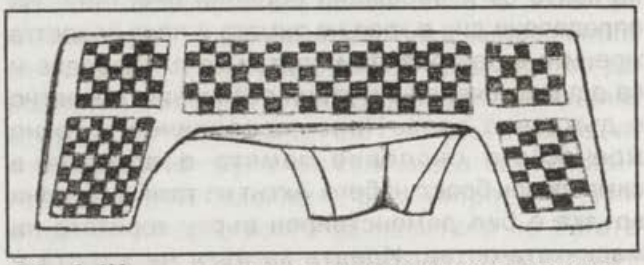
свързва обикновено със слънцето, но дали това е така през неолитната епоха? Кръстът от Самоводене е врязан върху тъмен фон с формата на полусвастика, което в символичен план дава представа за Слънцето и кръговрата на денонощието. Развитието на тази идея откриваме при украсата на антропоморфната делва от култура Сава /ранен енеолит, обр. IV/.[14] Върху нейното тяло и капаче се вижда по един кръст, запълнен с шахматен орнамент. Според нас шахматният орнамент представя идеята за движението на времето - белите квадрати са ден, а черните нощ. Наличието на два кръста е свързано с календара. Кръстовидната форма с четирите си елемента се тълкува като обобщен символ на четирите сезона, но в граничните дни между тях Слънцето заема характерни точки спрямо хоризонта и меридиана, поради което се формира и втори условен кръст. Същият е представен самостоятелно върху капачето на съда.

От друга страна обаче древните през неолита

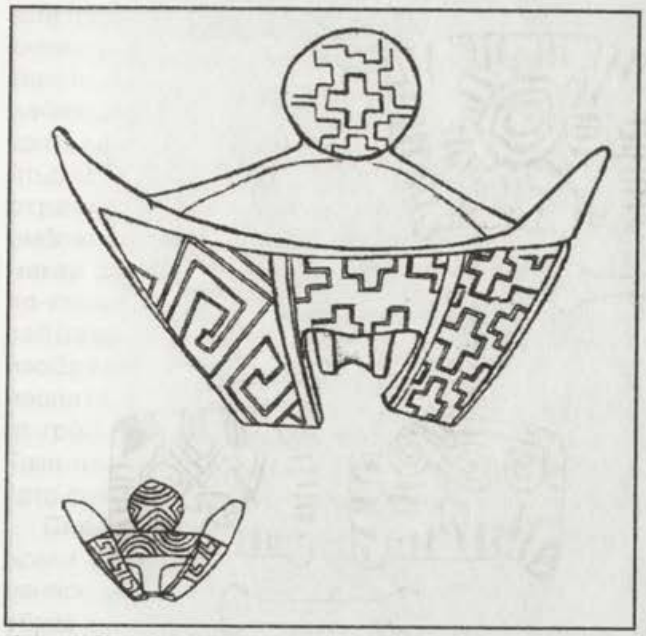
Обр. 4. Антропоморфна делва от култура Сава, ранен енеолит.

са използвали предимно лунните календари, които са били приравнявани към слънчевите. Шахматната система за изобразяване на денонощието отчетливо се забелязва и при култовата масичка от Казанлък /култура Веселиново, обр. V/.[15] В отделните шахматни правоъгълници са кодирани календарни реалности като дните в един сезон, вариантите на лунарния месец, половин месец, цикъл от 18 дни /до края на пълнолуние/. Освен това най-малкото правоъгълниче представя цифрата 10, която вероятно

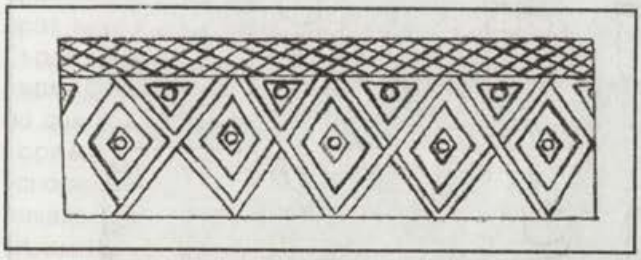
Обр. 5. Шахматен мотив върху масичка от култура Веселиново /БРН-с/.

отразява отношението на пръстите от двете ръце към месечните фази. От тази символика се извлича и значението на цифрата 5, още в древността чрез пръстите на ръката е символизирана Луната - малкият отговаря на "млада Луна", безименният - на първа четвърт, средният - пълнолуние, показалецът - "нащърбена месечина", палецът - сърповидна фаза на "стара Луна". Цифрата 5 има още две значения - тя маркира началото на петата малка фаза, свързана с лунните празници на ден 15-ти в митологиите,[16] освен това показва броя на дните, които се добавят, за да се изравни лунната синодическа година със слънчевата. Съществуват и други доказателства за връзката на украсата с лунарната същност, например върху едно от крачетата на триъгълна масичка в Хотница се вижда група от 5 броя кръстове,[17] което отново ни напомня за добавъчните дни към лунния календар /обр.VI/. Върху срещуположното краче е изобразена фигура на разгърнат кос меандър, който се среща още в епохата на ранния неолит, особено в комплекса Градешница - Слатино - Дикилиташ. От косия меандър тръгва и фигурата на ромба с неговите варианти,[18] сещаме се за ромбоидната фигура от сцената на сеитба от Месопотамия. Няма съмнение, че това е Луната и нейното дете - Венера /Ищар/. Ромбове в българските земи се срещат като елемент на украсата още при образците от култура Чавдар /до Кремиковци/. Върху един лалевиден съд /обр. VII/ са очертани околовръстно редица ромбове с двоен контур и точка в средата.[19] Около ромбовете е представена зигзаговидна лента, която символизира идеята за фазовите промени и лунната орбита, описваща възли в пространството. Декорацията тук ясно сочи връзката с Луната, но

Обр. 6. Култови масички от Хотница, късен неолит.

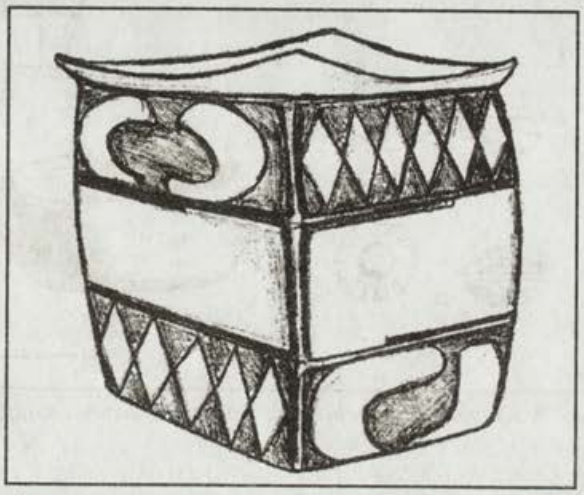
това не е достатъчно. Знаем, че Венера има същите фази като обожествената си "майка". Вписаният ромб с точка трябва да се тълкува като образ на дъщерята, скрита в утробата на Луната. Това личи в торса на богинята, врязан върху обратната страна на известното съдче от Градешница, свързан с фазата пълнолуние. В завършен вид символиката на ромба отразява най-

Обр. 7. Украса от ромбоиди, триъгълници и зигзаговидна лента от лалевиден съд, култура Чавдар /БНР/.

често календарната реалност ден, така е при няколко ритуални съда, намерени в погребения от енеолитния некропол край Дуранкулак. Тук виждаме поредици от ромбове, представящи дните на пълнолунието или характерния код с цифрата 5 /обр. VIII/. Той обаче не е единствения символичен знак за обозначаване на планетата Венера или звездите, това ясно се вижда при култовата сцена от Овчарово, която също се нуждае от допълнително уточнение. Коментарът ще започнем с трите плоски олтара, защото трябва да изчистим въпроса за тяхната митологична образност. На времето беше изказано мнение, че най-големият от тези олтари може да приемем като "символ на селището"[20] /обр. IX/. За нас е по-важно да посочим този олтар като символ на Слънцето, мъжкото начало в астралната троица. Дискът с излизащите от него лъчи е безспорен соларен символ. Двата срещуположни стреловидни знака на гърба, представени с троен контур, също демонстрират мощта на огненото светило. Те са и знак за движение, показват възхода на изгрева и спускането при залез. Тези моменти са повод за митологични конструкции, примери отново ни дават Месопотамия и Египет.[21] Колкото до 40-те чертички в украсата, трябва да подчертаем, че те отговарят на 1/9 от лунарната година и вероятно са свързани с определен празник.

Вторият олтар, имащ заострено било, действително е посветен на Луната, но по няколко причини. Първо, формата на плочката има 5 върха /ъгъла/, което автоматично ни насочва към кода на месечината. Представеният диск от двете страни на плочката няма изходящи лъчи, което говори за огледалното отражение на планетата. Има обаче още една особеност при диска от едната страна - вижда се двоен стреловиден знак, поставен до самата Луна. Това означение също не е случайно, то ни подсеща за "дъщерята" Венера. В това ще се убедим окончателно при огледа на третата плочка, която е най-сложна, защото съдържа повече символи. Този олтар е апотеоз на астралната троица и за нас не е трудно да посочим персонажите. От едната страна виждаме двойна "S"-овидна спирала, която символизира неразривната връзка между майката и дъщерята. До тях с по-дебела линия е показана орбитата на Слънцето, която преминава в ъгловата спирала. Нанесените от тази страна чертици отговарят вероятно на дните в лунарния синодически месец. От другата страна виждаме три централни фигури, от които първата отговаря на Венера, средната - на Слънцето, а третата представя образа на Луната. Най-натоварена е тази трета фигура, изобразяваща на пръв поглед неправилен диск с точка в средата, неговата окръжност обаче има зооморфни черти, наподобяващи глава на крава или бик в профил. Много добре се забелязват рогата и лявото ухо. Колкото до излизащата "змия

Обр. 8. Подставка от погребение №325 в, Дуран-Дуранкулак, култура Хаманджия IV.

Обр. 9. *Културната сцена от късния халколит Овчарово /По Х. Тодорова/.*

или светкавица", смятаме че става дума за схематично представен крак и опашка, маркиращи тялото на животното. Тази рисунка е резултат от наблюдение върху специфичната лунна сянка, която започва да се откроява ясно върху сърпа при "първа четвърт." В появата на бика няма нищо странно, рогатите същества са характерна емблема на лунните божества в целия Стар свят, макар да получават широко разпространение на по-късен етап от човешкото развитие.[22] Да не забравяме за многобройните зооморфни изображения върху културната керамика през неолита и 30-те златни апликации с рогати глави от гроб № 36 в енеолитния некропол при Варна. Тази пластини можем да приемем без съмнение като символ на дните в един лунон.[23]

Следващата ни задача е да идентифицираме всеки един от четирите глинени идоли, според нанесената върху тях знакова украса. Те не са само образ на обикновени жрици, в поза на адорация при ритуал. Ще ги разгледаме по посочената от Х. Тодорова номерация в труда за Овчарово.[24] Прави впечатление разликата в големината на фигурите, формата на ръцете и главите, също вида на мотивите в украсата. Възникват и други въпроси, например защо идолите са точно 4 и каква е връзката им с предметите от ритуалната сцена? Нека да разгледаме идола под № 6, при който има най-малко украса. Забелязваме, че главата е сравнително добре оформена и се слива с мощен врат, който е характерен за мъжко телосложение. Гърдите са плоски и почти без украса, мотивите върху бедрата и таза са пестеливи - показани са по две спирали с различен ход. Освен това върху корема и гърба виждаме нанесени по три успоредни линии, краката са обути в ботуши. Няма никакво съмнение за нас, че идолът представя мъжкото начало в астралната триада - Слънцето, което изгрява и залязва всеки ден. Сещаме се за тройния стреловиден знак от плоския олтар, тук отново срещаме числовия код на светилото, но под формата на три водоравни линии. Като соларен символ тълкуваме също намереният в близкото селище Поляница голям идол, обут с ботуши, белязан с три широки ленти по бедрата и носещ характерните спирали.[25]

При идола с № 7 прави впечатление силната стеатопигия, многобройните тънки меандри в украсата по бедрата и таза, полетата с черти по гърдите, плоското било на главата в профил, символите върху лявото рамо. Тази фигура е идеализиран образ на Земята-майка, лоното на биосферата. Сложните линии по дебелите части наподобяват разорани ниви, гърдите вероятно символизират водоизточниците.

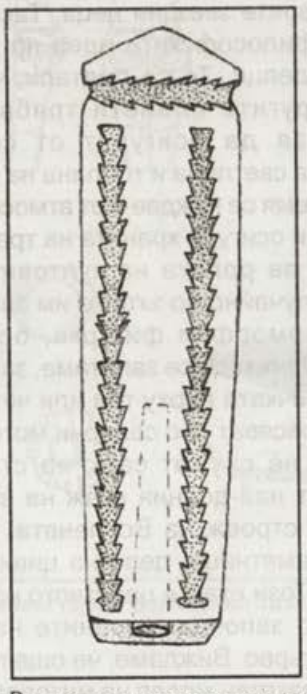
Идолът под № 5 носи всички характерни белези на лунното божество. Двете ръце са оформени като рогове, главата е силно заострена, наподобява лъч, върху бедрата виждаме двете най-важни в култов план фази - "пълна Луна" и "умираща Луна", по лицевата част на бюста са нанесени черти, маркиращи малките фази, на гърба картината е по-сложна – показва модел на лунен календар с фазите, първите 7 дни на "младата" Луна заемат най-горната линия.

В идол № 4 можем лесно да разпознаем астралната дъщеря Венера - украсата по бедрата, корема и таза наподобява лунната, но има по-тънка линия, височината на фигурата е най-ниска от всички.

След като определихме същността на идолната пластика, остава да разгадаем вложената митологична идея в сцената. Забелязваме, че идолите са само 4, а столчетата в трапезарията наброяват 8, различаващи се по големината си. Кои са останалите сътрапезници и защо ги няма? Знаем за широко разпространената почит през Античността към Седемте планети и ето как се натъкваме на нейните корени. Уникалното в сцената от Овчарово е присъствието на Земята като член на планетното семейство. Липсата на някои от планетите се обяснява с вероятния сценарий, който ще реконструираме в следния вид: майката Земя и астралната троица заемат централните места в предстоящото ритуално угощение и чрез звуците на ударните инструменти канят останалите гости - Меркурий, Марс, Юпитер и Сатурн. Планетата Уран не се включва в броя на планетното семейство чак до 1781 г., когато Уилям Хершел я забелязва с телескопа си, Нептун и Плутон са открити още по-късно.

Прави впечатление, че съдовете с храната имат кръгла форма и върху капаците им стоят стилизирани изображения на трите планети от първичната троица, Земята-майка е приготвила ястията за своите звездни деца. Така стигаме до религиозно-философските идеи на древните ни предци-земеделци. Те са смятали, че звездната троица и другите планети трябва да бъдат "хранени", за да осигурят от своя страна необходимата светлина и топлина на биосферата. Но майката Земя се нуждае и от атмосферна влага, за да зачене и осигури храната на трапезата, вече споменахме за ролята на култовите масички-олтари. Не случайно по ъглите им започват да се появяват зооморфни фигурки, особено през енеолита.[26] Можем да се запитаме, защо древните поставят масичката върху три или четири крачета и често ги украсяват със соларни мотиви? Според нас краката не служат само за стабилност, а символизират най-долния етаж на вертикалната структура от строеж на Вселената, известна от културните паметници, дело на цивилизациите в Стария свят. Този етаж е царството на хтоничните сили, от него започват корените на митичното Космическо дърво. Виждаме, че още през неолита съществува макетен модел на митологичните идеи и знанията за Космоса. Древните индоевропейци

си задавали логичния въпрос - върху какво се крепи земната утроба или твърд, нима тя може да виси в пространството? Идеята за стълбовете придобива ясни измерения в този период, когато първобитните започват да строят жилищата си на открит терен, осмисляйки значението на коловете и гредите като опорен елемент. Постепенно стигаме до култа към свещените стълбове,[27] които са обобщен модел на Космическото дърво, една от великите абстракции в историята на религиите. За света на идеите няма географски граници и трябва да подчертаем, че доктрината за астралната троица е неделима част от сложния митологичен модел на това дърво, в който масичката отговаря на средния етаж или обитаемата среда, ствола на "растението". Сплеснатите овални и кръгови израстъци по масичките от Централна Северна България символизират в общ смисъл небето, най-горния етаж от вертикалната структура. Трите ярки светила от астралната троица са "златните" ябълки на Хесперидите или абстрактното Космическо дърво. Те осигуряват живота в биосферата чрез топлината и светлината си, формират календарните цикли, пряко свързани с трудовата дейност. В този смисъл ще се спрем на още един предмет от Овчарово - култовия глинен стълб /обр. X/, открит в 12 жилищен хоризонт.[28] Неговият двускатен покрив с остър връх символизира небето, а върху назъбената хоризонтална лента от бяла паста около основата на фронтона забелязваме 15 връхчета. Според нас те представят цикъла от 15 дни в лунния календар. От основата на стълба във вертикална посока се издигат две други ленти с периферия, оформена от подобни назъбени връхчета. Двете фигури съдържат общо 96-102 броя такива зигзаговидни елементи, които също отговарят на цикли от поредни дни, свързани с особеностите на календарите при астралната троица. Знаем, че в древността продължителността на венерианската синодична година е изчислена на 576 дни, а посочените 96 дни върху двете ленти се равняват на 1/6 от тази година или на 1/4 от лунната високосна година /383,89 дни/. Последната е по-дълга от слънчевата с 18, 89 дена, а при високосна слънчева година - със 17,89 дни. За да се съчетаят несъвместимите в рамките на една слънчева година цикли, е необходимо от време на време в поредицата от обикновени лунни години да се вмъква по един високосен лунен месец.[29] На тази основа почива и българският народен календар, в който е отразена календарната особеност на лунната година чрез празничния цикъл през февруари-март. Понеже върху глинения стълб дните нарастват във вертикална посока, подобно на листенца към клонка, със сигурност тази символика отразява сезони на активен растеж и полска работа - пролетта или лятото. Например разликата от 3 дни между астрономическото лято по слънчевия календар и посочените 96 по венерианския отразяват приблизителното изоставане на лунния годишен календар към 22 септември. Приемаме това отчитане на дните по стълба да е свързано с важните земеделски празници в чест на плодородието и вегетацията. Косвено доказателство е наличието на допълнителни знаци като нанесените по средата на първата лента две странични малки зъбчета, предупреждаващи за идването на 22-ри ден. Изводът е, че глиненият стълб изпълнява ролята на земеделски календар, което вероятно се съчетава с култовото преклонение пред астралната троица чрез ритуални действия. Пълната синхронизация на календарните системи според този модел настъпва примерно след 4-та лунарна или слънчева година, по схемата 360 + 24 или 365 + 19. При корекция на непроменен лунарен календар се прибавят около 40 дни. Фактически оригиналният календар от Овчарово трябва да бъде отнесен към тези от II тип според приетата класификация,[30] но той може да маркира само един сезон по лунния или слънчевия годишен цикъл. Като далечен отзвук от праисторическата календарна практика можем да приемем празниците в християнски календар около лятното слънцестоене. Например на 24 юни източноправославната църква отбелязва спомена за рождението на Йоан Предтеча. В хронологичен план по лунния календар към този ден завършва първата половина на годината. Развитие на календарни идеи се открива и при някои керамични образци от Хотница.[31] Върху една паница от късноенеолитния обект селищна могила там имаме украса със соларен характер, зад която се крие модел на венерианско сидеричен календар.

Обр. 10. *Рисувана украса върху глинен стълб от Овчарово, късен халколит /II фаза/.*

Очертаните осем снопа от по четири радиални лъчи отговарят на 32 седмици, съдържащи 224 дни. При липсата на телескопи този резултат на древните е доста точен, защото средната продължителност дава 225 дни.

Посочените в статията видове култова керамика далеч не изчерпват въпроса за развитието на митологичното мислене и мирогледа при ранните земеделски общества в българските земи, но няма съмнение, че са сред важните жалони на протоцивилизацията от Балканите, най-ранната върху територията на континента Европа.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тодорова, Х.** Енеолитната култова сцена от Овчарово. - МПК, 1973, кн. 4, с. 5-8; **Станев, П.** Резултати и перспективи на праисторическите изследвания във Великотърновски регион - ИИМВТ, VI, 1991, с. 99-107; Неолитната селищна могила - резултати от досегашните проучвания. - ИИМВТ, XII, 1997, с. 38-70; **Илчева, В.** Глинена идолна пластика от праисторическото селище Хотница - Водопада. - ИИМВТ, VII, 1992, с. 127-133.

[2] **Георгиев, В.И.** Днешното състояние на Тракологията. - Археология, 1972, 4, с. 1-2; Фол, Ал. История на българските земи в древността. I част, С., 1981, с.27,28,37,47; Меллард, Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М., 1982 /перевод с английского/.

[3] **Георгиев, Г. Ил.** Проучвания на културата на селищните могили. -Археология, кн. 3, 1964, с. 62; **Тодорова, Х., М.** Аврамова. Праисторическото изкуство в България, С., 1982, с. 19,23; **Станев, П.** Археологически данни за духовния живот през неолита в басейна на р. Янтра. - ГМСБ, XIV, 1988, с. 6,7,13.

[4] **Тодорова, Х., И. Вайсов.** Новокаменната епоха в България, С., 1993, с. 215; **Станев, П.** Археологически данни за духовния... с. 14.

[5] **Тодорова, Х., И. Вайсов.** Цит. съч., с. 219.

[6] **Григориев, Вл.** Митовете по света, С., 1998, с. 29-30.

[7] **Григориев, Вл.** Цит. съч., с. 50-51; **Личковска, К., К. Шажинска.** Митология на Месопотамия, С., 1984, с. 5-169.

[8] **Жиров, Н.Ф.** Не был ли прародиной древных шумеров север Балканского полуострова? – Знание-сила, 1971, №1.

[9] **Тодорова, Х., И. Вайсов.** Цит. съч., с. 216, рис. 208:4.

[10] **Станев, П.** Цит. съч., с. 14.

[11] **Пак там**, с. 17.

[12] **Еленски, Н.** Материали от прехода от късния неолит към ранния енеолит, произхождащи от землището на с. Хотница, Великотърновско.- ИИМВТ, XIII, 1998, с. 62, таб. IV – обр. 7,10.

[13] **Коровкин, Ф.П.** История древнего мира. М., 1974, с. 64.

[14] **Тодорова, Х., М.** Аврамова. Цит. съч., с. 43, ил. 19.

[15] **Тодорова, Х., И. Вайсов.** Цит. съч., с. 217, рис. 212.

[16] **Ватев, Й.** Книга на мъртвите на древните египтяни, С., 1982 /превод от френски/, с. 118.

[17] **Тодорова, Х., И. Вайсов**, Цит. съч., с. 216, рис. 208:5.

[18] **Пак там**, с. 231.

[19] **Тодорова, Х., М. Аврамова**. Цит. съч., с. 14.

[20] **Тодорова, Х., В. Василев и др.** Овчарово. – РП, IX, 1983, с. 91, таб. 89 : 1-3.

[21] **Личковска, К., К. Шажинска.** Цит. съч., таб. 61; Ватев, Й. Цит. съч., с. 48,55,77,78,86,95,96,98,101,110,111.

[22] **Липицкая, Я., М. Марциняк.** Мифология Древнего Египта. М., 1983, с. 95, 167, 184, 189; Церен, Е. Библейские холмы, М., 1986, с. 142, 162, 163, 355, 362, 386; **Илчева, В.** Цит. съч. С .132.

[23] **Иванов, И.С.** Съкровищата на Варненския енеолитен некропол. С., 1978, с. 8, 17, 94.

[24] **Тодорова, Х., В. Василев.** Цит. съч., с. 91, таб. 89:4-7.

[25] **Тодорова, Х.** Уникална находка на идол от новокаменната епоха от Поляница, Търговищко. – Векове, 6, 1973, с. 72-74.

[26] Каталог на изложбата "Праисторическото изкуство в нашите земи". С., 1975, с. 4, таб. VIII – 4; Фол, Ал., В. Гюзелев и др. Кратка история на България. С., 1983, таб. 2.

[27] **Тодорова, Х.** Энеолит Болгарии. С.,1980, с. 28.

[28] **Тодорова, Х., В. Василев и др.** Цит. съч., с. 93, таб. 94:9.

[29] **Попова, А.** Кучето и мечката в българската митология. – Векове, 5, 1987, с. 29, 32, 34.

[30] **Бикерман, Э.** Хронология древнего мира. М., 1975, с. 18.

[31] **Илчева, В.** Хотница, част. I – Праистория, ПАН-ВТ, 2002, ст. 158, таб. 40, обр. 1.

CERTAIN ASPECTS OF THE CULT OF ASTRALDEITIES IN THE PREHESTORIC CULTURES OFCENTRAL-NORTHERN AND SOUTH-EASTERNBULGARIA

Ventsislav Tsonev

/Summary/

The remarkable archeological findings in the above regions raise a number of controversial questions related to the semantics of the decorations of the artifacts and the development of the religious and philosophical ideas of the Neolithic and Eneolithic period.

A particular interest among the art specialists is aroused by the idolatrous ceramics – the idol – worshiping plastic art objects, the table-altars, the ceremonial vessels, the pillars and the unique ceremonial scene in Ovcharovo.

The analysis of the decoration elements and the ceramic forms builds up the thesis about the leading role of the cult of astral deities.

A major emphasis is placed on the basic concepts about the cosmogony and development of the calendar ideas, related to the discovery achievements of the paleoastronomy.

МОЩИ НА ХЕРОИ

ВАЛЕРИЯ ФОЛ

(София)

В резултат на промените в елинското общество след 10 в. пр.Хр. възниква култът към героите. С него се заражда и почитта към реликви и мощи на митични и епически персонажи, както и на героизирани исторически личности. Респектът към старините от микенския период, величието на героите от Омировите поеми и необходимостта от утвърждаване на политическата и религиозната власт на новата върхушка довежда до съзнателното търсене на реликви и особено на кости, обявявани за останки на херои, които да покровителстват селища, райони и различни начинания.

Писмените извори дават сведения за типове херои. Едни са вярвани с божествен произход, други – като фаворити на боговете, появяват се героично-фолклорни, регионални, епоними, воини, царе, основатели на градове, лечители, гадатели. Както отбелязва Cf. Redfield в предговора си към първото издание на книгата на G. Nagy "The Best of the Achaeans. Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry" героите не са модели за подражание, но не могат да се игнорират, защото тяхната "special excellence is not integration but potency"[1]. Те са покровители, помощници в действия и дела, но могат да донесат и нещастия. Героите са славени с молитви, жертвоприношения, вотивни дарове, игри, състезания. Посвещавани са им свещени участици, жертвеници и храмове. Концепцията на героите в епическата традиция е различна от възгледа за тях през класическата епоха, докато по времето на Павзаний (2 в.) Елада е била осеяна с културни места на херои.[2]

Многобройните сведения за почитането на реликви и кости могат да се подредят в три основни групи. Към първата се отнасят сведения за случайно открити останки в древни некрополи и градежи главно от микенския период, които биват персонифицирани. Втората група обхваща данни за реликви и кости (фосилни останки) с известно местонахождение, които се пренасят от едно място на друго, за да бъдат славени. Третата група сведения разкрива целенасочено, съзнателно търсене и идентифициране на реликви и мощи, превърнати в обекти на почит.[3] Практиката да се търсят, откриват и почитат реликви и мощи на херои и да се освещават с тях територии на светилища и храмове е възприета и доразвита от християнството.[4]

Писмената традиция свързва имената на Резос, Орфей и Линос с тази практика. Сред сведенията за развит култ към херой в Тракия се откроява разказът за легендарния тракийски цар Резос[5], убит под стените на Троя.[6] Филостратът предава фолклорен наратив за героя Резос. Откъсът от Филострат гласи: γιγνώσκειν δὲ χρὴ καὶ τὰ τοῦ Θρᾳκὸς Ῥήσου· Ῥῆσος γάρ, ὃν ἐν Τροίᾳ Διομήδης ἀπέκτεινε, λέγεται οἰκεῖν τὴν Ῥοδόπην καὶ πολλὰ αὐτοῦ θαύματα ᾄδουσιν· ἱππότροφεῖν τε γὰρ φασιν αὐτὸν καὶ ὁπλιτεύειν καὶ θήρας ἄπτεσθαι. σημεῖον δὲ εἶναι τοῦ θηρᾶν τὸν ἥρω τὸ τοὺς σῦς τοὺς ἀγρίους καὶ τὰς δορκάδας καὶ ὁπόσα ἐν τῷ ὄρει θηρία φοιτᾶν πρὸς τὸν βωμὸν τοῦ Ῥήσου κατὰ δύο ἢ τρία θύεσθαί τε οὐδενὶ δεσμῷ ξυνεχόμενα καὶ παρέχειν τῇ μαχαίρᾳ ἑαυτά. λέγεται δὲ ὁ ἥρως οὗτος καὶ λοιμὸν ἐρύκειν τοῦ ὄρους, πολυανθρωποτάτη δὲ ἡ Ῥοδόπη καὶ πολλαὶ περὶ τὸ ἱερὸν αἱ κῶμαι

Според текста[7], героят Резос обитавал Родопите и вършел много чудеса, които били възпявани. Той отглеждал коне, бил въоръжен и се занимавал с лов. Доказателство за това му занимание било, че глиганите и сърните, пък и каквито животни има в планината, се отправяли на двойки или тройки при жертвеника на Резос, принасяли се в жертва, без да ги връзват, и сами се подлагали на ножа (на махайрата – б.м.). Героят отблъсквал чумата от гъсто населените Родопи и около светилището му имало много села.

В разказа на Филострат светилището е локализирано най-общо в Родопите. Посочва се, че планината е гъсто населена и че светилището е разположено в район с много села. С други думи, то е ситуирано извън населено място, но принадлежи на всички наоколо. Самото светилище представлява свещена територия с жертвеник, на който животните са посичани с махайра. Дивите животни са жертви, характерни за почитането на култ на героите и тези данни са потвърдени и археологически.[8]

Този къс фолклорен разказ е предхождан от драматизираната от Еврипид вяра в антроподемона Резос.[9] Още преди да бъде убит[10], Резос е назован δαίμων от вестителя, който съобщава за идването му под стените на Троя. Тракийският цар е застанал прав в своята колесница, теглена от тракийските коне. Шиите на по-белите от сняг коне, сравнени и с белоперестите лебеди, са впрегнати в златен ярем. На челата на конете са прикрепени бронзови апликации с изображение на Горгона, сравнена в стиховете с изображенията върху егидата на Атина. Щитът на Резос е златнообкован, многото звънчета, които висят по сбруята на коня и по ремъците на щита всяват ужас със звъна си.[11] Според Еврипид[12], отнасянето на трупа на Резос от майка му е "видение-чудо". Музата съобщава, че отнася сина си в пещера в богатата на сребро земя, в скалистия Пангей, където е пребивавал почитаният в мистериите Дионис. Там Резос, в статус на антроподемон, взиращ се в светлината, ще стане гадател на бога. Изключителността на Резос е преподчертана и с вярата, че ако конете му пият вода край Троя, то градът няма да бъде превзет.

Името на героя принадлежи на най-древния пласт на троянско-хелеспонтийската именна система. Образът му внушава жречески и пророчески функции,

присъщи на обобщената идея за орфически владетел на Микенска Тракия, който принадлежи на тракийския царски епос, елинизиран от и след Пизистратовите заселници в Пангейската област. Мястото, в което антроподемона Резос ще предава думите на Дионис (или на Орфей)[13] е пещерно светилище. Този образ е една от елинските персонификации на легендарна Тракия, която е възприемана и обредно съизживявана по местата на първите контакти между двата етноса. Фигурите на легендарна Тракия са митологически и литературно обработвани.[14]

С почитането на хероя Резос е свързано и основаването на колонията Амфиполис от атиняните. Според литературната традиция, колонистите, начело с Хагнон, успели да основат града в местността "Деветте пътя" (437 г. пр. Хр.), едва след като изпълнили оракула от Делфи да принесат костите на Резос от Троя и да ги погребат в родното му място.[15] Полиен съобщава, че пратените от Хагнон люде в Троя разровили гроба на хероя през нощта, взели костите и като ги положили в пурпурен плащ ги пренесли при Стримон. Там те били погребани край реката в пространство, което укрепили през трите нощи на примирието с траките.

Пренасянето на мощи на херои, нерядко по указание на оракул, и сакрализирането на територия чрез погребването и почитането им в нея се превръща в широко разпространена практика в култовете към херои. В случая, пренасяйки и препогребвайки костите на легендарния владетел на тези земи на територията на колонията, и, почитайки го като херой, атиняните идеологически обосновават правото си да я владеят. Още при основаването на града населението се състояло от колонисти и траки, към които по-късно, след превземането му от Бразидас в 424 г. пр. Хр., почитан като херой след смъртта му, се присъединяват спартанци и македони.[16] Макар че сведението на Филострат за култа и светилището на Резос в Родопите е по-късно, то принадлежи на фолклорна традиция, за което може да се предположи, че заставила атинските апойкисти да легитимират присъствието си при устието на Струма чрез пренасянето на мощите на хероя. По този начин те обредно се приобщават към вярата на околните траки и на траките в планината.

С почитането на кости се свързва и Орфей. Орфей е елинската назованост на наблюдаваната тракийска вяра-обредност с ценностна нормативност и мистериална алтернатива за Отвъд, персонификация на идеята за микенския тракийски цар – жрец – певец– Учител и прорицател. В достигналия чрез Ератостен до нас Есхилов фрагмент от "Басариди"[17] е описана орфическата обредност в чест на бог Хелиос на планински връх в планината Пангей. Орфей се събуждал през нощта и рано сутрин посрещал първи изгрева на слънцето – бог. Тази обредност разгневила Дионис и той изпратил басаридите, които разкъсали Орфей и разхвърляли частите на тялото му. Музите събрали разпръснатите части и ги погребали при града, наречен Лейбетра. Фрагментът е коментиран от гледна точка на устната орфическа вяра – обредност с внимание към скално-мегалитната среда, в която тя функционира.[18] Скално-мегалитната обредност в Тракия е пречупена през елинската идея за почитане на херой. Сведението, че частите на тялото са разпръснати, за да се събират наново, може да се погледне и от гледна точка на почитането на реликви и кости, приписвани на херои. Предадените от Павзаний[19] фолклорни разкази за урната на Орфей, поставена на колона на върха на планината и Дионисовото предсказание за гибелта на Лейбетра, ако костите на Орфей бъдат видяни от Хелиос[20] допълват картината на отдаването на почит към херой в скално-мегалитно светилище на връх.[21]

Ако погледнем текстовете за костите на Орфей от по-различен ъгъл, то ще видим, че са митологизирана обредност, в която действащите лица са два типа – легендарните басариди, т.е. участничките в Дионисова обредност, които разхвърлят частите на разтерзаното тяло на "учителя", и музите, които ги събират и погребват. Мощите на Резос са придобити чрез припознаване на гроб и пренасяне на кости (фосили?). В сведенията за Орфей би могло да се помисли за откриването на фосили, които са осмислени като части на разкъсаното тяло на певеца – учител. Тази възможност вече е предположена за почитането на фосилни реликти, свързани с името на Озирис и на други митични херои.[22]

Павзаний описва реален топос на вяра със скално-изсечена пещера и изображение на Линос в горичката на музите при реката Хеликон.[23] Разказът му е в контекста на митологията на музите и на поревностното отношение на траките към религията, които, според него, били във всичко по-даровити от македоните. Там, в горичката на музите се намира свещен извор на Агапина, която е дъщеря на Термес, река, която се влива в Хеликон. В скала е изрязано релефно изображение на кърмачката на музите Евфема (Добрата слава). Зад нея, в друга, неголяма скала с изображение на Линос, е изсечена и пещера. На това място, разказва Павзаний, всяка година жертвопринасят на музите и на хероя Линос. Според местната устна традиция, разказвана от периегета, този Линос бил син на музата Урания и на Амфимар, син на Посейдон. Линос заслужил голяма слава заради своята музика, с която превъзхождал всички свои съвременници и предшественици. Поради тази причина Аполон го убил, тъй като той се сравнявал с него в пеенето. След смъртта на Линос скръбта по него се разпространила навсякъде и достигнала дори до варварските страни. Така например, пише Павзаний, Линос бил възпят от египтяните в песен, в която на техния език е именуван Манерос. Що се отнася до елинските поети, то преди всичко Омир знаел, според Павзаний, че елините имат песен за страданията на Линос, тъй като говори, че на щита на Ахил, сред другите сцени, е изобразен и Хефест и момче – китаред, пеещ песен за Линос.

За костите на Линос, според Павзаний, претендират и тиванците. Те му разказали, че хероят бил погребан при тях. След поражението на елинските войски при Херонея от Филип, сина на Аминта, македонският цар, позовавайки се на видение, което му се появило на сън, взел и пренесъл костите на Линос в Македония. След това обаче, въз основа на други съновидения, Филип върнал костите на Линос в Тива. По думите на тиванците, могилните камъни от гроба му и всички други следи изчезнали с течение на времето.

Тиванците разказали също така на Павзаний, че след този Линос имало друг Линос, когото наричали син на Исмений. Херакъл, докато бил още момче, го убил докато се учел от него на музика. Павзаний казва обаче, че нито единият, нито другият са писали поеми, а ако са писали, то стиховете не са дошли до потомците.[24]

По-нататък разказът на Павзаний продължава с описание на статуите на музите, на Тамирис и на чутото за Орфей, който знаел как да се извършват тайнствата в чест на боговете, как човек да се пречисти от безбожни постъпки, как да се лекуват болести и как да се премахва гневът на боговете.[25]

Павзаний утвърждава, че Линос е живял преди Омир, т.е. отнася го към времето на микенската древност. Той говори за скално-изсечения хероон и скалните релефи, но не и за гроб на хероя в горичката на музите. Изповядването на култ към митичен херой – певец – учител в и край скално-изсечени пещери "сред варварите, бих уточнила – сред траките. Това се доказва от многобройните скално-изсечени паметници на територията на древна Тракия и доказва вече предположената интерпретация, че те са места за доктринална посветителна обредност.

Разгледаните по-горе сведения ни дават основание да мислим, че в някои скално-изсечени мегакомплекси с пещери, в и около подмогилни градежи, носещи характеристики на хероони, би могло да се очаква както откриването на пренесени там фосили, така и части от човешко тяло, вероятно припознати като мощи на почитан херой.

БЕЛЕЖКИ

[1] Nägy 1979: IX-XI.

[2] Вж. Втора глава от книгата на G. Nagy и специално параграфи 9 и 10, в които се анализират поетичните категории за хероя и представата за неговото безсмъртие.

[3] За култа към хероите в епоса вж. Nagy 1999; за археологическите резултати от проучванията на хероони в Елада вж. Antonaccio 1995 и Deoudi 1999, както и статиите в Hägg 1999.

[4] Bentley 1985 и специално p. 40-41.

[5] **Philostr.** Hercicus 3. 16-17 Kayser.

[6] Ср. **Hom.** Il.10. 203-525 Allen/Fuchs за убийството на Резос от Диомед и Одисей.

[7] Превод на Д. Дечев у Кацаров – Дечев 1949:383.

[8] Hägg 1998 и Themelis 1998: 186 с цит. лит.

[9] **Eur.** Rhes. 264-387 Murray.

[10] Нататък по анализа на изворовата база за Резос у Фол 1986: 80-81 и Фол 1991: 80-85.

[11] Фол В. 2001.

[12] **Eur.** Rhes. 882-972 Murray.

[13] За различните четения и версии чий прорицател е Резос вж. Фол 1991:84.

[14] Вж. Последно за вторичното митологизуване на Резос от Еврипид у Фол 2002: 39-40.

[15] **Polayen.** Strat. 6.53. Wölfflin-Melber по превода на Д. Дечев у Кацаров-Дечев 1949:346; За основаването на Амфиполис вж. **Thuc.** 4. 102-108 Hude по превода на Г. Кацаров и В. Бешевлиев у Кацаров-Дечев 1949:60-63.

[16] За смесеното население на града вж. Lazaridis 1997: 14-20.

[17] **Aesch.** Fr. 83=ИИТ I:87.

[18] Вж. Анализ на сведението у Фол 1991:193-198 с извори и лит. и Фол 2002:246-247 за "шаманския код" с кости.

[19] **Paus**. 9.30.4-12 Rocha-Pereira и бел.18 и 20.

[20] Фол 1991: 235-236 стига в анализа си на текста до заключението, че костите могат да бъдат видяни от Дионисово-Загреевия лик на бога, но не и от слънчевия, който би довело до катастрофа.

[21] За скалните светилища на връх и скално-изсечените пещери-светилища вж. Фол 2000 и Fol V. in Fol V.-Ovcharov 2002.

[22] Подробен анализ на фосилните находища и на възможността да се свържат с писмените извори за почитането на херои вж. Y Mayor 2000: 192-255.

[23] **Paus**.9.29.1-7 Rocha-Pereira.

[24] **Paus**.9.29.8-9 Rocha-Pereira.

[25] **Paus**.9.29.11 Rocha-Pereira.

ЛИТЕРАТУРА

ИИТ I –Извори за историята на ТРАКИЯ и Траките. Том I. 1981. Институт по тракология. БАН. София.

Кацаров, Г. – Дечев, Д. 1949. **Извори за старата история и география на Тракия и Македония.** БАН. София.

Фол, Ал. 1986. **Тракийският орфизъм.** Университетско издателство "Св. Кл. Охридски". София.

Фол, Ал. 1991. **Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей.** Университетско издателство "Св. Кл. Охридски". София.

Фол, Ал. 2002. **Тракийският Дионис. Книга трета: Назоваване и вяра.** НБУ. София.

Фол, В. 2001. Гласът на метала. – Българска етнология, год. XXVII, кн. 4: 5-9.

Фол, В. 2000 **Мегалитни и скално изсечени паметници в Древна Тракия.** Университетско издателство "Св. Кл. Охридски"& Demax.

ANTONACCIO, C. 1995. **An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece.** Rowman & Littlefield Publishersd. Lenham &. London.

BENTLEY J. 1985. **Restless Bones: The Stori of Relics.** Constable. London.

BERGQUIST, B. 1988. The archaeology of sacrifice: Minoan-Mycenaean versus Greek. In: HAGG, R., MARINATOS, N., NORDQUIST, G. C. (Eds.). 1988. **Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth. International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 26 – 29 June, 1986**. Swedish Institute at Athens Stockholm, 21-34.

BERGQUIST, B. 1998. Feasting of worshippers or Temple and sacrifice ? The case of Herakleion on Thasos. In: HAGG, R. 1998. **Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993.** Swedish Institute at Athens. Stockholm, 57-72.

DEOUDI, M. 1999. **Heroenkulte in homerischer Zeit.** BAR International Series 806. Oxford.

FOL, AL. 1993. **Der thrakische Dionysos. Erstes Buch: Zagreus.** Universitatsverlag "St. Kl. Ochridski". Sofia.

FOL. V. – OVCHAROV N. 2002. Perperek: Thracian Rock-cut Palace-Sanctuary. Preliminari Report. In: FOL, AL. (Ed.) **Proceeding of the Eighth International Congress of Thracology, Sofia-Yambol 25-29. September 2000, Vol. II,** International Foundation Europa Antiqua & Institute of Thracology. Sofia: 845-856. FOL. V. Part one: Topoi of Faith, 845-851, fig. 1-7.

HAGG, R. 1998. Osteology and Greek sacrifisial practice. In: HAGG, R. 1998 (Ed.).**Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993.** Swedish Institute at Athens. Stockholm, 49-56.

HAGG, R. (Ed.). 1999. **Ancient Greek Hero Cult. Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Goteborg University, 21-25 April 1995.** Swedish Institute at Athens Stockholm.

LAZARADIS, D. 1997. **Amphipolis.** Archaeologikal Receipts Fund. Athens.

MARINATOS, N. 1988. The imaginary of sacrifice: Minoan and Greek. In: HAGG, R., MARINATOS, N., NORDQUIST,G. C. (Eds.). 1988. **Early Greek Cult Practice. Proceedings of the Fifth International Symposium at the Swedish Institute at Atjhens, 26-29 June, 1986.** Swedish Institute at Athens. Stockholm, 9-20.

MAYOR, A. 2000. **The First Fossil Hunters. Paleontology in Greek and Roman Times.** Princeton University Press. Princeton – New Jersey.

NAGY, G. 1979; 1997 ²; 1999 (Revised edition). **The Best of the Achaens. Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry.** Johns Hopkins University Press. Baltimore.

OF= KERN, O. 1963.². **Orphicorum Fragmenta**. Berolini apud Weidmannos.

TEMELIS, P. G. 1998. The sanctuary of Demeter and the Dioscouri at Messene. In: HAGG, R. 1998 (Ed.). **Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence. Proceedings of the Fourth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 October 1993.** Swedish Institute at Athens. Stockholm, 157-186.

NICOPOLIS AD ISTRUM И НЕГОВАТА АГОРА ПРЕЗ КЪСНОРИМСКАТА ЕПОХА

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА
(Велико Търново)

От втората половина на III век започва важен период от историята на Долнодунавските и Източнобалканските земи. Той съвпада с икономическата и политическа криза, която обхваща цялата римска империя във всички области на нейния обществен живот.

След реформите на Диоклециан и Константин Велики от старите провинции Тракия и Долна Мизия възниква нов диоцез Тракия, който е част от Източната префектура. Диоцезът Тракия обхващал земите между р. Дунав от устието на р. Вит до Черноморския бряг на Константинопол (без самия град) и стигал до устието на р. Места. Той се подразделял на 6 провинции. Една от тях била провинция Долна (Втора) Мизия с главен град Марцианопол. В тази провинция влизал и Никополис с неговата територия (Велков 1959, 55-58 и цит. там лит.).

В последните десетилетия проучванията в Никополис ад Иструм бяха съсредоточени основно върху комплекса на *агората*, по-конкретно върху открития площад – *ареата*. Тук искам да отворя скоба и да отбележа, че за римския град проучвателите са възприели гръцката терминология както за институциите, така и за отделните длъжности на административните лица и обществените сгради и комплекси. Причините за това са две. Първо, макар че градът е основан в началото на II век от император Траян и градоустройствената му схема е принципно по римски образец, то много близки аналогии се долавят както в архитектурата, така и във всички останали аспекти на културното му развитие с някои от градовете в източната част на империята. Всички официални надписи, открити в града, са на старогръцки език. И втората причина е тази, че чрез многобройните публикации за историята и археологическите проучвания на града, които продължават повече от 100 години, историци, археолози, епиграфи и нумизмати използват гръцката терминология и тя вече се е наложила в научните среди. Тук, сред многобройните изследователи, не мога да не спомена имената на проф. Т. Иванов и на д-р А. Пуолтър, които имат най-голям принос в популяризирането на резултатите от археологическите проучвания в Никополис ад Иструм (Иванов, Иванов 1994; Poulter 1985).

Проучванията на *ареата* на *агората* се извършваха от българския екип, като в сектор 2 и 3 в продължение на пет години като супервайзери работиха Дейвид Фил и Питър Гест, като последният успя да проучи, документира и интерпретира отлично разкритията от разкопките в сектор 2. Така съвместната работа на двата екипа доведе до резултати, които основно промениха представата за архитектурния облик на създадения от Траян ранен град. Резултатите от този етап на проучване няма да бъдат обект на нашето изложение, но ние не можем да не отбележим този изключителен успех в резултат на проведените разкопки.

Едновременно с разкриването на останките от най-ранния строителен период на изграждане на Никополис ад Иструм една от основните задачи, която стоеше пред екипа, беше да проучи, документира и анализира и следващите строителни периоди от историята на града. В нашия доклад имаме за цел да представим в обобщен вид данните, които до момента има за историята на Никополис в периода след средата на III до средата на V век.

Писмени извори

Сведенията за Никополис ад Иструм на римските и гръцките автори отдавна са известни, преведени и анализирани от българските изследователи (ГИБИ I, II; ЛИБИ I). Те са включени, макар и бегло, и в монографичното изследване на д-р Пуолтър (Poulter 1995). Данните от тях са най-вече свързани с готските нашествия в средата на III век, но в няколко извора се споменава за Никополис и в следващите столетия.

Изворите са категорични, че градът не е превзет и не е пострадал от готските нашествия в 250 год. Според тях при Никополис ад Иструм след голяма битка са унищожени около 30 хиляди готи. Особено важни са данните, които дава Дексип, живял и творил по времето на императорите Валентиниан, Галиен, Клавдий II и Аврелиан, т.е. през третата четвърт на III век, между 253 и 275 година. Той разказва за писмо на император Деций до гражданите на Филипопол, в което за пример за подражание посочва Никополис (ГИБИ I, 2-3). В този извор градът е назован под името Nikopol. Тъй като градът е бил обсаждан дълго време, в резултат на това явно са пострадали както близките околности, така и по-далечните селища и вили. Така напр. резултатите от проучванията в Кастела от английския тим в периода 1995-2002 година дават следната картина: в секторите B, C, D, F, K и M има категорични доказателства за разрушения и след това построяването на нови сгради и

комплекси (Poulter 1995, p. XXX). Още едно сведение за втората половина на III век е важно – в *Historiae Augustae*, където са отразени събитията в балканските земи през III-IV век (ЛИБИ I, 68), според която по време на император Клавдий II върлува епидемия. Не е изключено тя да е поразила и част от населението на града. Възможно е по-богатите да са се оттеглили на по-сигурно защитени места за живот. Името на града се споменава под формата *Nicopolis*. Макар че *Tabula Peutingeriana* е изработена във втората половина на II или първата половина на III век, тя окончателно е редактирана в началото на IV век, по времето на император Диоклециан (ЛИБИ I). В нея са отбелязани разстоянията от града до Мелта, в западна посока, и Марцианопол - в източна. Тук градът е назован *Nicopolistro*.

По-многобройни са писмените сведения за Никополис, които имаме за времето от третата четвърт на IV век. На първо място това са данните на Амиан Марцелин (ЛИБИ I, 152-177), който пише своето съчинение във времето от 353 до 378 година. Той дава данни за обсадата на града от готите и техните укрепления през 378 година (ЛИБИ I, 176-177). Интересен момент в неговото съчинение е този, че когато разказва за създаването на римските провинции в края на I–началото на II век, той назовава града *Nicopolis*. Липсват всякакви други определения към името. Т.е. според нас той го нарича така, както е известен по времето, когато живее и твори авторът.

Йордан[illegible]с, който дава сведения най-вече за времето IV-VI век (съчинението му е завършено в 551 г.), отбелязва и за готските нашествия в средата на III век. Той пише, че градът е разположен при реката Ятрус и се нарича *Nicopolis*. Отново без определения и без връзка на името нито с реката Истър, нито с планината Хемус. Това сведение е важно, защото според нас то говори за твърде ограничената територия, която вече има градът, макар че авторът го нарича в средата на VI век "един много известен град". Другият важен момент от този извор са данните за готите на Улфила от последната четвърт на IV век, така наречените *малготи*, и че те живеят "и до днес", т. е. до 551 год. в Никополската област в полите на Хемимонт (ЛИБИ I, 341, 359).

Следващите писмени сведения за града са чак след първата четвърт на VI век. В Пътеводителя на Хиерокъл (ГИБИ II, 90), съставен между 1 август 527 и есента на 528 г., Никополис се споменава като един от 7-те града на провинция Мизия (не я наричат нито Втора, нито Долна). Името е изписано под формата Nikopolis. Между впрочем така е изписан и римският град Никополис ад Нестум – липсва втората част от името, уточняваща местоположение на града. Прокопий в съчинението си "За строежите", което обхваща времето и събитията от първата половина на VI век, споменава града сред тези, които са построени от император Юстиниан в Мизия, покрай реката Истър. Непосредствено след Никополис следва името на Зикидева. По-долу авторът изброява укрепените градове във вътрешността на Мизия и сред тях напр. са Абритус, Марцианопол и др. Този начин на представяне на градовете малко смущава. Мястото на Никополис трябва да е във втория списък. Каква е причината той да е включен в укрепленията по Дунава, можем само да предполагаме.

Последното писмено сведение за Никополис е във връзка с похода на византийския пълководец Коменциол в 598 г., при управлението на император Маврикий, срещу аварите (ГИБИ II, 345). Никополис се споменава заедно със Зикидева и Ятрус.

В една творба на неизвестен автор от края на VII век (ЛИБИ I, 393-395) липсва името на Никополис, докато тези на Нове, Марцианопол, Ятрус, Мелта и др. ги има. Тук откриваме и описание за реката Ятрус: "...през тия две Мизии текат твърде много реки, между които е и реката, наречена Ятрус". Явно реката е добре известна, но селище с името Никополис в близост до нея вече не съществува.

В няколко писмени извора името на града се споменава във връзка с църковни служители. С няколко думи искаме да се спрем на въпроса за степента на християнизация във Втора Мизия през IV-първата половина на V век. Общоизвестен е фактът, че с издаването на Миланския едикт през февруари 313 г. християнската религия е призната за равноправна на останалите религиозни култове по това време. От издаваните многобройни едикти все от този период става ясно, че християнството вече е държавна религия, докато другите култове са само толерирани. Едва по времето на Теодосий I (379-395) чрез Солунския едикт се налага официално християнската религия и се подлагат на осъждане всички останали култове. Именно за края на IV век е характерно, че се прави опит за успоредност между църковните и гражданските диоцези. Всеки град трябва да има свой епископ. Единственото изключение от това правило е Скития, където град Томи е единствен епископски център (Марков 1995, 10). През 380 г. се постановява забрана и посещение в езическите храмове, с Едикт от 392 г. в Империята се забраняват езическите култови практики, а постановление от 399 г. предвижда разрушаване на езическите храмове (Gaudement 1958, 650). Така става ясно, че въпреки многобройните санкции срещу езичниците, през целия IV век паганизмът е все още жив.

За ранно християнство в Никополис не може да се говори. Няма нито едно писмено сведение за мъченици, каквито има за Марцианопол, Нове, Дуросторум и много други (Марков 1995, 26-27).

За първи път за лице, свързано с християнската религия, макар и в нейния арианси вид, на територията на Никополис се споменава името на Улфила (311-381). Станал епископ още на 30- годишна възраст, през 376 г. той е този, който застава начело на делегацията, изпратена при Валенс от готите на Фритигерн, за да молят да се установят в границите на империята. Така освен като духовен, Улфила се изявява и като политически водач. От 376 до пролетта на 381 г., когато умира на събора в Константинопол, епископ Улфила се споменава в изворите още два пъти, все във връзка с църковни събори (ГИБИ I, 30-31). Следващ епископ на готите около Никополис е Селена (секретар на Улфила до смъртта му). Той играе важна роля при обсъждането на различни въпроси, свързани с арианството и името му се споменава и в още един извор от 384 г. Чак в 458 г., т.е. след хунските нашествия, в изворите се споменава за епископа на Никополис Марцел, който подписва синодално писмо до император Лъв (ГИБИ I, 48-49). Следващото сведение е от 518 г., 60 години по-късно, когато епископът на Никополис Амантий взема участие на Синода, в Константинопол (Марков 1995, 46).

Така, изхождайки от данните от изворите можем да твърдим, че едва след хунските нашествия и IV вселенски събор (451), когато са създадени епархиите с главен град и седалище на митрополит в Марцианопол, Никополис вече е епископски център. Такъв е той и в началото на VI век. В такъв случай естествено е да си зададем въпроса къде се е намирала епископската базилика и комплексът около нея. Според нас резултатите от проучванията на двете базилики в Кастела (Poulter 1995, 145-166) не дават отговор на този въпрос. Смятаме, че Голямата базилика не е изпълнявала функциите на епископска. Според направените геофизични проучвания няма данни за друга базилика в Кастела. Допускаме, че епископският комплекс е бил разположен върху руините на/около централната част на римския град. В този смисъл мислим, че след средата на V век животът в римския град не е прекъснал поне до 20-те години на VI в.

Епиграфски сведения

До настоящия момент са открити 138 надписа в Никополис ад Иструм и неговите некрополи. 1/6 от тях са на латински език, а всички останали на старогръцки. От всички тези надписи само 6 могат да бъдат датирани след средата на III век – един между 268-282 година, един 270/271, два от втората половина на III век и два от късен III-ранен IV век. От всички тях само един е надгробен – на лице, което случайно преминава през града със семейството си.

Тук трябва да отбележим и надписа от емпориум Дискодуратере, чрез който се разбира, че последният преминава от територията на Августа Траяна към тази на Никополис ад Иструм (IGBulg., II, 734). Той е датиран в 270/271 година, по времето на управлението на император Аврелиан.

В епиграфските паметници името на града е Nikopolis pros Istroh. Така със сигурност до 70-те години на III век се е наричал градът, но във всички изброени по-горе писмени извори той вече е само Nicopol, Nicopolis или Nicopolistro. Този факт показва намаляване на неговата територия и липса на всякаква връзка с реката Истър, каквато би могла да се приеме през времето на Северите (Велков 1986, 24-28).

Естествено възниква въпросът защо липсват епиграфски паметници от периода IV век. Според нас основните причини са две. Първата е тази, че след хунските нашествия в средата на V век каменен материал в голямо количество е бил необходим за поправка на разрушените сгради в Кастела и най-вече за укрепването му. По този начин са били използвани вероятно и голям брой епиграфски паметници, които са се намирали по повърхността. Втора важна причина е тази, че руините на Никополис са използвани дълго време, в продължение на векове, за строителен материал в околностите. Това започва още от средновековието, когато Търново става столица на Второто българско царство. Едва ли е случайност, че от *ареата* на *агората* и източните магазини произхождат 4 бр. средновековни монети, всички от края на XII-началото на XIII век, времето на династията на Комнините във Византия. А точно тогава, 1185-7 г., Търновград е провъзгласен за столица. Естествено е в новата средновековна крепост да започне усилена строителна дейност. Голяма част от материала явно произхожда от Никополис. През XIX-началото на XX век също е извършвано голямо ограбване на каменен материал. Освен за жилищни сгради, само искаме да споменем, че в основите на мост над р. Росица, в близост до Никополис, през 1899 г. са били вложени 2000 каменни блока от античния град (Билабел 1899, 176-178). Тези са според нас причините за оскъдните епиграфски паметници от късната античност.

Нумизматични данни

Тук обобщено ще се постараем да представим нумизматичния материал, открит на и около площадния комплекс по време на над 100 годишните проучвания на града.

След разкриването на ***улиците***, заграждащи *агората*, те многократно са почиствани. Монетите, които са откривани при тези почиствания, т.е. монетите, които са намерени във фугите между големите каменни блокове, според нас имат много голямо значение. Тук не става дума за случайно попаднал материал, а за такъв, който дава категорично доказателство за използването на уличната

мрежа около агората. Известни са ни 21 бр. монети. От тях само 1 бр. е от времето на Гордиан III (238-241), 8 бр. от IV век, 6 бр. от първата половина на V век и неопределени, от времето IV-първа половина на V век – 6 бр.

Монети са откривани и при почистването на някои от сградите на агората. На първо място това е ***одеонът***. От откритите 5 бр. монети разпределението е следното: 1 бр. от Юлия Меза (218-222), 2 бр. монети на Елена (361-363), 1 бр. монета на Хонорий (395-423) и 1 бр. монета, която е от IV век и е открита върху зид, т.е. в хоросан. Не можем да пропуснем и откритата колективна находка от 127 бр. медни монети, най-ранната от които е от 355-361, а най-късната – 425 г. (Дремсизова 1980, 13-25).

Колективна монетна находка е открита и в т.нар. ***сграда с пилони***, северно от *булевтериона*. Тя наброява 197 бр. монети, най-ранната от които е на Грациан (367-383), а най-късната на Лъв I (457-474). Тук веднага искам да отбележа, че находката е открита **над рушевините** на пилоните, т.е. след като сградата е престанала да съществува и трябва да я свържем с живота на агората във втората половина на V век. От същата сграда произхожда и монета, открита в хоросана и датирана от времето на Константин Велики. Тя е много важна, защото дава датата, от която по-рано сградата не би могла да бъде построена.

Преди началото на проучванията на българо-британския екип на ***ареата на агората*** в продължение на два сезона беше почистена цялата площ и отнет пласт от 0,20 м. Или с други думи, от повърхността произхождат 39 бр. монети, които се разпределят по следния начин: от I век – 2 бр.; от II-средата на III век – 7 бр.; от IV-първа половина на V – 14 бр.; не се четат - 4 бр.; от XI-XII век – 2 бр. Виждаме, че една голяма част от монетите са от IV-първа половина на V век. От времето след средата на III век най-ранната монета е на Клавдий II Готски (268-270), а най-късната на Теодосий II (408-450). Най-многобройни са монетите на Констанций II, Валентиниан и Валенс – 10 броя.

При проучването и почистването на ***канала***, преминаващ през централната част на *ареата*, са открити 115 бр. монети. Най-късните са на Теодосий II (425-435), на Валентиниан III (425-435) и 1 бр. на Авит (455-456).

При проучванията върху площта на *ареата* на *агората* са разкрити многобройни ***ями.*** Една част от тях са свързани с животни или изкореняване на дървета, втори с изземването на строителен материал, трети с проучванията в началото на XX век, когато последните са съсредоточени главно върху площта на *агората*. Тогава са били открити и голяма част от постаментите за статуи и възпоменателните надписи. Към ямите, които със сигурност могат да бъдат отнесени към времето, което ни интересува, можем да причислим само 4. Две са открити при проучванията в началото на 90-те години и две през 1997 г. под ръководството на П. Гест. Данни за последните проучвателят публикува и предлага своята интерпретация (Guest 1999, 38-51). Монетите, които са открити при проучванията, са следните:

Яма I – общо 9 бр. монети, всички от средата или третата четвърт на IV век. Най-късната е от 364-375 година.

Яма II – общо 9 бр. монети. Сред тях е една от Веспасиан, 1 бр. на Констанций II, 6 бр. Хонорий или Аркадий и 1 бр. Валентиниан III (425-455).

Яма III [0055] – от 11 открити монети са разчетени 6, като най-късната е от времето на Аркадий (395-408).

Яма IV [0085] – от открити 5 бр. монети 4 са разчетени, като най-късната също е от времето на Аркадий/Хонорий (395-408).

Така представеният нумизматичен материал дава възможност за анализ. Улиците около агората са били използвани до средата на V век. Функционирали са и двата входа – източният и южният. При ямите на агората и канала се наблюдават **три периода на запълване**. *Първият* свързваме с готските нашествия в 376 г. (яма I). Тогава явно разрушенията не са били много големи и са се наложили само някои преправки. *Вторият* период на запълване (ями III и IV) вероятно е свързан с хунските нашествия по времето на управление на Аркадий/Хонорий. Това са хуните на Улдин, които за кратко време през 405-408 г. нахлуват в диоцеза Тракия. От това време са открити няколко монетни съкровища, като едно от тях произхожда от съвременното село Самоводене, на около 15 км южно от Никополис (Аладжова 1995-1997, 82). Към това време отнасяме и колективната монетна находка от одеона. Според нас тогава последният престава да изпълнява функциите си. *Третият* етап на разрушения са свързани с големите хунски нашествия, започнали в 441 г. Най-страшното е хунското нападение през 447 г. Изворите съобщават, че над 100 града паднали в ръцете на хуните. Положението се усложнило от факта, че малко преди това било регистрирано опустошително земетресение, от което пострадали много крепости. Дали след земетресението или след хунските нашествия, но след средата на V век агората престава да изпълнява своите функции. Доказателство за това са материалите от яма II и пълнежът на канала. Те категорично доказват следи от опожаряване с материалите и монетите от средата на V век. В близост до Никополис са открити и две монетни съкровища, укрити по това време – при съвременните градове Габрово и Дряново (Аладжова 1995-97, 83).

След средата на V век животът на агората не прекъсва. Най-сигурното доказателство за това са откритите глинобитни нива върху по-ранния постамент за статуя от IV век, подовите нива върху

площта на гражданската базилика в северната част на агората, керамиката, която се отнася към втората половина на V-VI век. Доказателство е и монетното съкровище от сградата с пилоните, което свързваме с хунските нашествия по времето на император Лъв I. Освен това при проучването на *кардото* източно от агората са открити по една монета на Юстиниан I (527-565) и на Юстин и София (565-578), като монета на последните владетели е открита и върху *декумана* южно от агората. Сведения от проучванията в началото на XX век (Герасимов 1939, 83) дават информация за открити монети на градския площад на императорите Маврициий и Фока (602-610). Но агората вече е изгубила своите функции на административен и търговски център.

Археологически разкопки

При проведените дългогодишни проучвания върху площта на *ареата* на *агората* бяха разкрити и някои съоръжения и градежи, които ние свързваме с времето след средата на III до средата на V век.

Както вече отбелязахме по-горе, улиците, заграждащи агората от изток и юг, според открития нумизматичен материал са функционирали до средата на V век. По тях се забелязват многобройни преправки и подмяна на блоковете. Така напр. като блок от настилката е използван част от надгробен паметник от времето на Северите (Църов 1989, 30-32). Надпис на Хадриан от 138 г. служи за стъпало, изградено непосредствено над уличния бордюр на *кардо* 7 (*кардото* източно от *агората*). Върху много от блоковете личат дупки от оси на врати, допълнителни издялвания с цел напасване към останалите по-ранни блокове и др.

Двата входа към агората, източният и южният, също били в действие. В северната част на *ареата* е преустроена сградата, която през най-ранния строителен период е била двукорабна *стоа*. От юг и изток на *ареата*, върху основите на по-ранните магазини, са издигнати стените на помещения също вероятно с търговска цел - магазини, в които се е влизало откъм *ареата*. В централната част е преминавал канал, отвеждащ атмосферните и отпадни води. От него са проучени 65 м. Той вероятно е бил изграден върху трасето на канал от втория строителен период на града. Над него, в центъра на *ареата*, са разкрити основите на постамент. Той има неправилна правоъгълна форма и размери север-юг 3,50 м и изток-запад 3,98-4,40 м. Основите са изградени от ломени и дялани камъни, много фрагменти от строителна керамика, с хоросанова спойка и са съобразени със свода на канала. Установен беше и начинът на изграждане. Непосредствено над ранните градежи (от I строителен период) е излят дебел пласт хоросан, над него следва пласт от камъни и строителна керамика с дебелина 0,25-0,30 м, отново хоросан и т.н. Хоросанът е изливан обилно, с цел попълване на емплектона плътно, като особено дебел е пластът около свода (кожуха) на канала. Самият хоросан е бял, с примес от едри парчета строителна керамика и дребни речни камъчета. При достигането на горното ниво на свода градежът става по-прецизен. Лицето на основите е оформено от дялани камъни, а челото е подравнено основно със строителна керамика, като са използвани също плочести камъни и дори фрагменти от мраморна облицовка. Над този подравнителен пласт са били поставени вероятно варовикови блокове. Не изключваме възможността конструкцията да е била оформена стъпаловидно, като част от тези, на които ще се спра по-долу. Съдейки от размерите на съоръжението и неговото местоположение, смятаме че това са основите на постамент за конна статуя на император. Такава е имало и в северна посока от разкритите основи през II-III век.

Най-интересни са откритите в последните години конструкции в северната част на *ареата*. Те са с различни размери и са разположени в посока изток-запад. Основите на всички са правоъгълни. В някои случаи дългата страна е в посока север-юг (I, III и V), а в други изток-запад (II и IV). Открити са основите или и части от суперструкциите на 5 постамента. В основите на най-източния от тях като *сполии* са вградени архитектурни детайли, между които и част от корниз с украса, характерна за първата половина на III век (Петрова 1985, 20). *Сполии* открихме и в основите и пълнежа на втория източен стъпаловиден постамент – части от колони, бази, капители, фризархитрави и корнизи. Освен това установихме, че при оформянето на стъпаловидната част на постаментите също са използвани блокове, чието предназначение в по-ранни градежи е било друго. Личат в няколко случая следи от бордюри, които са вторично изчукани. Възможно е върху някои от конструкциите да е имало и мраморна облицовка, части от каквато се откриват по цялата площ на *ареата*. Основите на всички постаменти са вкопани и пресичат нивата от ранен II век, като лежат и върху конструкции (зидове, хоросанови бъркала и варници) от II строителен период на града. Според нас върху тези пет конструкции са се издигали статуи (на императори или членове на семейството), както е възможно да са били използвани и като ораторски трибуни или платформи за честване на култове на различни божества. Такива примери са известни както от източните, така и от западните части на Империята. Различните размери и оформление показват, че всеки един постамент е имал своето конкретно предназначение. Всички са изградени едновременно и използвани в един и същ период от време – IV век, или още както го наричаме III строителен период на града. Фактът, че те заемат

цялата северна страна на *areata*, показва, че входът към сградата северно не е бил в централната част, а най-вероятно в нея се е влизало от север и/или от запад. През този период по-ранният северен вход на агората, разположен в ос с южния и използван за достигане до *areata* през северния портик, вече е бил затворен поради новата сграда. В източната и западната част открихме преустройство на северната *крепида*, изградено чрез вкопаване на основите в пласта разрушения от средата на III век и укрепването им с пилони до стерилен пласт. Начинът на градеж, използваният хоросан с примес от натрошена строителна керамика и фугите между зидовете категорично доказват преустройството. Новите зидове затварят северния портик и такъв през IV век не съществува.

През IV век функционира *одеонът*, както и сградите в северозападната част на комплекса на агората. При всички тях се забелязват преустройства, прегражданя, изграждане на нови зидове и т.н., както и използването на строителен материал от средата на III век. Възможно е тези сгради от комплекса да променят функциите си, но те остават част от градския център до средата на V век и имат обществен характер. Логично е, както приема проучвателят проф. Т. Иванов, сградата с пилоните да е пострадала от земетресение (Иванов, Иванов 1994, 98), тъй като пилоните са нападали в една и съща посока, а непосредствено след него, преди още да бъдат извършени разчиствания, градът да е опустошен от хуните.

След средата на V век археологическите данни за живот върху *areata* на агората са много малко (Динчев 2000, 45-50). На първо място това са разкритите нива от трамбована глина във всички проучвани сектори. Освен това при източния вход на *агората* беше разкрита част от помещение, като за основи на северната му стена е използвана южната страница на канала. В суперструкция стените са били изградени от кирпич, следи от който и от горялата покривна конструкция се откриха върху пода. Движим материал не беше намерен. Тази част от сграда отнасяме към първите десетилетия след средата на V век. Вероятно тя е загинала от поредните хунски нашествия, към което време принадлежи и откритата колективна находка в сградата с пилоните. Според изворите и откритите още 8 монетни съкровища от Втора Мизия, все с най-късни монети на Лъв I (Аладжова 1995-97, 83), хуните няколко пъти нахлували в провинцията. От всички колективни находки тази от Никополис е най-западната, т.е. при това свое нападение те идват от североизток и достигат до региона на Никополис. Това е станало вероятно в 463 г., когато началникът на войските в Тракия отблъсква някакви "скити", нахлули в днешна Северна България. Какъв е бил характерът на постройките върху *areata* на *агората*, е трудно да се каже поради липсата на повече археологически данни. Трябва обаче да споменем откриваните в голямо количество стъклена и желязна шлака, както и поти, което навежда на мисълта, че тук е съществувал занаятчийски комплекс.

Към времето късен V - ранен VI век отнасяме разкритата част от помещение, ситуирано върху площта на по-ранния източен портик или още както можем да го наречем в предмагазинното пространство, от което са запазени само части от основите на северния и южния зид. Те са изградени от дребни ломени камъни, като са използвани и фрагменти от тухли и имбреци. Хоросанът е бял, с много примес от вар, дребни речни камъчета и миди. На много места в градежа са използвани и фрагменти от архитектурни детайли – части от корнизи, волути от капител и др. В посока север-юг помещението е имало размери 3,40 м. Посоката на зидовете изцяло е съобразена с по-ранния северен стилобат и неговото продължение от IV век. Най-горният пласт, непосредствено под съвременния терен, беше от тънък пласт хоросан и допускаме, че това помещение е имало тухлена настилка. В предмагазинното пространство на южния портик също беше открита част от постройка. Подът е от трамбована глина и върху него останки от хоросанова замазка. Разчистен беше и дебел пласт кирпич, което показва, че стените са били изградени от този материал. Вероятно хоросановата замазка е била подложка също на тухлена настилка. Зидове от това помещение не бяха открити. В централната част на сектора откритите големи камъни вероятно са били използвани за подпори, поддържащи двускатния покрив.Част от какъв архитектурен комплекс се явяват тези помещения, е трудно да се каже с категоричност. Смятаме, че се касае за жилища.

Така направеният преглед на данните, които имаме от проучванията върху площта на *агората* и в частност върху *areata*, дава възможност да направим следните обобщения.

След средата на III и през IV век *агората* продължава да изпълнява своите функции. *Areata* е използвана като средищно място за търговски дела и друг обществен и религиозен живот. Продължават традициите от предходните векове, когато на *areata* са били изпълнявани различни култови ритуали и честването на императорския култ. Готските нападения от последната четвърт на IV век не оказват голямо влияние и не са констатирани много големи разрушения. По-сериозни щети нанасят нападенията на хуните в началото на V век, но животът тук продължава до средата на същия век. От тогава се променя и характерът на комплекса и той спира да изпълнява функциите на административен, търговски и

религиозен център. Вероятно тук известно време са функционирали и работилници, свързани с желязообработване и стъклопроизводство. Този период трае кратко време. Новите хунски нашествия в 70-те години на V век отново не отминават Никополис. След тях животът продължава, като върху руините на старите сгради се изграждат нови, като материалите от тях показват, че става дума за жилища. Те също са разрушени от големи опожарявания, свързани с някое от поредните варварски нашествия. Със сигурност животът върху площта на по-ранната *area* е продължил до 20-те – 30-те години на VI век.

По време на проучванията не бяха открити следи от славянски землянки и раннобългарско поселение. В края на XII - началото на XIII век е констатирано ваденето на камъни и използването им вероятно при строежа на новата средновековна столица Търновград.

От открития материал – основно керамика, не можем да твърдим че тук са се заселили готи. Отрити са единствено няколко фрагмента от глинени съдове с излъскани ивици при почистването на канала. През късната античност градът е носел името Nicopol, Nicopolis или Nicopolistro и неговата административна територия е била значително ограничена.

БЕЛЕЖКИ

Извори
Ammiani Marcellini. Rerum gestarum libri.
Codex Theodosianus
Dexippus. Chronica.
Hierocles. Synecdemos.
Historiae Augustae.
Iordanis. Cetica.
Procopii. De aedificiis.
Socratis. Historia ecclesiastica.
Sozomene
TabulaPeutingeriana.
Theodoret
Teophilacti Simocattae. Historia.

Билабел 1899 Ф. Н. Билабел. Мостът през река Росица. – СпБИАД, 1899, № 8-10, 176-178.

Велков 1959 В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. С., 1959.

Велков 1986 В. Велков. Нови данни за територията на Никополис ад Иструм и за северната граница на провинция Тракия през II век. – Археология, 1986, 2, 24-28.

Владимирова-Аладжова 1995/97 Д. Владимирова-Аладжова. Варварските нашествия в провинция Долна Мизия през V век (по нумизматични данни). – Нумизматика и сфрагистика, IV, 1995-1997, 81-92.

Герасимов 1939 Т. Герасимов. Монети, намерени при разкопките на град Никополис на Росица (Nicopolis ad Istrum) в 1907 г. – ИБАИ т. 13, 1939, 340.

ГИБИ I Гръцки извори за българската история. Т. I, София, 1954; Т. II, София, 1958.

Динчев 2000 В. Динчев. Към историята на Nicopolis ad Istrum и неговата територия през втората половина на V век. – In: The Roman and Late Roman City. The International conference in Veliko Turnovo 26-30 July 2000, Sofia, 2002, 45-50.

Дремсизова-Нелчинова Цв. Дремсизова-Нелчинова. Театърът в Никополис ад Иструм. – ГНИПК, IV, 13-25.

Иванов, Иванов 1994 Никополис ад Иструм. Т. I. София. 1994.

ЛИБИ Латински извори за българската история. Т. I. София. 1958.

Марков 1995 К. Марков. Духовен живот в българските земи през късната античност (IV-VI век). София, 1995.

Петрова 1985 Св. Петрова. Римо-йонийски капители от Мизия. – Археология, 1985, 3, 15-25.

Църов 1989 Ив. Църов. Надгробен паметник от Никополис ад Иструм. – Археология, 1989, 2, 30-32.

Delehaye 1912 H. Delehaye. Saints de Thrace et de Mesie. Paris. 1912.

Guest 1999 P. Guest. The Excavated at Nicopolis ad Istrum and Gradishte, Bulgaria. – The Numismatic Chronicle, 159, 1999, 38-51.

IGBulg. II G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Serdicae. 1958.

ILBulg. B. Gerov. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae. Serdicae. 1989.

Poulter 1995 A. Poulter. Nicopolis ad Istrum. A Roman, Late Roman and Early Byzantine City. – Journal of Roman Studies Monograph № 8, London, 1995.

Zeiler 1918 J. Zeiler. Les origineschretiennes dans les provincec danubiennesde l'Empire romaine. Paris. 1918.

Velkov 1987 V. Velkov. Nuovi dati sul territotio di Nicopolis ad Istrum esul confine settentrionale della provincia Tracia nel II secolo. – Ratiarensia, 3-4, Bologna, 1987, 243-250.

THE LATE ROMAN AGORA AND THE STATE OF CIVIC ORGANIZATION

Pavlina Vladkova

/Summary/

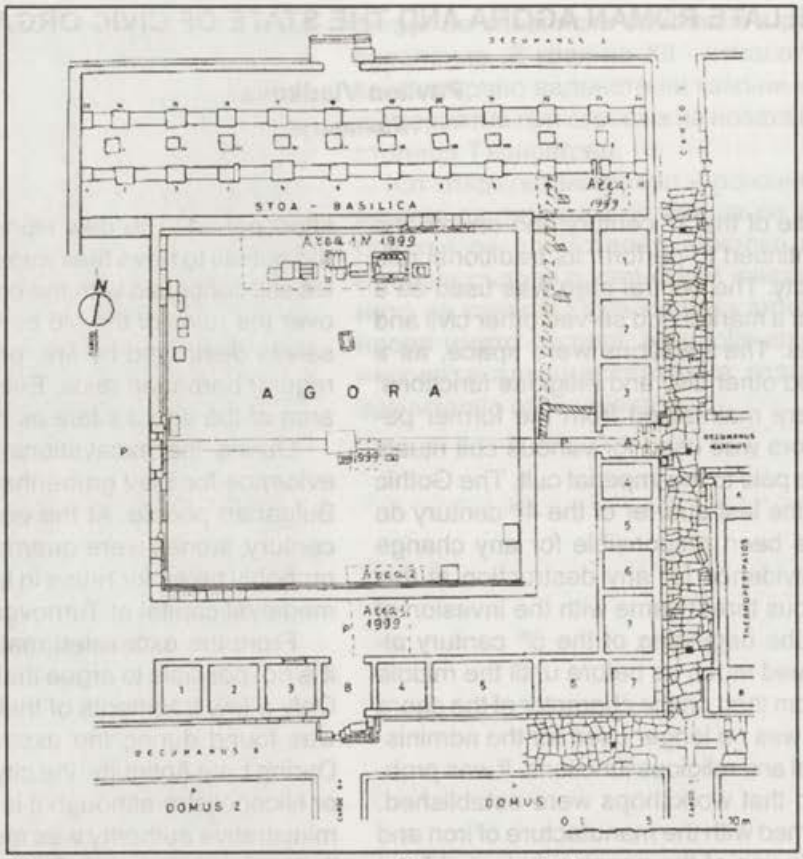
After the middle of the 3rd century and on into the 4th, the agora continued to perform its traditional role in the life of the city. The central area was used as a meeting space, as a market and served other civil and religious functions. The traditions were space, as a market and served other civil and religious functions. The traditions were maintained from the former period when the agora was used for various cult rituals and honours were paid to the imperial cult. The Gothic invasions during the last quarter of the 4th century do not seem to have been responsible for any change and there is no evidence for any destruction at this time. A more serious threat came with the invasion of the Huns during the beginning of the 5th century although life continued much as before until the middle of that century. From then on the character of the agora did change and it was no longer used for the administrative, commercial and religious functions. It was probably in this period that workshops were established. They were concerned with the manufacture of iron and glass objects. This use of the agora only lasted for a short period. The new Hunnic invasions in the 470's did not fail to have their impact upon the city. Even so, life still continued with the construction of new houses over the ruins of the old buildings. These were themselves destroyed by fire, probably during one of the regular barbarian raids. Even so, life continued in the area of the agora s late as the 520s or 530s.

During the excavations, no signs were found of evidence for Slav grubenhauser or evidence of early Bulgarian people. At the end of the 12th or early 13th century, stones were quarried from the site and were probably taken for reuse in buildings raised in the new medieval capital of Turnovgrad (Veliko Turnovo).

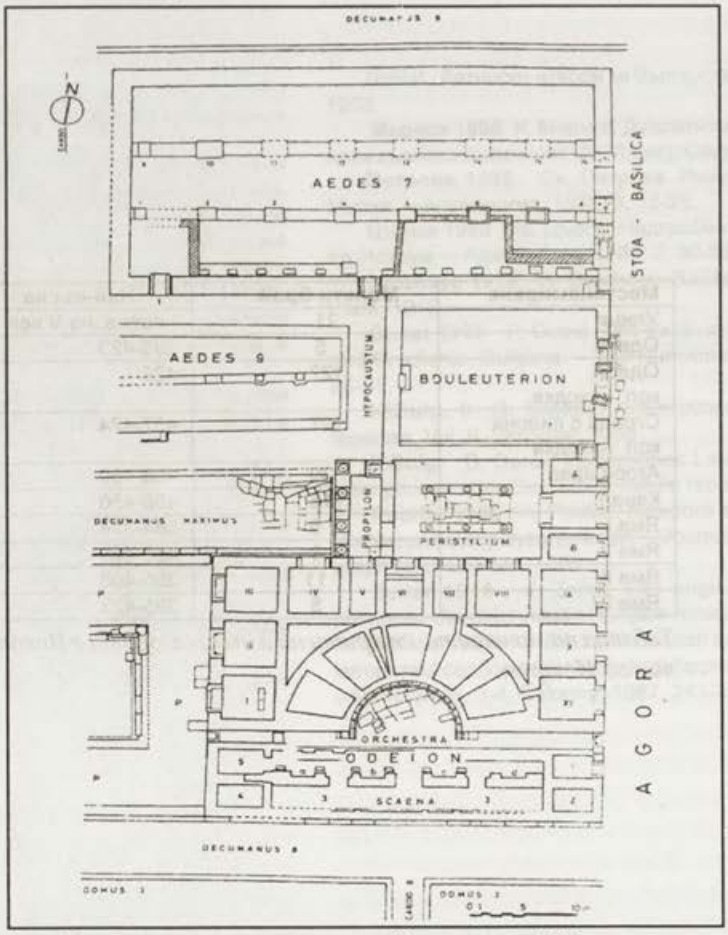
From the excavated material, notably the pottery, it is not possible to argue that Goths were settled here. Only a few fragments of their black burnished pottery was found during the excavation of the main drain. During Late Antiquity, the city was still called Nicopolis or Nicopolistro although it is probably true that its administrative authority was much reduced compared to its heyday in the early Roman period.

Местонамиране	Монети брой	Най-късна
Улици	21	I полов. на V век
Одеон	5	395-423
Одеон, кол. находка	127	425
Сграда с пилони кол. находка	197	457-474
Агора ареа	39	408-450
Канал	115	455-456
Яма I	9	364-374
Яма II	9	425-455
Яма III	11	395-408
Яма IV	5	395-423

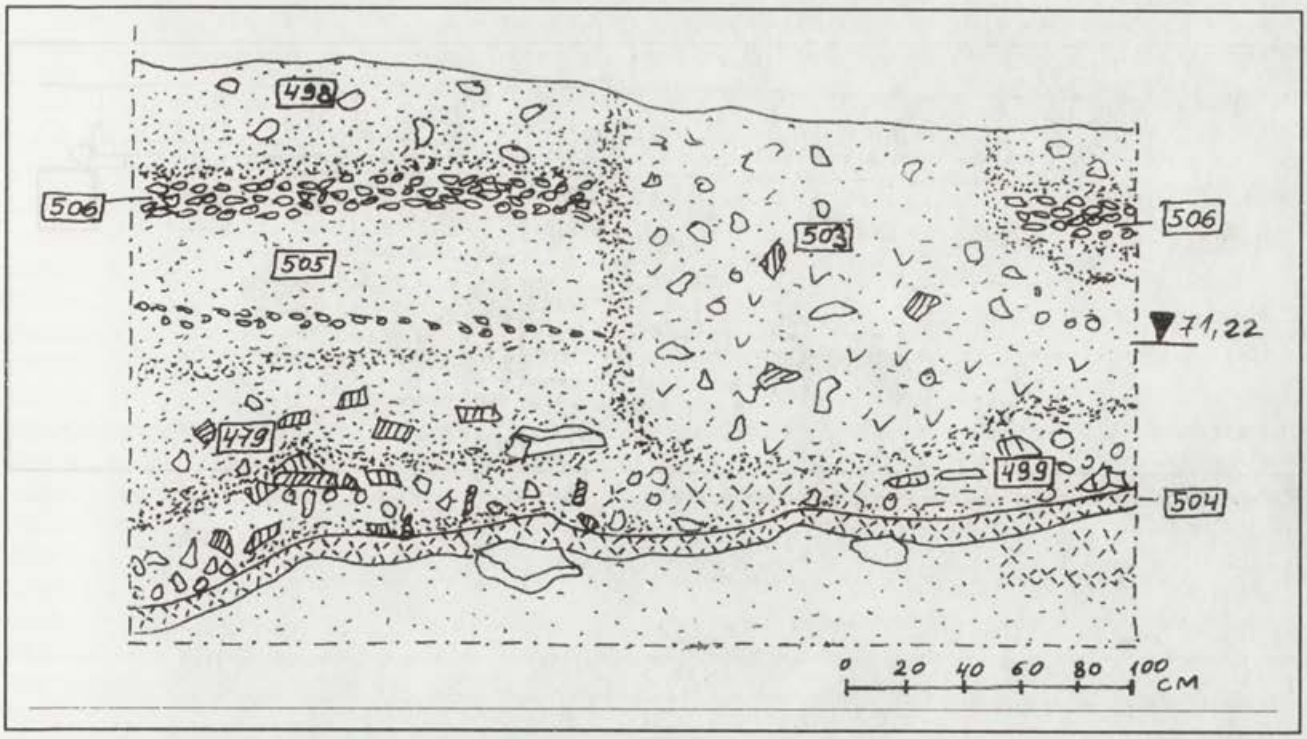
Таблица на монетите, открити на и около агората в Никополис ад Иструм.

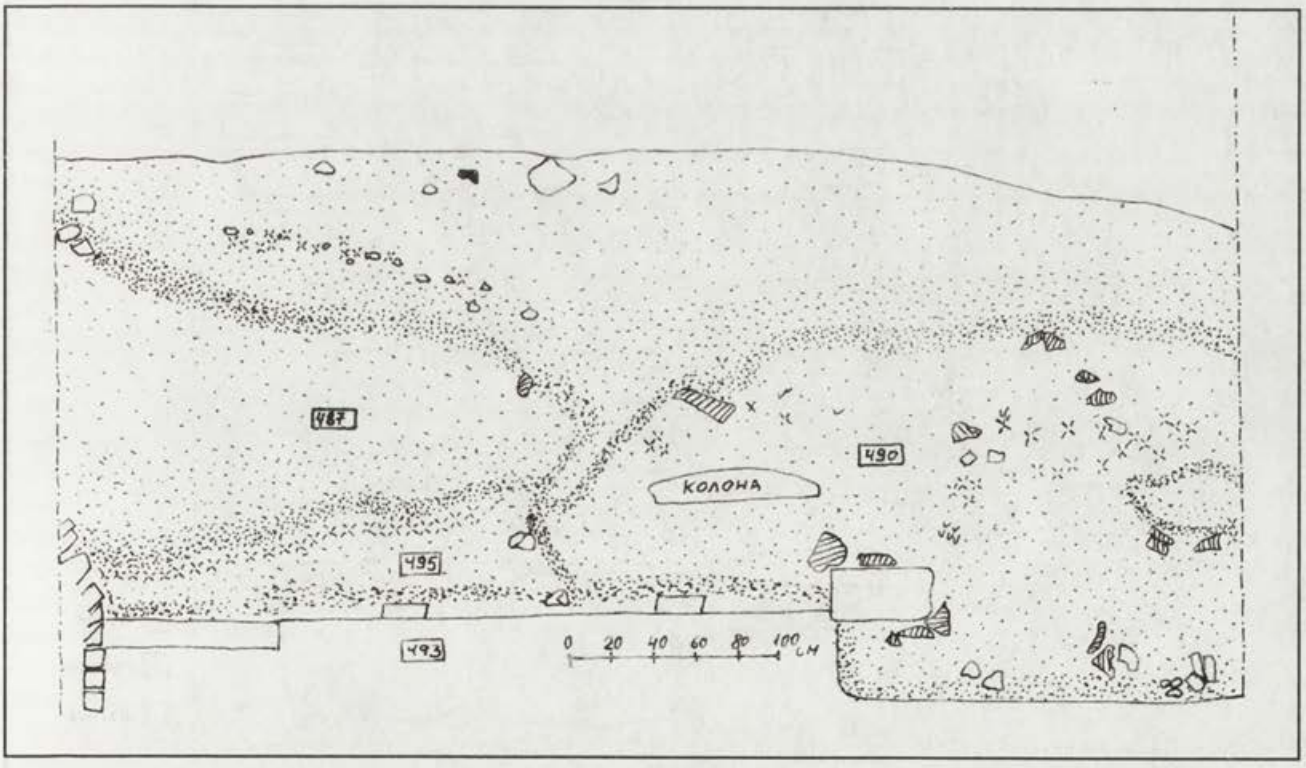
Източната част на агората на Никополис ад Иструм (По Св. Бояджиев).

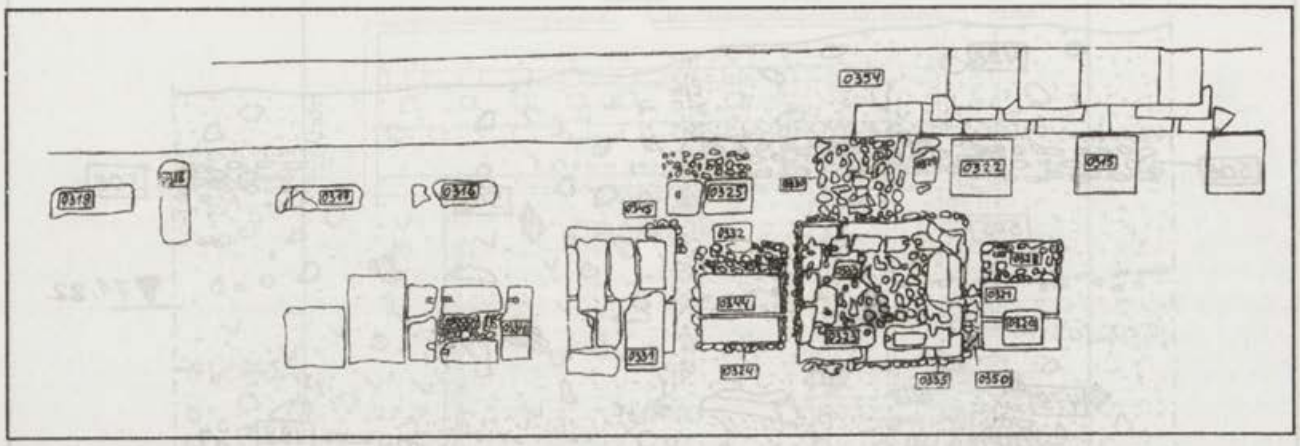
Западната част на агората на Никополис ад Иструм (По Св. Бояджиев).

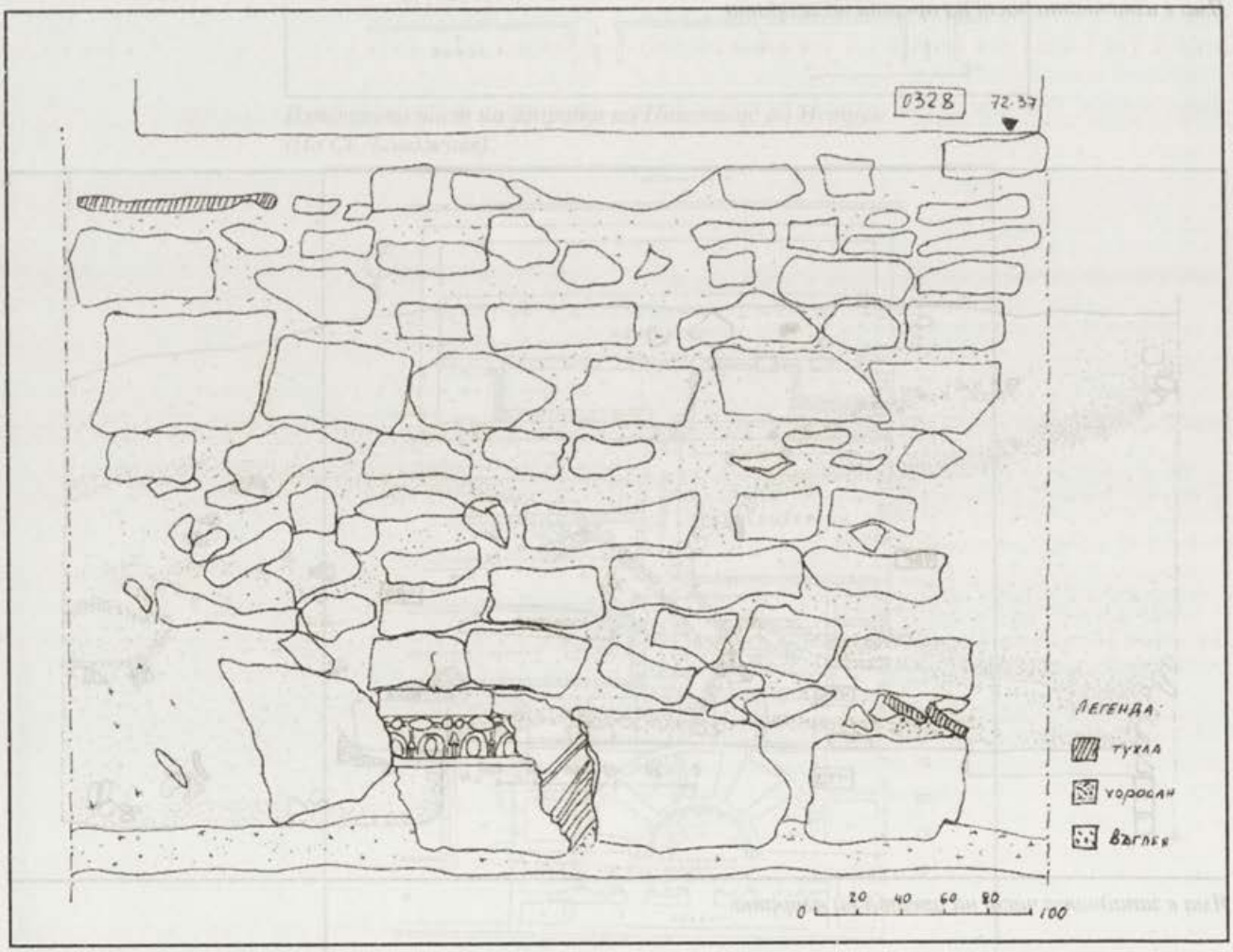
Яма в източната част на ареата на агората.

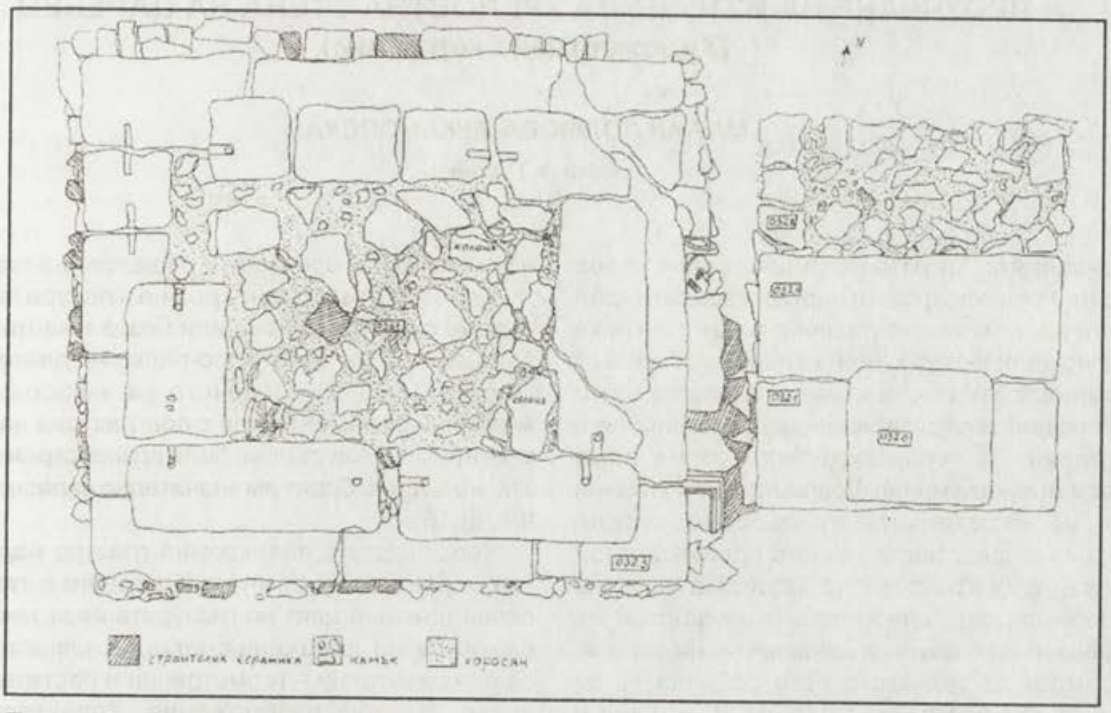
Яма в западната част на ареата на агората.

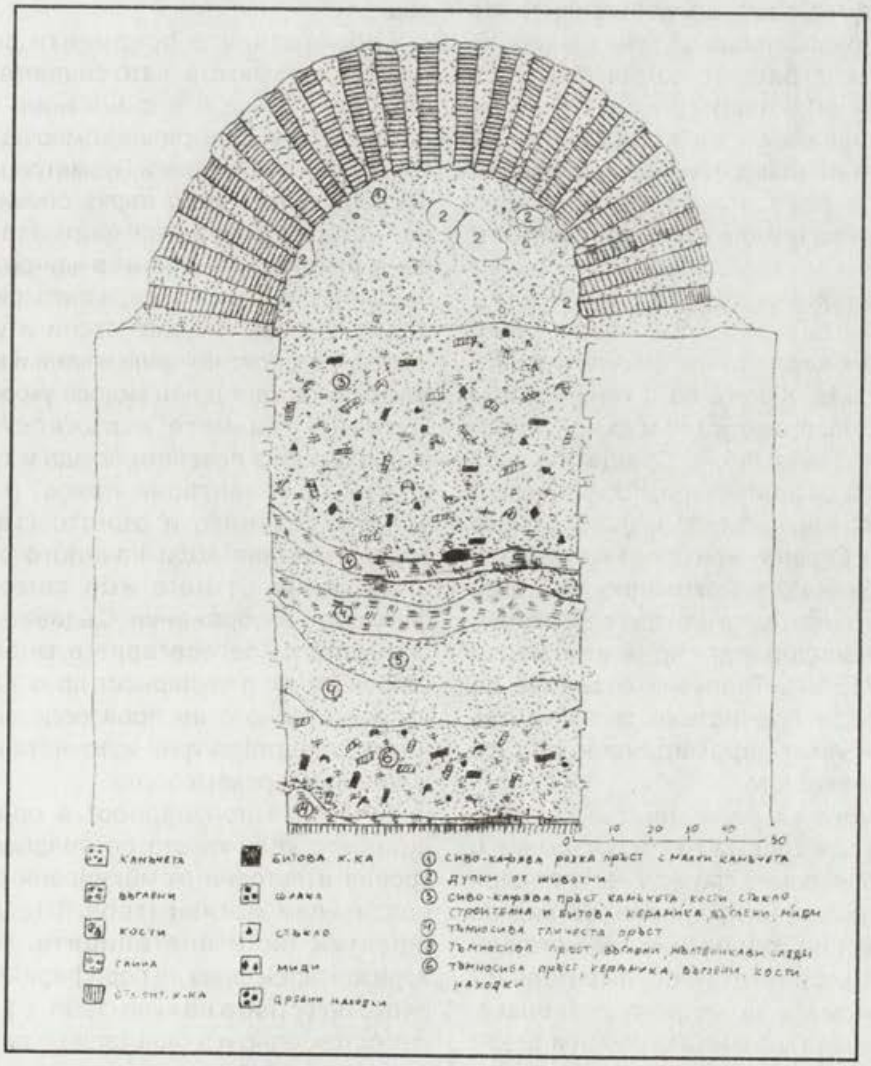
Постаменти в северната част на ареата на агората.

Основи на I източен постамент със сполии в градежа.

План на I и II северни постаменти.

Канал в централната част на ареата на агората – разрез.

ПРОУЧВАНЕ НА ИЗТОЧНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА ЦАРЕВЕЦ
(Художествена керамика)

МАРИЯ ДОЛМОВА-ЛУКАНОВСКА
(Велико Търново)

Проучванията на източната крепостна стена северно от Френкхисарската порта и терасата край нея, гъсто застроена с жилищни сгради, разкриха значително количество художествена керамика от XIII – главно от XIV век, по-голямата част от която е произвеждана в работилници, функционирали в този квартал. За това свидетелстват не само многобройните керамични фрагменти от различни съдове, но и останките от производствени съоръжения и средства за тяхното производство.[1]

Групата на художествената керамика включва голям брой съдове, еднообразни по форма, но многообразни по глазури и орнаментални украси. В зависимост от техниката на изработка тя се разделя на три подгрупи: сграфито, рисувана и вносна. Преобладава сграфито керамиката, докато рисуваната и вносната са крайно ограничени, характерна черта не само за керамиката от Търново, но и за други селища от това време.[2] В някои от сградите сграфито съдовете бяха придружени от глинени поставки триноги, ползвани при повторното изпичане на керамиката за запазване целостта на глазурите. Същевременно те са указание за работата на керамичните работилници в някои сгради край крепостната стена.

Основните форми съдове в групата на трапезната керамика са купи, блюда, кани и чаши. От многобройните керамични фрагменти са възстановени 20 съда. Купите са с конична или камбановидна форма, право устие и дъно с ниско конусовидно столче (табл. II/5,7). Срещат се през XIII и XIV в. Блюдата са плитки и разлати съдове с широка периферия, конично тяло и дъно с ниско столче (табл. II/1,2). Ограничен е броят на каните с право устие, прищипнато ойноховидно, вретеновидно тяло и равно дъно с една или две вертикални дръжки. Чашите наподобяват гърне или малка паничка (табл. III/15,17). Трапезните съдове са изработени от добре пречистено тесто, с лек примес от шамот. Имат керемиденочервен до кафяв цвят след изпичането.

Сграфито керамиката в зависимост от цвета на глазурите съставя две големи групи: керамика с монохромна и с полихромна глазура, а те от своя страна образуват подгрупи по типове, по вид на орнамента и техника на изпълнение. Най-отличителното в сграфито керамиката е орнаменталната ѝ украса, която спомага за нейната датировка. Трудно се разграничава керамиката от XIII или XIV век, но все пак се забелязва предпочитание към едни или други орнаменти и цветове на глазурите.

Керамиката с монохромна глазура включва съдове с жълта, зелена или безцветна глеч върху бяла ангоба на едната, по-рядко на двете страни (табл. I/3; III/17). Повечето са украсени с геометрични орнаменти или с подглазурни надписи и монограми. Тези съдове били разпространени през XIII, но в XIV в. броят им значително нараснал (табл. II/7; III/15).

Керамиката с полихромна глазура надвишава значително монохромната. Съдовете в тази група освен плътния цвят на глазурата имат множество цветни петна, положени с четка. Основните сюжети са орнаментални – геометрични и растителни, по-рядко фигурни изображения. Характерното за търновската сграфито керамика е употребата на разнообразни орнаменти в украсата на един и същ съд.

Геометричните орнаменти заемат основно място в керамиката, като се ползвали както самостоятелно, така и в съчетания. Обикновено са нанасяни в концентрични композиции, различни по тънкост и майсторство. Геометричните орнаменти спирали вниманието върху онези места, в които най-добре се чувства формата на съда. Концентричните окръжности са най-разпростране-ният орнамент в тази група, които се срещат самостоятелно върху дъна, стени и устия на купи и блюда, по-рядко по чаши и кани и в съчетания, при които обграждат други видове украси (табл. I/1,3,4). С концентричните окръжности вътрешната повърхност на повечето блюда и купи е разделена на три орнаментални пояса, разположени по устието, стените и дъното (табл. II/1). Това разпределение води началото си от XI-XII в. и отклонения от него има само при някои от фигурните изображения. Съдовете с концентрични окръжности се повтарят в много екземпляри. Широката им популярност през XIII-XIV в. довела до значителното им производство и разпространение в квартала край източната крепостна стена и Френкхисарската порта.

С голяма популярност в орнаментиката на сграфито керамиката се ползвали спиралите – тройни и петорни, комбинирани с геометрични и растителни мотиви (табл. I/1; II/4,6). Особено ефектни били плетениците, разположени в хоризонтален фриз по периферията на блюда и по-рядко по устията на купи (табл. I/4,8). Те се срещат самостоятелно и в съчетание с други геометрични или зооморфни орнаменти, главно през втората

половина на XIV в.[3] Често срещани са триъгълниците, които образуват хоризонтален фриз по стените или устията на купи и блюда и по рядко на кани (табл. I/7). Срещат се още в съчетание с повлек, вписан в триъгълник на дъното. Особено разпространение получили през XIV в.[4]

Сред по-рядко използваните геометрични орнаменти са шахматният, наречен така поради редуването на светли и тъмни квадрати (табл. I/9), елховият – известен още като "рибя кост" (табл. I/5), дъговидният - познат като "мидени черупки", получен от успоредни полукръгове, запълнени с мрежа. Малко популярни, те се откриват в керамиката от XIV в.[5]

Растителните орнаменти отстъпват в количествено отношение на геометричните. Отличават се със значително разнообразие и добро изпълнение. В повечето от съдовете са комбинирани с геометрични орнаменти, със зооморфни или антропоморфни изображения. Най-често срещана е розетата със заоблени листа – шестлистна, осемлистна и дванайсетлистна. Розетите украсявали дъна, по-рядко стени на блюда и паници, затворени в концентрични окръжности (табл. I/7,10,11; II/3). Особено разпространен бил повлекът – красив и ефектен, на което се дължи явното предпочитание към него. Представен е по няколко начина: в централен медальон по дъната, в хоризонтален фриз по стените, както и в напречни пояси, редуващи се с геометрични орнаменти (табл. I/6,9,10; II/3,4,6). В повечето случаи е нанесен върху съдовете с помощта на шаблони. През XIII в. повлекът е гравиран старателно, с тънък резец, а от средата на XIV в. има по-груба изработка и нанесен с по-дебел резец.[6]

Употребата на листовидния орнамент е ограничено и свързано с втората половина на XIV в. Тези съдове си приличат по изработка и глазури – блестящи и плътни, което ни дава основание да смятаме, че са дело на една и съща работилница[7] (табл. II/3). В орнаментиката на разглежданата сграфито керамика по-рядко са използвани палмети и полупалмети, гравирани във втория регистър на купи и блюда, обикновено съчетани с геометрични орнаменти по дъна и устия (табл. I/8; III/2). Ограничен е броят и на съдовете, украсени с хоризонтален фриз от плодове по периферията или устията на купи и блюда (табл. I/12). Те имат овална форма, някои очертани с двойна линия и пунктир, която позволява определянето им като орехи и бадеми.[8]

През XIV в. орнаменталната система на търновската сграфито керамика се обогатила с множество зооморфни изображения, които били широко разпространени и в квартала при източната стена. Преобладават действителни птици и животни и по-рядко митични, допълнени с геометрични и растителни орнаменти. Отличават се с добро изпълнение, детайлизиране на представеното животно или птица и полихромни глазури. Най-многобройни са съдовете с птици – гълъби, орли или врабчета. Те са изобразявани реалистично, с голямо художествено майсторство и добро познаване формите на птиците. Запазените изображения върху купи и блюда издават употребата на шаблони. Представени са по два начина: при първия птицата, най-често гълъб, е вписана в централен медальон върху дъното на съда, в ход надясно с 1-2 клонки около нея, които оформят пейзажен фон.[9] В християнската символика гълъбът е свързан с безсмъртие на човешката душа, а клонката в човката е символ на вечния живот (табл. III/1-5,7). Друг начин за представяне на птиците е гравирането им върху цялата повърхност на блюдата. Най-често тези изображения принадлежат на орли, около които са гравирани малки клонки. Изображенията на орли с разтворени криле са известни като "орли с хералдична поза"[10], свързваща се с идеята за власт и величие. Най-често силата на птицата се подчертава от нейната двуглавост, която е рядко срещана в търновската сграфито керамика, но позната на приложното изкуство в града през XIV в.

По-малко са съдовете с изображения на животни, било то реални или митични. Те също са представяни в централен медальон по дъната или в композиция, която обхващала и стените на съдовете. От една по-голяма композиция е откритият керамичен фрагмент с барс, представен фронтално, с овална глава, малки уши и козина от коси линии (табл. III/8). Изображенията на барс били популярни във византийската орнаментика през XIII и XIV в., откъдето се разпространили в България. По устието на друго блюдо има частично запазена глава на грифон[11], над която по периферията на съда минава хоризонтален фриз с двойна плетеница, особено популярна при съдовете със зооморфни изображения (табл. III/6). На друг фрагмент от блюдо има изображение на змей, от който е останала част от спираловидно навитото тяло, познато и от други съдове, намерени в Търново[12] (табл. III/9). Обикновено подобни изображения се свързват с предпазно и апотропеично значение. Те съществуват в средновековното ни изкуство като плод на народната фантазия и творчество.

Антропоморфните изображения в керамиката са едни от най-малобройните. В квартала при Френкхисарската порта са открити две, които са от голямо значение за този вид изображения. Те се отнасят към различни съдове от втората половина на XIV в. Първото е част от многофигурна композиция върху купа, от която е запазена глава на мъж с кръгъл овал на лицето, широко отворени очи и къса брада (табл. III/12). Косите са прави, дълги до раменете, където се сливат с брадата. Върху главата има шапка, най-вероятно шлем, поради което считаме, че това е воин. Отличава се с

реалистичното предаване на образа.

Второто изображение обхваща цялата повърхност на блюдо със средни размери, от което е отчупена по-голямата част на устието (табл. III/13). Представен е архангел в цял ръст, фронтално, с отчупена глава и долна част на тялото. Облечен е в къса люспеста ризница, с широк панталон, събран при коленете, и широк плащ, чиито краища са украсени с вертикален фриз от повлек. Крилете са захванати за раменете, но остават по-високо от тях. В дясната ръка архангелът държи лък, а в лявата е сгъната в лакътя, с допрени до гърдите пръсти. Изпълнението се отличава с точния си рисунък и плътни глазури – безцветна за основния фон и наситено жълта и зелена за подчертаване на фигурата.

Въпреки, че подобни изображения са познати от по-рано в търновската сграфито керамика[13], това е единственото, в което представеният държи лък. Човешките изображения се утвърждават в керамиката през XIV в. Досега са известни няколко десетки такива, повечето на мъже-войни, или светци-войни. Няма съмнение, че те са пренесени в орнаментиката на тази керамика от стенописта, за която знаем, че войнската тема е една от специфичните ѝ черти.

Откритите монограми в разглежданата керамика са малко, повечето непълни поради счупванията на съдовете. Те са изписани подглазурно по вътрешната страна на купи, блюда и чаши и се явяват лични имена на хора, които не могат да бъдат свързани с конкретни исторически лица от онова време. От особено значение е монограма ВИТАН, който представлява криптограма върху купа със средни размери и монохромна безцветна глазура (табл. IV/1,2). Това явно популярно име през XIV в. е познато и от други съдове, намерени на Царевец[14]. При изписването не се забелязват различия, което е указание, че тези съдове са дело на една работилница. Името не е придружено от титла, каквато съпътства повечето от откритите в града монограми. Неговото откриване поставя въпроса за носителя, явно гражданско лице, тъй като сред известните монашески имена то не се среща. Останалите монограми върху купи и чаши са непълни поради счупвания, което не позволява тяхното разчитане.

Големият брой графити в битовата керамика от квартала при източната крепостна стена и Френкхисарската порта в по-голямата си част принадлежат на трапезни и по-малко на кухненски съдове. Това са букви, криптограми и надписи, направени след изпичане на съдовете. Обикновено се приемат за име на техния собственик, от което е изписана само първата буква, по-рядко криптограма на цялото име или надпис с определено заклинателно значение. Изборът на един или друг графит зависел от културата на неговия собственик, а така също от нуждата, която го породила. Графитите са поставяни на външната, понякога на вътрешната страна на купи, блюда, кани и чаши. От особено значение са криптограмите с имена на мъже, които са живели в този квартал. Сред тях е името – НАТАНАИЛ, гравирано на вътрешната страна на блюдо от втората половина на XIV в. (табл. IV/15). Направено е с тънък резец, поради което наподобява подглазурен монограм.

По-разпространени били буквите – К, Д, Р, Т, които приемаме за начални букви от личните имена на собствениците на съдовете (табл. IV/9,13,16). Някои могат да бъдат криптограми – например Ф, която се чете като ТРИФОН (табл. IV/14), докато – Х може да бъде не само буква, а също криптограма или хризма (табл. IV/12,15). Но освен това би могло да е стара форма на кръст или начална буква на име, наречено на Христос, за което подсказва многообразието от букви в останалите графити. Всички те обозначават съдове с разнообразни орнаменти и глазури, без да носят информация за самите графити. Обичайна практика е плиткото им врязване. Буквите са изписвани самостоятелно, но често и като криптограми, значително по-опростено предадени от подглазурните, които поради счупванията на съдовете не винаги са четливи.

Прави впечатление, че повечето графити са върху съдове сграфито, които за разлика от кухненските имали по-висока пазарна стойност. Повечето от тях трябва да са работени в една и съща работилница, при това в много екземпляри, което по-късно станало причина за обозначаването им с различни по вид графити. Най-често подобна нужда възниквала при заемане на съдовете между отделните домакинства във връзка с домашни или църковни празници. И тъй като повече от съдовете си приличали, били поставяни знаци, за да бъде избегната евентуална размяна. Най-често върху съдовете е врязван по един графит, но се срещат и съдове с два, както съдове с подглазурен монограм и графит на външната страна, което е от голямо значение за интерпретирането на съдовете с монограми.

Художествената керамика от квартала при източната крепостна стена и Френкхисарската порта е само често керамичното производство на столичния град. И все пак има някои отлики, характеризиращи продукцията на работилниците в тази част на Царевец. А те се свързват с плътни и наситени глазури, със светли и оптимистични цветове, с предпочитания към блюда и паници, украсени с растителни и геометрични мотиви, както и към новите за времето – антропоморфни изображения. Впечатляващ е броят на съдовете с графити, подглазурни монограми и надписи – доказателство за грамотността на търговско-занаятчийското население, живяло в този квартал[15].

Сграфито керамиката е продукт на една нова

култура, тази на средновековния град от XIII-XIV в. Нейната изработка, форми и особено украси дават най-добра представа за търновските керамици, за техните умения и художествена фантазия.

БЕЛЕЖКИ

[1] На няколко места по протежение на източната крепостна стена са открити останки от керамични работилници, главно пещи, скари и керамика. Вж. Алексиев, Й. Занаятите в Търновград. – Царствуващият град Търнов. С., 1985, с. 148; Тотев, К. Разкопки на Царевец, сектор XLIII. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, с. 134.

[2] **Георгиева, С.** Керамиката от Двореца на Царевец. – Царевград Търнов, 2, С., 1974, с. 144, обр. 95.

[3] **Пак там**, с. 79, обр. 56; Nicolescu, C et Popa, R. La ceramique emaillee des XIII siecles. – Dacia, IX, 1965, p. 344, fig. 5-F.

[4] **Антонова, В.** Трапезна глазирана керамика със сграфито украса (XII-XIV в.) от средновековния Шумен. – ГМСБ, III, В., с. 44, табл. XIII 2.

[5] **Пак там**, с. 44, табл. III – 6; Георгиева, С. Цит. съч., с. 84, обр. 62.

[6] **Георгиева, С.** Цит. Съч., с. 87-90, обр. 64-66; Кузев, Ал. Сграфито керамиката във Варненския музей. – МПК, 1980, кн. 2, с. 22; Morgan, Charl H. The byzantine pottery. Cambridge – Massachusetts, 1942, Corinth, XI, p. 33, fig. 22.

[7] **Долмова, М.** Археологически проучвания на обект Царевец – средновековна улица. – ГМСБ, XII, В., 1978, с. 66, обр. 7-Б.

[8] **Николова, Я. и Ангелов, Н.** Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост- ИОМВТ, II, В., 1964, с. 25, обр. 107.

[9] **Георгиева, С.** Цит. съч., с. 104 и сл., обр. 71, 72; Talbot Rice, D. Byzantine glazed Pottery. Oxford, 1930, pl. III-2.

[10] **Георгиева, С.** Цит. съч., с. 115 и 125, обр. 79, XXVIII.

[11] **Овчаров, Т.** Болярското жилище на Царевец. – Царствуващият град Търнов. С., 1985, с. 101.

[12] **Попов, А.** Търновска Велика лавра. С., 1985, с. 25.

[13] **Славчев, П.** Находки в насипа от Патриаршията. – Царевград Търнов, 3, С., 1980, с. 214,215, обр. 1.

[14] **Долмова, М.** Цит. съч., с. 66, обр. 8-В; Непубликувани материали от Царевец – XXVIII, разкопки на автора.

[15] **Алексиев, Й.** Образованието на столичното население. – Търновска книжовна школа. 4, В. Търново, 1985, с. 365.

RESEARCH ON THE EAST WALL OF THE STRONGHOLD OF TSAREVETS (POTTARY OF ART)

Maria Dolmova-Lukanovska

(Summary)

The pottery of art belonging to the quarter at the east wall of the stronghold, is only a part of the production of pottery in the capital city. It includes a grate number of utensils, uniform in there shape but multiform in glaze and ornament decorations. Geometrical and vegetal motives, images of birds and animals, of wars and saints, cover the inside parts of the utensils, toned up by color glaze. The variety of monograms, graphite and inscriptions upon the found pottery and its large quantities exclusively indicate its great dissemination among the city population in XIII and especially in XIV century.

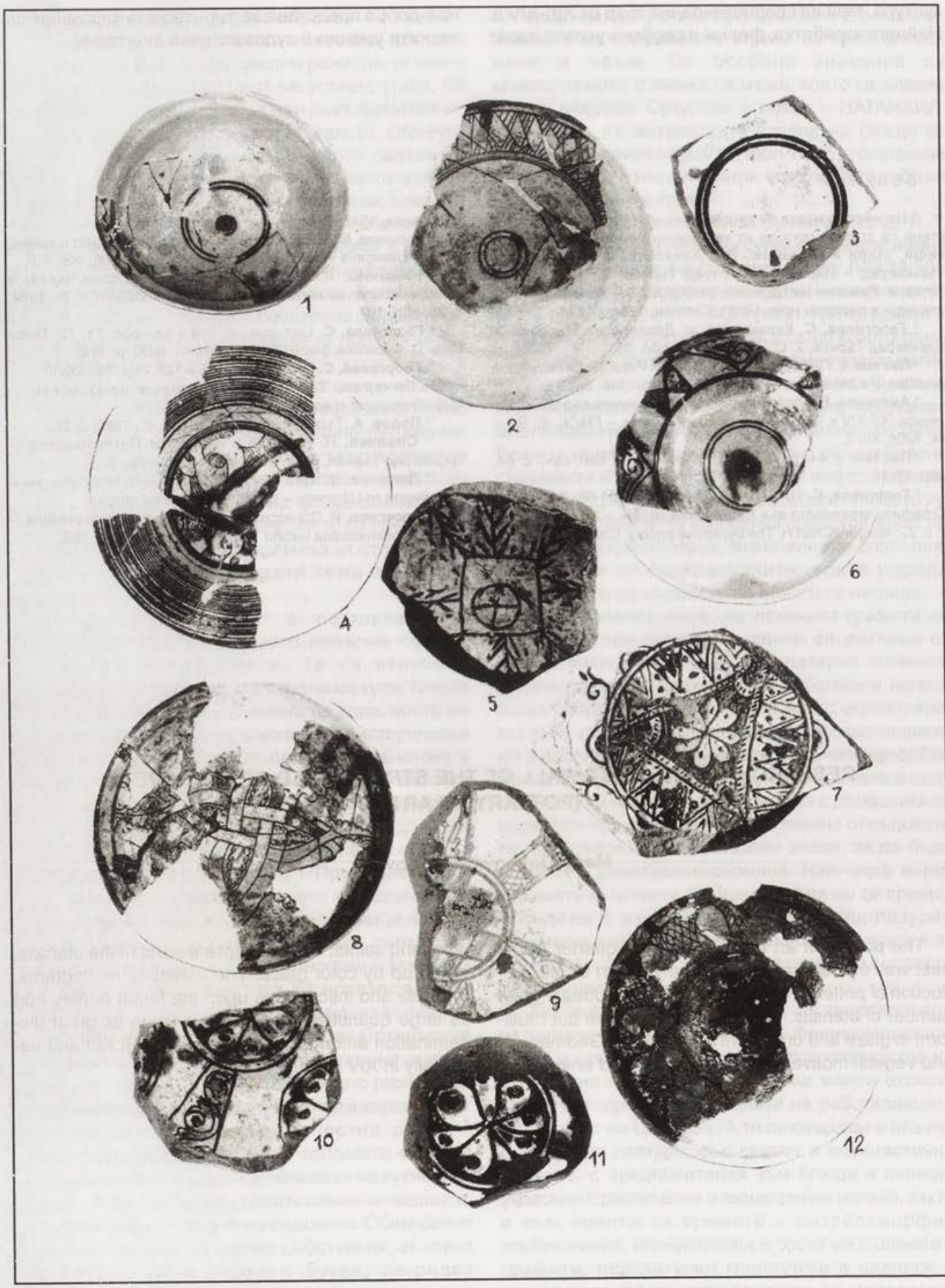

Табл. I. *Художествена керамика с украса от геометрични и растителни орнаменти.*

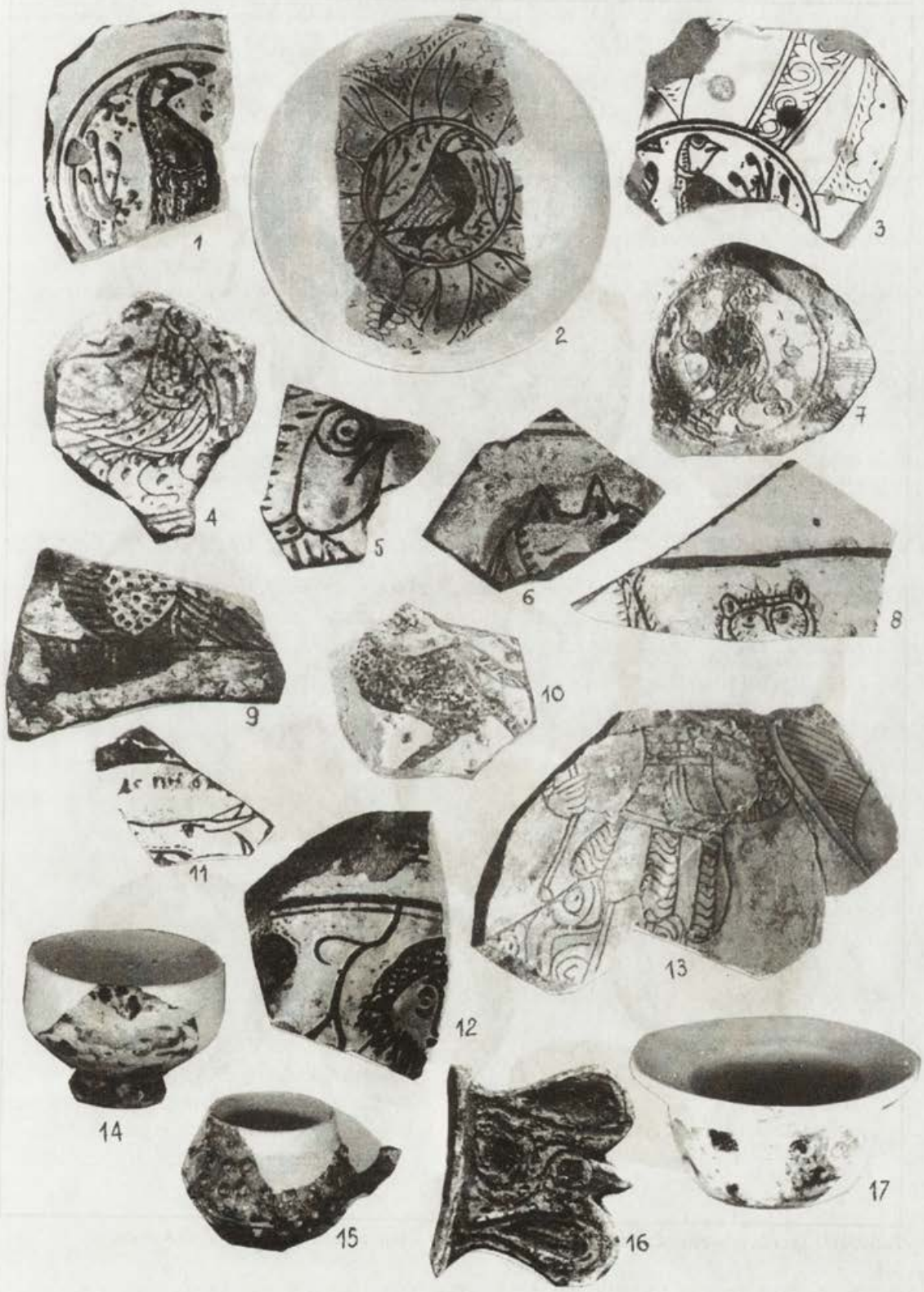

Табл. II. *Сграфито съдове с растителни орнаменти.*

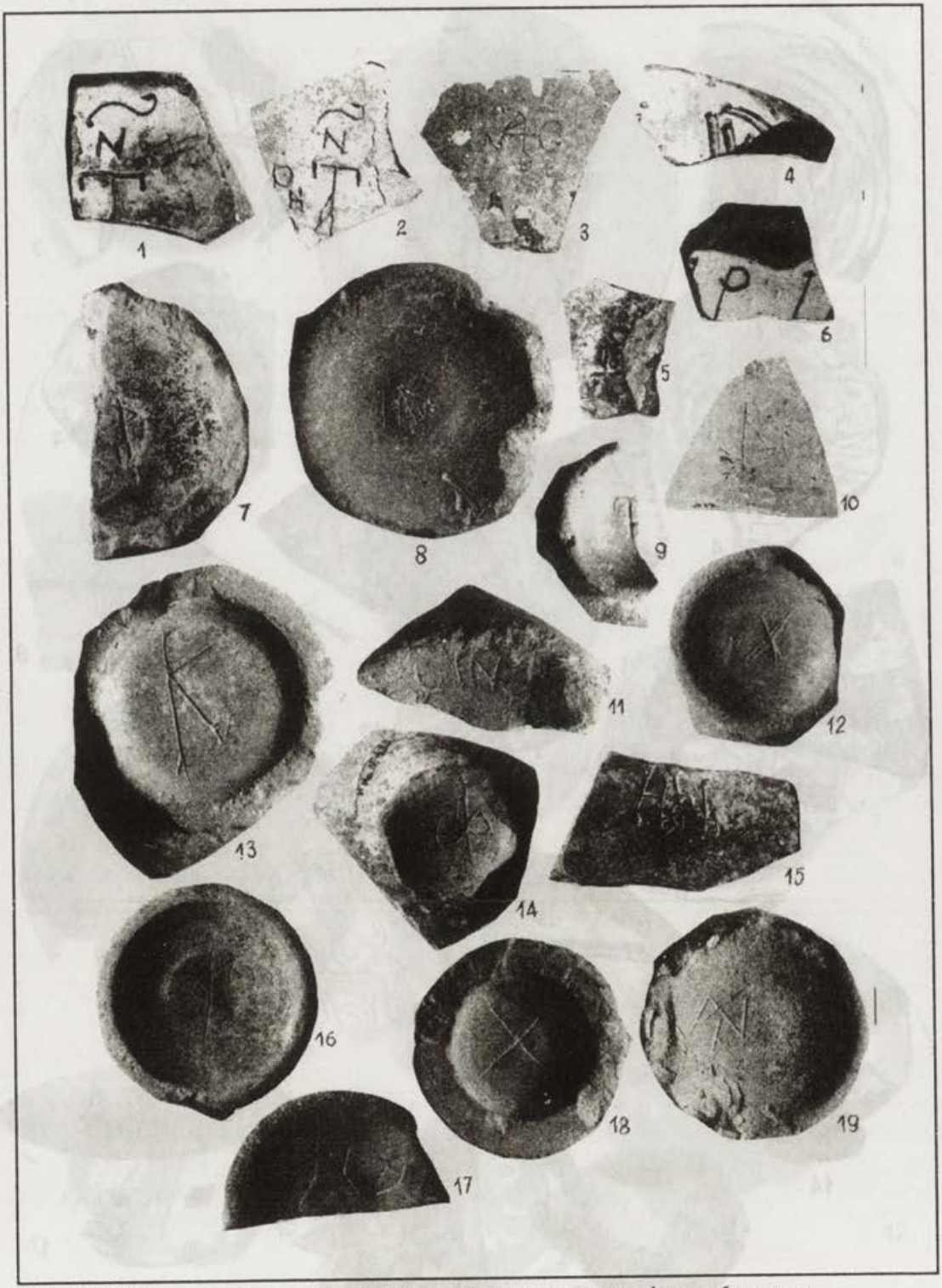

Табл. III. *Художествена керамика със зооморфни и антропоморфни изображения.*

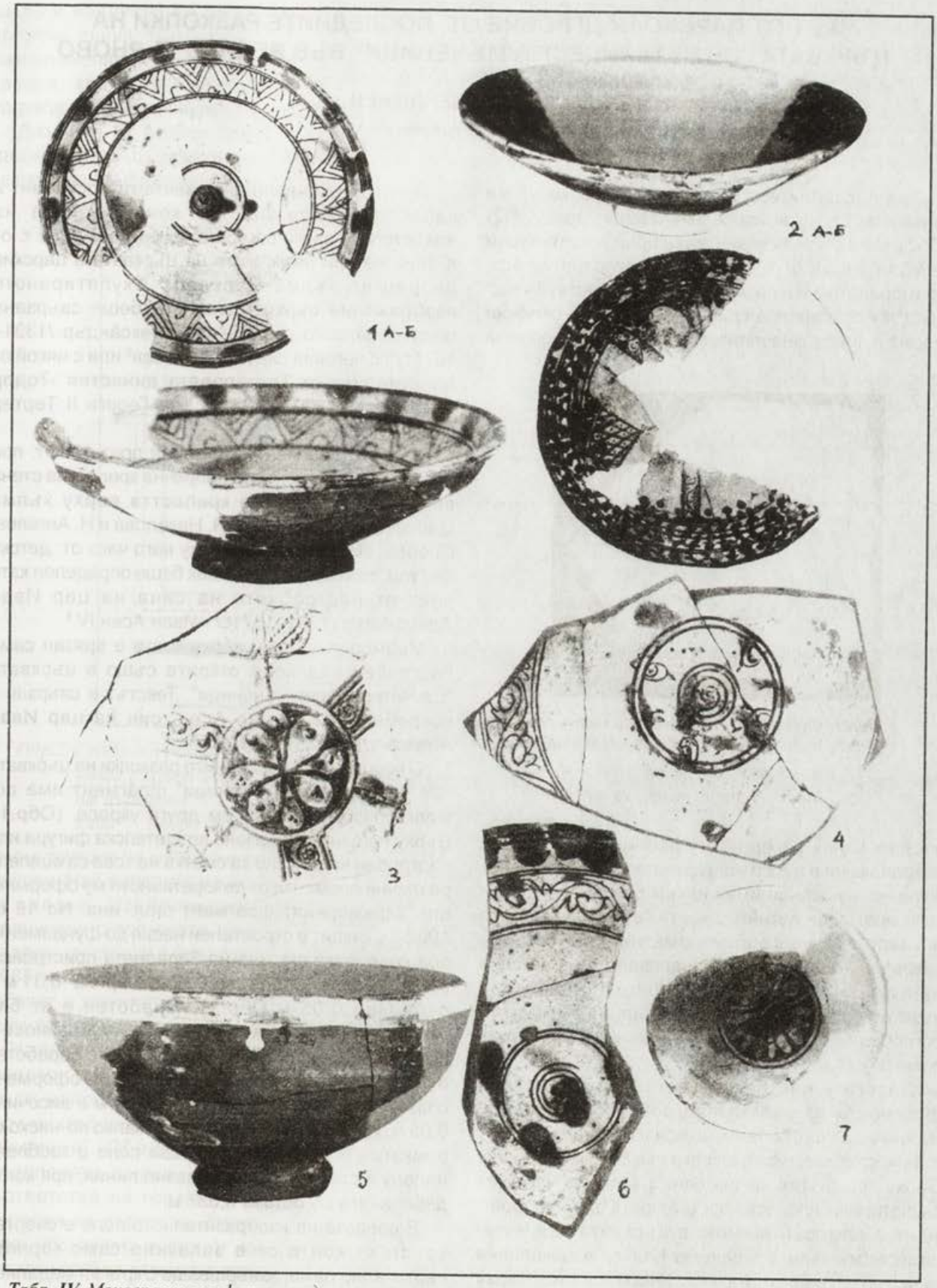

Табл. IV. *Монограми, графити и надписи върху керамика.*

ЧАСТ ОТ ЦАРСКО НАДГРОБИЕ ОТ ПОСЛЕДНИТЕ РАЗКОПКИ НА ЦЪРКВАТА "СВ.ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ" ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ
(Велико Търново)

При последните археологически разкопки на църквата "Св.Четиридесет мъченици" през 1992-2002 г. бяха открити значителен брой архитектурни детайли, някои от които със скулптирана украса; мраморни плочи и разноцветни мозаечни кубчета.[1] Сред тях се откроява един фрагмент с по-особена форма и предназначение. (Обр.1) Става въпрос за

***Обр.1**. Фрагмент от мраморен капак с кръст и надпис IC XC NH KA от църквата "Св.Четиридесет мъченици" - втора половина на 14 в.*

част от капак на една от гробниците, които са разположени в наоса на църквата. (Обр.5) Нашият интерес е насочен именно към разглеждането на този мраморен детайл, с който се увеличава броя на царските надгробни паметници от средновековна България.[2] Възстановяването на неговия външен вид и украса предлага по-сериозни възможности за реконструкция на владетелските погребални съоръжения в столичния Търновград през 13 - 14 в.

Досега у нас бяха известни само четири фрагмента от царски надгробни съоръжения. Важно е да се отбележи, че всички те произхождат от археологическите разкопки във Велико Търново. Върху три от тях са оцелели различни части от скулптирани владетелски фигури. Първият фрагмент е намерен именно в църквата "Св.Четиридесет мъченици" още през 1906 г. За съжаление днес той е с неизвестно място-нахождение. Върху открития фрагмент от мраморния капак, който е част от конструкцията на гробницата в притвора, е била запазена релефна женска глава с корона и нимб, която според откривателя М. Москов е принадлежала на царица Ана-Мария – втората съпруга на цар Иван АсенII /1218 – 1241г./.[3]

Други три каменни фрагмента от постамент и капак принадлежали на конструкцията на владетелски саркофаг, са открити през 1951 г. от К. Миятев при разкопките на църквата в царския дворец на хълма Царевец.[4] Скулптираното изображение върху този капак беше свързано последователно с цар Иван Александър /1331–1371г./[5]; с неговия син Михаил Асен[6] или с някой от владетелите от Тертеровата династия -Тодор Светослав /1300 – 1321г./ или Георги II Тертер /1321 – 1323г./.[7]

Третият фрагмент е намерен през 1963 г. при проучванията на южната напречна крепостна стена при Главния вход на крепостта върху хълма Царевец, ръководени от Я. Николова и Н. Ангелов. Според скулптираната върху него част от детска фигура, този мраморен капак беше определен като част от надгробието на сина на цар Иван Александър /1331–1371г./ - Иван Асен IV.[8]

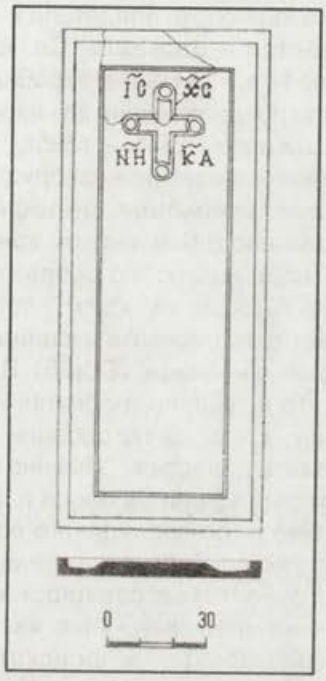
Мраморна плоча, върху която е врязан само надгробен надпис, е открита също в църквата "Св.Четиридесет мъченици". Текстът е свързан с погребението на цар Асен, син на цар Иван Александър /1331 – 1371г./.[9]

Откритият при последните разкопки на църквата "Св.Четиридесет мъченици" фрагмент има по-малки размери и съвсем друга украса. (Обр.1). Върху него няма запазена владетелска фигура или надгробен надпис, но за сметка на това са оцелели различни елементи от декоративното му оформление. Мраморният фрагмент /пол. инв. No 18 от 1992г./ е открит в строителен насип до фундамента под северната фасада на Западната пристройка. (Обр.5) Той има дължина 0,27м, ширина 0,31 м и дебелина 0,05 м(Обр.1) Изработен е от бял дребнозърнест мрамор. Неговата повърхност е добре изгладена, като по същия начин е обработен и отдолу. Едната страна на фрагмента е оформена с правоъгълна рамка с ширина 0,04 м и височина 0,05 м. Изобразителното поле е малко по-ниско от рамката. В левия си край това поле е заоблено надолу и стига до права врязана линия, при която дебелината му остава 0,035 м.

В средата на изобразителното поле е очертан кръст, от който се е запазило само горното вертикално рамо, завършващо с кръгъл медалион с диаметър 0,06 м (Обр.3) Общата ширина на рамото е 0,065м, а височината е 0,11 м. От двете страни на рамото са запазени врязаните букви IC и малка част от X, с които е била изписана формулата Исус Христос Побеждава /IC XC NH KA/. Буквите са високи 0,06 м и широки 0,03 м. Кръстът,

както и надписът са прецизно изпълнени чрез врязана линия от опитна ръка. Според тяхното разположение детайлът е отчупен от тази част на капака, която се е намирала над главата на погребания - т.е. от запад.

Данните от археологическите разкопки на гробниците в църквата, както и размерите на разглеждания фрагмент позволяват да се направи

Обр.2. Графична реконструкция на мраморния капак с кръст и надпис IC XC NH KA от църквата "Св.Четиридесет мъченици" – втора половина на 14 в.

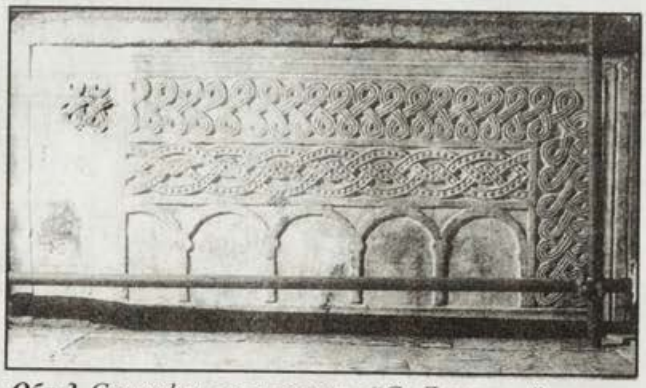
реконструкция на мраморния капак, от който той е отчупен. Най-сигурно е изчислението на ширината на капака. Изобразителното поле, което е ограничено с врязаната линия, е широко 0,40 м. От двете му страни е имало по една ивица с ширина 0,065 м, каквато е запазена над него. Като се добавят и двете странични рамки /2 х 0,04 м/, се получава обща ширина 0,61 м. (Обр.2)

Наличният фрагмент не позволява да се определи дължината на капака. Това е възможно да се направи единствено чрез сравнение с проучените 5 гробници в църквата "Св.Четиридесет мъченици".(Обр.5)[10] Малката дебелина и изчислената ширина показват, че капакът не съответства на големите гробници в наоса и притвора на църквата. Именно поради това този капак несъмнено е част от конструкцията на най-малката гробна камера, разположена в източната част на южния кораб.(Обр.5-V) Гробницата е иззидана от тухли, споени с хоросан, и има дължина 1,45 м, ширина на западната стена 0,48 м, а на източната - 0,38 м. В този случай дължината на капака би трябвало да съответства на дължината на гробницата.(Обр.2)

Според предложената възстановка мраморният капак е имал размери около 1,50 х 0,61 х 0,05 м. (Обр.2) По външния ръб той е бил ограден с правоъгълна рамка /ширина 0,04 м/. От рамката по дългите и къси страни до ограничителните линии на централното поле е имало по 0,065 м. Самото изобразително поле е било дълго 1,29 м и широко 0,40 м. В неговата горна част е врязан кръст /височина 0,34 м и ширина 0,28 м/ с кръгли медалиони в краищата на раменета и надпис IC XC NH KA. (Обр.2) Представянето на различни по вид кръстове върху надгробни плочи и мраморни саркофази е обичайна практика през Средновековието.[11] Кръстът върху разглеждания фрагмент от църквата "Св.Четиридесет мъченици" например е сходен с кръстовете от няколко мраморни плочи от Арта и Атина.[12]

Представеният мраморен фрагмент без съмнение е част от капак на представително гробно съоръжение, изградено в наоса на царската църква "Св.Четиридесет мъченици". Впечатление прави малката му дебелина и относително плоската повърхност. По правило другите два капака от царски саркофази са по-високи – 0,15 м и 0,50 м[13] При тях обаче трябва да се има предвид наличието на скулптирани човешки фигури в относително висок релеф. При капака от църквата "Св. Четиридесет мъченици" украсата се състои само от врязани елементи. Именно неголемите размери и липсата на релефна фигура и орнаменти е причината за направата на капак с толкова малка дебелина.

Подобен саркофаг, покрит с тънка мраморна плоча, е запазен в църквата "Св. Димитър", която е пристроена към католикона на манастира в Печ, Сърбия.(Обр.3) Самият саркофаг е датиран във втората половина на 14в.[14] Тази плоча е много сходна по украса и оформление с възстановения капак от църквата "Св.Четиридесет мъченици".[15](Обр.4) Плочата е изцяло ограде с право-

Обр.3. Саркофаг от църквата "Св.Димитър" в манастира Печ /Сърбия/ – втора половина на 14 в.

ъгълна рамка. Изобразителното поле е разделено на три части по дължината на капака. В единия край на централното поле е оформен двоен кръст с кръгли медалиони в краищата на раменета.

Обр.4. *Покривната плоча на саркофага от църквата "Св. Димитър" в манастира Печ /Сърбия/ - втора половина на 14 в.*

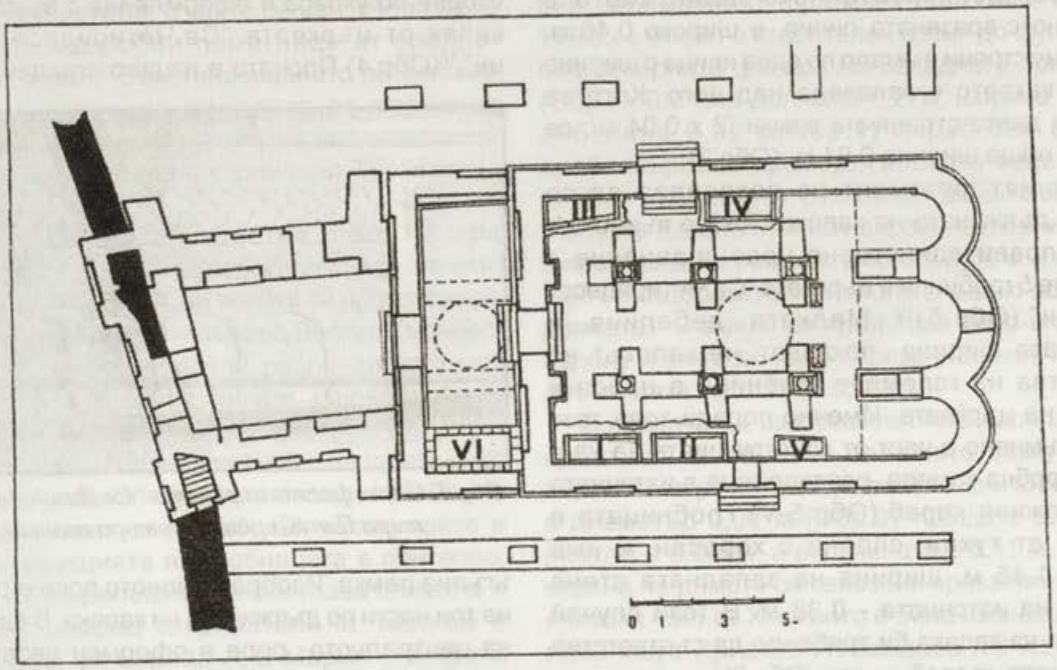
Останалата част от изобразитилното поле, над кръста, е запълнена с две розети и полуокръжност. По двете ѝ дълги страни са отделени по-тесни полета, едното от които е декорирано с растителни, а другото – с геометрични орнаменти.

По аналог с описаната плоча от саркофага в Сърбия може да се предложи и условна реконструкция на разглеждания капак от църквата "Св. Четиридесет мъченици". Освен кръста с формулата IC XC NH KA в западния край на централното поле е възможно да е имало още два такива кръста, разположени един над друг по цялата му дължина. Полетата при късите страни не са имали украса. В ивиците между централното изобразително поле и надлъжните рамки са били разположени растителни или геометрични орнаменти.

Датировката на реконструирания капак и на саркофага, който е покривал, както и на гробницата под тях трябва да се търси във втората половина на 14в. Според направения опит за идентификация на погребаните търновски владетели и членове на техните семейства в църквата "Св.Четиридесет мъченици" през 14 в. най-малката гробница в наоса на храма е била предназначена за някое от децата на цар Иван Шишман /1371 – 1395г./, което не е споменато по име в писмените извори.(Обр.5 – V)[16]

Разгледания мраморен релефен детайл (Обр.1,2) несъмнено е бил част от конструкцията на представително надгробно съоръжение в най-значителния търновски храм, свързан със светската власт в българската столица - църквата "Св.Четиридесет мъченици".(Обр.5) През 13 и 14 в. в мраморните и тухлени гробници, изградени в Иван-Асеновия храм, са погребвани представители на Асеневата династия.[17] Именно като царски гробници тези съоръжения в наоса и притвора на църквата са имали по-специфично оформление, тъй-като над тях са били поставени мраморни саркофази. Точно такъв саркофаг е покривал реконструирания мраморен капак, част от който е открита при разкопките в царската църква - мавзолей "Св. Четиридесет мъченици".(Обр. 1, 2)

Представеният фрагмент от капака на царски мраморен саркофаг е една от важните находки от археологическите проучвания във Велико Търново. Установяването на неговото предназначение се явява съществено допълнение към изучаването на

Обр.5. *План на църквата "Св.Четиридесет мъченици" - XIVв.*

погребалната практика на българските владетели през годините на Второто българско царство. Опитът за възстановка на този капак е от значение за уточняването на вида, конструкцията и декорацията на царските надгробни съоръжения в столицата Търновград през 13–14 в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Тотев, К.** Църквата "Св.40 мъченици" и манастирът "Великата лавра" в столичния Търновград /резултати от последните археологически разкопки/. - Археология, XLIII, 2001,1-2, 30-44.

[2] За възможността да публикувам мраморния фрагмент благодаря на ръководителя на разкопките ст.н.с. д-р К.Тотев.

[3] **Москов, М.** Разкопките на черковите "Св. Димитър" и "Св.40 мъченици" в Търново. Търново, 1912, 21 – 24

[4] **Миятев, К.** Дворецът на Царевец. - В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. (Царевград Търнов. т. 1) С., 1973, 11-20.

[5] **Миятев, К.** Една надгробна скулптура от двореца в Търново. В: Сборник в чест на акад. Гаврил Кацаров. т.II, С.1955, 339-358.

[6] **Герасимов, Т.** Чий е надгробният паметник от Царевец в Търново. - Известия на Окръжен исторически музей - В.Търново, V, 1972, 123-128.

[7] **Дерменджиев, Е.** Строителната периодизация на дворцовата църква в Търновград. - Трудове на катедрите по история и богословие. - Шуменски университет "Епископ Константин Преславски",т. 4, 2001,199; **Дерменджиев, Е.** Царските гробници в църквата "Св.40 мъченици" в Търновград. Минало, 2002, 4, 37-38; **Дерменджиев, Е.** Реконструкция на царския саркофаг от дворцовата църква в Търновград. - Трудове на катедрите по история и богословие. - Шуменски университет "Епископ Константин Преславски", т. 5, 2002, под печат.

[8] **Николова, Я.** Надгробната пластика в средновековно Търново. - Трудове на Великотърновския университет "Кирил и Методий", т.X, 2, Исторически факултет, 1972-1973,36-38.

[9] **Овчаров, Н.** За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от църквата "Св. 40 мъченици" /по повод на една хипотеза/, Археология, XXXVI, 1995, 1, 36 - 42.

[10] **Дерменджиев, Е.** Царските гробници в църквата "Св. 40 мъченици" в Търновград. Минало, 2002, 4, 33-35.

[11] **Магловски.І.** Скулптура Пећке патриаршие. В: Архиепископ Данило II и његово доба. Београд,1991, 311-329; **Поповић, Д.** Српски владарски гроб у Средњем веку. Београд. 1992, 37-141; **Пуцко, В.** Византийский художественный импорт в древнем Киеве. - Slavia Antiqua, XXIX, 1983,130-135.

[12] **Bouras.L.** Architectural Sculptures of tne Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece. - ?ελτιον τη? χρι? τιανικη? αρχαιολογικη? εταιρεια? τομο? ,1977-1979, 21 – 32, figs 8-9.

[13] **Николова, Я.** Надгробната пластика в средновековно Търново. - Трудове на Великотърновския университет "Кирил и Методий", т.X, 2, Исторически факултет, 1972-1973,36; **Дерменджиев, Е.** Реконструкция на царския саркофаг от дворцовата църква в Търновград. - Трудове на катедрите по история и богословие. - Шуменски университет "Епископ Константин Преславски",т.5,2002, под печат.

[14] **Магловски.І.** Скулптура Пећке патриаршие. В: Архиепископ Данило II и његово доба. Београд,1991, 317-321, сл. 34.

[15] **Магловски.І.** Скулптура Пећке патриаршие. В: Архиепископ Данило II и његово доба. Београд,1991, сл. 37-42.

[16] **Дерменджиев, Е.** Царските гробници в църквата "Св. 40 мъченици" в Търновград. Минало, 2002, 4, 38.

[17] **Пак там**, 24 - 39.

A PART OF KING'S TOMB FROM THE LAST ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS FROM THE FORTY HOLY MARTYRS' CHURCH

Evgeni Dermendjiev

(Summary)

In the article was presented a fragment from marble cover, founded in the archaeological excavations of the king s church Forty Holy Martyrs in Veliko Turnovo (fig. 1). On this cover was preserved a sector from the frame and the upper shoulder of incised cross with a part of the formula IC XC NH KA (fig.1). According analogs and facts were discovered the size and was made reconstruction of decoration of the tomb's cover (fig. 2, 3, 4). Its date is about the second half of 14-th century. This cover was covered king's marble tomb, put on the smallest tomb in the naos of the church (fig. 5).

This fragment from monumental tomb was very interesting about the investigation of the burial practice of the bulgarian rullers in the period of Second Bulgarian kingdom. Our experience for its reconstruction was important about the type, construction and decoration of king's tombs in the capital Turnovgrad during 13-th – 14-th centuries.

СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ В ЗАПАДНОТО ПОДНОЖИЕ НА ХЪЛМА "МОМИНА КРЕПОСТ" ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МИРКО РОБОВ
(Велико Търново)

В План на старата българска столица Велико Търново, който К.Шкорпил обнародва в началото на XX век, районът в западното подножие на хълма Момина крепост е посочен като турско гробище.[1] За съществуването на средновековен квартал авторът не споменава, очевидно поради липса на сведения за неговото съществуване тогава.

Първите разкопки на този район от приградието са проведени през 1959 год.[2], като проучванията продължават и през следващите няколко години.[3] В резултат от тях Н. Ангелов обобщава наблюденията си в извода, че установената тук част от столично Търново трябва да бъде определена като "квартал на бедните"[4]. Неговите граници, отново според същия автор, очертават значителен район на запад до пътя за град Г.Оряховица. Освен останките от жилищната архитектура и уличната мрежа на района, както и конкретните данни за бита на населението тук е разкрита и еднокорабна църква с притвор, около която е съществувал некропол. Установени са общо 36 погребения[5], които обаче остават необнародвани.[6]

Тази църква е сравнително малка по размери - 7,92/20,70 м. По план е еднокорабна, с притвор, свързан конструктивно със зидовете на наоса и с полукръгла апсида. При разкриването на апсидата са установени останки от по-ранен градеж, който проучвателите свързват с корекция в изграждането, съпътствала по време издигането на храма (т.е. допуснато изкривяване, коригирано във височина, от нивото на пода, при което обаче долните редове не са били демонтирани, а са послужили като основа на новия градеж).[7]

Фасадните стени са били изпълнени в смесен градеж от ломени камъни и тухлени редове, декорирани с керамопластична украса /кръгли панички, покрити със зелена глазура/.

Вътрешността на храма най-вепроятно е била стенописана, но проучвателите не посочват дали са открити фрагменти от тази украса. Подът е бил настлан с тухли.

Както вече посочихме установените при тези разкопки погребения са останали необнародвани. Публикуван е само един от гробовете, разположен извън храма, пред неговата апсида. Погребаният индивид е дете.[8] Гробен инвентар, както и някакви особености при погребването не са установени. Разкриването на този гроб е осъществено при първите разкопки, проведени през 1959 год. При последвалите проучвания, извършени в началото на 60-те години, се попада на останалите погребения, като разкопките в сектора ръководи Б.Султов.

При тези първи проучвания е установена и хронологичната рамка на обетаването тук, като горната ѝ граница е краят на XIV век, т.е. тя очевидно съвпада с падането на Търново през лятото на 1393 год. Счита се дори, че именно тук са били разположени на лагер основните сили на Баязид[9], които в продължение на 3 месеца са обсаждали столицата.

Подновените през 1989 год. разкопки в този участък ***(Обр.1)*** допълват картината по отношение на устройствената и стопанската му характеристика, както и по отношение на най-ранното обетаване /IV-V век/. Разкрита е още една църква, по план идентична на първата. Означена е с №2 по реда на разкриването. Около нея са установени общо 28 нови погребения.***(Обр.2)***

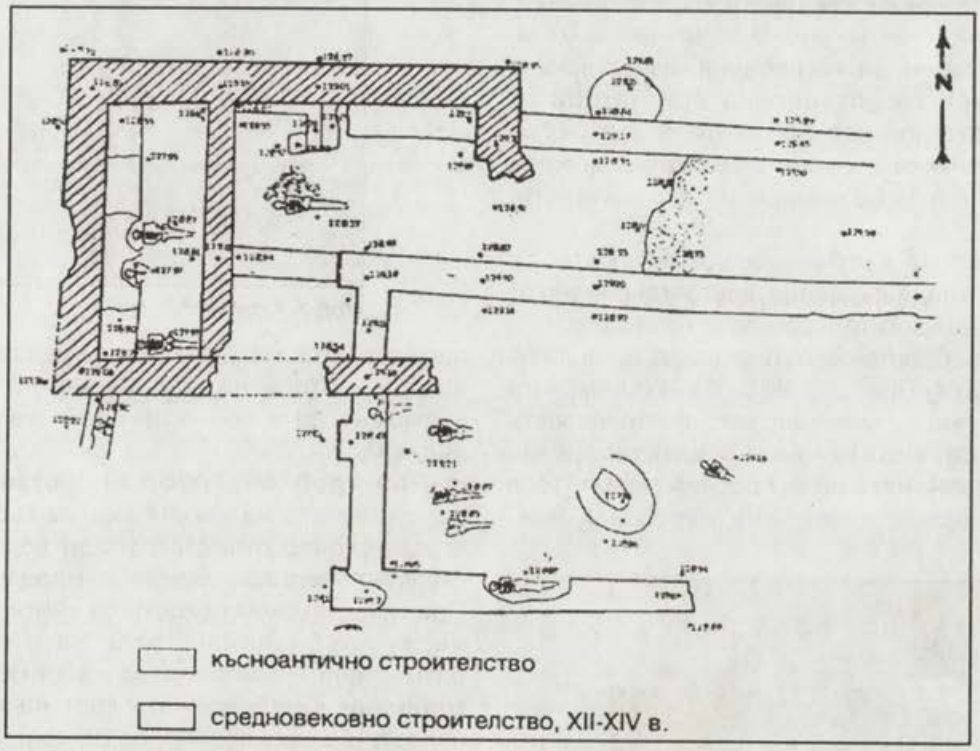
Като архитектурен паметник, църква №2 е обнародвана.[10]***(Обр.3)*** По план е еднокорабна, с притвор. Размерите ѝ са значително по-малки в сравнение с църква №1, т.е. 7,80/10,80 м. Градена е със средно големи, обработени камъни, на хоросанова спойка. Наосът е с приблизително квадратна форма. Конкретни данни за архитектурното оформление на фасадните стени не са установени най-вече поради съвсем ниското ниво на разкритите градежи (почти само в субструкция), доразрушени и от предшестващите проучвания изкопни и подравнителни работи, извършени с тежка механизация. Намерени са, обаче доста фрагменти от фасадна керамо-пластична украса (глазирани кръгли панички), както впрочем и при разкриването на другата средновековна църква тук. Те свидетелстват за съществувалата външна художествена украса на храма. Напълно вероятно е, като представител на столичната архитектурна школа и този паметник да е бил с пластично разчленени фасади с пиластри и аркирани ниши, от украсата на чиито архиволти несъмнено произхожда и въпросната керамопластична украса. Не са установени и данни за наличие на смесен градеж с редуващи се пояси от камък и тухла, но неговото съществуване, подобно на съседната църква №1, е също напълно вероятно.

Поради посоченото ниско ниво, до което са запазени градежите, липсва по-голямата част от апсидата на църквата. Не са налице и сигурни данни по отношение характера на подовата настилка.

Че вътрешността на храма е била стенописана, свидетелстват откритите в насипа фрагменти от живописна украса.

Обр.1. *Западно подножие на хълма "Момина крепост". Общ изглед.*

Обр.2. *Проучен участък в западното подножие на хълма "Момина крепост"/1989-1992 г./. План.*

Обр.3. *Църква №2 и късноантична сграда под нея. Поглед към запад.*

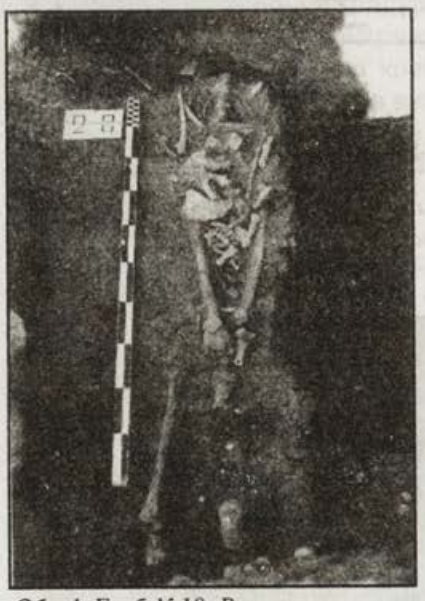
При разкопките, проведени през лятото и есента на 1989 год., в и около църква №2, са разкрити общо 28 гроба.[11]

При всичките гробове погребенията са с християнски обряд. Мюсюлмански гробове не са установени, въпреки че в Плана на старата столица Търново К. Шкорпил е означил района като турско гробище. Вероятно такива гробове е имало, но на друго, значително по-високо ниво, а очевидно и някъде встрани, защото точното местонахождение не е установено нито при разкопките в началото на 60-те години, нито при тези от 1989 год.

Всичките погребения са в гробни ями, като допълнителни ограждания в тях не са установени. При един от гробовете (№6) непосредствено зад черепа е положен вертикално изправен камък с размери: дълж. 0,54 м; вис. 0,23 м; деб. 0,07 м. Категорични данни за погребения, извършени в дървен ковчег, са установени при четири от гробовете, като при два от тях (№№ 7 и 24) са запазени останки от дървената конструкция, а при гробове №№ 6 и 14 са намерени само железните гвоздеи.

При девет от гробовете погребаните са сравнително млади индивиди, което е очевидно от състоянието на костите и най-вече на зъбите.

В три от гробовете скелетите са на деца /№№ 6, 9 и 28/.***(Обр.4)*** При гроб № 9 обаче големината на зъбите, а също и очевидно масивните челюсти като цяло са видимо несъответстващи по отношение дължината на въпросния скелет. Това видимо се отнася и за черепа на погребания. Най-

Обр.4. *Гроб №18. Вторично погребение.*

вероятно при този случай не става въпрос за погребение на дете, а по-скоро за джудже. Нещо, което не се среща често в проучените на този етап други столични некрополи.

Анатомичният порядък на костите е нарушен при два от гробовете. При гроб №22***(Обр.5)*** /погребение на жена/ черепът не бе установен на естественото си място, а при долните крайници, и по-точно до лявата подбедрена кост. Счупен е при строителните работи, които предшестваха

Обр.5. *Гроб №22.*

проучванията. Напълно е възможно да принадлежи на друго, вторично погребение, но също така е възможно да е принадлежал и на същия млад индивид.

При гроб №27***(Обр.6)***, установен върху разрушенията на южния зид на късноантичната сграда, която отчасти попада под църква №2, скелетът също принадлежи на млад индивид. Мъж. При него раменните кости са свити и се събират върху гръбначния стълб, като очевидно са разместени. Разместени са и костите при долните крайници. Подбедрената кост на левия крак е положена върху подбедрената кост на десния. Не е ясно обаче защо е извършено това разместване, т.е. дали е резултат на ритуал, или е някакъв

Обр.6. *Гроб №27.*

вторичен акт.

При гроб №21 черепът е положен върху тухла, късноантична, взета от разрушенията на едната от двете представителни постройки, датирани от този период. Вторично издраскани букви или знаци върху тухлата не са установени.

Единствено при гроб №14 върху черепа на погребания индивид са установени отлагания. Три тъмни ивици се спускат от теменната област към лявото слепоочие, които най-вероятно са останки от разпаднат текстил.

При 21 от проучените гробове погребален инвентар не се установи.

В пет от гробовете се попадна на кухи сферични копчета. Стъклена гривна, по-точно част от нея, се намери в гроб №22, до дясната ръка на погребаната в него жена.

В гроб №7, където погребението е също на жена, се намери пръстен, излят от бронз. Пръстенът се състои от халка, отгоре с оформено гнездо за поставяне на камък. Открит е и част от камъка. Самият накит е силно почернял, с деформация, причинена от висока температура /очевидно огън/. Кога е станало това, не е съвсем ясно, тъй като по останалата част от погребението не са установени следи от опалване.

Обеца е открита само в един от гробовете - №13, в който погребаният индивит е също жена.

Три от гробовете са датирани с намерени в тях монети - №№6, 13 и 21. Две от монетите, в гроб №6 (детски) и №13(при който някои от костите са разместени), датират от първата половина на XIII век. При гроб №21, установен върху разрушения западен зид на късноантичната сграда, под църква №2, се намери монета, сечена от византийския император Мануил I Комнин /1143-1180 год./[12], т.е. преди въстанието на Асеневци и възобновяването на българската държава. Ако няма случаен характер, тя е важно хронологично свидетелство както по отношение на църква №2 и некропола около нея, така и за заселването на западното подножие на хълма Момина крепост, очевидно още в предстоличния период на Търнов.

По отношение на ситуирането на отделните гробове, те могат да се обособят най-общо в три групи: във вътрешността на църква №2; непосредствено около църква №2; отдалечени от църква №2.

В първата от тези групи попадат общо седем гроба, или 1/4 от всичките. Шест от тях са в притвора на храма, а един е в западната част на наоса.

Два от тези гробове, №№16 и 18, са с вторични погребения.(**Обр.7**)

Погребение в дървен ковчег е установено при гроб №14. Той се намира в западната част на наоса и е на дълбочина 0,75 м под нивото на хоросановата подложка на западния зид.

Три от гробовете са в южната част на притвора

Обр. 7. *Гроб №28.Погребение на дете.*

- №№18, 19 и 21. Един от гробовете, №17, е в централната му част, и един (№15) е в неговата северна половина.

Спрямо хоросановата подложка в основата на средновековния градеж гробовете са на дълбочина от 1,10 до 1,30 м. Сравнително плитък е само гроб №15, който, както вече посочихме, е в северната част на църковния притвор.

Други дванадесет гроба, включително и гроб №21, датиран с монета Мануил I Комнин, са ситуирани около църква №2.

Един от гробовете е върху архитектурните останки на голямата представителна късноантична сграда,[13] северно от църквата. Разположен е върху югозападния ѝ ъгъл (гроб №6).

Единадесет гроба са в очертанията на втората (южната) късноантична сграда, а следователно южно и източно от църква №2. Седем гроба са във вътрешността на въпросната постройка, а други четири са върху архитектурните ѝ останки – северния, южния и западния ѝ зидове.

Хронологически неточно е, разбира се, тези гробове да се ситуират спрямо късноантичните постройки, тъй като естествената им среда е църква №2 и пространството около нея, към която са свързани по отношение на действащия тогава некропол.

Два от гробовете остават по-отдалечени спрямо църквата, което с определена условност ги причислява към въпросния некропол - №№1 и 2. Първият от тях е установен в ската, източно от храма, а вторият – в северната част на обекта, западно от полуземлянка №2.

Близостта на двете средновековни църкви по място, както и очевидният факт, че те са съществували едновременно през целия столичен период на Търново, свидетелства за сравнително

гъстата населеност на тази част от столичното приградие. Както показват данните от проучванията тук, всяка от полуземлянките е била обитавана от 10 до 14 жители.[14]

Очевидно установените около църкви №№1 и 2 общо 64 гроба далеч не запълват представата за почти двувековното обитаване на района тук. Напълно основателно е да се допусне съществуването на повече некрополи, като вън от съмнение разкритите дотук не биха могли да се определят като основните.

Другите големи проучени некрополa в столичното подножие – този в източното подножие на Трапезица[15], при църквата "Св. Димитър", както и некропола при църквата Св.Четиридесет мъченици[16], а също по-малкият в северозападното подножие на Трапезица[17], едва ли са обслужвали и населението в западното подножие на Момина крепост. Всъщност всичките тези проучени некрополи са разположени в съответните жилищни квартали на столицата, установени при археологически разкопки или известни от писмените извори. Ситуирани са или около квартални църкви, или в големите столични манастири от подножието. Напълно допустимо е такива некрополи да са съществували и в непроучения манастир при църквата Апостоли Петър и Павел, както и при неустановения все още като местоположение Св.Богородица Темнишка.

Разкопките в западното подножие на Момина крепост и от началото на 60-те и в края на 80-те години, показват, че социалният статус на сбитателите е бил сравнително нисък. Жилищата представляват изключително полуземлянки, разположени в редици, с посока изток-запад. Уилиците са тесни, с настилка от дребни камъни. Между първата редица от полуземлянки и бреговата ивица били разположени боклучни ями.[18]

Районът е неукрепен. Такъв остава и когато в средата на XIV век със система от напречни крепостни зидове кварталите в подножието на Царевец и Трапезица на практика били включени в общата укрепителна система на столицата.[19]

За разлика от тези квартали, споменавани по един или друг начин с определени топоними ("Нов град", квартал на "фръзите" и т.н.), подножието на Момина крепост остава неупоменато. При това крепостта върху билото е известна като Девин град.

Данните от проучванията по отношение на стопанската характеристика на обитателите, показват, че са се занимавали със земеделие, скотовъдство, вероятно риболов поради непосредствената близост с р. Янтра. Практикувани са били занаяти, силно замърсяващи работната и околната среда, като грънчарство и ковачество например. Затова свидетелстват намерените в голямо количество железни крици, шлака, пещи, подставки за изпичане на керамика, недовършена и бракувана продукция, оръдия на труда и др.[20]

На статуса на населението от това приградие на столицата естествено съответства и изградената на този етап на проучванията картина на некропола[21] с данните за сравнително бедните погребения в него. Единици са гробовете с останки от дървени ковчези, както и тези с някакви накити. Липсват особености по отношение оформлението на гробната яма. Липсват скъпи накити. Намерените отделни находки са от стъкло, мед и бронз. Стопанският профил на населението от района не е отразен по отношение на гробния инвентар. Не са установени и особености по отношение на облеклото.

Като цяло данните от проучването на некропола в западното подножие на Момина крепост доизграждат цялостната представа по отношение на този столичен район, с неговата градоустройствена, стопанска, битова и социална характеристика, и са от несъмнено важно значение в проучване културата на Търново в неговия столичен и предстоличен период.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шкорпил, К.** План на старата българска столица Велико Търново. ИБАД, I, 1910 /вж. Приложения "План на старото Велико Търново 1186-1393"/.

[2] **Николова, Я., Н. Ангелов.** Средновековна църква в западния склон на хълма Момина крепост в Търново. ИОМВТ, II, Варна, 1964, с. 20.

[3] **Николова, Я.** Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във В.Търново. ИОМВТ, IV, Варна, 1968, с. 57.

[4] **Ангелов, Н.** Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки. ИОМВТ, II, Варна, 1964, с. 12.

[5] **Николова, Я.** Жилищната архитектура в Търново през XII-XIV век. ТрВТУ, т.VIII, кн.2, ИФ, 1970/1971, с.102 и бел.136.

[6] Разкопки на Богдан Султов.

[7] **Николова, Я., Н. Ангелов.** Пос. Съч., с. 21.

[8] **Пак там**, с. 22-23.

[9] **Николова, Я.** Жилищната архитектура..., с. 90; Дочев, К. Монетни находки от хълма Момина крепост във Велико Търново. ИИМВТ, IX, 1994, с. 127.

[10] **Робов, М.** Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. ИИМВТ, IX1 1994, с. 144-145.

[11] Разкопки на М. Робов.

[12] **Робов, М.** Новите проучвания..., с. 145; Дочев, К. Монетни находки..., с. 126.

[13] **Робов, М.** Керамична пещ в западното подножие на хълма "Момина крепост" във Велико Търново. ИИМВТ, XII, 1997, с. 139-140; От същия автор: Късноантично строителство в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. Епохи. Сб. В памет на проф В.Велков /под печат/.

[14] **Николова, Я.** Жилищната архитектура..., с.94; Андреев, Й. Всекидневието на търновските жители. История на Велико Търново, т.I, С., 1986, с. 175.

[15] **Николова, Я.** Църквата "Св.Димитър" и възстанието от 1185 г. Културата на средновековния Търнов, С., 1985, с.15; Робов, М. Църква №2 и проблемът за хронологията на

църковното строителство в източното подножие на Трапезица. Юбилеен сборник в чест на проф. Д.Овчаров. Велико Търново, 2002, с. 114; От същия автор: Некрополът в източното подножие на Трапезица – история на проучванията. Сб. В чест на проф. Зл.Гочева /под печат/.

[16] **Тотев, К., И.Чокоев.** История на проучването на некропола на търновската църква "Св.Четиридесет мъченици". ИИМВТ, XI, 1996, с. 165-174.

[17] **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. ИОМТ, кн.I, Варна, 1962, с. 23-34.

[18] **Николова, Я.** Жилищната архитектура..., с. 90-102; Робов, М. Новите проучвания..., с. 142-144.

[19] **Робов, М.** Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. Археология, 1988, 4, с.38-44; Николова, Я. Жилищната архитектура..., с. 90.

[20] **Пак там**, с. 101-102.

[21] Такива са данните и от проучвания в началото на 60-те години некропол при църква №1. Вж.: Николова, Я. Жилищната архитектура..., с. 102.

Каталог на разкритите гробове:

Гроб №1. В ската, източно от църква №2. И-З.Дясната ръка е положена върху корема, лявата – върху гърдите. Дълб. 0,90 м. Разкрит до коленете. Мъж. Костите са запазени в добро състояние. Дължина 1,21 м. Липсва погребален инвентар.

Гроб №2. Намира се в северната част на обекта, до полуземлянка №2. Ориентирано И-З. Ръцете са положени върху корема. Дълбочина – 0,55 м. Запазена дължина на скелета – 1,47 м. Намерен погребален инвентар: едно кухо сферично копче и една бронзова обеца.

Гроб №3. Част от скелета е отнесен при строителните работи. Липсват крайниците и част от гръбначния стълб. Ръцете са положени върху корема. Дълбочина 0,35 м. Дължина на скелета /запазената част от него/ 0,96 м. Не се установи погребален инвентар. Ориентирано И-З.

Гроб №4. Ръцете са положени върху корема. Липсва черепа. Ориентирано И-З. Дължина на скелета 1,52 м. Не се установи погребален инвентар.

Гроб №5. Ориентирано И-З. Дясната ръка е по протежение на скелета, а лявата е положена върху корема. Дължина на скелета 1,54 м. Погребален инвентар не се установи.

Гроб №6. Погребение на дете. Разположено е върху югозападния ъгъл на северната късноантична сграда. Ориентирано И-З. Ръцете са положени върху корема. Краката са леко свити. Дължина на скелета 1,20 м. Открит е железен гвоздей /вероятно от ковчег/ и монета от първата половина на XIII век. Непосредствено зад черепа е поставен вертикално камък с размери: дълж. 0,54 м и напр. сеч. 0,23/0,07 м.

Гроб №7. Погребение на жена. Ориентирано И-З. Ръцете са положени върху корема. Костите и зъбите са в много добро състояние. Млад индивид. Дължина на скелета 1,70 м. Посоката на скелета следва северния зид /върху който попада/ на голямата късноантична сграда /от север/. Запазени са останки от дървен ковчег и 9 железни гвоздея от конструкцията. Намерен е пръстен с камък, поставен в гнездо. Част от камъка липсва. Намерено е сферично копче.

Гроб №8. Източно от църква №2 /на 2,60 м източно от гроб №7/. Ориентирано И-З. Дълбочина 0,10 м под повърхността /след предварителните подравнителни работи по строежа/. Скелетът е запазен цялостно. Ръцете: дясната е положена върху гърдите, а лявата – върху корема. Черепът е обърнат надясно и напред /към краката/. Зъбите са в много добро състояние. Млад индивид. Дължина на скелета 1,60 м. Погребален инвентар не се откри.

Гроб №9. Детско погребение. Южно от църква №2. Дълбочина 0,20 м под нивото на югозападния ъгъл на късноантичната сграда тук. Ориентирано И-З. Дължина 0,68 м. Запазена лява ръка, положена върху гърдите. Зъбите и черепът не съответстват на размерите на скелета. Най-вероятно погребаният индивид е джудже. Погребален инвентар не се установи.

Гроб №10. Южно от църква №2. Върху западния зид на късноантичната сграда. Дълбочина 0,60 м под подравнената за строежа повърхност. Ориентирано И-З. Възрастен индивид. Жена. Открити са бронзови обеци и сферични кухи копчета. Дължина 0,90 м /на запазената част от скелета/.

Гроб №11. Вторично погребение. Костите са струпани върху средния пиластър при западния зид на късноантичната сграда, южно от църква №2. Череп не се откри. Погребението е под гроб №10, на 0,30 м под него.

Гроб №12. Непосредствено източно от гроб №10 /на 0,50 м от него/. Дълбочина 0,40 м под повърхността. Ръцете: лявата е положена върху областта на корема, а дясната – по протежение на скелета. Ориентиран И-З. Част от скелета /долните крайници до бедрените кости/ е отнесена при предварителните изкопни работи. Запазена дължина 1,06 м. Погребален инвентар не се установи.

Гроб №13. Ориентиран И-З. Черепът е обърнат надясно.Положение на дясната ръка – неясно. Лявата – положена върху корема. Откриват се и

кости от друго, вторично погребение. Дължина 1,43 м. Погребален инвентар: две монети от първата половина на XIII век и обеца.

Гроб №14. В западната част на наоса на църква №2. Върху скелета – строителни разрушения от църквата. Дълбочина 1 м. Ориентиран И-З. Ръцете са положени върху корема. Мъж. Млад индивид. Зъбите и костите са в добро състояние. Черепът с разтворена челюст. Три тъмни ивици се спускат от темето към лявото слепоочие. Дължина 1,80 м. Намерени двадесет железни гвоздея от ковчег и едно сферично бронзово копче.

Гроб №15. В северния край на притвора на църква №2. Дълбочина 0,40 м под хоросановата подложка на градежа. Ориентиран И-З. Дясната ръка положена върху корема. Лакътната кост на лявата – разместена. Костите са в добро състояние. Млад индивид. Мъж. Дължина 1,47 м. Погребален инвентар не се установи.

Гроб №16. В притвора на църква №2. Вторично погребение. Два черепа и кости. Дълбочина 0,35 м, под хоросановата подложка на зидовете на църквата.

Гроб №17. В средата на притвора на църква №2. Дълбочина 1,30 м от нивото на източния зид на притвора. Ориентиран И-З. Ръцете са положени върху корема. Зъбите са в добро състояние. Млад индивид. Дължина на скелета 1,65 м. Погребален инвентар не се установи.

Гроб №18. Вторично погребение. На 0,40 м южно от гроб №17. Дълбочина 1,10 м от нивото на №2. Ръцете са положени върху корема. Костите и зъбите са в добро състояние. Млад индивид. Жена. Скелетът е разкрит до коленете. Ориентиран И-З. Дълбочина 1,20 м от нивото на южния зид на притвора. Дължина 1,20 м. Погребален инвентар не се установи.

Гроб №20. На 0,65 м от южния зид на притвора, южно от църква №2. Дълбочина 0,80 м от нивото на югозападния ъгъл на притвора. Ориентиран И-З. Ръцете са положени върху корема. От скелета са запазени тазовите и част от бедрените кости. Дължина 0,45 м. Погребален инвентар не се установи.

Гроб №21. Дълбочина 1,15 м от нивото на югозападния ъгъл на притвора. Разкрит е черепът и част от гръдния кош. Ориентиран И-З. Ръцете са положени върху гърдите. Зъбите са в добро състояние. Млад индивид. Под черепа е положена тухла, преупотребена от късноантичните постройки тук. Дължина на скелета 0,55 м /разкрит е черепът и част от гръдния кош/. Намерена монета от Мануил I Комнин /1143-1180 г./, сечена след 1170 г.

Гроб №22. Дълбочина 0,40 м. Южно от църква №2. Млад индивид. Жена. Зъбите и костите са в добро състояние. Ориентиран И-З. Ръцете са положени върху гърдите. До левия крак е положен друг череп. Дължина на скелета 1,60 м. При дясната ръка намерена част от стъклена гривна.

Гроб №23. Южно от църква №2. Дълбочина 0,40 м. Запазена е част от скелета /част от гръдния кош, таза и бедрените кости/. Дължина 0,83 м. Ориентиран И-З. Погребален инвентар не се установи.

Гроб №24. Южно от църква №2. Дълбочина 0,30 м. Ориентиран И-З. Ръцете са положени върху корема. Костите са в добро състояние. Мъж. Дължина 1,68 м. Погребален инвентар не се установи. Запазени останки от дървен ковчег.

Гроб №25. Южно от църква №2. Ориентиран И-З. Дълбочина 0,30 м. Запазена е част от скелета. Черепът е установен между пищялите. Зъбите са в добро състояние. Млад индивид. Дължина 1,10 м. Погребален инвентар не се намери.

Гроб №26. Дълбочина 0,75 м. Ориентиран И-З /леко отклонение към югоизток/. Ръцете са положени върху корема. Костите са в добро състояние. Мъж. Липсва черепа. Дължина 1,18 м. Погребален инвентар не е намерен.

Гроб №27. Южно от църква №2. Ориентиран И-З. Дълбочина 0,35 м. Ръцете са положени върху корема. Млад индивид. Костите и зъбите са в добро състояние. Мъж. Дължина 1,49 м. Намерени са две сферични кухи бронзови копчета.

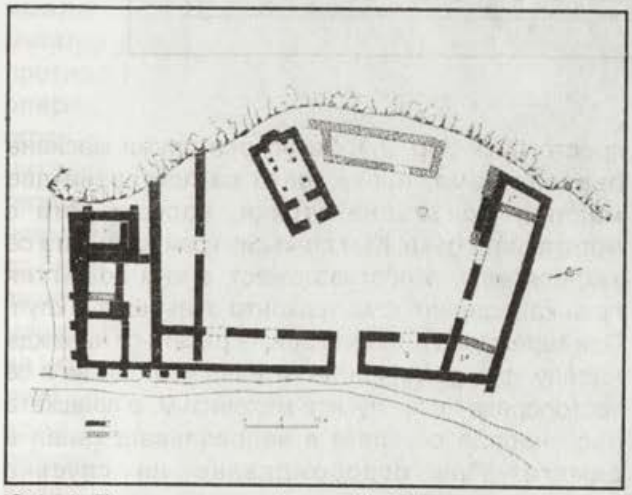
Гроб №28. Северно от църква №2. Дълбочина 1,20 м. Ориентиран И-З. Дете. Ръцете /запазена е лявата/ са положени върху корема. Погребален инвентар не се установи.

КАМЕННИТЕ ЯДРА ОТ ЧЕРВЕН, ИЗВОР ЗА ВОЕННАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

ДЕЯН РАБОВЯНОВ
(Велико Търново)

Каменните ядра от Червен представляват ценен извор за употребата на метателни машини от българските царе, както и за организацията на тяхната войска. Целта на това изследване е да хвърли нова светлина върху тази интересна находка, която не е получила правилна интерпретация от своите откриватели.

Каменните ядра са открити в т. нар. "замък",разположен в най-високата точка на Червенската цитадела. Според проучвателите си той е построен в края на XII или началото на XIII век и е имал сложна строителна история, свързана с много преустройства, а вероятно е използван и по време на османското владичество. Сградата е тълкувана като типичен замък от епохата на развития феодализъм, с големи възможности да издържи на продължителна обсада. Търсени са паралели с царския дворец на Царевец във В.Търново и една постройка със сходен план в Ловешката крепост[1]. Публикуваните от проучвателите данни са твърде оскъдни .Това са *бойни топки* с диаметър 0,50 м, повечето оформени от камък подобен на кремък и само няколко от варовик. Част от тях – 31 - са открити подредени до стената на помещението при вътрешния северозападен ъгъл на "замъка", пред входа на комплекса и 3 пред помещение №2 (виж обр.1).

Обр. 1. *План на т. нар. "замък" в Червен (По В. Димова).*

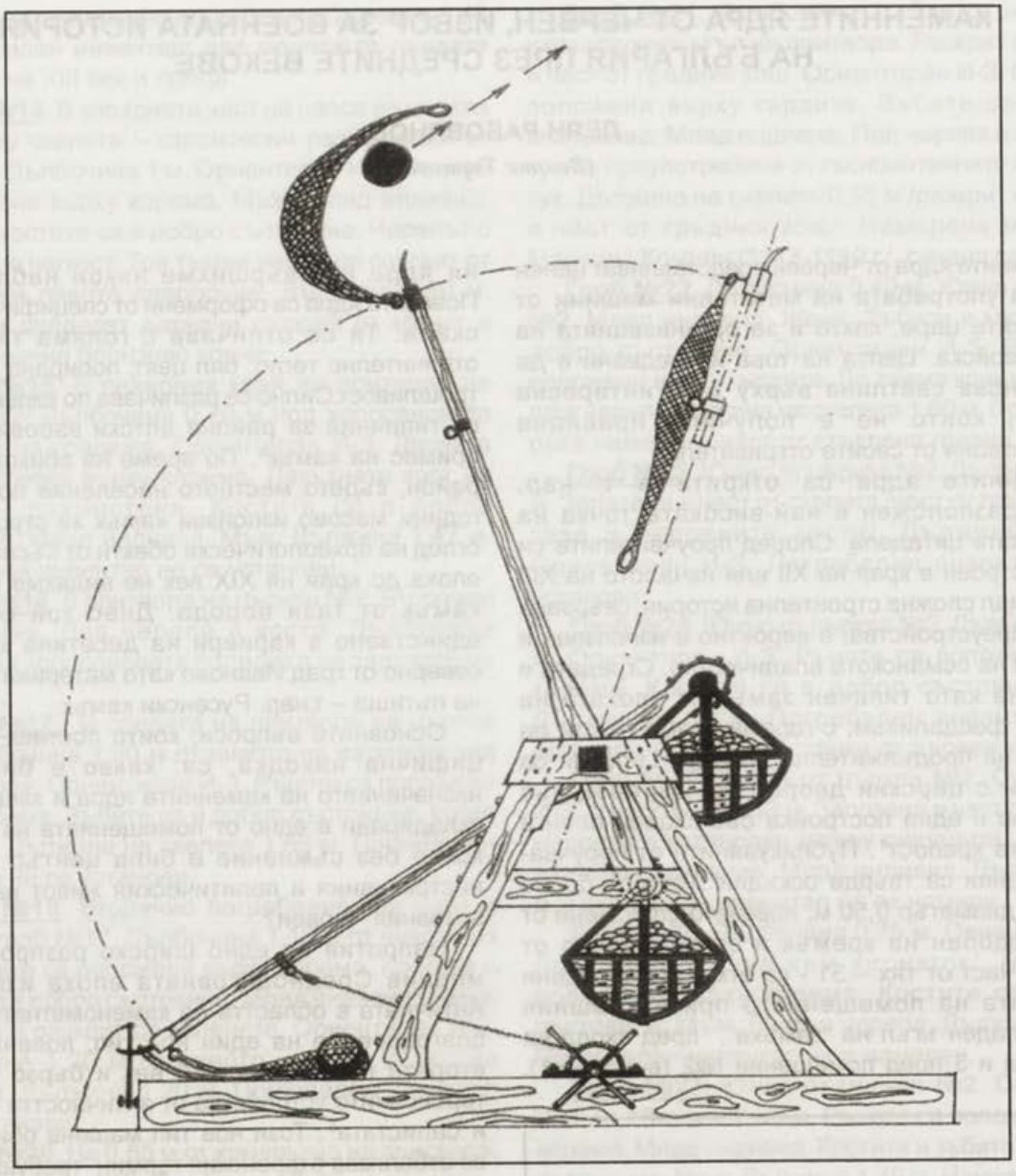
Според проучвателите те са били *боеприпаси за каменометните машини*, с които е разполагал "замъка" за своята защита[2].

При една обиколка на реките Черни и Русенски Лом лично разгледахме интересуващите ни каменни ядра и извършихме някои наблюдения[3]. Повечето ядра са оформени от специфична порода скала. Тя се отличава с голяма твърдост и отличително тегло, бял цвят, полирана фактура и трошливост.Силно се различава по характеристики от типичния за района аптски варовик с голям примес на камък[4]. По време на обиколката ни в район, където местното население поне от 100 години масово използва камък за строеж, и при оглед на археологически обекти от Късноримската епоха дс края ня XIX век не видяхме употребен камък от тази порода. Днес той се добива единствено в кариери на десетина километра северно от град Иваново като материал за строеж на пътища – т.нар. Русенски камък.

Основните въпроси, които поставя тази специфична находка, са: какво е било предназначението на каменните ядра и защо са били складирани в едно от помещенията на сградата, която без съмнение е била център на административния и политическия живот на Средновековния Червен?

Напротив на едно широко разпространено мнение Средновековната епоха изпреварва Античната в областта на каменометните машини благодарение на един нов тип, появил се през втората половина на VI век и бързо изместил торсионните устройства от античността – онагъра и балистата[5]. Този нов тип машина обикновенно се отбелязва с френския термин "требушет", който ще използваме и ние, за да избегнем излишната описателност. Състои се от греда, поставена на ос, деляща я на късо дълго рамо. За края на дългото рамо се закачала прашката за снаряда, а върху по-късото се прилагала сила, завъртаща гредата – метателна ръка, което водело на изхвърлянето на снаряда от прашката. Първоначално при требушета се използва теглителната сила на голяма група хора, а от началото на VIII век този тракционен требушет започнал да отстъпва пред хибридния требушет, при който действията на теглещия разчет са подпомагани от тежест, прикрепена към края на късото рамо (виж обр.3)[6].

Първият исторически извор, осигуряващ детайлно описание на тракционен требушет, е "Чудесата на Св. Димитър Солунски", описващ обсадата на града от авари и славяни през 597 г. През следващите векове продължили да развиват новото обсадно оръжие, тяхно дело са и най-мощните хибридни требушети от XI век. Построеният от император Василий II изхвърлял

Обр. 2. *Схема на работа на требушет.*

каменни снаряди, тежащи между 111 и 200 кг, а използваният от Роман IV Диоген - 96-килограмови. Не изоставали и мюсюлманските държави в Близкия изток, а познанията за новото оръжие почти веднага се разпространявани на Запад в Средиземноморския свят и Северна Европа. Оформила се една военна равнопоставеност и обичайна практика било квалифицираните специалисти често да сменят своите работодатели[7].

Има много основания да се смята, че върхът в развитието на тези машини – уравновесеният требушет – е византийско изобретение .Използван за пръв път при обсадата на Никея през 1097 г., по-късно участва в обсадите на Лаодикея и Милос през 1104 г., а също и в тези на Арете, Драч, Кастория, Дръстър, Хиос и Абидос. Полученото от Алексий I наследство се доразвива и от следващите императори от тази династия[8].

Устройството на уравновесения требушет е просто (виж обр .2). За основа служи масивна дървена рама, върху която са поставени две масивни триъгълни стойки, носещи оста с метателната ръка. Към по-късия край на ръката се закрепя голяма противотежест, а към по-дългия прашка, единият край на която завършва с клуп. При зареждане дългият край на ръката се навежда надолу чрез различни теглителни устройства и се застопорява чрез спусков механизъм, а прашката със снаряда се слага в направляващ канал в рамата. При освобождаване на спусъка противотежестта пада рязко надолу, дългото рамо се вдига, изтегляйки прашката, която с движението си във въздуха придава допълнително ускорение на снаряда. Примковидният ѝ край се изплъзва от закривения шип на върха на метателната ръка и освободеният снаряд лети по висока траектория напред [9].

Уравновесеният требушет бил поли-функцио-

нална машина. Освен каменни ядра той изстрелвал запалителни и разривни снаряди, животински трупове за разпространяване на болести и накрая живи пленени шпиони или врагове. Основната му задача обаче е да разрушава укрепленията на противника чрез прицелна стрелба, за което се нуждаел от сферични ядра с голямо тегло. Последното е засвидетелствано както от изворите, така и от експерименталните проучвания. Разбира се, за безразборен обстрел срещу вътрешността на обсаденото място можело да се използват камъни с всякаква форма[10].

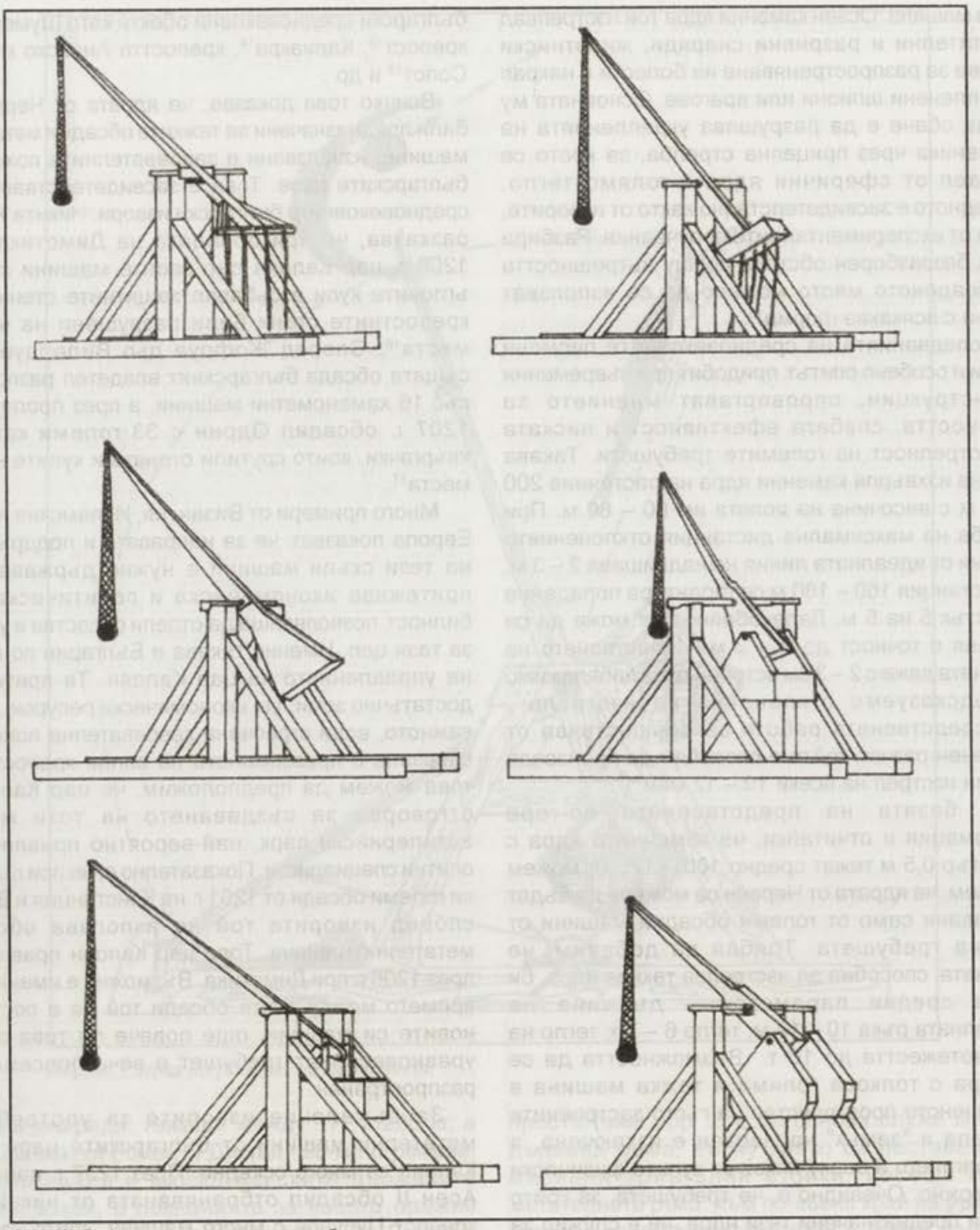
Изследванията на средновековните писмени извори и особено опитът, придобит при съвременни реконструкции, опровергават мнението за неточността, слабата ефективност и ниската скорострелност на големите требушети. Такава машина изхвърля каменни ядра на разстояние 200 – 220 м с височина на полета им 60 – 80 м. При стрелба на максимална дистанция отклонението встрани от идеалната линия не надвишава 2 – 3 м. На дистанция 160 – 180 м се гарантира попадение в участък 5 на 5 м. Далекобойността може да се променя с точност до 2 – 3 м. Изместването на машината даже с 2 – 3 см встрани дава забележимо и предсказуемо отклонение на изстрела . Непосредствената работа се осъществява от 12-членен разчет, който е способен да произведе по един изстрел на всеки 10 – 12 мин[11].

На базата на представената по-горе информация и отчитайки, че каменните ядра с диаметър 0,5 м тежат средно 100 – 120 кг, можем да кажем, че ядрата от Червен са можели да бъдат използвани само от големи обсадни машини от типа на требушета. Трябва да добавим, че машината, способна да изстрелва такива ядра, би имала средни параметри – дължина на метателната ръка 10 – 12 м, тегло 6 – 7 т, тегло на противотежестта до 10 т. Възможността да се оперира с толкова голяма и тежка машина в ограниченото пространство на гъсто застроените цитадела и "замък" на Червен е изключена, а разполагането ѝ върху някоя от кулите физически невъзможно. Очевидно е, че требушета, за който са били предназначени тези ядра, не е служил за защита на Червен. Това се доказва и от факта, че машини от този тип се използват основно за обсада на укрепления. За защита на крепости служат по-леки машини с подобно устройство, стрелящи с ядра с диаметър до 0,30 м. По-малките им габарити, тегло и брой на обслужващия персонал позволявали да бъдат разполагани върху крепостните кули и други подходящи площадки, от които да водят огън по обсадителите и техните съоръжения. Много по-голямата им скорострелност позволявала и на обсадителите да създават "дъжд от камъни", под чието прикритие да атакуват с различни средства крепостта[12]. Това е засвидетелствано и от археологическите проучвания в български средновековни обекти като Шуменската крепост[13], Калиакра[14], крепостта Аневско кале до Сопот[15] и др .

Всичко това доказва, че ядрата от Червен са били предназначени за тежките обсадни метателни машини, използвани в завоевателните походи на българските царе. Това е засвидетелствано и от средновековните български извори. Никита Хониат разказва, че при обсадата на Димотика през 1206 г. цар Калоян със своите машини сривал ъгловите кули и събарял защитните стени, като крепостните стени били разрушени на четири места[16]. Според Жофруа дьо Вилардуен при същата обсада българският владетел разполагал със 16 каменометни машини, а през пролетта на 1207 г. обсадил Одрин с 33 големи каменохвъргачки, които срутили стената и кулите на две места[17].

Много примери от Византия, Ислямския изток и Европа показват, че за направата и поддръжката на тези скъпи машини е нужно държавата да притежава икономическа и политическа стабилност, позволяваща да отдели средства и усилия за тази цел. Именно такава е България по време на управлението на цар Калоян. Тя притежава достатъчно земи, т.е. икономически ресурси, и най-важното, води агресивна завоевателна политика, свързана с превземането на силни крепости. За това можем да предположим, че цар Калоян е отговорен за създаването на този мощен артилерийски парк, най-вероятно привличайки опитни специалисти. Показателно е, че при първите си големи обсади от 1201 г. на Констанция и Варна, според изворите той не използва обсадни метателни машини. Това цар Калоян прави едва през 1206 г. при Димотика. Възможно е именно във времето между двете обсади той да е построил новите си машини, още повече по това време уравновесеният требушет е вече повсеместно разпространен.

За съжаление изворите за употреба на метателни машини от българските царе след Калоян са много оскъдни. През 1237 г. цар Йоан Асен II обсадил отбраняваната от никейците крепост Цурулон с много машини, които изгорил при оттеглянето си[18]. Макар че горепосочените примери са от първата половина на XIII век по-късните военни действия на Балканите не демонстрират изявен упадък в изкуството да се обсаждат крепости. Трябва да се отчита и че повечето сили, участвали в политическия и военния живот на Балканския полуостров в епохата на Второто българско царство, са използвали обсадни метателни машини. Византийската империя притежавала вековни традиции и може да се счита за родоначалник в тази сфера на военното дело[19]. Монголо-татарите масово използвали обсадни метателни машини, заимствани от Китай и Персия[20]. Латините на Балканите били носители на

Обр. 3. Видове конструкции требушети.

опит, продукт на смесване на западни и източни традиции. Всичко това създавало добра среда за развитието и обмяната на опита за строежа и използването на такива машини.

Сега пред нас се изправя въпросът с каква цел тези каменни ядра са били складирани в Червен ?

Теоретично можем да допуснем, че са били събрани и подредени след някоя неуспешна обсада на града. Но ако след подобно събитие жителите са събрали толкова цели снаряди (36), то би трябвало да има много повече останки на разбити такива, особено като отчетем трошливостта на материала. Като знаем отношението на древните към подобни проблеми, те просто биха ги преизползвали или оставили където са, за което има немалко примери от средновековни обекти. Тези предмети са твърде характерни като форма и размери, за да бъдат пропуснати от изследвачите, при условие че е проучена цялата цитадела . Освен това, ако снарядите са правени по време на обсадата, биха били от местен камък, а не от кариери на 20 км от там .Всичко това показва, че този вариант е невъзможен.

След като доказахме, че тези снаряди не биха могли да се използват за защитата на Червен, а са били предназначени за мощна обсадна метателна

машина, единственият логичен отговор е, че те са съставяли част от арсенала на местния управител и при нужда е трябвало да се изпратят с войска и машини на българския цар.

Основание за това твърдение ни дава следното. Скорострелността на една такава машина е 1 изстрел за 10-12 мин или от 4 до 6 за час[21]. Това е показано и от изворите. Така през обсадата на Единбург през 1296 г. Едуард I използвал 3 требушета, които изразходили 158 огромни снаряда за 3 дни[22]. Ясно е, че за една сериозна обсада с използването на голям брой големи требушети са били нужни стотици ядра, задължително със сферична форма и еднакво тегло, за да осигурят прицелна стрелба. В природата такива се срещат рядко, а и често около обсаждането място нямало подходящи камъни или жителите му умишлено ги прибирали. Дори при наличие на подходящ материал един квалифициран каменоделец може да направи максимум 2 ядра на ден. По данни от западни извори от началото на XV век за това той е получавал дневна плата равна на тази на тежковъоръжен конник. Не е учудващо, че едно голямо ядро е струвало колкото дневната надница на умел строителен работник[23]. Всичко това говори, че с местни материали и работа на момента не можело да се задоволи нуждата на обсадните машини от боеприпаси. Това е показано много добре от многобройни примери в писмените извори. Така, когато през 1288 г. Едуард I обсаждал уелската крепост Емлин, 20 каменоделци и 4 колари работели, за да му доставят от голямо растояние 480 яра за големия требушет който използвал[24]. През юли 1174 г. норманите атакували Александрия чрез 3 уравновесени требушета, бомбардирайки града с черни камъни, донесени специално за целта от Сицилия. Същото направил и Ричард I при обсадата на Акра през 1189 г. [25]. Показателно за интересуващия ни период е описанието на подготовката за обсадата на Цепина, предприета от Теодор II Ласкарис през 1255 г:

"Вдигна цялата войска от Адрианопол, нареди да се съберат отвсякъде от македонската земя извънредно много коли – едни за да возят машините и стенобойните уреди, а други да прекарват припасите на войската ..."[26]

Можем да си представим какъв брой тежки каменни ядра е бил необходим за една масивна обсада като тази на Одрин през 1207 г., когато цар Калоян използвал 33 големи каменохвъргачки. Затова е повече от вероятно българските царе да са поддържали една политика за предварителна изработка и складиране на боеприпаси за метателните си машини, още повече че това е не само обичайно за епохата явление, но и единственото възможно решение. Свидетелство за това са откритите в Червен ядра. Те не биха могли и да са една изпълнена поръчка, чакаща транспортирането си до столицата, защото в такъв случай не биха ги складирали в центъра на града, а щяха да се изпратят своевременно от каменоломната.

Очевидно Червен е бил център, отговарящ за доставката на обсадни метателни машини и снаряди за тях и не е избран случайно за такъв. Той е бил развит град, разполагащ с квалифицирани занаятчии – дърводелци , каменоделци, ковачи и др.[27] – способни да се справят с толкова скъпи и големи машини, за построяването на една от които е била нужна работата на 50 дърводелци, без да се броят другите работници. От значение е била и близостта от нужните като качество и количество материали – вековни дъбови и брястови гори, някои от които се запазили до 40- те години на XX век, както и подходящ камък за снарядите.

За съжаление в Червен не са открити части от тези машини. Това вероятно се дължи на факта, че в даден момент са били разрушени, за да се използват за други цели.

В заключение бихме искали да кажем, че каменните ядра от Червен са ценен извор, хвърлящ светлина върху начина на комплектуване на обсадния парк на българските владетели от епохата на Второто българско царство. Те са и единственото материално доказателство за съществуването на споменаваните в хрониките мощни обсадни метателни машини, използвани от българските царе .

БЕЛЕЖКИ

[1] **Димова, В.** Градоустройство и архитектура на цитаделата на Червен през XIII-XIV век. – В: Средновековният Червен. Том I. С., 1985, с. 75-86 .

[2] **Пак там.**

[3] Обиколката беше проведена през месец април 2002 г. и обхвана поречието на р. Черни Лом на юг до вливането ѝ в р. Русенски Лом и по последната на север до Ивановските скални църкви с цел да се разгледат описаните от Карел Шкорпил археологически обекти в този район. Виж: К.Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914 .

[4] **Георгиев, М.** Физическа география на България. С., 1991, с. 36, 235 .

[5] P .E .Shevedden. The invention of the Counterweight Trebuchet: A Study in Cultural Difusion.- Dumbarton Oaks Papers , 54, 2000, p. 71-111; E . Schram. Die Antiken Geshutze de Saalburg. Repr. Bad Homburg, 1980.

[6] P. E. Chevedden. op. cit .

[7] Idem.

[8] Idem.

[9] P. V. Hansen, N. Falster. Experimental Reconstruction of A Medieval Trebuchet. – Acta Archaeologica, vol. 63, 1992, pp. 189 – 208 .

[10] Ph. Contamine. War in the Middle Ages. Oxford, 1986, pp.

102 – 106; P. V. Hansen, N. Falster, op. cit.; P. E. Chevedden, op. cit.

[11] P. V. Hansen, N. Falster, op. cit .

[12] Ph. Contamine, op. cit.; P. E. Chevedden, op. cit.

[13] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 53, 104, обр. 107$_{19\text{-}20}$.

[14] **Джингов, Г., А. Балканска, М. Йосифова.** Калиакра. Том I . С., 1990, с. 45-46, 92 обр. 108 .

[15] **Джамбов, И.** Средновековната крепост Аневско кале край Сопот. Пловдив, 1991, с. 87, обр. 61.

[16] Никита Хониат. История. – ГИБИ, Том 11, с. 88.

[17] Жофроа дьо Вилардуен. Завладяването на Константинопол. С., 1985, с. 119, 126.

[18] Георги Акрополит. История. – ГИБИ, Том 8, с. 166 – 7.

[19] P. E. Chevedden. op. cit .

[20] W. Swietoslavski. Arms and armour of the nomads of the Great Stepe in the times of the Mongol Expansion. Lodz, 1999, pp. 67 – 71.

[21] P. V. Hansen , N. Falster ,op. cit .

[22] Ph. Contamine, op. cit.

[23] Idem.

[24] P. V. Hansen, N. Falster, op. cit.

[25] P. E. Chevedden, op. cit.

[26] Георги Акрополит, цит. съч., с. 190.

[27] **Нешева, В.** Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване, селско стопанство и риболов. – В: Средновековният Червен. Том I. С., 1985, с. 166 – 190, 207 – 208.

КРЕПОСТНОТО СТРОИТЕЛСТВО В ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ
(София)

През последните двадесет години представата за Средновековието в Източните Родопи решително се промени. От една страна бяха осъществени редица археологически проучвания, при които целенасочено се търсеха следи от богатото минало на този край. От друга страна откриваните данни за материалната култура бяха успешно свързани със сведенията от средновековните писмени извори. Така стана възможна реконструкцията на историята в областта Ахридос или Мора – двете наименования, с които са обозначавани Източните Родопи тогава.

Разбира се, археологически разкопки бяха правени и преди този период. Но ръководеният от мен колектив си постави съвсем конкретни задачи. Така последователно бяха разкрити няколко характерни обекта: манастирът "Св. Йоан Продром" в Кърджали; областният център от 12-14 в., Мнеакос; охраняващата златни мини крепост при рудник "Звездел"; останките от средновековен град в центъра на Крумовград; ранновизантийският и средновековен християнски център в устието на р. Боровица. Най-сетне, през 2000 г. започнаха разкопки на големия античен и средновековен град Перперикон, които ще продължат десетилетия.

Генералната цел бе да се изясни инфраструктурата на една средновековна област, независимо дали в даден момент е била под българска или византийска власт. Втората важна задача бе да се хвърли светлина върху оформянето на средновековното укрепление и да се открият основните типове крепости. На всеки е ясно, че намирането на отговора на тези въпроси би внесъл яснота в глобални исторически проблеми, като например за наченките на феодализация на Балканите през 13–14 в.

Естествено е трудно да се говори, че всички наши задачи са изпълнени. И все пак трябва да се подчертае, че целенасоченото изследване на една област даде много добри резултати. Практически от самото начало се реши да се проучат характерни представители на отделни групи твърдини: големи, средни и малки крепости, както и укрепени църковни средища. Същевременно чрез теренни обхождания и частични сондажи се изследваше заобикалящия ги хинтерланд – неукрепени селища, некрополи, комуникации.

Вече може да се каже, че съществува обща картина на живота в Източните Родопи през периода 5–14 в. В ранновизантийската епоха планината не е заселена особено гъсто и липсват големи градове. Тук определено отсъства силно развитата мрежа от фортификационни съоръжения, характерна за други части от Балканите, като Стара Планина, Предбалкана, Средна гора и др. В това няма нищо чудно, защото Родопите се намират сравнително далеч от посоката на варварските нападения във вътрешността на полуострова.

Траките–беси са били планинско скотовъдно племе и не са създавали големи укрепителни съоръжения. Техните крепости са градени със суха зидария и са служели да се укрие при опасност населението заедно с добитъка. Изключение правят големи култови центрове като Перперикон, ограден с мощна и прецизно направена крепостна стена.

След приемането на християнството в 5 в. точно Перперикон е примерът как се развива един древен култов комплекс в новите условия. Наблюдава се пълна приемственост в храмовата, фортификационната и селищната архитектура. Дори отбранителните възможности са допълнително усилени чрез изграждане на нови крепостни стени. Същата картина се наблюдава в укреплението на устието на р. Боровица, където християнската базилика е изградена върху тракийското светилище, а култовият център се брани от яка стена.

Досегашните наблюдения показват, че през 7–9 в. Източните Родопи не са преживели резкия срив, характерен за други части на Византия. Изглежда тук няма толкова масово усядане на славянско население, каквото се вижда в останалите дялове от полуострова. Вероятно това се дължи и на факта, че в планината не е съществувало такова обезлюдяване, както, да речем, в земите на север от Стара планина. Проучването на некрополите свидетелства, че местното население се е запазило количествено, а по всяка вероятност и етнически. Същите некрополи илюстрират трудностите при налагането на християнската религия и съхраняването на редица езически отживелици. Всъщност византийската светска и духовна власт се е съсредоточавала в няколко мощни крепости като Перперикон и Боровица. Наоколо се е простирало морето от полуезичници, живеещи в малки неукрепени селца.

Всичко това налага мисионерски поход в Източните Родопи след стабилизацията на Византия в началото на 9 в. Заедно със споменатите стари центрове се изграждат нови. Особено важен в това отношение е мощноукрепеният манастир "Св. Йоан Продром" на територията на днешния гр. Кърджали. С времето той става и

център на новоучредената епископия Ахридос. Пак тогава в подножието и под закрилата на функциониращата крепост Перперикон се изгражда областен център и втора резиденция за епископите на Ахридос. Спокойният и благоденствен период на 9–11 в. позволява плодородните долини на реките да се покрият с аристократични имения и богати неукрепени селища.

Решителната промяна за Източните Родопи настъпва във втората половина на 12 в. Административните реформи във Византийската империя довеждат до обособяването на самостоятелна област (тема), носеща името на епископската катедра – Ахридос. Налага се спешно изграждане на инфраструктура, централно място в която заемат мощните планински крепости. От изворите са известни имената на шест от тях – Мнеакос, Перперикон, Устра, Ефраим, Кривус и Патмос, но археологическите проучвания показват, че те са били много повече. Някои от твърдините използват останките от по-стари укрепления, докато други се строят изцяло отново. И в двата случая обаче са вече в сила фортификационните изисквания, оформили се в Европа и Византия към втората половина на 12 в.

Именно тези крепости са предмет на нашето изследване. Във всички проучени примери техният живот не надхвърля периода до втората половина на 14 в. Тогава те загиват окончателно или във византийските граждански войни, или в последвалото турско нашествие. Агресивната концепция на Османската империя не включва система от вътрешни укрепления и родопските твърдини са изоставени. Но през 12–14 в. в тях стават важни промени и тяхното изучаване е другата главната цел на настоящето проучване.

Естествено и други изследователи са проучвали спецификата и са създавали класификация на укрепленията от този период на Балканите. Така например в голямото си изследване на крепостите от Черна гора П. Мийович и М. Ковачевич ги разделят на три групи. Това са големите градове край морето, имащи античен произход; създадените в Средновековието чисто военни крепости, превръщащи се често във феодални опорни точки; укрепени църковни средища [1].

Особено интересни са техните наблюдения върху втората група, която е най-многобройна и представя същинския средновековен град. В тези укрепления има редица повтарящи се елементи като цитадела, задължителни цистерни за вода, понякога – малка църква и оформящи се по склоновете подградия. Общи за всички тях са тежките климатични условия, затрудненият достъп, хроничната липса на вода. Това определено ги прави непривлекателни и с напредването на обсадната техника след 15 в. те са изоставени.

В повечето случаи тези крепости са създадени с тактически цели – да бранят области, рудници, пътища. Постепенно някои от тях стават резиденции на местни управители (жупани) и на отделни феодали. И все пак в Черна гора така и не се достига до истински феодален замък, подобен на тези в Западна Европа. Отсъстват и пълноценни донжони – обикновено се наблюдава една по-яка и по-висока кула в общата фортификационна система. Като главна причина за този незавършен процес авторите на изследването сочат преди всичко турското нашествие, прекъснало естественото развитие на областта [2]. Подобни изводи прави А. Дероко за северните сръбски области [3].

До същите заключения се достигна при изследването на крепостите от 13–14 в. във Вардарска Македония. В много от случаите те са наследници на по-стари антични градове, а в други са изградени през средновековната епоха. Чрез добре съхранените документи и археологическите проучвания се наблюдава постепенното развитие на урбанистичната структура с оформянето на неукрепени и укрепени подградия, търгове, панаири. В повечето градове съществуват вътрешни укрепления, които понякога се превръщат във феодални замъци. Процесът обаче е прекъснат от османското нашествие [4].

Особено често въпросите за крепостите са дискутирани в сръбската научна литература и ние ще се възползваме от опита на западните ни съседи. Мненията относно спецификата на средновековния град са различни. Докато Й. Нешкович смята, че всяко укрепление е град и това действително отговаря на данните от писмените извори, А. Дероко го определя като зидана защита, предназначена да пази пътища, подградия, рудници, търгове. В същото време градът може да е владетелска резиденция и областен център [5]. За разлика от тях, М. Благоевич вече обвързва урбанистичната структура с интензивността на застрояване и, подобно на Западна Европа, със степента на самостоятелност и самоуправление [6].

В последно време тези проблеми бяха предмет на обемистото изследване на Г. Милошевич [7]. Тя нарича всеки укрепен град на хълм град–твърдина. Тези съоръжения се строят на стръмни възвишения, често на завоите на реки, и имат отбранителна функция. Тяхното население се състои от военния гарнизон и от известен брой занаятчии, задължително свързани с поправката на фортификацията и поддръжката на въоръжението (зидари и оръжейници).

Главният строеж в тези градове са здравите крепостни стени и кули. Цялото вътрешно устройство е подчинено на отбранителните функции. Това са паянтови постройки за гарнизона, складове за храни, цистерни за вода, кухни, фурни. Едва към 14 в. някои от тези крепости стават

центрове на властта и седалища на жупи, като тогава се изграждат някои допълнителни постройки – жилищни донжони, палати, църкви. Интересно е, че тези важни промени са отразени в чл. 63, 142 и 148 на Законника на цар Стефан Душан, оформен в средата на 14 в. [8]

Византийските градове от 12 в. в Сърбия (Рас, Ниш, Йелеч, Звечан, Бръвеник) са изключително с военно предназначение. Техните подградия са малки и разпръснати, с подчертано селски характер, без занаятчийско производство и развита търговия. Ситуацията се запазва в 13 и първата половина на 14 в. Чак във втората половина на 14 и в 15 в. нещата започват да се променят, като в подножието на крепостите се оформят значителни подградия с развита икономика. Но и тогава дори край някои големи градове се съхранява система от малки неукрепени селища. Типичен пример е Ново Бърдо, където освен подградията и търгът, документално в 15 в. съществува мрежа от махали [9].

В българските земи са разкопани значителен брой крепости от 12–14 в. За съжаление липсват сериозни обобщителни съчинения относно спецификата и структурата на укрепленията от 13–14 в. Сериозен проблем е отсъствието на домашни извори, хвърлящи светлина върху тези въпроси. При публикациите преобладават емпирични описания на стени и кули или пък механично се прехвърлят клишета от други страни. Не се взема предвид, че за някакви наченки на истински феодални отношения у нас може да се говори не по-рано от средата на 14 в. А това означава, че в централните и южните части на Балканския полуостров е имало само няколко десетилетия за развитие на новия тип град преди нашествието на турците.

Ето че археологическите разкопки в Източните Родопи определено помагат да се внесе яснота по застъпените въпроси. За разлика от северните и западните области на Балканите, тук някои от ранновизантийските крепости продължават да функционират и през 7–10 в. С изграждането на развитата инфраструктура на Ахридос през втората половина на 12 в. съвсем отчетливо могат да се открояят отбелязаните по-горе три групи укрепления. Това са старите антични градове като Перперикон; новопостроените военни крепости като Мнеакос и Устра; укрепените манастири и църковни седалища като "Йоан Продром" и твърдината при устието на р. Боровица. Най-многобройна е втората група мощни крепости, притежаващи сравнително слабо застрояване на вътрешността освен необходимото за издържане на обсада.

Те са построени за сравнително кратко време и по общ предварителен замисъл. Според писмените източници и данните от археологическите проучвания това става по времето на Комнините и най-вече при император Мануил I Комнин. Очевидно укрепленията са градени по схема, съгласувана с потребностите на държавата. В този смисъл те трябва да се разглеждат като военни бази, охраняващи самата област, нейните комуникации, рудници и други важни за съществуването на империята обекти.

Наред с вече изтъкнатите общи и задължителни елементи на градоустройството могат да се изтъкнат и особеностите. Така например Мнеакос е създаден като главна крепост, има огромен обхват и мощна фортификация. В най-високата му част е построено вътрешно укрепление, представляващо една от най-здравите "кули" на Балканите въобще. Още от началото по склоновете на хълма и в плодородната долина на Арда се оформят множество неукрепени селища. Снабдена с всичко необходимо за продължителна обсада и доказала исторически възможностите си, твърдината така и не се превръща в град от гледна точка на урбанистиката. Вероятно това е била главната причина византийските историци да наричат Мнеакос и подобни на нея крепости "полихниони". Можем само да гадаем дали това не би се случило, ако не беше съдбоносното турско нашествие.

Крепостта при рудник "Звездел" пък очевидно е свързана с охраната на рудодобива. Сравнително малката твърдина изобилства със скъпоценни материали и вещи, свързани със златарството. Позицията ѝ е ключова спрямо мините. Но при нея е особено важно наличието на кулата–донжон, контролираща възвишението и представляваща естествен център на укреплението.

В Източните Родопи съществуват и други донжони на крепости, разкрити от нас или от други археолози. По-рядко те са свободностоящи (Гугутка, Боровица), а по-често са свързани непосредствено с куртината на основната твърдина и верижни сгради, долепени отвътре към нея. В такъв случай тези кули, подобно на описаните случаи от Черна гора, се отличават от останалите единствено по размерите си. По наше мнение обаче в примерите от Вишеград, Устра и Башево донжоните заедно с високите и представителни верижни сгради вече образуват цели жилищни комплекси. Ако предположението ни е правилно, тези крепости вече биха могли да се разглеждат като замъци в западноевропейския смисъл на думата. Впрочем това се доказва от доста богатите материали, откривани в тях.

Що се отнася до другите две групи крепости, те също могат да се съпоставят с подобни паметници на Балканите. При манастирските укрепления очевидно "Св. Йоан Продром" е носител на антични традиции. По-интересен е случаят с крепостта в устието на р. Боровица. В мощно укрепената вътрешност се открива голяма трикорабна църква и долепен до нея донжон. Очевидно не става дума

за класически манастир. Познатите паралели насочват към един по-рядък тип мощноукрепени обители-резиденции от 14-15 в. Става дума за манастири като Морачник в Черна гора и Манасий в Сърбия[10].

Единственият сигурен случай в Източните Родопи на античен град, продължил живота си след 12 в., е Перперикон. И през 13-14 в. той остава изключително важен център. Крепостните стени на твърдината са многократно преправяни, частично е използвана древната улична мрежа, храмовете и водохранилищата. Макар да се работи отскоро, вече са проучени повече каменни жилища, отколкото от останалите крепости, чието изследване е приключило. Със сигурност през 13-14 в. на Перперикон е функционирала поне една църква, около която се развива голям некропол, свидетелстващ за многобройно население. Значителни са били и подградията по склоновете. Тези факти отлично се свързват с изворите, представящи Перперикон като важен административен и духовен център, за който Византия и България често водят войни.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мијовић, П., М. Ковачевић.** Градови и утврђења у Црној Гори. Београд-Улцињ, 1975, с. 160 сл.

[2] **Пак там,** с. 165.

[3] **Дероко, А.** Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији. Београд, 1950, с. 24.

[4] **Овчаров, Н.** История и археология на Вардарска Македония през 14 в. С., 1996, 150-151.

[5] **Нешковић, Ј.** Архитектура и градови Србије у 14 в. – В: Рашка, 25, 1989, с. 54; А. Дероко. Цит. съч., с. 17.

[6] **Благоевић, М.** Град и жупа – међе градског друштва. – В: Социјална структура српских градских насеља 12-18 в. Смедерево-Београд, 1992, с. 67.

[7] **Милошевић, Г.** Становања у средњевековној Србији. Београд, 1997, 128-129.

[8] Новаковић, С. Законик Стефана Душана, цара српског. Београд, 1898.

[9] **Милошевић, Г.** Цит. съч., 129-130; 139.

[10] **Мијовић, П., М. Ковачевић.** Цит. съч., с. 118.

ПРОБЛЕМИ НА ПРОУЧВАНИЯТА ВЪРХУ СРЕДНОВЕКОВЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ТЕКСТИЛ

ИВАН ЧОКОЕВ
(Велико Търново)

В продължение на повече от век в България са извършени много археологически проучвания на архитектурни обекти, селища и некрополи, по време на които е намиран и текстил. Тъканта, като всяка друга вещ от органичен произход, ако не е напълно изтляла в земята, по време на разкопките се открива в много тежко състояние. Деструкцията на текстила в пръстта е резултат на въздействието на влагата, минералните соли, хумусните вещества, микроорганизми, плесени, гъби, растения, насекоми, гризачи[1]. Почвените условия, специфични за България, са изключително тежки, за да се съхрани заровен в пръстта текстил, а освен това проблемът за разграждането на тъканите се оказва твърде сложен поради разликата в тяхното естество и отделните категории почви – една е активността в тези, богати на хумус, и съвсем друга в глинестия земен слой.

Установено е, че присъствието в гробовете на предмети от метал с променлива валентност – желязо, мед, олово, калай, обуславя ускореното разлагане на текстилните материали, дори в неутрални почви[2]. В същото време, при нашите климатични условия рядко се запазват тъкани, но когато се открият, те почти винаги се оказват в пряка зависимост точно от наличието на метали – съхранените незначителни останки от тъкани или са били в непосредствена близост, или са контактували с метални предмети: в некропола до с. Неговановци са локализирани следи от текстил в областта на гърдите до копчетата; в "Св. София" такива са се крепяли върху копринена материя; по подобен начин са се запазили незначителни останки от тъкани върху костите на ръцете в гроб край с. Янтра, където са били струпани много медни копчета, както и върху метални копчета от некропол в района на Чаталка и в крепостта "Ряховец"[3]. Следи от текстил са откривани и върху токи – в гроб край с. Грохотно, Девинско, и в некрополите до с. Кюлевча и с. Бдинско; в металните части от колани, намерени в крепостите край Долище, Варненско, и гр.Монтана[4]. Малки останки от тъкани са били констатирани и по накити, контактували с тях: върху обеци в некрополите – край с. Ослен Криводол и крепостта Ряховец до гр. Г. Оряховица; по гривни - в некрополите край ловешката крепост, в местността Кайлъка край гр. Плевен, до с. Николово, Русенско; под пръстен в некропола до гр. Луковит[5]. Върху други различни метални предмети за украса - звънче и брошка от некропола при с. Кюлевча, по маниста от гроб край с. Туховище[6]. Останки от текстил са констатирани и по различни метални предмети: в некропола край гр.Нови Пазар – върху халка, обковка на игленик и др.; в гроб от Красенската крепост край Панагюрище - върху лемеж, положен в коремната област на погребания[7]. Ленени нишки са констатирани върху железните елементи от ръкохватката на сабя, открита край с. Дебрене, Добричко[8]. Останки от тъкан върху монети са забелязани при разкопки на нос Чиракман, в гробове до Северната порта в Плиска, в м. Кайлъка при Плевен, в Преслав, южно от Двореца[9].

В тези случаи пропиването на тъканите, лежащи край металните предмети, със солите от протеклите корозионни процеси е гарантирало тяхното запазване. По този начин е забавено и спряно по-нататъшното разрушаване на текстилните материали, а освен това те са били консервирани в някаква степен срещу по-нататъшни биологични атаки[10]. В същото време тъканите са претърпели необратими деструктивни изменения в резултат на химически взаимодействия с различни вещества от почвата, а и със самите корозионни продукти. Като следствие не само структурата, но и цветът на текстилните останки силно се изменя. Всичко това изключително затруднява тяхното изследване, което налага използването на скъпоструващи инструментални методи за анализ. Именно тези необратими деструкционни промени в тъканите имат предвид проучвателите, когато отбелязват, че съприкосновението с предмети от метал със следи от корозия, които създават окислително-редукционна среда, ускорява разрушаването на влакната[11]. И действително, ако дадена дреха е била в среда, затрудняваща деструкцията - например суха, какъвто е случаят с Египет, то тъканта ще е сравнително добре запазена, но ако одеждата в същото време е била в близост до метални предмети, текстилът би силно деструктирал в контактните зони и полепнал по вещите. В българските условия обаче обикновено оцелява само тази част от тъканта (макар и с напреднали разрушителни процеси), която е била точно в допир с метални предмети.

Металзираните тъкани също имат сравнително голям шанс за съхраняване в нашите почви. От една страна, се запазват металните елементи, а от друга, по причините, посочени по-горе, се съхраняват частично и органичните материали. Сърмените тъкани са най-често срещаните и най-добре запазени от всички регистрирани текстилни находки – повече от 90%. В зависимост от почвата и използваните материали за получаването на

сърмените нишки тези типове тъкани достигат до нас с различно протекли деструкционни процеси[12]. Не рядко такъв текстил е запазил по-малки или по-големи свои участъци, в които не са били вложени метализирани нишки[13]. Понякога сърмените тъкани са съхранили и друг, намиращ се в непосредствена близост, неметализиран текстил[14].

Оказва се, че за българските климатични параметри има още едно условие, явяващо се независимо от горните, при което са се запазили тъкани и въобще органични материали. Когато текстилът е бил положен във въздушна кухина, без да е пряко подложен на разрушаващото въздействие на почвата, също има големи шансове за съхраняване и то без да е метализиран или пък да е бил в съприкосновение с предмети от метал. В литературата са описани няколко средновековни гробни камери, локализирани в Плиска, Преслав и Кърджали, в които са били намерени запазени, в някаква степен, органични материали – дърво, кожа, текстил. В един от саркофазите до Голямата базилика са открити останки от дърво, кожа и тъкани, датирани във втората половина на IX в[15]. Отново в Плиска (обект №31), в притвора на "Болярската" църква е локализирана гробна камера от X в., в която е имало останки от кожа и фина тъкан[16]. В Преслав кожа и текстил са намерени в две гробни ями, оградени и покрити с каменни плочи. Те са локализирани в притвора на Дворцовата базилика и на запад от нея, и са датирани в XIII век[17]. В гроб, изграден от тухли, в средновековната кърджалийска църква Ек. Манова открива следи от сърмена тъкан при ръцете и около кръста[18].

Съвременната консервация изисква предварителното проучване на обекта, в частност на текстила, придобит по археологически път. Изследването цели изясняването на природата, състава и свойствата на материалите, вложени в паметника; неговата структура и специфични технологични и технико-художествени особености, както и технологичната схема на изработката; състоянието на обекта и степента на разрушаване (отклонения от първоначалния вид) под въздействие на окръжаващата го среда; причините, характера и специфичните особености на разрушителния процес. Именно този етап на предварително проучване в консервацията е известен с термините "научно-консервационна", "консервационно техническа" или "технико-технологическа експертиза"[19].

Днес задоволителна информация за всичко това се получава по комплексен път чрез съпоставяне на резултатите от различните видове изследвания – физични, химични, технико-технологични, биологични и др. И нещо много важно - освен че решава чисто консервационни проблеми, проучването отговаря и на много въпроси от исторически, археологически, изкуствоведски, историко-технологичен характер. Изследванията, особено технологичните, както и на вложените материали, чувствително разширяват възможностите на археологията[20].

Част от проучванията могат да се правят не само в лабораторни условия, но още и на археологическия терен. Именно състоянието на откриваните материали налага подобни изследвания. Често те са в миниатюрни количества или пък са останали следи, невидими с просто око. Освен това самите находки или част от информацията, която носят, могат да бъдат без-възвратно загубени за науката поради рязката смяна на условията при разкриването. Всичко това се отнася в пълна сила за археологическото проучване на некрополите и в частност на откритите тъкани. Изследването на текстила още на археологическия терен се налага и поради факта, че в консервационната практика не само у нас отсъства научно обоснована методика за полева консервация за този материал[21].

Проучването на археологическите тъкани изисква определянето на природата на влакната посредством структурен и микрохимичен анализ. Установяват се параметрите на вложените основни и вътъчни нишки – дебелина, степен и посока на сука, както и структурата на тъканите, включваща гъстота на основните и вътъчни нишки и тяхното преплитане. Определя се характерът, материалът и техниката на украсата на тъканите. Към нея се отнася оцветяването на текстила, апликиране на метално фолио, орнаментиране чрез везба или втъкаване на различни по цвят и материал нишки, включително метализирани. Установява се начинът на украсяване, природата и структурата на вложените материали, техниката на бродиране или втъкаване. Последните данни често се явяват определящи за произхода и датировката на такъв вид текстил. Т.е. тази информация е важна не само за консервационната намеса и по-нататъшно съхраняване на археологическите тъкани, но се явява и от съществено значение за тяхното историческо изследване[22].

Съобщенията за открит при археологически разкопки текстил вече не са малко в количествено отношение, но подаваната за тъканите информация най-често е съвсем оскъдна[23]. Обикновено се дава най-общо описание на външния вид и мястото на откриване на текстила върху скелета, а опитите за разкриване на повече данни за тъканите най-често се базират на лични наблюдения, поради което са плахи и не рядко в грешна посока. В общия случай проучвателите предполагат някаква теза относно намерения материал, но освен логически доказателства обикновено не представят такива от друг характер. Прави впечатление и качеството на проучването като зависимост от субективния фактор. В това отношение може да се приведе пример с два важни археологически обекта, проучени приблизително по

едно и също време. В публикацията за разкопките в църквата "Св.София" в София през 1910 г. Б.Филов е отбелязал открития текстил във всеки отделен гроб. Описанията са кратки, но в общи линии коректни и разбираеми. Най-интересните находки са представени с прецизни рисунки. И най-важното – не малка част от текстила е запазен и днес може да бъде изследван[24]. На другата противоположност са разкопките на църквата "Св. Четиридесет мъченици" в град Велико Търново, проведени през 1906 година. Открити са девет гроба покрай източната и западната стена на западната пристройка[25]. Те са били богати на тъкани, но М.Москов най-общо съобщава "нещо като плат от свещенически одежди, но останало само това, което било от коприна и злато." После се утвърждава, че тези гробове са на духовници, "защото се намериха одежди на такива лица", а накрая следва заключението, че там са погребани игумените – архимандрити на лаврата "Св. Четиридесет мъченици" през XIII – XIVв.[26] За оценка на разкопките от 1906 г. могат да се приведат думите на проф.Й.Иванов, казани двайсетина години по-късно: "За голямо съжаление тия разкопки били водени неумело; главите (черепите) били събрани в чували и пренесени в "Св. Димитър", а другите кокали и вещи разхвърляни, без да бъдат проучени и фотографирани."[27]

Най-често при съвременните публикации обикновено липсват илюстрации на открития текстил. Публикуваните снимки обикновено са нечетливи, поради изключително лошия печат. Почти не се среща макрофотографията[28]. В случая с текстилните материали от изключително значение е правилното предаване на фактурата – структурата на повърхността – на материала. Тя освен за прецизна документация се използва с голям успех и при изследването на археологическите материали, особено за тъканите, до които достъпа след консервация и експониране е изключително затруднен. Разбира се, че за този дълъг период има и не малко изключения. Добър илюстративен материал има в публикациите на Д.Митова-Джонова, Н. Ангелов, Д. Овчаров, С. Георгиева, Ж. Въжарова, В. Нешева, Ж. Аладжов[29]. Интересни са опитите за графични реконструкции на облекло и украса за глава в работите на Д. Митова-Джонова, В. Нешева, П. Георгиев и Т. Михайлова, Е. Евтимова[30]. И в двете споменати направления от проучвателския процес – документация и реконструкция, ярко се откроява изследването на В.Инкова върху гроб №39 от църквата "Св.Четиридесет мъченици" във В.Търново, а и други нейни публикации върху средновековен текстил[31].

Трябва да се отбележи, че много често датирането на откритите тъкани не е конкретизирано, а е отнесено към общата датировка на некрополите, където са намерени. В редица случаи обаче за отделни гробове и групи от гробове поради представителния характер на находките в тях, а и други особености на археологическата ситуация би могло да се направи много по-точно датиране от страна на изследо-вателите. Правят впечатление обаче по-тесните хронологически граници на некрополите, а оттам и на текстилните находки от VIII – X в.

Най-рано датираните следи от средновековни тъкани, открити при археологически разкопки, се отнасят към края на VIII в. и произхождат от некропол, локализиран край гр. Нови Пазар[32]. В края на VIII – IX в. са датирани некрополите при с. Кюлевча, с. Бдинци, Добричко, и с. Долни Луковит с открити следи от тъкан по метални предмети[33]. Във втората половина на IX в. е отнесено извършването на погребението в саркофаг №4 до Голямата базилика в Плиска, в който са открити останки от скъп и луксозен плат[34]. В IX – X в. е датиран некрополът около същия храм, в един от гробовете на който са намерени останки от сърмена тъкан – златни нишки[35]. В некропол от края на IX и началото на X в. е открит фрагмент копринена тъкан[36]. В некрополи край с.Абланица и с.Туховище, Благоевградско, отнесен към IX – XI в., също са констатирани останки от текстил, полепнал върху метални вещи[37]. Има едно добре датирано известие за средата на XI в. от Пернишката крепост, информиращо за останки от тъкан върху плочеста ризница[38].

Не малко от обектите – най-вече некрополи, са отнесени по-общо в хронологическите рамки XI – XII до XIII – XIV век. Срещат се и по-общите формулировки за датирането на гробовете XI – XIV век[39] и дори "първа половина на второто хилядолетие"[40]. За други некрополи обаче, пластовете гробове са отделени хронологически. В това отношение за отбелязване е изследването на некропола на средновековната базилика в Силистра. В случая са разделени нивата на гробовете от IX – X в.; XI – XII в.; XIII в.; XIV в., като всъщност в последното са открити следи от текстил. Тези гробове са прецизно датирани с находки от XIV-то столетие[41]. Хронологически много добре са определени некрополите с констатирани в тях тъкани от Търговищко, проучени от Д. Овчаров и А. Конаклиев[42]. Отнесени са във втората половина на XIV в. Откриването на сребърна монета от типа Иван Александър с Михаил Асен в един от гробовете с тъкан в областта на главата внася твърде важно конкретизиране в датирането на един от некрополите от Чаталка, Старозагорско[43]. Монета от същия тип е била залепнала и върху череп със сърмена лента от некропол край с. Дебнево, Ловешко[44]. Впечатляващи са резултатите, които И. Бъчваров представя за хронологията на некрополите до с. Янтра, Горнооряховско, богати на текстилни останки. На

базата на многото открити монети в гробовете той успява да уточни десетилетията – трето – шесто и съответно пето – седмо на използването на двата некропола[45].

Трябва да се подчертае, че голямата част от съобщенията, не само като брой обекти, но и количество тъкани, констатирани в тях, се отнасят за столетията на Второто българско царство – XII–XIV век. А още по-конкретно, както се вижда от гореприведените примери на добре датирани гробове, повечето от известията се отнасят за XIV век. Голямата част от намерените тъкани са метализирани, докато от предния период има само една сърмена находка.

Неголямото засега количество тъкани от късното средновековие – около една десета от всички известия, най-вероятно трябва да се обясни с доскорошното сравнително слабо изучаване на този период по археологически път и много по-малко с обедняване на населението. Преобладаващата част от съобщенията се отнасят за сърмен текстил. Коректният отговор изисква задълбочено изучаване и на писмените източници, и на художествените изображения, и на по-старите етнографски материали. Все пак не може да не се подчертае, че украсените с везба дрехи на обикновените българи са правили много силно впечатление на преминаващите чужденци през XVI– XVII в.[46] Започналото преди десетина години проучване на арбанашките некрополи, доведе до откриването на много богати на текстил гробове от XVII – XVIII в. В случая обаче трябва да се отбележи високото имотно положение на населението на това твърде известно през късното средновековие селище[47]. Последното е характерно и за аналогичното село Арнауткьой, Разградско[48].
Много характерно за некрополите и в частност на отделните гробове от късното средновековие е, че те обикновено са добре датирани с монети.

От съществено значение за тълкуването на текстилните останки се явява определянето на пола на човешкия индивид, положен в конкретния гроб. Твърде важно обстоятелство се явява и констатирането на възрастта. В някои изследвания специално е отбелязано наличието на скъпи материали, в частност текстил, предимно в гробовете на млади индивиди[49]. Такива данни откриват пътя за диференциране на рекон-струкцията на облеклото по пол и възраст, доколкото е възможно, разбира се. В същото време те могат да предпазят изследователите от някои грешни изводи. При откриването на сърмен текстил или нишки около и върху череп обикновено априори се приема, че той принадлежи на женски скелет, а метализираните тъкани съответно произхождащи от женска украса за глава. Черепът в гроб №51, открит при археологическото проучване на Аневското кале край гр.Сопот, е бил силно разрушен, но около него са установени слаби следи от тъкан. В хода на заключенията би могло да се допусне, че и в този случай става въпрос за женски скелет и съответно украса за глава, още повече че в некропола са открити няколко женски черепа със сърмен текстил. Но според антропо-логичната характеристика, направена от д-р Сл.Чолаков, във въпросния гроб е погребан мъж[50]. В публикацията за църквата "Св. Четиридесет мъченици" В. Вълов отбелязва, че в гроб №39, открит в началото на 70-те години на XX в., за пръв път е констатирана метализирана тъкан при скелет на мъж[51]. По-късно В. Инкова, задълбочила проучването на текстила, открива и в други случаи сърмени тъкани около мъжки черепи от същия некропол[52]. Все пак съобщенията за констатирани сърмени тъкани около мъжки черепи остават редки[53].

От направения кратък преглед на проблемите при проучването на археологически текстил добре се вижда, че те започват още по време на разкопките и достигат до обикновено оскъдните данни, които се публикуват за него. Поради своя органичен произход тъканите рядко се запазват в земята, а съхранените части от тях започват бързо да се разрушават още от момента на разкриването. Това изключително затруднява тяхното проучване, като дори много данни, свързани с археологическата среда и стратиграфията, безвъзвратно се загубват. Оттук проблемите се прехвърлят и върху обобщаващите изследвания за археологически тъкани.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская.** Полевая консервация археологических находок (текстиль, металл, стекло). ВНИИР, М., 1987, с. 9; **Инкова, В., К. Драганова.** Методи за идентифициране на археологически тъкани.- МПК, 1978, кн. 4, с. 26. Тези промени при археологическия текстил и методите им за установяване са подробно разгледани от В. Инкова: Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им.- Въпроси на консервацията и реставрацията. т. 2, С., 1985, 17-48. Тя ги класифицира в две основни групи: а) физични разрушения, т.е. несвързани с промяна в химичната структура и състава на влакната и б) химични разрушения - всички които обуславят промяна в химичния състав и физико-химичната структура на влакната. Пак там, с. 37.

[2] **Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская.** Цит. съч., с. 9; **Инкова, В.** Деструктивни промени при археологическия текстил ..., с. 45.

[3] **Митова-Джонова, Д.** Археологически данни за селската носия в северозападна България през XIV в. .- ИЕИМ, т. 3 (1958), с. 48; **Филов. Б.** Софийската църква Св. София. (Материали за историята на София. Кн. IV). С., 1913, с. 94; **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В.Търново, 1993, с.13; **Буюклиев, Хр.** Средновековен български некропол в района на Чаталка, Старозагорско. ИМЮИБ, т. 5, (1982), с. 82; **Алексиев, Й.**, "Св.Четиридесет мъченици" във В.Търново. (Проучвания 1992 – 1993 г.).- ИИМВТ, XIII, 1998; **Вачев, Х.** Средновековната крепост "Ряховец" при Горна Оряховица.- ИИМВТ, VII, 1992, 21-22.

[4] **Дамянов, Н.** Късноантичен и ранносредно-вековен некропол край с.Грохотно, Девинско.- Rhodopica. I (1998), кн.1, с.72; **Вължарова, Ж.** Славяни и прабългари. (По данни на некрополите от VI – XI в. на територията на България). С., 1976, с. 400; **Александров, Г.** Средновековно българско съкровище от Михайловград.- Археология. 1984, кн. 1, 34-36, бел.12; **Кузев, Ал.** Накитните съкровища от Долище.- МПК, 1986, кн. 4, 46-47.

[5] **Иванов, Пл.** Средновековен некропол при Ослен Криводол, Врачанско (Предварителни резултати).- ИМСЗБ, т.20 (1993), с.18; Чокоев, И. Технологични бележки за чифт позлатени обеци от Ряховец.- Сборник Ряховец. Библиотека "Наследство" към ИИМВТ, серия "Научни изследвания", кн.I, 1994, 142,145; **Георгиева, С., Р. Пешева,** Средновековен български некропол край гр. Ловеч и накитите, намерени в него.- ИАИ, т.XX, (1955), с. 515; **Генова, Е.** Средновековният некропол в местността Стражата край град Плевен.- ИНИМ. Т. 3, 1981, 65, 69; **Станчев, Д.** Разкопки на средновековния некропол в с. Николово, Русенски окръг.- Археологически открития и разкопки през 1976 г. С., 1977, с. 108; **Вължарова, Ж.** Славяни и прабългари, с. 400; **Станчев, Ст., И. Начева.** Средновековен български некропол до Луковит.- ИАИ, т. 23 (1960), с. 77.

[6] **Вължарова, Ж.** Славяни и прабългари, с. 400.

[7] **Станчев, Ст., Ст. Иванов,** Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 18; **Топтанов, Д., А. Меламед, Г. Абдулов.** Археологически проучвания на крепостта "Красен" край град Панагюрище, Пловдивска област.- ИМЮБ, т. XX, 1994, с. 105.

[8] **Чокоев, И.** Наблюдения при консервацията на една ранносредновековна сабя(под печат).

[9] **Василев, В.** Чиракман.- Векове, 1985, кн. 3, с. 22; **Балабанов, Т.**, Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска.- Плиска – Преслав, т.8, Шумен, 2000, с.100; **Станчев, Ст., Й.Чангова, Хр.Петков.** Некрополът в местността Кайлъка при Плевен.- Археология, 1961, кн. 1, с. 33; **Ваклинова, М., И. Щерева, Сн. Горянова.** Разкопки на преславския дворец през 1995.-АОР през 1995 г., С., 1996., с. 131.

[10] **Hoke, E.**, I. Petrascheck-Heim. Microprobe analysis of gilded silver treads from mediaeval textiles.- Studies in conservation. V.22, 1977, 2, p.49; **Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Е. Христова.** Консервация на предмети от римски саркофаг, открит край Бургас.- ИМЮИБ, т. 1, (1976), с. 80; **Митова-Джонова, Д.**, цит. съч., с. 48.

[11] **Елкина, А., Н. Подвигина, И. Хазанова, М. Шемаханская.** Цит.съч, с.9.

[12] **Hoke, E.**, I. Petrascheck-Heim. op.cit., p.59; **Инкова, В.** Деструктивни промени при археологическия текстил ..., 44-46.

[13] **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли от некропола при дворцовата църква във Велики Преслав.- Интердисциплинарни изследвания, т.X, 1983, 40-42; **Инкова, В.** Калояновото погребение. Технико-лабораторни изследвания. С., 1979, 39-40.

[14] **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли..., 40-42; **Инкова, В.** Калояновото погребение, 12, 23, 38, 39, 57.

[15] **Михайлов, Ст.** Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска.- Плиска – Преслав, т. 1, 1979, 56-58; **Михайлов, А., А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова.** Консервация на нож и колан от саркофаг №4 в Плиска.- Плиска – Преслав, т. 1, 1979, 64-68.

[16] **Михайлов, Ст.** Разкопки в Плиска през 1959 – 1961 г.- ИАИ, т. 26, 1963, 24-30.

[17] **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли ..., 37-44; Некрополът при дворцовата черква във Велики Преслав.- МПК, 1981, кн. 3, 21-22.

[18] **Манова, Ек.** Църквата в Кърджали.- Родопски сборник, т. 1, С., 1965, с. 209.

[19] **Гренберг, Ю.И.** Научно-техническое исследование произведений искусства. Сообщения ВЦНИЛКР, 21, М., 1968, 6-9; **Инкова, В.** Консервацията и изследването на паметниците на културата.- Сб.: Реставрация и консервация на художествени ценности. С., 1982, 231-232.

[20] **Пак там**, с. 232-233.

[21] Полевая консервация археологических находок в СССР и за рубежом. ВНИИР. Реставрация, исследование и хранение музейных художественых ценностей. Обзорная информация. Вып.1, М., 1984, 12-13; **Инкова, В.** Деструктивни промени при археологическия текстил ..., с.17; Консервацията и изследването на паметниците на културата, 234-237.

[22] **Федорович, Е.** Методика исследования археологических тканей.- СА, 1965, кн. 4, 124-133; Простейшие методы исследования окраски древних и старинных тканей.- Художественное наследие. Хранение, исследование, реставрация. 3 (33), 98-107; **Плендърлейт, Х.** Консервация и реставрация на старинни предмети и художествени творби, С., 1971, с. 90; **Инкова, В., К. Драганова**, цит.съч., 26-34.

[23] Тук разбира се нямаме предвид резюметата в поредицата АОР, тъй като характера на тези сборници е информативен.

[24] **Филов, Б.**, цит.съч., 89-94, обр.79, 85, 86.

[25] **Москов, М.** Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново. В.Търново. 1912, с. 27; **Тотев, К., И.Чокоев.** История на проучването на некропола на търновската църква "Св.Четиридесет мъченици".- ИИМВТ, т.XI, 1996, обр.1.

[26] **Москов, М.** цит.съч., 27-29.

[27] **Иванов, Й.** Св.Сава Сръбски в Търново.- Избрани произведения, т. I, С., 1982, с.156. Твърде тежко, но и показателно за местните самоинициативи за издирване на исторически паметници е общото заключение на Й.Иванов: "Сърдим се на турци и гърци, че били унищожили българските старини, а ние и ден-днешен варварстваме над нашето минало."

[28] Под макрофотография се разбира процесът на фотографиране с обикновена фотоапаратура и оптика с допълнителни гривни и лещи на някои дребни детайли в естествена или близка до естествената големина. В случая с текстилните материали от изключително значение е правилното предаване на фактурата – структурата на повърхността – на материала. Приема се, че границите на макрофотографията се простират от мащаб 1:10 до 5:1, т.е. тя се характеризира с едрия мащаб на снимане, като образите са леко намалени, в естествена големина или слабо увеличени. Под "мащаб на снимане" се разбира отношението между размерите на образа, получен върху светлочувствителния слой, и действителните размери на заснимания обект.; **Китанов, Д., К.Семерджиев.** Практическо ръководство по фотография. С., 1974, 397-405.

[29] **Митова-Джонова, Д.**, цит.съч., фиг.2,3; **Ангелов, Н.**

Средновековен некропол в Търново.- ИОМТ, т.1 (1962), обр.6-10,12; **Овчаров, Д.** За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие в България (XII – XIV в.).- МПК, 1971, кн.3, обр.1-3; **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец.- Царевград Търнов. т. 2, С., 1974, обр.6-8; Въжарова, Ж. Славяни прабългари ..., обр.237-239; **Нешева, В.** Средновековен некропол във вътрешния град на Преслав. Археология, 1979, кн.2, обр.9; **Аладжов, Ж.** Органични материали и соли ..., фиг.4-9.

[30] **Митова-Джонова, Д.** цит.съч. фиг.7-8, **Нешева, В.** Приноси към проучването на облеклото през Втората българска държава.- Археология, 1976, кн. 2, обр.10-12; Средновековен некропол във Вътрешния град ..., обр.10; Богоспасният ЦариградТърнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска. 2000, С., обр.58; **Георгиев П., Т. Михайлова.** Некрополът при кръглата църква в Преслав (Разкопки 1969 – 1973 г.).- Плиска – Преслав. т. 6, С., 1993, обр. 6; **Евтимова, Е.** Опит за реконструкция на средновековни костюми по данни от преславските некрополи.- Приноси към българската археология. т. 2, С., 1993, обр. 2

[31] **Инкова, В.** Калояновото погребение, 74 обр.; Консервацията и изследването на паметниците на културата, обр.33,2, 33,6; **Инкова, В., К. Драганова**, цит. съч, обр. 3-6.

[32] **Ваклинов, Ст., Ст. Иванов**, цит. съч., с. 109.

[33] **Въжарова, Ж.** Славяни прабългари..., 86-140, 141-167, 175-213.

[34] **Михайлов, Ст.** Каменните саркофази ..., с. 55.

[35] **Въжарова, Ж.** Некрополът до Голямата базилика..., с. 73.

[36] **Станчев, Д.**, цит. съч., 107-108.

[37] **Въжарова, Ж.** Славяне и прабългари, с.400.

[38] **Чангова, Й.** Перник. Т. 3, С., 1992, 180-181.

[39] **Генова, Е.**, цит.съч., с.96.

[40] **Иванова, В.** Двете старинни църкви при с. Иваняне.- ИАИ, VIII, 1934, с. 224.

[41] **Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова.** Църква №2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение).- Минало 1996, кн. 3, 36-40.

[42] **Овчаров, Д.** Средновековни некрополи от Търговищко.- Преслав. Т. 2, С., 1976, 220-230; **Ангелова, И., И. Вайсов, А. Конаклиев.** Разкопки на некропол при с. Дриново, Търговищки окръг.- АОР през 1986. Разград, 1987, 265-266.

[43] **Буюклиев, Хр.**, цит.съч., 63, 83.

[44] **Захариев, И.** Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг.- Археология, 1978, кн. 1, с. 44.

[45] **Бъчваров, И.** Янтренски некрополи..., 90-92.

[46] Пътеписите са коментирани от В. Наследникова. История на българския костюм.С.1974, 50-51, 60-61. Стари пътешествия по България от XV – XVIII столетие. пер. спис., 1882, кн. 3, 1883, кн. 4,6, 1884, кн. 7.

[47] **Вачев, Х.** Късносредновековен некропол при църквата "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси.- АОР през 1992 – 1993 г., В.Търново, 1994, с.122; Проучвания в двора на църквата "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси.- АОР през 1995, С., 1996, с.106.

[48] **Маргос, А.** Късносредновековните църкви "Св. Димитър" и "Св. Никола" в село Пороище, Разградско.- ИНМВ, кн. 22 (37), 1986, 107-110.

[49] **Миков, В.** Гробни находки.- Мадара. Разкопки и проучвания. Т. 1, С.,1934, с. 148.

[50] **Джамбов, И.** Средновековната крепост край Сопот. Пловдив, 1991,, 165, бел.17 на с.167.

[51] **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата "Св.четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение).- Археология, 1974, кн. 2, с. 48, бел. 28.

[52] **Инкова, В.** Калояновото погребение, 30-34.

[53] **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във В. Търново. (Проучвания 1992 – 1993 г.).- ИИМВТ, XIII, 1998, 284-294.

PROBLEMS OF THE INVESTIGATIONS OF THE MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL TEXTILE

Ivan Chokoev

/Summary/

Archaeological investigations of architectural sites, settlement and necropoles have been carried out more than a century in Bulgaria. During the excavations a number of textiles have been found. This study represents the problems of their research. The archaeological textiles usually have been studied still during the excavation works but just briefly mentioned in profound publications due to subjective agents. The fragments of different kinds of fabrics are not thoroughly published as well (there is lack of macro photographs and illustrations presented are of low quality). The material is usually dated in the chronological frames of the archaeological sites where it had been found. The defending of the sex and the age of the buried people is an important basis for this kind of investigation.

ОСОБЕНОСТИ В ПОГРЕБАЛНИЯ ОБРЯД XI-XIV ВЕК, УСТАНОВЕНИ ПРИ ПРОУЧВАНИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ НЕКРОПОЛ ПРИ СЕЛО КРЪН, КАЗАНЛЪШКО

КРАСИМИРА СТЕФАНОВА - ГЕОРГИЕВА
(Казанлък)

Интересни са резултатите от проучването на средновековния некропол, който паралелно със селището бе обект на археологически изследвания. Същият се намира вдясно от новия път за вр. Бузлуджа и отстои на 2,5 км северозападно от с. Крън.

Той е възникнал в период, когато християнската религия отдавна е била утвърдена,а в погребалния обряд, макар и в основни линии да е оформен, все още се срещат останки от езичеството.[1]

От некропола са проучени 120 гроба. Погребенията са извършени по християнския обряд чрез трупополагане и ориентация З-И.

Антропологичните изследвания доказаха,че погребаните са мъже, жени и деца, като броят на мъжете преобладава. Труповете са били полагани в правоъгълни ями, вкопани направо в здравия терен. Някои от тях са изцяло или частично обградени и покрити с плочести камъни.Скелетите са разкрити на дълбочина 0.40-1.30 м от съвременното ниво.

Според установения християнски обряд главата е положена на запад, краката на изток, а ръцете опънати покрай тялото, свити в лактите и поставени върху гърдите, корема и таза, краката опънати.

Мъртвите са били погребвани облечени заедно с принадлежащите им накити, като при някои ритуално са били поставени обеци, гривни, монети, огърлици, глинени съдове, кремъчета, въгленчета и др.В мъжките гробове в повечето случаи не се откриват предмети или украшения.

Фактът, че при гробовете на жени откриваме твърде скромни накити, а в гробовете на момичетата техният брой е значително по-голям, потвърждава заключенията ни, че те не са били носени само за украшение, а са имали апотропеично значение.

По етнографски данни знаем, че обикновено мъртвите са били погребвани в деня на настъпването на смъртта.[2] Погребвайки ги в различни сезони и стремейки се винаги мъртвият да гледа към изгряващото слънце, са се получили т.нар.сезонни отклонения(СЗ-ЮИ и ЮЗ –СИ) на гробовете.[3]

Пак от етнографията знаем за погребалния обряд "Мъртва сватба", който доловихме в гроба на погребано младо момиче. Открития около черепа накит ни дава основание да смятаме, че е свързан с горепосочения погребален обряд, който гласи, че когато момичето умре, преди да е омъжено, то е било обличано като булка и на забрадка върху главата му е поставян този накит.[4]

При проучването на некропола открихме част от оловна пластинка с двустранен надпис на старобългарски език[5], част от апокрифна молитва против главоболие преди сън, вероятно поставена в някой гроб и свързан с вярвания на населението. Разчитането на надписа даде информация, че молитвата е против болестта "Нежит".

И понеже говорим за погребални обряди,тук е мястото да спомена за положението на главата и ръцете и съответно как ги свързваме с определени обряди.

За различните положения на главата, които установяваме при разкопаването на гробовете, в литературата съществуват различни мнения[6] - някои считат, че това се дължи на случайното положение, което заема черепът при разлагането на трупа, а други са на мнение, че главата е поставена така, че да гледа към дома на покойника[7].

Пак свързано с даден християнски обряд е и положението на ръцете[8]. Голямото разнообразие, което откриваме при поставянето на ръцете, обясняваме не само с християнската религия, но и със сложното преплитане на обичаите, които е спазвало местното население.

След приемането на християнството като погребален обряд се налага трупополагането, но поставянето на ръцете на покойниците в положения, отговарящи на традициите продължило.

В началото споменахме, че при разкриването на гробовете откриваме различен гробен инвентар – кремъчета, въгленчета, животински кости и др. Това показва, че средновековните жители не са се страхували от близостта с мъртвите, но е трябвало да извършват редица обреди за предотвратяване връщането на покойника между живите.

Някои от най-разпространените обряди срещу вампирясването са: забождане на глогов трън или игла в петата на покойника, пробождане на корема с нажежен гвоздей, прорязване на сухожилията под колената, затискане гърдите с камъни, главата или краката на покойника, запалване на огън върху гроба, прикадяване и др.

Повечето от обредите, извършвани срещу съживяването на мъртвите, не оставят трайни следи и не могат да се установят по археологически път, но някои, като поставянето на въгленчета и кремъчета в гробовете, отрязването на крайниците, вторичното разкопаване на гроба и др., показват за съществуването на този обряд и през средно-

вековието.

При разкопаването на някои гробове открихме и монети. По всичко личи, че поставянето им в отделните гробове е имало строго ритуално предназначение и е било свързано с някои антични варианти, достигнали до XI-XIV век[11]. Хароновият обол като обичай у нас е установен при гробове, датирани с монети в периода III-IV век[12].

През периода на ранното средновековие Хароновият обол загубва смисъл и не е регистриран в некрополи от VI-IX век. Обяснение за това намираме в намаленото използване на паричните знаци и господството на натуралното стопанство в България.

Възстановяването на обряда се установява през X-XI век, като се свързва с влиянието на Византия, установила трайно присъствие на територията на България.

Според археологическите данни на проучените некрополи и излезлите публикации, обичаят Харонов обол започва да присъства все по-често при погребенията от XIII-XIVвек. Такъв е случаят и с некропола при с. Крън.

През следващите векове този обичай продължава да се прилага, а според съществуващите етнографски данни, макар и привидно изменен, се среща и в наши дни[13].

Извършените археологически проучвания в средновековния некропол и установените особености в погребалния обряд ни дават възможност да констатираме, че в началото на периода на развития феодализъм, въпреки че християнската религия се е наложила, погребалният обряд е още в процес на дооформяне. Дълго време след приемането на християнството новата религия не налага твърди принципи в погребалния обряд. Единствено строго се спазвало изискването погребенията да се извършват чрез трупополагане с ориентация З-И.

Като имаме предвид откритите археологически материали – керамика, накити, монети и др., имаме основание да датираме некропола XIII-XIV век. Същият се е образувал постепенно в продължение на около 100 години, като обитателите на селището са умирали от естествена смърт(старост или болести), а не насилствено чрез избиване на населението от завоеватели или от епидемии, или природни бедствия.

Проведените досега проучвания в този район доказват наличието на средновековно селище и некропол, но въпросът относно локализирането на средновековния град Крън остава открит.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари по данни от некрополите от VI-XI век на територията на България. С., 1976, с. 413-415.

[2] **Маринов, Д**. Народна вяра и религиозни народни обичаи.Сб. НУ, 28, №7, От жива старина, 1914, с. 215-217.

[3] **Гатев, П.** Разкопки и проучвания, кн. XII, С. 1985, с. 123-124.

[4] Подробности за този погребален обичай научихме от етнографа Ст. Дончева, ИМ "Искра".

[5] Надписът е разчетен от проф. К. Попконстантинов, ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий".

[6] Karaman, L kniga, 268, Zagreb, 1940, p. 11.

[7] **Aleksova. B.** Prosek-Demir kapija, Skopje-Beograd, 1966, p. 26.

[8] **Чангова, Й.** Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI-XIV век, С. 1972, с. 133.

[9] **Станчев, Ст., С. Иванов.** Некрополът до Нови пазар, С., 1958, с. 14.

[10] **Гатев, П.** Цит. съч. 129.

[11] **Бъчваров, Ив.** Янтренски некрополи. Два средновековни некропола от XIV-век при село Янтра Великотърновско, 1993, с. 92-93.

[12] **Нешева, В.** Антична преживелица през средновековието и в по-ново време, Нумизматика, XI, 1976, кн. 3, с. 8.

[13] **Вакарелски, Хр.** Български погребални обичаи, С. 1990, с. 86.

PECULIARITIES IN FUNERAL CEREMONIES 11 – 14 CENTURY, ASCERTAINED DURING RESEARCH OF MEDIEVAL NECROPOLIS NEAR THE VILLAGE OF KRAN, KAZANLAK REGION

Krasimira Stefanova – Georgieva

/Summary/

Study results from research of medieval necropolis on the land of Kran village gave us possibility to ascertain the peculiarities in funeral ceremonies for the period of 11-14 century. 120 tombs are studied.According to the anthropological examinations it was found that the buried people are men, women and children, as the predominant number are men.

Having into consideration the found out archeological material? as ceramics, ornaments, coins and etc. we are dated the Necropolis as from 13-14 century. Archeological research, carried out up to the present, prove a medieval settlement availability and necropolis. However, the question concerning medieval town of Kran locality is still opened.

РИСУВАНАТА ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА ОТ СРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ В М. "ГРАДИЩЕТО" ДО СЕЛО ПОЛСКИ ГРАДЕЦ, В КОМПЛЕКСА "МАРИЦА-ИЗТОК"

БОРИС БОРИСОВ
(Велико Търново)

Наред с обикновената битова керамика в селищата от територията на днешна Югоизточна България през периода на византийското владичество в българските земи (XI-XII в.), макар и по-рядко, се среща и глазирана керамика. В зависимост от украсата последната се дели на обикновена, рисувана и сграфито керамика.

От селищата на Североизточна Тракия произхождат малък брой съдове и голямо количество фрагментиран материал, които представят групата на т. нар. рисувана керамика (Борисов, 2002, 161-180).

Тук съвсем накратко ще спрем вниманието си на рисуваната керамика от средновековното селище в м. "Градището" до с. П. Градец.

За разлика от глазираната монохромна керамика, която е представена основно от "отворени" категории съдове - паници, купи, при рисуваната макар и изключително рядко се срещат и съдове от "затворените" категории. Те са представени най-често от миниатюрни или с малки размери канички и стомнички. За съжаление те са достигнали до нас само във фрагментарен вид. Украсата им не се различава съществено от тази на отворените съдове и е представена от успоредни, редуващи се линии и петна от зелена и кафява глеч.

В рисуваната керамика от П. Градец се различават две групи:

Първата група е представена от съдове, украсени с кафява и зелена глеч (Green and brown painted wares).

От паниците най-широко разпространени са съдовете, при които от вътрешната страна с четка са рисувани различни орнаментални мотиви със зелена и кафява глеч, които на бледия фон на ангобата изглеждат особено ефектни. Върху рисунките е нанесена безцветна глазура. От рисуваните мотиви най-често се срещат спирали, свързани дъговидни линии, прави и вълнообразни линии, мрежест орнамент, правилни и неправилни кръгчета. В центъра на едно дъно от паница от селището до с. Полски Градец, е нарисувана четирилистна розета, вписана в окръжност. Абсолютно същата композиция е била представена и на друг фрагмент от същото селище. Без съмнение и двата съда са били произведени не само в едно и също ателие, а най-вероятно и от един и същи майстор, но и са били внесени в селището по едно и също време.

Прави впечатление обстоятелството, че при повечето от паниците рисунките с кафява глеч са с по-тънки линии, с ясно изразен контур, докато тези със зелена в много случаи са с по-широки линии, които създават впечатление, че глечта се е разляла. По всяка вероятност това се дължи на различния състав на двата вида глеч.

Рисувана керамика с абсолютно същата орнаментация е известна и от съседните средновековни селища до селата Дядово, (Borisov B. 1989:224-229), Карановo, (Борисов Б. 2002:164-179, Обр. 135), Знаменосец (Борисов Б. 1991:235-237, Обр. б) и в крепостта край с. Искрица (Шейлева Г. 1995:248, Обр. 16 д-е, ж-к).

Керамиката от класа "Green and brown painted wares" е широко разпространена през XI-XII в. и във византийските центрове Константинопол (*Stevenson R. B. K.* 1947:51, Pl. 25_{13-15}), Атина (*Frantz M. A.* 1938:442, fig. 5, A_{16}, A_{22}, A_{23}) Спарта (*Dawkins R. M., J. P. Droop* 1910-1911:27, Pl. $XVIII_{66-67, 75}$) и Ефес (*Parman E.* 1989:287, figs. 12-13). В Коринт находките от този вид керамика се отнасят към II група и датират в първата четвърт на XII в. (*Morgan Ch.* 1942:75-77, Pl. XX-XXI). Композициите на рисуваните орнаменти по съдовете от Коринт и Югоизточна България не се различават по нищо, което навежда на мисълта, че те са произлезли от един и същи производствен център, от който са се разпространили по търговски път на една значително голяма територия, достигаща на север до Диногеция (*Barnea I.* 1967:241-244, figs. $147_{4-5, 11-12, 16}$, $148_{3-4, 10, 17}$, 149_{1-8}) и Нуфъру (*Barashi S., O. Damian* 1993:244, fig. 17_{280}, $18_{263, 268-270}$).

Като разновидност на рисуваната глазирана керамика се явява една група паници, при които върху бялата ангоба са нанесени рисунки от тъмно-маслено-зелена и от кафява глеч, най-често под формата на спирали, волути или съвсем безформени петна. Върху останалата повърхност на съдовете липсва глазура. От селището до с. П. Градец наред с фрагментарния материал е намерена и една цяла дълбока паница със средновисоко кухо конусовидно столче. Отвътре съдът е покрит с бяла ангоба, а върху нея са нанесени рисунки от зелена и кафява глеч, които очертават волути и спирали. Рисунките не покриват цялата повърхност и на места бялата ангоба е без глазура. По ръба на устието, върху който е нанесена тъмна масленозелена глеч, са врязани плитки ямички. По форма на съдовете, начин на изработка и най-вече по композицията на

рисувания орнамент този вид керамика наподобява напълно византийската белоглинена керамика от Константинопол (*Stevenson R. B. K.* 1947:54-5) и Коринт (*Morgan Ch.* 1942:77-80), където е широко разпространена в края на XI и през целия XII в. По същото време рисуваната белоглинена керамика се среща макар и рядко и в средновековна Таврика (*Якобсон А.* 1979:144-146). Въпреки голямата прилика между двата вида керамика, тази от Югоизточна България е от червена глина.

Преди време в дисертационното си изследване, на базата на голямата прилика между двата посочени вида рисувана керамика, изказахме предположението, че керамиката от Югоизточна България се е произвеждала в местни грънчарски ателиета по подобие на византийската белоглинена керамика. В последно време това наше мнение бе възприето и от М. Манолова (Манолова-Войкова М. 2000:21). Тук ще си позволим да посочим, че подобна керамика наистина липсва в почти всички византийски центрове. Досега единствено сред керамичните находки от Спарта са намерени само два фрагмента от паници, при които от вътрешната страна, върху бялата ангоба, са нанесени рисунки със зелена глеч, а останалата част е непокрита с глазура (*Dawkins R. M., J. P. Droop* 1910-1911:27, Pl. XVIII_{68-69}). Незначителният брой на находките от този вид от територията на Византия засега не опровергава изказаното по-горе мнение, че този вид рисувана керамика се е произвеждала в някое от грънчарските ателиета от територията на днешна Югоизточна България. Това мнение намира подкрепа и от един вид местна сграфито керамика, при която глазура е нанасяна единствено върху врязания орнамент. На тази група керамика обърнахме внимание в наскоро публикуваната ни монография, посветена на керамиката и керамичното производство през XI-XII в. от територията на днешна Югоизточна България (Борисов Б. 2002:191-204). Тази група керамика си позволихме да наречем, разбира се, съвсем условно "българско рисувано сграфито". Засега тази група е представена с няколко фрагмента от Знаменосец и една цяла паница, която произхожда от средновековното сезонно селище "Гледачево-1", датирано в третата четвърт на XII в.

От особен интерес е обстоятелството, че тъмномасленозелената глазура, с която са рисувани разглежданите съдове, няма аналогии нито във византийската, нито в която и да е друга глазирана, рисувана или сграфито керамика, което според нас е още един аргумент в полза на местния произход на тези две групи художествена керамика. В подкрепа на това мнение се явява и едно дъно от паница от сграфито паница, намерено в т. нар. квартал на селището край с. Караново, датиращ във втората половина на XII и началото на XIII в. При него в центъра е изобразен медальон с единично врязани вълнообразни линии, върху последните от които е нанесена подобна по цвят глеч, която отново не покрива цялата повърхност. Абсолютно същата композиция откриваме и върху един фрагмент от паница от селището над тракийския град Севтополис, датиран в периода XI-XIV в. (Чангова Й. 1972:67), (Обр. 4 д). Начинът на орнаментиране на последните два фрагмента отново не се среща сред многобройните образци от византийската сграфито керамика, което всъщност доказа преди време и М. Манолова. Всичко това според нас ясно показва, че този вид сграфито керамика продължава развитието си и по време на Второто българско царство.

От казаното по-горе отново се налага изводът, че през XI-XII в. земите на днешна Югоизточна България се оформят като един голям център за производство на художествена керамика на територията на все още огромната Византийска империя.

БЕЛЕЖКИ

Борисов Б. 1991. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – "Марица-изток". Археологически проучвания, 1, София, с. 205-306.

Борисов Б. 2002. Керамика и керамично производство през XI-XII в. от територията на днешна Югоизточна България. Раднево = "Марица-изток". Археологически проучвания, 6.

Манолова-Войкова М. 2000. Луксозна керамика през византийското владичество. - Автореферат на дисертация за получаване на научна и образователна степен "Доктор", София.

Чангова Й. 1972. Средновековното селище върху тракийския град Севтополис (XI-XIV в.). - София.

Шейлева Г. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989-1994 г. - Марица-изток". Археологически проучвания, 3, Раднево, 243-288.

Якобсон А. Л. 1979. Керамика и керамическое производство средновековой Таврики. - Ленинград.

Barnea I. 1967. Ceramica de import. - In: Dinogetia, 1, p. 229-276.

Barashi S., O. Damian 1993. Considerations sur la ceramique emaillee de Nufaru. - Dacia, XXXVII, p. 237-279.

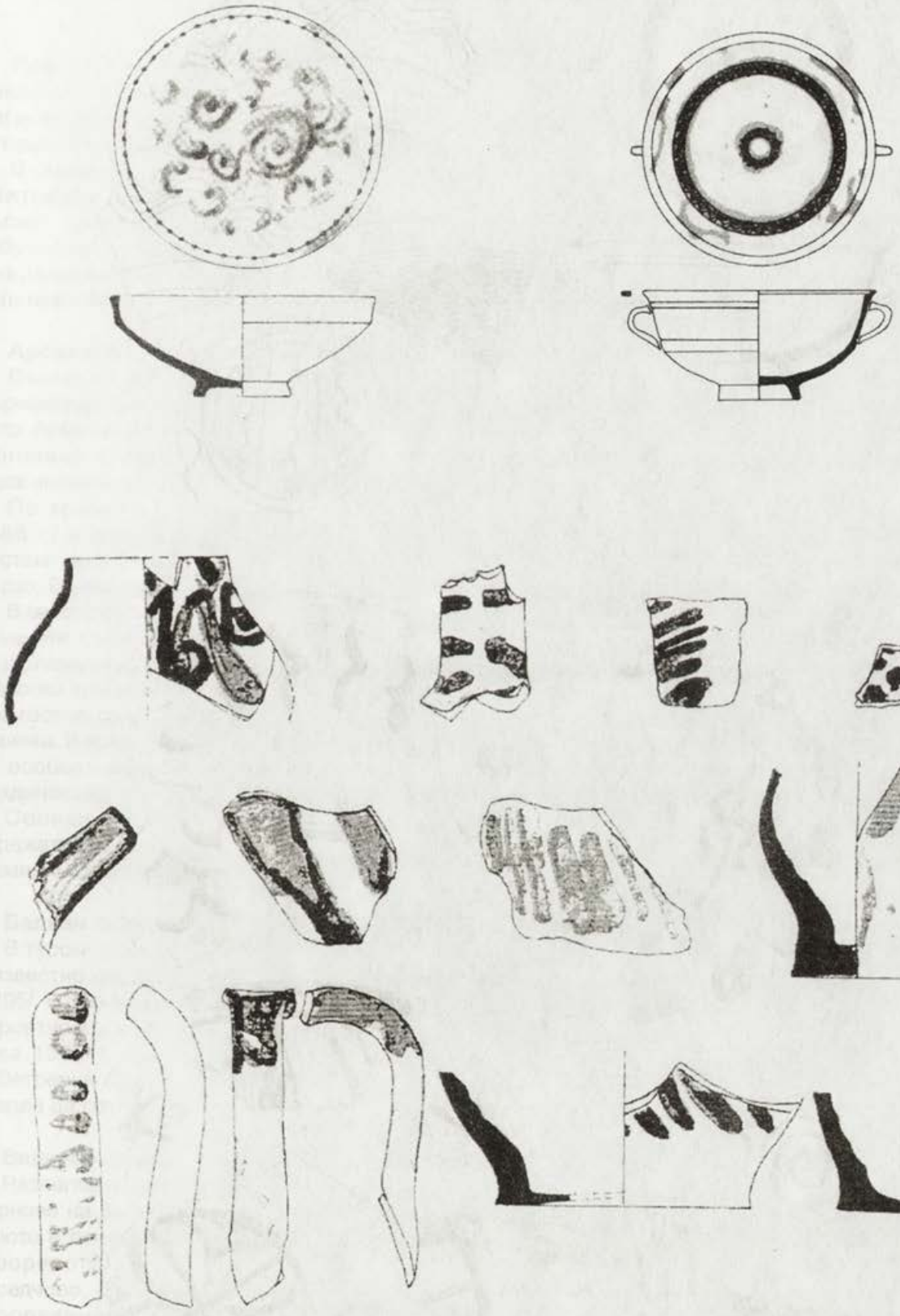
Borisov B. 1989. Djadovo 1. Mediaeval Settelment and Necropolis 11th-12th Century. – Tokyo, Tokay University Press.

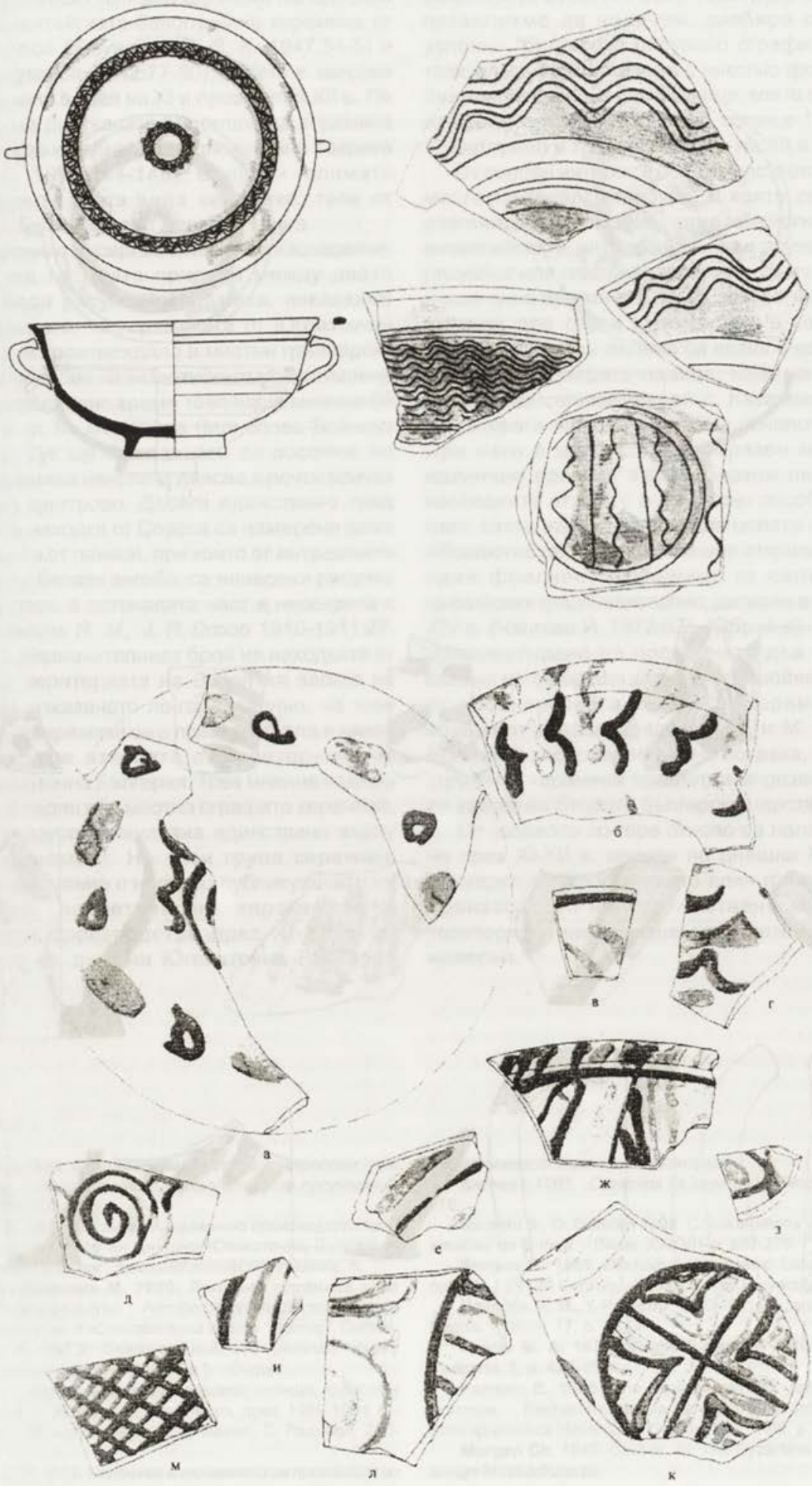
Dawkins, R. M., Y. P. Droop. 1910-1911. Byzantine Pottery from Sparta. - ABSA, 17, p. 23-28.

Frantz M. A. 1938. Middle Byzantine Pottery in Athens. - Hesperia, 7, p. 429-467.

Parman E. 1989. The Pottery from St. John's Bazilica at Ephesos. - Recherches sur la ceramique byzantine. Bulletin de correspondance Hellenique, Supplement, XVIII, p. 277-289.

Morgan Ch. 1942. Corinth, XI, The Byzantine Pottery. - Cambridge-Massachusetts.

а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
л
м

СЕЛИЩА ОТ XV - XVIII ВЕК ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЩИНА

ТОДОР ОВЧАРОВ
(Велико Търново)

При наши теренни проучвания в землищата на някои селища от Великотърновска община са регистрирани разорени селища от времето на Второто българско царство /края на XII - XIV в./.

В съседство до тях са създадени нови, които са обитавани до XVIII в. Информацията за тези късно средновековни селища представяме в азбучна последователност на наименованието на съвременното селище, в чието землище е селището от османско време.

Арбанаси

Възниква в съседство със средновековния Търновград през XV в. Разположено е върху високото Арбанашко плато /обр. 1/. Приема се, че е основано от преселници погърчени албанци /Драганова и др., 1984:114 и 115/ от Северен Епир.

По времето на султан Сюлейман I /1521 - 1568 г./ е дарено като мюлк на султанския зет Рустем паша. Освободено е от данъци и се замогва бързо. Възходът му е през XVII и XVIII в.

В селото са изградени няколко църкви и солидни каменни къщи с приземие и етаж. Къщите са разположени сред обширни дворове и са оградени с високи каменни огради. На етажа освен спални има гостна, стая за родилка, баня, тоалетна, килер и мивка. В приземието има скривалище. Тези къщи са особено явление от времето на османското владичество.

Селището е разграбено през 1799 г. от кърджалиите и постепенно запада, като богатите фамилии се изселват.

Балван /обр. 1/

В турски данъчен регистър от средата на XV в. е известно селище с подобно име /ИБИ, 1966:203 и 205/. В селото има 66 християнски домакинства. Вероятно е основано от преселници от разореното през 1393 г. средновековно селище край дн. с. Ветренци /Овчаров, 2001:11/. Възникването му следва да се отнесе в края на XIV в.

Велчево /обр. 1/

Разположено е на 15 км ю. и. от гр. Велико Търново на пътя за гр. Елена. Според Н. Станев селото е основано през XVII в. от преселници от разореното средновековно българско село Киселчово, отстоящо на 1 км ю. з. от дн. село. Разоряването на Киселчово той свързва с потушаването на Второто Търновско въстание от 1686г. /Станев, 1942:189/.

Битовата керамика от мястото на старото село назовавано Киселчово, е от времето на Второто българско царство /Овчаров, 2001:34/.

Водолей

Остава на 20 км с. з. от гр. В. Търново /обр. 1/. Старото му име е Ибричево и е от турски произход. Предполага се, че възниква след погрома на Второто Търновско въстание /1686г./, тъй като името му се среща в късни турски данъчни регистри /Андреев и др., 1987:146/.

В м. Горен Юртлук, на 1 км ю. з. от днешното село, според намираната там битова керамика има селище от XV - XVII в. / Овчаров, 2001:35/. Подобна керамика има и в м. Долен Юртлук, източно до селото. Навярно тези две селища от османско време, несъмнено български, са разорени около 1686г, а преселници от тях основават дн. село близо до извор, в съседна гора.

Дичин

Селото е на 23 км с. з. от Велико Търново /обр. 1/, на пътя за гр. Павликени. В турски данъчен регистър от XVII в. Има село с име Дичин - и мислим, т.е. Турски Дичин /Стайков, 1964:398/.

По предание се знае, че близо до селото има турско селище, наричано Ярлъ кьой, и друго българско село Деляново /Ковачев, 1973:31/. При наши обхождания от там е издирена керамика от XVII в. /Овчаров, 2001:37/. След 1686 г. селището е изоставено.

Емен

Разположено на 25 км с. з. от Велико Търново /обр. 1/. В турски регистър от XV в. е посочено село Йемен, споменато и през 1638 г. в друг регистър с името Ямен /Ковачев, 1973:7/.

Според Н. Ковачев селото е основано около средата на XVII в. от преселници от с. Идилево, Севлиевско /Ковачев, 1973:8/.

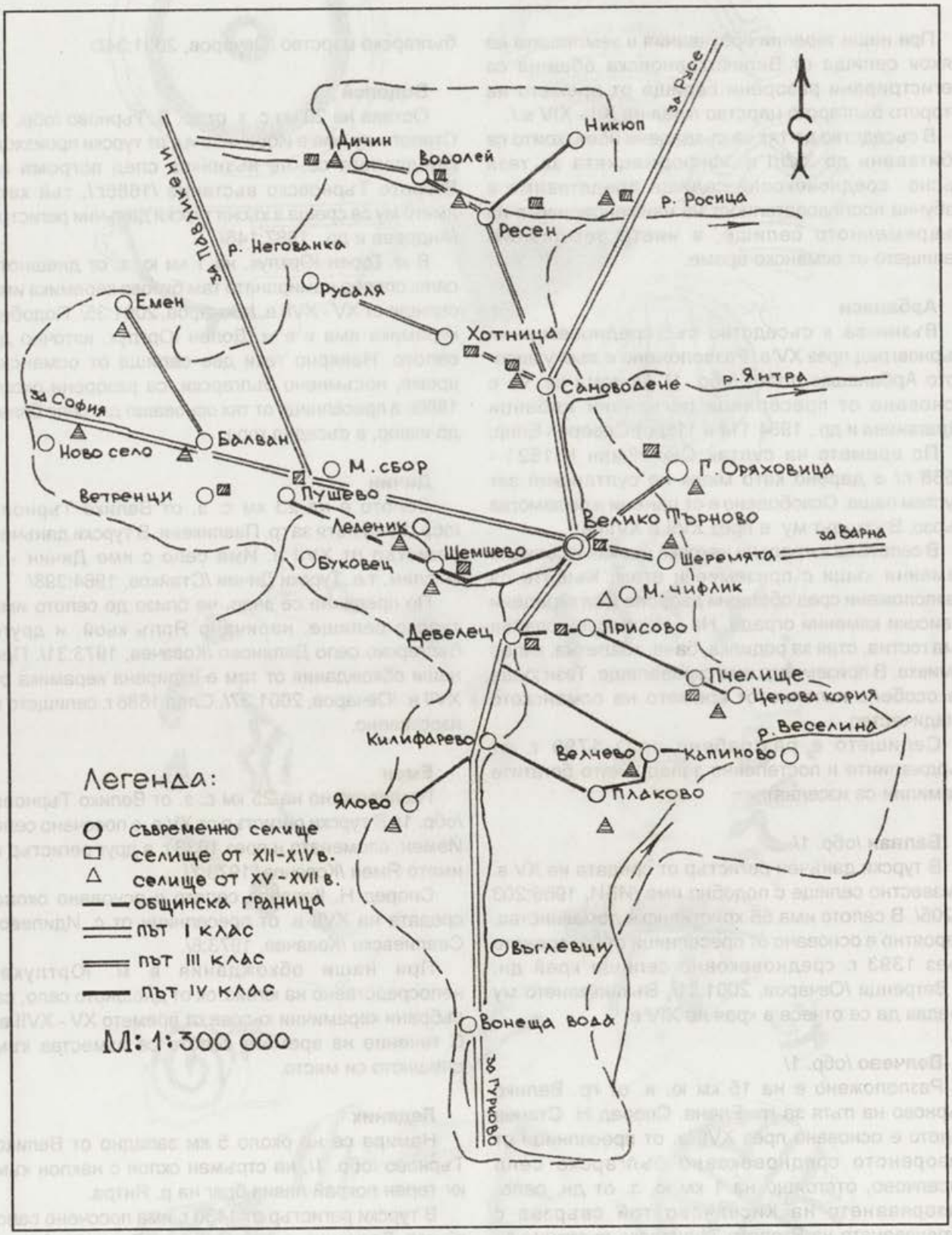
При наши обхождания в м. Юртлука, непосредствено на югоизток от днешното село, са събрани керамични късове от времето XV - XVII в. С течение на времето селото се измества към днешното си място.

Леденик

Намира се на около 5 км западно от Велико Търново /обр. 1/, на стръмен склон с наклон към юг терен покрай левия бряг на р. Янтра.

В турски регистър от 1430 г. има посочено село с име Леденик, в което има 47 християнски домакинства и само един мюсюлманин /ТИБИ, 1966:175/.

По предание старо село има в м. Дисагите на

Никюп
за Русе
Дичин
Водолей
за Плевен
р. Росица
Ресен
р. Негованка
Русаля
Емен
Хотница
Сановодене
р. Янтра
за София
Ново село
Балван
М. сбор
Г. Оряховица
Ветренци
Пушево
Велико Търново
Леденик
за Варна
Шемшево
Буковец
Шеремята
М. чифлик
Девелец
Присово
Пчелище
Церова кория
р. Веселина
Килифарево
Велчево
Капиново
Плаково
Ялово
Легенда:
съвременно селище
селище от XII-XIV в.
селище от XV - XVII в.
общинска граница
път I клас
път III клас
път IV клас
М: 1:300 000
Въглевци
Вонеща вода
за Трявна

1,5 км западно. Намираната там битова керамика го отнася към XV - XVII в. Пренасянето на селото на днешното му място навярно става след построяването на бейската кула около 1644 г. /Лефтеров, Теофилов, 1969:100/.

Миндя

Заема южните окрайнини на Великотърновска община /обр. 1/. Според Н. Станев е основано към края на XVII в. /Станев, 1942:172/. В землището му няма доказано селище от османско време, следователно то е на старото си място и до днес.

Никюп

Остава на 24 км северно от Велико Търново /обр. 1/. На 1 км западно от римския град Никополис ад Иструм, в м. Юртлука, се намират керамични късове от XV - XVII в., както и фрагменти от Второто българско царство / XIII - XIV в./. Напускането на селището може да се свърже с погрома на Второто Търновско въстание /1686г./. /Овчаров, 2001:42 и 43/.

Ново село

Разположено е на 24 км западно от Велико Търново /обр. 1/. Сведение за селото има в турски регистър от 1430 г., като е записано с. Новосел, и има 37 християнски домакинства /ТИБИ, 1966 г.: 203/. В м. Селището, на 4 км северно от днешното село, има разорено в края на XIV в. средновековно селище, откъдето идват най - вероятно заселниците на днешното място на селото.

Плаково

Селото е на 15 км южно от гр. Велико Търново /обр. 1/. Според Н. Станев е основано през 1700 г. от преселници от разореното българско селище Киселчово /Станев, 1942:220 и 221/.

Село с име Плаково е известно от турски регистър от 1430 г. /ТИБИ, 1966:203/. Археологически материали от XV - XVII в. в землището на селото не се намират, от което се подразбира, че посоченото в регистъра село Плаково е идентично с днешното село /Овчаров, 2001:45 и 46/.

Присово /обр. 1/

Селото е известно по турски регистър от средата на XV в. с името Присой. Има 62 християнски домакинства и 1 мохамеданин с презиме Абдулах /Андреев и др., 1987:96 и 97/. Несъмнено селото е останало от времето на Второто българско царство /Овчаров, 2001:44 и 45/.

Пушево

Намира се на 12 км западно от Велико Търново /обр. 1/, на десния бряг на р. Янтра. Споменава се през XV в. В турски регистър /ТИБИ, 1966:175/. Пак там е посочено и с. Юклес с 5 мюсюлмански домакинства /ТИБИ, 1966:227/.

При наши обхождания в м. Козлек, на 2,5 км с. з. от Пушево са издирени късове от глинени съдове от XV - XVIII в. Несъмнено там ще да е мястото на турското село Юклес. Някои от тамошните обитатели по-късно се местят на днешното място на село Пушево.

Мезра Юклеш е мястото на изоставено средновековно българско село. Тя е в съседство с турското село Юклес /Овчаров, 2001:46/.

Ресен

Разположено е на 17 км с. з. от Велико Търново /обр.1/. Сведения за селото има в данъчен регистър от 1430 г., както и от 1585 и 1618 г. /ЕБ, 1986:750/. Това селище има през 1430 г. 79 християнски домакинства и 15 вдовици, т.е. то е голямо и ще да е заварено при османското нашествие, като остава там и след XV в.

Самоводене

То е на 10 км северно от Велико Търнов /обр. 1/. в турски регистър от 1618 г. са известни три села с името Самоводене: Кючюк Самоводене, Орта Самоводене и Бююк Самоводене /ИБ, 1988:19/. Днешното село е създадено при сливането на тези три селища от османско време, като битува на старото си място и сега.

Разорено през края на XIV в. селище има регистрирано в м. Селище, близо до р. Бохот. От там преселници, в различно време, основават трите останали селища с името Самоводене.

Хотница

Отстои на 17 км с. з. от Велико Търново /обр. 1/ на пътя за гр. Павликени. В Хотнишко землище има селища от османско време в ю. з. му окрайнини и то е унищожено по време на Освободителната руско - турска война от 1877/1878 г.

Също в хотнишко землище има на три места средновековни български селища, които са напуснати към края на XIV в. и от които несъмнено идват преселниците основали дн. с. Хотница /Овчаров, 2001:51 и 52/.

Церова Кория

Намира се на 12 км ю. и. от Велко Търново /обр. 1/. Според Н. Станев селото възниква към средата на XVII в. във вековна гора, откъдето той извежда и името му /Станев, 1942:105/.

Н. Ковачев пък смята, че селото възниква около чифлика на търновския кадия, тъй като го среща с името Кадъфчифликчи /Ковачев, 1973:15/.

Шереметя

Отстои само на 4 км ю. и. от Велико Търново /обр. 1/. Името се среща в турски регистър от XV в., като има само 3 мюсюлмански домакинства. Основаването му може да се свърже с преселване на мюсюлмани в изоставените владения на някой

български болярин /ТИБИ, 1966:215/.

Шемшево

Разположено на десния бряг на р. Янтра /обр. 1/ на 5 - 6 км западно от Велико Търново. Според Н. Ковачев селото възниква около чифлика на Шемши бей през XVI в. /Ковачев, 1973:30/.

Селище от XV - XVII в. има в м. Аша - чаир, на около 0,5 км източно от дн. село. То е напуснато към края на XVII в. /1686 г./.

Друго селище от османско време има в м. Юртлука, на 1,3 км с. и. от дн. село. От там то се разраства до днешното си разположение /Овчаров, 2001:56/.

Предложената справка определено сочи, че в съседство или по - далече от разорените средновековни български селища възникват нови към края на XIV или в началото на XV в. Някои от тях са изоставени около погрома на Първото или на Второто Търновски въстания, а други битуват и до днес на старото си място.

БЕЛЕЖКИ

Андреев, И. и др. Асимилаторската политика на османските завоеватели във Великотърновския край. 1987. София.

Драганова, Т. и др. Велико Търново. 1984. София.

Енциклопедия България. 1978, т. 1; 1988, т. 5 и 1988, т. 6.

Ковачев, Н. Названията на селищата във Великотърновско. - Юбилеен сборник 10 години ВТУ. 1973. В. Търново.

Лефтеров, Ил, Т. Теофилов. Жилищната кула в с. Леденик. 1969. В - к Борба, брой 100. В. Търново.

Овчаров, Т. Средновековни обекти във Великотърновско. 2001. В. Търново.

Станев, Н. История на Търновската подбалканска котловина. 1942. София.

Стойков, Р. Български селища и населението им в турските регистри от XV, XVI, XVII и XVIII в. ИНБ, 1950, т. 1 /VII/. София.

Турски извори за българската история. 1964, т. 1. София, 1966, т. 2. София.

SETTLEMENTS DATING TO THE 15 –TH – 17-TH C. IN VELIKO TURNOVO AREA

Todor Ovcharov

/Summary/

Several settlements were fixed in Veliko Turnovo area after fieldworks, dating to the time of the Second Bulgarian Kingdom. They were dis peopled and ravayed during the Ottoman conguest at the end of the 14-th c. or during the suppression of the First Turnovo Uprising (1598).

New settlements came in to being in the 15-th c. not far away from them. Such have been localized near the villages of Balvan, Velchevo, Vodolay, Dichin, Emen, Ledenik, Nikjup and Arbanassi too.

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИ ШЛЕМ ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ

СТАНИМИР ДИМИТРОВ
(Велико Търново)

Предметът на настоящето изследване се намира в средновековната експозиция на археологическия музей в гр. Велико Търново. За жалост липсват данни откъде е попаднал тук.[1]

Той е изработен чрез коване от желязна ламарина с дебелина 0,1 см, като най-вероятно за целта са използвани специални форми. По този начин му е предадена характерна заострена форма, наподобяваща човка или муцуна. Това е часта, която се е закрепвала подвижно към купола на шлема и е предпазвала лицето-т.нар. забрало (рус. наличник, личина; итл.**visiera**; англ.**visor**; гер.**visier**; фр.**visiere**; исп.**vista**;). Предметът е сравнително запазен, липсват части от единия край, а също и от лицевата повърхност. За по-детаилното му разглеждане ще го разделим на лява и дясна страна от позиция на боеца зад него. (Фиг. 1-3)

Дължината, вземата в горната му част, е 22 см, а височината в най-широката част е 16 см. По самият горен ръб е закрепена бронзова лента с дължина 22 см и ширина 0,7см. По нея има пробити пет кръгли отвора, отстоящи на около 5 см един от друг, през тях са минавали нитове за прекрепване към забралото. Един от тях е все още запазен. Пластината е украсена по цялата си повърхност от зигзаговидни коси, гъсто разположени насечки. На 5,5 см под бронзовата лента са оформени два правоъгални отвора, предназначени за очите. Те имат дължина 8 см, ширина 0,7 см и се издават на 1,5 см. пред повърхността на наличника, така че гледани отпред имат трапецовидна форма.

Лявата страна е по-зле запазена, в долната си част има големи дупки, причинени от корозията, краят, закрепван за куполът на шлема, липсва напълно.

Под зрителния отвор върху издадената напред "муцуна" са разположени отвори с еднакъв диаметър-0,5 см. Те са с еднакви, равни краища, пробити с остър предмет, подредени в шест хоризонтални реда. Ще опишем броя на отворите във всеки ред както следва:

-първи- трети ред имат по осем дупки;
-четвърти ред има четири запазени дупки;
-пети ред има пет запазени дупки;
-шести ред има една запазена дупка.

Интересно е, че при пробиването на четвърти и пети ред майсторът, изработил забралото, е направил няколко отвора неправилно. По този начин стройността на редиците се е нарушила и някой дупки се припокриват. Тук липсват и части от повърхността, така че не могат да се проследят целите редове.Отделно от гореописаните, в предната част на "муцуната" има пробити още три отвора.

Дясната част на наличника има само един ред отвори със същият диаметър като тези от лявата.Те са четири на брой. Под тях има още два , а още по-долу два правоъгълни отвора и следи от още един с дължина 2 см и ширина 0,6 см. Плътните полета между тях са силно изпъкнали напред в средната си част. За съжаление тук предметът е разрушен, така че не могат да се дадат по-пълни данни.

На разтояние 18 см от върха на забралото има образуван отстъп с формата на прав ъгал, като и двете му страни са по 5 см. В самия си край в метла са изрязани три отвора с ширина от 0,3, 0,3, и 0,5 см. След това краят е подгънат навътре и заварен. Така са с образували три дупки, през които се е промушвало колче, образувайки по този начин панта.

Предметът, описан по-горе, се е закрепвал чрез две панти към шлема, едната от които е запазена. Кръглите отвори, разположени върху заострената част, са осигурявали вентилация, спомагайки дишането на война. Те са разположени от дясната страна, т.е тази, която е срещуположна на оръжията на противника. Групирането им на едно място е пречело забралото да се строши след пряко попадение. Процепът, зад който се е намирала устата, е бил защитен от напречни израстъци, образуващи решетка. Тя е предпазвала от проникването на остриета на копия и мечове. Издаването напред на зрителните отвори е целяло максималното отдалечаване на попадналия тук връх на стрела, арбалетен болт или копие от очите-лесно уязвимо и незаменимо сетиво.

Шлемове със забрала, като по-горе описаното, има запазени в много музеи и частни сбирки, срещат се и върху многобройни средновековни миниатюри. Те всички се отнасят най-общо към последните три десителетия на XIV в.[2]. Преди да пристъпим към тяхното разглеждане, ще опишем накратко генезиса на западноевропейските шлемове през XIV в., което би улеснило четящия тези редове. В началото му тежковъоражените конници носели т.нар. голям шлем, top helmet наследен от предишния век[3] . (Фиг. 4). Тъй като той бил доста тежък и затруднявал обзора и дишането на боеца, слагали го само в момента на атаката, а след това го сваляли. За да не се изгуби, често го закрепяли към верига, захванатa за доспехите на неговия притежател. След като го махнел, войнът оставал само с малък шлем servilliere,

наподобяващ кръгла шапчица и предпазващ само горната част на главата. Към 1330 г. той започнал да става по-дълбок, задната му част се спуснала надолу, давайки по-добра защита на тила, когато конникът се наведял напред, стискайки копието си под мишница. Същевременно връхната част била изтеглена нагоре, отпред се оформил аркоподобен отвор. По краищата на шлема поставяли малки скоби, за които се захващала защитна яка от метални халкички aiventile, която се спускала до раменете и гърба (Фиг. 7). Появил се един нов тип шлем basinete. По- някога към aiventile закрепвали триъгална метална плочка, която се закрепвала в горната си част чрез кука към купола на шлема. Така се осигурявала защитата на лицето и носа, а по желание този наносник се откачал, откривайки цялото лице.Тази система на защита се използвала до около1370 г., оставайки популярна главно в Германия(Фиг. 23). Някъде по същото време на континента се отказали от големия шлем и носели само basinete, като за по-добра защита към него прикрепяли забрало, което постоянно било закрепено за шлема в челната му част и можело да се вдига или спуска по желание на война. Този тип basinete с едноточково захващане на наличника бил наречен klappvisier (Фиг. 5-6). Тъй като при удар пантата на basinete често се чупела, променили захващането и го разположили в двата края на забралото. То получило нова издължена форма, отразяваща по-добре оръжията на противника, наподобяваща кучешка муцуна hansgugel. Новият шлем станал особено популярен, бил по-лек от големия шлем, като същевременно защитата на лицето била на нужното ниво. В моменти на опасност забралото се спускало пред лицето, като след това можело отново да се вдигне, дори при желание чрез откачане от пантите, и съвсем да се отстрани. Типът с едноточково закрепване бил масово разпространен главно в Германия, а този с двуточково във Франция (Фиг. 22; 24-25), Бургундия, държавите на Иберийския полуостров, Италия (Фиг. 31). Особено голямо производство било разгърнато в края на XIV в., в Милано в оръжените работилници на известната фамилия Missaglia.[4]

Интересно е, че в Англия до началото на XV в. тежковъоръжените конници употребявали простия тип basinete без забрало (Фиг. 26; 29-30). Дори през 1419 г., при Азенкур, Хенри V носел top helmet.

Около 1400 г. заменили плетения aiventile с метални пластини предпазващи по-надеждно шията, ventail (Фиг. 28). Така започнало превръщането на базинета в т.нар. голям басинет, които щял да се използва до 1450 г. (Фиг. 21).

Най-известният запазен непокътнат до наши дни hansgugel е този, пренадлежащ към доспеха churburg13, намиращ се в едноименният замък в Австрия. Ръбовете на забралото са обточени с месинг, върху които има гравирани стихове от Стария завет. Произведен в периода 1380-1390 г. в работилниците на Missaglia, Милано. Има седем хоризонтални реда с отвори от дясната страна на лицето, а отворът пред устата не е снабден с решетка.[5] (Фиг. 14)

Друг подобен шлем се намира в музея Metropoliten, за жалост не успяхме да намерим данни за произхода му.По краищата му пак има месингова или бронзова лента, украсена с насечки. Хоризонталните редове с отвори са шест на брои, липсва решетка на отвора пред устата. (Фиг. 15)

Такъв шлем се намира и в Tawer, Лондон. Притежава същите белези на гореописания, но отворите за вентилация са от лявата страна. (Фиг. 16)

Шлем от същото място. Липсва бронзова лента, пет реда с дупки. Отворът за устата е силно издаден напред, без решетка. Произхожда от Италия, датиран е в 1390 г. (Фиг. 17)

Шлем от Брюксел, пет реда с дупки, липсва решетка. Лентата от цветен метал е украсена с орнамент, наподобяващ вълне.[6] (Фиг. 9)

Шлем от частна колекция, пет реда с отвори, липсва украса. Много добре е запазена системата за окачване. Датиран в края на XIV в. (Фиг. 19-20)

Шлем, принадлежал на Карл VI 1368-1422 г., владетел на Франция. Лентата е украсена с коси насечки, шест реда с отвори, пред устата има решетка. (Фиг. 18)

Шлем от музея Metropoliten, девет реда с отвори, липсва лента за украса. Отворът пред устата е защитен с решетка. (Фиг. 8)

Шлем от колекцията в Churburg. Липсва лента от цветен метал, зрителните процепи са силно издадени напред.От снимката, с която разполагаме, не може да се установи броят на редовете с отвори за вентилация. Пред устата има решетка. Италия 1390-1400 г.[7] (Фиг. 11)

Шлем от German Historical Museum, Берлин. Девет реда с отвори, още осем с правоъгална форма образуват решетка пред устата. Лентата от бронз е закрепена на челото с нитове, украсата е от зигзаговидни коси насечки.Произведен в Милано, 1390 г.[8] (Фиг. 10)

Шлем от музея Metropoliten, десет реда с кръгли отвори от дясно и четири отляво. Дихателният отвор е разделен на две, подобно на зрителните процепи, и се разполага между кръглите отвори за вентилация. Липсва решетка. Отворите за очите са доста тесни. Бронзовата лента е също тясна, като украсата ѝ наподобява вълне. Произведен около 1400 г. в Италия, намерен в Халкис, Гърция.[9] (Фиг. 12)

Шлем подобен на по-горе разгледания, девет реда с отвори от дясно и четири от ляво, лентата е с въжеста украса, тесни процепи за очите. Датиран е около 1400 г. (Фиг. 13)

Към кой от описаните по-горе видове шлемове можем да отнесем екземпляра от България? Той без съмнение принадлежи към тип hansgugel. Това

безпорно се потвърждава и от заострената форма на забралото и от запазената от едната страна панта за закрепване към basinete. Считаме, че наличникът от Търново по стилистични особености е най-близко до базинета от German Historical Museum, Берлин. (Фиг. 10) До него го доближават ред прилики-бронзова лента, украсена със зигзаговидни насечки, решетка пред отвора за дишане, отвори за вентилация, разположени отдясно. Същевременно не можем да не подчертаем приликата му с базинета на ШарлVI (Фиг. 18) и с този пренадлежащ на доспеха churburg13. (Фиг. 14) Последният най-вероятно се явява първообраз на цяла група от шлемове. С цел по-бързо и евтино производство били внесени някой изменения : например лентите от бронз или месинг се слагали само на челото или съвсем изчезнали. Опростила се и тяхната украса : мотивите от букви били заменени с насечки или шнуровиден орнамент.

Търновският шлем се различава от шлема в Metropoliten (Фиг. 12), произхождащ от Гърция, който явно очертава горната хронологична граница на групата преди появата на големият базинет. Съдейки по особеностите му, считаме, че е удачно датирането му около1390 г., т.е между churburg13 и шлема от Халкис. Тъй като най-близкият му, почити индентичен паралел е този от Берлин и притежава особеностите на шлемовете от Северна Италия, главно Милано*, то смятаме че забралото, разглеждано от нас, е произведено там. Допускайки това, не отричаме възможността предметът да е изработен на друго място-например в някоя оръжейница на Бургундия или Франция, но първото предположение ни се струва логично, най-близо до истината.

Накрая ще се спрем и на въпроса, как забралото са е озовало в България. През втората половина на XIV в. нашите земи са поле на незатихващи конфликти, в част от които вземат участие и западни войни.Такива са походът на Амедей VI по нашето Черноморие(1366 г.), конфиктите на деспот Иванко с генуезците (1370 г.), унгарската интервенция, кръстоносният поход от 1396 г. под водачеството на император Сигизмунд I .[10] На нас ни се струва най-голяма възможността забралото и шлемът, на които се е закрепвало, да са отглас от последното събитие.В него са взели голямо участие западноевропейски благородници,а и той е най-близък по време на производство до кръстоносния поход. Същевременно не отричаме и възможността той да е попаднал по нашите земи и по друг път-подарък, внос на оръжие, трофеи.

В заключение може да се отбележи, че забралото от Великотърновския археологически музей представлява рядка находка на защитно въоръжение от Западна Европа.Сравнително точното му датирате и локализирането на мястото където е изработено, ще спомогнат за изясняване на въпросите не само около българската история в самия край на XIV в., но военните и търговски контакти на нашите земи със Западна Европа по това време.

*Благодарност на г-н Максим Нечитайлов, който ни помогна да определим, че около годината 1390 г. начело на фамилията Мисалия е стоял Петраджоло да Миссалья, който е бил и придворен оръжейник на миланския херцог.

** Известни са ни три находки на шлемове тип basinete със забрало от Балканите. Едната, включваща около 100 различни шлема, произхожда от Халкис, Гърция; втората, която ми посочи колегата, Деян Рабовянов, е от замък в Босна и се състои от 5 шлема, три със забрало с едноточково окачване и два с двуточково; третата е гореописаният екземпляр.

БЕЛЕЖКИ

[1] Изказваме своята благодарност на директора на музея в гр. Велико Търново ст.н.ст. д-р Христо Харитонов и на уредника Евгени Дерменджиев за предоставената ни възможност да работим с предмета. Рисунките са дело на Калина Димитрова, за което ѝ благодарим.

[2] По въпроса виж: **Contamine Ph.** Guerre, Etat et Societe a la fin du Moyen Age. Paris-La Haye,1972.p.56-72; **Borg. A.** Arms and armmour in Britain.London, 1979. p.10-12; **Dufty, A.** European armour in the Tower of London. London, 1968. Plate LXXII; LXXIII; **Michael, N.** Armies of Medieval Burgundy 1364-1477. London. 1983 p. 4-28;**Gravett,C.** German medievals armies 1300-1500. London 1984. p. 4-32.**Blear, C.** European armour.London.1956.p.65-67; **Pfaffenbichler , Matthias**. Armeros. Madrid. 1998. p. 4-5;

Price,Brian.R.

http:/www.chronigue.com/Library/Glossaries/glossary-AA/armsindx.htm;

http://www.dhm.de/ausstellungen/eisenkleider/frueh/kat_26-37.htm, German Historical

Museum, Berlin; http://www.hermann-historica.de/auktion43/kat1/inhalt_130.htm;

http:/www.chronigue.com/Library/Armour/chalcis.htm;

Бехаим, В.Энциклопедия Оружия. Санкт-Петербург.1995. с.32-47; Сражение при Креси и Пуатие.сп. " Солдат" № 13, Рига. 2000. с. 5-10; ; Сражение при Креси и Пуатие.сп. " Солдат" № 14, Рига. 2000л с. 6-12.; Италианские средновековные армии. сп. " Солдат" № 11, Рига. 2000.с.6-12; Испанские средновековные армии. сп. " Солдат" № 16, Рига. 2000.с.7; **Геречинко. Т. В.** Битва при Азенкуре.сп. "Солдат "№33 Артемовск.2001. с.2-14; **Геречинко. Т. В.** Битва при Азенкуре.сп. "Солдат "№34.Артемовск.2001. с.2-13; **Геречинко. Т. В.**Швейцарские армии 1300-1500. сп. "Солдат", № 46, Артемовск.2001. с. 3-7.; **Нечитайлов, Максим В.** Столетная Война.

http://www.vadimus.by.ru/Main/avooru.htm; **Трубников Б. Г.** Полная энциклопедия:оружие, вооружение всех времен и народов. Санкт-Петербургл 2002. с . 212-213.; **Шпаковский, В. О.** Рыцари Средневековья.Москва. 1997. с.35-43.;**Васильиев, А.** Войско Великого княжества литовскоко в сражение при Грюнвалде. сп. Цейхгауз, № 10, с. 4-7.

[3] Виж цитираната по-горе литература.

[4] Тази фамилия известни оръжейници започнала да работи в Милано към средата на XIV в., като името ù станало символ на качество и същевременно висока цена. В началото на XVI в. името ù се променило на Negroli и под него работила до края на същия век.; Новият шлем бил много популярен. Така например когато Инграм фон Коннци с 18000 наемници нападнал владението на Хапсбургите Аргау, конфликтът бил наречен "Войната на кучешките муцуни", защото и двете страни носели hansgugel. Един източник от 1389 г., пише че "кучешки муцуни имаха и рицарите и войниците, гражданите и въоръжените хора."

[5] **Pfaffenbichler , M.**. Armeros...http://www.claudiospage.com/armour1.htm

http://www.claudiospage.com/armour1.htm

http://www.chronique.com/Library/Glossaries/glossary-AA/armsindx.htm;

[6] http://www.armourarchive.org/armour_dukes_burgundy/

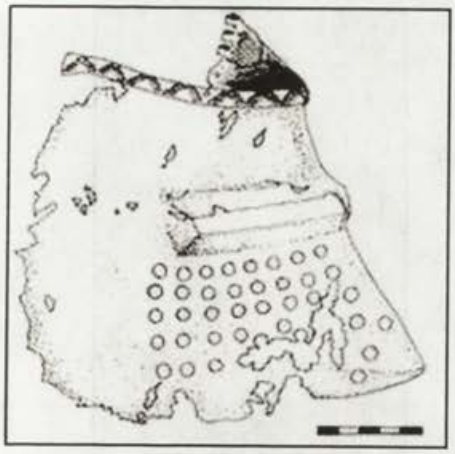
[7] http://www.claudiospage.com/armour1.htm

[8] http://www.dhm.de/ausstellungen/eisenkleider/frueh/kat_26-37.htm; излязал е от оръжеиниците на Missaglia.

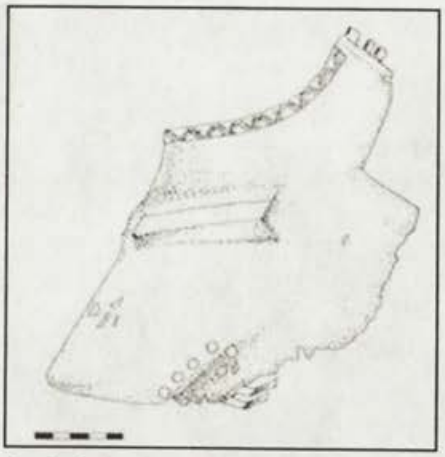
[9] http://www.metmuseum.org/collectionsdepartment.asp?dep=4, доспехът към който е сложен този шлем, е реставриран и автентичността му в състоянието, в което е изложен в Metropoliten, може да се оспори.

[10] История на България.София. 1982. Т.3 с.348-368.; Кратка история на България.София. 1983. с.103-108.;**Цветкова, Б.** Паметна битка на народите. Варна.1979. с. 58-63.; **Рънсиман, С.** Падането на Константинопол. София. 1971. с. 49-53.; **Андреев, Й.** Българските ханове и царе.София. 1992. с. 194-215.**Свентославски, В.** Полское вооружение во время битвы под Варной в 1444 году. Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV-XV в.. В.2002. с.195-212.

Струва ни се, че кампаниите на Владислав III Ягело са твърде отдалечени от описваните събития, за да може забралото да е останало от тях.

Фиг.1. *Забрало от В.Търново,дясна страна. Рисунка К. Димитрова.*

Фиг.2. *Забрало от В.Търново, лява страна.Рисунка К. Димитрова.*

Фиг.3. *Забрало от В.Търново.*

Фиг.6. *Басинет със забрало hansgugel окачване тип klappvisier, частна колекция, Германия.*

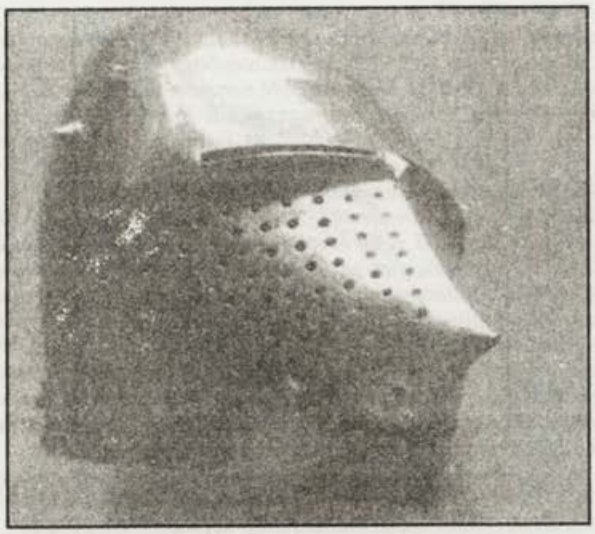
Фиг.5. *Басинет със забрало hansgugel окачване тип kllapvisier, края на XIV в., неизвестно местонахождение.*

Фиг.4. *Голям шлем на граф Пембридж, около 1390 г.*

Фиг.7. *Басинет с aiventail , 1360 г., Германски исторически музей, Берлин.*

Фиг.8. *Басинет от края на XIV в., музей Метрополитън.*

Фиг.9. *Басинет със забрало hund-skugel, музей на Дукът на Бургундия, Брюксел.*

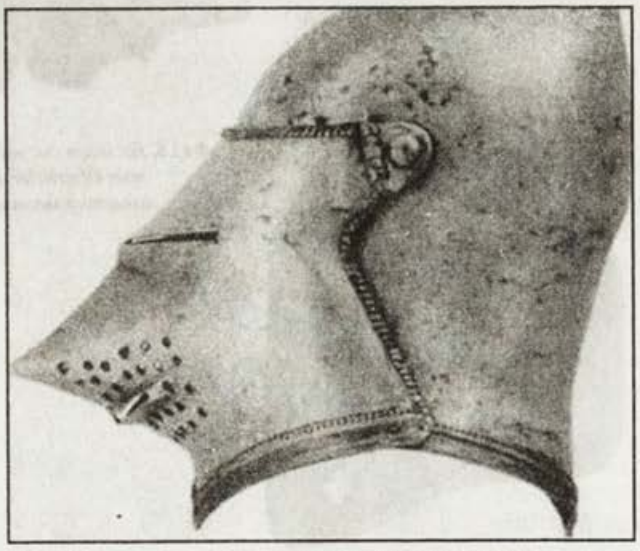
Фиг.10. *Басинет със забрало hund-skugel, произведен в Милано от Misiglia, 1390 г. Германски исторически музей, Берлин.*

Фиг.11. *Басинет от замъка Чербург, Австрия, произведен в Италия, 1390-1400 г.*

Фиг.12. *Басинет от доспех от Халкис, Гърция, 1400 г., музей Метрополитън.*

Фиг.13. *Басинет с неизвестно местонахождение, 1400 г.*

Фиг.15. *Басинет със забрало hansgugel, музей Метрополитън.*

Фиг.14. *Доспех cherburg13, Австрия, 1380-1390 г., произведен в Италия.*

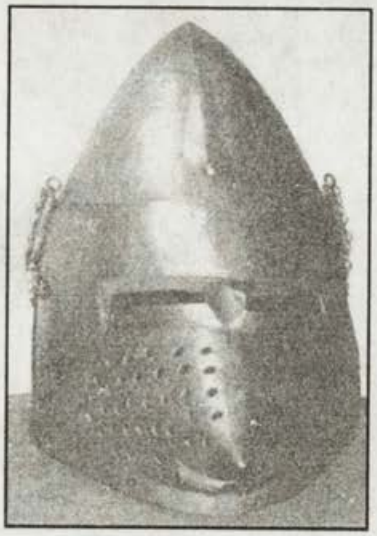
Фиг.16. *Басинет със забрало hansgugel, музей Тауър, Лондон.*

Фиг.18. *Басинет на Карл VI (1368-1422 г.)*

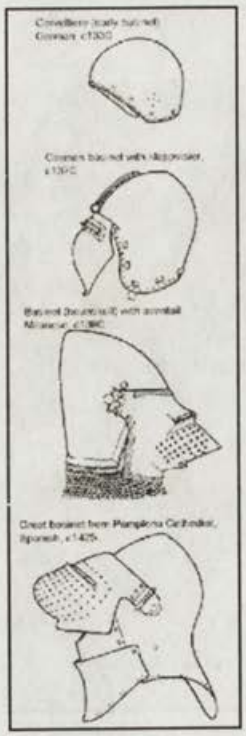

Фиг.17. *Басинет със забрало hansgugel, 1390 г. произведен в Милано, музей Тауър, Лондон.*

Фиг.19-20. *Басинет от края на XIV в., частна колекция.*

Фиг.21. *Генезис на шлемовете от XIV в.*

Фиг.22. *Миниатюра от края на XIV в.*

Фиг. 23. *Надгробен паметник на немски рицар, 1370 г.*

Фиг.25. *Давид и Голиат, френска миниатюра, начало на XV в.*

Фиг.24. *Свети Георги, френска миниатюра, 1390 г.*

Фиг.26. *Надгробие на сър Хю Деспенсър, 1349 г.*

Фиг. 27. *Френска миниатюра, 1410 г.*

Фиг.28. *Миниатюра, начало на XV в.*

Фиг.29. *Надгробие на граф Уоруик, начало на XV в.*

Фиг.30. *Английски надгробни статуи :*
1/ сърХю Деспенсър, 1349 г.
2/сър Джон Марион 1386 г.
3/ неизвестен рицар, 1410 г.

Фиг.31. *Реконструкция на миланси войни от края на XIV в.*
1/ ломбардски рицар
2/тежковъоръжен пехотинец
3/градски опълченец с огнестрелно оръжие

ПЕЧАТИ НА НЕСТОР - БУНТОВНИКЪТ ОТ ПАРИСТРИОН

ИВАН ЙОРДАНОВ
(Шумен)

Бунтът на населението от Подунавието начело с Нестор се приема като един от опитите на българите да възстановят своята държава. Сведенията за Нестор и този бунт идват единствено от византийските хроники от това време и в тях наблюдаваме доста противоречия както за личността на самия Нестор, така и за характера на въстанието. Представените по-долу моливдовули са материални доказателства, свързани пряко с личността на този Нестор. Те безспорно допълват сведенията от хрониките и ги материализират.

С името на Нестор са известни две групи печати:

I. Νέστωρ πατρίκιος καὶ πραιπόσιτος

Имат следното описание:

ЛИЦЕ: Св. Димитър е представен прав като войн във фас. С дясната ръка се подпира върху копие с дълга дръжка, а в лявата придържа щит, опрян на земята. От двете му страни вертикален надпис: . . Г-І || Δ-І-МІ-Т'

ОПАКО: Петредов надпис:

+ K Є R'Θ' | N Є C T O P I | П Р І К А І | П Р А І П О | С І Т W

+ Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) ἀέστορι π(ατ)ρι(κίῳ) καὶ πραποσίτῳΘ

Частно притежание (кол. Ст. Билик-София). Неуточнен произход. Предишният собственик е

съобщил, че моливдовулът произхожда от Велико Търново ! Дали е така, само можем да гадаем. Размери: 17-20 мм, 3.804 гр. Добър отпечатък и добре запазен екземпляр.

Непубликуван.Няма познати паралели.

Собственикът на печата, с който е била скрепена кореспонденция до неизвестен за нас адресат в Северна България, е Νέστωρ πατρίκιος καὶ πραιπόσιτος.

Кой е този Нестор и какви са неговите позиции в обществото.

Нестор е притежавал титлата патриций и е заемал длъжността препозит.

Титула патриций е добре познат и не се нуждае от коментар.

Препозит е евнуска длъжност. Една от най-важните в Двореца. Задълженията му са свързани с дворцовите тържества : религиозни ритуали, шествия и церемонии при приемане на посолства. Препозитът е едно от най-доверените лица на императора. Взимал е активно участие в назначаването на висшите сановници. Считал се е за началник на целия щат от евнуси в Двореца, които обслужвали императора и образували неговата непосредствена свита - cubiculum, а самият той се явява prepositus sacri cubiculi[1].

И тази ефективна длъжност има еволюция подобна на останалите. През IX-X в. има двама титуляра, натоварени с административни, финансови и церемониални задължения, като единият е протопрепозит. Постепенно се превръща в титла, отначало предназначена само за евнуси. Изчезва от документите към края на XI в.[2]

Представеният по-горе печат се датира най-общо във втората половина на XI в. и би могло да се предполага, че препозит е още една почетна титла, но като се има предвид личността на собственика на печата - Нестор, то възможността да се отнася до ефективна длъжност е по-голяма.

На въпроса за длъжността и идентифицирането на Нестор ще се спра, по-нататък, след като представя печатите му от втората група.

II. Νέστωρ ἄνθρωπος ἄνακτος τοῦ Δούκα(1068-1071).

Те имат следното описание:

ЛИЦЕ: Бюстово изображение на Богородица с

нимб, химатион и мафорион, полуобърната наляво към представения горе вляво в медальон образ на Христос. От двете ѝ страни са изписани титули: .. ||ΘV. Отдясно на медальона СХ. Около изображението е изписан кръгов надпис: + Θ K Є R' Θ' T W C W Δ 8' N Є C T O P H

ОПАКО: Кръговият надпис продължава: T W A

N W A N A K T O' T 8 Δ O V K A

В затворения кръг са представени двама военни светци прави във фас. Вляво е св. Димитър, а вдясно св. Нестор. С десници те се подпират върху дълги копия, а в лявата ръка придържат щитове.

1. Съхранява се в колекцията на Исторически музей-Ямбол. Предложен е бил за изкупуване от Ж. Бюлбюлев от Харманли. Произхожда от Силистра. Размери: 23-27 (22?) 3 мм. Непълен и некачествен отпечатък. Разминаване между лицевата и опака страни и двойно препечатване.

Публикация: Йорданов, Силистра, IV, № 14[3].

2. Съхранява се в колекцията на Националния исторически музей-София, инв. № 13141. Произхожда от Силистра. Запазен е половинка от отпечатъка с размери 16-22 мм. Некачествен отпечатък, при което се наблюдава същото удвояване на образите.

Публикация: Йорданов, Силистра, IV, № 15.

3. Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 58. 106. 4713). Навярно произхожда от Истанбул. Размери: на ядрото 26-26 мм, а на самия печат 21 мм.

Публикация: Oikonomides, Dated, no 95 [4].

Не може да сме сигурни дали двата екземпляра от България са отпечатани чрез един и същи булотирион. Този от DO със сигурност е отпечатан с различен от нашите екземпляри булотирион.

След съпоставянето на текста от трите печата може да се прочете следният текст: + Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ ἀέστορη τῷ ἀνθρώπῳ ἄνακτος τοῦ Δούκα

В превод "Богородице помагай та твоя раб Нестор антропос на императора Дука".

Според издателя на екземпляра от Дъмбъртън Оукс, проф. Никос Икономидис, собственикът на печата е същият Нестор, който в качеството си на вестарх е бил изпратен за катепан на Дръстър през 1072/1073 г., за да умиротвори разбунтувалото се местно население. Същият автор приема, че под определението "императора Дука" се крие личността на Михаил, син на Константин X Дука (1059-1067) и негов съимператор, който е бил запазил титлата си на император и при Роман IV Диоген (1067-1071), а от 1071-1078 е моновасилевс. Следователно печатът, според проф. Икономидис, се датира между 1067 и 1071 г.

Но да се върнем на въпроса - кой е Нестор ?

Най-напред трябва да изтъкна, че двете групи печати принадлежат на едно и също лице. Основания за това са, че и при двете имаме едно и също лично име, налице е приемственост в датировката, близост в длъжностите, иконографският сюжет и пр.

Най-напред относно констатацията, че и при двете групи печати имаме едно и също лично име-Нестор. То се оказа доста рядко срещано върху византийските печати. Не ми е известен друг византийски печат най-общо от периода X-XII в. С това лично име. Имал съм възможността да проверя по публикации повече от 30 000 византийски моливдовула, а също така и значително количество все още непубликувани.

Кой е този Νέστωρ и какво знаем него.

Най-напред ще представя сведенията на хронистите и след това ще направим опит да ги свържем с данните от печатите.

Основният извор за личността на Нестор е "Историята" на Михаил Аталиат . Според него ".. Нестор водел потеклото си от илирите и бил служител на императоровия баща [5]", а по това време 1072/1073 г. император е Михаил IX Дука (1071-1078), следователно смисъла на съдържанието на текста на печата, ἄνθρωπος ἄνακτος τοῦ Δούκα, би могъл да се отнася именно до бащата на императора - Константин X (1068-1071).

Какво още за Нестор ни съобщава Михаил Аталиат, продължавам да цитирам "...полуварварското население, което живеело край Истъра, започнало да негодува....Хората на императора, желаейки да изпратят за сатрап някои измежду неговите най-близки, решили да назначат за катепан на Дристра някой си Нестор, който бил почетен с достойнството вестарх. Той водел потеклото си от илирите и бил служител на императоровия баща (δοῦλον πατρῶν γεγονότα τοῦ βασιλεύντος) [т.е. Константин X Дука(1059-1067)]" По-нататък хронистът разказва, че след като пристигнал в Дръстър, Нестор установил, че жителите му " никак не обръщали внимание на господството на ромейския император, а напълно предали властта над крепостта в ръцете на своя вожд, по прякор Татуш. Нестор се приобщил с договор и клетви към техния план и намерения било от страх пред тях, било че харесал решението им поради племенна близост с рода им, било че до него дошъл и смутил духа му слух, че къщата и имотът му били конфискувани от държавното съкровище под предлог, че не бил изразходвал за целта даденото му от императорското съкровище

злато".

"...Нестор приобщил и печенежкото племе и се споразумял с тях да започне непримирима война с ромеите....Той нахлул в Македония..се разположил на лагер близо до Византион".

Обсадата и преговорите се затегнали. Навярно е била пусната в ход традиционната византийска дипломация, вследствие на което Нестор научил, че срещу него се готви покушения от собствените му съюзници, поради което..." вдигнал войската си и тръгнал назад...и избягал към селищата и лагерите около Истъра"...[6]

Другият основен извор за събитията и личностите, участвуващи в тях, е Й. Скилица:Той съобщава следното: " ...В градовете по крайбрежието на Истър ... бил изпратен вестархът Нестор, който бил служител на императоровия баща (δοῦλον πατρῶν γεγονότα τοῦ βασιλεύντος), и бил назначен за дук на Паристрион. Той влязъл в съюз с Татуш като със свой съмишленик и заедно с него тръгнал към столицата заедно с много печенеги...тъй като собствените му хора направили заговор против него, Нестор напуснал тези места, сграбил Македония и Тракия и земите в съседство с България и се прехвърлил в страната на печенегите[7]"

И в двата източника се съобщава, че Нестор е бил близък на императора Константин X Дука и негов служител, но в качеството си на какъв те не уточняват : δοῦλον πατρῶν γεγονότα τοῦ βασιλεύντος, според Аталиат и δοῦλος γεγοωνὼς τοῦ πατρῆς τοῦ βασιλέως, според продължителят на Скилица.

Данните от представеният печат допълват тази информация. По време на управлението на Константин X Дука той е притежавал титула πατρίκιος и изпълнявал ефективната длъжност πραιπόσιτος. А както бе посочено по-горе, препозитът е едно от най-доверените лица на императора. В този смисъл той наистина е бил и служител на императора и един от най-близките му евнуси.

Представеният тук печат в качеството му на патриций и препозит отразява именно периода 1059-1067 г.

Втората група печати с текста : Νέστωρ ἄνθρωπος ἄνακτος τοῦ Δούκα, навярно отразяват периода след смъртта на Константин X Дука и преди назначаването на Нестор за катепан на Дръстър. Това е време на драматични промени, в които се преплитат амбиции и легитимност: след смъртта на Константин X Дука на 29 май 1067 г. управляват - отначало регентство, впоследствие вдовицата императрица Евдокия, а от 1068-1071 г. Роман IV Диоген. През всичкото време обаче синовете на Константин Дука са съимператори и въобще афиширането ἄνθρωπος ἄνακτος τοῦ Δούκα е една добра инвестиция за в бъдеще, което е било оценено след възцаряването на Михаил VII в 1071 г. Той или по-точно неговите съветници удостоили Нестор с титула вестарх и го изпратили за катепан на Дръстър и дук на Паристрион.

Съпоставянето на текста от печатите и хрониките очертават следният cursus honorum на Нестор:

а) πατρίκιος καὶ πραιπόσιτος (?-1067 г.);

б) ἄνθρωπος ἄνακτος τοῦ Δούκα (1067-1071)- навярно тогава е бил в ранга на антипатите;

в) βεστάρχης καὶ κατεπάνω τῆς Δρίστρας θλθ δοὺξ Οαριστρίων, (1072/1073-?)- навярно след възцаряването на Михаил VII е бил повишен в ранг на вестарх, прескачайки титула вест, като по този начин се е подчертавало благоволението на императора към него.

Какво по-нататък става с Нестор, изворите мълчат- някои български историци правят опити да свържат освободителното движение през 1185 г. с наследниците на същия този Нестор и пр., но това е вече извън темата на настоящето съобщение.

Намерените в българските земи печати на Нестор са една пряка връзка с личността му.

Те потвърждават достигналите до нас писмени сведения, материализират ги и ги допълват.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Bury, J.** The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologien of Philotheos, London, 1911, 123-124; **Guilland, R**. Recherches sur les institutions byzantines, Berlin-Amsterdam, 1967, I, 333-380.

[2] **Oikonomides, N.** Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siecles. Introduction, texte, traduction et comentaire, Paris 1972, p.300, n.77-78; **Seibt, W.** Die Byzantinischen Bleisiegel in Osterreich. 1 Teil, Wien, 1978, S. 172.

[3] **Йорданов, И.** Неиздадени византийски печати от Силистра (IV), ИНМВ, 28, 1992, 229-245.

[4] **Oikonomides, N.** A collection of dated Byzantine Seals, Washington, 1986.

[5] **Attaleiatae, M.** Historia, CB, ed. **Im. Bekkeri,** Bonn,1853, превод на български в ГИБИ, 6, С., 1965, с.183.

[6] **Пак там,** 184-185.

[7] **Ioannes Skylitzes** Continuatus, превод в ГИБИ, 6, 337-338.

ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ЛЪВ ВЪРХУ МОНЕТИ И ДРУГИ КЪСНОАНТИЧНИ ПАМЕТНИЦИ

ДОЧКА ВЛАДИМИРОВА-АЛАДЖОВА

(София)

По време на археологически разкопки на обект Копривлен през 2001 г.[1] е открит малък стъклен предмет[2]. Той представлява жълто-кафява на цвят кръгла стъклена плочка (по-точно 2/3 от нея) с диаметър 15 мм и тегло 0,7 гр. Върху едната ѝ страна личи изображение на животно в ход наляво (**Обр. 1.**). Запазено е тялото, трите крака с добре подчертани лапи и дълга опашка, вдигната нагоре, липсват главата и единият крак. Тези данни, сравнени с други подобни изображения, ни дават основание да твърдим, че представеното животно е лъв. При отпечатването на образа върху стъкления със се е образувал неравномерен удебелен ръб на лицевата страна, а обратната е напълно гладка.

Обр. 1. *Стъклен фрагмент с изображение на лъв.*

Макар и частично запазен, този паметник заслужава да му бъде обърнато внимание, още повече че напоследък се появиха и други подобни екземпляри, макар и случайни находки[3]. От частна сбирка ми бе предоставена още една плочка с изображение на лъв в спокоен ход надясно[4] (**Обр. 2.**). Тя е изработена от прозрачна жълто-кафява стъклена паста с диаметър 17 мм и тегло 1,59 гр. Подобно на описаните екземпляри от Копривлен и Ямбол, около изображението също е оформен по-дебел ръб, който обаче в случая е отчупен над тялото на лъва. Можем само да гадаем дали точно там не е имало приспособление за окачване, което би било най-удобното място за това.

Общото между трите паметника е, че са изработени от цветно стъкло и представляват изображението на лъв в ход наляво при паметника от Копривлен и надясно при останалите два. Като персонаж лъвът е твърде популярен през всички епохи от древността до наши дни и се счита за символ на силата и красотата, на властта[5]. Той се свързва със слънцето и огъня, с тяхното животворна и покровителствена власт. У много народи лъвът се приема за емблема на божествената кралска власт – Великият египетски

Обр.2. *Стъклена плочка с изображение на лъв.*

бог Нефертум се явявал стъпил върху легнал лъв, Кибела, Майката на боговете, Великата майка, се изобразявала седнала в колесница, теглена от два или четири лъва. Тронът на обожествения Буда почива върху лъвове[6]. Приписваните качества на царя на животните са причина той да бъде изобразяван върху различни предмети, някои достъпни до широките слоеве от населението, други с елитарен характер, привилегия на ограничен кръг от хора.

Още в първите векове след появата на монетите лъвът става предпочитан символ. По данни от паричните знаци, откривани по нашите земи, той се среща върху тези от о. Самос – IV в.пр.Хр. (лъвска глава – скалп)[7], на Вавилон – IV в.пр.Хр. (лъв в спокоен ход)[8], върху монетите на Лизимах (323-281 г.пр.Хр.) (бягащ лъв)[9], на Касандър 316-294 г. пр.Хр. (клекнал на задните си крака лъв)[10],

върху римски републикански денари (Кибела в колесница с две лъва)[11], монети сечени от градската управа на Виминациум – III в.[12] и много други.

През късната античност лъвското изображение се среща по-рядко в сравнение с предхождащите епохи. Обяснение за това може да се търси в налагането на новата християнска религия и все по-осезаемото навлизане на нейните символи. Въпреки това традицията в представянето на царя на животните продължава макар и ограничена, доказателство за това са изображенията върху глинените лампи от IV в.[13] Върху нумизматичните паметници след близо вековно прекъсване през V век отново се появява фигурата на лъва. Това става по времето на император Лъв I (457-474) и фактически представлява картинен израз на името на владетеля. Вероятно сложната вътрешна и външна обстановка в империята и трудностите владетеля да се справи с нея, наложило той да прибягва до помощта на старите символи, които се свързват със силата на императорското му управление, колкото и ефимерно да изглежда това.

Описаният по-горе паметник от Копривлен произхожда от обект със силно представени структури от IV-V век и това определено е аргумент да го свържем с този период. Макар и неуточнена датировката на плочката от Ямбол, IV век се посочва като възможна крайна дата в производството ѝ.

Макар и оскъден, този материал ми дава основание да предположа и друго обяснение за предназначението и използването на тези материали извън това, като амулети[14].

Много е възможно тези стъклени плочки да са произвеждани в ограничен брой и да са предназначени за определени лица, представящи императорската институция и конкретно император Лъв I в или извън пределите на империята. Тази теза е логична, като отчитаме, че само няколко десетилетия по-късно във Византия навлиза употребата на особен вид монетовидни стъклени паметници – екзагиите. Тяхната технология на изработка и външен вид се доближава до разглежданите по-горе материали, като върху едната или двете им страни са отпечатани монограм (или цяло име) на епарха на града или друг висш чиновник, представящ императорската администрация[15]. В подкрепа на тези мои разсъждения се явява и фактът, че при нито един от разглежданите обекти няма сигурно доказателство за това, че те са носени прикачени към тялото, а се правят само догадки. Това може да бъде аргумент в полза на тезата, че същите са използвани в особени случаи – а поради деликатните качества на стъклото са били съхранявани в нарочно за това място кутийка или торбичка, така както са пазени стъклените екзагии. На този етап предложените разсъждения показват, че засега остава отворен въпросът за предназначението и датировката на тези паметници. Само публикуването на нов емпиричен материал от датирани комплекси може да помогне в изясняването на повдигнатите въпроси или да предложи нови решения.

БЕЛЕЖКИ

[1] За резултатите от разкопките до 2000 год. Вж.: Копривлен, 1, С., 2002.

[2] Благодаря на ст.н.с. А. Божкова за възможността да публикувам паметника.

[3] **Герасимова, В.** Стъклен амулет от Кабиле. Археологически вести, 1999, 2, с. 14. Доколкото имам информация, този материал е закупен от частно лице, без да е уточнено местонамирането.

[4] Благодаря на Н. Михалев от гр. Шумен за възможността да се запозная с интересуващите ме обекти от колекцията му.

[5] **Купър, Дж. К.** Илюстрована енциклопедия на традиционните символи. С., 1993, 122-124.

[6] **Приор, Ж.** Универсалните символи. С., 1991, с. 25.

[7] J. P. Barron. The Silver Coins of Samos. London, 1966, Pl. VIII/8

[8] **Mitchiner, M.** Indo-Greek and Indo-Scythian Coinage. Sanderstead., 1975, Type 56.

[9] **Драганов, Д.** Монетите на Македонските царе. Част II: От Филип III Аридей до Персей. Ямбол, 2001, с. 66.

[10] **Пак там**, с. 45.

[11] **Д. Спасић – Бурић.** Виминацијум, главни град римске провинције Горње Мезије. Пожаревац, 2002, с. 149.

[12] **E. A. Sydenham.** The Roman Republican Coinage. London, 1952, 777.

[13] **B. Bottger.** Die Kaiserzeitlichen Lampen von Kerameikos. Munchen, 2002, p. 246, 3743-3754, Tabl. 61-62.

[14] **Герасимова, В.** Цит. съч. И посочената литература.

[15] G. Vikan, J. Nesbitt, Security in Byzantium – Locking, Sealing and Weighing. DO Byzantine Collection. Publications, 2., 1980, Washington.

УНГАРСКИЯТ ХУДОЖЕСТВЕН ВКУС НА ЕДНА ТЪРНОВКА ОТ 1190 ГОДИНА

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

(Велико Търново)

Да се предложи една монета на коментар при условията на национална научна конференция, не би било случайно. Така е,защото средновековни унгарски монети по нашите земи се откриват твърде рядко. А от този тип са известни общо шест [1]. По една от Видинско, Старозагорско, Новозагорско, Преслав и две от Перник. Освен от рядкостта, интересът е продиктуван и от други обстоятелства: появата на монетите във връзка с определени исторически събития,присъствието на тукашния паричен пазар,очертаването на монетната топография на унгарските монети в България, предпочитанието към тях за въвличане във вторична функция. Нашата монета постъпи като лично дарение. Добита е по иманярски път в района на село Джулюница, Лясковска община. Данните от археологическата карта сочат, че на два и половина километра югоизточно от селото, в местността „Имането", е засвидетелствувано наличието на укрепено средновековно селище[2]. Именно тук е била открита монетата.

Ето и нейното описание:

1. ЛИЦЕ
Надпис REX BELA REX STS

Две фигури, прави насреща. Всяка от тях със стема с по три кръста на нея; в сакос, в дясната ръка лилиевиден лабарум,в лявата ръка кълбо с кръст. Отрезът е от бисери, който образува същевременно база за два кръста на дълги дръжки с бисерна украса,едни над други, разположени между двамата владетели. Под отреза полудъга от бисери, други три по-едри в нея. Дясната хералдическа фигура е на Бела III (1172-1196),а лявата на неговия съуправител. По самия ръб на монетата минава зрънчест кръг.

2. ОПАКО
Надпис +SANCTA MARIA

Богородица с нимб,на престол без облегалка.В дясната ръка държи стилизиран стрък цвете с продълговата неразпукната цветна пъпка. Над дясното ѝ рамо кръст. Зрънчест кръг.

МЕТАЛ: Мед.

ТЕГЛО: 1,93 грама.

ДИАМЕТЪР: 26-27 мм.

ЗАБЕЛЕЖКА: Монетата е скифат. Пробита.

Срв.: Unger,E.Magyar eremhatarozo, t. I, B., 1980, p. 25, №114; т. II, тав. I. VII, №114 (98).

Присъствието на средновековната унгарска монета с името на Бела III в България извиква отговор на няколко въпроса. Първият от тях е как тази монета е дошла в България. Отговорът се свързва с историческото събитие, предопределено от Третия кръстоносен поход. На 11.V.1189 г. участниците в похода тръгват от Регенсбург в два лъча.[3] Единият, начело с Фридрих I Барбароса (1155-1190), потегля в посока Германия – Унгария – Белград – Ниш – Средец – Пловдив – Одрин – Константинопол[4]. В Унгария кръстоносната армия е посрещната от Бела III радушно и с голямо внимание. Към нея се присъединяват мнозина унгарски рицари със своите отряди.

Този акт не е инцидентен, нито емоционален. Той е резултат от предварителна дипломатическа подготовка. Конкретна е тя и по отношение оборудването на военните части, снабдяването им с всичко необходимо, и то за един неясно колко дълъг период от време. В тази подготовка е влизало и снабдяването с пари за издръжка и заплати. За целта са отсечени монети, в т.ч. медни, за ежедневни потреби, тъй като основна грижа по издръжката носели ръководителите на похода. Явно точно в тази година е отсечена настоящата монета (1189 г.) и то до времето на потеглянето в поход на унгарските войски. И още един аргумент, че монетата е отсечена точно по това време и за тази цел. Той може да се изведе от много добрата, дори отличната съхраненост на монетата. Ако тя е била в продължителна употреба, и при това когато е направена от мед, сравнително мек метал, то тя щеше да носи белега на потреблението. Така, че предназначението ѝ за дребни плащания и добрата съхраненост дават основание тя да се датира към 1188/1189 г. Като част от заплата или като "джобни пари" с кесията на някой от унгарските войници монетата е пренесена в България.

Следователно с датирането на монетата,се дава отговор на други три въпроса: Кога е отсечена монетата. В коя година идва по българските земи.

Кой я донася.

Дошла в България, монетата е включена в паричния циркулационен поток. Това не е изненада, нито ново явление. Българският паричен пазар по това време, непосредствено след освобождението от византийско владичество, се обслужва изключително от византийски монети[5]. Множеството находки потвърждават факта. При това България все още няма собствена парична система. Затова византийските монети са основната парична маса. Редом с тях в обръщение са и други монети, дошли предимно по търговски път.[6]

Унгарските монети също намират прием на тукашния паричен пазар. Още повечече те поразително приличат на византийските. Имат същата скифатна форма, сюжетна схема и композиция; твърде сходна иконография и художествени достойнства. Обяснението е разбираемо. Бела III има силни позиции във Византия. Той е поддържан активно от Мануил I Комнин (1143-1180). Въвежда византийски порядки и обичаи в кралския двор и сред светското общество. На тази база извършва „подражателното монетосечене". При това сходство на монетите,при еднаквата им метрична характеристика и при условие,че чуждестранните монети намират еквивалентно или приравнено парично присъствие на българския паричен пазар, медната монета на Бела III е употребена за търговски цели по нашите пазари и се е включила в монетния циркулационен поток.

Къде е станало?

На 26.VIII.1189 г. кръстоносците влизат в Пловдив. Отношенията им с официална Византия налагат те да зимуват в тукашните земи. Подсилен гарнизон остава в Пловдив. Другите части се дислоцират в Одрин. През това време отделни войскови отряди шетат из градовете на Тракия. На север стигат дори до днешна Стара Загора.

Междувременно унгарците предприели планове да се връщат. Фридрих I се съпротивлявал,но накрая отстъпил. На 19.XI.1189 г. той им дал разрешение за връщане. Те потеглили обратно от крепостта Констанция, намираща се между Одрин и Пловдив. Грижейки се за оцеляването си, те навярно са оставили по тези земи последните си пари.

Преговорите на Фридрих I с Исак II Ангел (1185-1195) вървели трудно. Назрявали условията за война помежду им. Точно в този момент българският цар Петър IV(1185-1197) решава да се възползува: веднъж, окончателно да ликвидира византийската опасност над България, и, втори път, да получи международно признание. Негово пратеничество тръгва и след 24.XII.1189 г.[7] пристига в Одрин, където се намира Фридрих I. Предлагат му 40 000 войска от българи и кумани. В замяна поискали според Ansbert „да му бъде възложена от него (Фридриха) императорска корона (диадема) на гръцкото царство"[7]. Всъщност в контекста се разчита идеята за признаването на самостоятелността на българските земи извън състава на Византия и адекватно потвърждение за царската титла на българския владетел.

Идеята обаче не могла да се реализира. На 24.II.1190 г. бил сключен мирен договор между Фридрих I Барбароса и Исак II Ангел. В случая българската помощ се оказва безпредметна,а условието на Петър IV неосъществимо, както се изразява В. Златарски.[9]

Разярени, българите започнали враждебни военни действия. Продиктували ги главно две причини. Едната, да ангажират вниманието на византийската държава в този район, а не тя да потегли направо към освободените български територии и да се опита да възстанови своята власт над тях,както това става през пролетта на 1190 г. Втората причина, съюзните (наемните) кумански отряди трябвало да бъдат възмездени, като бъдат оставени да си набавят плячката, главното им условие при всяко тяхно участие във военен съюз.

Византия реагирала. Изпратила войска начело с пълководеца Константин Аспиет. Исак II в един момент го обладала боязън да не би пълководецът да тръгне срещу него и да го детронира. Поради това издал заповед да го арестуват, уволнил го и го ослепил. Добра помощ за българите. Те си свършили работата и се прибрали в Търново.

Именно в тези дни на битки и грабежи някои от българските войници ще да е успял да се сдобие с нашата монета и да я пренесе отсам Балкана, в столичния Търнов или неговия ареал. От тук чуждестранната монета, която е с ясна и позната сюжетна семантика, както и с ярко художествено въздействие, е била поднесена като подарък. И този подарък е бил за близка на войника жена. На свой ред тя решила, че именно тази монета може да я направи по-красива и привлекателна, още повече да се хареса на своя избраник с неговия подарък. За целта я пробила и ù отредила значението на накит.

Не е била вложена като елемент на монетен накит. Изпълнявала е ролята на самостоятелен накит. Най-вероятно нанизана на кожена или текстилна връв, се е превърнала в медалион, носен на шията. Три аргумента има за това. Първият, пробиването е станало избирателно и с внимание. Засегнато е изображението на съуправителя,а не на титуляра Бела III. Отворът е на положение 1 часа, в горния десен край и близо до периферията. И нещо много важно. Ударът на пробиващото острие е бил от лицето към опакото на монетата. Следователно изображението е държано пред очите, за да се концентрира вниманието и да не се засегне важна част от него. Трябвало е да се запази и покаже във вариант с възможно най-ефектно въздействие върху зрителя. Това го сторва човек с преднамерено центриране на вниманието,

но и с вкус; човек който иска да изтъкне художествените достойнства на металопластиката, каквато по същество е монетата.

Вторият аргумент се открива в лекото протъркване на метала на мястото, където е лежал носачът (връвта,кожената или текстилната нишка). Кръглият отвор е леко удължен точно на това място, там където се е получавало триенето.

Третият аргумент. Обратната страна на монетата, изпъкналата, е била откъм тялото (респективно към облеклото). При постоянния допир монетата леко се е изтрила. Това е друго свидетелство,че тя не е била носена дълго. Заедно със своята притежателка рано са прекратили земния си път.

В извод казано, средновековната унгарска монета на крал Бела III е рядък и интересен екземпляр сред находките от България. С нея се обогатява представата за циркулационния монетен поток в годините преди появата на българското монетосечене. Същевременно тази монета нюансира и потвърждава извода, че от циркулационната среда се изваждат монети за вторична цел. Но това не става безразборно и случайно. Търсят се монети със сюжет и иконография, които да са приносители на високо художествени естетически качества и същевре-менно да подсилят общите достойнства на женския накит. Това условие, виждаме сами, някоя неизвестна българка, живяла в Търново или в непосредствена близост до столичния град, го е сторила по най-подходящия и убедителен начин.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Йорданов, И.** Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261, С., 1984, с. 50.

[2] Изказвам благодарност на н.с.П.Владкова за справката по археологическата карта на с. Джулюница.

[3] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, III, С., 1972, с. 4.

[4] История на България, 3, С., 1982, с. 126. **Ангелов, Д., Б. Цветкова, М. В. Русенов, Л. Беров, С. Драганова, И. Йорданов**. История на финансовата и кредитна система в България, 1, Средновековна България и османско владичество, В., 1981, с. 92.

[5] **Пак там**, с. 96.

[6] Приемаме, че след тази дата е пратеничеството, защото според Ansbert (Historia de expiditione Friderici imperatoris, pp. 57, 15-58, 11.-В: ЛИБИ, 3, с. 246) византийските дипломати пансеваст Евматий Филокал и пизанецът Яков изразили несъгласие с някои основни моменти в подготвяния договор между Фридрих I и Исак II. С това се сложил пълен разрив между кръстоносците и Византия.Византийските пратеници били върнати с вестта за обявена война.

[7] **Златарски, В.** Цит. съч., с. 48.

[8] **Пак там**, с. 61.

THE ARTISTIC TASTE OF A LADY FROM TURNOVO IN 1190

Hristo Haritonov

/Summary/

A copper coin of the Hungarian king Bella III /1172-1196/ is discovered in the area around the Medieval Bulgarian capital Turnovo /XI I- XIV c./. There are six the same coins in Bulgaria. This one is used as a arnamentcoin - why it was used as a ornament.

This work gives more information about the coin-way it came in Bulgaria, what sense it has.

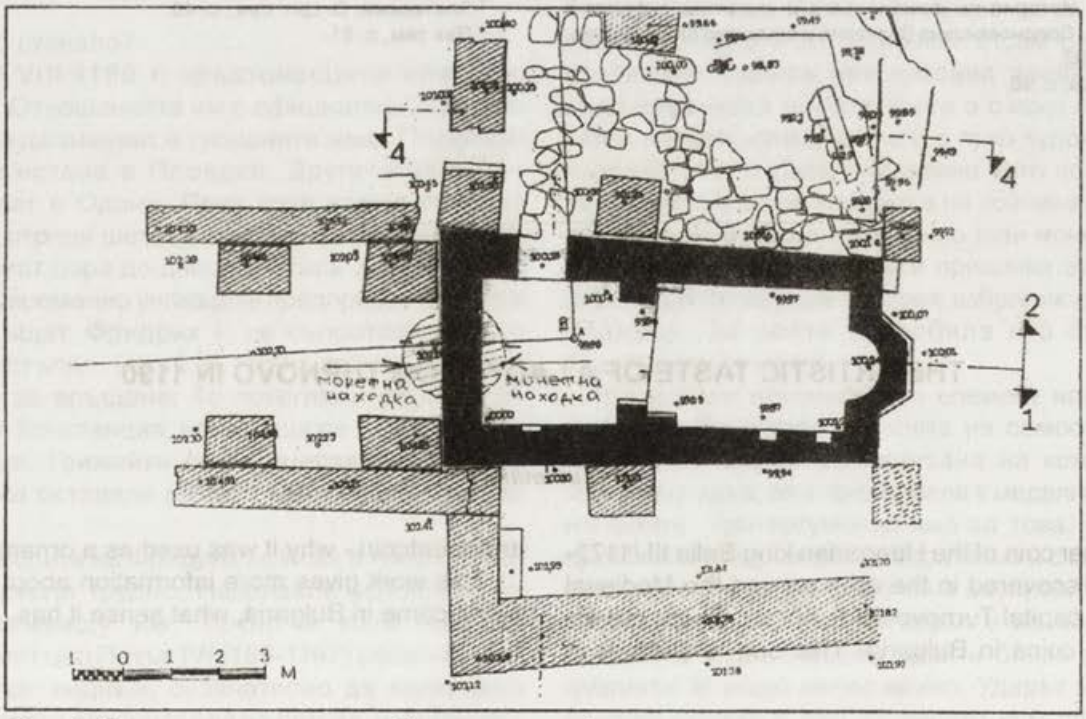
КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ СРЕБЪРНИ МОНЕТИ НА ИВАН АЛЕКСАНДЪР С МИХАИЛ АСЕН ОТ СТАРИЯ МАНАСТИР „СВ. ПРЕОБРАЖЕНИЕ“ (ВЕЛИКО ТЪРНОВО)

КОНСТАНТИН ДОЧЕВ

(Велико Търново)

По време на дългогодишното управление на цар Иван Александър (1331-1371) в столичната монетарница Търново са издавани две интензивни сребърни монетосечения и 17 типа медни монети с имената на царя и на членовете на неговото семейство. Едното от сребърните издания, представляващо Иван Александър с най-големия му син, роден от първия брак на царя, първоначално имало пропагандно предназначение с цел оловестяване на царската титла на младия престолонаследник, като от 1333 г. насетне тези монети се превърнали в едни от най-масовите парични знаци не само в България, но и в съседните страни.[1] Заради сравнително доброто им тегло (1,60–1,70 г) и високо сребърно съдържание (950/1000) същите български монети придобили и функцията на международни пари, тъй като те били използвани във Византия, Влахия, Сърбия и от венециански, генуезки, дубровнишки и други чуждестранни търговци. Пример за интензивността на това сребърно монетосечене, възлизащо най-малко на около 15-20 милиона екземпляра, са откритите над 90 колективни находки и многобройни единични монети, чийто брой досега възлиза на близо 12 000 екземпляра.[2] Придобитият вътрешен и външен авторитет на сребърните монети на Иван Александър с Михаил Асен накарали българските финансови власти да продължат тяхното издаване не само след смъртта на царския син (+1355-1356 г.) и на цар Иван Александър (+17.02.1371 г.), но и през първото десетилетие на самостоятелното управление на цар Иван Шишман (1371-1395), но най-късните емисии се отличават с много по-ниско тегло (0,50–0,60 г).

През 1990 г. при археологическо проучване на останки от сгради, намиращи се на 1,5 км южно от сегашния манастир „Св. Преображение“ в м. „Западен дервент“, са разкрити основите на малък параклис (д. 9,0 м и ш. 3,0 м) с тристепенна апсида (фиг. 1). Параклисът бил украсен отвън с керамичнопластична украса (декоративни чашки),

Фиг. 1. *План на параклиса и западната пристройка (По Й. Алексиев и К. Попконстантинов).*

а отвътре – с богати стенописи.[3] Към притвора на църковната сграда била допълнително построена пристройка, също от добре обработени камъни, която във височина завършвала с купол или се

издигала като кула-камбанария. Според проучвателите Й. Алексиев и К. Попконстантинов параклисът и другите манастирски сгради не били разрушени от опожаряване, а от земетресение или свлачищни процеси, които продължават и досега. При разчистване на вътрешността на притвора и по-късно долепената към него кула-камбанария е намерена колективна находка от 47 сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен (Второ сребърно монетосечене; вж. тяхното подробно описание в приложения каталог). Монетите били съхранявани в платнена торбичка от лен и коноп, пристегната в горния край с малка елипсовидна медна пластинка. По нея, както и върху част от монетите личаха следи от мрежата на тъканта.

Последните обобщителни и детайлни нумизматични анализи на голяма част от колективните и единични находки от монети на Иван Александър с Михаил Асен дадоха възможност да се изгради относително точна хронология на отделните емисии на това монетосечене, издавано за период от близо 50 години. Още в началните години от управлението на Иван Александър в Търновската монетарница била създадена много добра организация на монетното производство. Всяка отделна емисия от сребърните монетосечения била белязана с конкретни отличителности с цел упражняване на финансов и технологичен контрол върху отсечените монети от благороден метал.[4]

Фиг. 2. Официални отличителности на монетите от Първа хронологична фаза (1333-1347/48 г.)

В стойностно отношение всички български сребърни монети от Теодор Светослав (1301-1322) до Иван Шишман включително били приравнявани и изчислявани спрямо възприетата в българската държава още от края на XII в. византийска тегловно-парична система с основни единици „литрата" (327,45 г) и златната перпера (4,50 г и 800-820/1000 златно съдържание).[5] Към средата на XIV в. във Византия златното монетосечене било преустановено, като всички сребърни, билонови и медни монети се изчислявали към сметководна перпера с тегло от 3,50 г (златно съдържание 400-450/1000) или към златния венециански дукат с тегло 3,56 г и златно съдържание от 987/1000.[6] Според някои писмени извори, предимно латиноезични, подобна сметководна перпера била използвана и в България, като през определен период се провеждала стойностна девалвация, изразяваща се в понижаване на монетното тегло.[7] Тези явления във финансовия и паричен живот на българската държава са много добре отразени в продължителното сребърно монетосечене на Иван Александър с Михаил Асен. Съобразно монетарните отличителности, включващи различните начини на изписване на епитета „благоверен" върху лицевата страна на фигурата на Иван Александър, раличните варианти на монограма на Михаил Асен и на титлата „цар" (в огледална и в нормална форма), както и тяхната пряка връзка с тегловната (стойностна) редукция на всяка монетна емисия, това сребърно монетосечене е групирано в четири хронологични фази, обхващащи периода от ок. 1333 г. до ок. 1380 г.[8]

Разглежданата монетна находка се състои от 47 монети от Второто сребърно монетосечене на Иван Александър с Михаил Асен. Тя съдържа екземпляри, издавани през първите три фази – от ок. 1333 г. до ок. 1366 г. (Вж. приложения каталог) Според количествените и датировъчни данни тази монетна находка е била постепенно натрупвана, най-вече в периода 1345-1355 г., тъй като 24 екз. са от втора хронологична фаза. Те имат следи от

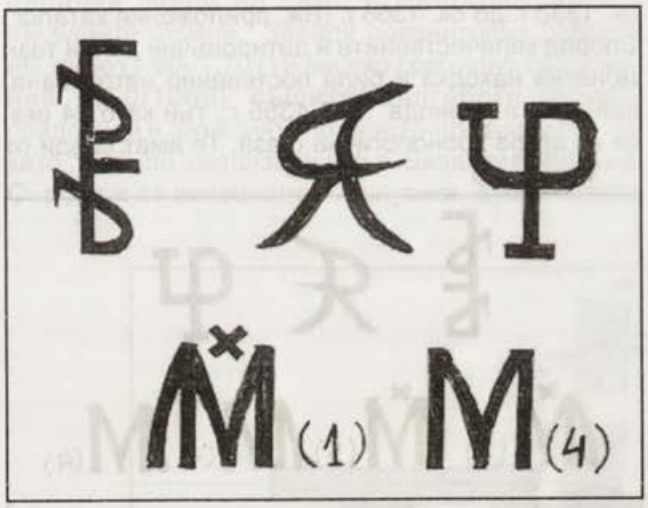

Фиг. 3. Официални отличителности от Втора хронологична фаза (1348-1355/56 г.)

по-голямо износване поради по-продължителната им употреба в паричното обръщение. При огледа на монетите беше открит 1 екз. от същата група, върху чиято обратна страна, напречно върху фигурата на благославящия Христос, е нанесена допълнително с тънко острие знак или монограм, наподобяващ буквата „Ж". Този графит е възможно да се окаже често срещаните сарафски знаци или някой от притежателите на монетата е имал желанието да изрази определен епитет към Христос. Досега са известни няколко екземпляра сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен от трета хронологична фаза (1355/56–1366/67 г.), върху чиито опакови страни вместо традиционните монограми на Иван Александър и титлата

„цар" са отпечатани чрез самите матрици буквите С и Ж. Значението на двете букви е все още неясно, като има предположения без особени аргументи, че това са начални букви на епитети към Христос „СПАС ЖИЗНЕДАВЕЦ".[9]

Монетната находка вероятно била притежание на свещеника-монах, който се грижел за поддържането на този малък църковен храм. Той съхранявал или по-точно укривал своята парична наличност в преддверието на храма. Вероятно поради смърт или при внезапно срутване на параклиса, вследствие земетресение или свлачище, монетната торбичка останала под руините, а след това монетите се разпръснали в малък диаметър между нападалите камъни. Относно кога е станало разрушаването на параклиса, относително точна датировка дава съдържанието на монетната находка, в която най-късните и най-малобройни екземпляри (5) са от трета хронологична фаза (1356-1367 г.). Според малкото монети от третата фаза, датировката на

Фиг. 4. Официални отличителности на монетите от Трета хронологична фаза (1356-1366/67 г.)

разрушаването може да се уточни към 1356-1360 г. В подкрепа на тази дата е и намерената в църквицата вторично срязана медна стамина на Андроник III Палеолог (1328-1341). Орязването и нарязването на циркулиращите медни монети било често явление в българското парично обръщение, което се дължало на девалвацията на медните парични знаци спрямо реалната или сметководна перпера, вследствие на политическа нестабилност и икономическа стагнация. Такова поредно нарязване на българските и чуждестранни медни монети, участващи във вътрешния стоково-паричен обмен, се отбелязва от 1350 г. насетне.[10]

Разглежданата монетна находка, която всъщност е и определена парична сума, дава косвени данни за бита и социалния статус на обитателите на Преображенския манастир през XIV в. Поради пълна липса на български писмени данни за паричното съотношение между сребърните и медните монети, както и за цените на стоките на вътрешния пазар, трудно може да се определи каква е била реалната стойност на тази парична сума. Около средата на XIV в. както в България, така и във Византия, 1 сметководна перпера се разменяла за около 12-13 сребърни монети с тегло между 1,50-2,0 г, но това съотношение е твърде условно, тъй като всеки по-голям град си имал собствен, периодично променящ се курс на сребърните и медни монети към определена реална или сметководна златна монета.[11] Подобни парични суми от сребърни български и чуждестранни монети, съхранявани в торбички, са открити във фуга на зид от приземна килия в северното крило на манастира „Великата лавра" в Търново (10 влашки монети на Владислав I (1367-1374),[12] както и в жилищна сграда на Северо-западния склон на Царевец (10 сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен и 34 билонови монети на Иван Шишман).[13] Все пак сребърните монети, скътани в платнената торбичка и укривана в притвора на параклиса, са възлизали на около 4 сметководни перпери, което представлявало за тогавашното време (1355- 1360 г.) една прилична сума, а с нея предпола-гаемият храмов свещеник е имал възможност да задоволява своите битийни земни нужди в продължение на няколко месеца.

КАТАЛОГ

Колективна находка от сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен – Второ сребърно монетосечене, 47 екз.

Лице: Иван Александър (вляво) и Михаил Асен (вдясно) прави, насреща, със стеми, дивитисони и лороси, държат помежду си знаме с дълга дръжка. Царят държи в дясната си ръка кръст с къса дръжка, а престолонаследникът държи същата инсигния в лявата си ръка. В лявото поле – монограм на епитета „благоверен", а в дясното – монограм на името „Михаил". Горе, между двамата царе – монограм на името +А „Александър", съставен от буквите А Л Е и монограм на титлата „цар". Долу, от двете страни на дръжката на змамето – по една шестолъчна звезда.

Опако: IC – XC.

Христос с брада, кръстат нимб, туника и колобион, седнал на трон с високо облегало; двете му ръце са вдигнати за благословия. Вляво от него – монограм на името „Александър", съставен от

буквите А Л Е, а вдясно – монограма на титлата „цар".

Първа хронологична фаза – от 1333 до ок. 1347/48 г.

18 екз., средно тегло – 1,47 г; диам. 18-19 мм.

Лице: Както общото описание; монограмът на епитета „благоверен" е с усложнена форма; монограмът на Михаил Асен е в четири варианта; монограмът на титлата „цар" е в огледална форма.

Опако: Както общото описание, с характерна отличителна особеност, че монограмът на титлата „цар" е в огледална форма.

Втора хронологична фаза – от 1348 до ок. 1355/56 г.

24 екз., средно тегло 1,48 г; диам. 19-20 мм.

Лице: Както общото описание; монограмът на епитета „благоверен" е с опростена форма; монограмът на Михаил Асен е в осем варианта; монограмът на титлата „цар" е в огледална форма.

Опако: Описанието и монограмите както при първа хронологична фаза.

Трета хронологична фаза – от ок. 1356 до ок. 1366/67 г.

5 екз.; средно тегло 1,40 г; диам. 20-21 мм

Лице: Както общото описание; монограмът на епитета „благоверен" е с опростена форма; монограмът на Михаил Асен е в два варианта; монограмът на титлата „цар" е с нормално изписване.

Опако: IC XC.

Описанието както за Първа хронологична фаза, но монограмът на титлата „цар" е с нормално изписване.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дочев, К.** Български средновековни монети. В. Търново, 2003, с. 84-99; **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Български средновековни печати и монети. С., 1990, с. 125-149.

[2] За някои от тези находки вж: **Дочев, К.** Няколко бележки върху сребърното монетосечене на Иван Александър със сина му Михаил Асен. – Нумизматика, 1983, 2, с. 3-14; **Същият.** Хронология на монетосеченията на цар Иван Шишман (1371-1393). – Нумизматика, 1984, 2, с. 33-42.

[3] **Алексиев, Й., К. Попконстантинов.** Нови данни за един крайградски манастир (старият Преображенски манастир). – Родина, 1997, 1-2, с. 87-97.

[4] **Metcalf, D. M.** Some coments on the Metrology of Coins of Ivan Aleksandur and Ivan Stratsimir. – Studii si cercetari de numismatica, Bucuresti, 1975, VI, p. 128-132; **Авдев, С.** Метрологическо-статистически метод за определяне относителната хронология на монетосеченето. – Нумизматика, 1977, 3, с. 51-53; **Дочев, К.** Няколко бележки..., с. 4-13; **Същият.** Български средновековни монети..., с. 86-89.

[5] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Цит. съч., с. 206-212.

[6] **Grierson, Ph.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whitemore Collection, vol. five. Michael VIII to Constantine XI (1258-1453), Washington, 1999, p. 19-40.

[7] **Дочев, К.** Митнически такси и плащания в българската държава през XIV в. – Нумизматика и сфрагистика, 1994, 1-4, с. 92-99.

[8] **Дочев, К.** Български средновековни монети..., с. 86-89.

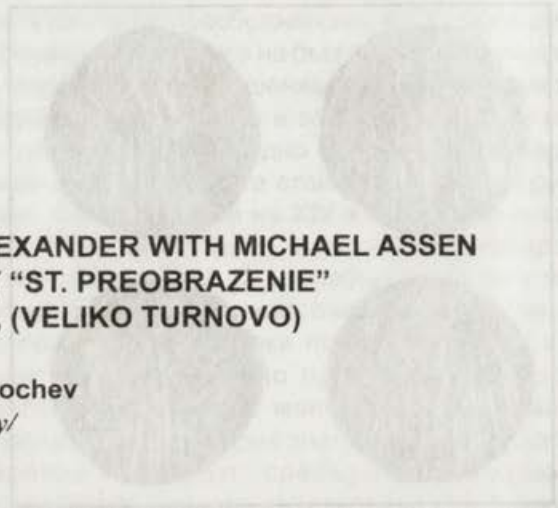
[9] **Мушмов, Н.** Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 112.

[10] **Дочев, К.** Монети и парично обръщение в Търново (XII-XIV в.). В. Търново, 1992, с. 174-190.

[11] **Grierson, Ph.** Op. cit., p. 23-25; 31-39.

[12] **Дочев, К.** Колективна находка с влашки сребърни монети (XIV в.) от манстира „Великата лавра", В. Търново. – Нумизматика, 1991, 1-2, с. 43-47.

[13] **Дочев, К.** Хронология на монетосеченията на цар Иван Шишман..., с. 41.

AHOARD OF SILVER COINS OF IVANALEXANDER WITH MICHAEL ASSEN FROM THE OLD MONASTERY "ST. PREOBRAZENIE" ("ST. TRANSFIGURATION"), (VELIKO TURNOVO)

Konstantin Dochev

/Summary/

The old monastery "St. Preobrazenie" (St. Transfiguration") issituated at about 3 km north of V. Turnovo. It has been built at the reign of tsar Ivan Alexander (1331-1371) around 1345-1350). Archeological exavations have been made during 1990-1992 at which a small chapel has been found (9,0 long and 3,0 wide), richly ornate inside with wall-painting. Abell tower has been additionaly built west to the chapel. In the entrance of the small church at the cleaning of the fallen stones a hoard of 47 silver coins of Ivan Alexander with his son Michael Assen has been found. The coins have been kept in a bag of cloth and are from the second, most intensive silver coinage of Ivan Alexander.

According to the latest numismatic research this coins mint have been issued in four chronological stages: First stage from 1332/33 to 1347/48; Second stage from 1348 to 1355/56; Third stage-from 1356 to 1366/67 and the Fourth stage - from 1367 to about 1380 (including also at the reign of tsar Ivan Shishman (1371-1395). The silver coins of the found money sum, probably belonging to the priest, who looked after the chapel, are from the First stage - 18 coins; from the Second stage - 24 coins and from the Third stage - 5 coins. The last coins (Third stage) date the destroying of the small church and the other neighbouring monastery building about 1355-1360 most probably because of an earthquake or landlide processes which go on until now.

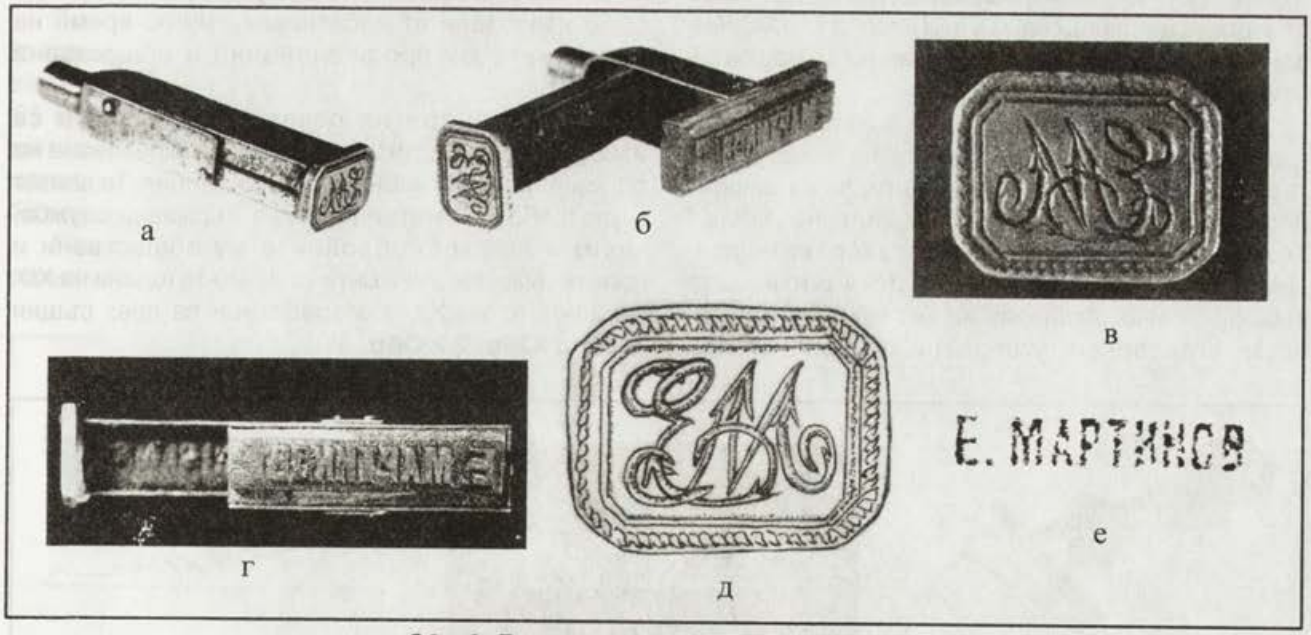
ЛИЧНИ И ФИРМЕНИ ПЕЧАТИ НА ТЪРНОВЕЦА ЕВСТАТИ МАРТИНОВ

СВЕТЛА АТАНАСОВА
ВЕСЕЛА МАРТИНОВА
(Велико Търново)

В личната колекция на търновската фамилия Мартинови се съхраняват четири печата, принадлежали на търновеца Евстати Мартинов. До момента те не са изследвани и публикувани. Кога са били изработени и при какви обстоятелства са били използвани печатите от техния собственик? Отговори на тези въпроси можем да получим, ако разгледаме някои моменти от професионалната биография на Евстати Мартинов.

Той е роден през 1857 г. и неговата кариера започва непосредствено след Освобождението. В периода 1878 - 1880 г. е един от първите учители в мъжкото класно училище "Св. Кирил", негов директор и инспектор във всички търновски училища. В същия период изпълнява длъжността секретар на Окръжния училищен съвет, чиито председател по това време е архимандрит Стефан. За участие в развитието и реформирането на търновското образование през 1931 г. е награден с орден "Св. Александър".В началото на 80-те години на XIX в. Евстати Мартинов приключва с учителската професия и постъпва на работа в Търновския окръжен съд. От 1886 до 1889 г. е негов председател, от 1889 до 1894 г. е подпредседател и отново председател до 1901 г. За кратко време в този период работи и в София и Пловдив.[1] Обществената му дейност е белязана с участие в различни дружества и организации във Велико Търново. Той е член на Комитета за въздигане паметник на митрополит Климент[2], почетен член на Търновския окръжен комитет за сираците от войните[3],председател на църковното настоятелство при катедралния храм "Рождество Богородично"[4], от 1912 до 1915 г. е председател на туристическо дружество "Трапезица"[5]. През 1902 г. няколко месеца изпълнява длъжността кмет на Велико Търново,[6] многократно е избиран за общински съветник.

От казаното до тук става ясно, че печатите са използвани за скрепяване на лична, служебна и официална кореспонденция от техния притежател. Целта, която си поставяме с настоящото изследване, е да разгледаме печатите като исторически извор и доказателствен материал за присъствието на личността в обществения живот на Следосвобожденската епоха. Запазеният пълен

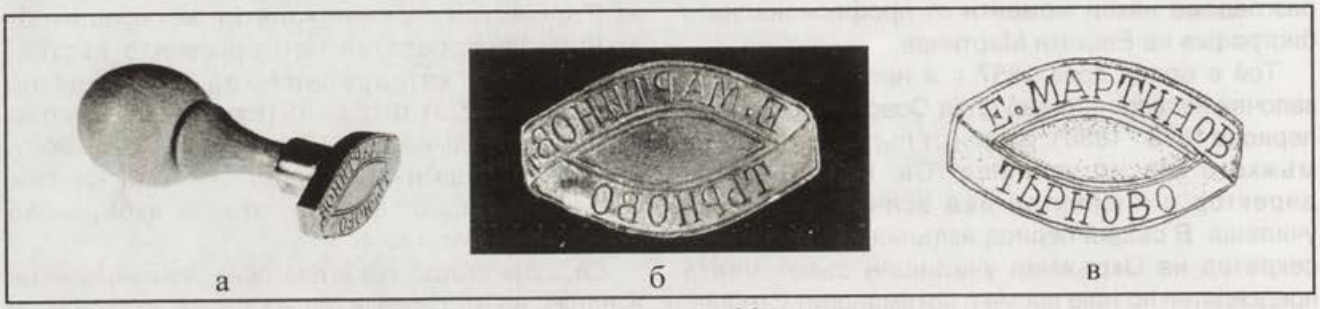
***Обр. 1**. Личен печат на Евстати Мартино.*
а) Общ вид на печат
б) Общ вид на печата
в) Работна печатаща повърхност
г) Работна печатаща повърхност
д) Графичен отпечатък (рисунка)
е) Мастилен отпечатък

набор от печати, използвани в различни периоди на просветителската и обществено-политическа дейност на Евстати Мартинов, ни дава възможност да проследим етапите на личностно утвърждаване в живота на града, съсловието и обществените организации.

Печатите, обект на нашето изследване, според тяхното предназначение условно могат да бъдат разделени на три типа: личен печат, печати, използвани по време на държавна служба и обществени ангажименти, и фирмен печат от частна адвокатска практика.

Безспорно най-интересен от колекцията е личният печат на Евстати Мартинов, поръчан и изработен през 70-80-те години на XIX в. в някое практики. При тяхната украса решаваща роля има техният собственик и възможностите на майстора, изработващ печатите. Вероятно след Освобождението съществуват стандартни образци за изработване на такъв вид комбинирани печати. Към тази група бихме могли да отнесем и личния печат на Димитър Катранов[10], депутат от второто Велико народно събрание. Той има подобни параметри, оформление и украса като личния печат на Евстати Мартинов. Неговата характеристика сочи, че той също е изработен през 70-80-те години на XIX в.

Много често при украсата на личните печати от 30-50-те год. на XIX в.[11], а и през следващите десетилетия фигурират името на града или професията, която упражнява техният собственик.

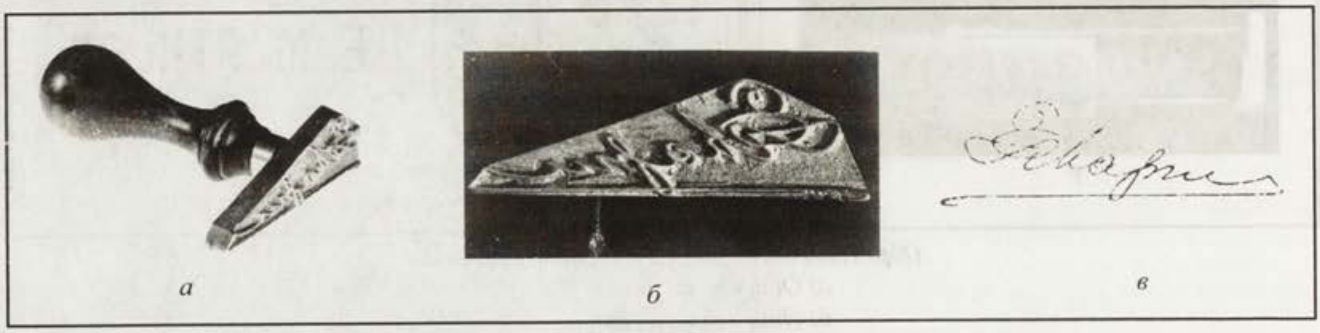
а б в

Обр. 2. *Печат на Евстати Мартинов*
а) Общ вид на печата
б) Работна печатаща повърхност
в) Графичен отпечатък (Рисунка)

от многобройните търновски ателиета функционирали през този период.[7] /**Обр.1**/ Отнасяме го към групата лични печати с текстова украса, датирани от втората половина на XIX в.[8] Печатът е комбиниран - за релефен печат върху восък и мастилен печат.

Тук трябва да посочим, че личните печати изработени за търновски учители, интелектуалци, търговци и други обществени деятели, са широко разпространени през 70-те години на XIX в.[9] Техните функции са да удостоверяват легитимността на подпечатаните документи, като същевременно отговарят на определени естетически стандарти и утвърдени производствени В нашия случай при личния печат тези данни липсват. Този недостатък на пръв поглед дава възможност печатът да бъде универсален, т.е. да бъде използван от собственика му по време на цялостната му професионална и обществена дейност.

Вторият и третия печат от колекцията са използвани от Евстати Мартинов за скрепяване на официална и служебна кореспонденция. Те влизат в употреба при изпълнение на държавна служба, както и при многобройните му обществени и политически ангажименти от 80-90-те години на XIX и началото на XX в. Изработени са през същия период /**Обр. 2** и **Обр. 3**/.

а *б* *в*

Обр. 3. *Печат на Евстати Мартинов*
а) Общ вид на печата
б) Работна печатаща повърхност
в) Мастилен отпечатък

Подобни печати със сходни параметри, оформление и художествена украса са притежавали известните търновски търговци и обществени деятели Евстати Селвели и х.Николи х.Минчев. Те са използвани за скрепяване на служебна кореспонденция от 50-70-те години на XIX в.[12]

Четвъртият печат на Евстати Мартинов е фирмен и е пряко свързан с откриването на частната му адвокатска практика през 1901 г.[13] Той е поръчан и изработен в началото на XX в. /**Обр.4**/ Паралелите, които могат да се направят с фирмените печати от Възрожденския период, сочат запазването на традициите при изработка на подобни печати за представители на различни съсловия и организации. Тенденциите в украсата да фигурират името, професията и градът, с който е свързан техният притежател, също е съхранена. Текстовата украса до известна степен дава информация за участието на човека в живота на града чрез практикуването на обществено полезна професия, както и принадлежността му към определено съсловие /в конкретния случай адвокатската гилдия/.

Фирмените печати са изработвани по определен стандарт, за разлика от личните, където няма такива ясни критерии. Пример в това отношение е фирменият печат на Георги Марков /Маркидис/[14], аптекар по професия. Той е поръчан през 50-те години на XIX в. и е влязъл в употреба след 1854 г.

Предоставените ни четири печата на Евстати Мартинов имат следното описание:

I. Първи печат /**Обр.1**/

Личен комбиниран печат за релефен печат върху восък и мастилен печат. Цялостно е оформен като издължен метален корпус с обща височина 61 мм, работната плоча е 51 мм, завършваща с метална основа 10 мм, в която вероятно е била прихванатата липсващата метална или дървена част. Ясно личи прорезът за нейното вграждане.

Релефен печат: плитък релеф, отпечатък в позитив, форма на печатащата част - осмограм.

Размери: 15/12 мм.

Украса: Две гравирани ръкописни букви "Е" и "М" в центъра на изобразителното поле с височина 7 мм оформят монограма на Евстати Мартинов. Работното поле е рамкирано от две успоредни врязани линии, които определят и украсата по периферията на печатащата повърхност. Външната линия е леко удебелена, изпълнена чрез отнемане на повече материал с резеца. При цялостната организация на пространството се оформя стройна композиция. Спазена е осевата симетрия, формите са изчистени, рисунъкът е пестелив. Буквите са леко издължени и калиграфски оформени. Двете успоредни линии подсилват основното послание в центъра.

Мастилен печат:

Форма на печатащата част: правоъгълна.

Размери: 36/11 мм.

Надпис в негатив: "Е. Мартинов", изпълнен с печатни букви с височина 5 мм.

Печатът се прибира към мастилен тампон /39 мм/.

Отличителни белези: Под работната плоча на открития печат е оформен ръб, който при натиск отваря металния корпус на печата и го затваря посредством малка оформена пъпка, прилягаща в специално изработена вдлъбнатина. В единия край на корпуса са монтирани две метални оси, които формират подвижни рамене, представляващи двете части на мастиления печат.

В надписа "Е.Мартинов" липсва последната буква "ъ", което обаче не нарушава целостта и смисъла на печата.

Личният печат се съхранява в добро състояние, частично е реставриран и до днес се използва от Евстати Мартинов - внук.

Метал: бронз.

II. Втори печат /**Обр.2**/

Плитък релеф, печат в позитив.

Форма: елипса /леко удължена/

Състои се от две части: метална и дървена.

Общата височина е 70 мм, металната част е 17

а б в

Обр. 4. *Фирмен печат на Евстати Мартинов.*
а) Общ вид на печата.
б) Работна печатаща повърхност.
в) Мастилен отпечатък.

мм, дървената е 53 мм, допълнително оформена с изпъкнал ръб в основата си.

Печатащата част е 5 мм.

Надписът е разположен по периферията на печатащата повърхност в две успоредни дъговидни ленти: "Е.Мартинов" на едната и "Търново" на другата. Буквите са печатни с височина 3 мм. Последната буква от името "ъ" е по-малка и е допълнително добавена. Украсата е подсилена с две успоредни врязани линии в центъра на печатното ядро.

Отличителни белези: Печатът е в добро състояние, частично реставриран.

Метал: бронз.

III. Трети печат /**Обр.3**/

Мастилен печат, изпъкнал релеф, отпечатък в негатив.

Състои се от две части: метална и дървена с обща височина 90 мм. Металната част е 20 мм, а дървената - 70 мм. Работната печатаща повърхност е 7 мм и е монтирана към метален клин, завършващ с метален пръстен за вграждане на дървената част /моделирана във формата на конус/.

Работната плоча носи подписа на Евстати Мартинов.

Отличителни белези: печатът е в добро състояние, не е реставриран.

Метал: бронз.

IV. Четвърти печат /**Обр.4**/

Фирмен, мастилен печат, изпъкнал релеф, отпечатък в негатив.

Форма на печатащата повърхност: елипса.

Състои се от две части: метална и дървена с обща височина 89 мм. Металната част е 22 мм, а дървената - 67 мм. Височината на печатащата пластина е 5 мм. Дървената част е вградена в метален пръстен и е допълнително оформена с два успоредни ръба.

Около гладък гурт печатащата повърхност носи надпис, разположен в три хоризонтални реда:

1. Е. Мартинов
2. адвокат
3. Г.В.Търново

Използвани са два печатарски шрифта с височина на буквите 3 мм и 2 мм.

Отличителни белези: Печатът е в добро състояние, не е реставриран. Елипсовидната форма е нарушена чрез отнемане на материала в долната част на печатащата повърхност.

Метал: бронз.

Художественият анализ на печатите навежда на мисълта, че те са дело на опитни майстори-гравьори, владеещи техниката на металореза. Добре позната е технологията на ръкописните букви. Умело са използвани различни печатарски шрифтове. Спазена е симетрията и пропорциите в цялостната композиция. Линията е изчистена рисунъкът е пестелив. В този смисъл печатите добиват художествена стойност и могат да се разглеждат като произведения на дребната металопластика от втората половина на XIX в.

Личните и фирмени печати на Евстати Мартинов осветляват някои обстоятелства от биографията на притежателя си. Очертават отделни етапи от неговата обществена дейност. От друга страна, използването на биографични данни дава възможност печатите да бъдат датирани с приблизителна точност, т.е. времето на тяхното изработване, периода на използването им, избирателното им предназначение за различни видове документация и т.н.

Личният печат на Евстати Мартинов, изработен през 70-80-те години на XIX в., дава информация относно употребата на комбинираните печати след Освобождението за нуждите на търговци, учители и обществени деятели. Запазени са традициите в тяхната украса от Възраждането. Печатите, свързани с професионалната и обществена дейност, са подчинени на определени естетически и производствени стандарти. Те очертават етапите на утвърждаване на личността в живота на града, съсловието и организациите.

БЕЛЕЖКИ

[1] Новини, № 100, 23 май 2000.

[2] ДА-В.Търново, ф. 852 К, оп. 1, а.е. 1, л. 1.

[3] ДА-В.Търново, ф. 29 К, оп.1, а.е. 87, л. 104.

[4] ДА-В.Търново, ф. 573 К, оп. 1, а.е. 1, л. 15.

[5] Туристическо дружество "Трапезица-1902",В. Търново, 2002, с. 67.

[6] **Павлова, В.** Кметовете на община В. Търново 1877-1944 г., АПП, кн. 3-4, 1996; Великотърновски общински вестник, № 112, 13 юли 1902.

[7] **Рошковска, А.** Българска възрожденска глиптика, 1993, с. 110-111; **И. Бъчваров.** Печатът на Момчиловата книгопродавница, Борба, № 46, 13 април 1985.

[8] **Рошковска, А.** Цит. съч., с. 86-90.

[9] ДА-В.Търново, ф. 82, оп. 1, а.е. 1, л. 3; а.е. 14, л. 18; а.е. 15, л. 85.

[10] Личен печат на Димитър Катранов, инв. № Н-м С-в II1853.

[11] **Кузев, А.** Пръстени печати от късното Средновековие във Варненския музей, Известия на Варненското археологическо дружество, 1961, XII, с. 81.

[12] ДА-В.Търново, ф. 82, оп. 1, а.е. 121, л. 2.

[13] ДА-В.Търново, ф. 968 К, оп. 1, а.е. 11, л. 277.

[14] Фирмен печат на Георги Марков /Маркидис/, съхранява се в личната колекция на фамилията Мартинови.

[15] Биографичната част е разработена от Весела Мартинова.

[16] Сфрагистичният и художествен анализ на печатите и каталогът са разработени от Светла Атанасова.

PERSONAL AND BUSINESS STAMPS OF THE TARNOVIAN EVSTATI MARTINOV

Svetla Atanassova
Vessela Martinova

/Summary/

The personal and business stamps of Evstati Martinov throw light upon some points of his biography and outline separate stages of his public work.

The personal stamp, which was made in the 1870s- 1880s, is a source of information on the use of "combined" stamps by merchants, teachers and public figures after the 1878 Liberation of Bulgaria. The stamps which are connected with the professional and public activities comply with certain aesthetic and manufacturing requirements and outline the stages of the personal fulfilment within the city, the profession and the organizations.

ЗАСЛУГИТЕ НА ДИМИТЪР МАРИНОВ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕТО И СЪХРАНЕНИЕТО НА ТРАДИЦИОННАТА НАРОДНА КУЛТУРА НА БЪЛГАРИТЕ

ТЕМЕНУГА ГЕОРГИЕВА
(Велико Търново)

Проследявайки развитието на българската етнография в края на XIX и първите дестилетия на XX в., не може да подминем мащабното дело на видния наш общественик и народовед Д. Маринов /1846-1940/. Още повече че неговите значими по обем и тематичен обхват събирателски приноси и активната му организационна дейност дават основно градиво и силен тласък за самостоятелното развитие на етнографската наука у нас. Значението на делото му е осъзнато още от неговите съвременници, а животът и изследователската му работа са били обект на внимание и проучване на редица научни дейци, които оценяват по достойнство всеобхватността и изключителната достоверност на неговите материали.[1] Досегашните оценки на делото на Маринов не винаги са еднозначни, подлаганите на критичен анализ научно-методологически слабости в неговите съчинения не винаги се разглеждат в съпоставка с общото теоретично-организационно състояние и конкретния етап от развитието на етнографската наука у нас. Всички те обаче утвърждават по един недвусмислен начин неговото заслужено място и приноса му в различни сфери на нашия научен, културен и обществен живот.

Професионалната биография на Д. Маринов е невероятно пъстра и за нея е писано не малко. Разгръщайки изключително разнообразна и плодотворна дейност, той дава своя дял за изграждането на свободната българска държава и като депутат по право в Учредителното и Великото народно събрание, като уч- редител и съмишленик на Либералната партия, като административен служител, педагог, публицист и не на последно място усърден изследовател на народния бит и култура, музеевед и първи директор на Етнографския музей в София. Като такъв той е инициатор и редактор на първото специализирано етнографско издание у нас – Известията на Народния етнографския музей. И независимо на чие поприще се изявява, той работи с изключителна всеотдайност и със съзнанието, че по този начин допринася за обществено-политическото, научно и културно развитие на следосвобожденска България. Най-ярка диря обаче оставят неговите народоведчески проучвания, в резултат на които българската етнография разполага с една от най-богатите по обем и тематичен обхват сбирки от теренен изво- ров материал, които и до днес не са загубили своята значимост.

Любовта на Д. Маринов към бита и културата, преклонението му пред неизчерпаемите творчески достижения на нашия народ са основният подтик за народоучните му занимания. Интереса към тях се дооформя през белградския период от живота му. Както сам пише в едно кратко извлечение от обширната си биография, влияние за това оказват връзките му с лидера на сръбските радикали Адам Богосавлевич, по чиято широка програма за етнографски проучвания той съставя своята първа програма за изучаване живота и бита на българите.[2] Програмата на А. Богосавлевич, която е и един своеобразен показател на нивото на народоведческата мисъл в съседна Сърбия, по-скоро дава само последния тласък за насочването на Д. Маринов към това поприще. Погрешно би било да се смята, че този добре образован представител на българската интелигенция в навечерието на Освобождението не е бил засегнат от актуалните за епохата обществени и културни процеси. Напротив, неговите патриотично-революционни изяви непосредствено преди Освобождението и по-късна обществено-политическа дейност говорят точно обратното. Рядко обаче се прави връзка между тази страна от неговия живот и книжовната и научната му дейност. А такава несъмнено съществува. Етнографските и фолклорните му занимания се дължат не само и единствено на любовта му към науката и традиционната култура. Откликвайки на повелите на времето Д. Маринов схваща своята научно организационна и публицистична дейност като част от обществено-патриотичния си дълг за съхраняване и отстояване етническата самобитност на българската народна култура.

Периода непосредствено преди Освобождението, в който се формират народоведческите му интереси, се характеризира не само със засилена събирателска и популяризаторска работа, но и с постепенното израстване на българското народоведение по пътя към самостоятелното си научно развитие. Период, през който младата българска етнография все повече започва да отграничава своите изследователски параметри от предмета на другите научни дисциплини. [3] Пред нея стоят три основни задачи: събиране на етнографски материали, научно изследване и популяризиране на народната култура. Д. Маринов до голяма степен отговаря на изискванията на науката през този период. Разбира се, неговите опити за научна интерпретация не са лишени от някои слабости, дължащи се както на организационното ниво и

липсата на методо-логическа яснота в самата наука (в която все още се чувстват повеите на романтично-митологичното направление), така и на факта, че макар и високообразован за времето си Д. Маринов не притежава специализирана академична подготовка в областта на етнографията и фолклора. Това става причина някои от изследователите на неговото дело да го причислят не достатъчно обосновано към плеядата изтъкнати народоведи от ранга на Раковски например, но принадлежащи на един предишен, вече отминал етап в развитието на науката.

Следва да се отбележи, че макар основният принос на Маринов да е голямата му събирателска дейност, той вече се отличава от механичното, подражателно събирателство на повечето възрожденски и някои съвременни нему изследователи. От една страна той разширява тематичния обхват на събираните етнографски материали, разкриващи богатството на почти всички сфери от народната култура (мироглед, вярвания, обичайно-празнична система, социално-нормативни отношения, материална култура, обичайно право). Наред с това той прави подробна систематизация и класификация на своите материали, която въпреки че съдържа някои неточности от гледна точка на съвременните схващания, на практика представлява обширна практическа програма, даваща тласък и насока за етнографски проучвания. От друга страна Д. Маринов макар и да търпи все още влиянието на методоло-гическите разбирания на своите предшественици (с което се обясняват и критикуваните от М. Арнаудов негови тълкувания за редица обичаи и обреди като останки от прастари митични представи)[4] се стреми да се дистанцира от тях, като избягва доколкото му е възможно по-обстойните научни анализи и интерпретации. И както с право отбелязва Хр. Вакарелски там, където има такива, те са "твърде редки и винаги са дадени така, че могат да се отделят" с лекота от суровия изворов материал.[5] Под влияние на критичните бележки в тази насока, които получава от В. Ягич, Д. Матов и най-вече под влиянието на Ив. Шишманов в по-късните си публикации, особено в тези от първите десетилетия на XX в., той се стреми предимно да изложи събраните теренни материали в техния максимално автентичен и достоверен вид, от-колкото да наложи своето разбиране и интерпретация за тях.

Изследвайки обстойно традиционната култура на населението в един обширен регион от българските земи (Северозападна България), направил редица етнографски проучвания и в други български краища, Д. Маринов остава верен на своето убеждение за относителната само-стоятелност на културното развитие не само на българския, но и на всеки един народ. Би било погрешно да се смята, имайки предвид творческото дълголетие на Маринов, че в своето развитие като етнограф той не долавя методологическото влияние на миграционизма. Самият той, дълбок поклонник на самобитния творчески гений на нашия народ, не е в състояние да го приложи в своите трудове, но не отрича налагащата се тенденция за изследователски дирения в тази насока: "Всеки народ в своя живот е създал известна култура много или малко самобитна, тая самобитност се съглежда в ония понятия и обекти, които тоя народ е създал под влияние на местните климатични условия, защото в много други възгледи и обекти се вижда едно заимствуване от други народи. Да се намери и определи точно и положително кое в един народ е самобитно, а кое заимствувано, е задача на общата човешка културна история."[6]

Огромното наследство на Д. Маринов, плод на дългогодишни занимания в областта на етнографията и фолклора, и приносите му в тази насока следва да се разглежда в две направления: изследователско-събирателска и научно-организационна дейност. Въпреки трудностите, надарен с изключителен усет за теренно-събирателска работа и в резултат на голямата му работоспособност в края на 80-те години на XIX в. той вече разполага със солидна сбирка етно-графски материали от района на Северозападна България. Русенският период от неговия живот (1888-1893) се оказва много плодотворен по отношение допълването, обработването, систематизирането и публикуването на събраните материали.[7] В Русе са публикувани първите четири книги от поредицата "Жива старина"[8], които по своя замисъл, обем и значение представляват уникално до този момент явление в българската етнография.

През 1891 г. излиза първата книга, озаглавена "Вярванията или суеверията на народа" (189 с.), която съдържа интересни материали из областта на народната духовна и обществена култура – космография, митология и демонология, а така също народния календар и свързаните с него обичаи и вярвания. Поради липсата на методологическа яснота авторът обаче търси произхода на разглежданите културни елементи единствено в предхристиянското минало на народа, което по думите на неговия критик М. Арнаудов често го води до позициите на един "опростен анимизъм".[9]

През 1892 г. излизат следващите две книги от поредицата. Втората е озаглавена "Племена, влаки, задруги, семейства. Имената и коровете в Западна България" (306 с.) и в нея се разглеждат някои фактори на социално-нормативната култура. На базата на личните си наблюдения Д.Маринов прави опит за ретроспективна реконструкция на племенния състав на населението в Северозападна България. Следва да се отбележи, че в последните десетилетия на XIX в. на фона на сложното и специфично обществено-политическо

развитие на българската държава нашите етнографи продължават да отстояват с основание значението на народната култура като обединителен фактор, който, въпреки регио-налните отлики, потвърждава единството на българския етнос в цялата му етническа територия. В този смисъл, изхождайки от общото към частното, Маринов прави първия опит в нашата литература за класификация на населението и правилно схваща езика и традиционното народно облекло като едни от основните делитбени белези. Независимо от слабостите на тази класификация авторът на практика посочва групи население с локални и регионални различия в облеклото и диалектни особености в говора, които онагледява с приложената етнографска карта. Някои по-късни етнографски и езиковедски изследвания потвърждават в значителна степен схващането за племенното деление на населението в изследваната област.[10] Систематизирането на събраните материали, което Д. Маринов пояснява в предговора към втората книга, представлява опит за структурален разрез на българското патриархално общество.[11] Разкривайки редица езикови особености авторът се проявява и като един от първите изследователи, които използват лингвистични данни за осветляване на етнографски проблеми. Описанията на вярвания, облекла, обичаи, социални отношения и т.н. се съпровождат с множество материали, взети от "живата реч" – поговорки, песни, приказки, поверия, служещи за пояснение и допълнение на предлаганата информация. Това свое убеждение, че елементите на народната култура са взаимосвързани и взаимообуславящи се, и че тяхната същност и функции могат да бъдат изяснени само при комплексното им изследване и осмисляне Д. Маринов отстоява с цялото си дело. В този дух е изложен събраният материал и в следващите книги от "Жива старина".

Излязлата също през 1892 г. книга трета носи обстойното заглавие – "Семейния живот на народа (женитба, кръщене, умиране, служба, сбор, оброк, тлака, седянка, хоро, натемия/проклетия) в Западна България." (383 с.) Тя дава най-пълното и подробно описание на основните семейни обичаи и празненства в етнографската литература до момента. И тук, заедно с изложения в книга втора материал относно структурата и функционирането на семейно-родовите институти, Д. Маринов извънредно точно е доловил както сложността и йерархията в семейните и междуродствени отношения, нормативните регулатори при смяна на социалния статут, така и специфичните психологически черти от характера на българския селянин. Интерес представляват приложените като допълнение 50 рисунки на обредни хлябове.

В излезлите досега книги от "Жива старина" са изложени и редица сведения за обичайното право. Богатите материали, събрани в тази област на социално-нормативната култура Маринов публикува в две самостоятелни книги. През 1894 г. в Русе като книга четвърта от поредицата излиза "Народно обичайно право. I. Гражданско право" (540 с.), а значително по-късно, през 1907 г. в София излиза нейното продължение и допълнение като книга шеста под заглавие "Народно карателно (углавно) право"(247 с.) Изключителните достойнства на тези два труда като достоверен и изчерпателен източник на сведения в областта на народното обичайно право са оценени още от неговите съвременници, които ги включват като градиво в своите изследвания. И тук, следвайки комплексния подход на проучване, авторът обогатява изложението с редица "разширени описания и данни, които извън контекста на проучването имат самостойно етнографско значение".[12]

Поради някои трудности предимно от финансов характер, а така също под натиска и по препоръка на Ив. Шишманов, пета и седма книга от знаменитата поредица "Жива старина" излизат като приложения в СбНУ. Прави впечатление нежеланието на Д. Маринов да публикува части от замислената поредица в СбНУ и стремежът му отделните книги от нея да излизат като самостоятелни издания. Пресилено обаче звучи твърдението на М. Арнаудов, че по този начин авторът "...сякаш иска да съперничи на знаменития Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Очевидно, Маринов догонва честолюбивия план на Раковски, да изчерпи сам цялото богатство от устни традиции и народна култура в България..."[13] По-скоро "Жива старина" е замислено като строго етнографско систематизирано списание, със стремеж към изчерпателност на съдържанието и тематичния обхват на публикуваната информация, докато в СбНУ наред с етнографските се публикуват материали и в областта на езикознанието, историята, археологията, фолклористиката и пр. Без ни най-малко да се омаловажават заслугите на СбНУ за популяризирането на народната култура и развитието на българската етнография, "Жива старина" може да се разглежда като крачка напред в развитието на етнографската периодика. Идеята на Д.Маринов за специализирано периодично научно издание се осъществява едва с излизането на Известията на Народния етнографския музей, чийто първи брой е съставен под негово редакторство.

С основание може да се твърди, че отпечатаната през 1901 г. в т.XVIII на СбНУ книга пета под заглавие "Градиво за веществената култура на Западна България" (201 с.) представлява явление в етноложката книжнина. Тя съдържа богати и разнообразни сведения, както и 204 илюстрации на предмети от материалната култура на населението в разглежданата област. За първи път

в "Градивото" целенасочено се разглежда този дял от народната култура, което е принос на Д. Маринов и потвърждение на схващането му за необходимостта от всеобхватно разглеждане на бита и културата на българите, изразено още в предговора към книга първа.[14] Не бива да забравяме, че повече или по-малко сведения и податки за различни елементи (облекло, покъщнина, поминък, храна, жилище) на ве-щественатa култура има и в първите четири книги от поредицата.

В досегашната етнографска литература се изтъква, че Маринов се заема с проучване на народната вещественa култура под влияние на Ив.Шишманов, който в предговора към т. X на СбНУ от 1894 г. отправя призив за включване на материалната и икономическата сфера на народния живот в етнографските изследвания.[15] Това твърдение не е достатъчно обосновано, като се имат предвид думите на самия Д. Маринов, че през 1894 г. материалите за книга пета вече са подредени и подготвени за печат, следвайки амбициозния му замисъл всяка година да излиза по един том от поредицата "Жива старина". Което означава, че теренните материали, включени в нея са събрани и записани значително по-рано, в резултат на собствените му разбирания за необходимостта от подобен род проучвания. Това е видно и от етапите в неговата събирателска работа. Основното градиво за културата и бита на населението в Северозападна България е събрано в периода 1875-1889 г. По-късно, по време на престоя си в Русе, Д. Маринов предприема още две обиколки през 1892-1893 г. в Северозападна, а така също из цяла Средна Северна и отчасти из Североизточна България. Това е в пряка връзка както със събирането на допълнителни сведения за започналото публикуване на първите книги от поредицата, така и с идеята му да разшири "Жива старина", като прибави материали от всички краища на страната. Преместването на Маринов от Русе в София и заемането на различни служби прекъсват временно теренните му изследвания, които се възобновяват едва след назначаването му за уредник на Етнографския отдел към Народния музей през 1903 г.[16] Отпечатването на "Градивото", близо 6 години след като е съставена книгата, може да се обясни единствено с голямото желание и убеденост на автора, че "Жива старина" трябва да излиза като самостоятелна поредица, която постепенно да обхване и отрази всички страни на народната култура и бит в цялата страна.[17] Най- вероятно поради финансови проблеми той отстъпва от тези си позиции и книга пета е отпечатана в СбНУ. Следователно, без да се омаловажават програмните заслуги и влиянието на Ив. Шишманов, трябва да се отбележи, че Д. Маринов паралелно с него е един от първите наши етнографи, които осъзнават, че материалната култура е неделим дял от цялостното културно наследство на нашия народ. Програмните насоки на Шишманов по-скоро допринасят за избистрянето на този негов възглед и потвърждават правилността на собствените му схващания за комплексния и системен характер на народната култура. Въпреки, че не обхваща изчерпателно материалната страна на тази култура, "Градиво за вещественатa култура на Западна България" остава най-обстойното изследване в тази област в периода от Освобождението до Първата световна война. И в това се крие един от най-значимите приноси на Д. Маринов за развитието на нашата етнография.

Последната, седма по ред книга от "Жива старина" е публикувана в том XXVIII на СбНУ, но значително по-късно, през 1914 г. под заглавие "Народна вяра и религиозни народни обичаи" (574 с.) Тя се отличава с големия обем на съдържащите се материали, като авторът излиза извън рамките на регионалното проучване на Северозападна България. Излагайки не само свои, но и привлечени от други изследователи етнографски материали в областта на духовната и обществената култура Д. Маринов реализира, доколкото му е възможно, замисъла си да отрази цялостно този дял от народната култура в пълния му териториален обхват. Маринов е и един от първите наши етнографи, който обръща внимание на формата, функциите и значението на обредните хлябове, и тяхната връзка с вярванията, обичаите и обредите на народа. Затова публикуваната като приложение на седма книга богата сбирка от над 400 рисунки на обредни хлябове от цялата страна е несъмнен принос като автентичен изворов материал.

Прави впечатление начина, по който Маринов често използва термина "етнография" като обобщаващ или съответстващ на термина "фолклор", видно и от определението на "Жива старина" като "етнографическо (фолклорно) списание". Имайки предвид, че той включва в своите трудове фолклорни материали (песни, приказки, пословици и други народни умотворения) по-скоро като допълващи и осветляващи основните му етнографски проучвания става ясно, че подобно на Ив. Шишманов (чието влияние върху него е безспорно) и Д. Маринов явно схваща фолклористиката като дял от етнографията.

За пълнотата и достоверността на събраните материали допринася правилното използване на комплексни методи в изследователската работа. Авторът извлича изворовия материал, използвайки своите преки теренни наблюдения, пространните беседи с точно подбрани информатори (носители или пазители на местната традиционна култура), както и редица исторически, статистико-демографски и лингвистични източници.

Като цяло "Жива старина" и днес, от позицията на изминалото време, остава най-впечатляващото

всестранно регионално проучване на нашата народна култура. Погледнато в тематичен план поредицата обхваща изцяло предметната област на българската етнография, съответстваща на тогавашния етап в нейното развитие. Авторът разглежда локалните и регионални разнообразия в съответствие със собствените си разбирания за етничното единство на традиционния бит и култура. В този смисъл трудът на Д. Маринов може да служи за изходна база за сравнителни проучвания както в общоетничен план – от позициите на българската етнография, така и в междуетничен план – за съпоставка с културните особености на съседните славянски народи.

Голямото достойнство на цялостното му етнографско наследство като автентичен изворов материал се дължи на обстоятелството, че авторът събира етнографските материали в един не малък период от време, обхващащ последната четвърт на XIX и първите две десетилетия на XX в., когато въпреки настъпващите промени народната култура е все още жизнена и активно битуваща система в българското общество. Д. Маринов ясно съзира тенденцията за постепенното ѝ стесняване и размиване границите на нейното битуване. Като осъзнава необходимостта от обединяване на усилията и начините за нейното съхраняване той развива и активна организационна дейност. В резултат на това свое виждане в писмо до Ив. Шишманов (от Русе–15.VIII.1892) той излага идеята за учредяване на Етнографско бюро или комисия за всестранно проучване на народната култура във всички региони на България.[18] Не след дълго в отговора на това му писмо, пояснявайки собствената си идея за създаване на частни фолклорни дружества, Шишманов споделя: "Драги Г. Маринов, Вий ме удивихте с плана, който излагате в последното си писмо, и то в двойно отношение: едно защото се схожда напълно с един мой заветен идеал, и друго, защото именно в последно време бе захванал и мене да занимава по-живо..."[19] Тези думи са още едно потвърждение както за далновидното и правилно схващане на Д. Маринов относно организационното развитие на етнографската наука, така и за това, че неговата мисъл се развива в унисон с изискванията на времето. Работата му в тази насока се увенчава със създаването на Етнографския музей, кауза, за която той се бори и отстоява дълги години.

С присъщата си упоритост и всеотдайност той се заема с реализирането на първата етнографска сбирка у нас, първоначално като уредник в Етнографския отдел на Народния музей, а от 1906 г. и като директор на новосъздадения Етнографски музей. Цялата му дейност отразява верния, взаимодопълващ се подход относно популяризирането на събраните теренни материали – чрез публикуването им и чрез нагледното им представяне в музейни експозиции, което е и несъмнена заслуга на Д. Маринов. Само по себе си значението на Етнографския музей и неговото периодично издание за развитието на етнографските проучвания е достатъчно, за да отреди на техния инициатор и основател заслужено място в историята на българската етнография. И ако Ив.Шишманов е теоретикът и методологът на младата етноложка наука след Освобождението, то Д. Маринов с право може да се нарече неин практически организатор и неуморен двигател за събиране и опазване на народната старина.

Включвайки в обсега на своите изследователски интереси материалната, духовната, обществената и социално-нормативната страна на народната култура, Д. Маринов остава един от малкото етнографи, чиито трудове обхващат тематично цялата предметна област на науката от тогавашния период на нейното развитие. Поради наложеното ограничение тук няма да се резглеждат всичките му етнографски приноси, които като цяло са достатъчни, за да се нареди името му сред най-плодотворните изследователи от края на XIX и първите десетилетия на XX в.

В публикациите си Д. Маринов подчертава непрекъснато, че традиционната култура е непресъхващ извор за нашето историческото развитие, своеобразно мерило за познанието и творческия гений на народа. С право съвременната етнология му отдава заслужено признание, като го изважда от контекста на предишното разбиране за "народоук" и го представя като един всеотдаен и далновиден изследовател на българския бит и култура, който не остава на равнището на възрожденските научни потребности, а ги съобразява с изискванията на времето, в което живее. В този смисъл Д. Маринов осъществява връзката между възрожденските дейци с тяхното патетично възвеличаване на творческото наследство на народа и новото поколение академично подготвени етнографи, излизащи от рамките на събирателството и стремящи се към обективна научна преценка и анализ на компонентите на народната култура.

Благодарение на многообразието и автентичността на събрания етнографски материал, както и на живописния авторов стил на изложение с право можем да кажем, че традиционната "старина" в бита и културата на нашия народ от недалечното ни минало оживява в цялото си пълнокръвие в книжовното наследство на Д. Маринов и отрежда на своя ревностен събирач заслужено място в историята на нашата наука.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Матов, Д.** Жива старина. Етнографическо /фолклорно/ изучаване на Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско и Врачанско. Книга първа. Вярванията или суеверията на народа. От Д. Маринов, Русе, 1891г., П Сп, г.VIII, кн. 41-42, 1893, с. 961-998; **Бобчев, Н.** Нови сведения върху задругата в България, Юридически преглед, 1893, кн. 11, с. 501-508 и с. 541-548; **Ягич, В.** Жива старина. Етнографическо фолклорно списание. Книга втора и трета. От Д. Маринов, Българска сбирка, 1894, кн.1, с. 76-78; **Бобчев, С.** За "Народното обичайно право" в книга четвърта от "Жива старина", Бълг. сбирка, 1895, кн. 3, с. 317-320; **Арнаудов, М.** Димитър Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи, Училищен преглед, г.XIX, 1915, кн. IX-X, с. 479-482; Димитър Маринов и българската народоука, ГСУ ИФФ, 1941-42, т. XXXVIII, с. 1-50; **Вакарелски, Хр.** Димитър Маринов, Родна реч, XII, 1938, кн.1, с. 20-27;. Жива старина. Зора, бр.5806/26.X.1938; Етнография на България, С., 1974, с. 61-63; **Динеков, П.** "Български фолклор", ч. I, второ издание, С., 1972, с. 138-139; **Тодоров, Д.** Възникване и развитие на българската етнография –В: Етнография на България,т.I,1980,с.138; **Иванова, М.** "Жива старина" и някои визуални характеристики на нейните модели за описание на"Живи старини" – В: Живата старина. Юбилеен сборник по случай 150 години от рождението на Д.Маринов, Русе, 1999, с. 25-27; **Дойнов, Ст. и Стателова, Е.** Димитър Маринов и неговото книжовно наследство – В: Маринов, Д. Спомени из моя живот или моята биография ,С., 1992, с.5-27; **Велева, М.** Етнографското проучване на Северозападна България от Д. Маринов – В: Д. Маринов Избрани произведения, т. II, С., 1984, с. 7-42; **Василева, М.** Димитър Маринов и неговото етнографско дело – В: Д. Маринов Избрани произведения, т. I, С., 1981, с.7-35; Димитър Маринов – В: Радетели за просвета и книжнина, С., 1986, с. 511-519; Приносът на Д. Маринов в развитието на българската етнография, БЕ, 1986, кн. 4, с. 20-28; Народната култура от Северозападна България в научното наследство на Д. Маринов – В: От Тимок до Искър. Регионални проучвания на българския фолклор, т. 1, С., 1989, с. 22-28; Нови данни за етнографското дело на Д. Маринов – В: Д.Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи, второ фототипно издание, С., 1994, с. I-XIV; Д. Маринов и българското обичайно право – В: Д. Маринов, Българско обичайно право С., 1995, с. V-XX; Д. Маринов и неговата "Жива старина" – В: Живата старина. Юбилеен сборник..., с. 17-24; Особено внимание заслужава нейната монография "Димитър Маринов. Изследователят на живата народна старина" (С., 1996, 214 с.).

[2] **Маринов, Д.** Из спомените на моя живот. Публикувано от М. Арнаудов като част от студията му "Димитър Маринов и българската народоука" – ГСУ ИФФ, т. 38, 1941-1942, с. 40-41.

[3] По-обстойно за този период от развитието на етнографията като наука вж. **Тодоров, Д.**– Българската етнография през Възраждането, С., 1989, с. 108-164

[4] **Арнаудов, М. Д.** Маринов и българската...., с. 10-18.

[5] **Вакарелски, Хр.** Димитър Маринов, Родна реч, XII, 1938, кн.1, с. 26.

[6] **Маринов, Д.** Вместо предговор. Известия на Етнографическия музей в София, 1907, т. I, с. 3-6.

[7] Повече за този период вж. **Душков, Ж.** Русенски страници в биографията Д. Маринов – В: Памет за В. Левски, Д. Маринов, Д. Немиров и още шест етюда от историята, Русе, 1997, с. 38-48; **Ненов, Н.** Русенският период в етнографското дело на Д. Маринов – В: Живата старина. Юбилеен сборник.., Русе, 1999, с. 28-30.

[8] Пълното заглавие на поредицата е "Жива старина.. Етнографическо /фолклорно/ изучаване на Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско и Врачанско".

[9] **Арнаудов, М.** Пак там, с. 15.

[10] **Тодоров, Цв.** Северозападните български говори, СбНУ, 1936, т. 41, с. 8-22; **Велева, М.** Българската двупрестилчена носия, С., 1963, с. 100-123.

[11] **Велева, М.** Етнографското проучване на Северозападна..., с. 20.

[12] По-подробно за приноса и мястото на Д. Маринов в развитието на проучванията върху българското обичайно право през този период вж. **Василева, М.**, Д. Маринов и българското обичайно право – В: Д. Маринов. Българско обичайно право, С., 1995, с. V-XX

[13] **Арнаудов, М.** Д. Маринов и българската..., с.4.

[14] Още през 1891г. в предговора към книга първа от "Жива старина" Д. Маринов пише:"Не зная какво ще кажат другите, но мене ми се чини, че ний ще имаме същински етнографически сведения, ценни за науката и етнографията само тогава, когато знаем при какви обреди, обичаи, случаи и обстоятелства нашият народ пее тия песни, приказва тия приказки и употребява тия пословици; когато видим как се храни нашият селянин, в какво се облича, в какво вярва, как се ражда, жени, весели, цери и умира; когато видим и знаем нашата селянка вътре в колибата като къщовница, съпруга, майка и работница и вън от нея; когато видим нашия селянин в задругата и семейството като къщовник, съпруг и баща, а в полето – като работник – с една дума, когато изучим всестранно живота и бита на нашия селянин." – цит. По Д. Маринов, Избрани произведения, т. II, С., 1984, с. 45

[15] В първата програмна статия на Ив. Шишманов "Значението и задачите на нашата етнография", поместена в т. 1 на СбНУ, 1889 г., липсват насоки за проучване на веществената народна култура.

[16] По-подробно за етапите на теренно-изследователска дейност на Д. Маринов вж. **Василева, М.**, Д. Маринов. Изследователят на живата..., с. 45-47.

[17]Този свой амбициозен замисъл Д. Маринов споделя в едно писмо до Ив. Шишманов от 8.IV.1892г., непосредствено след отпечатването на книга втора от поредицата: "Бързам да ви уверя, че аз измених своя план. "Жива старина" става един вид фолклорно списание, защото освен материалът, който съм събрал до сега в[ъв] Видинския някогашен пашалък и който ще бъде изложен в шест книги, всякоя от около 20 печатни коли, от седмата нататък ще влезне етнографичния материал на другите окръзи, и то всякоя книга ще обема един или два окръга, описани в етнографическо отношение по тоя същия ред, по който е описан и Видиский пашалък... Виждате идеално (фантастическо предначертание), но аз ще го реализирам. Уверявам Ви и то в течение на още 3 години...", /НА-БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 911, л. 22-24/, Писмото е публикувано от М. Василева , Д. Маринов. Изследователят.., с. 128-129.

[18] НА-БАН, ф.11 к, оп. 3, а.е. 911, л. 38-40, публикувано от М. Василева, Д. Маринов. Изследователят..., с. 140-142.

[19] НА-БАН, ф. 11 к., оп. 3,а.е. 914, л.1-4, публ. от М. Василева, пак там, с.142-143.

THE MERITS OF DIMITER MARINOV FOR THE INVESTIGATION AND PRESERVATION OF THE TRADITIONAL FOLK-LORE OF THE BULGARIANS

Temenouga Georgieva

/Summary/

The article is a part from larger historiographic study about the development of the Bulgarian ethnography at the end of the 19th and the firs decades of the 20th century. Dimitar Marinov is one of the most notorions resesrchers of the traditional folk culture during that period this coutributions in thes field are reviewed in two ways-researrch and organizing work. The article is an attempt for objective esteem of the work and contributions of Dimiter Marinov taking in mind the then stage of development of the ethnographic science.

МАРА МИХАЙЛОВА – ПРОУЧВАТЕЛЯТ НА ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ

ПАВЕЛ ПЕТКОВ

(Кърджали)

Да се пише за Мара Михайлова, е лесно и трудно. Лесно, защото има какво да се пише. Нейният живот, проучвателската, обществена и популяризаторска дейност, е огромна и значима за Източните Родопи и страната ни. Трудно е затова, че ни е завещала значимо наследство, заведено във фонд на ДА, Кърджали под номер 271 К – съдържащ 462 архивни единици и почти толкова в научния архив на Регионален исторически музей, Кърджали[1].

Мара Михайлова, Кърджали, 1962 г.

Настоящото изследване си поставя за цел да представи живота и наследството на Мара Михайлова, защото то е едно изключително културно явление, надрасло регионалните граници, и заслужава да заеме мястото си в националната културна съкровищница.

Мара Михайлова е с презиме на съпруга си Аргир Михайлов, а истинското ѝ име е Мария Тонева Бечева /Стоилова/ Бакърджиева. Родена е на 28.XI.1901 г. в с.Чобанкьой /дн.с.Сихорахи/, Дедеагачко, Западна Тракия.[2] Коренът ѝ по бащина линия е на видния представител на бакърджийския еснаф в Устово през XIX в. и непримирим борец за независима българска църква и просвета Келеш Саващо.[3] Той е погребан в двора на устовския храм "Света Богородица", а надписът върху знака, че църквата е паметник на културата, гласи: "Построена през 1865 г. по инициатива на Сава Петков Келешевски /Келеш Саващо/ от Устово - пламенен родолюбец, ревностен поборник за самостоятелна българска църква и българско училище". Дядовците ѝ по бащина и майчина линия са ятаци на Капитан Петко войвода. Баща ѝ Тоню Бакърджиев е първият учител в с. Черничево, Крумовградско.

Началното си образование завършва в Гюмюрджина с отличие, но размирните години в Беломорието по време на Балканските войни /1912/ 1913 г./ прекъсват по-нататъшното ѝ редовно обучение. Несигурното социално положение на семейството ѝ са причина за ранното ѝ омъжване за Аргир Михайлов. Така до карая на живота си тя остава с името Мара Михайлова. Единствената рожба, която има, е синът ѝ Георги - той почива на триго-дишна възраст. По-късно осиновява Тончо, син на брат ѝ Бечо Бъкърджиев - днес просперираш предприемач и спомоществовател на книгите на майка му.

Средното образование завършва като частна ученичка в София. Голямата ѝ цел е да завърши висше образование, специалност журналистика, дори е обзета от идеята да замине в САЩ. Няколко години изживява душевна драма в търсене на себе си, на призванието и смисъла в живота си. Израсла и обградена от провинциални среди от дребнави и еснафски хора, тя е лишена от стремежа да се учи и самоусъвършенства, страда и намира спасение в писането. В безсъните ѝ нощи се раждат първите ѝ творби, изразяващи неспокойният духовен мир. "Бунтът на сърцето", драма в две части /1916-1942 г./, "Девственост", 1932 г., разказите "Продадена", "Парадан акъл гелмез" /"Умът не идва от парите ..."/ и др.[4] От тогава започва да води личен дневник и до края на живота си изписва десетки тетрадки, отразяващи преживяванията ѝ, както и словесната надареност на авторката .

В този период тя открива, че няма по-висша цел от това да помогнеш на хората, когато те страдат. Записва в един от дневниците си: " Истинският смисъл на живота е от хората – за хората... Към високата стълба в света ...и още мога да се дам цялата на моите нещастници, но искам така рационално да ме използват, щото нито косъм от мен да не отиде напразно...". [5]

Тя изпълнява тези мисли в живота и през 1932 г. тръгва сама на кон из Родопите, за да се раздаде на страдащите. По нареждане на Съюза за защита на децата и Червения кръст за три месеца учредява комитети и разкрива трапезарии за гладуващите и бедните родопчани. Разпределя дадените ѝ 500 000 лв. между бедстващите села, без да получи каквото и да е възнаграждение за

труда и несгодите.[6]

Най-съкровената мечта на Мара Михайлова е да се занимава с наука "най-високата стълба в света", която за една жена "може да се замени единствено с майчинството".[7]

И по-нататък тя пише: "...нищо повече от науката не съм любила. Тя е била мойта цел, моето желание, моят смисъл е бивала от дете. Само нея мечтите ми са виждали и наяве и насън - храмът на Алма Матер. И попречи ми се да вляза в него, затова че няма средства...тогава защо, щом съм дала на нея всичко най-ценно: години, младост, мисъл, любов, защо тогава да не дам и живота си. Кому е нужен той...". [8]

Със средства на своя съпруг Аргир Михайлов, когото нарича "съпругът-татко", "моят Бог Аргир" на 5.03.1934 г. заминава да учи в Париж. Изучава френски език, посещава лекции по журналистика, чете и преди всичко работи, за да може да живее. За преживяното там тя написва книгата "Парижките българи". Изпраща дописки във вестниците "Изгрев", "Мир" и списание "Бразда". След четири месеца престой се завръща окончателно в България.

Благодарение на натрупаният журналистически опит в Париж и с подкрепата на своя учител по журналистика - видният гражданин на Кърджали, редакторът и издателят на вестник "Арденска дума" Иван Балканджиев, Мара Михайлова се заема с редактирането /със собствени средства/ на първия свой вестник "Арда", излизъл в Кърджали от 9.04.1935 г. до 24.03.1936 г. като "обществен лист за политическа, стопанска и културна обнова".

През 1936 г. големият родоповед и народопсихолог Стою Шишков при пътуванията си по долината на р. Арда се запознава с Мара Михайлова. Ето и неговата оценка: "Тя е духовен водач на Момчилград, където живее по това време със семейството си. Съобщителна, пъргава и добре владееща и турски език, позната и уважавана от цялото население в целия източнородопски регион. Тя е голяма психоложка и има достъп и приятелство в турския харем тук, следователно познава най-добре живота и състоянието на турското население. Без нейните услуги аз не бих могъл много нещо да узная за бита и общото положение на този родопски край, който за първи път в живота си споходих и видях. Моята почит и благодарност към тая неуморима и пъргава мисионерка на българското дело в тоя тъй важен край..."[9]

През 1977 г. със семейството си М. Михайлова се премества да живее в София, където съвместно с П. Станчев редактира вестник "Празничен дневник"- седмичник за хроника на събитията в България и в чужбина.

След тригодишно стажуване през 1938 г. е приета за редовен член на Съюза на провинционалните професионални журналисти в България. Активно сътрудничи на различни централни вестници и списания - "Утро", "Мир", "Изгрев" и др. А през месец май 1939 г. с Иван Балканджиев редактират единствения брой на вестник "Родопската област" по повод откриването на паметника на загиналите за освобождението на Кърджали.

През 1940 г. излиза от печат първата и единствена издадена приживе книга на Мара Михайлова "Писателите и войната", съдържаща интервюта с най-видните по онова време български писатели за тяхното отношение към бушуващата в Европа Втора световна война.[10]

С присъединяването на Беломорска Тракия към България през 1941 г. Мара Михайлова се установява със семейството си в Гюмюрджина, където редактира и издава със собствени средства вестник "Тракия" /14.03.1942 - 14.06.1944 г./[11] Редактираните от Мара Михайлова вестници са независими и необвързани с политически партии, единственото пристрастие е патриотичното чувство към България и родната ѝ Беломорска Тракия. Печатат се материали с родолюбиво съдържание от ерудирани автори като Стою Шишков, Христо Караманджуков, Анастас Примовски и др., както и много автентични етнографски и фолклорни материали, към които авторката има изключително предпочитание.

Едновременно с това пише и литературни произведения, които никога не виждат бял свят, намиращи се в личния ѝ архив. Това са: драмата "Лошата жена", писана още в Париж; пиесата "Бисът" /1941 г./; повестите "Пролог" /1942 г./ и "В света на лъжата" /1944-1945 г./; пътеписите "На път за остров Самотраки", "Община Сирекли" и други.

9.09.1944 г. я заварва в Гюмюрджина, където работи неуморно за запазване на българското присъствие в Беломорието. Когато става ясно, че тази изконна българска земя е отстъпена на Гърция и българското население бяга към старите граници на България, тя и съпругът ѝ помагат на българите за окончателното им изселване в района на Източните Родопи. Гръцката администрация в Гюмюрджина я осъжда на смърт заради активната ѝ дейност в интерес на българската кауза. "Мара Михайлова-патриотарката", "духовното знаме на българите", "да бъде задържана и обесена".[12]

Месец по-късно в Кърджали е задържана в околийското управление на МВР, докато се докаже политическата ѝ необвързаност като журналистка преди 9.09.1944 г. и лоялността ѝ към настъпващите промени в страната. Престоява двадесет дни, където трупа интересен материал за писане, третиращ проблема за нравствеността, съпоставка между полиция и милиция, отразена в "Разказ за затвора". [13]

Междувременно прави настоятелни постъпки пред кмета на Момчилград и командира на 10-та Родопска дивизия да бъде приета за доброволка на фронта с чин военен кореспондент. Отказва ѝ

се с подозрение, че желае да се укрие.[14]

Превъзмогвайки разочарованието, тя споделя: "Ако не отида на фронта, ще напиша книга под заглавие "Как да отделим истината от лъжата". В нея тя иска да покаже на всички, че през целия си живот се е стремяла да бъде на самата "бойна линия" и никога не е търсила за себе си "място скрито и топло"... "Там, където е опасността за братята ми, там да бъда и аз...".[15]

Познавайки я добре преживе, твърдя, че това не са думи на демагогия, а смисъл на живота ѝ, отдаден изцяло на обществото.

Във в-к "Отечествен фронт" от 29.XII.1944 г. е поместен списък на журналистите, изключени от Съюза за фашистка дейност. Там е и името на Мара Михайлова.

Изключена е и от пенсионния журналистически фонд без право на парични помощи.

През 1947 г. загубва съпруга си Аргир. Вдовството е кратко, голямата ѝ любов с Илко Димитров я отвежда на венчило за втори път.

Журналистиката остъпва пред новото поприще – етнографията, или вървят успоредно.

През 50-те години на XX в. народният етнографски музей поставя началото на разгърната проучвателска и събирателска дейност в цялата страна. Той търси сътрудници сред интелигенцията за събиране на писмени и веществени материали от разпадащата се традиционна народна култура.

Кърджали и Източните Родопи намират своя безкрайно влюбен в работата си етнографски проучвател – Мара Михайлова, известна до тогава като журналистка, писателка и общественичка

Със своята интелигетност, ерудираност, езикова подготовка и будно патриотично чуство, апостолски осъществява тази дейност. Най-голяма заслуга за това има адвокатът и писателят Анастас Примовски, който по това време е научен сътрудник в Народния етнографски музей към БАН.

За това общо сътрудничество по съхранението на родопската култура той пише: "Мила Маро, позволи всички родопчани да се обръщаме към тебе така. Мило и смело затова, защото единствено ти тъй усърдно и загрижено, след като превъзмогна себе си, се отдаде да служиш с рядка любов и ентусиазъм на родопските нужди и интереси. И сега си радост и гордост на Родопа."

През април 1951 г. Мара Михайлова изпраща в Етнографския музей при БАН своите първи теренни материали, озаглавени "Обичаи и песни, свързани с жътвата и вършитбата на турското население от Източните Родопи".

Резултат от тази дългогодишна дейност на неуморна събирателска работа са подготвените за печат обемисти ръкописи като: "Бит на турското население в Източните Родопи" - завършен през 1954 г. и съдържащ 546 стр., сборникът "Тракийски народни песни", завършен 1958 г., съдържащ над 150 песни от Западна Тракия, Историята на с.Чобанкьой - Дедеагачко, завършен през 1982 г. съдържащ 450 стр., "Етнографско описание на Кърджалийските цигани" - със 100 стр., "Исторически очерк за Кърджали" - 460 стр.; "Западнотракийски приказки"- 102 стр., "Спомени за руско-турската война"- 100 стр.; "Сватбата на Юмер"- 95 стр.; "Турски масали"- 189 стр.; "Западнотракийска сватба"- 38 стр.; "С унгарката Едит в Родопите"-100 стр.

Изключителен принос има Мара Михайлова в събирането на стари снимки, на тракийски и турски песни и носии, на оръдия на труда, които днес са в основата на експозицията на Регионален исторически музей - Кърджали.

Това неоценимо духовно дело в провинциални условия се осъществява много трудно. През 1959 г. по нейно хрумване съвместно със Студия за игрални филми е заснета на филм възстановка на западнотракийската сватба в с. Гледка.

Мара Михайлова е инициатор в град Кърджали да се създаде етнографски музей, решението за което е от 1952 г., но мудността на администрацията за реализирането на етнографския музей я провокира през 1954 г., на първомайската манифестация да осъществи артистичен протест, като извежда облечено в тракийски носии сватбено шествие с лозунгите: "Всички старини в музея" и "Граждани, да изградим с дружни усилия пълен етнографски музей." Тази проява ускорява изграждането на музея и днес ние, нейните последователи, гордо издигаме флагмана на музея не само в Източните Родопи, но и в страната ни.

До края на живота си незабравимата Мара Михайлова остава нещатен сътрудник на Кърджалийския музей и е оказвала неоценима помощ на поколения етнографи.

Сърцето на духовния човек Мара Михайлова престана да тупти на 18.08.1989 г., но остави светлината на творчеството си за онези, които искат да превърнат тракийската кауза от проблем на политиката в проблем на културата.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Петрова П.**, Сто години от рождението на М.Михайлова., сп."България-древна и вечна", С., 2000 г., с. 24.

[2] Сб. "Перперек I"., НБУ, 2001 г., с. 45.

[3] Сб."Виена китка с алтънче", С., 1999 г., с. 371.

[4] **Михайлова М.**, Етнографски проучвания на Източните Родопи",К., 1996, с. 7.

[5] ДА, Кърджали, Фонд 271, К, арх.ед. 4, с. 12.

[6] ДА, Кърджали, Фонд 271, К, оп.1, арх. ед.5

[7] **Пак там**, арх.ед.237, с. 11-12.

[8] **Михайлова М.**, Писателите и войната.,С.,1940.

[9] Екземпляри от издаваните вестници на М.М. се пазят в ДА - Кърджали, Фонд 271 К, оп. 1, арх. ед.126; 128; 129-132.

[10] ДА, Кърджали, Фонд 271, К, оп.1, арх. ед. 8.

[11] **Пак там**, арх.ед. 32.

[12] **Пак там**, арх.ед. 84.

[13] **Пак там**, арх.ед.237, с. 7.

[14] **Пак там**, арх.ед.167, с. 23-24.

[15] Цит. съч. Етнографски проучвания на Източните Родопи, с.14.

"……ЕСКИЗАГОРКА, КОЯТО ПРИВЛЕЧЕ НАШЕТО ВНИМАНИЕ СЪС СВОИТЕ ВРАНОСАНИ ВЕЖДИ…"

(Старозагорката през погледа на българи и чужденци от 50-те – 70-те год. на XIX век)

ЕВГЕНИЯ ИВАНОВА
СВЕТЛА ДИМИТРОВА
(Стара Загора)

През последните години изследователите на народния бит и култура обръщат все повече внимание на жената – спират се не само на външния вид, на облеклото и характера ѝ, но определят промяната на нейния социален статус, търсят предпоставките и причините за новото ѝ място в обществото[1]. Но колкото по-назад във времето се връщаме, толкова източниците на информация намаляват. Податките за жената в епохата на XIX-ти век са доста ограничени. Това с особена сила важи за старозагорката и затова всяко едно сведение е много важно при изграждане на нейния образ и социален статус в годините преди Освобождението.

Предмет на настоящото съобщение е жената от Стара Загора, видяна и описана от български автори и чужди пътешественици. Ограничили сме периода от 50-те години на XIX век до Освобождението поради по-богатата изворова информация и спецификата в развитието на българското общество.

След Кримската война (1853–1856 г.) стопанската, културната и политическата обстановка в българските земи се развива възходящо. Икономическите процеси водят до западане на занаятчийството и до първите стъпки на капиталистическата промишленост. Будният дух на българите, напредъкът в просветата и културата, съчетани с национално-революционните борби, създават предпоставки за политическото освобождение на нацията.

По това време Стара Загора е един от сравнително големите български градове, в които също започват да се усещат промени в стопанството, в бита и културата, в облика на народонаселението. Според "Статистическото описание на каазата Ески Заара" на хаджи Господин Славов (богат старозагорец със значителни заслуги в областта на местното обществено развитие) през 1857 г. в града са регистрирани 3297 турци, 4205 българи, 429 евреи, 645 цигани или общо 8576 мъже. Прибавяйки приблизителния брой на жените и децата, можем да заключим, че по това време тук живеят около 20 000 души. Броят на къщите е: 1632 турски, 833 български, 75 еврейски и 111 цигански[2]. Според тези статистически сведения през 60-те - 70-те год. на XIX век в Стара Загора живее една от най-големите компактни български общности в Южна България.

По време на Възраждането в града са развити над 45 занаята, по-голямата част от които са практикувани от българи. Стоките се изнасят не само на турските пазари, но отделни търговци поддържат взаимоотношения и със западноевропейски страни. Към края на 70-те год. на XIX век е поставено началото на индустрията за храни и питиета, но основният поминък на местното население продължава да е селското стопанство.

Именно в тази най-обща характеристика на дълбокопровинциалния град ще се опитаме да впишем образа на старозагорката.

След 40-те год. на XIX век интересът на чуждите учени, политици, военни към Балканите, и в частност към българските земи, нараства. Причините са не само в политическите пристрастия на Великите сили. Интересът се подхранва и от амбицията да бъдат извършени преки наблюдения сред българите, да се съберат точни и достоверни сведения за етническия облик, бит, език, култура, самосъзнание, вяра. Д-р Поайе много точно определя тези цели в писмото си до Председателя на географското дружество в Париж, на когото съобщава, че ще му изпраща от България "куп сведения, които смятам, ще Ви бъдат полезни относно разните части на тази обширна територия, още така малко позната"[3]. Балканите се посещават от много пътешественици (в най-общия смисъл на думата) – французи, руснаци, австрийци, чехи, арменци, които в по-кратка или по-пространна форма описват личните си наблюдения, впечатления, преживявания от видяното. И въпреки че са в определена степен субективни, с разнообразната си информация те са един първокласен извор за развитието на страната и народа ни през годините на чуждото робство.

Чужденците предприемат своите пътувания в българските земи по три основни направления: от Белград през София, Пловдив, Одрин и Цариград; от Русе през Балкана към Цариград и по Черноморското ни крайбрежие (Русе – Шумен – Варна – Карнобат – Лозенград). Най-често ползван е първият маршрут и затова Стара Загора остава малко встрани от пътя на повечето пътешественици. Въпреки това, за града са оставени няколко интересни и богати на информация

описания от различни автори, в които обаче данните за неговите жители, и по-точно за жените, са доста ограничени. На първо място трябва да поставим д-р Поайе, който през 1859 г. на страниците на бюлетина на Географското дружество в Париж публикува обширно писмо-доклад, съдържащо подробно описание на Ески Заара и каазата. Престоял повече от два месеца в града, той съобщава интересни данни за неговите обитатели и нравите им. В тази група попадат и записите на д-р Ами Буе[4] и на Константин Иречек[5]. По-голямата част от преминаващите обаче само споменават за града и съвсем пестеливо отбелязват красивата природа или най-общото си впечатление (сред тях са Уйлям Макмайкъл[6], виконт дьо Марселюс[7], Емил Изамбер[8], Х. Инджеджиян[9] и др.).

По разглежданата тема не по-маловажни в изворово отношение са и местните автори, които споделят своите по-задълбочени и разностранни впечатления от своите съвременници. Особено ценни са спомените на хаджия Господин Славов "Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век"[10] и на българския учител и общественик Иван Богоров, който в книга си "Няколко дена разходка по българските места – пътуване 1865 -1866 г."[11] отделя специално внимание и на Стара Загора.

Важен аспект от образа на старозагорката е нейният външен вид и облекло. Ето какви са впечатленията на българите и чужденците. Д-р Поайе споделя: "... най-често жената е тази, която заради своето несигурно състояние, низше и мизерно, тежка работа, лишения е със слаба конструкция, хилава и изтощена"[12]. За облеклото французинът е лаконичен: "В Ески-Загра жената все още пренебрегва нашите европейски нрави: облеклото й е турски костюм"[13].

Описанията на Иван Богоров не се различават особено. "...Те са хубавици, повечето чернооки, имат парижки тип, обаче облеклото им ги прави да ся видят най-грозни и най-гнуснави. Човек често среща отвратителни чудовища, млади жени обути в черни мъжки гащи с провеснати бели учюкури (връв за завързване на гащи, шалвари, пола – б.а.) без пояс, да държат малко детя на гърдите си и да го подояват." И веднага следва сравнението с Европа, където полицейски закон "въспира жената да носи от вън гащи както мъж". В описанието срещаме и податка за социалното разслоение "...*по-богатите* се намятат през глава с черно наметало à la Ebrea уж по ендренска мода, чтото една ескизагорка ся видя тъй полвина калугерка и полвина мирянка". Интересен разговор е записан от автора "в панаиря с една ескизагорка, която привлече нашето внимание със своите враносани вежди." Запитана защо не си купи коприна или да си изтъче плат за шалварлък, който ще трае повече, тя отговаря " – Е, то е умурлия работа. Басмата е по-шарена и нямаме потреба да я перем"[14]. Така описаната външност на старозагорката е изцяло ориенталска.

Хаджи Господин Славов от своя страна споделя, че повечето жени "носеха на главата си търпош (фес завит наоколо с шарена мушия и на върха с дълъг син пискюл до раменете им) и жените се криеха по стария турски обичай от мъжете и нарядко се намираха жени, които да се явят пред чужди мъже". Дрехите на жените са "от шарени аладжи домашно изделие за антерии, гащи, елечета и други". Едва през втората половина на XIX век някои жени в Ески Заара започват "да ходят гологлави или забрадени с по една само мушия и да не се крият от мъжете...". Най-скъпите женски дрехи са ушити от "китайка (в смисъл на по-фин плат - б.а) , шамски аладжи, кутни и стамболски селемии..."[15].

През разглеждания период в Стара Загора, макар и доста плахо, започва да прониква европейското влияние, най-вече чрез старозагорци, получили образование на Запад. В своите спомени Хаджи Господин Славов отбелязва положителното въздействие, което оказва върху старозагорската съпругата на д-р Хрисанта Боруди, назначен за лекар в града през 1848 г. Гъркинята Хришица, след като научила бързо български език, почнала да крои и шие за старозагорки много гиздави дрехи по цариградската мода. При нея започнали да идват много жени и моми, които усвояват шивашкия занаят и започват да се препитават от него[16].

Проследявайки бита, традициите, културата и образованието от онова време, изследователят наблюдава една много бавна и мъчителна промяна на столетните наслоения.

Към края на първата половина на XIX век, под въздействието на разнообразни фактори, започва промяна в облеклото на българката. Това важи най-вече за градовете, където влиянието на европейската мода е по-силно. Постепенно сукманите, от които така се възхищават европейските пътешественици през XVI – XVIII век, са заменени с фустани, рокли, поли. Много често се среща смесването на новото със старото. Например Богоров пише, че в Карнобат жените носят "писани или обшити с всякакви сукняни листа на полите сукмани с опашки", а роклите на младите са от "европейски материи". А в Ески Джумая (дн. Търговище) "жените са гиздави и не се крият от чужди, ходят деколте според средната линия на градите им, които ся показват и от двете страни по малко нечто, чясто и наполовина, та според това имат голяма привлекателност"[17]. В някои градове, повлияни от гръцката мода, жените започват да носят дълги гащи, подаващи се под полата на фустана. В Сливен, Казанлък, Ески Джумая, в т.ч. и в Стара Загора (според описанието на Богоров), тези дълги гащи се носят без рокля[18]. Явно тази

мода не се нрави особено на почитателя на женската красота Богоров. Но промените в Стара Загора са започнали – и д-р Поайе пише "забелязах някои следи от нашето облекло, но носено в редки моменти".

Ако се направи едно сравнение на описанията на външния вид на българската от чужденците, посетили българските земи през XVI–XVII век, и тези, пътешествали през XIX век, веднага се набива на очи една голяма разлика. В пътеписите от първия период в очите на чужденеца българката изглежда красива, добре облечена и разкрепостена, докато през XIX век виждат една общо недържаща на външността си, отрудена и лишена от красота жена[19]. Българските жени от Стара Загора не са изключение от общото правило.

Физиката е едната страна на изграждания женски образ. Другата страна – духовността, също прави впечатление на цитираните автори. Интересни са описанията на нейното ежедневие, както и на социалния ѝ статус в обществото. Богоров обръща внимание и на отделни черти от характера на старозагорки, описва тяхната орисия. Омъжените жени са натоварени не само с къщната работа, но повечето от тях извършват и земеделски дейности. В домашните занимания на младите момичета, "Някои от момите ся залъгват да шият дантели, кисийки за тютюн, нечта, които не хранят къща", се чувства определено европейско влияние, начало на нещо ново и по-модерно. Традиционното местно занимание е да се тъче, да се шият ризи и сукмани, да се бродират престилки и кърпи.

В същото време мъжете-пътешественици забелязват и определена срамежливост или може би тук се проявява наслоеното от дългия съвместен живот с турците ориенталско разбиране за мястото на жената вкъщи. "Те нямат никаква цивилизация, та като влезе човек в къщята им, жената и най-паче момата, ся боят да му проговорят друго освен едно "добре дошле" и побягват като диви" (Богоров)[20].

Говорейки за жената, Богоров проявява особена слабост. За него е важно как тя изглежда, каква е нейната външност и по този повод си позволява да отправи и определени съвети (по професия той е учител и е характерно да дава препоръки). Както повечето мъже от онова време, той не иска от нея високо образование, а много по-важно е да има прилична външност и да бъде добре подготвена за домакиня[21]. "Жената, като что е инструмент на цивилизацията, требува да ся затича да ся показва пред света още по-хубавица от колкото е, което може да направи посредством прилично ней облекло. Тъй ескизагорки требува да хвърлят съвсем гащите, а вместо тях да ся облечат с фистан или сукман, кога са на тежка работа, и под тях дрехи да носят бели гащички с широки крачоли до колените за жените и до глезените за момите.... Някои от момите не струват зле, ако ся научат да свирят на цигулка, та посредством свирнята и пеянието си да разпространяват цивилизацията."[22] И тук, както при облеклото, Богоров подчертава разликата в социалния статус – момите той отделя от омъжените жени. Към тях отправя по-строги препоръки напълно в стила на българската традиция. Те именно трябва да овладеят характерните за западните държави женски умения, с които да развличат мъжете си.

Д-р Поайе обобщава по следния начин впечатленията си за старозагорци: "Жителите на Ески-Загра ..... са работливи и имат предприемчив дух и по-високо самочувствие отколкото останалите техни сънародници. Те са живо заинтересувани от доброто и напредъка на страната си, макар и да са изложени на натиска на старите предразсъдъци, за които е необходимо много време, за да бъдат изкоренени. *Жената* единствена е останала назад в този видим и очевиден прогрес...."[23]. Французинът е особено впечатлен от неравностойното социално положение на заралийката: "В Ески-Загра положението на българската жена е още в цялата примитивност на ориенталските обичаи. Тя е напълно отстранена от каквото и да било обучение (девическо училище е открито през 1863 г. от руската възпитаничка Анастасия Тошева)[24], няма нищо от онези страстни копнежи, онези нежни чувства на сърцето, които характеризират жената и са радост за семейството". Нейното състояние е несигурно и мизерно, обречена на непосилен труд, често на прага на силите си. Най-вече заради неподходящите храни жените и децата са подложени на чести болести, което за богатите жители на града не е типично. Старозагорката е подчинена изцяло на съпруга си, чийто личен интерес трябва да обслужва и дори децата ѝ получават по-малко внимание, от това, което тя отдава на своя "господар". Тя не се показва пред други мъже, защото нейният съпруг ѝ го забранява, и отбягва компанията на чужденеца. Вкъщи се чувства само като наемница в услуга на господаря. Разсъждавайки върху това състояние на местната жена, д-р Поайе със съжаление отбелязва, че в семействата в Ориента липсва общност на идеите, взаимен интерес и равноправно участие. Той веднага прави паралел с Европа, като по този начин посочва и пътищата към промяна: "... В цивилизованите страни има благородни и вълнуващи чувства, любов към хубавото, към неговото подобие, към доброто."[25]

Като се има предвид етническият състав на Стара Загора в десетилетията преди Освобождението, можем да направим извода, че говорейки за старозагорките, посочените описания визират най-вече българката. Когато става въпрос за други жени, авторите изрично споменават народността им. Д-р Ами Буе пише: "...Има красиви места за разходка между градините и бахчите над града (Ески-Загра – б.а.) В една от тях изненадах млади

незабулени туркини, които беряха плодове. Разговорът ни не беше дълъг, поради това, че в съседство имаше малко кафене с мюсюлмани..."[26]

Портретът на старозагорката, изграден от българските възрожденци и чуждите пътешественици, не разкрива изцяло нейната външност и същност през разглеждания период, но е един щрих към образа ѝ. Образ, който се изгражда трудно поради отдалечеността във времето.

БЕЛЕЖКИ

[1] Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура. С., 2003; А. Лулева. Образи и полове в българското село през XX век – между традиционното и модерното. - Българска етнология, 2001, кн. 2, с. 26 – 39; Т. Коцева, И. Тодорова. Българските традиционни представи и променящите се реалности. С., 1994 както и посочената там под линия литература.

[2] **Славов, Г.** Статистическо описание на кааза Ески Заара. Цариградски вестник, 8 март 1858 г.

[3] D-r M.Poyer, Notices geographiques, statistiques et economiques des differentes localites de la Bulgarie, Bulletin de la Society de geographie, IV-e serie, T. 18, Annee 1859, juillet-decembre, Paris.

[4] Френски пътеписи за Балканите. XIX век. Д-р Ами Буе (1835, 1837, 1838 г.). С. 1981, с. 249-250.

[5] **Иречек, К.** Пътувания по България. Пловдив, 1899, с. 158-200.

[6] Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те год. на XIX век) . Уйлям Макмайкъл (1818). С., 1987, с. 555.

[7] Френски пътеписи за Балканите. XIX век. Виконт дьо Марселюс (1816 – 1820). с. 89.

[8] Emile Isambert, Orient, Greece et Turquie d'Europe, Paris, 1873, p. 470-471.

[9] Арменски пътеписи за Балканите. Х. Инджеджиян География на четирите страни на света. С., 19841 с. 77-78.

[10] **Хаджи Господин Славов.** Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век. - Регионален исторически музей - Стара Загора, 6Сз - СпФ - 128.

[11] **Богоров, Ив.** Няколко дена разходка по българските места – пътуване 1865 -1866 г. С., 1942.

[12] **D-r M.Poyer,** Op.cit, p. 50.

[13] **Пак там**, p. 56.

[14] Богоров, Ив. Цит. съч., с. 32-37.

[15] **Хаджи Г. Славов.** Хронологическо...., с. 70-73, бел. 28.

[16] **Пак там.**

[17] **Богоров, Ив**. Цит. съч., с. 277, 284.

[18] **Гаврилова, Р.** Колелото на живота, С., 1999, с. 143.

[19] **Дечева, М**. Българката - портрет и автопортрет - В: Представата за "другия" на Балканите. С., 1995, с. 283; E.Isambert, Op. cit., p. 470-471.

[20] **Богоров, Ив**. Цит. съч., с. 35.

[21] **Пенев, Б.** Пътните бележки на Богоров. - ИНЕМ, VI, С., 1926, кн. I-IV, с. 52.

[22] **Богоров, Ив**. Чит. съч., с. 36.

[23] **D-r M. Poyer**, Op.cit, p. 55.

[24] **Спиртов, А., Н. Ганева.** Старозагорски учители учебникари. Ст. Загора, 1995, с. 10.

[25] **D-r M. Poyer**, Op.cit, p. 55, 56.

[26] Френски пътеписи....., с. 250.

ИЗ ВСЕКИДНЕВИЕТО НА РУСЕНЦИ
(Игри, почивка, спортен отдих)

РЕНЕТА РОШКЕВА
НАДЕЖДА ЦВЕТКОВА
(Русе)

Изследването на градското ежедневие в Русе през първата половина на XX век е колкото примамливо и нагледно лесно начинание, толкова и трудно поради факта, че дълги години то не е било предмет на изследователски интерес, а и се изисква определено умение за "потапяне" в атмосферата на миналото. Настоящата работа използва информацията, събрана при осъществяването на изследването "Русе - портрет на века", като сме се опирали главно на интервюта на поне две поколения жители на града с трайни спомени от времето преди 1944г.[1] Направени бяха и допълнителни събеседвания със стари русенци по избраната тема – свободното време. Това е част от замислено цялостно изследване върху всекидневната история на града през набелязания период въз основа на устната история, като фактите се засекат и от други, документални, източници. Такъв подход ще даде една по-точна картина и може да претендира за по-цялостна аргументация на застъпените тези.

Темповете на обществено-политическия и стопански живот на Русе изискват и реципрочно развитие на една неизменна част от градския пейзаж – развлеченията, необходими за релаксиране от забързаното градско ежедневие. За нуждата на едно пълноценно съществуване с настъпването на икономиката се развиват и нови начини на отпускане – нови празници и форми за отмора, свързани с градския начин на живот. Редица семейни празници (сватби, кръщенета), както и календарни такива придобиват нови, граждански по същество елементи, които видоизменят дотогавашния начин на отбелязването им.

Игрите преди всичко са приоритет на децата, като в най-голяма степен притежаващи свободно време. В спомените на информаторите ни ***игрите на децата*** са свързани с общуване по махали. Липсва споменаване на някои занимания, които са известни от предходни периоди или пък са свързани с предпочитаните игри на село (ашици, например). Това може и да не означава, че не ги е имало, но в съзнанието на вече порасналите деца остават тези, които са били водещи и предпочитани в градското пространство.

Много популярна сред момчетата е играта на стражари и апаши, на войници. Пушките децата си правят сами от дърво с връв, която служи за ремък, а набитите гвоздеи заместват пълнителите. Дава се време на апашите да избягат, а след това са преследвани до залавянето им от стражарите. При липса на махленско игрище често предпочитано занимание е надбягването. В импровизираните състезания се прави обикновено обиколка на квартала. На всяка улица се събират поне по около 10-15 деца. Любими общи игри са "Отваряй Кальо порти" и "Бои". Двама водачи "купуват" от собственик на бои различни цветове, като всяко дете предварително си е избрало цвят. Така оформените отбори се теглят.[2] *Серсо* (сърсо) играят и момчета, и момичета, както и възрастни – малък обръч се хвърля от насрещен играч и трябва да се поеме във въздуха и наниже на дълга пръчка, която се държи вертикално от партньора в играта.[3] *Хвърчилата* са друго любимо занимание. Наричат се "жаби". Изработват се, подобно много от играчките, самостоятелно (от цветни хартии, закупени от книжарниците) и се пускат от определени места. Такива са стръмните склонове към реката, множеството незастроени места, както и ската зад Колодрума, преди това пространство да е оформено като стадион.[4]

Играе се с топка - парцалена или гумена, на чилик, на дама, прескочи-кобила, устройват се атлетически състезания между съмахленци, както и футболни срещи.[5] Спомен разказва за това, че детски отбор "Орел" победил "Прогрес" от съседен квартал - резултат, който намира място и на страниците на местния вестник "Русенска поща". Децата около центъра ритат на "импровизирано игрище на пристанището", а иначе всеки район на града има свое игрище (описани от информаторите, съобразно махалите, в които са живели).[6]

Освен спонтанно възникналите детски "игрища" по квартали, *летни детски игрища* са създавани от дружества и организации.[7] Стотици деца[8] през лятото организирано спортуват под ръководството на професионалисти, някои от които получили образованието си в спортни школи в чужбина.[9] В центъра на града (в малката градинка на площада) е една от петте уредени детски площадки. Тук срещу билетче от 1 лев децата могат да се забавляват в четири къта: пясък, люлки, пързалка, игри с уреди и топки. За всяко от тези занимания се откъсва по ъгълче от полученото входно билетче.[10] Помислено е за социално слабите, които не плащат нищо при ползване на площадките, а тяхното входно билетче е с друг цвят.[11] Чрез подобни форми на организация се осмисля по нов начин свободното време на децата. Те разно-

образяват съществуващите дотогава традиционни игри "по съседски", някои от които споменахме по-горе и към които можем да добавим игри (считани за "момичешки") с парцалени кукли (включващо и шиенето на рокли, елечета и др. дрешки), бродиране, "на кухни", "на майки" и пр.

Вероятно интересът и любовта към спорта у много русенци са се породили именно при заниманията в посочените по-горе детски игрища. Доста от свободното време на вече работещите млади хора преминава на футболните игрища и тенис корта. Русе е сред първите във физкултурното движение. Русенското гимнастическо дружество "Юнак" и масовото гимнастическо движение изиграват своята роля в годините преди войните. След 20-те години делото на "Юнак" в града е главно ученически приоритет; разпространява по селата, а спортът в градски условия се разширява и развива на клубен принцип, с по няколко вида дисциплини. Игрищата в града, въпреки навлизането на новото, дълго време остават импровизирани. Единственото с признат общоградски статут е това при Алеите (на мястото на зала "Филхармония"), където се провеждат турнирите и между клубовете, та и международни срещи – с отбора на отсрещния град Гюргево. Спортните клубове функционират твърде добре поради факта, че се ръководят от ентусиасти, за които работата в тях е най-вече за удоволствие.[12] Често единствена награда за играчите след повече или по-малко успешен футболен мач е получен от привърженик - "меценат" обяд за целия отбор.[13] Удовлетворението от отношението на публиката е единствен стимул. Придружаването на играчите до мястото на двубоя е своеобразен празник: представлява шествие, в което запалянковците се суетят около титулярите от своя квартален отбор, а почитанието включва и носене на багажа им.

Единственото официално признато футболно игрище трудно се вписва в днешните ни представи за такова. То не може да се сравни със сегашните затревени терени по селата дори, тъй като представлява подравнено пространство, където върху отъпканата пръст се правят очертания със суха вар направо с ръце, в най-добрия случай с ръчен барабан (в по-късно време). Прах или кал, според сезона, не пречат за доброто настроение или ентусиазма на играчи и публика. Няма съблекални, няма треньори – всеки дава акъл, суетнята и съпричастността с играта е всеобща. Висенето прав около игрището под палещото русенско слънце, подвиквайки на играчи и противниковите привърженици като начин на отдих и прекарване на свободното време, се котира сред голяма част от мъжкото население.

В периода между войните с най-голяма почит сред русенското население се ползват два от общо седемте спортни клуба: "Левски" и "Напредък".[14] Членовете на фен клуба на всеки от тях са от махалата и винаги застават зад своя отбор. Първият от тях е любимецът на запалянковците, тъй като неговият футболен отбор е неколкократен областен първенец, а вторият е с най-много секции, където наред с традиционните атлетика и футбол са и престижният тенис, пинг-понг, игрите: баскетбол, волейбол, хазена (хандбал); неприсъщият за Русе зимен спорт и много популярният туризъм.[15] Градското се свързва с новото, с разчупването на схеми, с промяна в стериотипите. Нови предпочитания относно начините на прекарване на свободното време се отразяват и на появата на нови спортове. Сега, подобно на водните атракции, в Русе навлиза и тенисът като градски спортен отдих. Предисторията му датира още от 1913 г., когато тенис се играе на две частни игрища в града, предназначени за ограничен кръг хора. Едно – за административния персонал на Захарната фабрика (белгийска собственост) и друго – за възпитаничките на френския колеж в града Notre dame de Sion. През 20-те години русенски младежи тренират на корта на Кожарската фабрика в града (отново белгийска). Постепенно назряват условия за регламентирането на този спорт и сред множеството привърженици на тениса, запознали се с него при пребиваванията си по различен повод в чужбина. Резултат на факта, че като студенти във Виена Евгени Димов и Тодор Хрулев са увлечени от този спорт, е основаването през септември 1930 г. на Градски тенисклуб. Основателите са 17 души, а първият обществен тенис корт е в двора на военния клуб и работи година преди това.[16] Скоро тенисклубът се включва като секция към СК "Напредък", който построява и най-модерното игрище за този спорт в България през октомври 1933г. (причина за провеждане на международни тенисрещи тук). Като един от най-добрите русенски тенисисти се утвърждава Георги Равенски. Ръководителят на секцията Евгений Димов, е и треньор на женския тим по тенис към клуба.[17]

Място за отмора чрез съпричастност към любим спорт в Русе е и може би първият в страната модерен Колодрум. Русенското колоездене е с традиции. Имената на Цанко Чернаев и Милко Клайнер са гордост и пример за подражание на много ентусиасти. Колоездачните състезания са любимо зрелище в годините между войните, още повече че съоръжението е снабдено със столове (с гравирано върху тях РКД – Русенско колоездачно дружество), повечето от които под покрив. Почти всяка седмица русенските колоездачи и гости от други градове се състезават за бързина и издръжливост (101 тура). Резултатите, интересуващи публиката, се оповестяват от специална кула (на отсрещната на трибуните страна) с дълга около половин метър тръба с конична форма (поради липса на високоговорители).[18] За младежите предпочитано място за сядане е тревата

около циментовата писта. Ядене на семки, викове в подкрепа, ръкопляскания придружават цялото състезание, озвучавано и от военната духова музика. Привържениците на колоезденето се включват и в организираните масови колопреходи. Няма да е пресилено да се каже, че любителите на колоезденето в Русе са не по-малко от футболните запалянковци.[19]

Мотоциклетизмът има подобаващо място сред любимите спортове на русенци. Състезанията също се провеждат на Колодрума и по затворен маршрут в самия град. На пистата, поради огромната скорост и опасността от падане, мотоциклетистите надяват на левия си крак железен чехъл, с който се подпират на завоите. "Излизаха много искри – голяма атракция беше.[20]"

Дунав в живота на русенци.

Както при всяко населено място, разположено до воден басейн, животът в Русе в голямата си част преминава в непосредствена връзка с реката. Съвсем естествено е и отдихът да е ситуиран по крайбрежието.

Сред привържениците на клубовете има любители на плуването. За тези момичета и момчета отмората включва и гребане със спортни лодки срещу течението, а след това спускане по реката. Стоянката на тези лодки е гара Пристанище. Русе е пръв в много неща, а едно от тях е и първият *Яхт клуб* в страната. Удобството от организация за взаимно подпомагате на всички лодколюбители е съчетано с различни инициативи, които правят популярен водния спорт. Кинохрониките, прожектирани в русенските кинотеатри, показват нова атракция от амери-канските тихоокеански плажове – пързалянето на човек с "водна шейна", теглени с голяма скорост. Членът на яхт-клуба Никола Дълбоков измайсторява "дъска" - първообраз на водните ски - и първи успешно се плъзга по реката пред учудените погледи на русенци. Скоро все повече и повече са желаещите да изпитат силни усещания, теглени от моторната лодка "Летящата нимфа". Това е лятото на 1934г.[21]

Реката в горещите русенски летни дни носи и прохлада, и изненади. За плувците по Дунава има няколко предпочитани места: плажът срещу остров Лелека, скаличките при Електроцентралата и на образуващата се най-рано пясъчна ивица (под фабриката за мая), която достига до 150-200 метра от румънския бряг. Широкият "плацдарм" за отдих, който се оформя срещу остров Лелека, е едно от най-примамливите места за плуване и плаж. Ходенето до там става пеш. В големите горещини често на това място Дунавът пресъхва, а пясъчната ивица на плажа и острова стават едно цяло. Въпреки че преплуването на реката не е разрешено от властите, честа атракция е именно този плувен маратон, нерядко санкциониран от граничните катери.

Особено харесвана градска придобивка са т. нар. "банички": дървени клетки 8/8 метра, спуснати във водата, прикрепени към понтон. Това приспособление дава възможност за безопасно къпане в дунавски води. Затова и то се смята за подходящо за по-неопитни и страхливи плувци. Има две отделения – мъжко и женско, и кабинки за съблича-не. Обслужващ персонал е Каракапитанът – бай Кара.[22] На него е поверен надзорът върху къпането в "баничките" и спазването на реда около тях. Дървената конструкция е устроена така, че водата преминава свободно, а дъното е на 1, 20 м до 1, 50 м, което осигурява сигурността на дошлите да потърсят отмора и прохлада тук. Разположен на пристанищния кей, този своеобразен плаващ басейн е любимо място на учениците главно. На брега върху пясъчна ивица е оформен и градски плаж.[23]

Обичайна картина на дунавския бряг са рибарите. За някои от тях риболовът е средство за препитание, а за други – предпочитано занимание през свободното време. Любимо тяхно място са владенията на бай Кара, където покрай чакането на рибата се изпива не една стъкленица с ракия.[24]

В интересуващия ни период много русенци са имали собствени лодки за разходка по Дунава. С тях са отивали до островите "Матей" и "Лелека", където прекарват "весело и приятно" времето. Връщането става с плуване до пристанището, като един от всички прибира лодката с багажа. До остров "Матей" е пътувало и корабче. Там също е имало плаж, при това уреден - със спасители, бараки, кебапчета. "На курорт нямаше нужда да ходим, щом като под нас течеше Дунав, а водата беше бистра, зеленикава.[25]" Помни се още сватба на русенци, които в края на 30-те години са решили да се венчаят в село Пиргово, като повечето от гостите пристигат на сватбата с лодки. След гощавката, вечерта, прибирането е по същия път, за да изпратят младоженците от русенското пристанище на сватбено пътешествие с кораба за Видин.[26]

Реката в разглеждания период е главна транспортна артерия.[27] Като място за атракции през лятото тя се използва за екскурзии с параходи до Видин, Тутракан, Силистра, Свищов.[28] Особен е интересът след 1940 г. в почивните дни, събота или неделя, към новоприсъединените земи по Крайовската спогодба. Пътува се с намаление, с "увеселителен билет", който струва наполовина. И за пристигащи, и за посрещачи акостирането на пътнически кораб е събитие. "Беше просто оживление. Центърът на града беше вечно оживен и вечно тропаха файтони от гара Пристанище нагоре по ул. "Славянска" и "Иларион Буров.[29]" Известният корабособственик в града Петко Пърпов има корабче, което носи пощата Русе-Гюргево и прави по 4-5 курса на ден и с атракционна цел.

Организирано по клубове или по линията на

квартални самоорганизации, любимо зимно занимание е пързалянето. Често в спортни площадки се превръщат и заледените русенски улици. За малкото щастливци, притежаващи ски или ски подобни приспособления, любимо място за спортуване са склоновете около хижа "Приста". Градските спортни клубове организират и надпревари с тежки, железни шейни ("големи шейни с кормило "дирекцион", дето му викаха на него време") по баирите "Цаперката" и "Сръбчето". Участващите в състезанията обикновено слагат до себе си малчуганите, дошли тук да "зяпат". След спускането шейните се теглят нагоре с кон. [30]

Замръзналият Дунав е част от зимното ежедневие на русенци. Пързалянето с кънки на реката, освен на регламентираното за целта място под Градската централа, е повсеместно. Комисия от отговорни управници всяка година проверява дебелината на леда и определя безопасните участъци, както и очертава път през реката до отсрещния румънски град Гюргево. Преминаването от единия град до другия е денонощно, без никакви формалности. Това е време, когато може да отскочиш до столицата на съседната държава безпроблемно за няколко дни с цел почивка или покупки, стига да не се разтопи ледът междувременно.[31]

Разходките ("разходите") като признак на новото се установяват в българския град още през Възраждането. В началото това са "тегелите" по главната улица. Самостоятелно или с родители, младежите не пропускат ежедневната си дажба движение по "Александровска" извън задължителното преминаване за и от училище. "Многолюдността" на "привечерното движение" води до любопитни решения на отговорни фактори, като това да се регламентира придвижването по тесните тротоари на главната улица – учениците да се разхождат по възможност по двама и по "източния" тротоар, за да може останалите граждани да използват "западния"[32]. Това пространство за развлечение се оказва недостатъчно. Съботни и неделни дни "цял град" се изсипва в Алеите – оформеният градски парк точно с тази цел. "Кеят като място за разходки си е от край време.[33]" От гара Пристанище – до под днешния Младежки парк целият кей е изграден с дялан камък. На всеки стотина метра в тази каменна стена има стъпала за слизане до реката.

Предпочитано място за разходка през почивните дни е Ловният парк, с ресторант и хубава природа, не само през лятото, но и през зимата. До тук са се правели разходки с шейни сутринта след Коледа.[34] На Гергьовден всяка година много русенци са идвали в този парк, за да изядат на "тиферич" приготвения курбан. Тук от собственика на заведението се оформя в зимните месеци едно пространство от 250/300 метра, което се заледява през нощта (чрез постепенно заливане на приготвената площадка с вода – на няколко пъти, докато замръзне съответния слой), а през деня се превръща в пързалка (каток). Вход за пързалката няма, но множеството любители на "катанието" поръчват на воля сгряващи напитки – чай, кафе, коняк, грог, супи и други неща, което компенсира усилието на собственика – известен сред русенци като Кокала. В спомените си Асен Ковачев сочи за най-добри в "катанието" известните в града младежи Жан Радославов, Мишо Павлов. Пързалянето задължително завършва с разходка по главната улица от Халите до Часовника с преметнати през рамо кънки "Блиц" или "Глория Тел".[35] Каток през зимата се прави и в махалата Керемидари - на т.нар. "Жабешко блато" се оформя градският каток, където пързалянето става срещу билетче.[36]

Мястото на Русе като център на вилает преди Освобождението дава възможност той да се развие много по-рано от останалите български градове като типично градско пространство с много от основните за новото, модерно време характеристики. Освен с архитектурата, комуникациите, броя на жителите, градското се налага като тип поведение, като комплекс от особености при възприемането на живота. Определено това включва и отношението към свободното време. Празникът като "изпразване" от вършене на нещо, на някаква трудова дейност, се развива до възприемането му като отдаване единствено на удоволствието от отпускането, релаксирането. Разбира се, за голяма част от приелите това поведение то е в известна степен наложено поведение, желание да приличаш на носителите на новото, на тези, които без поза са усвоили определени модели на общуване и почивка, идващи от Запад.

На свободното време на русенци през първата половина на миналия век ще бъдат посветени и следващи наши проучвания. Място в описваната картина имат и излетите до любимите места извън града, летовища, посещения в предпочитани заведения (според сезона), участия в различни клубове по интереси и дружества и др.

БЕЛЕЖКИ

[1] За споменатото изследване виж Ненов, Н. Русе-портрет на века, Русе. 2000.

[2] Архив Устна история (АУИ), РИМ – Русе; 1. интервю с Константин Ламбев, р. 1931г. в гр. Бяла, от 1933г. в Русе, висше образование, зап. Кремена Димитрова, 1999г., с. 4; 2. интервю с Драгомир Ковачев, р. 1928г. в Русе, висше образование, зап. Надежда Цветкова, 1999г., с. 3.

[3] Архив Устна история, РИМ – Русе; интервю с Милка Томова, р. 1920г. в Русе, средно образование, зап. Надежда Цветкова, 1999г., с. 15.

[4] АУИ, РИМ – Русе; интервю с К. Ламбев, с. 4

[5] Архив Устна история, РИМ – Русе; интервю с Дора Цветкова, р. 1920г. Русе, средно образование; зап. Н. Цветкова, 1999г., с. 8; Любомир Чернаев, р. 1921г. в Русе, средно образование, зап. Н. Цветкова, 1999г., с 9.

[6] Архив Устна история (АУИ), РИМ – Русе, интервю с Петър Калоянов, р. 1921г., в Русе, висше образование, зап. Н. Цветкова, 1999г. с. 5.

[7] Женското дружество "Закрила", спортните "Напредък" и "Левски", както и Съюзът за закрила на децата в България – Русенски клон, развиват дейност в тази насока. ДА - Русе, ф. 118 к, а.е. 7 - 24. Виж и Рошкева, Р. Благотворителността за деца в Русе в годините между двете световни войни. СЗДБ, Русенски клон. В: 35 години нумизматично дружество "Червен" – Русе. Русе, 2002 г. и Рошкева, Р. Женското дружество "Закрила" в Русе. В: Арнаудов сборник, т. 3, 2003 (под печат).

[8] За трите летни месеца за периода от 1930-1937г., според направена статистика, през игрищата преминават средно 1000-1200 деца, като някои от тях за ежедневни посетители тук. Виж: ДА – Русе, ф. 118к, оп. 1, а.е. 7, с. 53-61; а.е. 8, л. 50. За годините 1939-1943г. данните сочат, че посещаемостта на тези игрища е намаляла на половина. Ф. 118 к, оп. 1 , а.е. 6, л. 36, л.50, л. 62; а.е. 9, л. 8

[9] ДА –Русе, ф. 314к, оп. 1, а.е. 2, л. 40 и ф. 118к, оп. 1, а.е.12, л. 47. От общо 9 ръководители на игрищата двама (един мъж и една жена) са завършили висши курсове по физическо възпитание в Прага, а един е редовен прогимназиален учител по физическо възпитание. Квалификацията на останалите е първоначални учители, както и "студентка от курсовете на проф. Д-р Кацаров за учителки на детски градини".

[10] АУИ, РИМ – Русе; интервю с Драгомир Ковачев, с. 3.

[11] ДА – Русе, ф. 314к, оп. 1, а.е. 3, л. 31.

[12] ДА – Русе, ф. 118к, оп. 1, а.е. 17, л. 73.

[13] Архив Устна история (АУИ), РИМ – Русе; интервю Асен Ковачев, р. 1915г. в Г. Оряховица, от 1918г. в Русе., средно образование. Записали Р.Рошкева/ Н. Цветкова, 2003г., с. 6-7.

[14] Останалите са: "Раковски", "А.Кънчев", ЖСК, "Бенковски", "Добруджа". Преди тяхното оформяне, по различно време и с различна продължителност, съществуват клубовете "Тима", "Победа", "Русенец", "Сава", "Борец" и др. Гинев, Л. Русе спорт "Дунав", Русе, 1980, с. 16, 20-21. Според Асен Ковачев в Русе има и еврейски, арменски ("Ереван") и турски ("Ялдъз") футболни отбори. АУИ, РИМ – Русе; интервю с Асен Ковачев, с. 6.

[15] ДА – Русе, ф. 118к, оп. 1, а.е. 16, л. 60. Русенското туристическо дружество "Дунав" е основано 1908г. и има своето важно място в живота на русенци през целия разглеждан период.

[16] **Бърчева, М.** За началото на тениса в Русе. В: Сб. 120 години Немско училище в Русе. Русе, 2003 (под печат).

[17] Е. Димов работи като началник на Окръжната инспекция по труда в града и като помощник началник индустриален отдел в ТИК, член на Ротари клуб в града. Освен дейността му за популяризирането на тениса в Русе Димов е и един от организаторите през март 1931 г. на Яхтклуба в града (първи в страната).

[18] Най-добрият колоездач в града, според информатора, е Йордан Косатев, който почти винаги печели първото място в периода 1930-1940г. След него се нареждат Минчо Дамянов, Иван Рачев и Бекир Алиев, без който състезанието не може. АУИ, РИМ – Русе; интервю с К. Ламбев, с. 3; интервю с Асен Ковачев, с. 24.

[19] **Миланов, Ст.** Русенски спомени. С., 1989, с. 59-61.

[20] АУИ, РИМ – Русе; интервю с К. Ламбев, с. 3. Най-известните мотоциклетни състезатели са Йордан Цветков, Димитър Марчев (Митиката) и др.

[21] **Бакърджиев, Г., Й. Палежев.** Яхти по Дунава. Русе, 2001, с. 8-25.

[22] Единствено той има право да влиза в дамската къпалня и с дълга пръчка отдалеч посочва кой трябва да излезе, защото е прекалил със седенето във водата. "Ти, ти, ти – излизайте! Посинели сте от студ, брадите ви треперят, зъбите ви тракат! Хайде навън!". Архив Устна история, РИМ – Русе, интервю с Донка Моллова, р. 1932г., фармацевт; зап. Н. Цветкова, 1999г., с. 6.

[23] АУИ, РИМ – Русе; интервю с Драгомир Ковачев, с. 10.

[24] Като реплика искам да кажа, че и днес на русенския кей могат да бъдат видени в определен час от деня почиващи възрастни хора, съчетаващи плаж, разговорка и игра на табла и карти.

[25] АУИ, РИМ – Русе, интервю с Донка Моллова, с. 6.

[26] АУИ, РИМ – Русе, интервю с Милка Томова, с. 13.

[27] Четири основни пътнически кораба, закупени от DDSG и "Баварише лойд", плават до 30-те години, когато са заменени с нови, модерни, строени в Будапеща. Първите: "Ураниус", "Юпитер", "Сатурн", "Хелиос", които са с долапи, са изместени от моторните "Цар Борис", "Царица Йоанна", "Цар Симеон" и др. АУИ, РИМ – Русе; интервю с Асен Ковачев, с. 23-24 и Драгомир Ковачев, с. 10.

[28] Архив Устна история, РИМ – Русе, интервю с Йорданка Абаджиева, р. 1914г. в Тутракан, от 1918 в Русе, средно образование, зап. Кремена Димитрова, 1999г., с. 6.

[29] АУИ, РИМ – Русе; интервю с Асен Ковачев, с. 23.

[30] АУИ, РИМ – Русе, интервю с Любомир Чернаев, с. 9-10.

[31] АУИ, РИМ – Русе; интервю с Асен Ковачев, с. 18.

[32] ДА-Русе, ф. 588к, оп. 1, а.е. 32, л. 16.; Архив Устна история, РИМ – Русе; интервю с Радка Станева, р. 1920г. в Севлиево, в Русе от 1938г., средно образоване, зап. Н. Цветкова, 1999г., с. 4.

[33] АУИ, РИМ – Русе; интервю с Асен Ковачев, с. 19.

[34] Архив Устна история, РИМ – Русе, интервю със Стефка Игнатова, р. 1919г., средно образование; зап. Н. Цветкова, 1999г., с. 3.

[35] Кънките са прикрепяеми към обувките със специални ключета. Захващат се на три опорни точки – на тока и от двете страни на ходилото. АУИ, РИМ – Русе; интервю с Асен Ковачев, с. 19.

[36] АУИ, РИМ – Русе; интервю с К. Ламбев, с. 4.

ДЕТСКИТЕ ИГРИ В ГРАД ТУТРАКАН

НИКОЛАЙ НЕНОВ
(Русе)

Темата за детските игри в града поставя ред неизследвани проблеми. Детските игри се възприемат като фолклорни игри, а тяхната връзка с традиционната селска култура е неразривна. Това превръща работата на градски терен в предизвикателство пред изследователя. Ще отбележим и специфичността на задачата при проучването на градове, чиято етнокултурна територия от "собствени села" е "жива" и рефлектира върху развитието на града. Не е без значение и факторът Голям – Малък град, тъй като специализираната (градска) и неспециализираната (фолклорна) култура се съдържат в различна степен в особената тъкан на културната информация, предавана от поколение на поколение.

Проблемите на градската етнология са недостатъчно разработени у нас, но избраната методология на проучване - устни разкази (oral story), способства за постигане достоверност на описваната ситуация. Получената картина – сложна и многопластова, предоставя контекста на градските игри, описва градския начин на живот през очите на деца, през спомените на възрастни, през румънско и българско управление. Началото на това конкретно проучване бе поставено през 2002 г. с реализацията на проекта "Тутракан – разкази и етническа памет с.г., благодарение на който бе издаден сборник с устни разкази.[1] Глава Втора от сборника – "Детство, училище-мъчилище", включва 22 разказа по темата, събрали множество описания на детски игри. Част от екипа, реализирал проучването, бе от студенти от магистърската програма "Етнология и лингводидактика" на Русенски университет. Сред тях бе и Татяна Петрова, която направи още интервюта по темата и подготви дипломна работа за детските игри в Тутракан, на която бях научен консултант.[2] За това научно съобщение използвам теренни материали и от двете проучвания.

В настоящата разработка акцентът е поставен както върху игрите и техните форми, така и върху синхронията и диахронията, което показва развитието на детските забавления у различните поколения и успоредно с това – при различните етнически групи. Това уплътнява търсенията и спомага за формиране на по-добър образ на играещите и конкретните игри в града.

Силното присъствие на игрите за забавление, градският контекст на тяхното съществуване не предполага игри, обвързани с фолклорната обредност. Затова за нас тяхното наличие беше изненада. Ярките спомени за игри, преплетени с празничния календар, говорят за активното им присъствие в детството на информаторите. Ето и примери - играта "Свещица" е обвързана календарно с Цветница[3], при други от спомените изплува правене на кукла от кал, която после опявали и погребвали – т.е. явни са реминисценциите с обреда Герман. По думите на информатор са играли "Отваряй, Кральо, порти" през пости, тъй като преди Великден са забранени хората (прил. 1). В същото интервю се описва лазаруване и румънски обичаи по Коледа – "Няца" и "Стяуа". Тези и други примери подсказват многопластовостта на културата на малкия български град, който притежава две сфери за реализация на културния си продукт, едната от които принадлежи на културата на патриархалното село. Ето защо, макар и да описват градския начин на живот, разказите много често притежават информация за етноспецифичен тип култура.

Ситуацията, в която присъства играта "Герман", не предполага игрови контекст - интервютата описват типична обредна среда на извършване, обреден реквизит и последваща обредна трапеза. Разказът в случая не описва развлечение - откъснато от контекста си десакрализирано действие, а типична проява на обичай за предизвикване на дъжд. "Герман", заедно с лазаруването и коледните обичаи, в които присъстват деца, са отличен пример за обхвата на мисленето на информатора, пред погледа на когото в един ограничен интервал от време се е извършила промяна в съдържанието на термина "детство". В неговите представи не винаги има отчетлива граница между играта за собствено забавление и играта (изиграването) на обреден танц, както е при лазаруването. Информаторът познава добре днешното детско всекидневие и на база на сравнение със своя жизнен опит включва в сферата на играта всички занимания и ангажименти на децата, принадлежащи на фолклорната обредност. Така на практика в сферата на етнологията на детството се реализира необходимата динамика, която да зададе параметрите, очертали "преди" и "сега".

Независимо от тази твърде ярка връзка със селото, децата в Тутракан имат различно детство от това на връстниците си в близките села, където от ранна възраст децата помагат в домакинството, най-често пасат животни. Децата в градовете израстват на улицата. Разделението на труда, специализацията на производствените процеси при определени професии не предполага употреба на неквалифициран детски труд, затова голяма част от градските деца не са заети с труд – особено при

опасните занимания на рибарите. Все пак след 7-8 годишна възраст на децата в града се поверявали трудови задължения – едни стават чираци, други помагат в домакинството, в дюкяна. Специфичното заселване в Тутракан, обособяването на "рибари" и "земеделци", синоними на "граждани" и "селяни", предполага включване на децата в семейните задължения отрано при вторите.

Според един от изследователите на българския град - Р. Гаврилова, събраното богатство от детски игри е изумително. Става дума обаче за игри от възрожденските ни градове, градове, които в своето израстване се вписват в схемите на типичния "малък балкански град", според формулировката на М. Сантова.[4] Игрите, които малкият град през Възраждането представя, се срещат и десетилетия по-късно. Ето и примерите, дадени от Р. Гаврилова – играе се с топка, с топчета, ашици, кукли, плетене на венци, капа – целене на камък с топка, дупки, на Харман, дълга магарица, топ казан, роби, жмичка, пиленца, Царски врата, Сляпа баба и четиринайсет други, общо 29 игри.[5] Почти всички от тях са фолклорни, новост са игрите с топка.

В случая нашите наблюдения представят фиксирани на терен 49 названия на игри при циганите, 49 названия на игри при турците и 68 – при българите (прил. 2). Поместеното в приложението дава отговор на въпроса – кой на какво играе в града. При изброяване на играчките се наблюдава минимално разминаване – посочват се 10-12 играчки, общи за всички етнически групи. Многото общи неща в игрите на отделните етнически общности са породени вероятно и от съвместното провеждане на някои от игрите. При други случаи една и съща игра не е битувала в етнически смесени групи подрастващи, за което говорят различните ѝ названия. Според някои информатори децата в миналото се делели при игрите си по етнически белег, всички играели отделно. Остава неясен въпросът – ако нежеланието за игра на българи и турци с цигани се е случвало винаги, то как е възможно да се запишат 49 игри при циганите, колкото и при турците? Според нас тук се е напластило едно по-сетнешно отношение към циганите, което не винаги се е проявявало в света на децата, макар понякога децата да са по-крайни в отношението си към различията.

При игрите на децата до 7-8 години не се срещат правила и специални названия. Момичетата играят "на кукли", "семейство", "на сватба", а момчетата " на кончета", "на войници". Като цяло това са ролеви игри, в които се усвоява жизнен опит в игрови ситуации, повтарящи вече видяното в света на възрастните. Много често тук място имат играчките – най-вече кукли. Макар и присъщи за всички обществени стадии на развитие, ролевите игри постепенно се превръщат в сигурен проводник на градската култура, защото повтаряйки градските всекидневни или обредни моменти, те всъщност ги продуцират и утвърждават. Това се вижда и от темите, включвани в игрите – не само "на семейство" или "на сватба", но и "на лекар" или "на магазин", в който вместо пари се използват листа от растения.

При игрите на по-големите деца вече има ясни правила, а игрите имат названия. Съществен момент е запазването на т.нар. броилки, с чиято помощ се избира водач, или първия, който да започне играта. Този елемент структурира играта и създава йерархия в организацията на колектива. В записаните от нас броилки се откриват турски и румънски думи.

Игрите често имат състезателен характер, полово разделение има само при някои игри, често те са смесени – народна топка, жоменка, Сляпа баба. Във времето отмират фолклорните състезателни игри като Чилик, Бостан, ашици, на къмъчета, появяват се нови игри с топка – "на ръбчета", "картоф", скачане с ластик. Понякога една и съща игра си сменя името при различните поколения – Бамбукуку – Кално игръ, Мамагая - "Клочка", Квачка с пилета, Каприора – Дълго магаре и др. Разделението по пол при мюсюлманите е една от съществените характеристики на техните детски игри. Някъде към 12-13 години момичетата туркини не играят на улицата, а само вкъщи с приятелки. Всяка консервативна система, каквато е тази на традиционните фолклорни общности, поддържа разделението на половете – затова фиксираното на терена във взаимоотношенията между децата е чудесна илюстрация за състоянието на социокултурния контекст в Тутракан през XX век.

Регистрирахме и някои игри, споменавани от представители само на една от етническите групи, но според нас това са част от общия за града свод от детски игри. Възможно е информаторите да конструират своите спомени с предразположение към различни периоди от своето детство, затова, като предпочитат едно пред друго, те формират донякъде изкуствена представа за това на какво са играели децата в Тутракан. Голяма част от игрите са живи и днес, затова в своите разкази някои от информаторите дори не ги споменават поради тяхната свръхпознатост и малоценност като информация.

Голям процент от записаните игри имат фолклорен произход – това са традиционните игри на българското село, познати на всички поколения от нашите информатори. Това говори не толкова за дългия живот на игрите, колкото за възможността децата да ги научават в училище. Тъкмо това обяснява защо игри като "Гърненце", "Гори кърпа", "Крально-портально", "Сляпа баба", "Пускам пръстен" и др. са познати при всички етнически общности точно с тези названия.

За съжаление не ни е възможно да направим съпоставка със свода от детски игри в друг град,

тъй като подобни публикации липсват. Най-пълна автентична сбирка, конструирана на регионален принцип, е тази за Сливенско. Предполагам, че някои от игрите се играят и в града, но тъй като изследователите са свикнали да гледат на тях като на "детски фолклорни игри", съставителят В. Демирев не ги е посочил и като градски.[6]

Не може да не отбележим факта, че сред детските игри има множество наименования на румънски език, но също така и множество стари фолклорно-обредни игри като "Отваряй, Кральо, порти" и другите, описани в началото. Съдбата на Тутракан, откъснала го за две десетилетия от българските предели, е рефлектирала и върху света на децата, където с помощта на училището и със забраната за говорене на роден език румънските власти са моделирали нови поданици, с ново самосъзнание. В този процес се изявяват защитните механизми на етничното – съзираме ги в съхранените детски фолклорни игри, които придържат културното развитие на Тутракан в сферата на българското село, но съхраняват българската идентичност на неговите жители. Това според нас е причината за съхранението до толкова късно време на фолклорни игри с обреден характер, каквито са пролетните момински игри и зимните по Коледа. Тяхното присъствие в града има защитна функция, те принадлежат не само на наследството, но и на времето между двете световни войни, независимо от градския контекст на съществуването им.

Темата за детските игри в Тутракан е съществен елемент от историята на града, затова регистрираните особености и процеси на промени са част от развитието на градския социокултурен организъм, представящи различни етапи от етнологията на детството.

Приложение 1

Е.Б: "Отвори, Кальо, порти" сме играли и момичета и момчета, тъй като сме били вече по-големи, даже съ оглеждахме тъй малко, кой за кого е. Едно време, през постите, хоро не съ играеши и отивахме сичките, имахме у градъ Табия, местност в града, близо до парк "В. Левски", като хълмче. Там сме играли, съ събирахме момичета, момчета, вече сме по-големи, не сме за кукли. Играехми "Отвори Кальо порти". Съ избирахме по двама, кой кого харесва и съ хващахме тъй за ръце горе, един срещу други съ нареждахме сичките тъй и образувахме тунел. Пеем песен "Отвори, Кальо, порти". (Инф.:Елена Русева Байрактарова, р.1929 г. в гр.Тутракан, 8 кл., Зап.:Т. Петрова)

Приложение 2

Названия на игри и играчки, отразени в интервютата.

1. При българи – 67 бр.

1.2. Фолклорни – Челик, Лябча, Гори кърпа, Прескочи кобила, Кральо-портальо, клинджа, жомешка, Дай, Бабо, огънче, Сляпа баба, на бостан, Лазар, Гуса, плетеница с конец, Гърненце, Чекрънджа (люлка), Тумбишка, Пускам пръстен, Чурки, Дама, Мамагая (="Клочка", Квачка с пилета), Свещица

1.3. Игри на улицата – дама (подскачане върху асфалта), на ластик, на Бяло-зелено-червено, Линия, с кибрит, на гоненка, криеница, Бамбукуку, кукла от кал, дърпане на въже, люлки от въже, лимбо – с въже, часовник – с въже, на ножче, сол-пипер, на войска, чик-чирик, на комин, Каприора (дълго магаре), манастир, копче с конец, на държави, на родители, сватба на кукли, Куца лисица, шикалки, Да бий, да бий, на Бъз, Лети-лети, Стражари и апаши, на войници, цепеница, продавачи, Крокодила, на ресторант, трева-цимент, настъпванка, Стара дама, котка и мишка.

1.4. Закупени - федербал

1.5. Игри от училище – на филми

1.6. С топка – народна топка, турска народна топка

Играчки (12 бр.) – каручка от тиква, топка, кукли, пумпал, шейна, хвърчило, ски, кънки, фенер от диня, лодка от динени кори, свирка, прашка

2. При турци

2.1. Фолклорни – Кобак, на ашици, Челик

2.2. Игри на улицата – на семейство, дама (подскачане върху асфалта), бостанджък, скачане с въже, люлки, Жомешка, Сляпа баба, Патлангач, Гонешка, на сватба, камъчки, на орехи, прескочи кобила, на магазин, на лекари, на войници, магаре, дълъг скок в пясък, снежни топки, с конци, на Бъз, Стражари и апаши, на Ластик, Седморката на Блейк, на държави, цепеница, златен пръстен, счупен телефон, руски телефон, замък от пясък

2.3. Закупени – Не се сърди човече, федербал

2.4. Игри от училище – Кральо-портальо, Гори кърпа, Гърненце, Дай, Бабо, огънче, върху лист хартия - по азбучен ред се пишат държава, град, село; на дама, на бесило, ръчичка, бикове и крави, танкове

2.5. С топка – народна топка, на топка, картоф

Играчки (12 бр.) – кукли, къщички, къзак (шейна), чардак, хвърчило, бомби, топка, колело, скобник, прашка, фунийки, фенер от диня.

3. При цигани – 49 бр.

3.1. Фолклорни - Шейтан геджеси, Челик, Жоменка

3.2. Игри на улицата - Кално игръ, Манджи с кал, Люлка, скачане с въже, на ашици, Магарски, на Дама (подскачане върху асфалта), хвърляне на кутия, снежни топки, Тарам баба, топчета, ластик, пръскане с вода, на войници, Стражари и апаши, на Бъз, настъпванка – Сол-пипер, пясъчни замъци,

теглене с въже, фенер от диня, цепеница, Коран, Счупен телефон, на родители, на сватба, Девет месеца, на Подаръци, на Винету, на консерви, не мърдай, Замръзванка, Ипликчик, Крокодила, Бяло-Зелено-Червено

3.3. Закупени - Домино, Не се сърди човече

3.4. Игри от училище - Гърненце, Гори кърпа, Кралъо-портальо, Сляпа баба, Пускам пръстен, върху лист хартия по азбучен ред се пишат държава, град, село

3.5. С топка – Народна топка, На ръбчета, волейбол

Играчки (10 бр.) – кукла, топка, кънки, пумпал, прашка, шейна, лък и стрели, пистолет, цигулка

БЕЛЕЖКИ

[1] Проучването бе осъществено с финансовата подкрепа на Фондация "Отворено общество" – София, през януари-април 2002, с научен ръководител д-р Н. Ненов. В резултат се появи сборникът с устни разкази "Тутракан – разкази и етническа памет", ИИК "РОД", С., 2002.

[2] "Детски фолклорни игри в град Тутракан през XX век в устните разкази на три поколения тутраканци" - Дипломна работа на Татяна Йорданова Петрова, Магистърска програма "Етнология и лингводидактика" при Педагогически факултет, Катедра БЕЛИ, Русенски университет.

[3] Тутракан – разкази и етническа памет", С., 2002, с.53 – 2.4.Игри.

[4] **Сантова, М.**, Култура и традиция на малкия град, С., 2001.

[5] **Гаврилова, Р.**, Колелото на живота, С., 1999, с.348.

[6] Сечи, сечи, месечинке, съст. В. Демирев, Сливен, 1999.

РУСЕНСКАТА ГРАДСКА КУХНЯ МЕЖДУ ТРАДИЦИОННО И МОДЕРНО

ДЕСИСЛАВА ДИМИТРОВА

(Русе)

Храната и храненето са жизнена необходимост за съществуването на човека и като такава е изначално завоювана от културата, превърната е в дял на културното познание.

"Ние не се храним според повелите на стомаха, а според повелите на културата" посочва Т.И.Живков в "Увод в етнологията", определяйки тази територия на познанието като "завоювала културата"(Живков, 2000: 223).

В изложението ще използваме събирателното понятие "градска кухня" като включващо в себе си не само храна и хранене, но и отношението на русенския гражданин към нововъведенията в тази област.

Като съществена част от бита и културата на града градската кухня подчинява своето формиране и развитие на особеностите на Българския градски модел с присъщите му характеристики – той е част от модерността заради отграничаването от фолклорното чрез осмисляне и префункционализиране на традицията, а едновременно с това има национално определени черти, както и регионални особености(Ненов, 2000: 17,18).

Поради многообразието на използвания материал и неговата специфика (интервюта с русенски граждани) в структурата на изложението ще използваме една от предложените в "Увод в етнологията" класификации на кулинарни системи – ежедневни, сакрални и церемониални (Живков, 2000: 229).

Ежедневната кухня подлежи на най-големи промени, разграничаващи града от селото. Отликите на градския модел могат да се търсят не само в използваните продукти и тяхното обработване, приготовление или консервиране, но и в начина на хранене, свързан с представите за модерното ("Русе - портрет на века, 2000 : 306). В периода между двете световни войни, когато се формира Българският градски модел (Ненов, 2000: 18) се извършва и моделирането на градската кухня под влиянието както на традиционните принципи, така и на модните европейски влияния. В ежедневието на русенци навлизат не само нови и разнообразни продукти и кулинарни рецепти, но и новите принципи за "култура на храненето" – четирикратно ядене през деня, определен вид и състав на менюто за закуска, обяд и вечеря, използване на нов тип сервиране на масата, както и поведение, различно от нормите на селската фолклорна култура – "На село дядо не даваше да се говори на масата, но в къщата на баба ти (в града) си говорехме и обядвахме много дълго, с десертите му всякакви и кафе." (ЛАДД, 2003, Донка Медведева, 1944)

Промените в използваните за нуждите на градската кухня храни са обусловени от спецификата на града като пристанище на р.Дунав, близостта му до голямата европейска столица Букурещ, присъствието на множество чужденци, както и съществуването на своеобразен елит оттърговци,банкери,офицери,учители,администратори(Ненов, 2000 : 18).

Необвързаността на домакинството с определен тип домашно стопанство, както и множеството магазини, пазари и тържища дават възможност за усъвършенстване и разнообразяване на градската кухня – домакинята има свобода на избора по отношение на месо, риба, зеленчуци, сладкиши, подправки. Пазаруването предлага не само свобода, но и прецизност в избора, което от своя страна създава специфичен кулинарен речник – супен кокал, набор (месо за дроб-сарма), дреболии, карантия, котлети, пържоли, филета и др.(ЛАДД, 2003, Тодорка Радкова, 1915 г.; "Русе...", 2000 : 282, 291, 374)

Множеството женски списания, книги с кулинарни рецепти, готварски курсове (Рошкева, Цветкова, 2001 : 116) улесняват домакинята не само в приготвянето на нови рецепти, но и в избора, обработката и сервирането на съответстващата за всяка част от деня храна (Сп. "Икономия и домакинство" 1923, кн. II : 5,6, 13, 14; сп. "Модерна домакиня, 1933 г., годX, кн. 3, с. 18, 19; 1934 : год. X, кн. 9 : 250). Променя се и основният състав на ежедневното меню, ограничено в селската кухня в приготвянето на яхнии (заради възможността да се ядат с повече хляб), чорби и печено или пържено месо.

Дневното градско меню, особено в края на седмицата, е четирикомпонентно, а всеки отделен елемент се подчинява на изисквания, установени в градската кулинарна култура и съобразени със спецификата на всяко семейство (Найденов, И., С. Чортанова, 1964 : 5-75) .

Чорбата като най-често срещана закуска в селската кухня е заменена от разнообразни тестени произведения – баници, милинки, кифли или от появилите се под влияние на общоградския празничен бюфет сандвичи. Закусването е задължително съпроводено с пиенето на мляко, чай, кафе със съответстващия десерт от плодове и сладкиши (ЛАДД, Тодорка Радкова, 1915 г.).

Обядът е задължително трикомпонентен и

включва супа (с присъщото на градската кухня многообразие), основно ядене и десерт (ЛАДД, 2003 – Петранка Алексиева, 1912 г., Русе, 2000: 305).

В ежедневното меню, особено в края на седмицата, се включва и следобедното кафе, поднасяно със дребни сладки , ликьор или коняк (ЛАДД, Тодорка Радкова, 1915 г.).

Вечерята се състои от два компонента, един от които може да бъде обедното ястие и десерт, а с течение на времето, съобразно принципите на здравословното хранене може да бъде поднесена т.нар. "лека вечеря" с готови продукти и салата, кисело мляко или компот (ЛАДД, Елена Бекярска, 1926 г.).

Един от отличителните белези на градската кухня или по-скоро на градския тип меню е десертът. Подобно на "свободното време" – непознато на хората на село (Ненов, 2000 : 27), той е не само задължителна част от дневното меню, особено детското, но и отличителен белег за положение в обществото, както и лична характеристика на всяка домакиня. Сложни и трудоемки десерти се приготвят по рецепти на домакински списания, достъп до които са имали само образовани домакини. Обикновените селски "войнишки" курабии се превръщат в знак на социалните низини, противопоставени на изящните "форсети" и "петифури", "фондани", "индиани"с крем "Апарел" и бонбони "Плезир дьо дам", както и множеството рула, торти и кремове. Неделните дамски "матинета", "журове" и "соарета" са не само място за срещи, но ù подходящо време за демонстрация на домакински и сладкарски умения (Русе, 2000: 135, 281, 308).

Важна промяна в ежедневната кулинарна система на града е отпадането на задължението да се меси хляб във всяко домакинство по причина на множеството фурни, които предлагат ежедневно пресен хляб в най-голямо разнообразие (Русе, 2000: 45, 113, 205, 291, 292, 305). Това, заедно с променената отчасти семантика на празниците, обяснява отмирането на традицията да се приготвят обредни хлябове, с изключение на "боговицата" за Бъдни вечер.

Градската кухня усвоява бързо не само новите рецепти и менюта, но и начините за обработка на продуктите, тяхното приготвяне и поднасяне. От градското домакинство постепенно изчезва свинската мас, основен продукт в селската кухня, като употребата ù е съсредоточена изключително в приготвянето на сладкиши. На нейно място се появяват прясното масло, слънчогледовото олио, а по-късно и зехтинът ("Русе – портрет на века" 2000:291, 292).

Месото, приготвяно на село като курбан, яхния, печено или пържено, започва да се приготвя в в изключително многообразие – варено, печено, задушено, шпиковано, мариновано, със сосове, салати, гарнитури, топло или студено, кълцано, мляно. В готварските книги се появяват не само рецепти за приготвянето му, но и полезни съвети за транжиране, съхранение и използване на всеки вид (Найденов, И., С.Чортанова, 1964 : 74).

Рибата като храна е нещо обичайно в хранителната система не само на града, но и на повечето от прилежащите към него села, предвид разположението им по брега на р. Дунав и в т. нар. Поломие. Градът безспорно предлага по-голямо разнообразие в избора не само на речни, но и на морски и океански риби - "Какви риби имаше..., че бяла, че сом, че есетра." ("Русе...", 2000 : 306), "Мнооого риба имаше, дядо ти купуваше често, какво не сме правили – сом, пържен, шаран с орехи, скумрия на въглища, имаше дървени въглища, после, после, на скара, имаше лефер, чига, бяла риба, хубава, чисто месо, леля ти Сашка ни казваше рецепти със сметанов сос, пък аз си я правех с кисело мляко, пак така като сос." (ЛАДД, 2003, Тодорка Радкова, 1915). Въпреки многообразието в начините на приготвяне, в спомените на русенци се оформят своеобразни "хранителни формули" от типа – "шаран - пълнен с орехи", "сом - пържен", "филе – панирано", или "на руладини", "скумрия – на скара", "цаца – пържена, да хрущи" (ЛАДД, 2003, Елена Бекярска, 1926), свидетелство за формирането на нова, градска традиция като синтез на традиционно и модерно.

Зеленчуците освен като част от съответните ястия започват да се поднасят и варени, задушени под формата на салати и гарнитури, съобразно изискванията на здравословното и питателно хранене (ЛАДД, 2003, Надежда Цветкова, 1949).

Богата и разнообразна е и употребата на подправки в градската кухня като освен широко използваните традиционни подправки магданоз, копър, чубрица, червен и черен пипер, босилек, девесил и джоджен се използват още индийско орехче, розмарин, дафинов лист, бахар, лимонов сок, лимонена киселина (лимонтузу), карамфил, канела.

Белезите на модерността в градската кухня особено отчетливо се проявяват в начините за съхранение и консервиране на месо, зеленчуци и плодове ("Русе...", 2000:399), нещо повече, разнообразието в прилаганите рецепти се превръща в знак за престиж на съответната домакиня или фамилия – "Баба ти първа в махалата започнала да прави сладкото от кайсии с костилките вътре и всичките ù приятелки идвали за рецепта" (ЛАДД - 2003, Донка Медведева, 1944, "Русе...", 2000:305, 374).

Консервирането на зеленчуци подобно на всички останали дялове на ежедневната кухня променя облика си не само в посоката на многообразието от рецепти, но и предвид възможността на гражданите да ползват новите придобивки на индустриалния пазар – стъклените

съдове – буркани и шишета. И тук доминира стремежът да се постигне многообразие и финес в начините на приготовяне, в отличие от бедната селска кухня. В стремежа си за оригиналност и в тон със синдрома "за първи път в Русе (Ненов, 2000: 25) русенци "заплюват" за своя "царската туршия", позната под други названия (рязана туршия) в повечето села в района, като твърдят, че разпространението ѝ в страната се дължи именно на Русе (АРИМ-Рс, Лиляна Тодорова, 1923 г.).

Развитието на ежедневната градска кухня в посока на модерността универсализира нейния облик и донякъде заличава границите на традиционната национална и регионална кулинарна специфика.

За съхраняване на традицията – национална и регионална, както и за ограничено, но по-отчетливо развитие на модерността можем да говорим при разглеждането на сакралните кулинарни системи в календарен и семеен план.

Запазените дълго време календарни празници съхраняват традиционния си кулинарен облик, предвид сакралността на храната като част от ритуалната същност на празника. Тази тенденция се проявява не само при големите празници – Бъдни вечер, Коледа, Нова година (Васильовден), Заговезни, Великден, Гергьовден, Никулден но и при по-малки и не особено популярни празници като Андреевден, Петровден.

Непроменени до наши дни си остават Бъднивечерската постна трапеза, свинското месо на Коледа, петелът, сармите или пачата на Васильовден, целият комплекс от обредни храни и действия по Заговезни, боядисаните яйца за Великденския агнешки курбан за Гергьовден, шаранът за Никулден, варената царевица за Андреевден и пилето на Петровден (323, 327, 331, 332, 398).

Параметрите на модерността можем да търсим в обогатяването на традиционната трапеза за отделни празници с нови рецепти и ястия, но отново в рамките на изискванията на традицията.

В най-голяма степен повлияни от промените в обществен и семеен план са празниците Коледа, Нова година и Великден.

Непроменена остава само Бъднивечерската трапеза с нечетния брой ястия, каденето, гадаенето с орехи и "Боговицата", единствена останала от богатия набор коледни обредни хлябове в Русенско. В част от интервютата се наблюдава склонност на информаторите да обясняват смисъла на отделни елементи от празника – украсата на "Боговицата" като символ на "Исус Христос победител", червените яйца като кръвта на Исус Христос, успоредно с утвърдените в съзнанието норми на фолклорната традиция – "Не мога да ти кажа, знам, че рибата е курбан, агнето може да бъде, а например кокошка, прасе не може да бъде курбан, не е курбан..." (Русе, 2000 : 117, 328, 332).

Появяват се различни вариации на печеното свинско месо – пържоли, капъма, пуйка пълнена или със зеле. Наред с традиционната баница с късмети на трапезата присъстват различни видове колбаси, соленки, пуканки, сладки, торти и баклави (Русе, 2000 : 116, 1117, 120, 128, 374, 375).

Новогодишният празник постепенно добива измерения на общоградско увеселение, провокирано от внесената от Европа мода да се украсяват елхи в семейството, магазините, училищата, ресторантите за Коледа и Нова година, както и под влияние на общоградските новогодишни балове във военния клуб (Русе, 2000: 122, 129, 324, 374).

В рамките на общоградски празник се измества и празнуването на Заговезни. В семеен план градската трапеза отава подчинена на традицията – заговява се с кокошка на Месни заговезни, с баница, сирене, яйца и халва на Сирни.

Новият облик на празника е обусловен от типичния за Българския градски модел синтез на традиционно и модерно. В рамките на традицията остава единствено маскирането, превърнато в града в карнавално шествие и маскени балове (123, 124, 125, 129, 134, 138). Ходенето с маски по частните домове и заведения фиксира своеобразния край на празника, а предлаганата почерпка – сандвичи и сладкиши, го доближава до представата за модерния начин на празнуване. В интервютата с русенци освен карнавалните шествия ще остане и носталгичния спомен за атмосферата на празника, свързан с разнообразието на предлаганите за празника лакомства – разни видове халва, фъстъци, леблебии, смокини, стафиди, рошкови.

Съществени са и промените в празнуването на Великден.

В условията на градския живот се налага нов тип традиция – козунаците се месят вкъщи, но се пекат на фурна, с обяснението че са много – 10-15 кг, не се правят обредни хлябове и се яде агнешко месо – на чевереме или печено на фурна с подправки (Русе, 2000 : 113, 119, 329). Яденето на агнешко месо преди Гергьовден не измества гергьовденския курбан, а по-скоро променя отчасти семантиката на празника и без друго променена в условията на градския начин на живот. В интервютата последователно присъстват свидетелствата за приготвянето на великденски козунаци на мястото на обредните хлябове. В месенето на козунаците често са включени и мъжете от фамилията не само заради тежестта и продължителността на този процес, а и като форма на новото отношение на фамилията към празника – "това беше ритуал" "Русе, 2000 : 136). В общи линии е запазена традиционната представа за структурата на празника – почистване на къщата

до сряда и боядисването на яйца в четвъртък, забраната за работа в петък, освен месенето и печенето на козунаци, задължителното боядисване на първото великденско яйце червено и забраната да се яде яйце преди празника или цяло яйце на самия празник (Русе, 2000 : 113, 136, 329). В запазените маркери на фолклорната вяра традицията съществува успоредно с нововъведенията на модерността – новите начини за боядисване на яйца, разнообразието на рецептите за козунаци, съвместното (по съседски и приятелски) празнуване с арменци, турци и евреи (Русе, 2000: 131, 354, 366, 375).

Непроменени остават и основните маркери на Гергьовденската празнична традиция – приготвя се цяло агне (макар и не мъжко и първо), кичат се вратите със зелено, излиза се "на тиферич", младите и децата се люлеят на люлки, а всички се теглят на кантар за здраве (113, 130, 295, 330).

Сравнително малки са промените, настъпили в кулинарната картина на празника Никулден. Във всяко домакнство за празника се прави рибник, назоваван по често "пълнен шаран", като за кореняците русенци той се приготвя само с лук и орехи, незавит в тесто. И на никулденската трапеза липсват обредните хлябове, както и традиционната представа за лековитата кост от главата на шарана.

Промените в облика на градската кухня се наблюдават и в празниците на семейната обредност (раждане, сватба, смърт, именни и рождени дни), но предвид срецификата им (тясно обвързани с отделното семейство) ще бъдат представени в отделна статия.

Най-близо до модерността стои церемониалната градска кухня. Внесената от Европа мода на баловете, карнавалите и други общоградски празници (Коледа, Нова година, Заговезни) предполага и нов тип хранене. Общите селски трапези отстъпват място на т. нар. "студен бюфет", където се предлагат сандвичи (също европейска мода), дребни сладки, торти, соленки и разхладителни напитки, сладолед (Русе, 2000 : 125, 131, 132, 133; Табакова, 1995 : 171). Променя се и отношението на русенеца към храната в унисон с "добрия тон" на европейската мода – "Та сервиранията така – кой се спрял, разговаря, избере си питието, избере си мезето, ама не хот-дог. Хапчица. Кат мине следващия път сервитьора, пак ще си вземе човека. Пък и те не отиват там да ядат...а на приятелски разговор, на любовни срещи, на сватосвания" (Русе, 2000: 132).

Изложените по темата разсъждения налагат два основни извода:

1. Русенската градска кухня е типична проява на българския градки модел и в частност на "Моделът " Русе.

2. Синтезът между традиционно и модерно я превръща в специфична и в някои отношения уникална част от социокултурната картина не само в регионален, а и в национален план.

БЕЛЕЖКИ

Живков 2000 Живков, Т. Ив. Увод в етнологията, София.

Ненов 2000 Ненов, Н. Българският градски модел. Русе. – В: Русе – портрет на века", София.

Табакова 1995 Табакова, Е. Карнавалните празници в Русе, запазени в спомените. – В: "Маскарадните игри – минало и съвременност", Перник.

ПРЕДСТАВИ И ВЯРВАНИЯ У БЪЛГАРИТЕ СВЪРЗАНИ С ЕПИДЕМИЧНИ ЗАБОЛЯВАНИЯ

НИКОЛАЙ КОЛЕВ
(Велико Търново)

Когато човек живее и работи в естествени и типични за даден географски район или обществен строй природни или социални условия, в поведението му се наблюдава закономерност в постъпките и действията. В този случай човек живее или изпада в очаквани, предвидими или предполагаеми обстоятелства, събития и явления. Реагирането в позната обстановка се осъществява обикновено чрез стандартизирани, стереотипни мисли и постъпки.

Често пъти тази схема на взаимоотношения между човека, от една страна, и природната и социалната среда, от друга страна, се нарушава от неочаквани, непредвидими, непредполагаеми обстоятелства, събития и явления. Индивидуалният или групов цикъл на народната култура е прекъсван или изместван от естественото си русло вследствие на природни аномалии или социални сътресения. В такива екстремни ситуации патриархалният човек е търсил спасение чрез рационални или ирационални действия. Ако рационалните действия отговарят на натрупания през вековете социален и културен опит и знания, то ирационалните действия, представи и вярвания са свързани с мирогледа на хората.

Предмет на изследване в това съобщение ще бъдат житейски нещастия, предизвикани от епидемии, болести, мор по хората и добитъка и представите, вярванията и действията, свързани с тези критични ситуации. Тяхното проучване ще позволи разкриването на елементи от традиционния мироглед и душевност на българите.

Епидемичните заболявания /чума, холера, шарка, малария, тифус и др./ са били в миналото бич, който оставял трайни следи в живота и съзнанието на много народи, в това число и на българите. За кратко време тези епидемии унищожавали огромни маси от хора, пронизвали паметта и чувствителността като силно преживяване, като екстремна ситуация, като катастрофа.

Сред всички заболявания с острозаразен характер и най-често със смъртен изход определено надмощие има чумата /Pestis/, известна още като черна мория, куда, панукла, колер, кюран, леля, цвете [1].

Ярка следа оставят "чумавите времена" в съзнанието на българина, в неговите предания и фолклор, в живите и през XIX в. магически заклинания и суеверия, свързани с болестта. За тях свидетелстват още официалната османска документация, пътеписи от западноевропейски и други пътешественици, както и приписките, оставени от грамотни българи [2].

Според едни от първите писмени сведения чума дошла през 545 г. от Етиопия и Палестина, вирлувала в Цариград и Балканския полуостров в продължение на четири месеца. В миналото най-близки огнища на т. нар. бубонена чума са били Египет и Сирия, откъдето тя прониква в земите около Средиземноморието, а често и на Балканския полуостров. През време на турското робство чумата е вирлувала много пъти по българските земи. Летописни бележки изтъкват като най-опасни годините 1717, 1770, 1826, 1837, 1843, 1848 г.

Интересно е поведението на християни и мюсюлмани при появата на чумни епидемии. Християните бягат от населените места, засегнати от болестта, считайки я за божие наказание, докато мюсюлманите я възприемат като израз на божията воля, на която всеки правоверен трябва да се подчини. Те освен че не предприемат никакви мерки, за да спасят или преустановят разпространението на епидемията, са убедени, че всеки опит да се избегне болестта означава съзнателно противопоставяне на волята на Аллах[3]. Турците вярвали, че умрелите от епидемия са "избрани от Аллаха" и веднага след смъртта си щели да влязат в рая наравно с войниците, загинали на бойното поле, и понякога, колкото и невероятно да звучи това, сами търсели болестта, като се търкаляли в дрехите на умрелите.

Българите си представят почти всички епидемични болести /чума, холера, треска, шарка/ във вид на женски същества. Обикновено това са девойка, невяста или стара жена, като най-често се среща образът на възрастна жена, която има оправдание както в ритуално-митологичен, така и в историко-социален план.

Така чумата се мисли в образа на стара, грозна жена с невчесани дълги и рошави коси, дълги ръце, големи нокти. Носи коса, с която отсича глава. Изглежда толкова страшно, че който я погледне, умира от страх. Дори сам Господ се уплашил и затова я треснал и от това тя е схваната във врата, не може да вижда наляво и надясно, а се явява като стара бабичка, сяда накрай селото и разпитва хората [4].

За да бъде умилостивена, във всяка къща ѝ оставят вода, сапун, гребен и хума, за да умие и окъпе детето, което води със себе си. Все със същата цел ѝ оставят софра с мед, пита, вино и сол. Вярва се, че чумата напада най-много там,

където има разбойник, магьосница или кръчмари, които наливат вода във виното, слагат пепел в брашното, а в пипера счукани керемиди. Тя не влиза в къщи със сираци и вдовици или там, където има кучета съботници.

Женският образ на чумата често се придружава от наличие на зооморфни черти, съсредоточени в определени части на тялото – с нокти на граблива птица, със зъби като хищен звяр и други подобни. В някои схващания чумата се свързва по особен начин с представите за невестулката като голям злосторник, когото народът обгражда със страхопочитание и нарича "чумова сестра"[5]. Има изобилни податки за превръщения на чумата в домашни птици /кокошка, квачка, пуяк/ или друго домашно животно /овца, овен, крава, бивол, теле, котка, куче/.

Тези превръщения в животни разкриват типологическото сходство с подобни способности с другите демонични същества – вампири, караконджули, върколаци, мора. От друга страна, превъплъщенията на чумата в животни я свързва и с подземния свят, със смъртта.

За избягване на чумата са практикувани както рационални, така и ирационални способи. Към рационалните могат да бъдат отнесени: по-голяма хигиена; по-малко вземане-даване по време на чумни епидемии /така продавачът хвърлял парите в оцет за дезинфекция, преди да ги вземе от купувача/; ядене и носене на чесън със себе си; напускане на селищата, в които върлувала чумата, и забягване в планини, гори и манастири, за което има сведения.

Ирационалните способи за борба с чумата са различни и се основават върху вярванията за това, какво "олицетворяваната" болест "обича" и от какво се "бои". Вярва се, че чумата може да бъде посрещната, умилостивена и изпратена на друго място [6].

Посрещането на чумата обикновено се прави, като се приготвя **понуда** - храна, която включва непременно вид хляб, мед или други сладки неща, вино, сол, свещ. За чумата и шарката някъде приготвят също и корито с топла вода, сапун, гребен, хума, вълна за леговището ѝ.

Практикувано е и обредно **извеждане/изнасяне, преместване, дигане** на болестта. Обикновено изнасянето на болестта става чрез храна или предмет от човек или в товара на каруца, излизаща от селото. Обредното изнасяне се съпровожда със словесна уговорка, че болестта е мила, но трябва да отиде на гости в друго село, където хората са добри и ще я посрещнат и нагостят [7].

Съществуват усложнени по структура и изпълнение обреди, насочени към профилактика или обезвреждане на населеното място. Такъв обред е заораването на селище при опасност от тежка епидемия. Често пъти заораването е придружено с други магически действия: напр. изгасяването на всички огнища в селото, след което двама братя близнаци добиват огън, наричан **жив огън, нов огън, млад огън, божи огън.**

Друга практика се състои в изпридането и изтъкаването на конопено платно от жени вдовици или от "чисти" моми за една нощ. През това платно, наричано **чумино платно,** се провират всички или го дават на мома без родители, която го яхва като кон и обикаля три пъти селото.

Друга магическа практика за оздравяване, или повече за профилактика против чума и други епидемични болести, е **преобръщането, провирането, преминаването** през някакъв отвор, направен от дреха, пояс, платно, или между корените на вековни дървета, през дупка в скала, или разцепена шипкова пръчка. Ив. Георгиева смята, че това действие, което е конкретен израз на вярването за възможността да се премине от едно предишно към едно сегашно състояние – от болест към отсъствие на болест. Това е преход и в пространството – своеобразно връщане от допира с отвъдния свят към своя земния, човешки свят[8].

Практикува се още носенето на **амулети, муски, талисмани** против болести, правенето на **курбани** на определени места, наричани **оброчища** [9].

Широко разпространено средство за борба с някои болести са **баянията** - словесни формули, изпълняващи ролята на словесна магия, чрез която се цели или прогонването на болестта, или нейното умилостивяване.

Всички тези обредни действия, заклинания и молитви са свидетелство за усилията на хората да се освободят от болести и опустошителни епидемии. Те са отражение на народния мироглед, на безсилието и ограничеността на обществената практика през първобитната епоха.

За да се предпази от епидемични болести, българският народ в съзнанието си има своего рода здравен календар, който обхваща система от вярвания, обичаи и практики с профилактичен и терапевтичен характер[10]. Св. Антон /17 януари/ и св. Атанас /18 януари/ са дни, свързани с раждането на чумата. През тези дни жените не работят, а правят питки, намазани с петмез или мед, за здраве и колят черна кокошка като курбан за чумата.

Св. Харалампий, наричан още Чуминден /10 февруари/ се смята защитник на хората от чумата. Затова на този ден отново не се работи и се раздават питки, намазани с мед. Подобни раздавания има и на Младенци /9 март/ в Западна България, на Петковден /14 октомври/ и т .н.

Изследването на представите, вярванията и практиките, свързани с епидемични заболявания до появата на научната медицина, разкрива някои черти от традиционния народен мироглед.

Непознаването на причините за тези заболявания както и лекуването им довежда през Средновековието до култ към различните болести, олицетворявани като живи същества, най-често

хора, и то в женски образи.

Първоначално в борбата с тях българите практикували различни магически способи, баяния, апотропейна магия, допирателна магия, заораване на селището, извеждане на болестта, добиване на нов огън, контактна магия, словесна магия. Постепенно тези езически религиозни практики отстъпват място на християнски религиозни действия: заклинания и молитви от свещеници, поклонения и култ към светци, смятани за патрони, владетели на определени болести.

Традиционните практики, свързани с народната медицина, са основа за извличане от тях на рационално зърно и използването му в научната медицина.

Дългото битуване на религиозните езически практики сред българите се дължи на желанието на човек да намери изцеление от болестите. Дори и днес, когато човек не намери изцеление от болестите чрез методите на хуманната, научната медицина, той се обръща към алтернативната народна медицина, включително и към вярата в намиране на помощ, на изцеление от свръхестествени сили – Господ, светци.

БЕЛЕЖКИ

[1] Българска народна медицина, Съст. М. Георгиев, С., 1999, 443 и сл.

[2] **Петкова, Св**. Чума село изгорил, С., 1996; Писахме да се знае. Приписки и летописи, Съст. Венцеслав Начев и Никола Фермандживев,С. 1984.

[3] **Гандев, Хр**. Към изучаването на "чумавите времена".В:Проблеми на Българското възраждане, С., 1976, 539.

[4] **Георгиева, Ив.** Българска народна митология, С., 1983, 146.

[5] **Петкова, Св**. Цит. съч., 12.

[6] **Петкова, Св**. Цит съч., 160-161.

[7] Българска народна медицина, Цит. съч, 158.

[8] **Георгиева, Ив.** Цит. съч, 77-78; **Св. Петкова**, цит. съч, 163-166.

[9] **Мутафов, В.** Оброчищата като култови обекти. В: Етнографски проблеми на духовната култура, С., т.I, 1989, 194 и сл.

[10] **Мутафов, В.** Български народни обичаи и вярвания, свързани със здравето. В: Между-народна здравна фондация "Св. Пантелеймон", В. Търново, 1990, 78-80.

МИТЪТ ЗА КУЛТУРНИЯ ГЕРОЙ В МАСКАРАДНИТЕ ИГРИ НА ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

БЛАГА СТОЙКОВА
(Стара Загора)

Като универсална категория персонаж ***културният герой /Culture Hero/*** присъства във всички митологии по света. Терминологично най-ясно той може да бъде отделен в гръцката митология. В архаичните митологии героите много често се класифицират заедно с великите предци, а в по-развитите – се оказват легендарни древни царе или военни вождове, в това число носещи реални исторически имена. Някои изследователи /Ш. Отран, Ф. Реглан и др./ директно извеждат генезиса на героя от феномена на царя магьосник /жрец/, описан от Дж. Фрейзър в "Златната клонка", и даже виждат в героя ритуална ипостас на определено божество /Ф. Реглан/[1]. Културните герои, подобно на ранните божества творци, често са представяни и като животни. Самият героичен мит по силата на парадигматичната си функция трябва да служи за образец при изпълнението на преходните обреди /особено на инициацията/ в хода на социалното възпитание на пълноправните членове на племето, религиозната или социалната група, а също и в течение на целия жизнен цикъл и нормалната смяна на поколенията[2].

Обредният сюжет на маскарадните игри от Централна Северна България - ***бразая, джамал /камила/, кьорава кобила, Трифон Зарезан, калушари /русалии/*** - на прехода между зимата и пролетта и пролетта и лятото, както и в преходните моменти на човешкия живот, повтаря много точно мита за културния герой, който е автор на подвизи, търпи културно развитие, извършва инцест, преживява насилствена смърт, в негова чест пренасят жертви /или той самият е раздаван като жертва/ и накрая възкръсва, като по този начин се слага край на временната му изолация от социума. Това е и социализиращият елемент, моментът, в който ергените, участници в маскарада, се приобщават към по-висока социална категория. Като носители на обреди за инициация, маскарадните игри от Централна Северна България поставят необходимия акцент върху обредното време, обредното пространство и обредните действия.

Митическото време, когато се създавал светът, е времето, в което живее ***андрогинът, културният герой.*** Това време никога не е "минало време", неговата магическа еманация може да стигне до живите носители на мита чрез сънуванията и ритуалите и така да "оживеят" мъртвите прадеди – "вечните хора", които странстват по земята.[3] В представите на българите в преходното време между зимата и пролетта и пролетта и лятото, както и в преходните моменти на човешкия живот световете са отворени и контактът между живите и мъртвите е възможен. Това е време, в което "горното" става "долу", "лявото" – "дясно". Чудесно илюстрира тази имплицитна връзка една коледна песен-благословия от с. Милковица /Плевенско/, в която се говори за размяната на позициите на диаметрално противоположните ад и рай.[4]

И ако инициацията включва в себе си мита като съставна част, то много често в героическите митове културният герой отива в страна, населена със зли духове или чудовища. Така е и при обредите с маскирани, травестирани и предрешени изпълнители от селищата на Централна Северна България. В народното мислене се смята, че маската има фантастични и вълшебни възможности. Когато човек сложи маска, той се превръща в друг персонаж, който може да върши дейности, невъзможни в обичайния живот. В това число и да преминава в други светове, в "отвъдното". Особено улеснени са маскираните откъм факта, че времето на обредите, в които участват е преходно – когато "световете се отварят" и космосът се връща към първоначалния хаос. В Ловешко например повсеместно е разпространено поверието, че през Мръсниците "земята е на решето", "цялата е надупчена". Тогава от нея излизат всякакви демони. От гробовете излизат вампири, каракончовци и върколаци[5]. С обратен знак и живите могат да преминат в света на мъртвите прадеди. Достатъчно е само да пренесат на тях или на боговете необходимата жертва. В светлината на старогръцката митология, колейки жертвено животно, в света на мъртвите слизат Одисей и Орфей, а в основата на днешните маскаради до голяма степен лежат и старите орфически тържества.

Преходните дни са дни на хаос. Но хаосът е желан, защото именно в неговите недра светът може да се зароди отново. Една важна особеност на хаоса се състои в това, че всичко, което се противопоставя на бога и се опитва да наруши световния ред, се намира в морските води, т.е. в остатъка от бездната /= хаос/ на земята.[6] Всяка евентуална среща със злите сили по време на хаос е свързана с водата. Както в семейните обичаи на българите, в гранични моменти, за да премине от един свят в друг, от един в друг социален статус, лицето преминава през вода /къпането е задължи-

телно при раждане, сватба и погребение/, така и маскираните, предрешени и травестирани лица в календарните празници и свързаните с тях обичаи и обреди имат допир с водата. ***Калушарите*** например дават клетвата си пред реката и потъват в света на мъртвите, чиито най-характерен белег е мълчанието. Не е ли тази река спомен от древногръцката Лета – реката на забравата...

Но досега с водата носи и ново раждане, защото с нейното отмиване културното си пробива път над профанното. Тя е разрушителното начало. Затова при връщането си обратно калушарите отново минават през реката. И това потапяне е своеобразно възстановяване, ново раждане. Както отбелязва М. Елиаде, водата не може да надвиши състоянието си на виртуалност, на начало и латентност.[7]

Йерофанията, показването на свещеното пред нас, е свързано с идеята, че всяка година светът следва да се създава отново по примера на божественото творение – космогонията. Когато се полагали основите на човечеството, след жестока битка с крайната победа на божеството се сложил край на хаоса. Обредните действия на ***бразаята*** в с. Лозица /Плевенско/ повтарят космогонията. Те започват на мегдана, където бразаята играе – ***клюмицата*** непрестанно трака с клюна си, а останалите участници – ***арапинът, мошулът и булката*** – се пръскат и събират около нея със скокливи движения. И точно в този момент се заражда основният конфликт – ***арапинът*** прикляква и се цели в ***клюмицата***. След изстрела ***бразаята*** се поваля в снега, а останалите трима, след като се завъртат около нея, започват да я дерат. Изненадващо за всички внезапно ***клюмицата*** скача и започва да гони и бие зрителите. После лудо се разиграва, обикаляйки всички кътчета, за да прогони ***нейлищината*** /злите сили/. И непредубеденият читател може лесно да види в образа на ***бразаята*** културният герой. Силата ѝ е достатъчно голяма, дотолкова, щото майките водят при нея децата си – "да ги клъвне за здраве".

Ако културният герой участва в сътворението на света в качеството на демиург и прародител, то той е и част от схемата на мита за сътворението, която включва субект, обект и източник като минимален брой "роли". Ако в ролята на субекта на сътворението вместо божеството се намира героят завоевател, то това обикновено довежда до появяването и на негова допълнителна роля на антагонист.[8] В този случай е интересен разгледаният, обредният вариант на ***бразаята*** от с. Лозица /Плевенско/. Ако условно приемем, че разиграваният вариант на ***бразаята*** повтаря на обредно равнище митологизирания живот на културния герой, то безспорно ***арапинът*** е този, който е неговото отрицателно съответствие. Той неумело подражава на подвизите на културния герой, нарушава табуто и убива ***бразаята.***

Отрицателният вариант на героя – ***трикстера /Trickster/***, притежава едновременно и демонични , и комични черти. Така например ***Муту /Немият/*** от групата на ***калушарите*** често "раздава правосъдие", като налага с тоягата си онзи от играчите, който сгреши стъпките на танца. В същото време той разиграва своеобразна пантомима – върви напред-назад, сърди се.

Често трикстерът е и твърде лаком. В тази посока са интересни ***котаците***, участници в ***бразаята*** от Славяново и Тръстеник /Плевенско/. Те носят дървени тояги с прикрепени в долния им край вилици, с които да бодат суджуците на домакините /традиционна храна на българите през зимата/.

В прастари времена инициативните обреди са свързани с редица изпитания, които трябва да бъдат преодолявани по пътя. Днес техни реминисценции откриваме в обредните песни, в блаженките на Коледа, в редица обредни действия. По време на традиционната сватба например, преди сватбарите да тръгнат обратно към дома на момчето, моминте роднини казват на ***заложника*** гатанки, които той трябва да отгатне. А в една блаженка от с. Белцов /Русенско/ бащата казва на героя: " А бре, сине, дебела главо, я се спусни, че дръж брадата коза, при мене че я доведи !" Почти същият вариант срещаме и в с. Вълчитрън /Плевенско/, където героят трябва да доведе "куцобареста коза". И в двата варианта вместо с животно той се завръща "с черноока мома за предни години".

В този смисъл не е случайно, че известна връзка с инициациите имат и обичайните свидетелства за повишен еротизъм на героя /знак за неговата сила и достигната зрелост/. [9] В такава светлина бихме могли да разгледаме честото симулиране на полов акт от ***дядото и бабата*** /при ***бразаята и джамала/*** или пък носенето на дървен фалос от маскираните, както и пеенето на нецензурни песни.

В мита инцестът наред с другите изпитания, винаги показва достигната зрелост на героя. За неговата героична изключителност трябва да се съди от факта, че след често нанасяният му тормоз и превръщането му в жертва той винаги възкръсва. След изстрела на ***арапина***, когато ***бразаята*** се поваля в снега, останалите участници се завъртат около нея и започват да я дерат. Изненадващо за всички, тя внезапно скача и започва да гони и бие зрителите. В с. Одърне /Плевенско/ "умре" ли ***джамалът /камилата/, арапите*** започват символично да го дерат: "Бир парче Грамаолу, бир парче Стараолу... ". Излеят ли отгоре му вода, той се съживява. Когато ***кьоравата кобила*** от Тръстеник /Плевенско/ внезапно падне и започне да приритва, попът я опява, врачката ѝ бае, а младоженецът я удря с тоягата си. И чудодейно тя оживява...

Героичната биография понякога включва

женитбата на героя. В обичая ***мъжка сватба*** /в който участват само "стари ергени"/, разигран в някои селища североизточно и източно от Велико Търново, както и в Севлиевско и Троянско[10], маскираните разиграват вариант на традиционната българска сватба. От основните сватбени обреди при мъжката сватба може да се проследят следните: калесване /канене/ на участниците, бръснене на ***младоженеца***, вземането на ***кръстника***, посрещането на ***сватбарите*** у "момини" и даването на откуп, за да бъдат пуснати при ***булката***, вземането на ***невястата*** и венчаването на ***младоженците*** край селската чешма, но най-често на селския мегдан.

Активността на културния герой често го извежда до застъпник пред боговете в името на човешката общност и в частност на социалния колектив. Освен това в основата на повечето обреди лежи първобитното схващане, че дивата природа винаги е враждебна към човека. Не съществува такава сила, която да е настроена приятелски. Затова човекът трябва да действа прикрито, с цел да умилостиви божествата и злите сили. Най-доброто средство за това е дарът. Жертвоприношението в неговите две разновидности: кръвна /курбан/ и безкръвна жертва присъства в маскарадните игри на Централна Северна България.

Жертвата е един от универсалните механизми за регулиране взаимоотношенията между човека и заобикалящия го свят. Тя възниква в зората на човешката цивилизация въз основа на колективни императивни представи и вярвания, формиращи ранните форми на религия.[11] В нейния краен вариант я откриваме в сватбените маскаради - по време на т.нар. ***пърленка, рация, блага ракия*** или още ***пикяш***, когато след брачното свождане маскираните лица играят хоро около запаления в двора огън и ритуално пренасят като кръвна жертва черна кокошка. Жертвената кръв трябва да изтече в огъня, затова късат главата на кокошката именно над запаления на двора огън.

И ***царят на лозето*** при Трифон Зарезан пренася жертва, като ритуално разкъсва сварена кокошка.

Понякога и калушарите завързват на байрака си кокошка, когато играят на мегдана /с. Долни Вит, Плевенско/.

Ритуалното възстановяване на ***illud tempus*** на първо проявление на една реалност е в основата на всички свещени календари: празникът не е "честване" на дадено митично събитие /следователно и религиозно/, а негово възстановяване. Вмъкването на изначалното сакрално време означава човек да стане "съвременник на боговете"; да се впише отново в една първоначална ситуация: тази, при която боговете и митичните прародители са присъствали, създавали и подреждали света, разкривали са на хората основите на цивилизацията.[12] Когато човек става символично съвременник на Сътворението, той отново вписва първоначалната цялост. [13]

Както е известно, социалната йерархия на българското общество не позволява свободното преминаване от една категория в друга. Ако възрастовата инициация е строго задължителна, то тя изисква покриване на определени физически параметри. В по-ново време тя се припокрива с участие в обреди, които изискват физически усилия. Ако в останалите части на страната това са кукерските и сурвакарските игри, то в Централна Северна България това са обредните игри на прехода между зимата и пролетта и пролетта и лятото. Фактът, че маскираният ерген е преживял /макар и ритуално/ смъртта, справил се е с редица трудности по пътя си и е демонстрирал повишен еротизъм, му дава правото в профанния живот да се смята за човек, който социално е израснал и е носител на вече натрупан човешки опит.

Факт е, че обичаите с маскирани, травестирани и предрешени изпълнители предизвикват множество противоречиви оценки, събуждайки интереса на множество български и чужди етнографи и културолози. Но независимо от разнообразните научни мнения и интерпретации, можем да заключим, че тези обичаи носят в себе си културни практики и обреди, свързани с езическия пантеон на народите от Средиземноморската област, а в тяхната основа лежат древни митове и легенди, в това число и митът за културния герой.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Вж. Световните митологии. Енциклопедия**, т. 1, С., 1999, с. 365.

[2] **Пак там**, с. 366.

[3] **Вж. Мифы народов мира. Энциклопедия**, т. 2, М., 1987, с. 252.

[4] Господи от небесата! Под лъчите на слънцето бият се, господи, бият се Юда и Свети Архангел.

Биха се, биха се, господи от небето и Юда наби архангела. И взе Юда ключовете на рая, Господи от небето, на рая и на ада.

И влезе вътре в рая и събра всичко, Господи от небето.

Взе луната със светлината, слънцето с лъчите, Господи от небето, и жезъла за съдене.

Всичко той събра, отвънка го изнесе и в ада го занесе, Господи от небето.

Красиво в ада засвети, страшно в рая притъмня.

И пак отново се върнаха и на бой се захванаха Юда и Свети Архангел.

Биха се, биха се, наби Архангел Юда и взе ключовете на рая, на рая и на ада.

И отвори ада и вътре влезе, взе луната със светлината, слънцето с лъчите и жезъла за съдене и ги занесе отново в рая.

И раят отново светна, а адът стана пак тъмен.

И ще бъде раят светъл, докато светят звезди по небето!

[5] **Попов, Р.** Народен светоглед – В: Ловешки край, С., 1999, с. 269.

[6] **Вж. Мифы народов мира. Энциклопедия**, т. 2, М., 1998, с. 582.

[7] **Елиаде, М.**, Сакралното и профанното, С., 1998, с. 94.

[8] **Вж. Световните митологии..., цит. съч.**, С., 1999, с. 365.

[9] **Вж. Мифы народов мира. Энциклопедия**, т. 1, М., 1997, с. 544.

[10] **Вж. Колев, Н.** Мъжка сватба в Плаково и околните села – В: 500 години Плаково /Доклади и съобщения от юбилейната научна сесия по случай 500-годишнината на село Плаково, 22.IX.1990/, В. Търново, 1992, с. 37.

[11] **Стойнев, А.** Българска митология. Енциклопедичен речник, С., 1994, с. 119-120.

[12] **Елиаде, М.**, цит. съч. ,с. 57-65.

[13] **Пак там**, с. 76.

[14] **Вж. Световните митологии. Енциклопедия**, т. 1, С., 1999, с. 365.

[15] **Пак там**, с. 366.

ПРЕДАНИЯ ЗА СИЛНИ МЪЖЕ ОТ СРЕДНА ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ
(Една хипотеза)

СИМЕОН МИЛЬОВ
(София)

"В село Витановци/общ. Перник/ имало един дедо Аждер. Кожуха му бил 30 кила, тоягата му била 12 ока и носел колесар у едната ръка."[1]

В село Косача/общ. Ковачевци/ строели черквата /1863–1865/ и се случвало следното: "Събере се селото на орото. Заградат го мъжете и айде на църквата че работиме. От Дилаверците Стоимен се казвал, като млад, ергенин, големо животно беше. Я го помним старец, ама много големо човече беше. И като принеса материали на майсторите, има що да работат и се фанат да играят оро, това младите. И той, карали с колесар камъньете, та докачи колесаро у едната ръка и водил орото. Такъв юнак бил."[2]

В село Прибой чух следното родово предание: "Дедо Сокол е баща на дедо Апостол, а Първан, тата, е син на Апостол. Дедо Сокол е дошел от село Гърбино, Кюстендилско. Бил колар и много як. Дига колесар предница и играе хоро. Води..."[3]

В село Докьовци/ общ. Земен / живял някой си дедо Диман/1820–1890?/. "Айдук бил от Радомир. От Пенкьовци имал другар и одили по айдуклук из Знеполе. Силен и голем човек бил. Колесар воз баир износил. Останал без потомство."[4]

Това са част от легедните, които се срещат почти във всяко село от Средна Западна България, както и преданията, че при случайни разкопки са откривани кости на "много големи човеци". В три от преданията силните мъже не са наречени със специални имена заради физическите им качества – те са само "яки", "големо животно", "юнак". В единно той носи личното име Аждер, което означава/от персийски/ - "дракон", змей, а по приблизителни изчисления и четиримата са били родени някъде през 20–30 - те години на XIX век.

Преданията за силни мъже и високи хора са белязали историята на всички народи, но при всички тях това са същества "чужди", не свои, което отчетливо се забелязва при славяните. При тях това са т.нар. "велитни"/великани/ или обри, сполини, чуди, татари, турци, като обрите са хуните от V – VI век, сполините – племе сродно с хуните, а чудиту са фино – угорско племе/ИЛИЕВ, 1890, 182/.

За българите от XIV век това са "елане", "елини" - също други, нехристияни, а за българите от XIX век тези исполини са "жидове", "житове", "джирове", "джидавци", но те по-всичко личи не са "други". Ето какво пише Раковски по този повод:" Нашите старци и баби в България, когато разкопаят человечески стари кости, казват тези са от старите житове, коя реч е равна в значението си с арии, българи, сейчи, жети или по – право жити. За него това са гетите/жити, жети/ и масагетите, които са сродни със старите българи/ ИЛИЕВ,1890,189 -190/ За тези хора с голям ръст и сила през XIX век се говори най-вече в Софийско, Нишко, Кюстендилско и Търновско /ИЛИЕВ, 1890, 190/.

И така – Софийско, Нишко и Кюстендилско заедно с Трънско, Радомирско, Брезнишко, Босилеградско, Овчеполието и части от Кумановско, Паланешко и Кратовско оформят т.нар. област ШОПЛУК, където са записани четирите предания.

Всички тези места се намират на пътя, очертаващ един от преселническите маршрути на множеството народи от север на юг и от юг на север. Това са все земите на запад от планинските вериги на Пирин, Рила, Витоша и Стара планина. От Среден Дунав този път е минавал по коритото на реките Нишава и Тимок, през Софийската котловина или по поречието на реката Пеклюк, между Завалската и Вискярската планина, по течението на Струма към Вардар и Солун /МИТОВА– ДЖОНОВА, 1993, 11/.

Още в края на V век български племена масово преминават през Дунав при Видин и се отправят на юг/ДИМИТРОВ, 2001, 77; ЦВЕТКОВ, 2002, 13/. През зимата на 558 – 559 г. българското племе котригури минава през замръзналия Дунав и едната от двете им колони се отравят за Солун/РАШЕВ, 2001, 35/. По същия път към Солун, сто години по-късно/682 – 685/ минават и българите, водени от Кубер, за да се настанят в Битолското поле, някогашната им прародина, и водени от Александър Македонски, тръгнали на изток/ДИМИТРОВ, 2001, 68–79/. За този факт се споменава и в житието на св. Климент Охридски: "В старо време били преместени /българите – б. м. С. М./ чрез ръката и силата на Александър от Олимпа до Пруса към северния океан и мъртвото море"/ЦВЕТКОВ, 2002, 22/.

Части от тези племена са оставали по протежение на този път, но трайно в Шоплука се установяват печенегите. През зимата на 1048 г. по замръзналия Дунав преминават 80000 печенеги, а малко след това по тези места се заселват куманите, съплеменници с печенегите/ИВАНОВ, 1906, 41–43/.

Само от посоченото до тук става ясно, че в средната част на Западна България се заселват в продължение на столетия племена, които имат общо родословие. Известно е написаното от хазарския хаган Йосиф/961/, че българите произхождали от Българ – един от десетте синове на Тогарма, син на Яфет и внук на Ной, а към тях се причислявали още Авар, Хазар, Савир и др. племена/РАШЕВ, 2001, 9/. В състава на прабългарите, уточнява Рашев, е имало и етнически елементи от ирански и фино-угорски произход, древнотюркски народи /РАШЕВ, 2001,

9-26/.

И още едно родословие – то започва от древноиранската общност "син дийци", от които се отделят два клона: "мурдаси"/от тях са дорийци, келти, германци, литовци/и другият клон "урци" /арии/. От тях произлизали мидийците, персите и иделците. От иделците тръгват българите/на юг от Волга – Урал/, а от тях скитите, масагетите, сабините, хоремзийците, кушаните и българите – самарци /щумерите/. От самарите и канглите носители на тюркския език са сабаните – баджанаки/печенегите/ /БАХШИ ИМАН, 2001, 363/.

Цялото това движение на български племена е оставило отпечатък в топонимията на Западна България. На Никейския събор/787/ освен епископи от Одрин, Дебелт, Никея - Тракийска е имало такива и от областта Котрагия, която историкът Г. Ценов е локализирал в Кюстендилско. Името на тази епископия подсказва, че поне част от ордата на Котраг може да се е преселила в земите на Юг от Дунава още преди края на VIII век, а това да означава, че Волжка и Дунавска България са започнали да поддържат връзки помежду си още непосредствено след разделянето на петте български орди след смъртта на кан Кубрат/ЦВЕТКОВ, 2002, 16/.

Едно от разпространените названия на волго-камските българи е "сребърни българи" – "арджани" и топонимите с корен "арж"/ардж, арз, ярдж/ се срещат както във Волго-Камска България, така и в Дунавска България и най-вече в нейната западна част. Ето няколко примера: Арджиловка – село на територията на Волго - Камска България; Аржан – село в Урал; Аржан – място в Алтай с царски могили, а в Дунавска България: Аржан – езеро в бивша Кукушка околия; Арджали/гр. Месопотамон/, село в Лагадинска околия /ЯРУ ЛИНА, 2002, 75/ и Ярджиловци – село в Пернишко; местност Ярджулица в село Бохова, Трънско – там е имало сребърни и златни рудници; Арзан – село в Брезнишко, както и фамилиите Чакрини в с. Ярджиловци и Аждерови в с. Витановци, Пернишко.

Трябва да добавим и топонимията от времето на печенегите и куманите: село Печеноге около Крагуевац; Печевци – връх в Кратовско; гр. Куманово и още 11 селища в Македония /ИВАНОВ, 1906, 42 – 43/, както и името на град Батановци/от бат – ан – небесния батко, предводител/.

В заключение – в Шоплука и близките места големите, едрите хора са част от местното население или сродни с него племена и за това те не са "други", както при славяните. Те са жети или жити/масагети/ или са просто юнаци.

Втората част от хипотезата е свързана с разпространените предания за това, че жидовете /житите/ са били първите хора и че отначало хората били високи, после станали ниски, после отново високи, а след тях щели да дойдат отново дребните хора/ИЛИЕВ, 1890, 202 - 203/. Тази периодична смяна навежда на мисълта, че през няколко поколения условията на живот са се променяли, като са се появявали предпоставки за оформянето на т.нар. акцелерати или пък са се проявявали генетично заложени качества. Такива условия навярно са се появили след кърджалийските размирици – 30 – 40-те години на XIX век, когато са израснали и оформяли физически мъжете от четирите предания, с които започва това съобщение.

БЕЛЕЖКИ

[1] Разказала Егрена Арсова Иванова, 70 год., родена в с. Битановци, омъжена в с. Богдановдол. Запис – юли 1971 г. Архив на автора/АА/.

[2] Разказал Йордан Иванов Гергински, род. в с. Косача, Радомирско, 4 отделение, каменар. Запис 3. XI. 1978 г., АА.

[3] Разказал Станко Първанов Апостолов, роден в с. Ралибош, 64 години, средно образование, миньор, дългогодишен кмет на селото. Запис 10.IV.2003 г./АА/.

[4] Запис 3.IX.1985 г. в с. Докьовци. Разпитвах за двама зографи от Банско/вж. МИЛЬОВ, С. Триптих за двама иконописци// Струма, 3, 1996, 102-105/ и споменат от тях дедо Диман. Един мъж от селото каза думите за Диман.

Бахши Иман. Джагфар тарихы. Свод булгарских летописей. С., 2001, 364 с .

Димитров, Б. Българите и Александър Македонски. С., 2001, 138 с.

Иванов, Ив. Северна Македония. С., 1906, 420 с.

Илиев, А.Т. Българските предания за исполини, наречени елини, жидове и латини.// СбНУНК, кн. III, 1890, 179 – 205.

Митова – Джонова, Д. Археологическите паметници в Пернишки окръг. С., 1993, с. 212.

Рашев, Р. Прабългарите и българското ханство на Дунав.С., 2001, 181 с.

Цветков, Пл. Д-р Ганчо Ценов и славянския мит.// Българска орда, III, 2002, 2, /64 /, 12 – 34.

Ярулина ,Т. Величието на Волжка България. С., 2002, с. 93.

ФОЛКЛОРНАТА ИСТОРИЯ - ЕДИН ВЪЗМОЖЕН ПОГЛЕД КЪМ МИНАЛОТО

ГЕОРГИ КУМАНОВ
(Велинград)

Имало едно време... така започват всички приказки, така започва и тази.

Имало едно време едно любознателно момче. За Коледа то получило подарък - една книга с богати илюстрации. В нея се разказвало за герои и битки, за война, продължила десет години и завършила с разрушаването на обсадения град. Всички знаели, че това е една чудесна приказка, но момчето вярвало на разказаното в нея. То било убедено, че някога, много отдавна, този град е съществувал и мечтаело като порасне да докаже това. Минали много години, момчето пораснало, станало голям търговец, но не забравило своята мечта. Със старата книжка в ръка той пристигнал в онзи край на земята. Открил място също като описаното в приказката. Там на високия хълм трябвало да се намира забравения от хората град. Големият търговец, някогашното малко момче, с непоколебима вяра крачил и отмерил описаните в книжката крепостни стени. Разкопали работниците и ... чудо - пред тях се разкрили разрушените стени на приказния град.

Това е известната, разказвана и преразказвана история за живота на Хайнрих Шлиман, а откритият град - Троя. (Щол 1969) Тази модерна приказка е красноречив пример за потенциала на съдържащата се във фолклора история, доказан въпреки пренебрегващото отношение на академичната археология и историография към нея в края на XIX век. Сто години по-късно ***фолклорната история*** е приета по друг начин. Тя не само е еманципирана като възможен изворов материал, носещ ценна информация за миналото, но е и с променена позиция в епистемологичен план. Тази еволюция заслужава специално внимание.

Използвам понятието "***фолклорна история***", тъй като то въплъщава настъпилата промяна. Настоящето изследване ще се спре на неговото въвеждане в научно обръщение и последвалото му обогатяване в съдържателен и функционален план. Ще проследим написаното от български автори - фолклористи, работили върху проблема "историята във фолклора" и използвали понятието ***фолклорна история*** за неговото изясняване. Като начало за тяхното проследяване приемам момента на въвеждането му, а последвалия период - последните малко повече от двадесет години, като време за появата на техните разработки.

Фолклорната история е въведена в българската фолклористика като понятие неотдавна. През 1979 г. Т. Ив. Живков определя и разглежда понятието в доклад, изнесен на провелия се в Ямбол V национален симпозиум по проблемите на българския фолклор. Последователно най-напред през 1981 г. в своята книга "Фолклор и съвременност", а след това през 1982 г. в сборника доклади от симпозиума "Фолклор и история" Живков публикува едноименна с понятието статия "Фолклорната история". В нея той дава дефиницията, с която, а и със съпътстващите разсъждения, въвежда и обосновава самото понятие.

Най-напред Живков дава две уточнения, които бележат по нататъшните разсъждения и водят до обобщение и дефиниране на понятието. Първо - това са общностите, творящи и потребяващи история. И второ - това е факторът, пораждащ потребността от история и градящ самото историческо познание - историческото съзнание. Защото " не всеки човешки колектив притежава чувството за своя история, не всеки човешки колектив се нуждае от съзнание за своето минало", а само тези, които "се идентифицират с човешки колективи от по-общ порядък. Най-често това са етническите общности." (Живков 1982: 21). Тези уточнения са важни, защото стоят в основата на подхода към понятието ***фолклорна история*** и дават ориентир при разглеждането на другите автори, които изследват фолклорна история.

Самото понятие най-обобщено е дефинирано така: "...фолклорната история не е нищо друго освен предаване и съхранение на историческата информация от етноса и за етноса със средствата на фолклорната традиция." Непосредствено следва още по-кратка, но важна като допълнение: "Тя (фолклорната история - б.м.) е история на етноса, съхранена чрез фолклорната култура. (Живков, 1982: 22)

Малко по-рано е изяснено какво ще се разбира под историческа информация. "Историческата информация вмества живота на съответния колектив, на неговата култура в определени отрязъци от времето формира представите за трайност на съответния социален организъм...От друга страна, историческата информация по специфичен път поставя съответния колектив в определени пространствени граници. Това са,...границите на селището, на региона, на етноса, " Така се очертават основните параметри *време - пространство*, попълващи съдържателната страна на фолклорната история. Те от своя страна дават възможност за реализация на функционалните ѝ характеристики. "В крайна сметка историческата информация в известен

смисъл програмира и направлява поведението на хората, служи като важен фактор в регулацията на човешките отношения." (Живков, 1982: 22)

Без да навлизаме в детайлното разглеждане на съдържателната и функционална страна на понятието, нещо което е направено по-нататък в статията от Живков, можем да квалифицираме този поглед към историята във фолклора като един нов момент. Самото извеждане на понятието от позицията на общности, в които фолклорната култура е водеща, не игнорира съществуването ѝ през модерната епоха. Както сам авторът определя проявите на фолклорната история, "съществуват до най-ново време и тяхното развитие, трансформация и изчезване характеризират развитието и разрушаването на класическата фолклорна традиция." (Живков, 1982: 23) Това дава основание да преосмислим фолклорната история, без да се влияем от модерното (водещо за XIX и XX в.) разбиране за историята. Така тя определена от автора като "категория, формирана от научното познание" и в същото време реално съществуваща, добива самостойност и значение, сравнимо с академичната (научна) историография.

Пл. Бочков продължава изследването на фолклорната история и развива изясняването на нейната функционална характеристика. В своята статия "Епическия вариант на фолклорната концепция за история на етноса" (1986: 23-34) той търси причините, които пораждат определен механизъм за "унаследяване на историческата памет", съдържаща "културно-историческите "белези" на етноса". Авторът използва развитото от Живков понятие ***фолклорна история*** с влаганото в него съдържание и функции. Отново началната позиция е свързана с историческото съзнание и етническата общност. На основата на примерите от епоса, демонстриращи изграждането на времевата и пространствена рамка на "модела на света" на българския етнос, е разкрита фолклорната концепция за история. Нейната максимална информационна уплътненост е потърсена в контекста на цялата епическа традиция. Така чрез нея - фолклорната концепция, епическата традиция "от неисторическа, митологическа по съдържание се превръща в историческа, в етнически обособена структура". Независимо че Пл. Бочков не излиза от периода и обхвата на етническото, то моделът на трансформация в колективната памет не само обяснява конкретното присъствие на митологическо (по съдържание) във фолклорната история, но и дава един по-универсален механизъм. Неговото действие може да се пренесе в модерното и постмодерното време и да послужи за обяснение на редица въпроси, свързани с фолклорната история.

Друг автор, чието изследване е част от поредицата публикации през 80-те години, посветени на фолклорната история, е Ян Рихлик. Независимо, че книгата "Етнос и фолклор" излиза през 1997 г., както сам той посочва, тя е написана като докторска дисертация през 1984/5 г. в България. Макар авторът да използва епизодично понятието фолклорна история, интересно е нейното определение като "специфичен елемент на историческата епика". (Рихлик 1997: 17) Своеобразното дистанциране от понятието се дължи на позоваването на традиционното виждане на чешката фолклористика към епоса. Въпреки това може да се приеме, че неговите разсъждения за взаимодействието на фолклорната култура и модерната (научна) историография са развитие на разгледаните по-рано темпорални представи в епоса (т.е. фолклорната история). Въздействието е в посока от първата към втората, при което "...фолклорното схващане на историческото време като преминаване от хармония към разрушена хармония, а от там - към възстановяване на хармонията, е много близко на възрожденците."(Рихлик 1997: 121) Сходен е примерът, който посочва и от чешката национална историография.

Последният автор, на който ще се спрем, е Татяна Кметова и статията ѝ "Южнославянският героичен епос - мост или граница"(1995). В нея епосът е жанрово максимално разширен, функционално е свързан със социално-историческата памет, а съдържателно с реалната история, като резултат от историзиране на фолклора.

БЕЛЕЖКИ

Живков 1982 Живков, Т. Ив. Фолклорната история, В: Фолклор и история, София: БАН, 1982.

Щол 1969 Щол, Х. Мечтата за Троя, София: Народна култура,1969.

THE FOLKLORE STORY -ONE POSSIBLE VIEW TOWARDS THE PAST

George Kumanov

/Summary/

The subject of this article is the development and introduction in scientific analysis of the concept "folk – history". A great deal of folkloristic articles on this problem have been taken into consideration – mainly Bulgarian authors who deal with this concept and enrich it both in contextual and functional aspects. Among them especially remarkable is the part of Prof. T. Iv. Zhivkov – the first to define this concept. The very process of setting, definition, specialization and enriching of the concept "folk – history" has been considered synchronically to the changes during the last two decades in the general understanding of History as well as to the respective epysthemological search in historical studies and folkloristics.

ТАКА РАЗПРАВЯТ...
(Фолклорни аспекти на клюката)

ГАЛЯ ЧОХАДЖИЕВА
(Велико Търново)

Когато избирах какво да представя на тези четения, имах известни колебания. Исках да е нещо подходящо за празника на музеите и израз на уважението ми към научните постижения на антрополога проф. Йорданов, при това в темата "Човекът в миналото" и от гледна точка на фолклористиката.

Познанието за човека се търси чрез веригата ***човек – хора – общество*** в нейните био-, психо- и социоизмерения (Георгиева(съст.), 1999:7). Погледът назад най-често "стъпва" върху артефакти и сведения за факти, "дошли" от миналото, носейки информация за "билото", чрез които анализираме "ставащото".

В този смисъл можех да избера историческия подход и да представя фолклорен факт или артефакт като музейна ценност, при това свързан с някоя от личностите, които за нас са добили "жив" образ чрез науката и практиката на професор Йорданов – например легенда за цар Калоян, песен за Бачо Киро или значим народоведски принос на Г. С. Раковски. Но реших, че е по-добре да потърся по-малко формално обвързване. Също толкова уважително - към физическата антропология, и забавно - като за свой празник, е чрез подходите на другата антропология - културната, да представя една живееща твърде кратко, но очевидно безсмъртна само човешка дейност ***клюката***.

В днешно време този "жанр" е доста популярен, но не е изследван достатъчно – не само у нас (Томова, 1993:45-46; Капферер, 1992). Сега няма да се спирам на причините за това, само ще отбележа, че една от тях е "живостта" на клюката като културно явление.

Интересът към живите културни явления не се противопоставя на историческия подход. Напротив - той разкрива динамичните процеси, които са активни при културни промени (Боас, 1990:376-377). Което ще рече, че се задава определен ракурс на погледа към миналото. Ако искаме да схванем смисъла на една културна система като цяло (а фолклорът е тъкмо културна система), трябва да се опитаме да разберем човека като живеещ в своята култура и да разберем културата като изживяна от хората.

Въпросът е клюката фолклор ли е и какво познание ни дава тя за човека и неговото минало?

По речниково определение (БТР, 1976:341) клюката е: *недоброжелателен, злонамерен слух за някого, който се разпространява въз основа на неверни, неточни и измислени сведения*. Слух (БТР, 1976:892) пък е: *нещо, за което се мълви в обществото; предавани от уста на уста "тайни" новини и измислици*. А определението за мълва (БТР, 1976:452) гласи: *непроверени и обикновено преувеличени сведения, които се предават устно из обществото*.

Очевидно е повторението на думите ***сведения***, ***общество***, ***устно предаване*** и мълвене, т.е. говорене, казване, ***разказване***.

Така че, ***клюката е експресивно предаване на информация***, разказване, и то устно. Независимо, че на пръв поглед няма много общо с миналото, по тези си основни характеристики тя е ***фолклорна наративна форма***. Някой би възразил, че няма фиксирана жанрова рамка и ѝ липсва художественост. Според Б. Толкин "фолклорът е корпус от културна експресия" и "произведенията и събитията, от които се интересуват фолклористите, са тъкмо повтарящите се форми на локална, динамична човешка експресия" (Toelken, 1979:28-30). Клюката, както един прякор, поздрав, клетва, вярване, магическа практика, обред, некролог, надпис на стената и др. под., може да се нарече по-скоро експресивна, отколкото художествена проява и също като тях е носител на антропологична информация (Бояджиева, 1994:7).

Клюката бързо се ражда и бързо умира, неуловима е, затова трудно се описва и класифицира. Многообразна и дори уникална във всяка своя проява е, но "сюжетите" могат да се сведат до няколко типа. Няма сборници с клюки, както сборници с приказки, легенди, анекдоти и др. класически фолклорни наративи, няма и много теренно документирани клюки поради самата ѝ природа. Но както казва Вл. Проп в "Морфология на приказката" ... "разковничето не е в обема на натрупания материал. Проблемът е в друго – в методите на изучаване" (Проп, 1995:11). Така че като всяко човешко разказно произведение и клюката би могла да се анализира.

В търсенето на фолклорните аспекти е важно да се помисли дали слухът, мълвата и клюката са тъждествени. По определение почти съвпадат, но дълбоко в същността си се различават. Ако слухът, според Жан-Ноел Капферер, е "най-старото средство за информация" (Капферер,1992), то мълвата е нещо като тема, върху която трябва да се направят вариации, а клюката, тръгвайки от слуха и опирайки се на мълвата, разгръща коментара на разказвача и съучастието на слушателя, създава интерпретация, тълкуване,

инпровизация. Слухът е непроверена, неофициална информация, която се приема за вярна, щом стане достояние на определено общество. Клюката придава достоверност на всяка информация, защото я прави разказ, история (Чохаджиева, 2002:201-202). Това има аналог и в проучването на класическия фолклор. Когато записваме песен-хроника например, в която се представя сензационна случка и попитаме: "***Вярно ли е това?",*** отговорът най-често е: "***Щом е казано...!"*** или "***Ами, така разправят***" (Томова, 1993:45-46; ЛА, 1994, 1996, 2001).

Разгърнатият разказ смекчава преднамерената злонамереност на слуха, който най-често избира "слабото място" на своя обект и оформя кратко и ударно съобщение. Колкото сме по-убедени във виновността на една личност, толкова по-виновно поведение ѝ приписваме. Пак според определението на Жан-Ноел Капферер (един от малкото изследователи на тези съвременни фолклорни жанрове) "слухът е черната борса на информацията" и заради това, че в почти всички общества сензационното, пикантното, сексуалното, скандалното са извън "лиценза" на официалната информация (Капферер, 1992:19).

Чрез клюката, около слуха се ангажират повече хора и става нещо като вярата в Дядо Коледа – всички знаят, че е измислица, и никой не иска да се откаже да вярва в него.

Клюката не се нуждае от доказателства, защото се стреми да внуши, а не да убеди.

Много клюки от миналото, живели като такива в съвремието си, достигат до нас в друг вид, не просто писмено фиксирани, а във вид приемлив за представяне, защото **самото ѝ заявяване носи негативни конотации**. В исторически извори и литературни произведения от древността и по-нови времена, доколкото са разкази, клюката се долавя. **От абсолютно моментна в съществуването си, според устойчивите си елементи, независимо писмено или устно, тя може да се превърне в част от "епоса" (фолклорната история) или разказната традиция на едно селище, на една родова, професионална или друг вид общност** (Русев, 1985).

Бих могла да посоча още фолклорни аспекти на клюката, но най-добре е тук да цитирам откъс от един разговор с поетесата Блага Димитрова, където тя перфектно прави точно това: "*Някои свързват народното само със селското. Аз не смятам така. Напротив, това води до нещо много стереотипно, до някакви щампи на народното изразяване, на народното мислене. Според мен още не е използван фолклорът на малкия град. Българският провинциален град си носеше една своя тоналност, един свой дух, една своя народност. Например Копривщица, Троян, Казанлък... Търново, моят роден град, бе много интересен в това отношение. Фолклорни бяха представите за морал, грях, забавление.* ***Фолклорни бяха клюките. Цял народен епос се създаваше пред очите ми*** *от махленките, седнали на праговете с плетките в ръце и сплетните в уста.* ***Какви талантливи разказвачки!*** *Какви измишльотини само – но винаги върху действителна случка! Две такива епически клюки си спомням от детството, но за тях искам да пиша..."* (Парпулова, 1980:40-52).

В реда на тези мисли само ще подчертая, че класиката в клюката е произведение тъкмо на малкия град, на "малките"(затворени) общности, в които хората се мислят за познаващи се. Не би могла да се осъществява комуникативната природа на клюката, ако персонажите не се приемат за добре познати. Затова, дори когато се говори за по-общо известни личности те се назовават свойски – бай Тошо (др. Тодор Живков), Първанката (Президента Първанов), Моника (Моника Люински от случая с Президента Клинтън) и др. Когато пък се говори за лични познати, идеята за добра осведоменост се подчертава с изрази от типа: "*Наште хора май са направили еди-какво си*", "*Пък да знаеш нашта колежка какви ги вършила*", "*За нашия човек разправят, че...*" и др. под. (ЛА, 2002,2003).

Освен че по механизъм на раждане и действие клюката е фолклор, често е изпъстрена и с класически фолклорни форми – поговорки, клетви, крилати фрази – "*Търкулнало се гърнето, намерило си похлупака*", *Дано си намери, каквото си търси*", "*Пази, боже, от управия*", "*Ам кат са обичат младите*", "*Така разправят хората*" (ЛА, 1999, 2002, 2003).

Клюката е нещо като наративен карнавал, словесна маска, обърната басня – в нея се смесват, хиперболизират, драматизират човешкото и животинското, възможното и невъзможното, низкото и възвишеното и човек става един или друг в зависимост от това каква роля "му се дава". Чрез клюката пред нас "дефилират": *пияни свини, разгонени кучки, надути пуяци, тъпи крави, градски бикове, полови шпаги, хищни хиени* и др. под. (ЛА, 2002, 2003).

Освен сюжети, образи и изразни средства в клюката има и друго от класическия фолклор – колизии като в новелите, епичност като в преданията, дори чудеса като в приказките и легендите.

Ако персонажите на клюката не са забележителни, то със сигурност са забележими – с нещо надхвърлящи обикновеното, с нещо провокиращи въображението – греховна любов, невероятно хладнокръвие, неописуем мързел, безпределна жестокост, впечатляваща съобразителност. "Героите" са ярки в нещо – темерути или майтапчии, инати или чешити. Но дори и да се описват изключителни събития, в клюката те винаги са обясними и реално възможни – не преминават

границите на съществуващия свят. И все пак са пробив в делничното.

Най-важното нещо за клюката е, че е ***живо изпълнение***, пърформанс (представяне), ***общуване*** и затова е преди всичко дидактична и развлекателна. Регулативната ѝ функция не се демонстрира. Поради скритото усещане за нещо нередно, никой не поема ролята на очевидец. Словесната формула "Така разправят" кара разказващия и слушащия в съответната комуникативна ситуация да се чуствaт позитивни от гледна точка на моралните норми на общността, към която принадлежат. Пак тази словесна формула им позволява да поставят под съмнение истинността на клюката, когато са нейни герои.

Клюката е всекидневно битово разказване, хроникат или просто устен разказ и принадлежи на т.нар. неприказна проза (von Sydow, 1948:60-88; Бояджиева, 1994:7; Георгиева, 2000:34). На основание на тяхната достоверност неприказните жанрове са определяни като повествования с предимно информативна функция (Bausinger, 1958; 1977). За тях е предлаган терминът приложна проза – по аналогия с приложно изкуство (Георгиева, 2000:54-55). И съществува мнение, че предизвикват интерес, дори ако са разказани лошо, тъй като художествеността на формата им е неустойчива и незадължителна (Хаймс, 1975:14-20). Но дали е така?

Клюката не просто съобщава нови и неизвестни факти, а по особен начин преподрежда и съотнася познатото от опита с човешките проблеми, разисква по въпроси и ситуации, които засягат всеки поотделно и общността като цяло. Нейното разказване и слушане е процес на отново и отново преживяно удоволствие и успокоение, че нещата не съществуват просто така, че онова, което се случва, не е произволно и необяснимо, че в света и живота има все пак някакъв ред и смисъл. За да се постигне такъв резонанс, разказването на клюката трябва да е въздействащо. Тъкмо ***по-голямата художественост и емоционалност ѝ осигуряват по-голяма достоверност***, внушават нейната правдивост.

Очертаха се няколко ключови думи за ***фолклорността на клюката – традиционност***, ***неофициалност***, ***експресивност***, ***повторимост***. Може да се добави още – ***вариантност*** (свързано с повторимостта), ***континуитет*** (свързано с традицията), ***инструменталност*** (прилагане с конкретна цел) и накрая да се подчертае, че става дума за ***действия и културен материал, чрез които хората общуват, взаимодействат и се идентифицират като членове на общности или групи*** (Бояджиева, 1994:8; Тодоров, 1985; Барт, 1991).

Всички тези форми, които се предават от ухо на ухо, имат свой начин на живот. На равнище на конкретно съдържание на съобщението те бързо губят своята актуалност, но като начин на обобщение на действителността, механизъм на действие и тип комуникация са изключително устойчиви (Томова, 1993:53). С това са доказателство, че ***традицията е процес на унаследяване, без да съвпада напълно със самото наследство***. ***Във всички времена клюката е била толкова фолклорна, колкото и сега, значи сигурен носител на информация за веригата човек-хора-общество***.

Би било любопитно, като илюстрация на казаното до тук, да се представи разгърнато поне една клюка, но това значи тя да бъде лишена от основните ѝ характеристики – непременно устно разказване в друг тип комуникативна ситуация и в резултат на други комуникативни стратегии.

БЕЛЕЖКИ

Барт 1991 Барт, Р. Увод в структурния анализ на разка-за. – В: Въображението на знака. С., 1991.

Боас 1990 Боас, Фр. Подходи в изучаването на структурите на културата. – В: Идеи в културологията. С., 1990, т.1 (съставители Ив. Стефанов, Д. Гинев).

Бояджиева 1994 Бояджиева, Ст. Гледища за разка-зите и разказването. – Български фолклор, 5, 1994.

Георгиева (съст.) 1999 Георгиева, Ив. АВС на етноло-гията. С., 1999, т.I.

Георгиева 2000 Георгиева, А. Разкази и разказване в българския фолклор. С., 2000.

Капферер 1992 Капферер, Ж.Н. Слуховете (най-старото средство за информация). С., 1992.

Парпулова 1980 Парпулова, Л. Истинското е естествено (разговор с Блага Димитрова). – Български фолклор, 2, 1980.

Проп 1995 Проп, Вл. Морфология на приказката. С., 1995.

Русев 1985 Русев, С. Спомени и анекдоти за великотърновци. Варна, 1985.

Тодоров 1985 Тодоров, Цв. Поетика на прозата. С., 1985.

Томова 1993 Томова, Е. Много баби – хилава демокрация (Поглед към някои днешни форми на фолклор, свързани с политическия живот в България). – Български фолклор, 4, 1993.

Хаймс 1975 Хаймс, Д. Этнография речи. – В: Новое в лингвистики. М., 1975.

Чохаджиева 2002 Чохаджиева, Г. Историята на исто-риите (За възможностите на биографичния подход в теренната фолклористика). – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002.

БТР 1976 Български тълковен речник (а-я). С., 1976.

ЛА 1994; 1996; 1998; 2000; 2001; 2002; 2003 Личен архив – папките за съответните години.

Bausinger 1958 Bausinger, H. Structuren des alltdgli-chen Erzdhlens. – Fabula, 1, 1958.

Bausinger 1977 Bausinger, H. Alltdgliches Erzdhlen.- In: Enzyklopddie des Mdrchens. Bd. 1. Berlin, New York, 1977.

von Sydow 1948 von Sydow, C. W. Selected Papers on Folklore. Copenhagen, 1948.

Toelken 1979 Toelken, B. The Dynamics of Folklore. Boston, 1979.

SO THEY SAY ...
(SOME FOLKLORE ASPECTS OF THE GOSSIP)

Galya Chohadzhieva

/Summary/

In this paper one vivid cultural phenomenon is considered as a folklore narrative form. It is looking for the differences between hearing, rumor and gossip. The major characteristics of the gossip are presented – an oral narration, an expressive information translation, live performance, a communication in the frames of a certain community.

As all of the "ear to ear" transmitted forms, the gossip has its own peculiar way of living – on the level of the concrete content of the message, it quickly looses actuality, but as a form of summary of reality, as a mechanism of acting and type of communication it is exceptionally resistible.

The folklore aspects of the gossip confirm that tradition is a process of inheriting, without matching in full extends the inheritance itself.

КЛЕТВАТА В ЖИВОТА И СЪДБАТА НА ЧОВЕКА В БИТА И ФОЛКЛОРА ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ КРАЙ

НЕДА СТЕФАНОВА

(Велико Търново)

Човешката душевност е комплекс от прояви на ум, чувство и воля. Изявите на душевността със своята специфичност в системата на човешките прояви се разглежда като самостоятелен сектор в духовната култура. В отделни форми на този сектор – разумът, разсъждение и познание вземат връх над всички други страни на душевността. В частта за народна духовна култура отделните глави се подреждат от повсеместните, практическите сектори към по-сложните мирогледи.

Част от народната духовна култура са магиите, култът, клетвата. Клетвата е кратко народно умотворение, най-често отделен израз, на който народът преписва магическа сила, способна да причини някому зло. В основата ѝ лежи наивната вяра в магическата сила на словото[1]. "Да те тръшне черната чума", "Краста да те изяде", "Дано да ослепееш, дано", "Великден да не дочакаш", "На постеля да те видя", "На гърлото да ти заседне"[2].

Народната вяра в клетвите/кълнене или прокълнаване/, изричане на лоши думи в моменти на ярост, разкриват естествени човешки чувства и вълнения в бита на населението от Великотърновския край. Битувал е страх от клетви,които носят нещастие не само на отделния човек,но и на поколенията му.

В настоящото съобщение спираме вниманието си на клетвите и проклятията, чиито корени са в далечното минало. Те са особено разпространени в битовите песни от Великотърновския край[3].

Димитър Маринов класифицира клетвите на : родителски, чужди и собствени. Родителските клетви са, когато бащата или майката прокълнат някои от децата си. Чуждите клетви са, когато цяло едно село или отделни лица прокълнат някого, а собствени клетви са, когато сам човек дава уверение за нещо или прави някакъв обет, дава клетва, кълне се[4].

Най-силно, най-тежко значение имат клетвите произнесени от родители(баща, майка) към роден син или дъщеря. Да прокълне един баща или майка своето чедо, което е техният живот, и да му пожелае от сърце и душа най-голямо нещастие, т.е. смърт, това може да стане само от голяма мъка. Според народното вярване родителските клетви не отменят дори орисниците, когато определят съдбата на новороденото дете. Тогава те гледат дали над родителите не тегне тяхна клетва. Ако има такава, те се утвърждават с думите "Клетвата бащина и майчина не се разваля" и си отиват[5]. Това показва, че тези клетви наранява не само син и дъщеря, а преследват внуци и правнуци. Вярва се още, че тези клетви достигат до Бог, който ги взема под внимание и ги изпълнява.

Ето и съдържанието на разказаната от Й. С. приказка за непослушни деца, предизвикали родителския гняв. "Имало едно време брат и сестра, все се карали. Бабата ги слушала, слушала и гледала, сърцето ѝ се късало, до гуша ѝ дошло и един ден както се биели и карали тя ги прокълнала. "Да даде Господ да се чувате, пък да не се виждате". Оттогава сестрата станала кукувица, а братът чухал. Кукувицата кукала през деня "ку-ку, ку-ку, ку-ку", а братът отговарял вечерта "чуух, чуух, чуух", и се чуват, ама не се виждат[6].

В село Камен дъщерята на българския чорбаджия Колю Божанов при построяването на черквата 1859 г. се изложила пред ергените в селото. Оставила се да я отвлекат турчетата в Русенско. Каменският бей, Русенският владика Григорий съдействали да я намерят. Потерята я извикала на вратата да се завърне, но тя отказала "турското е по-хубаво", изругала ги, "а, значи ти си познавала и българското", отговорили те и я оставили. Не след дълго я сполетяла родителската клетва и тя починала[7].

Когато родителите кълнат собствените си деца, бащата си сваля капата, а майката забрадката. Това има символично значение. Без калпак се влиза в църква или при среща с мъртвец. Това означава, че когато бащата кълне детето си, влиза в трагично положение пред Бога и хората. Бащините клетви имат силата на огън. Когато майката кълне син или дъщеря, сваля забрадката си , за да покаже,че някога е била млада (мома) и че тази своя младост е изгубила, когато е родила син или дъщеря. Понякога тя изважда дясната си гръд, от която е сукала детето, и го прокълнава[8]. В песен от Свищовско се казва:

"Не ме прави, мили сине,
да извадя дясна нянка,
да извадя и прокълна"

В песен от с. Горна Липница майката люто кълне дъщеря си, че е заспала. Вероятно клетвата е отправена за несвършената работа от Янка.

"- Да даде Господ, да даде,
както си цвете набрала
и тъй си Янке заспала,
да се от душа отделиш,

Янкина майка издума ,
и Янка се от душа отдели."

Особено е разпространена темата за накърнено родителско самолюбие, когато децата се оженват без тяхното съгласие и благословия. По правило подобни случаи завършват трагично. В песен от с. Тодювци, Еленско, се казва:

"Кълни мамо, кого кълнеш,
сал мене мамо недей кълна,
че мий либе ф сърце влязло,
как е мома пристанала
преди пладне от хорото,
оставила болна майка, болен баща,
девет братя ф тъмница,
а десета мила сестрица
на носило пред венчило."

Прекрасно е развита темата, свързана с бездетството в песента "Тодор Тодорке думаше" от с. Патреш. Зад спокойния тон на съпрузите Тодорка изповядва пред мъжа си, че майка ѝ е била против него (против брака) и я проклела.

"А тя си жално заплака
и мен ме люто прокълна
-дано Господ даде Тодорке,
на сърце рожба да носиш (2)
на ръце рожба да не видиш."

В някой песни се среща отправена клетва на деца към родители, които имат несполучлив брак, много работа или богатство.

" Нека да лежи
да лежи да умре,
че тя мъ й дала
на балканджия,
че той мъ кара
тръни да му тваря
боса да ги тъпча."
с. Разпоповци

"Бяла Мария на извор седи,
бели менци мие,
люто майка кълне
-Проклета и триж проклета да си
що си ме не дала
на първо либе,
а най си ме дала ,
на тия черни, черни черкези."
с. Батак

"Сама мома Рада остана
и тя по двори ходеше (2)
хайдушки коне разхождаше
Тейно си люто кълне
-Не ти ли казах, тейно ле
да си продадеш къщата (2)
къщата керемидната,
Сайвана, сайванлията (2)
с. Балван

Песни за грешници образуват малък цикъл с характерна постройка: неизлечима болест, признание на грях, изкупление – наказание. Греховете, които изповядва героят, срещани поотделно, са: избиване на сватбари, завързване на младоженци за дървета. В селата Горна Липница и Козловец в песен "Разболял се Стоян" се казва: "Кога е била суша, гладна година и се заклели седемдесет юнака на Великия четвъртък, де кого срещнат главата да му отрежат. Срещнали сватбари и ги избили.(Стоянова сестра, зет и дете). Завързали младоженците за две дървета и след време минали и посегнали грозде да си откъснат, а то се издигнало на високо". Стоян отрязал лозата и от нея протекла кръв и оттогава главата го заболяла.

"Стоянова майчица,
до земя сълзи пророни
и на Стояна продума
-девет години лежиш
и още девет да лежиш,
за твойте тежки грехове."

В друга песен от с. Вишовград се разказва как майката оплаква погребания си син, който от гроба и наръчва да не го оплаква , а да кълне виновника за смъртта му.

"Стига си ма, мамо оплаквала
недей кълна паша Саралия
ам най кълни Исмаил – берберя,
че ме обръсна на русалска сряда,
че ме убиха млади русалии."

Друга песен от с. Духневци, Еленско, се разказва, че майката на Стоян е била прокълната и тя отправили съща клетва към сина си, а той, като засаждал ябълка, кълнял: "Да расте порасте с вършец до небе, една ябълка да завърже, на земята да падне и свиня да я изяде."

"И мене ма и мама тъй клела
-расти Стоене порасти,
Стоене да се ожениш,
Хубава булка да вземеш
От сърце рожба да немаш
Само едничка да имаш
И то да е сляпа, саката
Да не мош да я ожениш
Както ма мама проклела
Че тъй ма клетва стигнала"

Дълбоко вкорененатa у народа вяра в силата

на бащината клетва е намерила отражение в песни от Вишовград и Балван. В единия вариант се казва,"че бащата правил пещник със седемдесет дюлгери и поръчал на дъщеря си да му донесе бял камък. Тя не го донесла, това сторила майка ѝ.

"Той си пещник изкара
тей на Тодорка думаше:
-гърло да те заболи,
че гърлото я заболя
ходила мама и цери я
по села и градове."

"Тейно на стол седеше,
Драгана ф очи гледаше
И на Драгана думаше
-Дано Драганке, тейнова
толкоз болести из село
няма ли Дано за тебе
я шарка я скарлатина
лицето да ти ограпи,
снагата да ти погърчи."

Към раздела чужди клетви особена вяра и страх народът е имал от проклятието – анатемата, извършено с и без участие на църквата, от цялото село или град в рамките на неговото землище. Клетвите са насочени срещу убийци, престъпници, предатели. В случая показателен пример е легендата за "Жидов гроб" в Търново[9]. В легендата се говори за предателството, извършено спрямо старата българска столица. На мястото на престъплението свещеникът произнася клетва и хвърля камъни. Това действие се повтаря винаги и от всеки, който мине покрай грамадата.

Към народните клетви спадат още вдовишки, сиромашки, сирашки. Те се отправят към народни изедници. Тук спадат клетви, произнесени против лъжа, измама и също и междуродствени (свекърва и снаха, снаха и зълва). Те разкриват важни психологични моменти, обрисуват отделни страни от живота на хората. В песен от с. Козловец се разкрива лъжата:

"Како ле, како Тудорке,
Две пиленца да имаш
Ф един гроб да ги туриш,
Дет' ма мене излъга."

В песен от с. Горна Липница момите кълнат ергените, които не са отишли на седянката.

"Който не дойде(2)
на нашти седянки
сляп да ходи,
с куцото магаре,
хляб да проси(2)
от вракне на вракне."

Една от най-разпространените теми е клетвата между снаха и зълва. В песен от с. Камен, Янка се удавя в реката, защото е прокълната от буля си. Тя пуща моминski венец, който е символ на моминството, защото е силна вярата в изречената клетва за бъдещата съпруга и майка.

"Тя на Янка думаше:
-Кълни Янке, кълни
двама да кълнеме
ти за мойто дете,
аз за твойто либе
Дунав кат продума
С либе да се вземеш,
Риба кат пропее,
Дете да любиш."

В песен от Бяла черква зълвата оплаква буля си на гроба, че мъжът ѝ се оженил за друга, която не и гледа децата.

"Проклет да е Калинке батьо ти,
тесна ми къща направи,
не мога да си прибера,
да си прибера децата,
на света да се не мъчат."

В третия раздел, собствени клетви, човек дава сам клетва. Те са различни: кълне се в Бог, в себе си, в челядта си, в стоката си, в здравето си, в очите си, в живота си. "Заклевам се в мойто здраве", "Заклевам се в моята младост", "Заклевам се в черни очи"[10]. Понякога клетва се изрича и в името на децата: "Заклевам се в дребни дечица, всички в гроб да ги закопая, ако лъжа, ако душа губя"[11]. Най-често човек се кълне в душата си "Враг душа, катран душа"[12]. Според народното поверие, когато се произнася, такава клетва, ако човек лъже, продава си душата на дявола. Много често собствените клетви са лъжовни. С лъжлива клетва човек опропастява себе си и околните. От тук е останала и пословицата "Кога двама си изгубят душите, третия си губи главата". В песен от Свищовско се разказва как един баща се заклел в дребните си дечица, ако лъже, да ги зарови в един гроб. Господ послушал тази клетва и всичките му деца умрели в един ден и били заровени в един гроб.

От цитираните примери разбираме,че в основата на народната вяра и страха от клетвите е убеждението, че те се сбъдват, когато са отправени към дадени извършители. Най-често срещаните клетви (проклятия) са на любовна връзка(нежелан брак, годежи и женитба без родителска благословия), за извършени грехове, за непослушание на деца, лъжа и за несправедливи обвинения.

И днес клетвите, лични, чужди, роднински (бащини или майчини), разкриват човешките

взаимоотношения и продължават да бъдат част от духовния живот на съвременното общество и продължава да се вярва в тяхната сила и значение.

БЕЛЕЖКИ

[1] Речник на литературните термини, С., 1980, с. 504.
[2] Анкетьор – Атанаска Петрова Радева от с. Русаля, р. 1913 г., обр. III кл.
[3] **Арнаудов, М.** Фолклор от Еленско, Сб НУ, кн. 27, 1913; В.Стоин Народните песни от Средна северна България, С., 1931; Теренни материали инв. № 12Е-Х/РИМ - В. Търново.
[4] **Маринов, Д.** Избрани произведения, Т. I, 1981, с.263.
[5] **Пак там**, с.264.
[6] Анкетьор – Йорданка Недева Сеизова от с. Миндя, р. 1917 г., обр. II кл.
[7] **Панчев, И.** Фолклорни и др материали от историята на село Камен, Камен, 1983, с.56.
[8] **Маринов, Д.** Избрани произведения, т. I, С., 1981, с. 265-266.
[9] **Попова, С., К. Панайотова**, Янтра тече и разказва, С., 1972, с. 31-33.
[10] Анкетьор – Неда Маринова Янкова от с. Пушево, р. 1919 г., обр. III кл.
[11] Анкетьор – Ирина Петкова Демижева, с. Беляковец, р. 1904, обр. VII кл.
[12] Анкетьор – Гана Рачева Христова, с. Момин сбор, р. 1911 г., обр. III кл.

OATH IN LIFE AND FATE OF PEOPLE IN THE WAY OF LIVING AND FOLKLORE IN TURNOVO

Neda Stefanova

/Summary/

The national faith in oaths (Swearing and cursing) – speaking bad nords in a moment of anger – reveals natural people's fulings and excitements in the way of living and folklore in Veliko Turnovo.

ПАНАИРДЖИЙСКОТО ВЕСЕЛИЕ НА БЪЛГАРИНА

ТАТЯНА ЦАНКОВА

(Габрово)

Панаирите са пазари на дадено селище, провеждани периодично в определено (празнично) време на годината. Панаирите биват селски и градски, пролетни, летни и есенни. Те са не само пазари за обмяна и покупко-продажба на разни стоки, но и места за широки контакти и изява на творческия дух на българина.

В настоящето изследване са използвани материали от архива на Дома на хумора и сатирата в Габрово, лично събирани през периода 1980 – 1990 г., материали от други архиви, както и трудове на наши събирачи и изследвачи на панаирите главно като стопанско явление.[1]

За значението на панаирите в икономическия живот на българина са изписани много страници. За панаир в Търново се споменава още през 13 век в житието на патриарх Евтимий от Григорий Цамблак. За панаири се говори и в грамотата на цар Иван Асен Втори до дубровнищките търговци. През 13 век изкуството на площадното веселие е свободно и дори покровителствувано. То става масово признато изкуство. През 14 век изкуството на скомрохите, глумците и смешниците е още живо - срещаме ги изрисувани върху стенописите в скалните църкви в с. Иваново, Русенско: музиканти, жонгльори, смешници, барабанчик. Особено въздействащи и реалистични са стенописите от Хрельовата кула на Рилския манастир "Музиканти" и "Хоро". Играещите хоро са изобразени с подчертани пластични движения, което говори, че художникът вероятно е наблюдавал играта в действителност.

През Средновековието по форма и начин на организиране панаирите се подчиняват на един стериотип: провеждат се веднъж в годината, траели са обикновено 8 дни, понякога – 2 седмици. На открито се продавал добитъкът, а в бараки и дюкяни – разни стоки.

През Възраждането /през втората половина на 18 век/ покрай многото съществуващи пазари и панаири в градовете и големите села, възникват и нови, които играят роля в тогавашния стопански живот. С развитието на градовете и на занаятите през 18.век се възраждат или възникват такива панаири като Узунджовския, Марашкия, Ески-Джумайския, Прилепския, Неврокопския и мн.др. Братята Шкорпил дават сведения за панаира в Сливен в своите изследвания върху археологията на Тракия. Турският географ Хаджи Калфа / 17 век/ споменава за Айтоския панаир. Почти всички пътешественици, минали през Балканите, дават в своите пътеписи и сведения за панаирите по българските земи.[2] Льофевр /1611 г./ ни оставя в своите бележки сведения за духовния живот на Пиротския панаир. Той говори за "слепи жени – свирци на гъдулка", за "акробати, каквито не липсват в Турция и са много сръчни в безброй неща, необикновени за християнския свят..." Бошкович /1762 г./ разказва за панаира в Карнобат. Бланки[3] /1843 г. в "Пътуване из България"/ описва Узунджовския панаир – тоя "великан на панаирите", прекъснат през 1875 г., който е събирал ежедневно по 50 000 души. "Българи и гърци, турци и персийци, австрийци и руси бяха събрани там да печелят пари." "Това, което е Узунджовският панаир за Средна Тракия – пише Феликс Каниц[4] в "Дунавска България" – това е Ескиджумайският панаир за Североизточна България". Той приличал на средновековните панаири. До Овобождението се провеждал от 23 април до 1 май, а след Освобождението – през м.май.[5]

Както може да се забележи, почти всички изследвачи обръщат повече внимание на стопанското значение на панаирите. Единствено в своето изследване "Ескиджумайският панаир" /1906 г./ Васил Атанасов[6] ни подарява една жива картина на другата страна на панаира – веселието: " Не може да си представи човек тия удобства за живота, които може да намери и в един панаир. Ескиджумайският панаир имаше и нощен живот – особено за по-богатите търговци. Избор в гостилници – като се почне почне от кебапчийници и се свърши с тогавашните модерни ресторанти – даже с ацетиленово осветление; разни циркуси, акробати, шантани, ориенталски игри и кючеци. в оглушителния шум от всевъзможни музики, певци и певици, от фонографи, от тъпани и даарета се месят безмелодично мотиви от оперети и ориенталски песни. Всичко това трябва да се види и чуе, за да разбере човек панаира. Повече шум и весело настроение... повече алъш-вериш през деня...".

Панаирът дава богат материал за изучаване на езика, нравите, носиите, народната кухня на българина. Той е очакван не само от търговците. Той е мечтано развлекателно място за хора от всички възрасти, от селото и града. За трепета на очакването, за приготовленията разказват различни информатори. Един от тях, Станчо Йонков[7] /род.1910г./ от с. Яворец, Севлиевско споделя: "В Севлиево на Петковден се правеше тридневен панаир. Всичко живо отиваше там. С каруци, с коне, украсени специално, хората облечени с най-новите си дрехи, с предварителната уговорка кой кого ще закара на панаира. Децата и младежите, на групи, отивахме пеша.На папаира се правеше пазар на животни, който двойно привличаше нашите бащи. Панаирът предлагаше забава за мало и голямо. Имаше певци на шлагери – пееха сълзливо-сантиментални песни, за сензационни събития, за войните, за убийства и

злосторства. Изпълняваха се и много циркови номера, имаше менажерия. Някои запомняха панаира и заради джебчиите...". Друг информатор[8] си спомня за Поповския панаир, който ставал през Русалската неделя /м.юни/и бил любимо място за децата заради лакомствата, предлагани там: " бонбони, петлета, шербети, халва, боза, а също балончета, свирки, играчки, люлки със синджири, цирк, панорама, фокусници, гълтачи на огън, говорещи "отрязани" глави, борци, човека-змия, обясняващ защо е такъв, играчи на зарове и какво ли още не...". Цялото разнообразие от преживявания привлича човека към панаира. В това се състои магията на площадното веселие.

Панаирджийското празнично веселие е тип зрелище[9], /според проф.Т.Ив.Живков/, **в което властвува само изкуството, колективното общуване чрез танца, музиката и смеха**. Като форма на колективно художествено действие празничното панаирджийско веселие започва от фолклора, но стига до съвсем специализирани прояви.

По-нататък в нашето изследване ще разгледаме **формите на проявление на панаирджийското веселие** от времето, когато имаме сведения за тях, до края на 20 век.:

Смешници и клоуни играят на импровизирана сцена. Данни за такива пътуващи артисти има още през Средновековието. В Симеоновия "Златоструй", по запазен препис от 12 век, се споменава за пътуващи скомрахи - музиканти, смешници, мимове, танцьори. Те развиват своето изкуство на селския площад и особено на площада на създаващите се градове. Представленията имат зрелищно-комедиен характер. Техни изразни средства са смеха, музиката, танца, в съпровод на гусли, тъпани, свирки, цимбали. В своето общуване с публиката те си служат с живата народна реч. Как са изглеждали панаирджийските артисти можем да съдим от стенописи от 13-14 век /"Музиканти" и "Хоро", стенописи от Хрельовата кула на Рилски манастир/ или от съчинението на Матей Властар "Против обичаи елински"[10]:"...облечени в бели, широки, груботъкани дрехи, с дълги ръкави, като мъжете обличат женски дрехи. Някои от скомрахите играят с маски, наподобяващи глава на животно или мажат лицата си с бои и сажди. Правят си коса от кълчища, вълна или лико." В стенописи от цикъла "Страшният съд" са изобразени танцувачи и музиканти, смешници и акробати как горят в пъкала, обесени за пъпа си или лежащи върху гвоздеи. Дяволи духат в ушите на музикантите огън, Това е отредената участ и на онези, които ги слушат и гледат. Техните "бесовски игри" са осъждани от църквата. Постепенно скомрахите изчезват до към 18.век, но по-късно са заместени от нова генерация клоуни и смешници, влезли като основни артисти в цирка. В началото на 20 век за привличане на публика на панаира са се използвали клоуни и смешници, които пред палатката разиграват смешни сцени, водевили или пеят куплети, за да заинтригуват публиката. Куплетистите са хора с музикални способности, с поетичен талант и с остро чувство за социална справедливост, които превръщат злободневни теми в атрактивна изява. Стоян Миленков и Коста Кертиков са известни имена от зората на българското цирково изкуство.

Игра с дресирани животни. Опитомени мечки танцуват като "пияна баба", показват "как работят мързеливите булки". Опитомени папагали или морски свинчета вадят късметчета и демонстрират други дресури.

Смешници се представят за народни лечители. Демонстрират се различни "лечебни" практики: газене на болен от мечка /от там вероятно идиомът "Ще те гази мечка"/, кадене с животински изпражнения за прогонване на зли духове и др.

Панаирджийски певци и разказвачи. "Певец с физхармоника или латерна, седнал под чадър, пее жаловита песен и разплаква слушателките си. Но не изкарва песента до края. За да разберат какво е станало по- нататък с героите и как завършва сърцераздирателната сцена, слушателите трябва да си купят песнопойка..."[11] – така описва очевидец панаирджийските певци от панаира в Попово. Специално изследване на панаирджийските певци прави Наталия Рашкова[12], етномузиколог. "Певецът под чадъра" изпълнява народни песни – главно юнашки, песни на злободневни теми: любов, отмъщение, изневери; песни със сензационни сюжети, за големи катастрофи и катаклизми. В репертоара народният певец има "стари" шлагери, както и пародии на вече известни песни. Ако разгърнем песнопойките[13] на народния певец Марин Ив.Николов от София ще срещнем следните заглавия:"Пенсионери", "В погледа ти не прочетох", "Караджа дума Русанки", а в репертоара на народния певец Руси Ангелов Русев от Попово: "Песен за Тодор градинаря", "Млад Георги войник отива", "Песен за двамата братя-близнаци Димитър и Доню", "Песен за Георги Грозника" и др.

Куклен театър. Кукленият театър като площадна форма на веселие е привнесено явление.[14] От средата на 15 век от Средна Азия /Узбекистан/ през Турция в България прониква понятието "масхара". Кукленият театър на марионетките на клечка и конци в сандъче е пренесен от цигански маси през 15 век.

По българските панаири се разиграват куклито Пижо и Пенда. В Габрово кукли е разигравал Нено Кукладжията[15], като куклите Рачо и Дешка са били вързани с конци за пръстите му и така ги е разигравал, свирейки едновременно с това на гъдулка. Това е било голяма атракция по време на Олелийнята по Сирни Заговезни, която, както вече отбелязахме се е развила като вид панаирджийско площадно веселие.

Циркови игри в панаира. Цирковите игри и забавления са отдавнашен елемент на площадния тип веселие. Те започват от римския Колизеум, минават през константинополския Хиподром, за да

се превърнат постепенно в една от основните форми на площадното веселие. През 1985 г. българските археолози Димитър и Николай Овчарови откриват върху стените на търновската църква "Св. св.Петър и Павел" уникални рисунки на циркови игри от 16-17 век Акробатични номера, ходене по високоопънато въже, "Даракът на смъртта" – това са все циркови номера, в които наличният състезателен или рисков елемент служи за разгорещяване на страстите, като един вид отдушник от възможните конфликти в обществото.

Към състезателните номера можем да прибавим и засвидетелствуваните в хрониките на Третото Видинско изложение през 1898 г. демонстрации на военните и пожарните конни офицери, които се надпрепускали и прескачали с коне тараби и киражи.

Кинетични люлки, виенски колела, стрелбища, железници на страха, криви огледала и др. – това са все "чудеса" на по-новото време, рожба на техническия прогрес, изглеждали сензационно за времето, когато са били открити.

Пехливанлък (борба "народен стил") и тежка атлетика. Борбата е била любимо зрелище за широката публика. Информатори[16] си спомнят борбите на Плачковския и на Севлиевския панаир.Разигравали са се големи облози. Най-изявените пехливани били отначало турци, като например Топурту Осман и Топурту Юсуф /20-те – 30-те год. на 20 век/. На големия събор на борците в Казанлък се изявявали вече и известни българи-борци като Тодор Банков, Иван Вардарски, Арабиян бик /Димитър Търновски/, Георги Райчев. През 1935 г. Дан Колов се връща от Америка и основава в София спортен клуб, в който се обучават способни борци на хватките от Кеч ес кеч кан. Така от пехливанлъка и любителските турнири по панаирите се минава към професионалния спорт – един друг тип зрелище.

Друго обикнато панаирджийско зрелище е тежката атлетика. Ето някои нейни "номера", описани от бореца Георги Райчев[17] от Горно Сахране, Старозагорско: "Вдигане на трима души с една ръка, разиграване на мускулните системи под такта на музиката, късане на 52 карти наведнъж с ръка, късане на конска подкова, увиване на 12-милиметрова шина около ръката – т.нар. "Самсонова гривна", свиване с челюстите на зъбите на 45-милиметрово желязо, забиване на пирон с гола ръка в 4-сантиметрова талпа, лягане върху дъска с гвоздеи, спиране н два коня в движение, преминаване на автомобил през тялото, късане на синджири с ръце, разбиване на камък с чук, като камъкът е поставен на гърдите или главата, издържане на воденичен камък върху гърдите с дванадесет души върху него и др.". Изпълнението на тези "номера" изисква голяма сила и способности, тежката атлетика се оказва трудна професия, която малцина овладяват, но невероятно зрелище, което мнозина наблюдават.

Хазартни игри. Панаирът е място, където се изявяват всякакви страсти и способности. Тук всичко може да се разиграе с цел печалба. Като се почне с невинните облози за животни, за бой между петли, мине се през играта със зарове (барбут), с облози за изход от борба, с "капанчета" за вземане на 5 лв. с въженце и острие, около което то е навито и т.н. В ново време се появяват хазартни игри, за да се стигне до електронните автомати по днешните циркове и до лотариите, които се разиграват масово. Духът на хазарта е част от духа на панаира.

Панаирът е кръстопът, където се пресичат икономическите, нравствените и духовните интереси на българина. Той е показателен за неговата душевност, Чувството му за красота, фантазията в труда му, артистичността, чувството му за публичен (площаден) смях, начинът и формите му на веселие и представата му за развлечение – всичко това се оглежда в панаира.

Панаирите отразяват съревнователния дух на производителя, вечния стремеж на човека да бъде забелязан, да бъде оценена фантазията му. На панаира човешкият труд – физически, материализиран или от духовно естество – получава своята оценка. Затова панаирът изразява и човешката потребност за изява – икономическа и духовна – за демонстриране на постигнатото в една или друга област.

Панаирът със своето празнично оживление служи и като своеобразен комуникативен център за всички поколения. Общуването между хората ги обогатява с опит, с впечатления, с познанства.

Панаирът е пъстра палитра от етноси и култури. Тук се срещат изкуството на българските комедианти и на турските карагьози, на пехливани и чужди пътуващи циркове, а публиката е толкова разнообразна, че мозайката от форми на празнично веселие доставя естетическа наслада за различни вкусове. Човек се чувства обогатен, настроението му достига висок градус. Чрез празничното панаирджийско веселие се постига душевен катарзис, освобождава се натрупаната психическа енергия и напрежение през трудовия период и ежедневие. В това е и пречистващата роля на празника. Трудът е по заслуга възнаграден. Спечелените средства дават право на човек да стане съпричастен на общонародното празнично веселие на панаира, да се слее с пеещото и танцуващо множество.

И календарът на панаирите е така подреден, че те да не съвпадат по дни. Почти няма голямо селище без панаир. Може като куриоз да посочим само Габрово. Габровската градска управа взема следното решение, отразено в протоколно писмо от 30.10.1856 г.: "Габровските жители, селоначалници, търговци и еснафи се обявяват против сбора – да няма вече такъв, защото тоя панаир (на Петковден – б.а.) причинява повреда на сиромасите, без полза и с лоши последствия за потомството на всички класи: големи и малки губят без работа, ходят на сбора и харчат на вятъра пари да купуват това-онова...". Това решение за премахване на панаира подчертава

пословичната габровска пестеливост – много по-изгодно е ти да продаваш по чуждите панаири, а не на тебе да ти гостуват. Но тази малка "хитрост" на габровските общинари не успява съвсем, защото всяка празнота в обичайно-пазничната система се поема функционално от друг празник. Много от белезите на едно панаирджийско веселие откриваме в Олелийнята по Сирница в Габрово. Едва през 2002 г. с решение на Общински съвет – Габрово се възстановява празникът Петковден като ден на духовната закрилница на Габрово св. Петка и се разрешава отново да има панаир в града. Това означава, че габровци са преосмислили значението на панаира за града и са приели конкуренцията на съседния град Севлиево, който не е преставал да организира своя панаир на Петковден.

От казаното дотук можем да направим следните ИЗВОДИ:

- Панаирджийското празнично веселие е необредно по своята същност социално-художествено явление. То намира израз в редица форми на проявление: песенни, словесни, танцови, зрелищни, сценични, площадни и др., като тези форми принадлежат към различни културни нива: на традиционната необредна култура и на професионалното изкуство.
- Площадното празнично веселие като градски празник формира своята структура още през Средновековието, доразвива я през Възраждането, за да служи едновременно на търговските и духовни интереси и потребности на българина. Панаирът е една от най-ярките изяви на духовното творчество на народа, в която намират своето място и постиженията на материалната култура.
- Смехът в панаирджийското веселие няма обреден смисъл, но именно смеховото начало, заложено в панаира, прави от него весел, а не тържествен празник. Смехът е всеобемащ, универсален, общонароден. Постига се с различни средства на смешното.

Панаирът се характеризира с празнично светоусещане на участниците в него, с масовост и пълнота на изживяването.

- В панаирджийското веселие ярко доминират комуникативната и зрелищно-развлекателната (естетическа) функции. Заедно с "празничната свобода" те ни позволяват да разглеждаме панаирджийското весели на границата между необредната народна култура и професионалното изкуство.
- Панаирджийското веселие е очаквано и желано от всички събитие с икономическо и естетическо значение. То е изява на творческия гений на българина, на вечния му стремеж към красота и пълнота на изживяването.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Сп. "Наше изложение",** 1891 – 1892, ОДА, Пловдив; **Примовски, Ат.,** Периодически търговски центрове - В: Етнография на България,С.,БАН,1982, т.2,с.164; **Атанасов, В.,** Ески-джумайския панаир,С.,1906; **Андреев,Ст.,** Стари пътувания през България, "Български турист", год.XX1, кн.2р с.30; **Георгиев,Й.,Б.Ачков.** Узунджовският панаир в светлината на новоиздирени документи. – В: Изв.на Инст. за история на БАН,т.19, 1967,с.172; **Демирев,Й.** Някога на увеселение.,Вечерни новини, бр.306,31.12.1985,с.6; **Добрев,Ив.** Узунджовският панаир. Лит. алманах "Юг", Хасково, 1981, бр.12, с. 177; **Ковачев, П.,** Панаири, в."Поглед", бр.41, 13.X. 1986, с.11; **Колев, Н.** Пазарите и панаирите в бита на населението от Кърджалийски окръг. – В: Ахрид, 3, 1983, 5-28 с.; **Узунджовският панаир.** – В: Документи за българската история, т.1,С., 1940, с.14-15.

[2] Френски и английски пътеписи за Балканите (поредица).

[3] **Blanqui, M.** Voyage en Bulgarie pendant 1841, Paris, p.251.

[4] **Kanitz, F.** Donau-Bulgarien und der Balkan. 2-te Aufl., Leipzig, 1882, 3 Bde.

[5] **Атанасов,В.,** Пос.съч.,с.6.

[6] **Пак там.**

[7] **Архив на ДХС.** Бележки за Севлиевския панаир, инф. Станчо Йонов, р.1910г.,с. Яворец, Габровско.

[8] **Архив на ДХС.** Инф. Руси Русев, Попово.

[9] **Живков, Т.Ив.** Народ и песен, С., 1977.

[10] **Арх.на Инст. по история при БАН,** № 16 А.

[11] **Архив на ДХС.** Песнопойка на Марин Николов, нар. певец от София; Песнопойка на Руси Русев, Попово; Панаирджийски песнопойки, НБКМ, чекмедже 358; **Кауфман, Н.** Български градски песни. С., 1968; **Вакарелски, Хр.,Ат. Примовски.** Музикално-фолклорни прояви в Пловдивското изложение през 1892г. – В: Изв. на ИМ, кн.2-3,1958.

[12] **Рашкова,Н.** Панаирджийските певци Парушеви.,БФ, 1981, кн.2,с.19.

[13] **Архив на ДХС.** Песнопойка на Марин Николов от София.

[14] **Каракостов, Ст.** Българският театър. С., НИ, 1972.

[15] **Архив на ДХС.**

[16] **Архив на ДХС.** Панаирът в Плачковци; Панаирът в Севлиево.

[17] **Архив на ДХС.** Спомени на народния борец Георги Райчев за панаира в Горно Сахране, Старозагорско.

BULGARIAN FAIRGROUND MERRY-MAKING AND FUN

Tatyana Tsankova

/Summary/

Without dwelling on the economic importance of fairs and fairgrounds as places where goods are bought and sold, this piece of research work studies fairs as a meeting ground for a great number of people and a breeding-ground for the creative spirit of the Bulgarian man.

The paper is based on material housed in the archives of the House of Humour and Satire and personally gathered by the research worker between 1980 and 1990, as well on studies conducted by outside research workers.

Fairs provide extensive material for exploring the language, manners and customs, dressing and national cuisine of the Bulgarians, as well as the types of non-ritual merry-making.

According to Prof. T.I.Zhivkov, **fairground festivities and fun present a kind of spectacle dominated solely by the arts as a collective way of communication carried on by means of dance, music and laughter.** Being a form of collective artistic activity, fairground merry-making may have sprung from folklore, but has also taken on very specific manifestations.

The study treats manifestations of fair festivities and fun like clownery and slapstick, play with tamed animals, fairground singing and story-telling, puppetry, circus acts, kinetic swings, shooting galleries, roller coasters of horror and curved mirrors, wrestling and weight-lifting, gambling, etc.

Fairs in Bulgaria make a multi-coloured palette of ethnic groups and cultures, a crossroads of indigenous economic, moral and spiritual interests. Fairs reflect Bulgarian man's inner mind and soul, his sense of beauty, the fantasy he puts into his daily chores, his artistry and sense of open space fun and laughter, his notion of merry-making and amusement, as well as of manner and forms of entertainment. Fairs and fairgrounds mirror all of the above.

In its essence fairground merry-making is a non-ritual socio-artistic phenomenon manifested in a number of forms: vocal, verbal, dance, spectacle, stage, open space, etc. These forms of expression belong to different levels of culture: on the one hand, it is traditional non-ritual culture, and on the other – professional art.

Laughter in fairground merriment bears no ritual meaning, however, it is none other but the presumption of rejoicing deeply set in the atmosphere of a fair that turns the latter into a festive occasion and not a solemn celebration. Achieved by varied means of the laughable and funny, laughter is overwhelming, universal and has a strong public appeal.

НАЦИОНАЛНАТА СРЕЩА - НАДДУМВАНЕ "БЛАГОЛАЖ" И ОПТИМИЗМЪТ НА БЪЛГАРИНА

ВЕНЕТА ГЕОРГИЕВА-КОЗАРЕВА

(Габрово)

С настоящето съобщение нямаме за цел да участваме непременно в съвременния хуманитарен дебат за националната идентичност[1], нито да бъдем опоненти на постулатите на повечето народопсихолози, определящи, най-общо, българина като мрачен тип[2]. Нашите наблюдения са директни, а обобщенията ни са синтез на личен – жизнен и аналитичен - опит. Изхождайки от един културен продукт, какъвто е Националната среща-наддумване "Благолаж" на Дома на хумора и сатирата в Габрово (по-нататък ДХС – б.м.), ние го поставяме в културологичния дискурс на втората половина на 20 век и търсим различните му измерения в няколко аспекта: обективно-исторически, психологически, социокултурен.

"Благолаж" е част от Международното биенале на хумора и сатирата в изкуствата, организирано от ДХС – провежда се всяка нечетна година през втората половина на май, на втория ден след откриването на Биеналето. Има статут и се присъждат награди.

Но до появата на конкурса "Благолаж", преди да бъде създаден ДХС, през втората половина на 20 век, в Габрово се провеждат множество вечери на смеха, срещи и вицмаратони, на които си дават среща народни разказвачи на комичен фолклор – разказват весели случки, приказки, но най-вече вицове. Това е естествено – всичко тръгва от стихията на габровските вицове, "родили" ДХС през 1972 г. и превърнали Габрово в своеобразна българска столица на хумора или Мека на смеха, както определят града някои негови чуждестранни гости. Всички те са естествена проява на габровци, своеобразен отдушник и форма на изява на народните таланти.

Още първата седмица на хумора и сатирата през май 1965 г., която е своеобразно възраждане на традицията за маскиране по Сирни заговезни от края на 19 – началото на 20 век, е открита с вечер на смеха и на *габровските анекдоти*[3]. Разказват ги артисти от Драматичния театър. Започва съвременното издаване на габровски вицове: местният окръжен вестник "Балканско знаме" пуска притурка под надслов "С отрязани опашки", малко сборниче със "събрани и преразказани" анекдоти, което още на следващата година има второ издание, отново като притурка на окръжния вестник. Това не е първият опит на редакцията – по случай 1 април 1963 г. вестникът издава хумористичното приложение "Зелен хайвер" – в което има и местен народен хумор.

През 1968 г. в Габрово се провежда национален конкурс за "издирване и създаване на нови габровски вицове и анекдоти". Следва издаването им като приложение на "Балканско знаме" по случай десетдевката на хумора през май 1969 г.[4]

А от 1979 г. в ДХС започва издирването и събирането на българския комичен фолклор, такъв, какъвто се е съхранил у неговите носители - сладкодумните му разказвачи. Само за няколко години се оформя богата колекция от хумористично словесно народно творчество и става възможно да се осъществи първото фолклорно издание на Дома с анекдоти за Хитър Петър, габровски вицове, вицове за банатски българи, шопски и друг регионален хумор.[5]

Домът организира и първите раздумки между своите сътрудници – народни разказвачи (едната на 20 март 1982 г. в полубара на Дома на хумора и сатирата, срещата е наречена наддумване и е посветена на 1 април и 10. рожден ден на института, с участници от Габровско, Смолянско, Велико-Търновско и Пернишко, и изтъкнати творци. Водещи са журналистките от Българското радио Катя Воденичарова[6] и Румяна Цинцарска и чрез тяхното общуване и ефира на радиото смехът на веселяците достига до всички краища на страната; другата е на 17.12.1983 г. в с. Кръвеник, Севлиевско, с участници от целия окръг.) Начинанията са успешни и дават тласък на проучвателската и събирателската работа на специалистите в Дома.

Набрал самочувствие, през 1984 г. ДХС отправя писмо до сладкодумци от града и страната, и ги кани на "среща между сладкодумци – разказвачи на весели случки от сегашно и минало време". Девизът на срещата е "От дума на дума към закачка и глума": "На нея ще имате възможност да проявите чувството си за хумор и да защитите славата си на сладкодумец с шеги, анекдоти, вицове и комични импровизации по личен избор."[7] Дадени са и "опорни" теми: хитрост-пестеливост-качество-прогрес, и глупост-прахосничество-нагаждачество.

Преди да се стигне до Националната среща-наддумване (по-нататък НСНБ – б.м.), трябва да се спомене "репетицията" на колектива на Дома на хумора и сатирата – на 7.12.1984 г. между служителите се провежда вицмаратон, раздават се и награди. Обгледано е всичко по бъдещата голяма проява!

Първата национална среща-наддумване е през 1985 г. Нейната мисия е да разкрива богатството

на българския комичен и прозаичен фолклор, да дава възможност на сладкодумци от всички краища на страната и от етническите й граници да покажат разказваческите си умения. Чрез наддумването се популяризира разнообразието и жизнеността на кратките комични жанрове, а Домът събира, запазва, изследва и издава образци от комичния фолклор на българина. "Благолаж" се превръща в своеобразна Копривщица за словесното хумористично народно творчество, но с габровски адрес.

За провеждането на националните срещи се избират различни емблематични места (например, "Благолаж" "се качва" 3 пъти на сцената на Експерименталния сатирично-вариететен театър, разположен в една сграда с ДХС, 4 пъти протича сред колекцията със стенописите в зала "Грехът" на ДХС). През 1987 г. наддумването е "изнесено"в Етнографския комплекс на открито "Етъра". Синтезът между материалната и духовна народна култура привлича участници и публика, затова и състезанието сред естествения декор на действащия музей има и допълнителен колорит.

По отношение на тематиката - отначало срещите-наддумване нямат тематична насоченост. През 1991 г., наскоро след демократичните промени в страната, "Благолаж" е с породен от времето акцент – доминира съвременният политически виц. През 1995 г. се включват българи от Македония и Молдова, за да се приобщят нашите сънародници към съвременната българска култура и се проследи развитието на фолклорната им памет в друга културна среда, какъв хумор битува сред тях, какви теми, сюжети и персонажи са най-разпространени там. Има и "кметски" "Благолаж" – предизвикателство към местната власт, с участници - действащи кметове; краевековната и първата за новото хилядолетие срещи пък са обърнати изключително към младежката проблематика.

Десетата среща на 18 май 2003 г. преминава под девиза "Хуморът създава приятелства, а не граници" и има за цел да поощри толерантността между етносите, като представи комичния фолклор на други етноси в състава на българската нация. За първи път участват носители на арменската култура у нас, които имат физиономично присъствие.

Търсейки психологическите ракурси на националното наддумване, не можем да пренебрегнем индивидуалните усещания на участници, публика, специалисти.

Така ще видим, че за повечето разказвачи "хуморът и смехът са ми в кръвта"[8], "пея и се смея, по-дълго да живея"[9] . Други с гордост се причисляват към физиономичната общност на своя край: "В Родопите има страшно много зевзеци, цели села са зевзешки. Ние, родопчани, винаги се шегуваме..."[10]. Впечатляващо е, че участниците в състезанието и публиката имат обща валенция – хумора, в противен случай тя, публиката, няма да търси общуването помежду си с езика на смеха[11].

От друга страна, самата среща в ДХС се схваща като емблематично място, където "се срещам с приятели, събираме се сродни души, тук има живот и се съхранява нещо изключително ценно – смехът на българина. Много се надявам това да продължи дълго и да бъде съхранено"[12].

За журито през различните години НСНБ също е емблема: емблема на традиционния български хумор, според (тогава)доц Анчо Калоянов, председател на жури-1999[13]; за друг член на жури "това е много хубаво събитие, от каквото имат нужда не само в Габрово, но и в цялата страна,...,тук хората се веселят от сърце, всички са едно цяло – участници и публика"[14]. Евгения Мицева, председател на журито през 2003 г. , е убедена, че "...всъщност фолклорът не умира и няма опасност да умре, той претърпява трансформации, модулации, минава в една или друга форма, намира своето място, защото човекът има тази даденост - да бъде своеобразен творец. И този творец винаги ще живее..."[15]

Всички участници в наддумването - публика, състезаващи се, жури - по свой начин нямат колебания относно богатството на българския комичен фолклор, за тях той наистина "дава сили"[16].

В социокултурен план Националната среща-наддумване "Благолаж" показва динамичната връзка зрител-участник, което е признак и за действения демократизъм на състезанието, и за конститутивния признак на българския хумористичен фолклор (неелитарен, достъпен). Регламентът на конкурса не се разпространява селективно, напротив – дори чрез световната мрежа достига до всяка точка на света и, съответно, пак чрез Интернет, може да се заяви желание за участие. Чрез мрежата влиза и в домовете на българската диаспора по света, гради – крехки или стабилни – но мостове, между родното тук, у нас, и откъснатите от бащиното огнище.

Кое може да бъде атрактивното в конкурс без награди? Единствено духовното и атрибутиката на атмосферата около "Благолаж" (явно хумористичният фолклор на българина превръща участниците - разказвачи и публика - в съобщност, дава им възможност и за комуникация, и за смехотерапия, следователно – дава им и виталност).

А всичко това, според нас, е в парадигмата на оптимизма. Затова приемаме, че съвременният българин все така има "слабост...да мечтае", както констатира още в 1897 г. Димитър Страшимиров, българинът е остроумен, както го определя Иван Селимински през 1929 г., българинът е "оптимист, той винаги се храни с надежда, обича живота..." според Стоян Костурков (1949). И ако това може

да изглежда далечна препратка, то и през последното десетилетие на 20 век Елена Огнянова отчита оптимизма като "най-интересната черта на българина"[17].

За нас хумористичното народно творчество, комуникирането чрез неговите форми и стремежът всичко това да се опазва, развива и обогатява, е най-голямата ценност, заложена при възникването, организирането и провеждането вече близо две десетилетия на НСНБ в Дома на хумора и сатирата. "Благолаж" като конкурс, репертоар и участници предлага на българина не алиенация, а идентифициране като общност, като част от общност, конституирана по признака преклонение пред народния хумор. Това е достатъчно основание да признаем оптимистичното начало в душевността на съвременния българин, и вярваме, че този оптимизъм оставя отпечатък върху неговия родов (а защо не и национален!) генетичен код, че съвременният българин ще го пренесе напред във времето.

В оптимизма на разказвачите (без значение дали са сред публиката или на масата на състезаващите се) ни убеждава и техният репертоар – в народния хумор няма елементи от познатия другаде "черен хумор" ("Дядо Мизерия" надхитря дяволчето; смъртта в "Мързеливият мъж" е мнима – така персонажът се "спасява" от работата; в "Приказка за дявола" човекът побеждава дявола с ума си и т.н.)[18] – примери само от едното издание с хумора на благолажци. Следващата книжка също убеждава, че българинът днес умее да се смее, открива низкото около себе си и го изважда на показ, надсмива му се и го отрича. Съставителите на книга 2 от поредицата запознават и с други сладкодумци: "Те не са участвали "на живо" в националния конкурс "Благолаж", а цял живот са събирали и нареждали зрънце по зрънце броеницата на народния хумор. Убедени сме, че който я вземе, ще стане поданик на Бъдното"[19].

С настоящия текст все пак, без да имаме претенция за пълнота и задълбоченост, опирайки се само на един културен феномен, какъвто, без съмнение е Националната среща-наддумване "Благолаж" на Дома на хумора и сатирата, можем да откликнем на съвременния хуманитарен дебат за националната идентичност на българина от последните десетилетия на миналото и началото на настоящето столетие. Чрез всички приведени примери се опитахме да докажем, че оптимизмът на българина не е плод на кабинетна измислица. Без да доминира, оптимизмът като национална черта не губи позиции в духовната характеристика на нацията ни: потвърждава го присъствието на младите сладкодумци, както и успехът на проведените досега десет конкурса, потвърждава го осъзнатата и манифестирана потребност от подобни форми на комуникация, чийто идентификационен код е народният хумор. Ако продължаваме на мислим за народния хумор като потребност, той ще продължава да бъде наша национална привилегия и ценност. Остава ни грижата за опазването и по-нататъшното му осмисляне.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Аретов, Н.** Идентичност и другост. – Литературна мисъл, 1, 2000.

[2] **Семов, М.** Народопсихология. Размисли върху написаното и ненаписаното за българската народопсихология и национален характер. Т. 1. – Варна, Славена, 1995.

[3] **Цонев, К.** Новата слава на Габрово. – Балканско знаме, 18 май 1965.

[4] **Цонев, К. И П. Проданов.** С отрязани опашки. Габровски анекдоти. Събр и преразк... Притурка към "Балканско знаме", бр. 59-60, 15 май, 1965; К. Цонев и П.Проданов. С отрязани опашки. Габровски анекдоти...2.доп изд.,1966 (притурка към"Балканско знаме")

[5] Колелото на живота. Народни анекдоти. Подбр. В.Велчев. - Пловдив, Хр.Г.Данов, 1982.

[6] К. Воденичарова в лично писмо признава: "Благолаж е голям спомен и жаля, че времето ме раздели с него. Дано се случи оптимизмът му да стигне до мен отново". Дълбоко съм й признателна за тези думи, подсказали ми заглавието на текста. (б.м. – В.Г.)

[7] Из писмо на ДХС. Архив на ДХС.

[8] Йордан Тодоров, първи носител на "Благолаж", личен разговор, 18.05.2003.

[9] казва Флора Юрукова, носител на "Благолаж" през 1993.., цит по: Вълкова, Ю. От всички жени в България най-благо лъже баба Флора Юрукова от Разлог – Жълт труд, 11-17.XI.1993.

[10] Мария Рускова от Смолян, участвала няколко пъти в "Благолаж", цит по: Николов, П. В Родопа умеем да веселим людете... - Вестник за жената, 26.06.-1.06.1999, с.17.

[11] Така Д. Даракчиева след 10. "Благолаж" съобщи, че, присъствайки на "Благолаж" "сякаш съм на друга планета, където има само жизнерадостни и усмихнати хора". Тя е впечатлена от поведението на един инвалид, пожелал да участва от мястото си в публиката: "Той е съхранил в себе си оптимизма, - обобщи тя, - и каза, че утре ще продължи да разговаря в Клуба на инвалида със своите познати, защото само това им било останало – когато се съберат, да се повеселят. Тези хора оценяват какво може да им даде хуморът." (личен разговор, 18.05.2003)

[12] Веселина Бабаджанкова, носител на "Благолаж" за 1995 г., личен разговор, 18.05.2003.

[13] цит по: Лазарова, В. Благолажът е емблематичният образ на традиционния хумор – Габрово днес, 39, 31.05.1999.

[14] Аспарух Йорданов, носител на "Благолаж" за 2001 г., член на жури-2003 г., личен разговор 18.05.2003.

[15] личен разговор, 18.05.2003.

[16] Атанаска Кечеджиева и Тодорка Гинева, участнички от с. Срем, Тополовграско – цит.по: Янакиев, Х. Баби правят стрийптиз и разказват вицове – 7+7 – от събота до събота, Ст. Загора, 21, 4.06.1993

[17] цит. по Семов, М. Народопсихология, Т.1, с.271,263,284,287

[18] Благолаж. Библиотека "Благолаж", Кн. 1. Съст.и ред. Т.Цанкова и Ф.Първова. ДХС, Габрово, 1994, с.23, 67-68, 74.

[19] **Георгиева-Козарева,** В. Сезам, отвори се! – Благолаж. Библиотека "Благолаж", кн. 2, Габрово, ДХС, 1997, с. 1-2.

BLAGOLAZH NATIONAL MEETING OF JOKE AND STORY-TELLERS AND THE OPTIMISM OF THE BULGARIAN MAN

Veneta Georgieva-Kozareva

/Summary/

The text deals with *BLAGOLAZH* National Meeting of Joke and Story-Tellers in the context of cultural anthropology from the second half of the 20th century, and attempts to present a variety of dimensions in the discourse from an objectively historical, psychological and socio-cultural aspect.

An object of study is the prior conditions for the emergence of this cultural phenomenon (Gabrovo anecdotes are printed and told; the House of Humour and Satire opens doors with the mission to collect, explore and disseminate the humour culture of the nations; the humour folklore amassed proves indispensable when it comes to communicating through verbal humour.). The paper outlines the characteristic features of all meetings held so far (subject matter, meeting place, repertoire, participants).

In a psychological aspect the study registers the personal feelings of participants, audience and specialists, and emphasizes that *BLAGOLAZH* is perceived as emblematic of traditional Bulgarian humour, and representing for the organizers, i.e., the House of Humour and Satire (HHS) in Gabrovo – a national institute set up to promote the humour of the nations through events like the International Humour Festival and the International Biennial of Humour and Satire in the Arts part of which is the National Meeting of Joke and Story-Tellers.

In a socio-cultural aspect the National Meeting is an example of the dynamic spectator-participant rapport; it brings the participants into a community where communication is made easier, laughter therapy possible and vitality – overwhelming. That all this is within the paradigm of optimism is what the study aims to bring forward. No matter how little has been spoken of this natural human endowment by Bulgarian social anthropologists over the last two centuries, we hold the opinion that the optimism of the Bulgarian man is not an armchair figment of the imagination, and that this is convincingly evinced by *BLAGOLAZH* National Meeting (through the form of communication, participation of young story-tellers, absence of "black humour" in the participants' repertoire, the success of *BLAGOLAZH* editions held so far and anticipation of the ones to come.)

БАКИЦА В БЪЛГАРИЯ... ПО ПРОБЛЕМА ИДЕНТИЧНОСТ И РОДИНА СРЕД АРУМЪНИТЕ ОТ ЧЕПИНО В МИНАЛОТО И ДНЕС

СВЕТЛА РАКШИЕВА

(София)

Обект на доклада е общността на армъните, уседнала трайно в България от края на XIX в. Разглеждат се техните устни версии за произход и родина, които имат и досега ролята на ресурс при изграждане на модела на етническата им идентичност и определяне на нейните маркери. Вниманието ни тук е привлечено по-специално от промяната на представите на армъните *за родина* и нейното дефиниране в периода след усядането в България и след масовата миграция към Румъния или други страни. Тук се съсредоточаваме върху анализа на факторите, които определят възприемането на България като *родина* след усядането като коренна промяна в начина на живот и след разделянето на армънската етнична общност между Балканските държави в периода след Втората световна война. Обект на внимание е степента и начинът на възприемане и дефиниране на България като (нова) *родина*,навлизането на това понятие в самоназванията на общността.

Цяла група армънски устни версии за произход са конкретно свързани с България като нов район за заселване и родина.

Първият етап от установяването на армъните в България предполага адаптирането им към новата среда. Групата на търговците и занаятчиите (главно цинцари и незначителен брой Москополени), заселили се в малки и големи градове, адаптират топонимите им в своите названия за произход: peştiriani / Пещерци, batăceani / Батачени, giumaioţi/ Джумайци (Kahl 2001: 6). Групата на овчарите (изключително грамостяни) също се приспособява към новите ареали, което е отразено във фолклора:

I ciudii, laie, I ciudii
Bachiţa tu Vîryîrii.
Doua sute di cîlivi –
Caramani ş' gli vurseaşti.
Cîte 'n doua ş' gli asprîndeaşti:
Alti 'n Banje, alti – 'n Lâjeani,
Ş' mai mulţi - 'n Vraţa 'n hoara.

Чудо, море, чудо голямо!
Бакица в България.
Село голямо – двеста колиби!
Кехая им беше Карамана.
Всичките двеста разпръсна:
Кои – в Баня, кои – в Лъджене,
А най-много – чак във Враца.

(Велинград, Ракитово. Срв. Ракшиева 1997)

Колективната памет е съхранила спомена за корена и пътя на миграцията, за историята на всеки род. "Нашият корен е от Грамос – в Гърция. Баща ми е роден в България, в Македония – тук – в Рилския манастир. Оттам те се преселват в Луковит – Лъджене (дн. Антон, Пирдопско – б. а.) – Копривщица – Дорково – Велинград" (В.Я., 56 г., Велинград).

Усещането за родина преди всичко е свързано с мястото на своето раждане: "Аз съм роден тука. (...) Точно там – ла Пънзъ [малка планинска рекичка на Бакица, в превод на български – Белилата –б.а.], дето вла'инките са белили платно там, аз съм роден. И големия брат – и той е роден на Бакица. Бил 15 годишен кат' се изселвали и помни сичко! Той тука е живял много – от детството. И сестрата тука е родена. Тя живя тука 50 години. (...) Децата ги 'фащаме от реката. Реката ги донася . Така лъжат малките."(Щ. Г., 81 г., Велинград)

Възприемането на България като нова родина се развива право пропорционално на живота на конкретното място, и по-специално – пастирският живот. Това касае възникването и разрастването на селището – отначало временен сезонен лагер. "Нашият прадядо – дедо Гого, дошъл от Папазчаир. *'Ма те са били малко – са били два – трийсе фамилии, да ка'йм, докато тука* [на Бакица –б.а.] *станали вече 250! 'Начи... искам с една дума да ме разбереш – ей т'ва е БАКИЦА! Тука – тука – тука – насекъде!"*(Щ. Г., Велинград). Възприятието за *родно* е отразено и в спомена за структурата на селището. "*Тая фурна е била* ***наш'та фурна****... И* ***наш'та къща*** *тука е била... Тука е бил площада. И аз съм седял тука – като малък. Ей така си спомням – ей там съм седял, бил съм на 5 годинки. И хорото като почваме – се прави на площада. Палиме гаро – огън. И цела нощ се играй. Докато се съмне! На Петровден. А и на сватба. Защото са били* ***'сички тука събрани*** *и са могли да празнуват! А иначе са били на фълкари, на фълкари* (родови групи – б.а.). *Та ... това е БАКИЦА! Е-е-е-ей! Бакица, Бакица!"*(Щ. Г., Велинград). Споменът специално запечатва култовите и сакрални места. "*На Бакица е имало малка черквичка, дървено – като параклисче. И довеждат попа там от Лъджене на самар – да венчава. А на Папазчаир в Пирина, там е имало голяма църква, хубава, на която още се виждат темелите.*"(Щ. Г., Велинград).

Усещането за родина и силните емоции, свързани с нея, се изграждат изключително върху самия живот, преживяванията на хората на това конкретно място. "*Брата – той тука израснал, тука живял от детство. Кат дойдат роднини от Румъния, брат ми тука все* (ги води). *Тука – е-е-ей така!* ***Вика****: "Отвориха ми се тука и сърцето, и сичко! О-о-о-о!" – кат' се развика тука! 'Ма идин глас! Вика! Ний бяхме дошли с 2 – 3 коли тогава. Имаше и други. К'во да не вика! Толко радост! Тука:*

*"Въ'! Бакица!" – **целуваше тука местото**. "Бакица! **Мойта Бакица! Моя Самар! Мой!** Там съм пасъл овци, и там съм пасъл, и там съм пасъл, там..." – кат' 'зе да разпра'я, с подробности 'сичко! Ама той е **бил тука**. И **тука израсъл**. Кат' си заминали е бил голям - '**сичко помни**. Тогава – когато мина тука, е бил вече на 70 години. Обаче кат' си спомни 'сичко... Леле, кат' 'зе да вика! **Плака чак! Плака и целуваше земята**.*

*Друг един братовчед – па дойдоха от Румъния. И сестрата, и зета. Няколко пъти идваха. 'Фащаме коли и ги водим. Те викат: **"Ако не видим Бакица – 'се едно не сме дошли в България!"** Имаше некои – водеха и деца, и внуци... Те им беше безразлично. Ама **тее, дето са живели тука – плакаха чак! Целуваха земята – толко им беше мило!"*** (Щ. Г., Велинград).

Споменът за пастирския живот, запазен сред армъните от по-старото поколение, значителна част от които са родени в България, разкрива тяхната привързаност към нея. *"Аз съм роден на Белмекен – Куртово* (на Бакица – б.а.). *За България ние мислим, че е нашата страна, нашата родина, защото ние живеем тук. Наште власи са много привързани към Бакица. И кога о емигрирали в Румъния, те съчинили нова песен за нея. Те били много нещастни, много съжалявали, тъгували за тука, за тяхната мила Бакица. На тях им било много мъчно. Много били привързани към... тука, **защото тука са родени! Те са тукашни!**"* (Щ. Г. Велинград).

Каква е "новата песен за Бакица", съчинена в новите поселища в Северна Добруджа след емиграцията в Румъния от 1929–1938 г. от "народен поет"?

Vîni oara s' nâ 'mpîrtîmu	*Идва часът да се разделим.*
Că nu amu toată ţară ş' nu ari	*Няма като нас в цялата страна.*
S' te videmu noi nikă 'nâ oară!	*Дали ще те видим някога пак?*
Voi luam munţii înalţî	*Тук има планини високи*
Ş' ape multu reacî.	*И ледестудени води.*
Nu ari s' vă biemu	*Няма да можем да ги пием*
Nikă 'nă oară.	*никога вече.*
Ah, cupii, cupii di oi,	*Ах, стада, стада овчици*
Şi sute di argiladzî –	*и стотини хергелета -*
Nu ari s' vă gîrşimu	*Не ще можем да ви забравим*
Nikă 'nă oară.	*никога вече.*
Păduri ş' vălodzi muşati,	*Гори и долини красиви,*
Nplini di lilicii –	*пълни с цветя и билки,*
Nu ari s' vă gîrşimu	*ние няма да ви забравим*
Noi pînă s' murim!	*докато сме живи.*

И накрая, разбира се, усещането за Бакица като родно място и за България като родина се изгражда и чрез създаването на "селището на мъртвите" – т.е. когато се затвори жизненият цикъл и мъртвите – сродници и предци, оставят костите си на това място.

Споменът за пастирския живот в планините е предаден на младото поколение, но на него той звучи доста странно, отвлечено и дори чуждо. *"Те, част от власите се изселили в Румъния. (...) И този даже си го спомням – той възрастен човек, лали* (чичо –б.а.) *Тежа. Той беше дошъл... Баща ми специално го кара там горе* (на Бакица – б.а.). *Ядохме агне. Са валя по..., по поляната като..., като магаренце! Разбираш! Много така... Рева, но... А на него вече па там му е минало неговото детство, нали. И зат'ва има спомени. Но аз к'ви спомени да имам, освен т'ва, дет' съм чул оттук-оттам, 'щото мойто детство си е било тука – в махалата. Аз не си го спомням т'ва, немам спомен за него. (...) И всичко е минало като приказка на мо'абет! Да седна да ти разправям к'во става в дискотеката..."* (М.Х., 36 г., Велинград).

За младото поколение, родено и израснало в България, свикнало със съвременните социални и културни стандарти, съзнанието за древното общо потекло или произхода на предците става все по-абстрактно. Те се чувстват интегрирани в българското общество, макар да запазват самосъзнанието за етническа идентичност. *"За нас България се приема ... като една родна страна! Ние не знаем ..., хе, нещо друго! Тука сме родени и милееме..., както ти милееш, така също и аз милея – за България и за Велинград. Аз съм роден тука! Аз съм български гражданин. По националност, да – влах, и с гордост ще се запиша некъде, че съм армън'! (...) Всеки милее за там, където е бил роден! Сега, мож' да е потеклото ни от Грамос, Гърция. Сега, аз не мога да милея за Грамос така, както си милея за родното си място тука, нали!"* (В. Я., 58 г., Велинград). Или още по-прагматично изразено от по-младите : *"Мило... мило е за един на наш'та възраст там, където е бизнесът, работата, където е обкръжението! Аз така го признавам за мило, нали?"* (М.Х., 36 г., Велинград). Това е начинът, по който се раждат хибридни определения за етническа идентичност като **българо-власи**. Те се дават от по-старото на младото поколение като отразяващи не само (и не толкова) комбинацията между идентичност и гражданство, а промените в основните ориентации, които на свой ред довеждат до промени в комплекса, подреждането и акцентирането на оразличителните маркери.

Фиксирането към едно конкретно място (а впоследствие и пълното усядане), т.е. смяната на парадигмата (начин на живот, тип стопанство, образец на миграции), води при армъните до промяна на отношението към пространствено - времевия континуум. Тази промяна има последици за контакта на общността с обкръжаващия свят/ население, респективно – пренарежда се калейдоскопът на собствената ù идентичност.

Чувството за принадлежност и обвързаност с едно конкретно място, с (новата) *родина*, се създава главно чрез видяно преживяно/ запомнено, в което се преплитат колективна памет, устна история, житейски опит, сакрални топоси и фолклор

(песенен и празнично-обреден), т.е. едно понятие като "фолклорна история", за чието извеждане, конкретизация на съдържанието и приложение колегите фолклористи все още са ни в дълг, още повече че формулирането му би било много полезно при изследване на идентичността.

БЕЛЕЖКИ

Кал 2001 Кал, Теде. Промяна на моделите на етническа идентичност на българските арумъни и нейните последици. – Българска етнология, 2001, кн. 2.

Caraiani, Saramandu 1982 Caraiani Nicolae, Nicolae Saramandu. Folclor Aroman Gramostean. Bucuresti. 1982.

Rakshieva 1997 Rakshieva, Svetla. The Aromunians' Concept of a Territory Under Control. – Ethnologia Balkanica. Vol. 2. Sofia.

Ракшиева 2001 Ракшиева, Светла. Корени. Етническа идентичност на арумъните в България. – Българска етнология, 2001, кн. 4.

Интервюирани:

Щерю Гогов – 81 г., Велинград. Ракшиева – личен архив (ЛА).

Кераца Гогова – 74 г., Велинград. Ракшиева – ЛА.

Васил Янакиев – 56 г., Велинград. Ракшиева С., Г. Куманов АЕИМ 484-III.

Михаил Холянов 38 г., Велинград. Ракшиева С., Г. Куманов АЕИМ 484-III.

BAKITSA TU VURGARIE... ASPECTS OF IDENTITY AND THE IDEA OF HOMELAND AMONG AROMANIANS FROM CHEPINO IN THE PAST AND TODAY

Svetla Rakshieva

/Summary/

The subject of consideration in this report is a part of Aromanian community who had firmly settled in Bulgaria since the late XIX-th century. The author takes into consideration their narrative versions about ancestry and homeland, which have up to the present day the role of a resource in the construction of their ethnic identity patterns and the selection and classification of identity markers. Attention is focused upon the change of Aromanians' concepts of "homeland" and its definition in the period after the sedentarization in Bulgaria and the emigration to Romania or other countries. The analysis concentrates on the perception of Bulgaria as a new homeland after the sedentarizaion as a general turn in the mode of life and the dispersion of Aromanian community among Balkan countries after World War II. A special attention is given to the extent and the way Bulgaria has been adopted as a new homeland and the penetration of this idea in the proper name of the community.

РАКЛИТЕ ОТ ФОНДА НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

НАДКА ВАСИЛЕВА
(Велико Търново)

Във фонда на Регионален исторически музей – Велико Търново, се съхранява колекция от ракли, постъпили в резултат на събирателската работа на музейни специалисти и дарения от етнографски експедиции. Те са от различни селища на региона – Арбанаси, Велико Търново, Златарица, Климентово, Лясковец, Миндя, Пчелище, Церова кория, Шереметя, където са битували през XIX в. до 40-те години на XX век.

Раклите от Регионален исторически музей – Велико Търново, не са публикувани. Те не са ползувани в проучванията върху този вид предмети на бита, правени от други автори.[1]

Предмет на настоящата работа са раклите от етнографския фонд на Регионален исторически музей – Велико Търново, и преди всичко тези с резбована и живописна украса и метален обков.

Общият брой на регистрираните в инвентарните книги ракли е 45. Основният материал, от който са изработени, е дървеният. Използувани са предимно дъб и чам, които според народните представи имат силата да предпазват от различни "вредоносни сили".

Според украсата си раклите от Регионален исторически музей са 4 вида: ракли за дрехи без украса[2], ракли с резбована украса[3], булченски ракли с приложна живопис[4] и ракли /наричани още сандъци/ с метален обков.[5]

Раклите за дрехи без украса/1 бр./ имат опростена конструкция. Обикновено са с по-големи размери от останалите – паралелепипед с крачета, които са продължение на 4-те странични колонки. Затварят се с прилягащ отгоре капак.

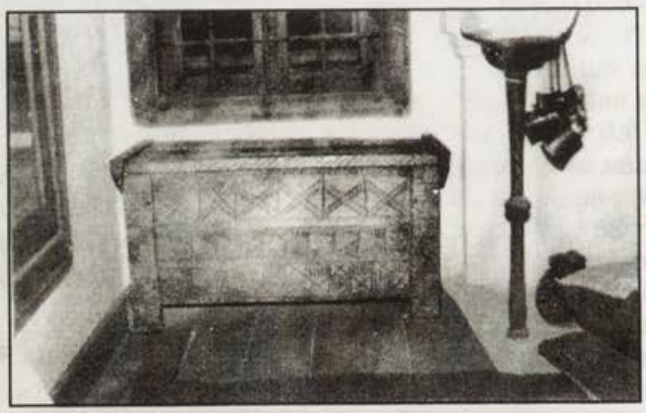
Раклите с резбована украса /6 бр./ са два вида – булченски и за хляб. Те също имат опростена конструкция – паралелепипед. Резбованите ракли са главно от Златарица, Миндя и Церова кория и трите селища с развито гурбетчийско градинарство. За съжаление за раклите от Златарица и Миндя не се знаят фамилиите, в които са битували. Постъпили са в музея чрез други лица, опосредствувано /от пионерски експедиции и от оценителни протоколи от Златарица/.

Само раклата от Церова кория е предадена от собственика Петър Кумпелов. Няма информация и за майсторите резбари. По стил резбата е различна, т.е. раклите са работени от различни майстори. Различават се от тревненската школа. Става дума за майстори, които са едновременно и занаятчии, и резбари. На този извод навежда плитката линеарна или пастирска резба от народностен характер. В нея се проявява художествено творчество идващо, изключително от стремежа към красота и съвършенство.

Майсторът резбар със забележително усърдие комбинира геометричните елементи при украсата на раклата.

Това постига, като резбова върху външната страна на долната част на раклата плетеница от зигзагообразни линии и триъгълници. Върху външната повърхност на късите страници и първазите на капака – резбовани ромбоиди, и върху външната повърхност на капака – римското число XIX, както и плетеница от квадрати върху крачетата на раклата от Церова кория.[6]

Майсторът резбова върху външната страна на

Обр.1. *Ракла с резбована украса с комбинация от геометрични елементи от с. Церова кория.*

долната част на раклата плетеница от ромбоиди и триъгълници – раклата е от Златарица.[7]

С майсторски талант умело комбинира

Обр. 2. *Ракла с резбована украса с полусфери и розети от гр. Златарица.*

геометричните форми с растителните елементи. Такава украса от резба изработва върху външната страна на долната част на раклата с кръстосани линии и стилизирано дърво и върху крачетата и – резба от триъгълници и по тройка вертикални успоредни линии, раклата е от Миндя.[8]

Розетата е често използван като основен елемент от майстора резбар. При урасата на раклите майторът резбар резбова върху външната страна на долната част – полусфери, розети и вълнообразни линии, ракли от Златарица.[9]

В декоративната народна резба фигурата розета е близка по форма до цветето. Тя е символ на вечния кръговрат на живота и на благодатната сила на слънчевите лъчи.

При раклите с резбована украса майсторът оформя типичните групи соларни знаци: кръстовидни, кръговидни, различни комбинации между тях.

Около средата на XIX век раклите, украсени с резба, отстъпват място на писаните булчински ракли, наричани от населението най-често "брашовски". Свързваме ги с град Брашов, където през XIX век е имало българска колония от български търговски семейства.

Българските писани ракли не отстъпват нито по орнаментика, нито по колорит на широко разпространените писани ракли в страните около Карпатите, откъдето те идват у нас. Явлението е Балкано-карпатско, а е характерно и за други европейски народи, украинци, молдавци и др.

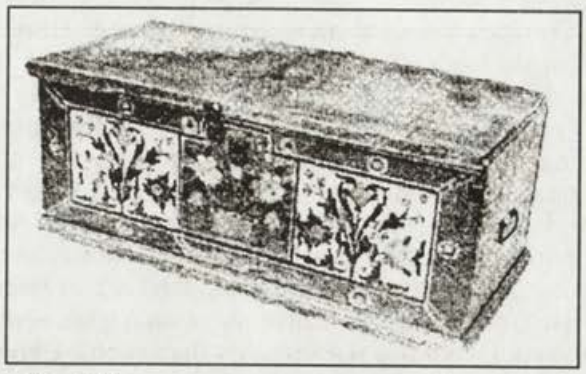
Изкуството да се изписват такива ракли е било възприето у нас главно от иконописците в Трявна и околностите ѝ.

В "писаните" булчински ракли брашовското е запазено само донякъде в някои композиционни похвати. Преобладават местни, декоративни елементи, често пъти заети от градската и селската църковна стенопис.

Творецът рисува върху външната повърхност на долната част триъгълници и стилизирани растителни мотиви; плетеница от триъгълници и стилизирани цветя в пана; вълнообразни линии , триъгълници и стилизирани розети в червен, тъмнокафяв и керемиденочервен цвят, при раклите от Миндя, Златарица и Златарица.[10] Майсторът проявява своето виждане, като променя съдържанието на знаци, други приема с чисто декоративен характер комбинация с нови по смисъл и съдържание елементи.

Използва се вече растителният орнамент "кичеста маргарита".

Вниманието на майстора е насочено към обогатяване на колорита и новото присъствие на букетните композиции в пана. С професионално умение рисува върху външната страна на долната част под формата на паунова опашка букет от лалета, жълта розета и растителни орнаменти в червено и жълто; групи рамкирани цветя; геометрични орнаменти в зелено, портокалово и виолетово при 4-те ракли от Велико Търново.[11] Подобна украса на ракли се среща и в Ямбол.

Обр.3. *Ракла с приложна живопис-букетни композиции в пана от Велико Търново.*

Майсторите са различни, няма поименни данни за тях, затова говорим за стилови особености.

Майсторът успява да вмъкне свежите, красиви форми и елементи от живата природа. Тези реалистични орнаменти по раклите отговарят на съчетанията от цветове по моминските шевици, ризи, чорапи и допълват красотата на невестинските дарове.

Освен букетните композиции майсторът не изключва присъствието на стилизираните мотиви. Тези сложни композиции от свежи цветя и форми, комбинирани със стилизираните мотиви, показват сложните форми и начини за изписването на раклата.

Майсторът рисува умело върху външната страна на долната част завеси с пискюли в синьо, червено и бяло, плодове в червено, венец и букет от лалета и маргаритки; букет от лалета между симетрично разположените обковки при раклите от Велико Търново, Климентово, Велико Търново, Велико Търново.[12] Фонът при този вид украса обикновено е зелен. Подобна украса на ракли се среща в Банско.

Към този вид украсени върху външната повърхност на долната част булчински ракли от

Обр. 4. *Ракла с приложна живопис – букетни композиции и стилизирани мотиви и кипариси, 1856 г., Велико Търново.*

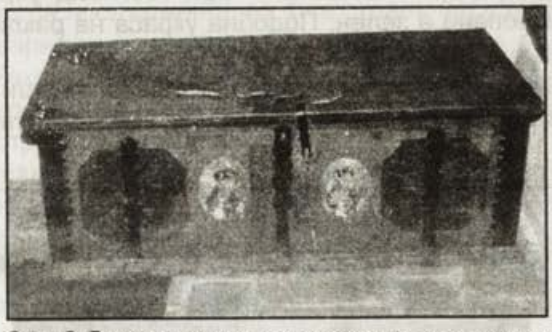
букетни композиции стилизирани мотиви, т.е завеси, пискюли, плодове в червено и букет от лалета и маргаритки; букет от лалета между симетрично разположените обковки, майсторът рисува и кипариси върху вътрешната повърхност на капака при раклите от Арбанаси, Велико Търново, Велико Търново, Церова кория, Лясковец, Велико Търново.[13]

Украсата от кипириси върху вътрешната повърхност на капака, майсторът рисува и при друг горепосочен вид булчински ракли с букетни композиции и пана, т.е украсени върху външната повърхност на долната част с букетни композиции от лалета в бяло, кафяво и червено или с маргаритки с по два кипариса в бяло, синьо и червено в рамкирани пана, раклите са от Лясковец и Велико Търново.[14]

Кипарисът е често срещан мотив в композицията на народните художници. Поради тънко-високият му ръст в нашите народни песни с него се сравнява момата. Оттук може би народният майстор е заел идеята за кипариса, като го изобразява символично върху изписаната булчинска ракла, където е положен чистият моминski чеиз в очакване на уречения ден.

Често явление е след 1900 г. върху външната страна на долната част на булчинската ракла да се обозначава годината на сватбата или да се рисуват в пана образите на мъж и жена. Майсторът рисува завеса в синьо, червено, бяло и жълто; плодове в червено, букет от маргаритки; букет във бяло и червено в рамкираните две пана лале в жълто;цветя в бяла, червена и синя боя и обозначава датировка или рисува в паната образите на мъж и жена, раклите са от Велико Търново – 1856 г., Лясковец –1836 г., Велико Търново – 1839 г. и Церова кория.[15]

При някои от писаните булчински ракли

Обр. 5. *Ракла с приложна живопис – с рисувани в паната образи на мъж и жена от с. Церова кория.*

вътрешността е с допълнително монтирана кутия за бижута и помади и заключалки, раклите са от Арбанаси, Велико Търново, Церова кория, Церова кория, Велико Търново, Лясковец, Лясковец, Велико Търново, Велико Търново, Велико Търново, Климентово.[16]

Средните размери на раклите са около 100 см дължина, 70 см височина и 60 см ширина. Раклите са сглобени от дъски, наречени "шиндри"; като единият им ръб по дължина е изтънен,а другият е със съответен жлеб, за да се скопчаят, без да остава пролука между тях.

На някои от писани ракли в четирите ъгъла върху външната повърхност на капака има метални обковки за здравина, като най-често тези обковки са във форма на сърца, раклите са от Велико Търново, Велико Търново, Церова кория, Церова кория, Лясковец, Арбанаси, Велико Търново, Велико Търново, Климентово.[17]

Приложната живопис слага отпечатък върху булчинските ракли и се явява дял от приложното изкуство, богато по образност, орнаментика и форми.

Чрез украсата народния творец се стреми да свърже предмета с обичая и обреда.

Украсените за дрехи ракли са свързани със един съществен момент от живота на девойката – сватбата. Затова раклите са известни като "сватбени" или "булчински". Обикновено бащата, по-рядко бъдещият зет, има задължението да купи или поръча на майстор сватбената ракла. Тази ракла с чеиза е единствената принадлежност на жената в дома на свекъра.

Като сватбен дар и съществен предмет в уредбата на младото семейство раклата е поставена в стаята на земята до стената. Поради, което външната повърхност на дългата страница на раклата не е украсена, както и много рядко прилягащия върху нея капак, закрит от слаганите върху него черги.

Раклите с метален обков, наричани още цариградски сандъци с метален обков, са 16 броя и обикновено имат полусферичен капак. Те са занаятчийска изработка.

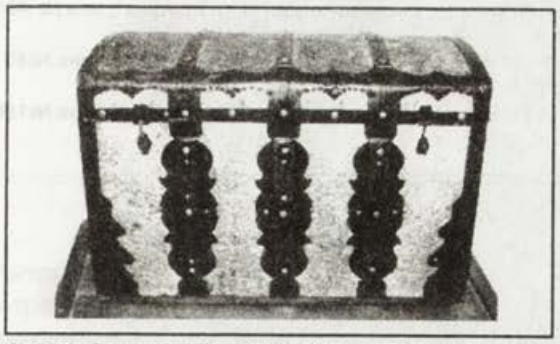
Облицовани и обковани с фабрични материали – плат, кожа или цветна ламаринена обковка и апликации.

Облечени с плат и обковани с метални ленти върху външната страна на долната част и върху външната повърхност на капака са двете булчински ракли от Велико Търново.[18]

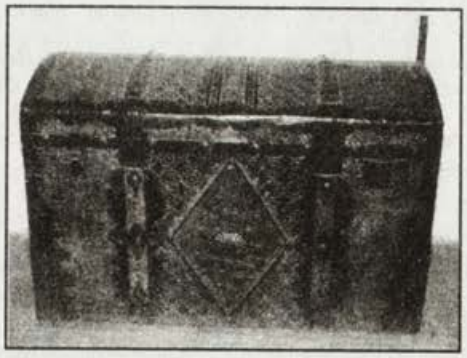
Също занаятчийски изработена, обшита с кожа от тъмнокафяв цвят и обкована с ламаринен обков върху кожата на външната страна на долната част и външната повърхност на капака е булчинска ракла от Арбанаси.[19]

Майсторът умело комбинира върху външната страна на долнат част и върху външната повърхност на капака на раклите украса от цветни ламаринени обковки с апликации от дървени ленти, и трите ракли са от Велико Търново.[20]

Изработката на ракли с метален обков е дело на майстор дърводелец и майстор железар, тенекеджия. Като майстора дърводелец е този, който определя естетическия вкус и новото

Обр. 6. Ракла с метален обков – с цветни ламаринени обковки с апликация от дървени ленти, Велико Търново.

Обр. 7. Ракла с метален обков – от цветни ламаринени ленти и пулове във вид на ромбоиди от с. Пчелище.

виждане на украсата.

Украсата на раклите с метален обков, като занаятчийска изработка вавлиза по-късно.

Както при булчинските ракли с приложна живопис, така и при булчинските ракли с метален обков се използват геометрични и растителни орнаменти, розети и кипариси.

Майсторът изработва върху външната страна на долната част и на капака на раклите ламаринена цветна апликация в пана.; апликацията е в жълто, червено, зелено от розети и геометрични орнаменти (като ромбоиди, триъгълници), раклите са от Церова кория, Велико Търново, Велико Търново, Велико Търново, Шереметя.[21]

Друг вид украса върху външната страна на долната част и на капака на раклите е от цветни ламаринени ленти и пулове във вид на ромбоиди, розети и кипариси, раклите са от Пчелище и Миндя.[22]

Върху външната страна на долната част и на капака майсторът изработва релефни растителни орнаменти от разноцветна ламарина в синьо, жълто, червено и зелено, раклите са от Шереметя, Лясковец и Велико Търново.[23]

Някои от раклите с метален обков имат заключалки, раклите са от Велико Търново, Велико Търново, Велико Търново и Пчелище.[24]

Раклите с метален обков са битували до 40-те години на XX век.

Тези образци на художествените занаяти отразяващи нивото на естетическото виждане и потребност на нация народ в определен етап от историческото ни развитие се съхраняват за поколенията освен във фондовете в експозициите на музеите, в къщите музеи.

От ситно резбованите сватбени ракли, от шарените им цветя и рисувани имена, от приказните им растителни плетеници и златокъдри слънца, изработени с любов от твореца, блика жизненост и красота.

Изведената тук характеристика очертава във възможната пълнота колекцията от ракли на Регионален исторически музей – Велико Търново, но в никакъв случай раклите, битували сред населението през XIX до средата на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ценова, Елена,** Български сватбени сандъци, Музеи и паметници на културата, т.IX, 1969, кн. 2, с.12.; **Вакарелски, Христо,** Български народни обичаи, 1960, с.13.; **Янева, Станка**, Сватбени сандъци, юбилеен Сб. в чест на Стефана Стойкова, С., 2002, Фолклор, традиции, култура.; **Маринов, Димитър,** Народна вяра и религиозни народни обичаи, Сб. НУ, т.XXVIII, 1986, с. 367, 517.; **Вакарелски, Христо**, Българско народно изкуство, 1969, с.19.

[2] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв. №4009 Ф.

[3] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв. №566 Е, 219ЕІД, 211Е-Д, 213ЕІД, 940Е.

[4] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография" инв. №3162В, 3933В, 315Е, 319Е, 329Е, 567Е, 569Е, 737Е, 738Е, 775Е, 1373Е, 2290Е, 2840Е, 3544Е, 13Е-Д, 14Е-Д, 38Е-Д, 40Е-Д, 184Е-Д, 185Е-Д, 200Е-Д, 204Е-Д.

[5] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв. № 3287В, 3881В, 4010В, 4011В, 4361В, 318Е – 2 бр., 568Е, 1372Е, 1569Е, 2298Е, 3037Е, 3540Е, 3541Е, 183Е-Д, 186Е-Д.

[6] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв. №566Е.

[7] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв. №219Е-Д.

[8] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№940Е.

[9] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№211Е-Д, 212Е-Д, 213Е-Д.

[10] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 775Е, 200Е-Д, 204Е-Д.

[11] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№13Е-Д, 40Е-Д, 737Е, 315Е.

[12] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 14Е-Д, 38Е-Д, 329Е, 738Е.

[13] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 3162В, 3933В, 319Е, 569Е, 1373Е, 3544Е.

[14] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№2290Е, 2840Е.

[15] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№319Е, 1373Е, 3933В,567Е.

[16] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 3162В, 3933В, 567Е, 569Е, 737Е, 1373Е, 2290Е, 3544Е, 13Е-Д, 14Е-Д, 38Е-Д.

[17] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 319Е, 329Е, 567Е, 569Е,1373Е, 3162В, 13Е-Д, 14Е-Д,38Е-Д.

[18] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 318Е – 2 бр.

[19] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№3287В.

[20] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 3541В, 318Е – 2 бр.

[21] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 568Е, 3037Е, 3540Е, 3881В, 4010В.

[22] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№ 4361В, 2298Е.

[23] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№4011В, 1372Е, 1569Е.

[24] РИМ – В. Търново, отдел "Етнография", инв.№1569Е, 3540Е, 3037Е, 4361.

THE DRESSER'S OF FUND OF VELIKO TIRNOVO'S MUSEUM AS NATIONAL APPLIED ART

Nadka Vasileva

/Summary/

In the fund of Regional historical museum – Veliko Tirnovo is preserved collection of dressers. It has reached the museum as a result of collectional work of museum's experts and contributions from etiological expedition.

An object of Study are dressers of etiological fund Regional historical museum – Veliko Tirnovo and first of all these with wood carving and pictures queness and iron plate.

The characterization showing here traces in possible exbustiveness collection of dressers of Regional historical museum Veliko Tirnovo, but in no case dressers that have customed among the population in XIX by the middle of XX century.

ФИЗИЧЕСКАТА АНТРОПОЛОГИЯ И НЕЙНОТО ОТРАЖЕНИЕ В КУЛТУРНАТА АНТРОПОЛОГИЯ

ЙОРДАН АЛ. ЙОРДАНОВ

(София)

Антропологията изучава човека във времето и пространството. Човекът, създател на идеи, творец на духовната и материалната култура е двигателят на развитието. Всеки човек има своя продължителност на живота в определено време и територия и живее само веднъж. В този смисъл живият човек е видимата "обвивка" на духовната си същност, За разлика от биологичната си възраст човекът продължава "да живее" в "духовната си възраст".

Изучаването на миналото предоставя възможността да го оценим и съживим, да погледнем назад във времето, като се опитаме да разберем какво, как, защо, е мотивирало човека да живее, да се реализира, да присъства в "своето" време.

Ще си позволя да споделя впечатленията си от опита в антропологичните изследвания с желанието да надзърна в "невидимото".

Докосвайки костите на човека, живял преди мен, държейки ги в ръце, изникват хиляди осъзнати и неосъзнати въпроси, отговорите на който понякога са изненадващи и за самия мен.

Какъв е бил той - мъж или жена, дете или възрастен, на каква възраст е починал и от какво, от какво е боледувал, колко е бил висок, физически силен ли е бил или слаб, има ли отражение на професията му върху костите, как и с какво се е хранил, как е изглеждал физическият му образ?

От тук нататък започват други и доста по-трудни за отговор въпроси: как е живял, щастлив ли е бил или нещастен, какво е било отношението му към красивото, имал ли е естетическа потребност от красивото, какво за него е било красиво, как е постигнал удовлетворение от тази си потребност? Правилно или неправилно е пренасянето на критериите на съвременния човек към човека от миналото, от древността? Къде грешим при тази постановка, има ли друга възможност за преценка? Какво се е променило в това отношение при съвременните хора? Как да си отговорим на въпросите "Защо":

1. - са погребвали мъртвото тяло в определена поза?

2. - са заливали мъртвеца с червена боя (железен окис)?

3. - са правили изкуствена деформация на черепа?

4. - са правили символични трепанации на черепа?

Какви са били схващанията, "идеологията", определящи отношенията и поведението към мъртвия? Има ли основание да се допуска, че е съществувала идеята, вярването в "другия живот", в "прераждането"? На тази основа какво в съвременния човек се е променило, какво е спечелил и какво е загубил съвременникът през това време?

Възможни отговори на някои въпроси

Безсмъртието

Установено е, че при най-старите находки от ранния рисуван неолит до края на бронзовата епоха предпочитано е свитото положение на тялото на мъртвия в гробната яма, т.нар. "хокер". Погребението в "свито" положение има задължително отклонение в положението на долните крайници спрямо надлъжната ос на тялото. В различна степен на сгъване на долните крайници, поотделно или заедно, в тазобедрената и или колянната става. Горните крайници могат да бъдат изпънати покрай тялото, но по-често те са свити в лакътната става (понякога се ангажират и раменните стави), двете ръце заедно или поотделно. Китките се разполагат в областта на корема, на гръдния кош, на главата (под, до или върху нея). Положението на главата най-често съответства на надлъжната ос на туловището.

Основният въпрос е защо по този начин се погребва мъртвият?

Ако направим съпоставка между погребенията тип "хокер" и положението (позата) на плода в майчината утроба, ще отчетем пълно съответствие.

От това следват две неща: първото е, че древният човек е знаел (установил) положението на плода в утробата на майката (и при животните, и при човека) и, второто, че това е "стартовата позиция" за раждането, т.е. тази поза предхожда раждането. Логичният отговор на въпроса е: този начин на полагане на тялото на мъртвия е подготовка за неговото ново раждане, т.е. за неговото прераждане. Много по-просто е тялото да бъде положено в т.нар. "изпънато положение", съответстващо на правия стоеж на човека, или да бъде изтъркаляно в гробната яма (при мюсюлманите).

При прегледа на литературата, отнасяща се до кроманьонския човек, се установява, че в "Пещерата на децата" (пещери Грималди до Монтана, Италия, находки от 1872 до 1894 г.) двойното погребение на женски и юношески скелет (т.нар. негроиди) е също тип "хокер" (на дясна

страна); в пещерата Кавильон (Италия) погребението на мъж е тип "хокер" (на лява страна); в района на Костенки XIV, Маркина гора (разкопки 1954 г.), Русия, погребение на мъж - тип "хокер" (настрани). Излиза, че още от преди 40 000 години човекът е вярвал в прераждането, в този (неговия) или друг, по-добър свят, теза в основата на всички религии.

Древният човек при ловуването си е установил (а защо неоткрил), че при изтичането на кръвта от тялото на раненото животно, то умира, т.е. кръвта е ключът към живота. Това се потвърждава при подобните случаи и с човека.

Находките от края на енеолита и най-често от бронзовата епоха показват, че често костите на черепа и части от костите на крайниците са оцветени червено, понякога върху тях се намират късове от утаена охра, понякога с 1-2 cm дебелина. Това е железен окис, Pв2Oз - червен хематит. Това действие може да бъде обяснено с червения цвят на железния окис. Червеният цвят символизира цвета на кръвта, кръвта символизира живота. Погребенията с охра при положение на тялото тип "хокер" показват развитие на вярването в прераждането, защото при неолита липсват находки от такива погребения (с охра) - началото им е от края на енеолита и масово са разпространени в бронзовата епоха. Така е според находките в България, а какво да кажем за "Червената лейди" от Павиланд, Уелс?- червено оцветяване на костите на скелета (липсва черепа), датирани в култура Ориняк (45000 - 26000 г.).(Тези разкопки от 1823 г. са първите с находка на човек от т.нар. "Кроманьонски тип").Така се утвърждава практиката, че за новия живот трябва да има "кръв" и съответната поза, предхождаща раждането. Своите наблюдения върху живата природа човекът пренася и в своите схващания за живот и смърт, в представите си за втория живот и начина за осъществяването им.

Археологическите проучвания на некрополи и гробове поставят въпроса: защо в следващите епохи този начин на погребение изчезва? Дали той се заменя с нещо друго? Ако е така - с какво?

За първия метал

Добиването на първия метал (мед, Cu - cuprum) в началото на енеолита (IV хил. пр. Хр.) обуславя развитие на рудодобива, металургията, занаятите, от една страна, и разслоението на обществото - от друга. Тези процеси продължават и в следващите епохи - получаването на първата сплав (III хил. пр. Хр.), наречена от нас бронз, на желязото (от XI в. пр. Хр., та и до ден днешен). С основание, като оценка на основния, най-важен материал за производството на оръдия на труда, са и въведените науката периоди - каменна, медно-каменна, бронзова, желязна, с хронологични граници, които отбелязват времето - от появата и началото на използване на материала. В този ред на мисли нашето време с изключителна обоснованост може да се нарече "пластмасова епоха" (т.е. епоха на слепването).

Милионите години на употреба на каменните оръдия са също процес на търсене и намиране на по-твърди и устойчиви породи, напр. кремъка. След хилядолетна употреба, когато човекът е установил крехкостта на камъка, е започнал да търси начин, за да преодолее този недостатък. Вероятно случайно или чрез наблюдение древният човек е попаднал на медна жила - къс от нея или някаква част с такава форма, която е подсказала възможността тя да се използва вместо каменните и кремъчните оръдия. Дали намереният къс е със заоблена форма (тип чук, топор) или със заострен край - ръб или връх (тип копачка, брадва), неговото приложение е успешно. Вероятни следващата стъпка е съзнателното и целенасочено търсене на късове мед с подходяща форма и/или с опити чрез откъртване да се постигне това. Кога и как се е стигнало до разтопяване на медта?

Огънят е известен и присъства в ежедневието на човека още от времето на Синантропа (от около 300-400000 години). Възможно е намереният и използван меден къс случайно да е попаднал в огъня и да се е разтопил (точката на топене на медта е 1083°). От тук започва и началото на металургията - използването на възможността металът да бъде разтопен и да му бъде предадена желаната форма.

Ако приемем горното предположение за правдоподобно, човекът чрез наблюдение е използвал това, което има в природата, т.е. той е действал природосъобразно. Използва от природата медната руда и огъня.

За колелото

В могилния некропол в с. Плачидол, Добричко (началото на III хил. пр. Хр.), са намерени първите в Югоизточна Европа следи от каруца с 4-ри дървени колела. В каруцата е погребан индивид от мъжки пол в положение "хокер", обилно залят с охра.

Това е първото колело отпреди 5000 години, намерено по нашите земи.

Откриване на колелото е епохално научно събитие - превръщане на постъпателното движение във въртеливо, т.е. откриването на оста! Най-голямото му приложение тогава е създаването на колесния транспорт. Това има за последствие бум на комуникациите - търговски, културни и не на последно място - по-интензивни биологически контакти. Времето за придвижване се скъсява, осигурява се възможността за по-бързо изпращане на войски, пренос на товари и т.н.

До това време човекът се е движил по суша сам или с помощта на животинска сила, или по вода, което е било значително по-бавно.

Къде древният човек е могъл да види въртеливото движение, да види, че нещо се върти. Къде е видял принципа на оста, на колелото?

Възможно е човекът, който влачи убития дивеч, дървото за огрев, слизайки по склона, изведнъж да установи, че дървото се е търколило. Дали това свое случайно наблюдение той не е "експериментирал", търкаляйки дървото по склона? Защото колелото е част (сегмент) от дървения ствол. Дали не е използвал стволове с определена дължина да пренася, претъркаля тежки каменни късове, огромни дървета и т.н.? И не случайно намерените колела са от масивно дърво, а от хилядолетие вече е бил известен металът - мед и бронз. Възможен ли е този път за откриването на колелото? Много е вероятно, тъй като успех имат тези начинания, които имат паралел в природата.

Защо човекът още от древни времена строи своите жилища, като поставя стените перпендикулярно към пода? Откъде идва тази ъгловатост? За да стигнем до съвременната архитектура. Когато наблюдава дърветата, човек вижда, че техните стволове са перпендикулярни на земната повърхност, а това е резултат от т.нар. хелиотропизъм. Явно, че устойчивостта на дървото чрез кореновата му система е най-голяма при това му положение. Пренасяйки своето наблюдение в строителните си действия, древният човек е започнал така, по "перпендикулярному" да строи - от глинените енеолитни жилища и до ден днешен. Както многократно твърдя, развитието на всяко ново нещо трябва да има своя пример в природата. Всичко друго е обречено на неуспех и/или има временен ефект.

Преодоляването на земното притегляне по своята същност е противоестествено. Просто за планетата Земя това е даденост. Но...птиците летят! Това съществува отпреди милиони години от предходниците им чрез оформянето на рода "Авес" (птици). Тяхното анатомично устройство е предпоставка за това. Човекът в своето присъствие на земята непрестанно е наблюдавал летенето на птиците, оценявайки предимствата на този начин на придвижване. Като започнем от опита на Икар и стигнем до съвременните самолети и ракети. Това дава основание да се твърди, че усилията на човека да полети, стремежът му да преодолее земното притегляне съществува в заложеното от природата.

За изкуствена деформация на черепа

Преднамерената промяна на формата на черепа чрез продължително прилагане на сила (натиск) върху главата в ранна детска възраст се означава като изкуствена деформация. В някои от некрополите у нас, датирани в различни епохи (от неолита до късното средновековие), се намират деформирани изкуствено черепи. Тяхното наличие поставя пред изследователя следните въпроси:

Как се постига изкуствената деформация на черепа? Отговорът на този въпрос е относително точен — чрез поставянето на различни по вид и конструкция превръзки или „апарати" в периода след раждането на детето, които остават върху главата достатъчно дълго време, за да се получи желаната промяна във формата ѝ. Превръзките могат да бъдат изработени от растителни тъкани, кожени ленти (колани), специално обработени дъсчици, подходящо съединени помежду си, вероятно са съществували и специално устроени „шапки" и т.н. Принципът при прилагането на, условно нека ги наречем, „превръзките" („апаратите") е осигуряване сили на притискане върху все още неосифицираните кости от мозъковия дял на черепа в периода на неговата „пластичност", когато костите растат и междукостните свързвания не са оформени като шевове. Посоката на действие на силите отпред-назад, отгоре-надолу, отстрани, отдолу и отзад-нагоре и напред и мястото и площта на действието им определят получаването на крайната форма на черепа. Това разнообразие на способите и посоката на действие на силите определят разнообразните форми на черепа, които се използват за класифицирането им.

Промяната на формата на черепа по изкуствен начин, но не преднамерено, може да бъде резултат от използването на дървена люлка за бебето, при което тилната и части от теменните кости се сплескват и тилът става плосък. Възможни са и случаи, когато детската глава се пристяга с превръзка към люлката, в резултат на което се постига силна черепна деформация с фрапиращо преобладаване на ширинните размери.

Вторият въпрос е: Защо, с каква цел се предизвиква изкуствената деформация на черепа? Отговорът може да бъде само приблизителен. Изкуствената деформация на черепа освен че се намира в изкопаем човешки материал, се прилага и от сега живеещи примитивни племена на територията на Южна Америка. Известно е, че човекът навсякъде по земята, от много древни времена, е дошъл до съзнанието, че мозъкът е седалище на дух и воля. Тогава у индивида се е явила и необходимостта да насочи вниманието на околните върху главата и специално върху челото си. Това той е постигнал по различни начини: чрез поставяне върху главата на разни украшения, чрез понякога много изкусно изработени сложни прически, чрез поставяне или залепване сред челото на ярки и блестящи украси — парченце стъкло, скъпоценен камък или късче слюда. Много от тези обичаи са се запазили и до днес както у примитивни, така и у цивилизовани народи.

У някои народи се е развил друг, по-траен начин за постигане на същата цел — изкуствената деформация на главата. При всичките ѝ разновидности обаче се цели челната част да

изглежда по-висока, по-широка, по-голяма. Предполага се, че първоначално изкуствената деформация на главата е била привилегия само на вождовете и техните близки, а по-късно е започнало прилагането ѝ и върху останалите членове на племето. По този начин изкуствената деформация се превръща от белег за социална принадлежност в знак за етническа принадлежност. Третият въпрос е: Дали поставените и действащи със сила превръзки увреждат мозъка на детето и ако е така, то до каква степен достига увреждането? Трудно може да се отговори на този въпрос. Непреки данни намираме в находките от масовия гроб на некропол № 3 при гр. Девня. Изкуствената деформация на черепа се отчита в 75,5% от погребаните. Между тях има деформирани челни кости на индивиди от всички възрастови групи — от 2-3 -годишни деца до израснали в зряла и старческа възраст. Оттук можем да направим несигурния извод, че носените превръзки за деформация на главата не са увреждали мозъка до опасна за живота степен, т.е. индивидът е преживял и живял до дълбока старост.

По българските земи изкуствено деформирани черепи се намират в почти всички епохи. Най-многобройни са изкуствено деформираните черепи от Средновековието, резултат от контактите на прабългарската група с авари, хуни и други народи, които са прилагали този обичай. Изкуствено деформираните черепи от археологически разкопки в България са резултат от прилагането на лентови превръзки — една или две, с различно място на поставяне. Еднолентовите превръзки обикновено са зад венечния шев или кръгово опасват челото и тила; от двойната превръзка най-често едната лента е пред, а другата зад венечния шев, които се кръстосват в областта на слуховия отвор

Трепанация на черепа

Според общоприетото становище, медицинският термин „трепанация" означава „хирургическа операция, при която болното място се достига след пробиване на костната стена, най-често със специален инструмент, и се отнася предимно за черепните кости". Явно е, че тази манипулация има лечебен характер, поради което се означава като „лечебна", „реална", „хирургична" трепанация. През 1950 г. унгарският антрополог Бартуц въвежда термина „символична трепанация на черепа". Символичната трепанация на черепа се отличава от реалната трепанация по това, че се премахва само външната черепна пластинка и част от гъбестото (междинно) вещество (диплое), без да се засяга вътрешната пластинка на черепните кости. „Хирургичната" и „символичната" трепанации се извършват върху жив човек, за разлика от манипулацията за изрязване на част от костите на черепния покрив от мъртвец, за получаването на амулет, рондела, които имат „предпазно", „магическо" действие. Тази манипулация се означава като „ритуална трепанация".

Реалната трепанация, провеждана с лечебна цел, най-често е извършвана в областта на теменните кости, слепоочните кости и по-рядко върху челната кост. Следите от символични трепанации се намират върху или в съседство със стреловидния шев на черепния покрив, предимно около точката на свързване с венечния шев (областта на Брегма). Символичните трепанации най-често са единични и по изключение (напр. в средновековния некропол до с. Одърци, Добричко) множествени — до 11 трепанационни следи върху един череп! Следите, които оставят символичните трепанации, най-често имат окръглено-овална форма с диаметър от 8 до 20 мм и дълбочина от 0,5 до 2 мм. Околовръст те са оградени с уплътнени костни ръбове, а дъното на лезията е леко грапаво. Извършването на символична трепанация вероятно е ставало чрез изрязване, изстъргване или изсичане с подходящ инструмент (трепан, длето).

В България, на територията на бившия СССР и в Унгария символични трепанации на черепи са намерени в Средновековни некрополи и техните носители вероятно са свързани с хунските и аварските племена. Прилагането на символичната трепанация може да се свърже с конкретни лечебни въздействия върху пациента, да се приеме като профилактична манипулация спрямо редица заболявания или като действие с ритуална цел.

Наличието на преживени символични трепанации на черепа в средновековни некрополи показва, че по това време е имало достатъчно добре подготвени хора, които са извършвали компетентно хирургическите намеси и са притежавали необходимите знания и умения.

За други въздействия върху костите и зъбите

Известни са находки, при които части от тялото, предимно ходилата и китките, са отделени от тялото — т.нар. мутилации. Костите от отделените части могат да бъдат поставени на друго (не анатомичното им) място в гробната яма или да липсват там (погребани другаде). Мотивите за тези действия най-вероятно са обусловени от представи за живота и смъртта като освобождаване на духа от тялото.

Като израз на лечебни въздействия върху костите могат да се приемат тези костни находки, при които след счупване се осигурява наместване и обездвижване на костта - условия за заздравяването на фрактурата.

Ритуални въздействия са извършвани и върху зъбите. Най-често обект за това са горните централни резци. Променя се формата на коронката - назъбване на режещия ръб, отчупвания

на ъглите ѝ; имплантират се чужди тела (блестящи късчета от различни минерали) в средата на коронката и т.н. Вероятно основанията за тези действия са били естетически. В праисторическия некропол до с. Дуранкулак, Добричко, се наблюдават отчупвания на туберкулите на кътниците, което най-вероятно е ставало post mortem. В същия некропол са намерени пръстени, изработени от медна лента или медна тел, поставени приживе върху долночелюстни зъби (кучешки и резци). Трудно е да се отговори на въпроса, какво се е целяло с поставянето на медните пръстени. Вероятно е те да са задоволявали определени естетически изисквания или от тях да се е очаквал конкретен лечебен или профилактичен ефект. Ясно е обаче, че поставянето на медни пръстени върху зъбите не е случайно действие, а е извършвано с определена цел за въздействие.

Знае се, че от кроманьонския човек насам, т.е. отпреди 40 000 години, човекът е приключил със своето биологично развитите и усъвършенстване. Това е така и се доказва от многобройните останки на изкопаеми предци на човека. Но духовното развитие на човека продължава и ще продължава. Доказателства са ежедневните прояви на човешката мисъл и дух, реализирани в най-различни области и видове дейности на човека. Това е вечната спирала, началото на която са сложили най-древните предци, а краят ѝ е безкраен, както е безкраен и необозрим човешкият дух.

БЕЛЕЖКИ

Йорданов, Й., Наръчник по антропология за археолози, С., 1996, изд. СУ "Св. Климент Охридски".

Йорданов, Й., Практическа антропология за археолози, С., 1999, Диос.

Рогинский, Я., М. Левин, Основы антропологии, М., 1955, МУ

Jordanov, J., B. Dimitrova, Symbolic Trepanations in Medieval Bulgaria, 1991, Homo, Gustav Fisher Verlag, Stuttgart – New York, 41 (3):266-273.

Yordanov, Y., B. Dimitrova, Anthropological exposition "The Man in the Past" in Bulgaria -principles and realization, 2000, Journal of Anthropology, 3, pp. 219-222.

АНТРОПОЛОГИЯТА: ЧОВЕКЪТ ОТВЪД ОБЩЕСТВАТА, ОБЩЕСТВОТО ВЪТРЕ В ЧОВЕКА

(Опит за портрет на един антрополог)

РАДКА ПЕНЧЕВА

(Велико Търново)

Представяме този опит за портрет с идеята за нашата субективност, дотолкова доколкото антропологията е експериментът да се обедини обективно и субективно в изследванията върху миналото, за което паметта е изгубена или скрита. Представяме го още с презумпцията, че е отминал етапът на историческото презрение спрямо антрополозите; презрение, валидирано от тезата за линейно регистриране на фактите, на случваемостта, с която историята по принцип оперира. За да дадем най-точна дефиниция на антропологията, за да бъдем наясно с материята, която по-своему представяме, следва да цитираме Клод Леви-Строс: „Нашата наука достигна своята зрялост в деня, в който западният човек започна да разбира, че той никога не би разбрал самия себе си, докато има на земята една-единствена раса или един-единствен народ, който да е разглеждан от него като вид. Едва тогава антропологията успя да се утвърди като това, което е начинание, което подновява и изкупва Ренесанса, за да разпростре хуманизма над цялото човечество." (Клод Леви-Строс. „Структурна антропология" II, с. 46).

За да отминем насмешката на някои историци, насмешка към експерименталността като метод, ще отбележим, че за нас стойността на експеримента, наречен „антропологичен модел", има стойността на „Опити"-те на Монтен. Ще отбележим също, че всякакви обвинения във формалност, отправени към антропологията, са безпочвени, защото формата се дефинира чрез противопоставяне на една материя, която ù е чужда, а антропологията се стреми да обобщи материята в нейната историческа категориалност, да съпостави и обясни историческия процес не само в неговата фактология, но и в културно-ритуалната му социалност.

Опитът за портрет, който се стараем да изградим, е не толкова индивидуализиран, колкото типизиран. Нашата цел е не да представим конкретен образ на персона, а на образа на изследовател на социална персона. Но тъй като зад всеки портрет стои определена личност и всяка конкретност се визира от определена номинация, то и портретът, обект на нашето внимание, е точно определен: антропологът проф. Йордан Йорданов. Нашето виждане относно този портрет вероятно се отличава от обикновените представяния. Както вече пояснихме, ние се вглеждаме не в личността, а в обществения образ на учения. Подобно диаграмите на един антропологичен анализ, нашата информация за личността е по-скоро статистическа: Ръководител на Института по експериментална морфология и антропология към БАН, пионер на антропологията у нас, изследовател и възстановител на образите на цар Калоян, Г. С. Раковски, Рачо Казанджията и др.

По метода на антропологичния анализ, търсещ социалното и културното зад индивидуалното и природното, ние се питаме: какво се крие зад тази личност? Можем ли да изградим нашия портрет, визирайки единствено конкретните данни, или би трябвало да открием зад съединението на костите на индивида съединение на костите на определена епоха, на дадено общество?

Тази част от нашето представяне е определено казано най-трудна. Като приемаме a priori условието, че антропологът усеща самия себе си като инструмент на изследване, т.е., че чрез разчленяване и съчленяване анализира и постига собствения си „Аз", смятаме, че ролята на подобен тип изследовател е изключително социално-историческа: роля на диалогизиращ с обекта на изследване не само според „логиката на конкретното", но и според „логиката на екстраординерното", не само според реалиите, но и според имагинерността на определена епоха.

В този план остава отворен въпросът: Е ли антропологията част от историята, или е нейно привнесено допълнение, а може би и обобщение? Необходимо ли е за историческата наука участието на антрополога, на този, който се старае да съживи „предполагаемата история", на отстранения и вживения вътре в себе си и отвъд изучаваната епоха наблюдател и изследовател? Доколко е правдиво схващането, че ритуалът, бил той погребален, жертвоприношение или инициация, говори за миналото поне колкото писмено документирания случай, а може би говори дори повече за вътрешните и социални връзки, отколкото една хроника?

Отговорите на тези въпроси, според нас, се крият в резултатите от метода на антропологичния анализ. В зависимост от епохата, която изследва, антропологичният метод продуцира както „логиката на конкретното", така и „предполагаемата история". „Логиката на конкретното", възстановяването на по-близкото реално историческо минало се опира едновременно на преките морфологични данни и на сведенията, оставени в различни писмени източници. Постигането на такава конкретизация бихме могли да определим като съпоставителен

модел, „модел на аналогиите". При възстановката на образа на Рачо Казанджията, баща на дядо Славейков, проф. Йорданов съпоставя морфологичния и хроникалния статус на обекта. Именно тази съпоставка се оказва решителна за антропологичното и пластично възстановяване на образа. Без конкретните данни, оставени от самия Петко Рачов Славейков, и конкретното посочване на мястото на гроба на Рачо Казанджи от Христо Темелски морфологичната диаграма, определяща възрастовите координати и черепните характеристики на обекта, би могла да разкрива по-скоро типологията на представител на епохата, отколкото психо-физичния статус на конкретната личност. Подобен случай с изясняване на конкретните характеристики, съпоставени с други легитимни данни, антропологът представя и при възстановяване на образа на цар Калоян. Това проучване, породило някои спорове поради съмнения в героизация и митологизация на персоната, един вид „сакрализиране на обекта" (на изследване), всъщност доказва доколко антропологията е свързана или допълва конкретната история, без да я деактуализира.

Тезата за антропологичния модел като „сегмент от завъртващо се колело" на културността на определено общество или индивид има своите вековни корени. На мнозина тя би се сторила по-близка до идеите на натурфилософията и в това няма нищо лошо. Още по времето на великия Гьоте връзката между еволюционните метаморфози на формата (вида) и духовните натрупвания се е наложила като теоретично виждане в науката. Идеята на гениалния писател за завихрянето на енергийните полета, водещо до метаморфоза на физическото и психично, има своето reson d'etre и впоследствие е доразвита от Ото Швенк. Именно изследванията на Швенк върху клинообразната кост на черепа, и по-общо върху целия череп, лансират версията за връзката между завихрянето и еволюционното развитие на костите (по специално на гръбначните прешлени и череп), завихряне, достигнало връхна точка в оформянето на т.нар. жлеза на развитието (хипофиза). Този модел, с право наречен антропологичен, изучаващ човека (антропос), е основният модел в изследванията на проф.Йорданов. Освен че валидира връзката между формата и особеностите на човешкия череп и дяловете на мозъка с психичния и културен статус на индивида, част от определена обществена група, антропологичният модел анализира и така наречените „деформационни практики", като удължаване на шията, стягане на отделни полета в челната част на черепа, трепанация (пробиване) на черепа и др., практики, пряко свързани с културно-ритуалния характер на индивида (или дадена обществена група). В своите „Антропологизми" проф.Йорданов поставя въпроса за деформационните практики от гледна точка на социокултурното им значение. Подобни практики са съществен елемент на обществата още от времето на неолита, отбелязва той. Според него по-интересното е, че културното ниво на така наречените „примитивни общества" (по определението на Ратклиф) е позволявало осъзнаване на връзката физическо – духовно, връзка, осъществявана в цялата времева цикличност: от раждането до смъртта. Чрез подобен тип мисловност нецивилизованите общества са осъществили манипулация на комплекса „дух – тяло", използвайки черепните деформации. Данните, документиращи практики на изкривяване на черепа от следнатална възраст, потвърждават познанията на древния човек относно телесно - духовните метаморфози. Идеята, че мозъкът е седалище на дух и воля, е довела до преднамерените изкуствени деформации на черепа в периода на неосифициране на костите на мозъковия дял, обяснява антропологът. Чрез подобни изкривявания древният човек е желаел да насочи вниманието на околните върху главата си и по-специално върху челото. Тезата, че високото право чело, както и челото „с рогове", т.е. с издутини в горните краища близо до върха на черепа, е белег на интелект и висша духовност (свързаност с божествения свят) е била валидна и в примитивните общества. Тази теза, научно разработена от Кампер, който доказва, че с еволюционното развитие на челната кост и разтваряне на ъгъла, сключващ се между центъра на ушната мида, върха на носа и върха на челото (Камперов ъгъл), се повишава нивото на интелектуалното развитие, е способствала деформационните практики от времето на неолита и енеолита до днес. Очевидно подобно схващане е довело до по-честото практикуване на черепните изкривявания сред вождовете и шаманите в праисторическите общества, както уточнява проф.Йорданов.

Нашето виждане, допълващо предишното, е, че зад подобни деформационни практики се крие осъзнаване ролята на Другия, усещането за собствената отделност от религиозно, социално или етнически поставения Друг. Тази отделност, радикално оразличаване, достига апогей в най-агресивната (и най-сакрализираща) деформация – трепанацията. Според учения трепанацията (пробиване на черепа) се е извършвала предимно като лечебна практика. Съществува обаче и „ритуална трепанация", отваряне на черепа с цел приемане на духовни въздействия от Висшия свят. Както отбелязва проф. Йорданов, подобни случаи са открити откъслечно в хунски и аварски гробове, което още веднъж свидетелства за техния типично ритуален характер. Това, което показват изследванията, е, че деформационните практики не са били „непредсказуеми", не са довеждали до смъртта на индивида, но при определени случаи са видоизменяли мозъчната дейност: потискали са

центровете на инстинктите и сетивността и са засилвали така наречените мистични центрове - епифиза, хипофиза, с цел осигуряване на полета на душата и лекото преминаване отвъд, в „безсмъртието". Вярата в оживяването на индивида отвъд, както и вярата в прераждането са важни топоси в мисленето на примитивния човек, сочат данните от антропологичните изследвания на архаичните погребални комплекси. Особено интересно за антрополога е погребението тип „хокер", при което мъртвецът бива поставян в некропола във вътреутробна (сгъната) поза. Този тип погребения е наистина показателен за идейността на древния човек, смята проф. Йорданов, тъй като именно погребението „хокер" доказва вярването в живота след смъртта. Включването на зародишен статус в погребалния ритуал ясно говори, че примитивния homo sapiens е приемал цикличността в нейния всемирен континиум – живот – смърт – живот. „Оживяването" на тялото отвъд се легитимира не само от преднаталната поза, ясно отъждествяваща пребиваването след смъртта с „повторно раждане", инициационното „дви-джа", но и от особеното оцветяване на погребания с червен хематит (железен оксид), показват антропологичните изводи на учения. Той приема това символично окървавяване на мъртвия като начин за влизане в следващ нов живот. Очевидно подобна практика е свързана с архаичните схващания за природното последващо битие, макар (според нас) да не се изключва възможността тя да е белег на инициация, за йерархично отделяне и определяне на индивида, т.е. да не е характерна за цялата общност, а само за конкретни героизирани или сакрализирани индивиди. Фактът, че след края на бронзовата епоха погребението „хокер" и символичното окървавяване сякаш прекратяват, означава, че ритуалните представи на човека се променят, начините за преминаване в следващ живот – също. По-важното в случая е не толкова чисто морфологичното представяне на изследваните обекти, а желанието на антрополога да проникне отвъд получените данни; да предположи и умозаключи осъзнатостта на индивида и/в обществото, мисловните процеси, изразени и изобразени чрез обредността. Едва ли ще сгрешим, ако преценим, че вглеждането отвъд конкретните данни за обекта всъщност е вглеждане отвъд собствения „Аз" на изследователя, разчле-няване на елементите на днешното его в друго време и на друго място, едновременно дистанциране и преливане на мисъл – формите на колективното и индивидуално съзнание. Това вглеждане на „човека на обществото" в „човека отвъд обществото" извежда отговорите на най-важните за антрополога въпроси: какво? как? защо?

Всъщност тези колкото и предполагаеми, толкова и доказани отговори са може би единственият документ на „предполагаемата история", свидетелства за безписмения, но не и без-смислен и без-паметен човек, на човека, обнадежден от времената, които му предстоят: извън и отвъд обществото. Тези отговори са и основният аргумент за съществуването на човека изобщо; на човека – документ на времето, на човека, документиращ времето, на човека във и отвъд времето, което сам е измислил, за да означали историята. За да я случва, съобщава, обобщава и дописва. За да я сакрализира и ритуализира. Защото винаги съществува някой, който, вгледан в костите на човека, анализира костите на историята, за да сглоби безсмъртния космически скелет с надежда за своето място в него. Защото винаги съществува някой, който макар и да знае, че колелото е отдавнашно откритие, продължава да се движи по вечния му кръговрат: сома – пневма-спиритус-Антропос.

И така до края на живота...

БЕЛЕЖКИ

[1] За антропологичния модел вж. Клод Леви-Строс. „Структурна антропология". ч.1 и ч.2

[2] Относно натурфилософията на Й.В.Гьоте и изследванията на Ото Швенк вж. Петер Захтлебен. „Принципът на метаморфозата в човешката анатомия".

[3] Относно теорията на Кампер за връзката между черепните характеристики и интелекта вж М.Константинов и Хр.Маджаров. „Антропология и астросоциология".

ANTHROPOLOGY. MAN IUTSIDE SOCIETIES, SOCIETIES INSIDE MAN.

Radka Pencheva

/Summary/

The portrait presented is an attempt to trace some of the obsarvations of the anthropologists prof. Yordan Yordanov, which form the basis of his forthcoming book „Anthropologisms". We have tried to place his work within the context of the achievements of Claude Levi-Stross, „Structural Anthropology", Goethe`s naturphilosophy, and Otto Schwenk`s studies. We have tried to present the problems about skull drilling, deforamtion practices etc., put forward by prof. Yordanov in the light of their sociocultural significance which probably gives us the only evidence of „the putative history", about that man who lived without letters, but not without memory, of the man filled with hope of the times ahead: outside and inside of society , inside and outside of time, which he has invented himself, in order to put a beginning to history. To make it happen, communicate, generalise and complete it. To make it scared and ritualise it. Because there is always someone , who staring at the bones of the man, analyses the bones of history, to put together the immortal space skeleton, hoping to find their place in it.

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ЧОВЕК И ТЕМАТА ЗА МИЛОСЪРДИЕТО НА БОГОРОДИЦА И ХРИСТОС-ЛЕЧИТЕЛ В ЦЕНТРАЛНОЕВРОПЕЙСКАТА РЕЗИДЕНЦИЯ НА ХОСПИТАЛИЕРИТЕ ОТ ОРДЕНА "СВ. ЙОАН ЕРУСАЛИМСКИ"

(Из историята на средновековните културни връзки на Централна с Източна Европа)

РУМЯНА ДОНЧЕВА

(София)

Орденът на хоспиталиерите с патрон Св. Йоан Ерусалимски е основан през 1113 г. в Палестина, от Жерар Тенк, за да предлага лечение на християните-поклонници в земите на Близкия изток. Тъй като членовете на ордена "Св. Йоан Ерусалимски" поемат задължението да охраняват Светите земи от неприятелите на християнството, през 1140 г. Орденът придобива военни функции, без да губи своята лечителска роля. Орденът "Св. Йоан Ерусалимски" е загрижен за заболелите поклонници в Светите земи, за вдовиците и сираците, за бедните и болните в лечебниците, защото в тези хора пребивава Христос, за когото чрез тяхното посредничество йоанитите се грижат.

В края на XIII век, след загубата на Светите земи, хоспиталиерите се установяват на остров Кипър. В началото на XIV век те завземат остров Родос и получават прозвището Родоски рицари.[1]

Резиденцията на рицарите-йоанити се появява в Централна Европа /Южна Чехия, Страконице/ благодарение на дарителски документ от 1243 г.[2] Нейното изграждане в Страконице е улеснено от наличието там на замък от началото на XIII век, собственост на могъщия род на Баварите.

Към края на четвъртото десетилетие на XIV век, йоанитите от Южна Чехия решават да покрият с живопис стените на църквата, съборната зала и портика на своята резиденция. Основният подтик за това решение вероятно е амбицията - у необикновено богатия Орден на хоспиталиерите напълно разбираема - да се изградят в резиденцията внушителни интериори с подходяща живописна украса. Стенописите от резиденцията в Южна Чехия отговарят на високите изисквания на ордена "Св. Йоан Ерусалимски" за нивото на художественото изпълнение и съдържанието им, съобразено с характера и призванието на Ордена.

Двойственият - милосърден и рицарски - характер на ордена "Св. Йоан Ерусалимски" отразяват запазените в портика на резиденцията стенописи, чиято великолепна програма е определена от самите членове на Ордена.

Резиденцията на йоанитите в Южна Чехия се сдобива с портик /от лат. Porticus - покрита външна галерия, украсена с колони/ през 1280 г. Стенописта в портика пред съборната зала на резиденцията е създадена в годините преди и след 1340 г. и покрива трите /южната, западната и северната/ външни стени на архитектурното тяло. Тя се състои от два дяла - единият представя Страстите, а другият - Чудесата на Христос, свързвани с дарбата на Божия син да изцелява. Чудесата от Христовия цикъл са изобразени върху полетата на южното и западното крило на портика. Едно от полетата на южната стена на галерията е отредено за внушителна сцена, сътворена след 1340 г. и изобразяваща Христос като дете в ръцете на Богородица-Покровителка, чийто разгърнат плащ закриля многобройните молители.

Образът на Богородица-Покровителка е породен от опасенията в средновековното общество, че Бог, като висш Съдник, може да отдръпне своята защита. Затова тогавашните хора търсят закрилата на плаща на Божията майка, възприемана като всесилна застъпничка. Очакванията на средновековния човек са Богородица да се застъпи за него не като царица на небесата, а преди всичко като майка, която се обръща към своя син. При това тя се позовава на мъките, изтърпени от Христос, заради хората, и на своята гръд, с която го е кърмила като дете.

Утешителната представа за защитната дреха на Богородицата напомня за страха през Средновековието от Божия гняв, чиито прояви са гладът, войната, огънят, смъртоносните епидемии. Така вярата в застъпническата роля на Богородица-Покровителка, в чудодейната сила на нейния плащ се превръща в една от опорите на средновековния човек при неговите усилия да се предпази от страшната гибел.

Идеята за намесата и застъпничеството на Богородицата се свързва със сюжета "Богородица с младенеца". Необикновено притегателен за средновековните хора, този сюжет дава началото на Богородичния култ. През Средновековието той онагледява новата чувствителност и новото отношение към жената, намерило израз в любовната поезия на трубадурите. Култът към Богородица е характерен за рицарите, още повече за един рицарско-духовен орден, какъвто е Орденът на йоанитите.

В желанието си резиденцията в Страконице да получи подобаваща живописна украса, богатата общност на йоанитите не признава ограничения -

за да се освободи място за образа на Богородица-Покровителка, в портика на резиденцията са унищожени други религиозни сцени, вероятно от Христовия цикъл. Този акт изтъква загрижеността на йоанитите стенописите в Страконице да уловят главните черти от характеристиката на ордена "Св. Йоан Ерусалимски", различен от другите ордени в това, че успешно съчетава обърнатото към милосърдието религиозно виждане със светското, с рицарството, свойствено на светските феодали.

Живописната украса на портика в Страконице разкрива отношението на ордена "Св. Йоан Ерусалимски" към Христос - особено към милосърдния Христос - и към местата на неговата дейност, за които рицарите-йоанити воюват. В нея са развити животът и страданията на Божия син и същевременно видимо е откроен чудотворният му лечителски дар.

Откритите в централноевропейската резиденция на хоспиталиерите живописни сцени с Чудесата на Христос - лечител са многобройни. В тях Христос изцелява куция, парализирания, детето от зъл дух, слепия, младежа от зъл дух, слепия чрез намазване с кал, - от водна болест. Христос изцелява също младежа от Наин, - бесноватия, - дъщерята на Яир, - болната жена. Милосърдието на Христос напомнят още сцените "Христос беседва със самарянката на кладенеца", "Жена, болна от 12 години, след допира до дрехата на Христос, пада пред него на колене с вярата, че ще оздравее", "Христос в дома на Симеон", с фигурите на Симеон и на неговата зълва, излекувана от Христос, "Изцелението, чрез намазване с кал слепец, пред фарисеите", "Мария и Марта съобщават на Христос, че Лазар е болен", "Възкресението на Лазар", "Изцелени жени прислужват на Христос", както и сцената с променените в дяволи зли духове, излезли от болния от бяс.

Споменатите сцени от портика на йоанитската резиденция се появяват през 1330-1340 г. и препращат към текстовете на пълните евангелия от Лука и Марко - ученици на близките до Христос апостоли Матей и Йоан.

Поредицата от сцени в резиденцията на йоанитите на тема "изцелението" от Христовия цикъл е явление за иконографията на Средна и Западна Европа. Тя няма аналог в средновековната централно- и западно- европейска стенопис, мозайка, книжна илюстрация, живопис върху стъкло. В западноевропейското средновековно изобразително изкуство темата за Христос-лечител е само засегната. Напр. "Библията на бедните" от XIII век, публикувана в Стокхолм през 1925 г., показва "Посещението на Христос в дома на Симеон", "Възкресението на Лазар". Мозаечният Христов цикъл в катедралата от XIII век на италианския град Торчело включва "Изцелението на слепия, - на болния, плюещ кръв", "Христос и самарянката", "Възкресението на Лазар". Богат материал за сравнение обаче е открит в иконографията на Източна и Югоизточна Европа, в иконографията на Балканския полуостров, развита въз основа на старохристиянската традиция и в непрекъснат контакт с Византия.

Образът на Христос Евергет /Благодетелен/ - изцелител на физически и душевни недъзи, се появява в шедьоврa на българската средновековна живопис - стенописите в църквата "Св. Никола и св. Панталеймон" в Бояна, изписани в 1259 г. Сцени с Чудесата на Христос-изцелител са включени в художествената украса на изографисаните преди XIV век български църкви "Архангел Михаил" /"Изцелението на паралитика при Витезда"/ и "Св. Димитър" /"Изцелението на прегърбената жена"/.[3]

В чешката изкуствоведска литература е посочена близостта на сътворените в Южна Чехия живописни сцени с лечителските Чудеса на Христос със съхранявани в Парижката национална библиотека средновековни миниатюри, повлияни стилово и тематично от византийското изкуство. Напр. евангелие от XIV век, под френската сигн. Gr. 54, съдържа миниатюра със сюжет "Христос и самарянката", а кодекс от XIV век, под френската сигн. Gr.74 - миниатюра със сюжет "Изцелението на човека, обхванат от зли духове, отишли си, подобни на дяволи, променени след това в свине".

Стенописта от Южна Чехия с образа на състрадателния Христос има допирни точки с един от най-значимите богато илюстрирани ръкописи от Българското средновековие - т.нар. Томичев псалтир, създаден през XIV век, за българския цар Иван Асен. Псалтирът е съпоставим с творбите на съвременните му византийски илюминатори. Включената в него илюстрация с название "Притча за милостивия самарянин"[4] показва Христос, полагащ грижи за човека, ранен от разбойници. Българските илюстрирани ръкописи запазват посветената на милосърдния Христос старохристиянска тематика в продължение на векове. Христос изцелява слепия, - болното дете, - бесноватия, - младежа от Наин, "Христос беседва със самарянката на кладенеца" са темите, общи за стенописите от портика в Страконице и илюстрациите към българския Дамаскин, създаден от Тодор Пирдопски, през 1828 г.[5]

Сравнението на стенописите с Чудесата на Христос-лечител от Страконице с разгърнатата в три хоризонтални пояса високохудожествена миниатюра "Притча за милостивия самарянин" от Томичевия псалтир е показателно. То подкрепя извода, че в Южна Чехия са били познати източноевропейските средновековни ръкописи. От техните миниатюри страконицките художници взимат сюжетите за стенописите с милосърдния Христос, както и силния разказвателен момент, обединението на сцените в цикъл, тенденцията към непосредственост и интимност на изображенията.

Също и линеарния стил, който дава възможност за лесен препис, изискващ единствено увеличение на размерите на илюстрацията-модел.

Линията от стенописите за милосърдния Христос в портика на йоанитската резиденция - подобно на линията от източноевропейските средновековни миниатюри - гради структурата на живописната сцена, дава на формата здрава конструкция, определя контура и вътрешната рисунка, точно ограничава формите върху плоскостта и ги откроява една от друга и от фона. Динамично подвижна, тя е носител на движението, търсено като израз на душевните вълнения на човека. Затова линията и от книжните илюстрации, и от стенописите, посветени на милосърдните дела на Христос, е свързана със съдържанието на евангелските сцени и е породена от него.

Стенописта с образите на Богородица-Покровителка и Христос-лечител от портика на средновековната йоанитска резиденция в Южна Чехия е изключително ценна - тя принадлежи към най-добре запазените живописни комплекси в европейската готическа живопис от първата половина на XIV век. Благодарение на тази стенопис в Западна Европа намира изява отдавнашната християнска тематика, чието човеколюбиво съдържание във висока степен остава запазено именно в изкуството на Югоизточна и Източна Европа.

Връзката на посветените на лечителските способности на Христос стенописи от портика в Страконице с иконографията на Източна и Югоизточна Европа не е случайна. Тя се дължи на постоянните контакти на членовете на силния Орден на хоспиталиерите със света. Към задълженията на всички рицари-йоанити са били причислени временната служба във флотилията на Ордена и участието в преки боеве срещу неверниците по източните бойни полета.

Чести контакти с Източна Европа са имали духовниците от управата на резиденцията в Южна Чехия. През първата половина на XIV век главни игумени в Страконице са били Бертолд, граф от Хенеберк, по-късно избран за главен игумен в Германия, и Михал от Тинец, от 1329 г. главен игумен в Чехия и Моравия, а също и в полските, австрийските и други европейски земи. Или с други думи, когато възникват стенописите, украсили йоанитската резиденция в Страконице, тя е ръководена от мъже с утвърден авторитет и широк европейски поглед.

Игумените от Страконице е трябвало да присъстват на редовните общи събрания на Ордена, организирани на остров Кипър. От там, заедно с документите от служебен характер, те са могли да донесат илюстрираните ръкописи, чиито миниатюри да послужат за образец при живописната украса на резиденцията. За внимателния подход на Ордена към източната иконография говори фактът, че от нея хоспиталиерите извличат точно най-характерните за тях моменти, неуловени другаде в западноевропейското средновековно изкуство.

Посветените на Христовата лечителска сила пространни стенописи в Южна Чехия са дело на художници от голяма работилница, съсредоточена десетилетия наред върху живописната украса на резиденцията. Страконицките художници използват източноевропейските миниатюри за модел на своите стенописи в портика на резиденцията не само защото едно от правилата на средновековната художествена практика е поръчителят - в нашия случай Орденът на хоспиталиерите - сам да избере и предостави образеца на изпълнителя на художествената творба. Прибягването към образеца като към постоянно помагало се вписва в неизменния подход на работа на художника от Средновековието. Този подход е обусловен от дедуктивното мислене на средновековния човек. То търси не оригиналността, неповторимостта на художествения образ, а яснотата и правдивостта на изобразявания стар, познат и проверен художествен материал, възприет и обичан от средновековния зрител.

Христос-лечител от източноевропейските средновековни миниатюри и от стенописите в портика на посочената йоанитска резиденция всъщност е благосклонен посредник между Бога и вярващия, добър човек, подканящ към състрадание и милосърдие. Той се обръща не толкова към разума, колкото към сърцето, в него средновековният човек влага чувства, надежди и опит, постигнат чрез знанията за физическия и душевен живот. Образът на Христос-лечител от Южна Чехия допринася за налагането на новия за западноевропейския XIV век иконографски тип Misericordia Christi, бързо възприет и обикнат в средновековното общество.

Благодарение на връзката с източноевропейските средновековни ръкописи, стенописите с Чудесата и Страстите на Христос превръщат портика към йоанитската резиденция в богато илюстрирана книга, разгърната за всички хора /четири пъти в годината, галерията на резиденцията е била достъпна не само за аристократичните членове на Ордена, но и за всички останали/. Към множеството от вярващи, живописните сцени с лика на Misericordia Christi не излъчват единствено дидактични послания. Живописта с Христовите чудеса от портика на резиденцията говори на сетивата и чувствата на вярващия, откликва на потребностите, породени от собствения му живот и мислене, отразява неговите надежди и копнежи. Тя изразява житейския възглед на средновековния човек и показва неговата позиция. Със своите непосредственост и разбираемост, диктувани от

изискванията на средновековния човек, тази стенопис се включва в утвърждаването на новото готическо изкуство на Западна и Средна Европа.

БЕЛЕЖКИ

[1] Le Petit Robert 2. Dictionnaire universel des noms propres. Paris, 1980. Hospitaliers de Saint-Jean-de-Jérusalem. s. 875.

[2] Настоящият текст се основава на една от значителните книги за чешката средновековна стенопис:

Pešina, J. Gotická nástěnná malba v zemích českých. 1300-1350. Praha, 1958, s. 11 -64, 83-87, 126-149, 359. Друга използвана литература: Matějcek, A. et Pešina, J. La peinture gothique tcheque 1350-1450. Prague, 1955; Pešina, J. Česká gotická desková malba. Praha, 1976; Encyklopedie českého výtvarného umění. Praha, 1975. Gotika. s. 131-138.

[3] **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995, с. 47, 49, 52.

[4] **Щепкина, М. В.** Болгарская миниатюра XIV века. Исследование Псалтыри Томича. Москва, 1963, Таблица LI. Вж също Божков, Ат. Българската историческа живопис. Миниатюри, икони, стенописи. София, 1972, с. 62.

[5] **Стоянов, М.** Украса на славянските ръкописи в България. София, 1973, с. 232-233.

MEDIEVAL MAN AND THE TOPIC OF THE MERCY OF VIRGIN MARY AND CHRIST - THE HEALERIN THE RESIDENCE OF THE HOSPITALLERS' ORDER "SAINT JOHN OF JERUSALEM". ABOUT THE LINKS BETWEEN ARTS CULTURES OF EASTERN AND CENTRAL EUROPE IN THE MIDDLE AGES

Roumyana Doncheva

(Summary)

The mural paintings in the Residence of the Hospitallers' Order "Saint John of Jerusalem" in Central Europe, dating back to the first half of the XIV century, include the topic of the mercy of Virgin Mary and Christ - the Healer.

The Residence portico art-paintings symbolize medieval man's view on life and his position; they work on the senses and emotions, respond to needs caused by his own life and thinking, reflect his hopes and longings. The connection between the mural paintings in the Residence of the followers of Saint John of Jerusalem and the iconography of Eastern and South-Eastern Europe is the result of continuous contacts of the members of the strong Hospitallers' Order with the world. Owing to these mural paintings Western Europe saw the manifestation of the long-standing Christian subject-matter, the philanthropic content of which was preserved to a large extent namely in the art of South Eastern and Eastern Europe.

СЦЕНАТА "ПОРУГАНИЕ ХРИСТОВО" В БЪЛГАРСКОТО МОНУМЕНТАЛНО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО ПРЕЗ XVII ВЕК

(Връзки с древните театрални представления и раннохристиянското изкуство)

ПЛАМЕН СТЕФАНОВ

(Велико Търново)

Според Четириевангелието, през периода на Страстната седмица Иисус Христос претърпява множество мъчителни събития и жестоки издевателства, докато се достигне до кулминационния момент на Разпятието. Едно от тези събития е Поругание Христово или според някои източници, определено като момент на Увенчаване Христос с трънен венец. Евангелистите Матей, Марк и Иоан свидетелстват единомислено за това престъпно деяние. Единствено в Евангелието според Лука тази сцена не се описва. Като непосредствен наблюдател на Господните страдания, Матей в 27 глава описва с душевна болка и съпричастност Поруганието, като уточнява, че то започнало от момента, в който Пилат решава да предаде Спасителя в ръцете на тълпата за наказание (27:26). Освен това се подчертава, че всъщност участниците били цяла чета войници от преториата, които явно споделяли настроението на първосвещеници и фарисеи (Мат. 27:29 – 32; Марк. 15:16). Към всичко казано дотук трябва да прибавим факта, че непосредствено преди Поруганието Христос бил наказан чрез бичуване, което допълнително допринесло за Неговото физическо сломение. По този начин присмиващите се войници имали възможност да изиграят своето представление, без да се безпокоят от съпротивление. Този факт се потвърждава и в Евангелието според Марк (15:16-17), като допълнително се уточнява и мястото на събитието – вътре в двора на преториата[1]. Несъмнено и тримата евангелисти описват цялото представление, първо обличането на багреницата (вероятно това била дреха за римски стотници – от латинското paludamentum[2]), а после и набиването на венец от тръни (ср.Мат. 27:28; Марк 15:17; Иоан 19:2). По този начин с наглото си отношение войниците наподобявали императорските лаври, дрехата представлявала комичен прототип на императорско наметало, а съответно тръстиковата пръчка, дадена в ръката на Христос (само според Матей 27:29), напомняла за царски скиптър[3]. Целта на представлението била главно да се унизи до крайност личността на Христос и това станало в период на агония преди смъртта. По този начин те разнообразили своето ежедневие чрез наподобяване на римския комедиен театър. Това представление има своите прототипи в историята на Римската империя. Още през V век пр. Хр. се обособяват т.нар. мимически школи по изкуство, те навлизат успешно в живота както на войниците, така и в двора на императора. Освен това, народните маси в израз на недоволство също организирали позорища, за да осмиват властниците. Например много точно свързва действието от Евангелието с хрониката от Филон известният изследовател Св. Радойчич[4]. Става на въпрос за бедняка Карабас, който бил използван за подигравка срещу цар Ирод Агрипа I (44 сл.Хр.). Аналогично Карабас бил обграден от мимове, които коронясали "царят" с венец от папур и пръчка в ръка, а после се подиграли с песни и танци. Обяснението за това дръзко отношение откриваме както в частично запазените театрални сценарии от III-II в. пр. Хр., така и в традициите от празненствата през новата ера. Съответно всичко това рефлектирало върху съзнанието на римските войници, а от тук и връзката с разказа в Евангелието. Думите им изразявали ехидни поздравления за високата царска титла: "*Радвай се Царю Юдейски*" (Мат. 15:18). Тези подмятания постепенно прераснали в театрални жестове, съчетани с коленичене и поклони (Марк 15:19). Артистите, явно способни да имитират и танцуват по образец на мимовете, този път били обзети от злоба, превърнала се в израз на агресия. Започнали да заплюват кроткия Спасител и да Го бият по главата с тръст (Марк 15:19), а според Евангелието от Иоан някой от тях удряли плесници (19:3). Удивително е как човешката злоба може да се превърне в безумно държание и всичко това под формата на театър. Тази тема логично е вълнувала византийските зографи, а по-късно се превърнала дори в емблема на човешката ярост и безумие, съчетани с театрално изкуство. В каквито и варианти да виждаме днес запазени композиции, илюстриращи "Поруганието", винаги в тях откриваме една заложена християнска идея – за смирението и дълготърпението. Чрез своите действия Иисус Христос завещава велик пример на кроткост, незлобие и търпеливост срещу проявите на агресия и омраза.

Целта на изследването не се ограничава само до богословската конкретизация на темата. На базата на това се набелязват основните извори, изграждащи иконографията на сцената във всички църкви от XVII век на територията на съвременна България. Поставят се задачи, които са свързани с процеса на художествената интерпретация. Изясняват се иконологични идеи, отразени в драматичната тема. Съзнателно се избягват

въпроси за стилистиката, тъй като това изисква специално внимание. Съществено за настоящото изследване е да се открият кои са мотивите, довели до подобни сюжети, и освен това да се определят традиционните иконографски елементи. От изключителна важност е да се намерят възможни иконологични иновации в "Поругание Христово", а съответно те да бъдат адаптирани към историческите условия, бит и култура на българското християнско население по време на османската власт.

Целият период на Страстната седмица представлява поредица от велики примери за това, как всеки християнин трябва да се пребори със злото във всичките негови форми и по този начин да достигне безсмъртие. Самата сцена "Поругание" е един своеобразен акцент на проява на злото, но същевременно и начин да бъде преодоляно. В православната иконография се поставя въпросът за това, доколко ясно е възприета темата и дали в края на краищата е разбрана заложената християнска идея. Чрез методите и техниката на иконописното изкуство се цели представянето на една богословска концепция, която да достигне пряко до съзнанието на богомолеца. Освен че отново се илюстрира това драматично събитие, зрителят навлиза визуално в сферата на лични преживявания, идентични с евангелските действия, и съответно търси начин за избавление. Затова достойното държание на Христос се превръща в пример за отвръщане на злото с най- великото оръжие – любовта. Православното изобразително изкуство е ярък израз на истините на светата Православна църква, затова тази сцена се възприема за канонична и често пъти включена в стенописния цикъл "Страдания Христови". В края на XIII век сцените от "Страстите" се обособяват в отделен цикъл, включващ се в самостоятелен регистър от централните части на църквите. Съответно тогава се дава възможност за по-подробно и цялостно илюстриране на евангелският текст[5]. В никакъв случай обаче не бива да се смята, че "Поруганието" е само един маловажен епизод и точно заради това не винаги е изобразяван през късното Средновековие, това определено може да се обясни с личните предпочитания на творците, съобразени съответно с дарители и духовни наставници. В този смисъл канонът не регламентира с абсолютна строгост евангелските сюжети, а по този начин се дава възможност за творчески акценти чрез избора на определени сцени.

Професор Андрей Грабар в своя ценен труд "Пътища за създаване на християнската иконография" публикува релефно изображение на най-старата сцена, показваща "Поруганието", от IV век. Това е саркофаг, днес в Християнския музей на Ватикана[6]. Композицията е доста опростена и носеща характерния облик на античното скулптурно изкуство. В зората на тази епоха езическите обичаи все още се практикували без особени изменения. Така например по време на карнавала от месец декември се разигравал театърът "*Смешният цар Сатурналий*"[7]. Вероятно това било познато още V в. пр. Хр. и послужило за образец на позорището с Ирод Агрипа. Според описанията, в този обичай се срещат същите детайли на коронясване, поклонение и изпълнения на стихове, подобни на тези от евангелската сцена. Разбираемо, тези постановки не били чужди на творците както от IV в. сл. Хр., така и от V-VI в. Въпреки че Византия възприела официално християнската религия, този обичай продължавал да се чества, като пародийните постановки били отправени към новите императори. Запазени са и до днес песни- подигравки за император Маврикий (601год.) и Фокий (602год.). През X век Константин Багренородни отново възстановил празника брумалий, който бил по образец на езическия сатурналий. Представата на старите художници в периода до IX век се свързва с идеята за максимално елементарно и лаконично илюстриране на евангелския текст, като се пренасят някои модели от езическия театър[8]. Постепенно, след XII век, с нарастване спора за влиянието на сатиричния театър в културата на Византия иконографията на множество сцени от "Страстната седмица" се усложнява, в това число и на "Поругание Христово"[9]. През XIII век се представя (като част от цикъла) драматичното събитие в Прилеп, църквата "Св. Никола" – 1298 година, а също в релеф от Дж. Пизано в катедралата на Пиза. Ако трябва да потърсим типични примери за канонично представяне на въпросната сцена през XIV век, непременно трябва да се обърнем към творчеството на Михайло Астрапа и Евтихия[10] (стенописи от "Св. Георги" в Старо Нагоричино и църквата "Св. Никола Орфанос" в Солун[11]). Интересни са композициите в Ивановската църква "Св. Богородица" и в Земенския манастир "Св. Иоан Богослов"[12]. Всичките примери притежават в своята структура основни композиционни принципи, които се превръщат в канонични образци за бъдещите поколения. Освен това, византийските зографи представят "Поруганието" не точно като импровизирано представление, буквално илюстрирано от Евангелието, а един много по-сложен вариант на музикален театър подобен на тези от езическите периоди. Като анализираме евангелския текст, ще открием, че никъде не се споменава за музиканти, а също така и за акробати, които скачат или се подмятат подобно на цирковите представления. Следователно налице е едно по-сериозно вникване в смисъла на евангелското съдържание и обзорно представяне на сформирали се християнски идеи. В стенната живопис от XVI – XVII век на територията на днешна България тази сцена претърпява частично развитие, но неимоверно образците за това са почерпени от творбите на византийските

майстори, а в последствие са прибавени авторски елементи. Както Мануил Панселинос, така и св. преподобен Пимен Зографски по-късно са се стремили иконописното изкуство да не се превръща в елементарна илюзорна субстанция, но да съчетава в себе си актуални модели и проблеми на епохата. Специално в "Поруганието" се разкриват идеите за начина на действие срещу злото, отношението към личността в тематиката на разпространяващото се театрално изкуство, съчетаващо в себе си не само положителни, но и отрицателни фактори. Всъщност св. отци, патриарси и апологети на Църквата винаги са се дистанцирали от изявите на езическите театрални представления[13]. Реално погледнато, византийското религиозно изкуство е доминирало за сметка на светското. Въпреки това, през V – VI век са налице множество съдове (чаши, дискоси), украси от маси и тронове на владетели, в които срещаме театрални сцени или представления на музиканти[14]. Същите пози на прикляквания по време на танц откриваме и в така близките по тематика сцени на "Поругание Христово". Освен това жестовете на музикантите, издигането на музикалните тръби – букцини нагоре към небето е също модел, често повтарящ се в светското изкуство и по-конкретно в средновековния театър. Целта на зографите е не толкова чрез своите произведения да отрекат това изкуство, а да подчертаят връзката на подобни представления с най-яростните прояви на ехидност и злоба. Следователно уместен е въпросът, дали сцената е загубила своята актуалност от епохата на създаването и съответно достъпен ли е смисълът на това и до днес?

Съобразно ктиторския надпис, стенописите в **Карлуковския манастир** са завършени през 1602 година[15]. Драматичният характер на темите от Страстната седмица е подсилен чрез сцената "Поругание Христово"(Пр.II, сх.1). Наблюдава се тенденция към обогатяване съдържанието на евангелския текст. Самото присъствие на танцьори и музиканти е с цел да се подчертае връзката между изпълнителите на това представление и далечния отглас на езическите позорища. Въпреки че в Евангелието не се уточнява дали е имало такива изпълнители, зографът в Карлуково целенасочено акцентира на тяхната специфична функция. Тръбачите играят ролята на посредници с отвъдното. Чрез звуците на музиката те организират движенията на артистите и пренасят зрителите в измислен свят. Още повече важна е била функцията на музиканта в митическите обреди, изпълнявани по българските земи. Например, свирачът в народната сватба ръководи комичните ситуации чрез ритъма на своята музика[16]. На това равнище той се отъждествявал като двойник на главната персона[17], като олицитворение на героичните му качества. Схемата на композиране в манастирския храм край село Карлуково предлага симетрично разположение на тръбачите-организатори, в унисон с устойчивите езически народни традиции. Определено подходът не се ограничава само в преписване на стари модели, установени от времето на византийската иконография. Адаптирани са иконологични постановки, пряко свързани с философията и бита на социалните групи от християнско население. Любопитно в случая е използването на кастанети (от лат. *castanea*) в ръцете на един от танцьорите. Професор Николай Шиваров се съмнява в използването им в Ст. Завет[18]. Връзката идва от факта, че в Древен Рим, т.нар. *скабиларии* използват кастанети (врязани в подметките на обувките) и заедно с мимовете разиграват музикални представления[19]. През XVII век в Западна Европа, в хода на развитието на музикалния театър са въведени подобни екзотични ударни инструменти за различните форми на забавления. Не е изключено влияние от модерната западна култура и в каноничните стенописи в Карлуковския манастир.

От същия период на 1602 година намираме драматичната сцена в църквата **"Успение Богородично" в Искрецкия манастир**[20] (Пр.II,4). В центъра е изправен Христос, облечен в далматика и полументум, привързан в средата пред гърдите и спускащ се с отвесни гънки до коленете. Понятно е, че този типично византийски модел на придворно облекло тук повтаря идеята за връзката между евангелското събитие и установения византийски церемониал. Композицията е опростена и изпълнена чрез наивистичен метод. Използвана е пропорция 1:6,5 на фигурата на Христос, което всъщност е типично за периода на XVI – XVII век. Искрецкият зограф си служи с допълнително разграничение на групите от подигравщи се. На преден план, почти симетрично от двете страни на Христос, самотно танцуват две фигури на момчета, облечени в къси туники. Те са приклекнали в ритъма на танц, като същевременно са сложили ръце на хълбоците и стискат по две бели кърпички. Този модел определено не е само влияние от по-стари композиции с различна иконография (например Саломе държи същите кърпички, докато танцува пред Ирод в църквата "Св. Апостоли" в Солун, 1320 г.)[21]. Подходът, в иконологичен аспект, има връзка с епизоди от народните хора, характерни за западните земи на съвременна България. От тях зографът умело е заимствал, за да направи творбата по-актуална. Ако потърсим паралели от българските народни обичаи, ще открием такива детайли в играта "Шетане", която е част от Лазаруването[22]. Изпълнява се (особено в западните райони) от две деца, като под ритъма на ръченица те размахват кърпичките. В отделни моменти те се стискат, докато ръцете са на хълбоците. Така е и в сцената

от Искрецкия манастир. Възможно е някои елементи от този обичай (добре познат и през XVII век) да са били творчески заимствани при композирането на "Поруганието", като, разбира се, основната идея от празника се е изменила в контекста на драматичното евангелско събитие. В кюстендилски окръг тези кърпички са наричани *кланячки* (от гл. кланям се)[23]. Съответно, в църквата **"Св. пророк Илия" в Бобошево** почти всички са изписани с такива атрибути и техните действия действително подсказват привидно поклонение, съгласно Евангелието (Пр.II,2). Любопитно е да се отбележи, че танцуващите деца с кърпички се повтарят в повечето храмове, съхранили сцената през XVI-XVII век, и то не само на територията на България (паралели с това могат да се направят с едноименната композиция от Погановския манастир от края на XV век). От дясната страна още една фигура на млад музикант, облечен в бяла туника, е повдигнал своята извита тръба, за да озвучи целия спектакъл, подобно на древноримските празнични игри[24]. В двата ъгъла са групирани почти симетрично познати наблюдатели – фарисеи и книжници. Техните жестове на обърнати длани и леко протегнати напред ръце изразяват одобрение и дори вътрешно удоволствие от унизителните действия на артистите[25]. Единствено танцуващите с бели кърпички са изписани на преден план, докато всички останали са дадени зад стена. Това от своя страна действително подсказва, че действието се развива в обграден със стена двор, какъвто е бил преториатът.

Едноименната сцена срещаме и в друга манастирска църква **"Св. Архангел Михаил" до село Билинци**[26]. Стенописите са изпълнени не по-късно от 20^те^ години на XVII век. "Христовите страдания" тук са подредени като част от "Големите църковни празници", а съответно на северната стена е представен моментът на Поругание (Пр.II, 5). Христос е изправен и стъпил върху постамент подобен на тези, върху които са се качвали византийските императори. За разлика от западните творби, този принцип на конструиране подсказва за достойнството на главната персона[27]. Отново наблюдаваме спазване на установената традиция Спасителят да бъде наметнат с византийски полументум. Налице са присмиващи се слуги, облечени обаче във военни доспехи. Всички те носят железни шлемове и дълги ризници, чиито ръкави са удължени и краищата им висят гротескно. Това е модел от XIV век – пародия спрямо императорския двор, защото се считало за недостойно подчинен да показва ръцете си пред владетел[28] (отпуснати ръкави има и в "Св. Атанасий" в град Бобошево от края на XVI век). Що се отнася обаче до военните доспехи, прилика с това има в същата сцена от Беренде, и от новгородска икона от XV век[29]. В стенописната сцена от манастира "Молдовица"(1537-39 г.) намираме също така характерното струпване на артисти с военно облекло[30]. Съзнателно авторът в Билинския манастир е избягнал буквалното копиране на схемата от по-ранните епохи. По-скоро е пречупил евангелската драма през призмата на личния творчески поглед, разбира се, без да излиза от рамките на канона.

Сцената се среща и в стенописния ансамбъл на църквата от **Алинския манастир "Св. Спас"** от 1626 година (Пр.II,сх.6)[31]. Надписът отгоре е на старобългарски:"ПОРУГАНИЕ ХРИСТОВО". И тук в центъра е застанал Христос, а от двете Му страни отново са разположени групи музиканти и артисти. Един от тях държи в ръце къса и тънка свирка, подобна на българските старинни пищялки[32]. Според Е. Флорева шапката на музиканта има много общо с изображения от турски миниатюри в края на XVI век[33]. В допълнение на отбелязаното се установиха модни тенденции, които са заимствани в отоманската империя от Западна Европа. В този смисъл такъв модел шапки откриваме в гравюри от XV век в Германия, а също в Дубровник и Пирот след XVI век[34]. Още по-любопитна става комбинацията при анализа на облеклото на присмиващия се мъж пред музиканта. Той носи бял хитон, пристегнат в кръста с поясче, а на главата си носи висока шапка с меко и заоблено дъно. Подобно, но още по-пищно е облеклото на ктиторите Георги и Константин в притвора на централната църква от Бачковския манастир (1643г.), а несъмнена е приликата с техните шапки и тази от сцената в Алино[35]. Следователно свидетели сме на елементи от облеклото на съвременната мода, привнесени в сцени с твърде строг и каноничен характер, като тази от "Поруганието". Цялото представление се развива на фона на архитектурна палеологовска стена с четвъртити кули и бойници, твърде общи са тези особености със сцените от другите български паметници през XVII век.

В манастира **"Св. св. Петър и Павел" в град Свищов** сцената (изписана през 1644 година) следва изцяло създадената византийска традиция (Пр.I, 1). Илюстрирано е унизителното събитие в унисон с актуални модели и форми на уличното позорище. Затова виждаме присъствието на войници, изпълняващи комични роли. Техните действия трябва да напомнят за короната и царския скиптър, но представени под формата на сатирична импровизация (Пр.II,3). Любопитно в случая е присъствието на иудейските първенци. Отдясно се вижда първосвещеник, облечен в сив плащ и покривало на главата. Същото облеклото носи Каиафа от предходната сцена "Съд пред Пилат Понтийски" в наоса на църквата. В този смисъл е редно да се запитаме дали тук авторът не е държал на идеята да представи лично

главният обвинител в ролята на организатор на мимовете? В Евангелието според Иоан са подсказани мотивите на Пилат за допускане на театралното позорище (Иоан 18:38-40). Политическият натиск и дори заплахата за решение на съда принудили прокуратора да накаже Спасителя (Иоан 19:12). Но организираният театър не се изпълнил след окончателната присъда, а по време на поредното заседание[36]. За да докаже, че съдът действа не под заплаха, Пилат решил да се подиграе с вярата на първосвещениците в Царя-Месия[37]. Следователно, от една страна, иудейските първенци одобрявали издевателството над Иисус Христос, но, от друга страна трябвало да продължат борбата за надмощие пред римската власт. Как тогава можем да обясним присъствието им в позорището? Единствено с философията на зографите от поствизантийския период. За тях противоречие между първосвещеници и прокуратор не съществува. Напротив, дори се подчертава тяхното единомислие и единодействие, доказателство за това е кавалкадата в сцената "Носене на кръста" в някои от паметниците през XVII век. Появата на най-висшите представители на иудейското общество в "Поруганието" означава порицание на действията и дори нещо повече, отричане на тяхната лицемерна религия. Тази остра критичност спрямо еврейското свещенство се заражда още през XV век в декорацията на Погановския манастир "Св.Иоан Богослов". Макар и зад стената, един от първосвещениците активно участва в осмиването на Спасителя[38]. През следващите векове иконографският модел се наследява от възпитаниците на Охридската школа и чрез различни пътища на влияние това се репродуцира в паметниците на територията на България от края на XVI и през целия XVII век: Струпецки манастир (края на XVI век)[39]; Искрецки манастир; църквата "Св.Атанасий" в село Арбанаси и др. Във въпросната сцена от Свищов се вижда коленичил и артистично покланящ се войник, съгласно Марк 15:19: *"Па Го биеха ...коленичейки, кланяха Му се"*. Аналогия на подобна поза можем да направим също и с едноименната сцена от Билинския манастир. Ръководната роля явно е отредена на първосвещеника, тъй като той държи трънения венец в ръка[40]. Зад него е изписан слуга, облечен в туника и висока синя шапка. Този модерен аксесоар е израз на представата на автора за древната иудейска традиция на облеклото. Това не е изключение в изкуството по време на османската власт. Можем да открием подобно облечени персонажи в някои от сцените на "Страстната седмица" в Алино и в Искрецката композиция "Отричанията на Петър".

Много качествена и интересна е едноименната композиция от църквата **"Св. Атанасий" в село Арбанаси** от 1667г.[41]. На централно място е Христос, облечен в керемиденочервен хитон и ярко червен полумантум. Жестът Му е идентичен с тези и от останалите български паметници Това е вече познат композиционен похват, използван в Алино, в Билинци и в Искрецката църква. Тук обаче липсва правоъгълният постамент, върху който стъпва Великомъченикът така, както е в Струпецкия манастир. Наблюдава се интерпретация в групирането на артисти и музиканти. (Пр.I, сн.2). Подобни пози определено можем да открием в множество гравюри от XVI век, отразяващи сцени от театрални европейски представления[42]. Но тези модели са създадени в още по-ранните епохи на християнското изкуство, следователно те се повтарят в най-общ смисъл през вековете. И тук, както в примерите от по- ранните стенописи са представени от двете страни мъже, свирещи на тънки флейти (реминисценция на византийските военни тръби), а най-отляво е представен младеж с характерна кърпа около яката, който бие барабан, изобразен чрез принципите на обратна перспектива (Пр.II,7). Наблюдава се нещо специално, което бележи посоките на прогресивност в смисъла и съдържанието на сцената. Арбанашкият зограф не се страхува да изпише образите на фарисеи и книжници сред тълпата от артисти и музиканти така, както това прави авторът в Искрец. Дори нещо повече, тук представителите на най-висшето иудейско общество лично удрят плесниците и поставят трънения венец, а част от тях са се свили в десния ъгъл и одобрително наблюдават забавлението. Все пак композицията в "Св. Атанасий" има идентична структура с изображенията в манастирите "Воронец"[43] и "Ксенофон" (Атон) от 1547година[44].

Много добре е запазена същата композиция от църквата **"Рождество Христово" в село Арбанаси**[45] от 1681 година. Въпреки строгия характер, в нея се наблюдава известна доза интерпретация, вследствие на няколко творчески решения: Христос този път не е поставен в центъра на композицията, съответно групите от музиканти и артисти не са разпределени симетрично, а техните пози не се повтарят. Като цяло (въпреки сковаността на движенията), откриваме опити за отразяване динамиката на танца и изразност на лицата в съответствие с музиката (Пр.II,8). Арбанашкият зограф вероятно не е познавал принципите на златното сечение, но Христос е представен отляво, точно на мястото на пресечната точка на хоризонталната и вертикалната композиционна линия. По този начин се акцентира на главната персона, без да е задължително спазването на византийската традиция. Отдясно и по-точно зад Спасителя е изписан войник, който повдига ръка за плесница (само според Иоан 19:3). Другият артист е унесен под ритъма на музиката. Неговата артистична поза отново може да бъде сравнена с античните позорища, а също така и с по-късните интерпретационни форми на евро-

пейския театър от XVI-XVII век (Пр.III,3; 4). Определено авторът е подходил творчески към самото композиране, подсъзнателно е намерил нестандартни акценти в композицията. Това допринася за разчупването на стари иконографски стереотипи (Пр.III, 1;2).

На базата на поетапните анализи на сцената "Поругание Христово" набелязваме следните **изводи:**

1. Сцената в паметниците от XVII век на територията на съвременна България следва класическите модели на византийското изкуство. Иконографията е съобразена със свидетелствата на четиримата евангелисти. Композиционният строеж е под влияние на големите художествени центрове от късното Средновековие – Атон и представителите на Критската школа (манастирите "Ставроникита" и "Ксенофон").

2. Едноименната сцена, представена през вековете както в Източноправославното, така и в Западното изкуство, има своята пряка връзка с античния (езически) театър и импровизационните му форми. Идеята да се критикуват и дори осмиват представителите на властта чрез изкуството постепенно изменя своята форма (особено през времето на Палеолозите), но не и съдържанието си. Доказателство за това са елементи като: покрити ръце, жестове и театрални пози на персонажите, те се повтарят и в нашето изкуство. Определени детайли (като позата на един от артистите в сцената от наоса на "Рождество Христово" в Арбанаси) имат своите визуални съответствия в импровизационните форми на развиващия се театър в Западна Европа през XVI-XVII век.

3. Всички варианти на сцената (като цяло) притежават повече разказвателен характер. В българските паметници през XVII век се представят нови елементи, които са сходни със съвременни фактори. Например актуализира се артистичното облекло. Шапките по своята форма следват тенденции в модата. А кърпичките? Те не са само повторение от по-стари иконографски образци, а имат пряка връзка с българските народни обичаи, изпълнявани особено в югозападните райони на кюстендилския санджак през XVI-XVII век. Освен това част от музикалните инструменти са също заимствани от народното творчество. Друга част представляват еталони за съхранение на византийската иконография.

4. Все по-усилено се търсят нови композиционни похвати. Не се изменя мистичният характер на православната изобразителна традиция. Специално в сцената "Поругание" (за разлика от западните майстори) Христос не е паднал, нито седнал, за да бъде увенчан с трънен венец, а достойно изправен и поемащ страданията с цел всеобщо опрощаване на грехове. В това се заключава първият иконологичен аспект от аналитичния процес. Не се изменя и стилистичната форма, докато ренесансовите живописци навлизат в сферата на крайно материалистичното илюстриране, зографите използват обратна перспектива и лишаване от пространство, за да акцентират на духовната принадлежност на събитието. Съществена черта в идейния замисъл на композициите от "Св. св. Петър и Павел" в Свищов и "Св. Атанасий" в Арбанаси е намесата на първосвещеници в представлението. Целта е главно да се изобличат действията на най-изтъкнатите представители на иудейското общество, да се визуализира тяхното лицемерие и душевна нечистота. Определената иконологична теза в съдържанието е по-рядко срещана в изкуството от предишните векове. През XVII век в българската стенна живопис тази особеност се вплита все по-често в различните сцени от "Страстната седмица", включително и в "Поруганието на Христос".

БЕЛЕЖКИ

[1] Дворът на претория бил в непосредствена връзка с казармените помещения. Именно на това открито място се е извършило поруганието, по време на втория съд пред Пилат. Виж за това: **Хр. Попов**, Ръководство за изясняване Четириевангелието и книга Деяния апостолски. Синодално издателство, София, 1991, с. 377-378.

[2] **Фарар, Ф. В.** Жизнь Иисуса Христа. Том II, Москва, 1999, с.297 и бел.№ 539.

[3] Тръстиковата пръчка в някои сцени, илюстриращи "Поруганието" се изписва повторно, веднъж в дясната Христова ръка, втори път в ръцете на войник, който нанася удари по главата. Това е буквално съчетаване на текстове от Евангелие според Матей (27:29) и според Марк (15:19). Такава сцена има в "Св. Никола Орфанос" в Солун (XIV век) и в Струпецкия манастир "Св. пророк Илия" (края на XVI век).

[4] Специално благодаря на проф. **Е. Бакалова** за предоставената литература: **Св. Радојчић,** *"Ругание Христу на фресци у Старом Нагоричину"*. – Узори и дела старих српских уметника. Београд, 1975, с. 157-159.

[5] **Millet, G.** Recherches sur l'iconographie de l'Evangelie aux XIVe, XVe, XVI siecles. Paris, 1916 (repr.1960), p. 41-42.

[6] **Grabar, A.** Les voies de la creation en iconographie chretienne, Paris, 1979, p.251\79; Също виж **P.C. Finney**, Encyclopedia of early Christianity (second edition), New York, 1999, p. 659.

[7] **Ельницкий, Л. А.** *"Византийский празник брумалий и римские сатурналий"*. – В: Античност и Византия, Москва, 1975, с. 342.

[8] Много от моментите в "Страстната седмица" послужили за

основа на възпроизвеждане на императорски процисии. През определени исторически периоди около храмовете са се разигравали театрални сцени, възпроизвеждащи евангелския текст, т.н. *мистерии* (църковни драми). От времето на Теофилакт Цариградски тези драми се изпълнявали и във вътрешността на храмовете (след X век). Голям привърженик на това изкуство станал император Андроник II Палеолог (XIII век), но след края на XIV век мистериите не били възприети като свещен ритуал. Въпреки това във Ватикана са открити драми с действия от Страстния период, явно тези процесии имат съществена връзка с монументалното изобразително изкуство. **Бл. Чифлянов**, Литургика, София, 1996, с.96, 97; **С. Мокулски**, История на Западноевропейския театър. Т.1, София, 1997, с. 60.

[9] **Millet, G.** Op.cit., p. 29; **E. Lucchesi – Palli**, *Dormenkrцnung*. – Lexikon der christlichen ikonographie. Freiburg/ Basel, 1968, Band I, col. 514-515.

[10] **Милковиh Пепек, П.** Делото на зографите Михайло и Евтjхия. Скопие, 1967, с.101; **D.Talbot Rice**, Umetnost Vizantijckog doba, Beograd, 1968, repr. 188.

[11] **Xingopoulos, A.** Nichola Orphanos, Athens, 1973, pl.53; **Chr. Mauropoulou Tsioumi**, The church of St. Nicholas Orphanos. Thessaloniki, 1986, p. 31.

[12] **Мавродинова, Л.** Земенската църква, София, 1980, с.82; Същият автор, Стенната живопис в България до края на XIV век, София, 1995, с. 55; **А. Василев**, Ивановските стенописи, София, 1995, с. 55.

[13] Подобни тържества са описани в съчинения от Западна Европа, тези текстове били отричани и порицавани от св. отци на Православната църква. Патриарх Фотий в отговорите на българския княз Борис пише, че забавните игри (театри б.м.) трябвало да се преустановят, защото са вредни. През X век в "Шестоднев" Йоан Екзарх споменава за подобни артисти, които са наричани *глумцы*. Константин Преславски също осъжда светския театър, като го нарича *позорище*. Богомилите от своя страна също разигравали театър. Вж. по-подробно: **О. Кръстева**, Театърът през вековете, София, 1980, с.80; **Виоле ле Дюк**, Жизнь и развлечения в средние века, Санкт Петербург, 1999, с. 296.

[14] Например театрални сцени от диптих на консул Анастасий (VI век), или диптих с антична трагедия от слонова кост (VII век). Вж. **А. В. Банк**, Византийское искусство, Москва, 1966, репр.,36; 40

[15] **Пандурски, В.** Манастирската стенна живопис в Карлуково. Изд. "Български художник", София, 2002, с.194

[16] **Захариева, Св.** *"Сватба без гайда не може..." (За мястото на музикалния инструмент в традиционната народна сватба).* – В: Сборник Единство на българската фолклорна традиция. Изд. БАН, София, 1989, с.191

[17] Пак там, с. 189.

[18] **Шиваров, Н.** *Музикалните инструменти.* – Библейска археология. Синодално издателство, София, 1992, с. 275.

[19] **Габеров, Ив.** *Празници и зрелища в Рим.* – В: Хронологична енциклопедия на света. Том I, В. Търново, 1997, с. 565.

[20] **Каменова, Д.** Стенописите на Искрецкия манастир. Изд. "Български художник", София, 1984, с. 44.

[21] **Αχειμαστοι Ποταμιανοι, Μ**. Αγιοι Αποστολοι, Παρεκκλησιο Προδρομυ Θεσσαλονικη, 1310– 1320. -Βιζαντινες τοιχογραφιες. Αθήνα, 1995, σ.243, φωτ. 126.

[22] Съществува връзка между езическия танц на мима и изпълненията в Лазаруване. Вж. **Т. Дяков**, Народният календар – Празници и вярвания на българите. София, 1993, с.58

[23] **Василева, М**. Български празници и обичаи. Лазаруване. София, 1982, с. 18.

[24] При анализ на сцените. "отдясно" се използва за означаване дясната страна на главната персона, в случая дясната ръка на Христос е и дясна част на композицията за зрителите. Същото се отнася и за лявата страна. За повече подробности: **Б. Успенски**, Семиотика на изкуството. Съчинения. Том I, София, 1992, с. 206-207.

[25] Професор Елка Бакалова отбелязва, че един и същи жест има различни значения, които трябва да се определят от контекста на композицията. В този смисъл тук жестовете на фарисеите не изразяват молитва, а по-скоро одобрение от действието. Вж **Е. Бакалова,** *Функция и символика на жеста в средновековното изкуство.* – Сп. "Изкуство", 1989, бр.5, с.4.

[26] **Флорева, Е.** Манастирската църква "Архангел Михаил" в Билинци. София, 1973, с.12

[27] В сцените, представени от западните майстори, често пъти Христос е седнал и с вързани ръце отзад, главата е наведена, а очите са закрити. Например в творбите на Лукас Кранах, Братя Лимбург и др.

[28] Този обичай възниква още в древна Персия вследствие на страхопочитание пред цар Кир. Постепенно навлиза под формата на етикеция във византийския церемониал. Вж. **Х. Хунгер,** *Церемониал и литургия в служба на императорската "мистика".* – В: Империя на ново средище. София, 2000, с.108

[29] Иконата се намира в новгородския историко-археологически музей, инв. № 5734. Надписът отгоре е **РЪГИНІС**, Вж. **В.Н. Лазарев**, Новгородская иконопис, Москва, 1976, репр. 70; Професор Ат. Бошков справедливо отбелязва, че големите иконописни центрове след XV век са Атон и Крит, а пътят от Гърция към Русия минава през България и Сърбия. Вж. **Ат. Божков**, *Към въпроса за методите и каноните на иконописта* – ИИИИ, том.VI, БАН, 1963, с.129

[30] **Драгуц, В.** Стенная роспись в Молдове. Изд. "Меридиан", Букарест, 1983, репр.122

[31] **Божков, А.** *Стенописите в Добърско и Алинския манастир от XVII век.* Сп. "Изкуство", 1966, бр.5; **Е. Флорева**, Алинските стенописи. София, 1983, с.102. През 1990 година, в едно изследване на църквата "Св.Петка" в село Селник (Македонско) се установява идентичен стил на стенописите с тези в Алинския манастир. Авторът- Иван Комнов в общи линии се е придържал към сходна иконография на сцените от "Страстната седмица". Вж. **М. Машник**, *Црквата Света Петка во Селник и нејните паралели со сликарството на Алинскиот манастир Свети Спас.* –В: "Културно наследство", Скопје, 1990-91, бр.17-18, с.107

[32] Е. Флорева определя вида на свирката- *цафара*. Освен това, среща се в западните страни на Балканите и в отделни области на Румъния (б.м.), Виж също, **Е Флорева**, Алинските..., с.101.

[33] Пак там, с.100-101.

[34] Миниатюра от Швайгер, 1577 година – портрет на българи в Пиротско. Вж. също **В. Наследникова**, История на българския костюм. София, 1969, с.52.

[35] **Кисьов, Сл.** Бачковски манастир. София, 1990, с.64.

[36] **Попов, Хр.** Цит.лит., с.377

[37] Пак там, с.379

[38] **Grabar, A.** La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, pl.LVIII

[39] **Бакалова, Е.** *Струпецкият (Тържишки) манастир.* - В: Манастирите в България (автори: Л. Прашков, Е.Бакалова, Ст.Бояджиев), София, 1992, с.123; **Кисьова, М.** *Стенописите в старата църква на Струпецкия манастир.* Сп. "Проблеми на изкуството", София, 1998, бр.4, с.15

[40] Според мнението на професор д-р Л. Прашков, реставрацията на стенописите в църквата в град Свищов е некачествена. Днес в конкретната сцена се виждат само останки от трънения венец в ръката на първосвещеника.

[41] Благодаря на Св. Ръцева за предоставената ми информация и снимков материал: **Св.Ръцева**, Иконография и стил на стенописите в църквата "Св.Атанасий" в село Арбанаси. Дисертация, В. Търново, 1997, с.67; Снимките в църквите от село Арбанаси са направени със съдействието на Регионален исторически музей в град В.Търново (благодаря за съдействието на Хр. Харитонов).

[42] **Bowles, Ed.** *Musikleben im 15 Jahrhundert.* – Musikgeschichte in bildern. III/8, Leipzig, 1977, p.66; Abb.46

[43] **Dragui, V.** Romanian painting in pictures. Bucharest, 1971, p. 31.

[44] **Chatzidakis, M.** Etudes sur la peinture postbizantine. Ed. Variorum Reprints, London, 1976, pl. IX.

[45] **Прашков, Л.** Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. Изд. "Български художник", София, 1979, с.68; **Ив. Гергова**, Църквата на Арбанашкия манастир Успение Богородично. Сп. "Проблеми на изкуството", 1991 бр.1, с.12-13.

1. Сцената "Поругание Христово", северна стена от наоса на манастирската църква "Св. Равноап. Петър и Павел" в гр. Свищов, 1644 година. (Сн. Пл. Стефанов).

2. "Поругание Христово", северна стена от наоса на църквата "Св. Атанасий" в Арбанаси, 1667 г. (Сн. Пл. Стефанов).

II. Приложение
Композиционни схеми на сцената "Поругание Христово" в българската стенна живопис от XVII век

1

2

3

4

5

6

7

8

Схеми от №1 до №7 са разработени от Пламен С. Стефанов, автор на схема № 8 е Ив. Иванов.

III. Приложение
Музикалните инструменти от сцените, представящи "Поругание Христово", и паралели с театрални изображения

1. Танцьор с чинели, детайл от сцената "Поругание Христово" от църквата "Рожд. Христово" в Арбанаси (Сн. З. Николов).

2. Актьор с чинели и театрален костюм. Автор Франческо Понтес (Виена, Albertina, инв.№4597, по Musikgeschichte in Bildern, B. IV, L 1, Abb.93).

3. Детайл от същата сцена в "Рожд. Христово", Арбанаси. (Сн. З. Николов).

4. Танцуващи артисти и музиканти по време на представление. Ломбардска миниатюра от края на XIV в., днес в Ню Йорк PML B. 3, E. 8, Abb.158.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА МИНАЛОТО ЧРЕЗ ОБРАЗА НА ЧОВЕКА В МОНУМЕНТАЛНАТА ЖИВОПИС НА ПЛОВДИВСКИТЕ ХУДОЖНИЦИ В ПЕРИОДА 60-ТЕ – 80-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

ДАНИЕЛА ЧУЛОВА
(София)

Пловдивската група монументалисти Йоан Левиев, Христо Стефанов, Енчо Пиронков, Димитър Киров и Георги Божилов – Слона полагат основите в развитието на съвременния стенопис в началото на 60-те години в България. Интересът към миналото, към традицията като синоним на историческа и културна памет и като извор на пластически изказ остава валиден за тях в последвалите десетилетия на 70-те и 80-те години.

Както е известно, увлечението по историческата тематика, по събитията от славното минало на България, по изобразяването на фолклорни обреди и национални герои е много характерно за периода

Обр. 1. *Стенопис в Спортно училище "Георги Бенковски" в Пазарджик, 1986 г., Йоан Левиев.*

на 60-те години както за сферата на кавалетните изкуства, така и за стенно - монументалните. Тематичният репертоар, отпращащ към миналото, се свързва с обръщане към изразните средства на средновековната и възрожденска фреска, икона и дърворезба, към текстила и обредната тъкан. През 60-те години българското художествено наследство се оказва необходим източник за обновление на пластическия изказ. То се превръща в начин за реабилитация на онези художествено-естетически стойности, които са напълно заличени в периода на тоталитарното изкуство /1944 г.-1956 г./ На практика българската традиция се оказва официално отворената "порта" за нахлуване на западни влияния. Онова, което българските художници виждат в творбите на колегите си отвъд желязната завеса[1] като принципи по посока на стилизация, колоритна чистота, декоративност и експресия на формата, не може да бъде заявено открито като естетическа позиция, поради наличния авторитарен контрол. След т.нар. "Размръзяване" /1956 г./ обръщането към тези принципи става възможно, но отново "под прикритие". Под официалната легитимация на българското художествено наследство като допустим и единствен изход за обновление се постига привиден консенсус между двете страни – държавата и художниците. Държавната власт прокламира националния идеал и всичко, което е посветено нему, е позволено, а творците от своя страна откриват в родните ни традиции същите схеми и похвати, които са подирили в опита на своите колеги от Западна Европа.

Това се случва през 60-те години. През последвалите десетилетия тези повеи се размиват и биват изместени от други доминиращи тендинции. През 80-те години обръщането към родното зазвучава отново, като това особено силно се провокира от тържествените чествания във връзка с 1300-годишнината от създаването на българската държава /1981 г./.

Пловдивските монументалисти безспорно са част от посочените по-горе общи процеси. Те са изложени тук с цел да се очертае обстановката, в която разглежданите автори проявяват своята творческа позиция. Те особено често се обръщат към теми, посветени на историческото и културно минало на България, на традиционните натрупвания на Тракия и Пловдивския край, към именити българи, фолклорни персонажи и обичаи от фолклорния епос. Те се подчиняват на повелите на времето. Емблематично отличаваща ги черта е тяхната склонност да търсят корените и използват опита на миналото не в рамките на едно десетилетие, нито в една сфера на художествена дейност от творчеството си. Трансформацията на богатството на нашето художествено наследство /като изобразителни принципи, семантика и функция/за тях не е мода, поза или изкуствено наложена воля. Доказателство, че тя е продиктувана от вътрешна необходимост и постоянен творчески интерес, откриваме в кавалетни платна, илюстрации, театрална декорация, стенна живопис от 60-те до 90-те години. За пловдивските художници миналото като извор на инспирация се разплъстява на няколко нива – използване на пластически средства и похвати, изобразяване на теми и сюжети, претворяване на образи от митове, легенди и фолклорни предания, а също и интегриране на типови символи и изобразителни

формули, добили популярност и смислова разпознаваемост в пределите на народната памет.

Обр. 2. *Стенопис "Сцената живот, живота сцена". Камерна опера в Благоевград, 1987 г., Христо Стефанов.*

Образът на човека от миналото заема своето безпорно място в монументалната живопис на пловдивските художници. Целта на настоящото изложение е извеждане на иконографията на петимата автори при изобразяване на човека от миналото, редом с интерпретиране на представата им за миналото, посредством типологичните особености на включваните човешки образи и модификациите, които настъпват в значенията им.

На първо място е необходимо да се постанови какво означава миналото за пловдивските монументалисти. В представата си за него, съдейки по широкия спектър на образния арсенал, те включват всичко онова, което хронологически се ситуира преди средата на XX век. Така интерпретацията за миналото е синоним на традиция, еквивалент на приемственост, знак за културна определеност и свидетелство за историческа памет. В този ред на мисли, в творбите им откриваме човека от времето на тракийската древност, от римската и гръцка античност, от българското средновековие и възраждане, от разноликите революционни борби в зората на двадесетото столетие. Типологичните уточнения, представени с цел систематизация на еднакви изображения със сходни значения не претендират за общовалидност нито за изчерпателност, а бележат един опит да се разтълкуват дълбоките пластове на строежа на стенно-монументалните творби на обхванатите в изложението художници.

В прилагания от тях конгломерат от образи могат да бъдат обособени следните групи от човешки изображения, които филтрират интерпретацията на проблема минало в творбите на пловдивските монументалисти.

Първата група включва изображения на реално съществуващи личности от културната и политическа история на България. Примери за особено често изобразявани персонажи са Захарий Зограф, Златю Бояджиев, Христо Ботев, Иван Вазов, Паисий Хилендарски, Кирил и Методий, Колю Фичето, Георги Раковски, Гоце Делчев, Христо Г. Данов, Георги Димитров. В зависимост от предназначението на творбата подборът на исторически личности може да се извършва в услуга на националното значение на темата[2] Натрупването на портретни изображения също така може да бъде използвано и с оглед подчертаване на регионална значимост на определен град или състояло се в него историческо събитие. Това е широко прилаган подход от пловдивските монументалисти[3].

Част от повтарящите се образи в произведенията на художниците стават емблема и надминават пределите на персоналната конкретика, превръщайки се в маркер за дадена епоха или регион.[4]

Втората група изображения на човека от миналото са свързани с митологични предания, легенди и фолклорни притчи. Към тях се отнасят фигурите на Орфей, Икар, Меркурий, Крали Марко, на музи, сатири, менади и антични божества, както и сцени, изобразяващи танци, музика и пир. Тук отново се среща типа интерпретация, характерен за пловдивските монументалисти – повечето от митичните персонажи са изобразени с цел да бъдат постигнати две неща. Първият аспект се изразява в това, че тези образи се използват впоследствие като устойчиви смислови ядра или еквиваленти на определена идея и тема. Пример за подобен феномен са изображенията на Меркурий в произведения на територията на Пловдив, свързани с икономическото развитие на града и с темата за търговията. Изобразяването на Меркурий като бог на търговията е напълно достатъчно, за да стане ясно предназначението на съответната сграда и помещение. Той се превръща в емблема за търговски възход и придобива устойчиво значение като структура. Особено важен е вторият аспект, който е много характерен за пловдивските монументалисти. Те държат на континуитета на традицията, както и на древното минало на

пловдивския край, затова в голяма част от творбите си използват набор от образи, обреди и представи, които неednозначно отпращат трактовката на темата към Пловдив и тракийската земя. Макар и да използват Орфей като символ на поезията, като алегория на поета и твореца, те винаги подчертават тракийския произход на певеца[5]. По подобен начин, използвайки номиналното значение на образа на Меркурий, те включват изображението му в творби, обвързващи го с развитието на град Пловдив[6].

Особено интересно явление е промяната или по-скоро модификацията в значенията на основните типологични белези в образа на Икар. От пряката символика визуалната му интерпретация преминава през няколко етапа. От конкретна митична фигура със символно значение трактовката достига до напълно абстрактна алегорична фигура на порива на човека към идеала. Впоследствие същият този обозначен копнеж се трансформира в стремеж, завършил с жертва в името на свято дело, и става знак за

Обр. 3. *Стенопис "Огънят" в НДК, София, 1981г., Христо Стефанов.*

Разпятие.[7] Потвърждение на настоящата констатация можем да открием в думите на художника Димитър Киров : "Винаги виждам нещо общо между Икар, Прометей и Христос. Всеки е разпнат по някакъв начин на кръста си – на скалата ли ще бъде с вериги, или на крилете, с които е полетял, но те са като разпънати в името на доброто на човечеството. И, разбире се, заплащат със живота си"[8]. Коренът на изображението на Икар претърпява и модификация, която съзираме в алегорична мъжка фигура в полет към слънцето[9], превърнала се в типова схема, използвана както за нуждите на държавната митология, така и в услуга на портретни изображения[10].

Третата група образи са алегории, символи и образи знаци. Те не могат да бъдат отнесени към някаква портретна конкретика и биват няколко типа: образи, директни заемки, които представляват знак за епоха, култура и етническа идентификация – пр. тракийски конник . Образи, изградени посредством композиционни схеми и пластически похвати, взаимствани от българското художествено наследство и християнска иконография. Една част от тях – фигури на българи-възрожденци, на майстори зидари, на ктитори безпогрешно разпознаваме по костюм, жест и пространствено обкръжение. Те носят относително опростено символно послание – указват темпорална идентификация на изобразената сцена. Друга част представляват анонимните фигури, знаци за българска национална принадлежност – те не се свързват нито с епоха, нито с пространствена среда. Дори поставени в напълно условно пространство, фигурите на хайдути, партизани,

Обр. 4. *Стенопис в Технически университет в Пловдив, 1985 г., Димитър Киров.*

конници, жени и мъже в народни носии /изобразяването с пафти, пояс или потури, независимо от алегоричната функция, с която са обвързани в съответната творба /означава стремеж да се изтъкне и подчертае българското начало, традицията, корена и приемствеността.

В рамките на условно обособената трета група се включват и поредица от човешки изображения, които са изградени на базата на похвати, почерпени от християнската иконография – ктиторски композиции, сцена Пиета, процесии на оплакване и жертвено принасяне на агнец. Тези сцени са взети от образния арсенал на православието и от обредната система на фолклора, но пловдивските художници надмогват тясната конкретност на значението им и ги използват като "готови", вече усвоени схеми за предаване на аналогични идеи в разнороден времеви и смислов контекст. Например фигурите на скърбящи жени са включени както в "реална" ситуация на оплакване /сграфито на дом на покойника в Пловдив от Йоан Левиев[11], така и в кодирани сцени на оплакване на падналите в борбата за свободата на България воини /мозайка на мемориал Гоце Делчев и стенопис в къща музей "Христо Ботев" в Карлово от Христо Стефанов/[12]. Изображението на скърбяща майка откриваме и в алегоричната фигура на трагедията /сграфито в Ботевград от Димитър Киров, където не случайно жената е подпряна на меч/, както и в сграфитото, свързано със събитията от 1923 г. на фасадата на бившия Музей на съпротивата в Пловдив от същия автор[13]. Подобно явление се регистрира и при композицията Пиета – тя е интерпретирана в мозайката на мемориал Гоце Делчев от Христо Стефанов, в мозайка "Борбите и победите на партията" от Йоан Левиев, в стенопис "Страсти" в исторически музей в Брацигово от Христо Стефанов, в 2 сграфитни пана от Димитър Киров, както и в дървопластика от Енчо Пиронков[14] Примерите ни помагат да установим как типологично сходен образен код намира израз в разнородни сюжетни ситуации – от обвързаността с конкретна личност до обобщаването и надсюжетната идентификация на сцената със знак.

Четвъртата група визуална интерпретация на миналото не е пряко свързана с изобразяване на човека. Става дума за всички онези символни и знакови визуални образи, представящи индиректното присъствие на човека. Могат да бъдат посочени изображения на произведения на изкуството /панагюрско съкровище, антични статуи, колони, както и предмети и персонажи от гръцката и римската античност, икони/, на чешми като символ на градски център в епохата на възраждането, на ръката, държаща със Зографски жест четка, която придобива смисъл на съзидателност[15].

Пловдивските художници имат иконография при извеждане на образа на човека в пределите на миналото. Те винаги се стремят да свържат миналото с три неща – със значимо културно или историческо събитие, с Пловдив и с и настоящето. При тях човекът от миналото не е затворен в тесните рамки на отминали епохи, а се интерпретира широко, като излиза отвъд рамката на определена персоналия, превръща се в алегория, в символ, в знак, в своеобразен визуален код за представяне на многозначни явления. Миналото за пловдивските художници е мост към съвремието, а човекът от миналото е ключ към глобализация на ежедневното и персонификация на традицията.

БЕЛЕЖКИ

[1] Става дума за онези примери от западноевропейски художници, които са "достъпни " за българските автори. Макар и след периода на т.нар. "Размръзяване", вследствие на Априлския пленум от 1956 г., българските художници виждат само онези примери от западноевропейското изкуство, които им е "позволено" да видят.

[2] Христо Стефанов, стенопис "Огънят" ("Изгаряне в творчеството"), зала № 7, НДК, София, фреско, 1981 г. арх. Ал. Баров.

Христо Стефанов, стенопис "Символ Верую" в СБП в София, фреско, 1986 г., арх. Владимир Роменски и Кремена Роменска.

Христо Стефанов, стенопис в "Дом на учителя"в София, фреско 1983 г., арх. Пеньо Столаров.

Христо Стефанов, стенопис "Олтар на отечеството" в Исторически музей, Благоевград, фреско, 1987 г., арх. Иван Битрянов.

Йоан Левиев, стенопис в спортна гимназия "Георги Бенковски" в Пазарджик, 3 етаж, 2 пана секо, 1984 г. арх. Антоанета Василева.

[3] Христо Стефанов, Мозайка (7 пана) "Мемориал на Гоце Делчевския род", Благоевград, камък, смалт, злато, 1987г., арх. Б. Томалевски.

Христо Стефанов, стенопис "Страсти" в Исторически музей в Брацигово, фреско, съчетан с метална пластика, 1990г., скулптор Стефан Кочев, арх. А. Тосев.

Георги Божилов, сграфито "Христо Г. Данов", калкан на ул. "Христо Г. Данов" в Пловдив до възрожденската къща на Христо Г. Данов, 1968 г. арх. Петко Кекеманов.

Георги Божилов, сграфито "Прослава на славянските просветители", ограда на настоящата художествена галерия в Старинен Пловдив, 1968 г.

Георги Божилов, Йоан Левиев и Христо Стефанов - Стенопис от три самостойни пана, обединени под надслов "Вазов и неговите герои" в Народна библиотека "Иван Вазов" в град Пловдив, фреско, 1974 г., арх. Мария Милева.

Централната част -"Вазов и неговите произведения" е дело на Йоан Левиев, лявата част "Чичовци" - на Георги Божилов-Слона, а дясната "Епопея на забравените" е с автор Христо Стефанов.

Йоан Левиев, стенопис във фоайе на Културен дом "Иван Вазов" в Сопот, фреско , 1979 г.

Димитър Киров, стенопис в къща музей "Златю Бояджиев", (Възрожденската къща на д-р Ст. Чомаков), Пловдив, секо,

1983 г.

[4] Става дума за често прилаган прийом от тази група автори, според който събития и образи от национално и общочовешко значение са пречупени през призмата на ситуирането им във връзка с град Пловдив. Това се наблюдана най-често чрез включване на характерен пейзаж от Стария град или на персонажи еднозначно свързвани с тракийския си произход.

[5] Художниците изобразяват Орфей като символ на поета и поезията чрез неговата портретна характеристика или чрез присъсвието на лирата като инструмент на Орфей / Христо Стефанов пластика с мозайка "Орфей", смалт, злато 1983 г., предназначена за фоайе на Консерваторията в град София, съвместно с Богомил Живков;

Димитър Киров, сграфито за Дом музей на Пейо Яворов в град Чирпан, 1970 г. и др. При все това, много по-разпространени и популярни като значение са изображенията на Орфей във връзка с пловдивската тематика:

Димитър Киров, сграфито "Орфей", калкан на Академия за Музикално и танцово изкуство в Стария Пловдив, 1970 г.

Димитър Киров, стенопис "Из културната история на Пловдив", фоайе на концертната зала на бившия Партиен дом в Пловдив, фреско, 1969 г.

[6] Димитър Киров, мозайка "Меркурий" фасада на хотел "Марица" в Пловдив, камък, 1966 г.

Йоан Левиев, стенопис "Из икономическата история на Пловдив" Заседателна зала на хотел "Марица", Пловдив секо, 1966г.

Христо Стефанов, мозайка "Меркурий" фасада на Административната сграда, Панаирен град, Пловдив, съвместно с Валентин Старчев, камък, смалт, 1987 г. арх. Георги Петков.

Йоан Левиев, стенопис "Борбата на Меркурий с Марс", фреско, фоайе на тържествената зала на партера в палата №9 на Международен панаир, Пловдив, 1987 г. арх. Георги Петков и арх. Камен Петков.

Йоан Левиев рисува Меркурий, като в номиналното му значение на божество от античния пантеон художникът включва друг пласт на смислова натовареност така, че той да бъде свързан с Пловдив – чрез характерен елемент от пейзаж, чрез образи, който сме виждали в творбите на художника в пряко съотнасяне с темата Пловдив. Така, при повторно използване изображението на Меркурий в други творби и ситуации редом със своята първична смислова натовареност носи и значение, свързано с експлоатацията му в контекста на пловдивския край.

[7] Изображението на Икар като символ на интелекта, който се издига към слънцето, несъзнавайки своята обреченост откриваме в стенопис "Сцената – живот, животът – сцена" в Камерна опера, Благоевград, секо, 1987 г., арх. М. Милева от Христо Стефанов, както и в платното "Опит за полет" от същия автор. Аналогично изображение, но този път съвсем директно в контекста на Разпятие срещаме във фреската "Огънят" в зала № 7, НДК, София, арх. Ал. Баров, фреско,1981 г. от Христо Стефанов. Така образната трансформация, поела началото си от Икар получава наслагване от християнската иконография. Към святата жертва на Христос за човечеството, но пречупена през националната значимост на темата, както и през символиката на порив в името на висок идеал се добавя и изображението на един от най-изявените българи на всички времена – портретът на Кочо Честименски в стенопис "Страсти" в исторически музей в гр.Брацигово, фреско, съчетан с метална пластика, 1990 г., арх. А. Тосев, с автор Христо Стефанов.

[8] Интервю с художника Димитър Киров, водено от Пенка Калинкова, сп. "Дами и господа", 1995 г., кн. 11, с. 41.

[9] В друга посока отвежда модификацията на Икар като алегорична фигура на подем и устрем. Летяща фигура по посока към слънцето срещаме в сграфито на Дом музей на Пейо Яворов в град Чирпан, 1970 г. от Димитър Киров, както и в стенопис "Из културната история на Пловдив" фоайе на концертната зала на бившия партиен дом в Пловдив, 1969 г. от същия автор. Това изображение стои в основата на породилата се формула от партийната митология, представяща алегорична фигура на прогреса – Мозайка "Борбите и цели на партията" на фасадата на Партиен дом, Пловдив, камък, смалт 1969 г. от Йоан Левиев;

Пластика с мозайка "Партията победителка", Партиен дом, Пловдив, керамика, камък, 1969 г. арх. Вл. Рангелов от Енчо Пиронков и Христо Стефанов;

Стенопис, фреско във фоайе на Технически университет, Пловдив (бивша сграда на АОНСУ), 1985г. от Димитър Киров, Стенопис, "Априлски възход", фреско, Дом паметник Бузлуджа, 1981 г., от Димитър Киров.

[10] По посока на конкретни портретни изображения Йоан Левиев използва схемата фигурата на Икар, за да представи в мозаечно изображение Юрий Гагарин. /Мозаечно пано, "Юрий Гагарин", Панаирен град, Пловдив, камък,1970 г. - 71 г.

[11] Йоан Левиев, сграфитни пана на фасадата на Дом на покойника, Пловдив 1959 г.

[12] Христо Стефанов, стенопис "Гений и пророк", музей "Христо Ботев" Калофер, фреско, 1973 г., арх. Ст. Монева.

Христо Стефанов, Мозайка (7пана) "Мемориал на Гоце Делчевския род", Благоевград, , камък, смалт, злато, 1987 г., арх. Б. Томалевски.

[13] Димитър Киров, сграфито на фасада на бившия "Музей на революционното движение и съпротивата", Пловдив, понастоящем отдел Нова история на Музей "Съединение", град Пловдив. 1967 г.

Димитър Киров сграфито, посветено на театъра в зала на Културен дом в град Ботевград, 1973 г.

[14] Христо Стефанов Мозайка (7 пана) "Мемориал на Гоце Делчевския род", Благоевград, , камък, смалт, злато, 1987 г., арх. Б. Томалевски.

Йоан Левиев, мозайка "Борбите и цели на партията" на фасадата на Партиен дом, Пловдив, камък, смалт 1969 г.;

Христо Стефанов, стенопис "Страсти" в исторически музей в гр.Брацигово, фреско, съчетан с метална пластика, 1990 г., арх. А. Тосев.

Димитър Киров, проект за сграфито в Карлово, нереализиран.

Енчо Пиронков, дървопластика за Дом на българо-съветската дружба в град Пловдив, 1975 г.

[15] Йоан Левиев, стенопис в новотел "Пловдив", фоае, казеиново-акрилна техника,1978 г.

Димитър Киров, сграфито, "Захарий Зограф", калкан на АМТИ в Старинен Пловдив, 1968 г.

Димитър Киров, сграфито "Тракийски конник" калкан в Стария град, Пловдив. 1973 г.

Димитър Киров, стенопис "Възраждане" в двора на музей на Възраждането и революционното движение, Стария град, Пловдив, фреско, 1968 г.

Димитър Киров, стенопис "Из културната история на Пловдив" фоайе на концертната зала на бившия Партиен дом в Пловдив, 1969 г.

Йоан Левиев, стенопис "Човекът и мирът", зала №8, НДК, казеиново-акрилна техника, 1981 г. , арх. Ал. Баров

Йоан Левиев, мозайка ва зала Договори, МВнР, София, смалт, 1983г. арх. Б. Томалевски,

Йоан Левиев, стенопис във фоайе на Културен дом "Иван Вазов" в Сопот, фреско , 1979 г.

Георги Божилов сграфито "Прослава на славянските просветители", ограда на настоящата художествена галерия в Старинен Пловдив, 1968 г.

Димитър Киров проект за мозайка за СБХ, ул."Шипка"6 София, 70-те години, нереализиран.

THE INTERPRETATION OF THE PAST THROUGH THE IMAGE OF THE MAN IN THE MURAL PAINTING OF THE ARTISTS FROM PLOVDIV DURING THE PERIOD OF 60`S-80`S OF XX CENTURY

Daniela Danailova Tchulova

/Summary/

The present work is dedicated to the artistic production of artists Ioan Leviev, Hristo Stefanov, Dimitar Kirov, Georgi Bojilov and Entcho Pironkov. For so called "Plovdiv group" of artists the image of the man remains actual not only within the limits of 60`s but in the whole process of their development. Having in mind their point of view and according to their means of expression the dimensions of the "past" through the presentation of the man could be found in several directions:

1. The man from the "past" as a semantic synonym of history, tradition mythology and religion. The choice of images included in their murals – images are taken from myths legends, historical and cultural events.

2.Function and treatment of the symbol – use of completed symbols with concrete well known meaning or use of symbols which have been transformed by painters with aim to build a "personal iconography" and to make the communication easier.

The subject of the present work is also the "language" which painters use_to define in images their idea of the "past". The man as a symbol, allegory or as a depictive scheme is a part of the artistic language of the mural painting a priori connected with figuration.

The interest in national collective memory, in myth, historical past, in cultural heritage of Plovdiv and Bulgaria is extremely important for the "monumentalists" from Plovdiv. We can discover the image of the man as a prefiguration of the past in the images of Orpheus, Ikar, Spartak,Mercurius and Krali Marko, in the presence of the unknown renaissance painters, Zahari Zograf and Zlatio Boiajiev, in the national heroes like Paisii Hilendarski, Goze Delchev, Hristo Botev, Hristo G. Danov as well as in the abstract presence of the anonymous genius who had created the relief of the tracian rider, the Rodopa rugs, tracian aprons, the ritual bread, the alafranga.

Having in mind the artists from Plovdiv consider the man from the past as interpretation of national identity.

Д-Р ВАСИЛ БЕРОН И АНТРОПОЛОГИЧНИТЕ ПРОБЛЕМИ В НЕГОВАТА ПЪРВА БЪЛГАРСКА ЛОГИКА

ЕВЛОГИ ДАНКОВ
(Велико Търново)

В европейските традиции археологията все по-убедително се утвърждава като антропологическа наука[1]. Книгата на д-р Васил х. Стоянсв-Берон "Археологически и исторически изследвания", Търново, 1886 (Скоро-печатница на П. Х. Панайотов) все още не е получила своето антропологическо осмисляне от гледна точка на съчинението му "Логика", към което също е приложен антропологическият подход. Тези две съчинения носят в достатъчна степен белезите на самостойна антропологична мисъл. Книгата по историография и археология на д-р Берон отразява един зрял идеен етап в развитието му на учен и общественик. Тя е издадена в Търново след Освобождението, когато Берон осъзнава по един ясен начин значението на археологията и историята за Българското възраждане. Тя изразява едно висше ценностно отношение към град Велико Търново и служи на стремежа към постигане на истинно научно знание за историческото битие на българите. Това обяснява защо съчинението на д-р Васил Берон "Археологически и исторически изследвания" е съставено от три основни части: а) знаменитостта на града Велико Търново в археологическо и историческо отношение; б) народните въстания в България, предимно във Велико Търново и в околните му градове и села през XIX в. и др.; в) духовната борба на българите в черковно-управително православно отношение, или въобще – за църковния въпрос, възбуден и повдигнат във Велико Търново.[2]

Археологическото и историческото описание на Търново касае редица църковни храмове, между които и патриаршеската катедрала от времето на Второто българско царство, обектите в обсега на Трапезица и Царевец, манастирите и най-вече лясковския св. Петър и Павел. Особено ценни са данните за жидовия гроб (на предателя на Търново) при Картала, който Берон подробно описва. Южно от него се намират самите средновековни еврейски гробища. Разположени са върху западния склон на Трапезица. В. Берон е убедително мотивиран в своите археологически (антропологически описания. Данните, които представя, могат и днес да служат като автентично свидетелство за историческото минало и неговата реконструкция. Според В. Берон царската канцелария е била на Трапезица.

В. Берон задълбочава изследването си в историографски и антропологичен план. Той представя картината на издигането на Търново като столица на Второто българско царство след въстанието на Асен и Петър. Изтъква важни факти от политическата и военната история на Търновград като Трети Рим.

Метафизическото обосноваване на логиката от Васил Хаджистоянов-Берон [3] е непосредствено свързано с неговите антропологически възгледи. На тях възрожденският учен не посвещава специално съчинение, но философският му подход към обосноваването на принципите и законите на човешкото мислене го представя като оригинален български мислител. Още в предисловието на своята "Логика" Васил Берон изтъква, че най-необходимата и, можем да кажем, най-полезна за всеки, който се учи, трябва да е оная наука, в която са изложени и разяснени законите на ума и на разума"[4]. Берон смята, че за усъвършенстването на възрожденската култура и образование особено важно значение имат законите на логичното мислене. В увода на своята "Логика" той отделя специално внимание на въпросите, свързани с взаимоотношението между духа, ума, разума, душата и логичното мислене на българина.

От гледна точка на неговата философска концепция това са основните понятия, посредством експликация на които Васил Берон се стреми да осъществи философското обосноваване на логиката като наука за формите на човешкото мислене. Духът, умът, разумът и душата – подчертава той, - от една страна, се проявяват като "предмет на логиката",но, от друга страна, те ù "служат като предварителни понятия[5] " със свое антропологично значение.

Имайки предвид тези свои схващания за предмета на логиката и за основите на логичното мислене, Васил Берон сам определя, че неговото съчинение за логиката "се различава от другите подобни съчинения на европейците и следователно се представя като особено и оригинално".[6] В този смисъл идейното обосноваване на логиката характеризира и самите антропологични схващания на Васил Берон. А доколкото се отнася до изложението на самата логика, той сам признава, че се е ръководил от "Систематическое изложение логики" на професор Карпов (Санкт-Петербург, 1856 г.) и няколко други немски съчинения, сред които отделя най-голямо внимание на "История на душата" на доктор Готхилф Шуберт, професор в Мюнхен, издадена през 1839 година в Щутгарт и Тюбинген.[7]

Философските основания на Възрожденската логика на Васил Хаджистоянов-Берон се нуждаят от задълбочено изследване, тъй като тяхната

оригиналност се оспорва от някои наши учени.[8] Според нас, макар и да тръгва от привидно известни положения, например схващането за "Логоса" от евангелието на Йоан, Васил Берон постига едно оригинално антропологическо обосноваване на логиката, което днес има не само историческо значение. Необходимо е да се има предвид, че метафизическото обосноваване на логиката (като естествена способност), което се стреми да осъществи Берон, е израз на възрожденската потребност от ценностно хуманизиране на науката, образованието и човешката дейност въобще. В лицето на Васил Хаджистояновв-Берон българската възрожденска култура търси своето самосъзнание във философията като метафизическа наука. Именно в този смисъл философията се използва от нашия възрожденски мислител като методологическа основа на логиката и знанието за човека. Този методологичен подход се оказва най-благоприятен за представянето на логиката като "оръдна наука" в системата на българската възрожденска култура.

В творчеството на Васил Берон философските принципи функционират като първооснови на логиката, когато включва в своя предмет идеите, методите и законите на логическите изследвания. От своя страна, само че на друго равнище, логиката изпълнява също антропологически функции, когато нейните закони и принципи станат основа за експлициране и обосноваване истинността на човешкото знание и на тълкуването на самата човешка дейност.

Васил Берон взема под внимание и обратната връзка между логиката и философията. На тази основа той се отнася критично към редица философски учения, основните "истини" на които според него са едни "лъжливи понятия за истината и доброто".[9] Според Берон тези философски учения обикновено представят приетото начало на тяхната система като безусловна истина. Но в края на краищата тази истина зависи от "личния небосклон на тяхното съзиране". По такъв начин "философията зависела от философите, а философите от умствените и нравствените предразположения, които се скриват зад ония начала, които те са положили в системата си".[10] В този смисъл и умствените, и нравствените предразположения "предшестват и същевременно детерминират онези начала, върху които всеки философ построява своето учение. Нравствените и умствените предразположения са антропо-логични и имат пряка връзка с истината". Тук Васил Берон не само имплицитно допуска диалектиката на истинно битие и мислене, но фактически демонстрира един метафилософски анализ, чрез който се стреми да обоснове антропологичните предпоставки на философското мислене. Постига една антропологична рефлексия над самото метафизично мислене, като с това подчертава своето разбиране за дълбочинната обусловеност на логичните закони и връзката им с истината (като битие и мислене).

Философското обосноваване на логиката произтича от схващането на Берон за предмета на самата философия. Той пише: "Понеже философията разглежда всичко съществуващо в пълния негов състав и в съгласието му, то според туй тя е и длъжна да намери началото на всички познания за същественото и като извежда от него частни истини, труди се да покаже в тях основните положения на другите науки".[11] В този смисъл философското обосноваване на логиката е само един от случаите, имащи отношение към обосноваването и на другите науки. По такъв начин философските принципи пронизват логическите закони, на които се основават всички частни науки и всяка научна дейност. Ясно е, че от тази гледна точка усъвършенстването на самата логика като антропологичен предмет до голяма степен ще зависи от нейните основополагащи принципи.

Б. Дянков основателно отбелязва, че на съчинението "Логика" не бива "да гледаме само като на един историко-логически факт. В този смисъл, пише той, ние бихме могли да я възприемем и като ценен елемент от системата на нашата съвременна логическа мисъл, която унаследява и обединява също така и всичко ценно, създадено от търсещата и дръзновена научна мисъл, или, накъсо казано – от гения на българския народ"[12]. Васил Берон вижда развитието на логиката както в съдържателен план (увеличаване на знанието), така и в предсказателен (т.е. евристичен) план – усъвършенстване на логическите методи на изследване и предвиждане (като човешки способности). В тази връзка Васил Хаджистоянов-Берон разглежда логиката като необходима форма на целесъобразна теоретична и практическа дейност, без която е невъзможно пълноценното съществуване на човека.

Стремежът на Васил Берон към философско обосноваване на логиката се подсилва и от обстоятелството, че логиката сама по себе си не притежава собствени средства за разграничаване на истината от лъжата дори в тези случаи, когато човек правилно прилага законите на мислене. Истината според Берон е нещо по-дълбоко и съдържателно от самите форми на мислене. Логическият критерий за истинност фактически се свежда до правилност и не притежава статута на всеобщност, какъвто има предвид например орфическото схващане за ефира. Ето защо философското обосноваване намира израз и в самите логически примери (привеждани от Берон), които излизат далеч извън пределите на тяхното предназначение – да илюстрират самите логически правила. Във връзка с това нашият автор си поставя за цел да формира освен исторически и определени нравствени ценности, да мотивира

необходимостта от една висока нравствена култура и да усъвършенства разумните способности на българина.

Както философите, психолозите и лекарите, които говорят за душевните свойства, не могат да изяснят "самото същество на душата", така и логиците се затрудняват да дадат задоволителен отговор на въпроса, каква е природата на формите на мислене, тяхната същност? За да подкрепи това свое схващане, Васил Берон се обръща и към представителите на природните науки. Той пише: "Химиците например казват, че водата е съставена от водород и кислород, но питайте ги какво е водород и какво е кислород – те ще ви кажат, че не знаят, ще ви изложат само техните видими свойства"[13]. Но сами по себе си свойствата не са съдържанието и същността на предмета, какъвто е например и предметът на Логиката като философска наука.

По такъв начин възрожденският мислител подчертава необходимостта от понятийното обосноваване на логиката, тъй като логиците не отговарят на въпроса, на каква основа възникват формите на мислене и каква е тяхната същност. Тук Васил Берон излиза извън пределите на логиката и навлиза в областта на онтологията. За него не е достатъчно само да се знаят правилата на мислене и техните свойства, но и да се разкрие и тяхната генетична основа, обуславяща образуването им. Именно поради това той си поставя за цел да разкрие антропологичното съдържание на понятията логос, ум, душа, разум, дух, които според него имат пряка или косвена връзка с логичните форми на мислене. Такъв подход му позволява да постигне най-малко две цели:

1. Да обоснове логиката като антропологичен проблем, представяйки я същевременно като наука, непосредствено свързана с родови понятия, имащи пряко отношение към духовните традиции на българската култура. Логиката по такъв начин се представя като необходимо "самосъзнание" на тази духовна култура, образувана чрез формите на мислене.

2. Да постави логиката в контекста на особено значимите антропологични и философско-светогледни проблеми. На тази основа най-ярко проличават нейните ценностни функции по отношение на Българското възраждане. Тя се обособява като "оръдна" наука, средство за истинно мотивиране на човешката познавателна и практическа дейност.

Стремейки се да постигне едно антропологично обосноваване на логиката, Васил Хаджистоянов-Берон не се страхува да привлече за тази цел и физиологията като помощно средство. Според него "мозъкът на главата е преимуществено главно седалище на невеществените ... дейности на душата, на размислянето, ръзсъждението, или въобще на всички умствено разумни способности на нашия дух и на нашата душа".[14] Това е изключително важен антропологичен проблем, касаещ разумните способности не човека.

Умът, според Васил Берон, се просветлява и добива сила от духа, но без действието на душата той не може да познае "вещественото". Съдържанието на мисленето Берон нарича "вещество" (от Веста, Хестия). Според него умът и разумът са душевни способности, които в крайна сметка се "управляват" от духа. Душата постига истинното и доброто посредством просветения ум. Последният възприема впечатленията отвън и ги предава на душата. Но душата е субстанция като форма на едно естествено тяло, което във възможност и действителност притежава живот. Логическото мислене е действеност, именно ентелехия на такова тяло. Ентелехията се разбира в двояк смисъл – като знание и като умосъзерцание.

Умът е този, който преработва мисловно сетивните данни.[15] Следвайки своите културно-просветителски цели, Васил Берон се стреми да илюстрира разликата "Ум има, разум няма".

Умът (интелектът) може да бъде подлаган на въздействието на възприеманите от него обекти и по косвен начин, чрез който става чувственото възприемане на обекта. Когато умът (интелектът) е съединен с някакъв предмет, той придобива качествено нова структура в хода на мисленето. Новото качество ще влияе на предмета на мисленето и заключението като извод.

Това е един от многото примери, чрез които възрожденският мислител поставя своето логическо съчинение в положението на теоретично самосъзнание на българската култура. Тя се осмисля на едно качествено ново равнище, получавайки съсредоточение във философското мислене, което едновременно обосновава и логиката като формална наука.

Според Берон умът представя понятията на душата. Във връзка с това той отбелязва, че "има много човеци, които имат добър ум – помнят сиреч добре, но или защото не са развили съвършено своите душевни способности, или защото Бог не ги е сбдарил с нужните за това дарби, нямат оная сила, която истински отличава човека от животните, нямат добре развит разум".[16] Философският разум обосновава логическите форми на мислене.

От казаното до тук става ясно, че Васил Берон вижда усъвършенстването на културата и образованието главно посредством развитието на "разумните" способности и, на второ място, на "умствените" способности. По-голямо значение има теоретическата предсказваща дейност, отколкото запаметяващата и възпроизвеждащата. Той смята, че "човешкият дух е, който действа при сетивното възприемане, както и при умственото възприемане на душата".[17] Същевременно за Берон духът на

истината представлява животворен въздух или етер, в който диша човешката душа. Човек се отличава от животното именно по своя самосъзнателен дух, свободна воля и разум. Ето защо човек за разлика от животните е отговорен за своите постъпки.[18] Човешката дейност осъзнава собствените си закони посредством логичното мислене, но самите тези закони намират своето обосноваване във философията. На тази основа в контекста на възрожденската българска култура Васил Хаджистоянов-Берон се стреми да превърне човешката дейност във вътрешноположен обект. В законите на функциониране и (на развитие) на целесъобразната дейност човешкият разум открива принципите на своята организация. Паралелно с това той започва да изпълнява самосъзнателни функции в духовния живот.

Фактически Васил Берон свежда всички функции на логиката до две основни:

а) дескриптивни (описващи);

б) прескриптивни (предписващи);

в) доказващи.

Първата има отношение към знанието и свързаните с него умения, включени в науката логика, втората – към познанието като ефективна страна на знанието, а третата – към доказване на истинното знание. И тъй като Берон разглежда логиката като "оръдна" наука, то в нея се отделят три взаимосвързани положения: знание, познание и методи. Те образуват една система, като структурата на взаимодействие между тях може да бъде представена по следния начин: знание – познание – методи.

Знанието (включително и философското), което се съдържа в системата на логиката, оказва пряко влияние върху познанието (като ефективна страна на знанието). Но всяко познание съществува с помощта на определени методи. По такъв начин усъвършенстването на всеки елемент според правите и обратните, преките и косвените връзки води до усъвършенстването на останалите елементи. Структурата на тази система обаче зависи от дейността на разумните способности. Васил Берон обръща внимание, че човешкият разум не е нещо неограничено в своите възможности по отношение на истината. В значителна степен според него те зависят от душевния опит. Ето защо, "за да си състави разумът едно общо съждение от други частни, действа индуктивно и като се стреми към общото това съждение като една река в океана си, разглежда внимателно частните и щом намери тук-там прилики помежду им, действа аналогически и ги съединява в едно общо".[19] Това общо е родово или видово. Тук авторът фактически се доближава до разбирането за диалектическата родова и видова природа на разума. Индуктивното действие на разума се основава на единството между общите и частните съждения, т.е. на общото и частното. По такъв начин съставянето на общо съждение Васил Берон разглежда като метод "оръдие" на познание, средство за придобиване на ново истинно знание.

Но, от друга страна, Берон схваща индукцията и аналогията като два източника на мислене, "които получават своето начало в безпределното начало на опита".[20] Тук именно индукцията и аналогията като подходи (методи) с пределни възможности имат за основа "безпределното начало на опита". Достигайки до общото, където частите намират себе си в цялото, неделимите според Васил Берон познават рода си. По такъв начин нашето познание "се храни с веществена стихия, а живее по законите на нашия дух".[21] От тази гледна точка изучаването на логиката, която обхваща законите на ума и разума, е жизнено необходимо. Ето как обосновава Васил Берон тази необходимост: "А някой, като е учил и схванал добре тия закони на ума и на разума и като се води от тях при изучаването на човеците, с които той живее и има различни отношения, то е явно, че един такъв човек ще е в състояние полесно да различи и да разпознае правото от кривото, истинното от лъжливото, доброто от злото и пр., и пр." [22] Той поставя ума и разума в основата на всички науки и изкуства. Най-правилният начин те да бъдат разбрани е да се познаят логическите закони на ума и разума. Според Васил Берон "от съдържанието на няколко понятия разумът може да намери веществото, което да състави и образува от него нови понятия".[23] Възрожденският мислител вярва, че логиката дава онова безусловно истинно знание, което може да бъде основа на човешката дейност. Дълбоко убеден в истинността на "законите на ума и разума", той не се съмнява и в наличието на логическа противоречивост и антиномичност. Васил Берон смята, че антиномиите са неизбежни в логиката, ако се приеме, че "опитното доказателство е възможно без участието на ума, или умственото – без участието на опита".[24] По такъв начин той намира в логическото мислене съсредоточение на единството между сетивното и рационалното познание. Берон пише: "Не би било следователно съвсем логически правилно, ако разумът слушаше само ума и по такъв начин се трудеше например да доказва, че светът е безкраен по пространство и време. Тъй също не би било право, ако той слушаше само сетивата и доказваше, че същият този свят по време има начало, а по пространство е ограничен".[25]

Методите на познание според Васил Берон изпълнява конструктивни функции, тъй като чрез него се строи или образува едно съвкупно действие – една система" (с. 158). Чрез размислянето се съединяват противоположните представи за предмети, привеждат се в съзнанието и се опознават от душата".[26] От казаното до тук следва, че Васил Берон е достигнал до идеята за едно

оригинално обяснение на познанието, в което намират място и самите психични процеси на човека като антропологичен проблем.

От гледна точка на единството на противоположностите Васил Хаджистоянов-Берон смята, че "разумът зависи от ума и от чувствата".[27] По такъв начин разумът е такава качествена определеност, която не може да се сведе нито до ума, нито до сетивното познание, но преодолявайки ограниченията им, се проявява като отрицание на тяхното отрицание. На тази основа той обръща внимание, че колкото по-слаб е умът или чувствата, толкова по-слаб ще бъде разумът. Васил Берон отбелязва, че "вниманието и представянето доставят веществото (материала) на мисленето; разумът обработва този материал и разумява, и разбира какво е добро и съгласно с божествената истина".[28]

Особено значение за археологията и историята има схващането на Васил Берон за връзката между мисленето и "формите на пространството и времето". Той смята, че съдържанието на нашето мислене не включва самите предмети или техните белези, а представите за самите тях. Когато тези "представи се наредят във формите на пространството и времето", тогава става възможен синтезът на съответните "белези" и следователно образуване на понятията, съжденията и умозаключенията. По такъв начин Васил Берон достига до идеята за информационната (семиотическа) същност на археологическото и историческото пространство и време.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Данков, Е., Ж. Кл. Гарден.** Теоретическая археология. М., 1983 – Археология, 1987, кн. 2, с. 39-41; **Берон, В. х. Стоянов.** Археологически и исторически изследвания. В. Търново, с. 10.

[2] **Пак там,** с. 28 и сл.; **Е. Данков**. Обучението по логика и българската възрожденска култура. – Проблеми на културата, 1984, № 1.

[3] Метафизичните проблеми, свързани с обосноваването на логиката от Васил Берон, в една или друга степен застъпват следните автори: **Бънков, А.** Развитие на философската мисъл в България. С., 1966, 146-157; **Бъчваров, М.** Философските възгледи на Васил Хаджистоянов-Берон. – Известия на Института по философия. Т. XII. С., 1968; **Дянков, Б.** Васил Хаджистоянов-Берон – автор на първата българска систематична книга по логика. – В: Васил Хаджистоянов-Берон. Логика. С., 1980, 5-30.

[4] **Берон, В. Хаджистоянов.** Логика. С., 1980, с. 35; **Е. Данков.** История на българската философска мисъл от Възраждането до съвременната българска философия. Т. 2. Унив. Изд. "Св. св. Кирил и Методий". В. Търново, 2000, с. 94-104.

[5] **Берон, В. Хаджистоянов.** Логика, с. 36; **Е. Данков.** Васил Хаджистоянов-Берон (1824-1909| - основоположник на философската логика в България – Философия, 1999, № 1, с. 36-40.

[6] **Пак там.**

[7] **Пак там.**

[8] **Бънков, А.** Развитие на философската мисъл в България, с. 147.

[9] **Берон, В. Хаджистоянов.** Логика, с. 173.

[10] **Пак там**, с. 172.

[11] **Пак там.**

[12] **Дянков, Б.** Цит. съч., с. 30.

[13] **Берон, В. Хаджистоянов.** Логика, с. 75.

[14] **Берон, В. Хаджистоянов.** Естествена история. Ч.I. Зоологія. Болградъ, 1870, с. 386.

[15] **Бънков, А.** Цит. съч., 148-149.

[16] **Берон, В. Хаджистоянов.** Логика, с. 53.

[17] **Пак там**, с. 54.

[18] **Бънков, А.** Цит. съч., с. 148.

[19] **Берон, В. Хаджистоянов.** Логика, с. 113.

[20] **Пак там.**

[21] **Пак там.**

[22] **Пак там**, с. 35.

[23] **Пак там.**

[24] **Пак там**, с. 179.

[25] **Пак там.**

[26] **Пак там**, с. 56.

[27] **Пак там.**

[28] **Пак там**, с. 59; **Е. Данков.** Васил Хаджи-стоянов Берон и философското обосноваване на логиката. В кн.: Д-р Васил Хаджистоянов-Берон. С., Изд. на БАН , 1990, с. 94-105.

DR. VASIL BERON AND THE ANTROPOLOGICAL PROBLEMS I N HIS FIRS BULGARIAN LOGICS

Evlogi Dankov

/Summary/

Vasil Hadzistoyanov Beron's metaphysical grounding of the logics is closely related to his anthropological ideas. The Bulgarian scholar from the national revival didn't dedicate a special work to this problem, but his philosophical approach of the grounding of the principles and laws of the human thought gives him a place as an original Bulgarian thinker. Beron thinks that the laws of the logical thinking are especially important for the improvement of the culture of Bulgarian national revival.

КУЛТУРНО-АНТРОПОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ В СЪЧИНЕНИЯТА НА КЛИМЕНТ БРАНИЦКИ

РОСИНА ДАНКОВА
(Велико Търново)

В творчеството на епископ и митрополит Климент Браницки се открояват антропологични проблеми, свързани с Българското възраждане. Както е известно, антропологията (Anthropologie - от гр. anthropos = "човек", logos = "учение") е науката за човека. Философската антропология (за разлика от природонаучномедицинската антропология) е обяснение на човешката екзистенция и мястото на човека в социалната и космическата действителност. Човешкото съществуване (Dasein) става предмет на философската антропология. Изясняването на личността и нейната екзистенция са едни от централните проблеми във философската антропология на митрополит Климент Браницки. Философско-антропологичните проблеми в неговото творчество имат непосредствено отношение към етическите, педагогическите, теологическите и др. проблеми, които той анализира.

Съвременната историческа антропология по необходимост налага търсенето на такива трайни духовни ценности в нашата история, които осмислят човешкия живот и пълноценното социално битие на българите. В това отношение достойно място заемат нравствено-богословски идеи на епископ Климент (Васил Друмев)[1], които и днес не са загубили своето значение в културната антропология. Макар и позабравени или недооценявани, в новата ни история те се оценностяват и придобиват значение. Неговите антропогично-значими етически схващания днес стават мерило за нашата съвест. Дали сме съумели да съхраним това нравствено и национално достойнство, пътищата за постигането на което е указал нашият виден духовник, или сме потъпкали безвъзвратно крехкото светличе на духовността? Коя е гаранцията за истинността на духовното самоопределение и самосъхранение на един народ и неговото благоденствие като антропологичен проблем? Тези и редица други антропологични проблеми, които днес решаваме, си поставя преди повече от сто години и митрополит Климент. Естествено като духовен пастир той с право се грижи преди всичко за **нравствената чистота и праведност на българина**, което той счита като гаранция за благочестив и справедлив живот на личността, семейството и държавата[2].

Възрожденски мислител и духовник, митрополит Климент Браницки (Васил Друмев) има безспорен принос в българската духовна култура и историческа драматургия. Върху него оказва силно благотворно влияние Сава Доброплодни, който заедно с Д. Цанков подпомага обучението му като стипендиант в Одеската духовна семинария. Тук Друмев общува с Георги С. Раковски и в края на 1861 г. постъпва в Първата българска легия в Белград (където е секретар на Раковски и ковчежник на Легията). През 1869 г. завършва Духовната академия в гр. Киев с дисертация на тема: "Гръко-римските закони за престъпленията против вярата и църквата". За нея в 1870 г. му е присъдена научната степен "кандидат по богословието" (потвърдена от Светия синод на Руската православна църква през 1872 г.).

1. Нравствената философия на митрополит Климент Браницки и нейното културно-антропологично значение

Изхождайки от православната етика като нравствена философия, митрополит Климент Браницки сочи три главни принципа за всяко духовно благополучие – Любов, Мъдрост и Истина. Те са израз на Словото Божие и тяхното постигане е придобиване на вечния живот. Изтъкнатият наш духовен просветител и радетел за православна вяра отделя особено внимание в своите съчинения на нравствените проблеми, свързани с духовното възраждане и нравствена просвета на българския народ. Такава потребност у него възниква във връзка с необходимостта от духовно обновление и усилване на стремежа към истинно познание на нашия народ в епохата на Българското възраждане. Но тяхното постигане е немислимо без стремеж към истината, който всъщност иска да пробуди у своите сънародници духовният пастир.

Естествена основа на нравствените схващания на митрополит Климент е нравственото богословие. Като представител на православната църква той приема за изначален принцип на нравствеността Любовта. Любовта към Бога и към ближния е нравствена норма, без която човек не може да придобие реален критерий за самооценка и оценка на себеподобните си, да разграничи низшото от възвишеното. Сравнявайки се с Бога (като съвършенство, като идеал за добро), човек оценява своите мисли, чувства и постъпки от позициите на една висша нравственост. Именно уподобяването на Бога и придобиването на Божията същност в човешкото сърце, ум и душа е цел и смисъл на нравствената философия, утвърждавана от митрополит Климент.

Подчинявайки своята богословско-философска и проповедническа дейност на нравствените принципи, митрополит Климент с високо съзнание за дълг и отговорност пред своя народ обосновава необходимостта от нравствената му просвета. Не случайно той обръща специално внимание на потребността от възпитание на нравствени качества у подрастващите ("За отхраната", "Сказки за възпитанието", "Семейството" и др. В антропологичните схващания на митрополит Климент Браницки **нравствените проблеми** заемат централно място. Тяхното разрешаване е ключ за решаването не само на личностните, но и на социокултурните проблеми. Според него като духовен фактор в човешкото познание и поведение православните добродетели са основата за постигането и живеенето на Истината (Словото Божие). Който не живее Истината – живее лъжата, а който живее в лъжата – живее в греха, насилието, омразата. Който не познава доброто, ще бъде принуден да познае злото.

На основата на новозаветните добродетели – Истина, Любов и Мъдрост, става възможна действителната нравственост " ... защото **нравствено свободният човек – пише митрополит Климент – никога не се подчинява на страстите си или на страстите на другиго, никога не си позволява да върши нещо под какво да е друго влияние, освен под влиянието на разумността, честността, благородството"**.[3] Именно нравствената свобода за митрополит Климент е мерило за духовната извисеност, благосърдечие, неизкушеност и възвишен ум на нейния носител.

Нравствените качества на човека проличават в неговата дейност и поведение. В отношението си към другите той реализира своя нравствен катехизис. Затова митрополит Климент отделя внимание както на съдържанието на този катехизис, така и на формата му. Човек, според него, "всякогаж трябва да е осторожен в славата си и да не изказва макар и най-голямата истина, когато види, че с това ще оскърби и унизи другиго: защото треба да помни, че на **света не съществува човек без недостатки"**[4]. Постигането на истината според митрополит Климент е свързано с възпитанието на **нравствените принципи на самото мислене и поведение,** което на практика означава утвърждаване на добродетелите в живота на човека.

Принципна основа на етиката е отношението на човека към Бога като антропологичен проблем. Любовта към Бога е от свобода и по свобода, защото, както отбелязва митрополит Климент, "на човека е дадена възможност, опознавайки Бога, без каквото и да е принуждение чрез собствената си воля да се стреми към Него или към целта, която му е предопределена. Тази цел е човешкото блаженство, което той може да намери в Бога и чрез Него."[5] В този дух за митрополит Климент възпитаването на добродетели е свързано с вярата в Бога. Вярата в Бога е вяра във висшия нравствен идеал, висшето Добро като нравствен дълг. Ето защо вярата в Бога е вяра в истината, което означава съблюдаване на Словото. По такъв начин Словото (Бог Син) утвърждава висшия нравствен закон чрез живота на човешката душа в познаването на доброто и е свързан с изстрадването, познаването и живеенето на Истината като висша нравствена добродетел. Постигането на истината е гаранция за нравствената чистота и свобода (на човека) като антропологични проблеми.

2. Доброто като социокултурна ценност и като антропологичен проблем

Нравственото богословие се издига от митрополит Климент като средство, чрез което става възможно оценностяването на научното познание на основата на новозаветните добродетели. Нравственото познание и самопознание е само път, който води до истината. Тук нравственост, самопознание и познание намират нов ценностен синтез в системата на етиката. Митрополит Климент си поставя благородната цел да разкрие пътищата и средствата за познаване на Истината чрез възпитанието на определени добродетели. Той отбелязва, че "само с идването на Словото Божие на Земята пред нас се е открила величавата истина – Бог".[6] Истината и доброто са видимият образ на невидимия Бог. В този смисъл, според митрополит Климент, **истината като висша ценност е неотделима от доброто**. Истината и доброто взаимно се проникват. Ето защо, за да може човешкият разум при издирването на истината да съди справедливо и да действа добре, то той е длъжен да бъде проникнат от идеята за тяхното единство. Но само при светлината на вярата, според митрополит Климент, която укрепва духовните дарби на човека, той може да възприеме истината и да я живее. Митрополит Климент ратува за такова единство на нравственост и вяра, в основата на което лежат жизнените начала Истина и Добро. Последните са действителни условия за благочестив живот.

Душата, избрала Истината, Любовта и Мъдростта за принципи на своето съществуване, придобива възможност за истинска нравственост и добродетел. В това отношение, според митрополит Климент, църквата е призвана да отглежда и възпитава нравствени добродетели, които приближават човека до Бога като истина. Тя се грижи за богоугодното съществуване на Земята като условие за пребъдването на човешката душа в Царството небесно. Митрополит Климент отдава приоритетно значение на тези дела на човека, които са съпричастни на неговото безсмъртие. Това означава и съпреживяване на абсолютната нравственост, която е добро и твори добро. Но

постигането на последната е невъзможна без любовта като нравствен принцип: "В Светото писание, отбелязва митрополит Климент, ... любовта на много места се представлява като съвършена и всемогъща сила, която една е в състояние да накара човека да изпълнява и най-трудните си обязаности".[7] Любовта към Бога е средство и условие за нравственото усъвършенстване на човека, основа на добрата воля.

Доброто, като елемент на нравственото съзнание, е вътрешна необходимост на човека за нравствено самоусъвършенстване, стремеж към постигане на Бога. Само такова добро може да представлява ценностна основа на **самопознанието.** По такъв начин **знанието** и **самопознанието** за митрополит Климент придобиват истинска реалност и ценност посредством въплъщаването на нравствените добродетели в дела. Последните от своя страна са носители на нови възможности за познание на истината. В този смисъл постигането на истината е необходимо свързано с реализацията на добродетелите. В противен случай знанието става самоцелно и губи своето нравствено предназначение. Дори нещо повече, то може да се обърне срещу самия човек. В тази връзка митрополит Климент отбелязва: " ... ний, човеците, въобще, за каквото и да е, обичаме да си правим идеали, към които и се стремим много пъти, без да си пресмятаме възможно ли е усъществлението на тези идеали, по самата наша природа. А от това излиза, че когато идеалът бъде неосъществим на практика – стремленията ни биват вредителни, отколкото полезни"[8]. За съжаление в българската история (а и настояще) примери за такива "вредителни идеали" има много).

Ценностната основа на нравствеността в познанието според митрополит Климент е "**умствената дисциплина**". Без нея не само че не е невъзможно човек да се извиси над своето инстинктивно начало, но той не може да познае и Бог като Мъдрост. Тук откриваме критерий за нравственост, от една страна, и, от друга – способност към истинно познание. Истинното познание е познанието на Словото Божие, което е Мъдрост, Истина и Любов. То е ценностна основа на истинното мислене, което придава цел и смисъл на човешкия живот и го прави съпричастен на вечния живот. Затова никой не може да бъде добър и умен сам по себе си, а само посредством Бога в Неговите три лица. Човек, който е проникнат от идеята за Бога в Неговото триединство, е способен да живее в истината и доброто. В този смисъл за митрополит Климент истинското красноречие произтича не от "желязната логика", а от силата, която извира от едно добро сърце. Според него сърцето е извор, от чиято чистота зависи и чистотата на думите и делата на човека. Но само "чисто", неразвалено, непомрачено с лъжливи някакви си идеи и понятия" сърце, пише митрополит Климент, може да бъде "доста яка юзда против влечението на лошите страсти и наклонности, бива яка опора, чист и свят източник на чиста нравственост, тогава и науката, ако би да се придобие, ще може да даде най-благите плодове".[9] Благите думи и правата мисъл извират от благородното сърце.

В социокултурен контекст антропологичните схващания на митрополит Климент разкриват идеята, че силата на човешката мисъл произтича от силата на вярата и волята за добро, които се коренят в едно смирено мъдро сърце. Доброто в този аспект е организиращ принцип на умствените способности на човека. Ето защо в организацията на ума на човека (разширяваща се и в красноречието му) се оглежда неговата нравствена същност. Истинската логика не е тази, която човешкият ум конструира (тайно от Бога, игнорирайки Неговата мъдрост), а която произтича от Словото като Истина (Логос). В този дух митрополит Климент предупреждава, че едно "развратено вече общество става още по-развратено, когато гледа да си обогати само умът, а никак не гледа за поправението на сърцето, характерът и нравите си въобще"[10]. Ако едно общество, което пренебрегва своето духовно и нравствено развитие, се самообрича на гибел. Това е изключително важен културно-антропологичен проблем.

За целите на **нравственото възпитание** митрополит Климент обосновава антропологически разликата между **доброто** и **полезното**. "За да знаеме кога може човек да бъде полезен – трябва да знаеме и кое е добро и полезно за едно общество, за един народ, за цялото човечество."[11] Така става възможно и разграничаването на истинското добро от привидното. Това свое разбиране видният наш възрожденец успешно обосновава като нравствени основания на възпитателния процес в училището и в семейството. Подобно разбиране има отношение и към осъществяването на ценностната ориентация на съвременния познавателен процес, а именно при поставянето и решаването на конкретни нравствени проблеми на науката. Това означава, че нейната реализация (посредством практиката) трябва да има за цел преди всичко постигането на такова добро, което не се обръща срещу самия човек и неговата духовна същност.

Както става ясно, митрополит Климент Браницки не отъждествява доброто с полезното. **Ползата**, според него, не може да следва общите закони на доброто, понеже тя всякога е израз на единично предпочитание на отделния човек и се представя чрез чувствените условия на живота му. Онова, което е избрал някой и приема за полезно, може различно да се тълкува и оценява от другите. Нещо повече, полезното по-късно може и да не се окаже добро. Това, според митрополит Климент, дори

може да е извор на безбройните видове на злото, представящо се за добро. Доброто (като Божествено добро) винаги е **полезно** за всички, обаче не всяка полза за отделния човек може да бъде **добро** за останалите. Мерило за духовност или бездуховност на един човек (и общество) е присъствието на Истината (Словото Божие) в неговите дела като добро.

Според митрополит Климент доброто като антропологичен проблем се отнася до нравственото самосъзнание на човека и оценностява неговото поведение (и съществуване), прави живота му смислен, благонадежден и благочестив. Но доброто се разкрива и чрез отношенията между хората и поради това то става въплътена човешка нравственост, т.е. нравствено битие. Ето защо доброто никога не е добро само за отделния човек, защото то придобива винаги някаква степен на всеобщност в човешките нравствени отношения.

Тъй като в човешкото общество никой не съществува сам за себе си, безотносително към другите, то всеки е отговорен за своите дела и носи последствията от тях рано или късно. Затова можем да кажем, че доброто има съвсем реално битие, към което човек става съпричастен със своите мисли, действия, постъпки в зависимост от избора си. Доброто получава ново битие у този, който не само е способен да го възприема, но и да го превъплъти в дела. По такъв начин доброто се "преражда" в човешките души, умове, сърца и дела и има свое самостоятелно живо битие. Всъщност така описаният живот на доброто може да се нарече **пребъдване на човека в Бога**, чието Слово е олицетворение на доброто като **Истина**. В този смисъл, правейки добро на някого, човек става по-добър, защото: а) усилва своята воля за добро и б) става съпричастен на Божественото добро като Истина. Налице е един спираловиден процес на развитие на доброто и неговото оценностяване в човешкото познание и дела. То произтича от Бога и пребъдвайки посредством добродетелите у човека, отново се възвръща у Бога. В този контекст познанието е едновременно и самопознание, което се осъществява посредством реализирането на доброто. По такъв начин доброто съществува и функционира на определено нравствено равнище на знание и самосъзнание у човека. Това равнище е толкова по-високо, колкото е по-силна вярата на човека. Тя е вътрешната сила (и енергия) на доброто – "Божествена искрица", както пише митрополит Климент: "Човек, като най-прекрасното и най-съвършеното Божие творение, надарено е с много добри и неоценими качества, между които е и светото религиозно чувство. Във всеки едного от нас се пази тая искрица в дълбочината на душата ни."[12] Тази искрица е искал да разпали духовният будител у своите сънародници чрез повдигнатата от него нравствена проблематика. Божествената искрица има за своя основа Върховното Благо ("Св. Троица").

Както подчертахме, изходна позиция в нравствената философия на митрополит Климент са принципите на етиката: 1) Няма нравственост без истина и, обратно – постигането на истината винаги е нравствено мотивирано: "Истината е била обещана на човека и той я е получил[13]"; 2) Истината и вярата са необходимо свързани. Едното без другото е невъзможно, защото, "за да бъде тя (истината, бел. Р.Д.) усвоена, се искало вяра[14]"; 3) "Разумът ни е даден от Бога и на него е присъщо да се стреми към откриване на истината[15]". Разумът по божествената си природа е призван да се стреми към истината и своите божествени основания; 4) **Философията** е средство за духовно усъвършенстване на човека, което от своя страна естествено води и до нравственото му облагородяване. Ако не изпълнява това свое предназначение, тя губи нравственото си съдържание и по същество се обръща срещу самия човек. **"Така става ясно, пише митрополит Климент, че философията е необходима за този, който иска да бъде истински християнин**[16]. Според митрополит Климент философията изпълнява ценностни функции за човека и придобива нравствен смисъл, ако е способна да изгради нравствени критерии за оценка на живота, неговия смисъл и цел. Философията има за цел да ни доведе до този живот. В този смисъл нравствен и ценностен критерий за истинска философия е дали тя води към Словото-истина.

3. Антропологични аспекти на отношението между нравствено възпитание и науката

В етическите схващания на митрополит Климент важно място заема "отхраната" на нравствените чувства, мисли, добродетели у човека. Но, както отбелязахме, тя е възможна на основата на Любовта като принцип. Тя има конкретни нравствени основания, обуславящи съответни норми и ценностни критерии за оценка на човешкото поведение. В съчинението си "За отхраната" митрополит Климент набляга предимно на житейската страна на проблема и се стреми да подходи не само научно към него, но и богословски. Този подход има своето оправдание в целите, които той си поставя – да доближи България до Европа.

Издигайки висок нравствен критерий в науката, митрополит Климент всъщност разкрива нравствените устои на човешкото поведение, свързани с необходимостта от вътрешната непротиворечивост на мисленето и Истината (като негова цел). Той обосновава съблюдаването на нравствени добродетели в семейството, обществото, науката и подбужда към родолюбие. За него "истинско щастие и напредък не може да има и в личния живот, ако няма нравствена

чистота".[17]

Истинското достойнство на човека, според митрополит Климент, се измерва с достойнството на неговата мисъл и дело, разум и чувства като нравствена основа на поведението му. Истината като знание се въплъщава в целите, действията и постъпките на човека, в неговите критерии за оценяване на самия себе си и другите. Затова тя не е някакъв абстракт, някаква празна цел, към която се стреми науката, а съдържателно оценностено знание, чиято същност е необходимо свързана с въплъщаването на доброто. Истината в този контекст се живее от човека. Така животът на човека е свидетелство за неговото съпричастие (или не) към Истината (като Слово). Затова именно "По плодовете им ще ги познаете". Всичките познания, които придобива човек, се измерват с истината, т.е. Словото (Логоса). А своите постъпки той оценява посредством доброто. То е същевременно свободата на волята на човека за избор на **истината като ценност**. Трябва обаче да подчертаем, че нашият духовен пастир, въпреки силното си желание да види своя народ нравствено възвисен, си е давал реална сметка за някои негативни явления. Той с прискърбие констатира, че липсата на нравствена просвета и религиозно чувство довежда до морална разруха и деградация на личността и нацията: "И виждаме ние воочию, че такивато лица, освен дето не са годни за нищо добро и полезно, ами още пречат и на всяка добра обществена работа".[18]

Доброто е ценностна основа за познаването на истината. Знанието посредством доброто става "знание за нас", т.е. то оценностява човешкия живот и му придава смисъл. Човешкият дух, за да не деградира, е призван да съблюдава доброто и истината, и чрез свободната си воля да осъществява постоянно своето нравствено самоопределение в истината. Ето защо за митрополит Климент познанието и неговите форми могат да реализират нравствената същност на човека. Това определя необходимата връзка на човека с Бога (Словото). В противен случай той се самоопределя сам срещу себе си, избирайки злото. В нравствения избор на човека няма трета възможност: Антиномичността в тяхното проявление е налице – на любовта се противопоставя омразата, човеконенавистта, на мъдростта – безумието, на истината – лъжата. Именно затова православната вяра за митрополит Климент е била безспорна основа за истинската нравственост: "Но каква нравственост може да се иска от човека, в когото при дълбокото невежество и умствена сиромашия е разклатено, развалено и помрачено и религиозното чувство[19].

Тъй като Св. Дух е носител на Божието слово, то Той, насочвайки умствените и нравствени начала на човешкото познание, е онази вътрешна сила и светлина, благодарение на която човек е способен да види истината и да я живее. Ето защо, ако науката иска да ражда живот (а не да сее смърт), трябва да е причастна към нравствените добродетели. Митрополит Климент обаче не абсолютизира ролята на науката. Тя е "необходима за доброто на човечеството, но е недостатъчна". Тя е също като ножът, пише по-нататък той, който "в ръцете на добрия човек не прави нищо друго, освен – помага му в нуждите, но в ръцете на злия, той струва безбройни убийства"[20]. По такъв начин изтъкнатият наш духовен пастир поставя на преден план проблема за необходимата връзка между **нравствените добродетели и науката.** Без да издига в култ науката и да прави от нея религия, той подчертава, че "трябва вярата и разумът да се слеят. "Наука, лишена от нравствени принципи, се превръща в оръдие срещу самия човек, т.е. тя може да стане носител на неморални прояви. Поради това "един учен, но злобен човек прави днес много по-страшни, но покрити злини, отколкото неученият злодеец"[21]. Ето защо митрополит Климент предявява високи нравствени изисквания към учителя, който е призван да възпитава нравствени добродетели у подрастващите. Според него не може да възпитава, да "отхранва" доброто един човек, който сам не е добър. Учителят трябва да е нравствен, защото "макар и много учен, но безнравствен – с лоша отхрана, винаги бива страшно вредителен, защото такъв учител развратява, разстроява и разваля цели общини, както непременно и цяло младо поколение, което би се намирало под неговото ръководство".[22] Можем с увереност да кажем, че тези високи нравствени изисквания към българския учител не са загубили и днес своето значение.

В периода на Българското възраждане принципът за единство на вяра, нравственост и знание придобива особена актуалност във връзка с големите надежди, които са били възлагани на науката. Според митрополит Климент "вярата, съединенията с науката, оздравява човека и цели народи с най-чиста и най-ярка нравственост, а следователно и пълна възможност за честит и траен живот"[23]. Но същевременно той обръща внимание на възможността посредством науката да се развият някои отрицателни качества у човека, които ще му попречат да бъде истински образован и нравствено възвишен. Изтъкнатият наш просветител разобличава безнравствените учени, за да бъде извлечена поука и да подбуди към истинно покаяние. Последното е условие за познаване на истината от човешкия разум. Митрополит Климент посочва най-често срещаните безнравствени качества сред учените – самолюбието и завистта с цел те да бъдат преодоляни: "Всичката му наука не ще служи за друго, освен да улеснява удовлетворението на егоизма му, което удовлетворение въобще става ущърб на другите, с потъпкването на правата им ... защото **щастието**

на едного не може да бъде основано на нещастието на другиго"[24]. Подобно схващане звучи напълно екзистенциално. Би могло да се каже, че тази нравствена норма на поведение и мярка за ценност на човешките отношения е "категоричният императив", издигнат от митрополит Климент.

В основата на изграждането на нравствени добродетели митрополит Климент поставя възпитанието и отглеждането на тези качества, които е вложил Бог в човека. С други думи, целта на доброто възпитание е човек да стане образ и подобие на Бога: "... наместо да хвърчим и да кроим в ума си разни идеали, какъвто треба да бъде добре отхранения човек, ако ний земем човекът, какъвто си е той създаден от Бога, и се постараем да му дадем такова развитие и направление, които напълно да съответстват от една страна, на неговите лични способности, а от друга и на нуждите и потребностите на това общество, между което той ще живее – тогава въпросът ще се реши сам по себе си и то най-удовлетворително"[25]. В дадения случай митрополит Климент игнорира средновековната постановка, според която след грехопадението фактически човек е образ и подобие на Бога.

Според митрополит Климент нравствените устои на личността и семейството са непосредствено свързани с нравствените устои на нацията и държавата. А Църквата като духовен будител и институт за нравствено усъвършенстване е призвана да съхранява и утвърждава нравствените завети (Словото) на Земята. За митрополит Климент Църквата и държавата, отбелязва Г. Пашев, "ще трябва още по-тясно да бъдат преплетени, за да може да се отразява правдата, истината и пълната радост от живота, построен върху Божията воля и здравите творчески потребности и дарования на човека".[26] Така става ясно кога създадените от човека закони могат да бъдат справедливи – ако тяхното съдържание не противоречи на истинните нравствени норми. Само по такъв начин те могат да гарантират съхранението на човешкото достойнство, нравственост и свобода. Ще отбележим, че митрополит Климент силно желае да види Божията милост и справедливост, въплътена в законите на българската държава. Той отбелязва, че "ако на челото на Правителството всякога блестят **правосъдие** и **чиста нравственост** и ако те съпровождат всякогаж всичките негови действия", тогава то "става оръдие на добродетелта".[27] Единството на Църква и държава, според него, е гаранция за съхранението на личността, нравствените добродетели, гражданския мир и свободата. Ето защо нравственото възпитание на българския народ митрополит Климент не отделя от новозаветната етика. Нещо повече, той счита, че Православието лежи в основата на националното само-определение и самосъзнание: "Да не забравяме никога: има Православие у нас, има български народ, няма Православие – няма български народ".[28]

Оценявайки културно-антропологичните идеи, отстоявани от митрополит Климент Търновски, ние неволно се вглеждаме в своето духовно настояще и с нескрита носталгия по онова възрожденско време ни се иска да си зададем въпроса успели ли сме да постигнем високите нравствени ценности, които от цялата си душа жадува да види у българина този наш велик духовен пастир.

БЕЛЕЖКИ

[1] Роден в Шумен през 1841 г., Васил Друмев получава образование в класното училище на С. Доброплодни и Ив. Богоров, след което учи в Преславско-Шуменската полугимназия. През 1853 г. той постъпва в Одеската духовна семинария. Духовното име Климент и църковен сан Васил Друмев получава през 1873 г.

[2] Значението на семейството в народния и държавния живот. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения. С., Наука и изкуство, 1981, с. 277.

[3] За отхраната. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения. С., Наука и изкуство, 1981, с. 171.

[4] **Пак там**, с. 168

[5] Учението за откровението по отношение на провидението сравнено с новите противоположни теории за съхранението и управлението на света. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения. С., Наука и изкуство, 1981, с. 45.

[6] До каква степен отците на Църквата са признавали философията за ръководител на Христос. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения. С., Наука и изкуство, 1981, с. 62.

[7] За отхраната. – В кн.: Васил Друмев. Етико-социологически съчинения. С., Наука и изкуство, 1981, с. 197.

[8] **Пак там**, с. 168.

[9] Животоописание. Значението на животописи-те. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения. С., Наука и изкуство, 1981, с. 139.

[10] За отхраната. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 161.

[11] **Пак там**, с. 198.

[12] **Пак там**, с. 157.

[13] Учението за откровението по отношение на провидението, сравнено с новите противоположни теории за съхранението и управлението на света. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 47.

[14] **Пак там**, с. 48.

[15] Защо отците на църквата не разглеждат еднакво отношение на езическата философия към учението за откровението? - В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 41.

[16] До каква степен отците на църквата са признавали философията за ръководител на Христос. - В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 64.

[17] Значението на семейството в народния и държавния живот. - В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 285.

[18] Животоописание. Значение на животописите. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 140.

[19] **Пак там**, с. 139.

[20] За отхраната. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 159 - 160.

[21] **Пак там**, с. 159.

[22] **Пак там**, с. 195.

[23] Животоописание. Значението на животописи-те. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 139.

[24] За отхраната. – В кн.: В. Друмев. Етико-социологически съчинения, с. 160.

[25] **Пак там**, с. 169.

[26] **Пашев, Г. Ст.** Търновският митрополит Кли-мент (Васил Друмев), църквата и държавата. С., 1949, с. 7.

[27] **Пак там**, с. 10.

[28] **Чилингиров, С.** Процесът срещу митрополит Климент. – В кн.: Климент Търновски. Васил Друмев. За 25-годишнината от смъртта му. Изследвания, спомени и документи. Под ред. на проф. М. Арнаудов. С., 1927, с. 317.

Данкова, Р. Митрополит Климент Търновски като защитник на православната вяра – Нашата вяра (Ст. Загора), 1991, год.II, кн. 1-2, с. 27-41; **Р. Данкова**. Нравствено-богословските схващания на Климент Търновски (Васил Друмев) – В кн.: Петропавловският манастир – средище на духовен живот. В. Търново. Унив. изд. "Св. св. Кирил и Методий", 1992, с. 96-106; **Р. Данкова**. Възпитаникът на Киевската духовна академия Климент Браницки (Васил Друмев) и утвърждаването на православната духовност в България. – в кн.: Сборник научни съобщения. Ист. музей Габрово. В. Търново. ВТ Св. Митрополия, 2000, с. 414-420; **Р. Данкова**. Първото представяне на Соловьов у нас. – В кн.: Вл. Соловьов. Кратка повест за антихриста. Три речи в памет на Достоевски. В. Търново. Унив. изд. "Св. св. Кирил и Методий", 1994, с. 105-109.

CULTURAL-ANTHROPOLOGICAL PROBLEMS IN THE WORKS OF KLIMENT BRANITSKI

Rosina Dankova

/Summary/

In the works of bishop and metropolitan Kliment Branitski stood out anthropological problems related to the Bulgarian national revival.

For the contemporary historical anthropology it is necessary to look for such lasting spiritual values in our history. These are values which give meaning to human life and the complete social being of the Bulgarians. In this respect the moral-theological ideas of bishop Kliment (Vasil Drumev) are still very important for the cultural anthropology.

КРАНИОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ПОГРЕБАНИТЕ В КЪСНОАНТИЧНИЯ НЕКРОПОЛ "КОПРИВЛЕН-КОЗЛУКА" (IV-VI в.)

БРАНИМИРА ДИМИТРОВА
ЙОРДАН ЙОРДАНОВ
(София)

За лабораторно проучване в Секцията по антропология в ИЕМА-БАН са постъпили костните останки на 254 индивида от спасителни археологически разкопки по пътя Гоце Делчев – Драма в местността Козлука край с. Копривлен, проведени през 1998-1999 г. под ръководството на археолозите д-р Анелия Божкова, д-р Петър Делев, Дарина Вълчева и д-р Стефан Александров.

Според археолозите два от скелетите са датирани в ранна желязна епоха, 162 скелета са от късноантичния период , 87 скелета са от Средновековния период и три са датирани в XVIII-XIX в.

Задачата на настоящото изследване е да се направи краниологична характеристика на погребаните в некропола от късноантичния период.

След почистването и реставрирането на костния материал чрез общоприетата антропологична методика бяха определени полът и възрастта на погребаните. От постъпилите 162 скелета 102 са на израснали индивиди, а 60 са на деца и юноши. Израсналите от женски пол са 53, от мъжки са 44, а при 5 скелета полът не може да бъде определен със сигурност.

Черепите и фрагментите от черепи, годни за краниологично изследване, са общо 54, 23 мъжки и 31 женски), като в състояние cranium (цял череп с долночелюстна кост) бяха 10 (43,48%) мъжки и 13 (41,94%) женски черепа; в състояние calvarium (цял череп без долна челюст) – 1 (4,35%) мъжки и 5 (16,13%) женски черепа; в състояние calvaria (мозъков череп без лицев дял) са 2 (8,69%) мъжки и 2 (6,45%) женски черепа; в състояние calva (черепен покрив без черепна основа) – 1 (4,35%) мъжки и 1 (3,22%) женски череп, а 9 (39,13%) мъжки и 10 (32,26%) женски черепа бяха в състояние на фрагменти, които обаче позволяваха частична реставрация и вземането на някои краниометрични и краниоскопични белези.

Краниологичното проучване беше извършено според общоприетата в антропологията методика. Средните стойности на метричните данни и средните стойности на индексите са представени в таблици (Табл.1, 2). Метричната характеристика според индивидуалните размери показва следното:

- Средната стойност на черепната дължина на мъжките черепи е 178,4 mm, като половината от тях са в категорията "среден", над 30% са в категорията "малък" и "много малък", а под 20% са в категорията "голям" и "много голям". Стойностите при женските черепи съответно са 172,9 mm. В категорията "среден" са 47%, "малки" и "много малки" са 23% и в категорията "голям" и "много голям" са около 30%.

- Средните стойности за черепната широчина на мъжките черепи е 140,6% mm, като в категорията "среден" и "малък" са по 35%, в категорията "голям" и "много голям" са над 20%, а "много малък" са 7%. Стойностите за женските черепи съответно са 138,1 mm. В категория "среден" и "голям" са 75%, а в останалите категории – по 5%.

- Средната стойност на черепната височина при мъжките черепи е 130,3 mm, като в категорията "малък" и "много малък" са 75% и в категорията "голям" и "много голям" – 25%. За женските черепи, стойностите съответно са – 126,5% mm; в категория "среден" са 33%, "малки" и "много малки" са 47%; 20% - "големи" и "много големи".

Съпоставката на стойностите на трите основни черепни размери показва, че за черепната дължина и при двата пола в категорията "среден" са половината от черепите, докато 1/3 при мъжките са в категория "малки", а при женските – "големи". Тази констатация се повтаря и за размера на черепната широчина. При черепната височина подобно разпределение не се наблюдава – при мъжките подчертано преобладават категориите "малък", а при женските – "малки" и "средни".

Това показва, че мъжките черепи са по-къси и по-тесни от женските.

- Средната стойност на обиколката на черепа през glabella при мъжките черепи е 526,0 mm, като в категорията "голям" са 70%, в "среден" – 20% и в категорията "малък" са 10%. При жените съответните стойности са 504,0 mm; "средни" са 55%, "големи" и "много големи" са 36% и "много малки" са 9%.

- Средната стойност на черепния обем (по Pearson) за мъжете е 1433,8 cmi , а за жените – 1275,7 cmi, като и при двата пола мнозинството попадат в категорията "среден".

Метричната характеристика на лицевия черепен дял показва средни стойности за скуловата ширина. При мъжките черепи тя е 131 mm, а при женските – 128,2 mm.

- Лицевата височина при мъжките черепи е 119 mm, като в категорията "среден" са 66% и по 17% в категориите "малки" и "големи". Съответно за женските черепи средната стойност е 110 mm, като в категорията "среден" са 39%, "малки" са 33% и "големи" за 28%.

- Горнолицевата височина при мъжките черепи е 71,1 mm. В категорията "среден" са 56%, в категорията "малък" – 25%, в категориите "големи"

са 19%. При женските черепи стойностите съответно са 65,5 mm – 42% в категорията "среден", 37% - "малки" и 21% в "големи".

- Ширината на очницата при мъжките черепи е със средна стойност 40,1 mm, като 50% са в категорията "много малък". При женските черепи съответно стойностите са 39,2 mm, като 67% са в категорията "много малък".

- Очничната височина при мъжките черепи е 32,9 mm, като в категории "малки" са общо 69%, "средните" са 19%: при женските черепи стойностите съответно са 33,1 mm, като 58% са в категория "среден" и 37% са в категории "малки".

- Средната стойност на носовата височина при мъжките черепи е 52,7 mm, разпределението е приблизително по равно в категориите, а за женските черепи, при средна стойност 49,4 mm, 41% са в категорията "среден".

- Носовата ширина при мъжките черепи е със стойност 25,7 mm, като в 4,7% са в категория "среден" и в 23% - в категориите "големи", докато при женските черепи при средна стойност 23,5 mm преобладават "малките" категории 0 53%, в "среден" са 42%.

- Ъгловата ширина на долната челюст при мъжките черепи е 100,6 mm, като 63% са в категорията "среден". За женските черепи съответно стойностите са 95,4 mm, с разпределение: 41% "големи", 35% "средни" и 24% "малки".

Съпоставката на данните при двата пола за лицевия дял на черепа показва разлика от 9 mm за лицевата височина и 5,5 mm за горнолицевата височина в полза на мъжете, т.е. лицата на женските черепи отчетливо са по-ниски. Очничните размери имат еднакви стойности и при двата пола, докато при тези за носа разликите са с незначителна полза за мъжете. Ъгловата ширина на долната челюст при мъжете е с 5 mm по-голяма.

- Общият профилен ъгъл е с еднакви стойности (около 88°) и разпределение в категориите и при двата пола – "големи". Подобни са резултатите и за носовия профилен ъгъл – средна стойност около 89°, също с преобладаване на категориите "големи".

- Алвеоларният профилен ъгъл и при двата пола е предимно в категориите "големи"; при мъжките черепи средната стойност е 85,3°, а при женските черепи е 82,2°.

- Долночелюстният ъгъл при мъжките черепи е със средна стойност 123°, а при женските - 127°. При мъжете по 38% попадат в категорията "среден" и "голям", докато при женските 53% са в категорията "среден" и 40% - в "големи".

Съпоставката на данните за двата пола показва, че при ъглите за вертикалната профилировка на лицето незначителна разлика има само за алвеоларния профилен ъгъл в полза на мъжете.

С подчертано значение за характеристиката на черепа са производните величини, т.нар. индекси:

- Основният ширинно-дължинен черепен индекс показва почти пълно съвпадение на стойностите и при двата пола – 78,7 и 78,3, но разпределението в рубриките е различно. При мъжките черепи долихокранията и брахикранията се отчитат в по 36%, а при женските мезокранията и брахикранията – в по 38,5%.

- Височинно-дължинният черепен индекс при мъжките черепи е 71.8, а при женските - 73,3, като при двата пола над 60% са в рубриката ортокран.

- Височинно-ширинният черепен индекс има съвсем близки стойности и при двата пола – 91,5 и 92,2 с преобладаване на тапейнокранията.

- Лицевият индекс и при двата пола има еднакви стойности – 89,0 и 89,9.

- Горнолицевият индекс за мъжете е 51,9, а при жените е 54,1.

- Очничният индекс при мъжете е 80,9, а при жените 84,5. Мезоконхията при мъжете е над 67%, а при жените тя е 50%, като при тях 44,4% са хипсиконхи.

- Носовият индекс има близки стойности и при двата пола 48,4 и 47,2. При мъжките преобладават мезорините – 56%, а при женските – лепторините (56%).

Обобщената краниометрична характеристика на мъжките и женските черепи от обекта "Копривлен-Козлука" (IV-VI в.) показва разлики, характерни за проявите на половия диморфизъм.

За типологичната характеристика на черепите съществено значение имат и описателните им белези.

- Най-често срещаната форма на вертикалния изглед при мъжките и женските черепи е овоидната, съответно 47,1% и 38,1%, следвана от елипсоидната (35,3% за мъжете и 23,8 за жените).

- И при двата пола тилният изглед на черепа е със сводеста форма (72,2 % за мъжете и 75% за жените, а в останалите – стреховидна.

- Най-често изпъкналостта на тила е слаба (63,2% за мъжете и 53,8% за жените) и умерена (31,6% за мъжете и 23,1% за жените). В 21,3% от женските черепи изпъкването на тила е силно. Тилният релеф е умерено изразен при 50% от мъжките черепи и при 38,5% от женските. Той е силно изразен при 40% от мъжките и слабо изразен при 42,3% от женските черепи.

- Както може да се очаква наклонът на челото у мъжките черепи е умерен (47,4%), докато при женските черепи то е право (69,2%).

- Развитието на glabella в 77,8% у женските черепи е много слабо, докато при мъжките , в 43% glabella е добре изразена.

- Надвеждовите дъги са умерено и силно развити у мъжките черепи (71,4%) и слабо и много слабо развити в женските (96%).

- Най-често срещаната форма на лицето при мъжките черепи е овоидна (33,3%) и петоъгълната (25%), докато при женските е овоидната форма - 64,7% и елипсоидната – 17,7%.

- В мъжките черепи, в 80% входът на очницата е правоъгълен и само в 13% окръглен, докато правоъгълната форма при женските черепи е 50%

и в по 25% - квадратната и окръглената.

- Костният нос в профил е хлътнал в 71,4% при мъжете и в 37,5% при жените, прав е съответно в 21,4% и 25%. Останалите форми се срещат рядко. И при двата пола най-често срещаната форма на носовия отвор е крушовидната (87% при мъжете и 56,3% при жените). Долният му край в 77,8% при мъжете и в 69,6% при жените е anthropina (европеоиден белег). Останалите форми се срещат в 22,2% при мъжете и в 30,4% при жените.

- Ябълчните кости са средно издадени напред (54,6%) при мъжете и слабо (66,7%) при жените. Изпъкналостта в страни е слабо проявена и при двата пола (45,5% и 46,7%).

- Кучешката ямка най-често е дълбока и много дълбока в 61% при мъжките и в 56,5% при женските черепи.

- Долночелюстната кост е масивна и много масивна в 58% от мъжките черепи, докато при женските тя е най-често грацилна (55,6%). Това се отнася и за релефа на костта (58% за мъжете и 78% за жените).

- Брадичката най-често е умерено изпъкнала в 50% при мъжете и 44,4% за жените; силно и много силно изпъкване се наблюдава при 45% за мъжете и 26% за жените. Най-често срещаната ѝ форма е триъгълната – 75% при мъжете и 66,7% при женските черепи.

- Подчертано преобладава псалидонтната форма на захапката 88,2% при мъжките и 91% при женските черепи.

Получените краниологични данни дават основание, изследваните черепи да бъдат отнесени към южните клонове на европеоидния расов ствол с преобладаване на белезите на средиземноморската (медитеранската) раса.

Биостатистическа характеристика на черепните размери на погребаните в късноантичния некропол "Копривлен-Козлука" (IV-VI в.) Табл. 1

No.	No. по Martin	Размери	мъже					жени				
			n	x	σ	min-max	категория	n	x	σ	min-max	категория
1	1	Черепна дължина	18	178,44	6,50	170-194	средна	17	172,88	0,75	162-189	средна
2	5	Дължина на черепната основа	8	98,88	5,00	91-105	малка	15	94,4	4,39	88-105	малка
3	8	Черепна ширина	14	140,64	6,46	125-151	средна	20	138,10	5,15	122-145	средна
4	9	Най-малка ширина на челото	18	96,72	4,44	93-106	средна	24	92,75	4,26	86-102	средна
5	12	Ширина на тила	15	111,40	5,21	104-120	средна	22	106,36	4,97	100-118	средна
6	17	Черепна височина от basion	8	130,25	8,56	119-144	малка	15	126,46	4,97	117-137	средна
7	20	Черепна височина от porion	8	116,75	5,06	109-124	средна	12	113,83	5,18	106-121	голяма
8	23	Обиколка на черепа през glabella	10	526,00	12,03	498-543	голяма	11	504,00	16,10	470-530	средна
9	38	Черепен обем в cm^3 по Pearson	5	1433,78	-	1296-1602	среден	11	1275,66	29,44	1224-1313	среден
10	40	Дължина на лицевата основа	7	93,71	5,09	87-102	малка	15	87,87	5,58	76-96	мн.малка
11	45	Скулова ширина	4	131,00	6,06	123-137	малка	5	128,20	8,43	118-136	голяма
12	47	Пълна лицева височина	12	118,92	4,87	111-128	средна	18	110,00	7,09	98-122	средна
13	48	Горнолицева височина	16	71,06	4,33	65-81	средна	19	65,47	4,75	56-76	средна
14	50	Предна междуочнична ширина	14	23,00	2,29	20-28	-	17	21,18	2,35	17-25	-
15	51	Ширина на очницата	16	40,06	2,35	37-44	малка	18	39,17	2,57	35-44	малка
16	52	Височина на очницата	16	32,88	2,73	30-40	малка	19	33,10	1,63	30-37	средна
17	54	Ширина на носа	17	25,70	2,14	21-30	средна	19	23,47	1,80	21-26	малка
18	55	Височина на носа	16	52,69	4,63	47-63	средна	17	49,41	3,04	45-55	средна
19	56	Дължина на носовите кости	2	20,00	-	18-22	-	5	22,40	3,13	19-27	-
20	SS	Симотична височина	5	4,00	0,70	3.0-5.0	средна	6	3,83	0,75	3.0-5.0	голяма
21	SC	Симотична ширина - хорда	5	9,98	1,56	8.0-11.6	голяма	6	9,62	2,21	7.3-12.5	голяма
22	60	Дължина на алв. дъга и горночел. кост	13	57,15	2,97	53-62	голяма	16	54,47	3,54	50-61	голяма
23	61	Ширина на алв. дъга и горночел. кост	11	62,91	3,36	58-70	средна	14	60,93	3,12	55-69	средна
24	62	Дължина на небцето	13	45,77	4,04	40-55	средна	15	44,53	3,74	40-52	средна
25	63	Ширина на небцето	10	41,10	3,07	34-45	средна	14	38,78	3,14	31-41	средна
26	66	Ъглова ширина на долна челюст	8	100,62	9,33	84-117	средна	17	95,35	5,31	87-104	средна
27	67	Предна ширина на долна челюст	17	46,53	2,24	42-51	средна	22	44,45	2,42	40-49	средна
28	68	Дължина на долна челюст	8	78,38	3,62	73-84	средна	15	73,53	7,67	65-89	средна
29	69	Височ. на д. челюст при симфиза	17	31,88	2,32	28-35	малка	21	29,05	3,17	23-34	средна
30	70	Височина на клона на долна челюст	8	64,25	2,43	60-68	голяма	16	54,81	5,04	47-64	средна
31	71a	Най-малка ширина на клона на д.ч.	16	32,00	2,71	26-37	малка	25	30,48	2,40	24-34	малка
32	72	Общ профилен ъгъл на лицето	8	87,88°	2,70	84°-91°	мн.голям	12	87,50	3,20	83°-94°	мн. голям
33	73	Носов профилен ъгъл	8	88,62°	3,07	83°-92°	голяма	12	88,92°	3,37	83°-95°	голяма
34	74	Алвеоларен профилен ъгъл	8	85,25°	3,88	81°-93°	мн.голям	12	82,17°	7,52	71°-92°	мн.голям
35	75	Профилен ъгъл на носовите кости	-	-	-	-	-	2	62,50°	-	62°-63°	-
36	79	Долночелюстен ъгъл	8	123,12°	6,17	112°-131°	среден	15	127,2°	4,9	118°-136°	среден

Биостатистическа характеристика на черепните индекси на погребаните в късноантичния некропол "Копривлен-Козлука" (IV-VI в.) **Табл. 2**

No.	No. по Martin	ИНДЕКСИ	мъже					жени				
			n	x	σ	min-max	рубрика	n	x	σ	min-max	рубрика
1	1/8:1/	Черепен ширинно-дължинен	11	78,73	4,71	72.67-88.30	мезокран	13	78,30	4,14	70.52-84.30	мезокран
2	2/17:1/	Черепен височинно-дължинен	8	71,79	3,34	66.85-77.05	ортокран	12	73,28	4,36	61.90-80.11	ортокран
3	3/17:8/	Черепен височинно-ширинен	5	91,47	4,50	88.19-99.31	тапейнокран	14	92,23	5,06	85.31-102.45	метриокран
4	4/20:1/	Черепен вис.-дължинен от porion	8	64,96	1,93	63.37-69.19	хипсикран	8	65,76	2,62	62.57-69.0	хипсикран
5	5/20:8/	Черепен вис.-ширинен от porion	8	83,87	6,16	78.90-95.20	метриопрозоп	12	81,71	3,40	74.12-85.10	метриокран
6	13/9:8/	Напречен челно-теменен	9	68,88	5,18	62.31-79.20	метриометоп	16	67,47	3,14	63.12-76.22	метриометоп
7	38/47:45/	Лицев	4	89,03	3,49	83.94-91.87	мезопрозоп	5	89,80	5,20	83.20-96.80	мезопрозоп
8	39/48:45/	Горнолицев	4	51,93	1,51	50.00-53.66	мезен	5	54,10	2,60	50.38-55.64	мезен
9	41/66:45/	Напречен скулно-челюстен	2	82,54	-	79.67-85.40	-	5	78,12	2,38	76.47-82.25	-
10	42/52:51/	Очничен	15	80,90	5,01	73.81-91.67	мезоконх	18	84,45	4,86	75.00-91.67	мезоконх
11	48/54:55/	Носов	16	48,42	3,34	43.55-55.32	мезорин	16	47,24	3,36	40.74-53.33	мезорин
12	54/61:60/	Алвеоларен	11	109,6	4,85	100.0-118.87	долихоуран	11	111,75	5,23	101.66-119.61	мезоуран
13	58/63:62/	Небцов	9	90,02	10,14	79.09-107.5	брахистафилин	9	88,08	9,40	75.61-100.00	брахистафилин
14	60/40:5/	Челюстен	7	95,64	2,87	92.23-100.99	ортогнат	13	92,90	4,64	86.81-100.00	ортогнат
15	71/45:8/	Напречен черепно-лицев	4	71,56	2,18	69.92-74.61	среден	5	73,99	1,81	71.20-76.27	среден
16	SS:SC	Симотичен	5	40,92	9,06	25.86-50.00	среден	6	41,75	11,15	24.00-55.55	голям

ПРОГРЕСИВНИ ТЕНДЕНЦИИ В ДЕМОГРАФСКОТО РАЗВИТИЕ ОТ КЪСНОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ XIII-XIV ВЕК

ВИКТОРИЯ РУСЕВА

(София)

Една от задачите на антропологичното изследване на материала от некрополите е определяне броя, възрастта и пола на индивидите. Резултатите са подходящи за палеодемографски анлиз, който цели изява на основните процеси на смъртност и преживяемост в популациите, като и установяване на средната продължителност на очаквания живот в тях. От нас беше проведено широко палеодемографско проучване на архивните данни от антропологично изследвания костен мателиал в ИЕМА БАН, целящо изява на териториални и хронологически промени в смъртността, преживяемостта и продължителността на живота на населението, обитавало Българските земи в древността.

Материал и методи

От периода XIII-XIV в. са изследвани 1625 индивида от 17 обекта, предоставящи данни за популации от различни типове селища: големи градски центрове – Царевец в Търново, Южния и Северния некропол на Дръстър (Ангелова 1993, Чолаков 1993), Калиакра. Османова могила, (Бобчева 1978), по-малки укрепени пунктове – Аневско кале (Джамбов 1989, 1990), Ямболската крепост (Димитрова 1979, 1986), Крамолин (Милчев и съавт. 1990), Калето при с. Дебнево (Захариев 1978) и Цепина (Гиздова 1982, 1987). Селски популации се представят от серията от Пернишката крепост (Чангова 1983, Боев, Кондова, Чолаков 1993), Кабиле (Танчева-Василева 1991, Чолаков 1979, Чолаков и съавт. 1991), Дриново, Търговищки окръг (Ангелова и съавт. 1987). Данните за полово-възрастовото разпределение на материала са подложени на палеодемографски анализ по класическите методи (Acsбdi, Nemeskйri 1970.)

Резултати и дискусия

От Римската епоха и Късната античност популациите от Българските земи показват сериозен напредък в демографското си развитие и ясно увеличаване на продължителността на живота. В изследваните български серии от VIII-X в. се установява ясен регрес от достигнатите нива на смъртност и преживяемост в Римската епоха и Късната античност. Възрастовото разпределение на стойностите на основните демографски показатели се приближава до установените модели за Праисторията – висока детска смъртност и много ниски стойности на средната продължителност на очаквания живот при децата от първи възрастов интервал (0-4 години), големи междуполови различия в първи възрастов интервал на израсналите (20-24 години), където попада максимумът в смъртността при жените, изместване на максимума в смъртността при мъжете в много от популациите във възрастовата група на израсналите (Adultus, 20-40 години), снижаване на продължителността на живота във всички възрастови интервали. Разпределението на относителния брой на преживелите също в голяма степен се доближава до установеното за праисторията.

Още от XI-XII в. се осъществява спад в нивото на детската смъртност, установено за популациите от Ранното средновековие *(Фиг. 2)*, но отделните серии показват силни отклонения от средните стойности, като в някои относителния брой на умрелите запазва много неблагоприятни стойности, характерни за предходния период. Пет серии от периода XIII-XIV в. могат да се приемат за представителни за детската смъртност и преживяемост. В тях относителният брой на умрелите в първи възрастови нтервал (0-4 години) варира между 29,53 % (Кабиле) и 10,19 % (Силистра, Южен некропол), като средната стойност възлиза на 25,90 % *(Фиг. 1)*. Запазва се характерното разпределение на този показател, при което стойностите в първи възрастов интервал (0-4 години) са близо два пъти по-високи от тези във втори възрастов интервал (5-9 години). Силният спад на смъртността във втори възрастов интервал намира израз и в по-ниските стойности на риска за умиране. В популациите от XIII-XIV в. честотата на детската смъртност се доближава до достигнатата в Римската епоха и Късната античност и е изразено по-ниска от установената за ранното средновековие.

Отново от XI-XII в. започва процес на снижаване на смъртността в млада възраст при израсналите, най-вече в първи възрастов интервал (20-24 години) *(Фиг. 4)*. Този процес е по-ясно изявен при мъжете, но отделните популации показват големи отклонения от средните стойности. Изразено снижаване на смъртността в млада възраст се наблюдава в периода XIII-XIV в., когато средните стойности при 20-24 годишните мъже и жени са най-ниски от всички палеодемографски проучени популации и силно намалява разликата между двата пола *(Фиг. 3, 4)*.

От XIII-XIV в. се установява благопроиятен модел на възрастовото разпределение на относителния брой на умрелите, при който максималните стойности са ясно изместени към

зрялата възраст (Maturus, 40-60 години) и са ниски във възрастта на израсналите (Adultus, 20-40 години). През този период възрастовото разпределение на стойностите при мъжете достига очертаното за Римската епоха, като основната част от сериите не показват отклонения от общата тенденция. При жените прогресивната тенденция за намаляване на смъртността в млада възраст от XIII-XIV в. е много ясно изразена, като разпределението на стойностите на смъртността за първи път се доближава до установеното за мъжете и е изразено по-благоприятно от установеното за Римската епоха.

Снижаването на детската смъртност в популациите от XIII-XIV в. довежда до по-висока преживяемост и първи възрастов интервал на израсналите (20-24 години) достигат 57,46 % от родените *(Табл. 1)*. В периода се преодолява регресията в преживяемостта, наблюдавана през Ранното средновековие и се достигат нивата, установени за Римската епоха и Късната античност *(Табл. 2)*. При израсналите се установява по-ясен прогрес, като до 40-44 годишния възрастов интервал достигат 74,08 % от мъжете (стойност близка до изчислената за Римската епоха) и 64,82 % от жените *(Табл. 1, 2)*. Средната стойност за жените е много силно повлияна от материала от некропола при Калиакра и в повечето серии относителният брой на преживелите до 40-44 годишния възрастов интервал жени е близък до установения за мъжете, като се доближава и надвишава 70 % (Силистра, Северен и Южен некропол, Кабиле, Каварна, Перник, Аневско кале). Това разпределение на стойностите на относителния брой на преживелите при жените силно се различава от установеното за предходните епохи и е по-благоприятно от установеното за Римската епоха и Късната античност.

Средната продължителност на очаквания живот през XIII-XIV в. в първи възрастов интервал (0-4 години) е най-високата спрямо всички палеодемографски изследвани периоди *(Табл. 3)*, като изразено превишава стойностите от XI-XII в. При средните стойности за продължителността на очаквания живот в първи възрастов интервал на израсналите (20-24 години) се установява плавно покачване от XI-XII в., по-ясно изразено при мъжете *(Табл. 4)*. В XIII-XIV в. стойностите за мъжете и жените се доближават, като установената за жените е най-високата от всички изследвани периоди. Средната продължителност на живота в първи възрастов интервал на децата (0-4 години) и на израсналите (20-24 години), установени за българските популации от XIII-XIV в., са едни от най-високите в Европа за периода.

Изводи

За XIII-XIV в. се установяват благоприятни стойности за смъртността и преживяемостта и съответно за средната продължителност на очаквания живот. Без да се превъзмогват характеристиките на демографски изостаналото общество се наблюдава изявен прогрес в процеса на повишаване на продължителността на живота, като се снижава смъртността в детска възраст и в млада възраст при жените, увеличава се относителният дял на преживелите в зряла и старческа възраст. Средната продължителност на живота в българските популации на фона на данните от Европа показва напреднало демографско развитие във Втората Българска държава. Създаденият потенциал има важно значение за преодоляване на негативните демографски влияния от края на XIV и XV в. при османското нашествие и големите чумни епидемии.

БЕЛЕЖКИ

[1] Acsбdi, G., J. Nemeskйri 1970. History of Human Life Span and Mortality. Budapest 1970.

[2] Necrasov, O., D. Botezatu 1964. Йtude antrhropologiques des squelettes de Doina, datant des XIIIe-XIVe siecles. Ann. Roum. Anthr. 1, 1964, 29-37.

[3] Popovici, I., 1973.Cimitirele de la Strrulecti, sec. XIV-XVI. Analisr demogrficr. St. Cerc. Antropol., 10, 1973, 1, 15-22.

[4] Russel, J. 1958. British Medieval Population. American Philosophical Society, Philadelphia.

[5] **Ангелова С.**, 1993. Средновековен некропол край Южната стена на Дръстър (Силистра). ГСУ ИФ 86, 1993, 59-103.

[6] **Ангелова, И., И. Вайсов, А. Конаклиев** 1987. Разкопки на некропол при с. Дриново, Търговищки окръг. АОР през 1986г. Разград, 1987, 165-166.

[7] **Бобчева, Л.**, 1978. Некропол от XIII-XIV в. в Калиакра. ИНМВ XIV (XXIX), 1978, 152-180.

[8] **Боев, П., Н. Кондова, Сл. Чолаков** 1993. Средновековният некропол. Антропологични данни. Перник, II, 1983, 185-212.

[9] **Гиздова, Н.**, 1982. Разкопки на крепостта Цепина при с. Дорково, Пазарджишки окръг. АОР през 1981г. Михаиловград 1982, 97-98.

[10] **Гиздова, Н.**, 1987. Разкопки на крепостта Цепина. АОР през 1986г. Разград, 1987, 219-220.

[11] **Джамбов, И.** 1989. Разкопки на Аневско кале край Сопот. АОР през 1988 г., Кърджали, 1989, 144.

[12] **Джамбов, И.** 1990. Разкопки на Аневско кале край Сопот. АОР през 1989 г., Кюстендил, 1990, 161-162.

[13] **Димитрова Д.**, 1979.Разкопки на средновековната крепост в гр. Ямбол. АОР през 1978 г., София, 1979, 179.

[14] **Димитрова Д.**, 1986. Проучване на средновековната крепост в гр. Ямбол. АОР през 1985 г., Велико Търново, 1986, 167.

[15] **Захариев, И.**, 1978. Средновековен некропол в м. Калето при с. Дебнево, Ловешки окръг. Археология, 1978, 1, 37-46.

[16] **Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров** 1990. Археологически разкопки край с. Крамолин, Севлиевска община. АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, 152-153.

[17] **Танчева-Василева Н.**, 1991. Средновековно селище и некропол върху развалините на античния град Кабиле. Кабиле, II, 1991, 91-127.

[18] **Чангова Й.**, 1983. Некрополът. Перник, II, 1983, 177-184.

[19] **Чолаков Сл.**, 1979. Демографски данни за една средновековна популация от Кабиле. ИИ, III-IV, 1979, 111-116.

[20] **Чолаков Сл.**, 1993. Антропологично проучване на

средновековен некропол от Дръстър. ГСУ ИФ, 86, 1993, 105-134.

[21] **Чолаков, Сл., Н. Кондова, П. Боев** 1991. Биологична реконструкция на средновековното население от Кабиле. Кабиле, II, 1991, 137-155.

PROGRESSIVE TRENDS IN DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF BULGARIAN POPULATIONS, XII-XIV C. AD

Victoria Russeva

/Summary/

Data about age and sex distribution of the anthropological material from 12 necropolises, dated XII-XIV c. AD are analyzed according to the methods of paleodemography. The studied series present different populations from the Second Bulgarian Kingdom cities, administrative and trade centers, military fortressed points, rural settlements.

The reduced infant mortality and increased life expectancy with values between 27.46 years (Silistra, Northern necropolis) and 35.95 years (Silistra, Southern necropolis) are assigned to four series, representative for child mortality in the period.

A reduced mortality with 20-24 years aged females (about 10 %) is established in the studied series. Life expectancy in this group reaches 27.66 years (Anevsko kale). Increased values of relative number of survived are observed in mature and senile age for both sexes. Life expectancy is considerably increased for both sexes in mature age.

Deviations from the general tendency expressed in increased mortality for males are established in Kaliakra, Osmanova Mogila, Debnevo and Kramolin as well as for females in Debnevo and Kramolin.

Таблица 1. *Относителен брой на преживелите в сериите от XIII-XIV в.*

	l_{20}	l_{40}		l_{60}	
	Общо	M	F	M	F
Силистра С	53,91	81,06	67,36	9,85	10,42
Силистра Ю	71,30	78,95	71,79	5,26	20,51
Кабиле	55,11	84,06	67,61	13,04	22,54
Каварна	62,34	76,92	72,73	15,38	9,09
Ямбол	68,75	80,95	50,0	0	8,33
Аневско	-	84,78	84,78	4,35	13,04
Татул	-	71,43	62,5	7,14	0
Дриново	-	75,51	65,0	12,24	25,0
Перник	-	83,02	68,29	3,77	14,63
Царевец	-	60,0	-	12,0	-
Цепина	-	68,45	63,08	13,36	18,16
Калиакра	-	47,37	33,33	0	13,33
Крамолин	-	11,11	11,76	0	0
Дебнево	-	30,43	22,22	0	0
Средно	57,46*	74,08	64,82	8,31	14,56

**Средните стойности са изчислени от данните вж. Табл. 2.*

Таблица 2. *Относителен брой на преживелите в сериите от Праисторията до XIII-XIV в.*

Серии	l_{20}	l_{40}		l_{60}	
	Общо	M	F	M	F
Халколит	-	24,50	20,25	2,14	1,65
Ранна бронзова епоха	51,35	80,0	76,19	0	14,29
Късна бронзова епоха	55,10	75,0	48,28	0	0
I-III с. AD (средно)	61,78*	70,79	57,33	7,91	10,33
IV-VI с. AD (средно)	59,93*	61,23	50,38	1,44	6,06
VIII-X с. AD (средно)	52,02*	53,78	36,35	6,29	6,26
XI-XII с. AD (средно)	54,08*	64,91	42,82	9,08	7,14
XIII-XIV с. AD (средно)	57,46*	74,08	64,82	8,30	14,58

* *Средните стойности са изчислени от данните от некрополите, в които смъртността в детска възраст е представена, съответно за:*

I-III в. - Августа Траяна, Любимец, Яйлата;

IV-VI в. - Копривлен, Калиакра, Градище;

VIII-X в. - Топола, Караманите, Хитово, Балчик 3, Николово, Табачка, Батин 1 и 2, Тръстеник, Туховище, Дуранкулак;

XI-XII в. - Одърци 2, Караново, Искрица 1, Дядово, Каварна, сектор 7, Кюстендил, Стара Загора, Доброселец, Борино, Копринка, Знаменосец 1 и 2, Балчик;

XIII-XIV в. - Силистра, Северен и Южен некропол, Кабиле, Каварна, Ямбол.

Таблица 3. *Средна продължителност на очаквания живот в сериите от XIII-XIV в.*

Български популации	e_{0-4}	e_{20-24}		Сравнителен материал	e_{0-4}	e_{20-24}
	Общо	M	F		Общо	M/F
Силистра С	27,46	27,05	24,06	**Străuleşti 1****	23,9	21,6
Силистра Ю	36,06	27,17	26,79	**Străuleşti 2****	29,0	22,0
Кабиле	28,39	28,80	25,39	**Doina****	38,0	
Каварна	31,40	27,40	25,11	**Англия 1276-1300 г.****	31,3	25,2
Ямбол	31,98	-	20,83	**Англия 1301-1325 г.**	29,8	23,8
Дриново	-	26,58	25,13	**Англия 1326-1345 г.**	27,2	22,1
Калиакра	-	-	16,33	**Англия 1346-1375 г.**	17,3	23,9
Крамолин	-	12,78	11,32	**Англия 1376-1400 г.**	20,5	21,5
Перник	-	26,60	24,57			
Татул	-	23,75	22,03			
Цепина	-	25,88	24,80			
Средно	26,06*	25,77	24,16			

* *Средните стойности са изчислени от данните вж. Табл. 2.*

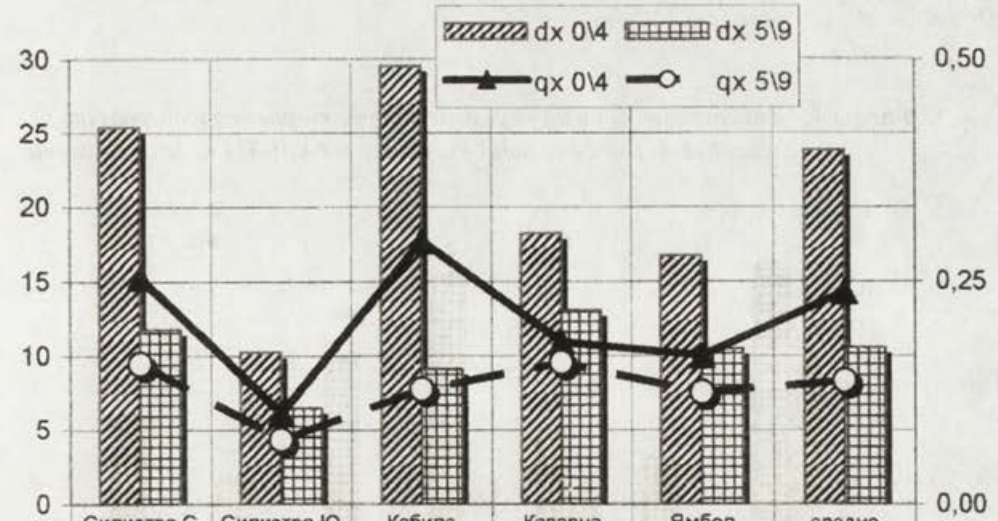
** *Străuleşt (Popovici 1973), Doina (Necrasov, Botezatu 1964), Англия (Russel 1958, Acsádi, Nemeskéri 1970)*

Таблица 4. Средна продължителност на очаквания живот в сериите от Праисторията до XIII-XIV в.

Серии	e_{0-4}	e_{20-24}		e_{40-44}	
		M	F	M	F
Халколит	-	15,29	13,79	10,63	10,26
Ранна бронзова епоха	25,98	25,50	26,07	9,79	10,63
Късна бронзова епоха	25,33	23,48	18,07	7,02	6,25
I-III с. AD	30,42*	26,56	22,55	11,76	11,34
IV-VI с. AD (средно)	26,12*	21,88	20,70	8,73	10,71
VIII-X с. AD (средно)	22,11*	21,79	17,15	10,72	11,67
Дуранкулак	*14,87*	*13,98*	*9,57*	*7,39*	*5,0*
Батин 2	*19,99*	*13,98*	*9,69*	*6,66*	*7,5*
Топола	*22,60*	*25,92*	*20,05*	*9,62*	*10,51*
Туховище	*25,30*	*29,09*	*25,66*	*14,79*	*12,72*
XI-XII с. AD (средно)	25,05*	24,59	18,84	11,54	10,98
Одърци 2	*20,24*	*16,05*	*13,47*	*7,88*	*10,65*
Караново	*24,44*	-	*21,96*	*10,50*	*8,75*
Дядово	*28,38*	*27,57*	*23,75*	*11,72*	*11,81*
XIII-XIV с. AD (средно)	29,15*	25,77	24,16	10,76	11,69

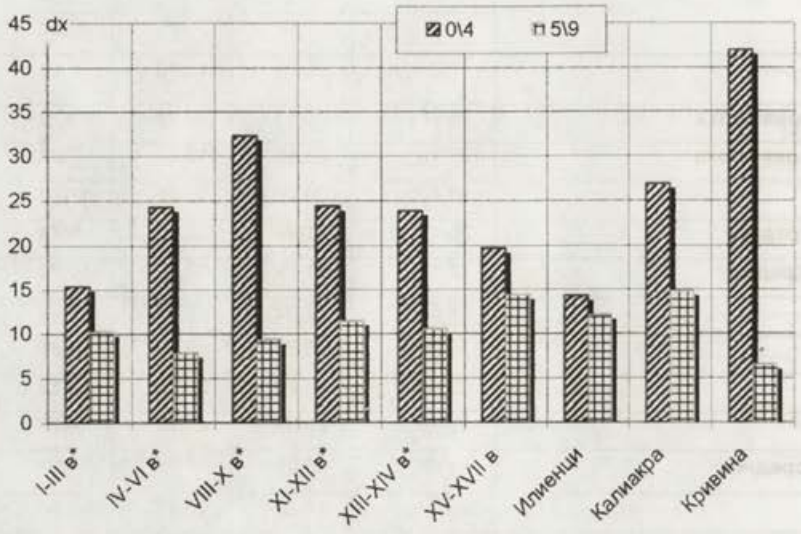
* *Средните стойности са изчислени от данните вж. Табл. 2.*

Фигура 1. *Относителен брой на умрелите и риск за умиране в първи (0-4 години) и втори (5-9 години) възрастови интервали в сериите от XIII-XIV в.*

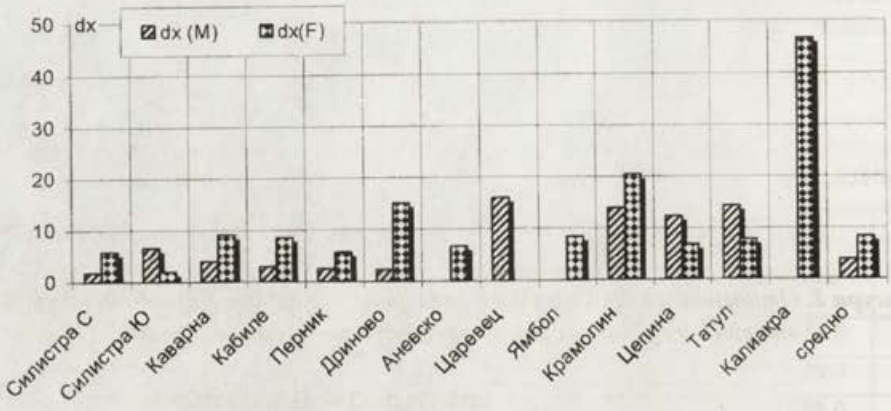

	Силистра С	Силистра Ю	Кабиле	Каварна	Ямбол	средно
dx 0\4	25,39	10,19	29,53	18,18	16,67	23,82
dx 5\9	11,72	6,48	9,06	12,99	10,42	10,51
qx 0\4	0,254	0,102	0,295	0,182	0,167	0,24
qx 5\9	0,157	0,072	0,128	0,159	0,125	0,14

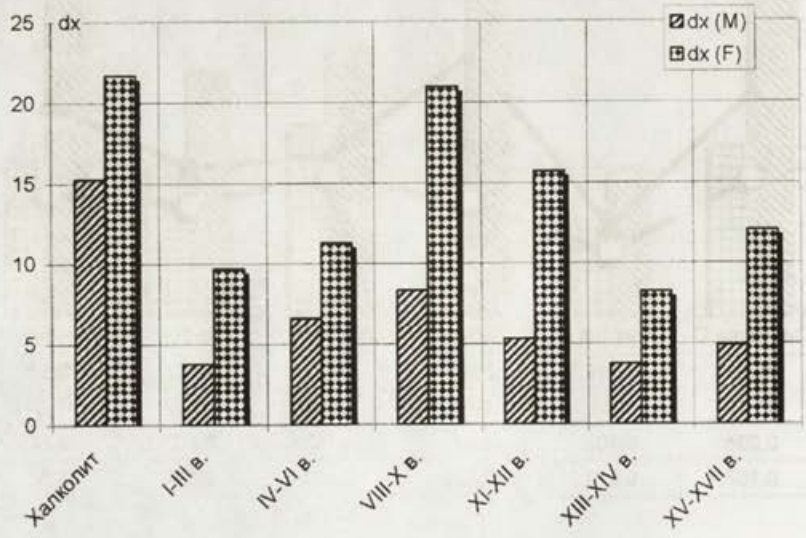
Фигура 2. *Относителен брой на умрелите в първи (0-4 години) и втори (5-9 години) възрастови интервали в сериите от Римската епоха до XVII в.*

Фигура 3. *Относителен брой на умрелите в първи възрастов интервал на израсналите (20-24 години) в сериите от XIII-XIV в., мъже и жени.*

Фигура 4. *Относителен брой на умрелите в първи възрастов интервал на израсналите (20-24 години) в сериите от XIII-XIV в., мъже и жени.*

АРХЕООСТЕОЛОГИЧНИЯТ МАТЕРИАЛ ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ
(Предварителни резултати за храната и храненето)

ЛАЗАР НИНОВ
(София)

През римско и византийско време информацията за мястото на животните в материалната култура на населението по долното течение на р. Дунав е много оскъдна. Това прави животинските останки основен и незаменим източник на информация за характеристиките на животните, за целите и начините на тяхното отглеждане и използване от хората и т. н. Между големите градове в римската провинция Долна Мизия Никополис ад Иструм заема особено място. Останките от мономенталното строителство, изобилието и видът на паметниците и находките свидетелстват за богатство и благополучие. Градът е изключително важен стратегически, търговски, транспортен и административен античен център, разположен между Дунав и Стара планина. Намира се до с. Никюп, недалеко от гр. В. Търново – Цетрална Северна България. От 1985 г. на този археологически обект работи българо-английска експедиция. Остеологичният материал, дискутиран в тази статия, е от различни комплекси и участъци на античния град , в които е работила българската част от експедицията – Южна порта, Римска баня, Агора, Канал и Жилищна сграда в сектор БЗ. Статията има предварителен характер, защото в нея са включени резултатите от първите три години от разкопките. Умишлено са използвани минимално количество цифрови данни, защото те ще претърпят промени след предстоящето цялостно изследване на материала. Целта на изследването е да се получи повече информация за храната и бита на хората, живели в този голям античен градски център. Идентифицирани са 8738 останки от фауната. Те принадлежат на бозайници, птици, риби и мекотели. Най-голям дял между тях имат домашните животни – свиня, говедо, овца, коза, кон, магаре, куче, котка и камила. Открити са също кости от домашни птици – кокошки, патици и други. Ловен интерес са представлявали следните видове диви бозайници – елен, сърна, дива свиня, лисица, бобър, заек и по-рядко птици. Още в началото ще отбележим, че римляните са считали заешкото месо за деликатес. В сравнение с други археологически обекти процентният дял на костите от заек е по-голям.

Остеологичният материал е в сравнително добро състояние. Повърхността на костите е запазена с изключение на малки надраквания. По някои от костите има следи от удари с касапски инструменти. В сравнение с други обекти степента на фрагментираност е средна или малко над нея. Напълно запазени кости от обвитите с мускулатура звена на крайниците се срещат рядко. Това до известна степен затруднява изследванията на физическия тип на отглежданите животни и изчерпателната характеристика на тогавашното скотовъдство. Цели скелети или големи части от тях не са намерени към момента на изследването. Най-често целите кости са от дисталните звена на крайниците – карпални и тарзални кости, метаподии и фаланги. Има също така почти цели прешлени от различни отдели на гръбначния стълб и големи фрагменти от тазови кости най-често от дребни преживни и свине. От дългите кости често се срещат малки парченца, за които е трудно да се каже със сигурност дали са в резултат от разсичането или раздробяването им е свързано с престоя в почвата и нейния натиск. От направените наблюдения получихме представа за използваните кланични техники и транжирането на месото. Лопатките на свинете не са достигнали до нас в добре запазен вид, особено в горната си част. Ацетабулумът на таза най-често е цял. Дългите тръбести кости от свине, овце и кози в повечето случаи са разсичани в средните части на диафизата. Открити са поясни прешлени, разполовени надлъжно през средата на corpus vertebrae. Върху костите от говеда има най-много следи от транжирането. В повечето случаи това са големи парчета от лопатки. Вероятно повечето от тях са били цели, но под тежестта на почвата тънките проксимални части са счупени. В района на агората са открити 14 такива кости. Характерно за тях е това, че акромионът е отсичан в основата или са правени опити за това. В редица случаи spina scapulae е загладена в областта на acromion. Следите по костите дават възможност да се възстанови техниката на обработката. След отстраняване на крайника, лопатката с прилежащата мускулатура е отделяна от раменната става. По посоката на оставените следи може да се възстанови начина на транжиране. Вижда се, че лопатката е лежала върху медиалната си страна, с каудалния ръб към човека, който работи. При това положение акромионът лесно е отсичан с остър касапски нож или сатър, като посоката на удара е косо отдолу нагоре под малък ъгъл. В някои случай са засегнати краниалите и каудалните краища на pars articularis. У нас подобни техники на транжиране за пръв път се откриват в тези материали от римско време. Вероятно те са свързани с приготвянето на кулинарни деликатеси от тази част на плешката на говедото. По краниалните и каудалните ръбове на някои от

лопатките се виждат следи, оставени от ножове. Те са следствие от грубото отделяне на месото, при което заедно с мускулатурата са отстранени части от надкостницата и костта. Най-много са тези следи там където мускулатурата се захваща за костта. Раменните кости са разсичани в областта на диафизата с помощта на коси и напречни удари. Подобни следи от разсичания и от ножове има и при другите тръбести кости. Очевидно към магазините за месо е имало транжорни. Едно от местата на тяхната локализация е агората.

Анализите на остеологичния материал показват, че основният доставчик на животински белтъчини и мазнини за хората е било животновъдството. Доказателство за това е голямото количество кости от домашни животни. Процентът на тези кости спрямо всичките останки от бозайници варира в различните комплекси и участъци на античния град между 97 – 98 %. По този показател останките от дивеч рядко надвишават 3 %. По другия показател – минимален брой на индивидите, се забелязва същата особеност - домашните животни силно доминират над дивите. В обекта като цяло костите от свине са на първо място. След тях са едрите преживни – говеда, а на трето място дребните преживни – овце и кози. В някои комплекси и участъци на града доминиращи са останките от говеда – Агора и Канал, а в други свинете – Римска баня, Южна порта и Жилищна сграда в сектор Б3. Тези четири вида животни са основен източник на храни от животински произход. Очевидно са съществували известни различия в начина на хранене. Обяснението на този факт трябва да се търси в особеностите на конкретното градско общество. Жителите на Никополис ад Иструм представляват твърде пъстра палитра от много съобщества, включваща представители на различни етнически, социални, религиозни, професионални и други групи и прослойки. Принадлежността към всяка една от тях предполага придържане към определени традиции, начин на живот и бит, а следователно и на хранене. Материалните доказателства за това са археологическите находки, свързани директно с храните и кухненските отпадъци. В този смисъл животинските кости от различни комплекси са носител на много ценна информация.

Големият брой надписи на два езика – старогръцки и латински, са първият знак за етническата пъстрота на жителите му. Разнообразието от комбинациите на римски, гръцки и тракийски имена е невероятно. В много случаи именуването е по източен образец. В общата палитра на жителите на града изпъкват малоазийските заселници. Те са от Никомедия, Никея, град Несби в Месопотамия и т. н. Някои от тези заселници имат двойно гражданство. Има и други доказателства за наличието на диаспора с източен произход. Поголяма част от надписите и имената са гръцки и са посветени на гръцки божества – например Зевс. Значително присъствие имат имената с тракийски произход. Епиграфските данни свидетелстват, че значителна част от населението е имало местен, тракийски произход. В по-късните пластове от V век се констатира и остготско присъствие. Всички преки и косвени данни свидетелстват, че обитателите на Никополис ад Иструм са имали различен етнически произход, а следователно различни традиции, в това число и на хранене.

Между материалите от Никополис ад Иструм намерихме черупки от морски и речни миди, а също морски и сухоземни охлюви. Наличието на черупки от черна мида и стриди в материалите от Никополис ад Иструм, както и в други антични градове поставя въпроса за техниките за консервиране на тези бързоразвалящи се деликатеси. Без съмнение в античността са владеели такива техники, при които са слагали сол. В средиземноморските цивилизации за подобни цели широко се е използвал също зехтин. В римската кухня тази мазнина е била често употребявана. Според редица български археолози транспортирането е ставало в амфори с характерна форма и размери, каквито са намерени в различни антични селища, в това число Никополис ад Иструм. В течение на хилядолетия зехтинът е смятан за нещо свещено. Древните египтяни вярвали, че самата Изида ги е научила да култивират маслиновите дръвчета. Елините смятали, че Атина Палада, давайки им зехтина, е спечелила надпреварата сред боговете за най-полезен дар. Зехтинът се споменава на няколко места в Библията. Древните финикийци започнали да оглеждат маслинови дръвчета преди около шест хиляди години и се научили да извличат зехтин от плодовете им двеста години по-късно. Техните кораби отнесли това познание до Гърция и Испания. Елините го предали на римляните. На много места зехтинът се получава по класически технологични методи, непроменени от векове. Същността им се състои в пресоване на маслините, отделяне на течността и след това отделяне на зехтина от водата. Повече от 4000 години средиземноморските народи използват зехтина за какво ли не - от разменно средство, заменящо парите, до лекарство. Той може да се консумира, да гори, до служи за смазка и т. н. Зехтинът е идеален консервант, който е използван при приготвянето и съхраняването на рибни и други деликатесни сосове, запазва рибни, морски и други месни деликатеси, сирена и дори вино. Той ограничава достъпа на кислород и възпрепятства окисляването. Мазнините пречат за развитието на редица микроорганизми. Съществували са различни начини за съхраняването на стриди. Използването на лед е по-трудният вариант. Може би по тази причина рядко се откриват черупки от стриди във вътрешността на страната. По-лесно

приложимо е маринованието. В този случай след събирането на мидите месото им се изважда и подлага на обработка. Писмени източници свидетелстват, че по време на Римската империя производството и търговията с рибни сосове и сосове от миди е процъфтявала. Тяхната употреба е била признак на изтънчен вкус и на висок социален статус. В случая обаче се касае за утвърдена традиция. По литературни данни такива сосове са произвеждани както по средиземноморското и атлантическото крайбрежие, така и по черноморието. По-често тези деликатеси са били внасяни в малки по обем амфори. Приготвянето им отнемало продължително време. Към сосовете са добавяли много подправки, включително риган. С тях са поливани много ястия. Търговията е процъфтявала както по суша, така и по море. Самият Никополис ад Иструм е имал речно пристанище на р. Росица, приток на Янтра. От там по Дунава се е осъществявала връзка с морските пътища. Търговията по суша също е била добре развита. Животинската тяга е използвана широко както за търговски цели, така и за снабдяването на войските с храни и провизии. За нуждите на транспорта са използвани главно конете, мулетата и едрия рогат добитък. Част от стоките са транспортирани с керван от камили. Доказателство за това са намерените камилски кости. Още през 1988 г. край Южната крепостна стена открих първа фаланга от камила. Тази част от крайника намира своето още по точно обяснение в контекста на пасаж от книгата с римски рецепти "De re coquinaria". Там пише, че във въпросната антология не е включена рецептата за готвене на крак от камила. Това означава, че е съществувал такъв деликатес и обяснява присъствието на фаланга от крака на това животно между кухненските остатъци в града. Известно е, че провинцията веднага е отговаряла на всеки моден повик от Рим, включително в областта на храненето. В същата книга са дадени рецепти за черна мида, стриди, спондилос, охлюви, много домашни и диви птици, включително екзотични и за различни домашни и диви бозайници. Преобладават рецептите за ястия, приготвени с месо от домашни животни. Най-много са рецептите със свинско месо – 18, след тях са гозбите с телешко и говеждо – 8, агнешко – 6, овче – 2 и т. н. От дивите животни най-много са рецептите за див заек – 4. Тези цифри очертават макар и най-грубо картината на кулинарните предпочитания на римляните. Очевидно свинското месо е предпочитано. Писмените данни подтвърждават резултатите от остеологичните изследвания.

Археозоологическите анализи показват голямото разнообразие на фауната в Никополис ад Иструм. Останките от камила и наличието на единични черупки от мекотели от южни морета /виж следваща публикация/ свидетелстват за връзки и търговски обмен с южни земи. В едни комлекси преобладават останки от свине – Южна порта, Римска баня, Жилищна сграда в сектор Б3, а в други на първо място са говедата. Тези особености в начина на хранене на живеещите там хора са пряко свързани с ъс значителни социални, етнически, религиозни, професионални и други различия в обществото. В този смисъл пъстротата в обществото и неговата контрастност се отразява върху начина на живот и хранене. При транжирането върху костите са останали много следи от касапски инструменти. Категорично може да се твърди, че е имало професионални месари и съответни магазини и работилници. Съпоставянето на животинските и растителните остатъци с останалите археологически находки, писмените извори и общият археологически контекст е от изключително значение за вникване в атмосферата, смисъла на живота и духа на живия град Никополис ад Иструм.

ARCHAEOOSTEOLOGICAL MATERIAL FROM THE NICOPOLIS AD ISTRUM (PRELIMINARY RESULTS FOR THE FOOD AND DIET)

Lazar Ninov

/Summary/

Archaeo-osteological analyses show a great variety of faunal remains in Nicopolis ad Istrum. The bones of camel and the presence of single shells of mollusks coming from the southern seas suggest contacts and trade with southern lands. In some complexes such as the southern gate, the Roman bath, the house in section ?3 the remains of pigs predominate, while in other places the most numerous is the cattle. These particularities of the diet of the people living there are directly connected with considerable social, ethnic, religious, professional and other differences in the society. In this respect the diversity in the society and its oppositions reflect the ways of live and the diets. During the filleting of the meat numerous cut-marks were left by the butchering instruments. We can be positive that there existed professional butchers and respective workshops. The comparison of fauna and flora remains with the other archaeological findings, written documents and the general archaeological context is of great importance for understanding the atmosphere of the living town of Nicopolis-ad-Istrum and its inhabitants.

ЛЕЧЕНИЕ НА ЖЪЛТЕНИЦА ПО ХИРУРГИЧЕН ПЪТ
(Из опита на една лечителка от Търговищко)

ПАРАСКЕВА СТОЯНОВА

(Търговище)

Като сериозна, тежка и бързо протичаща болест, в миналото жълтеницата е една от трудолечимите, но много разпространени, което отчитат дори обикновените хора: "Докторите много не мож да я лекувая, а много се боледуваше едно време от жълтеница". Известна и с други названия - жолтица, саралък, черна жълтеница, изтровено, - болестта има няколко форми, от които най-страшна е т.нар. "черна жълтеница".[1] Нерядко е смесвана с други страдания –"бяс"[2], "холера"[3], "припадане"[4]. Народната медицина като рожба на вековните усилия и народен опит за откриване на ефикасни способи за лечение на различните заболявания у човека съдържа богата медикаментоза и за терапия на жълтеница.[5] Тя е предмет на проучвания на етнографи, краеведи, медици в различни райони на България.

До средата на XX в. в домашни условия са прилагани известните методи за лечението ѝ, които се свеждат до орално приемане на билкови настойки или отвари от жълтоцъфтящи растения, продукти от животни, минерали, плодове с жълт цвят-дюли, лимони и др.[6] ; хирургично чрез "рязане" или "сечене" на определени места в устната кухина или по главата[7], външно – чрез гледане на "жълти неща"[8], поливане и къпане с отвари от билки с жълт цвят [9], което напомня хомеопатична магия.[10] Често методите са прилагани комбинирано .[11]

В настоящото съобщение ще изложим проучения опит на една лечителка от с. Надарево, Търговищки окръг, която лекувала няколко болести чрез кръвопускане – един от най-често и до късно използвани методи от хирургическо естество.[12] Същевременно ще направим съпоставка с подобни лечебни практики в други райони на страната, спирайки се и на народното виждане за това лечение, а също и отношението на официалната медицина към него.

Параскева Дончева Колева е родена в 1899 г. в с. Темниско /Първомайци/, Горнооряховско. Двегодишна е, когато родителите ѝ се преселват в с. Надарево. Хирургичната практиката да лекува чрез кръвопускане усвоява от баба си - известна лечителка вТемниско. Майката на Параскева Дончева също "режела" жълтеничави[13]. В с. Надарево болестта жълтеница е известна само под това название. Причините за нея са най-често уплаха, страх или нерви.[14] Други източници отдават заболяването на "разливане на жлъчката по кръвоносните жили",[15] на наличието на вода в кръвта [16] или като следствие от явна или тайна треска[17]. Обикновено болният се чувствува отпаднал, често уринира, пожълтяват кожата и очите му.[18] "Краката ми отсичат, не ми се яде, не съм добре", били оплакванията на Тодор Димов от с. Дългач, дошъл да търси лек при буля Паруша, както е известна сред съселяните си лечителката.[19] Подобни са оплакванията и видът на друга болна, жена дошла от с. Светлен при сина си в Надарево: "Едвам съм дошла, нямам апетит, не ми се яде, казват ми, че съм жълта." Очите ѝ също били пожълтели. Признаците на жълтеницата са видими – дланта стисната в юмрук и после отворена е жълта, очите на болния пожълтяват, спи му се, ходи "като пиян"[20], чувствува се отпаднал[21], вие му се свят, боли го глава, бързо се уморява[22].

Почти винаги болните сами търсят лечителката и настояват да бъдат "рязани", като в някои случаи вече са ходили при много и различни лекари: "Към две хиляди лева съм дал за лекарства, но от нищо не минава. Режи ме, пък да видим какво ще е."[23] Болните биват приемани по всяко време на деня и годината. Изисквания към времето и мястото на "рязането" няма, тъй като терапията е неотложна и освободена от всякакво суеверие, мистика или внушение.

Появата на малко топченце под горната устна е признак за жълтеница. То трябва да се среже, за да оздравее болният. [24] При операцията той седи на стол и отваря устата си, като на земята пред него е приготвена лопатка с дървесна пепел, над която ще потече кръвта след срязването. Инструментариумът включва бръснич или малка ножичка и топлийка. Дезинфекцията се извършва с ракия. Наркоза не е прилагана.[25] Ето как я описва П. Дончева: "Закачам с една изкривена топлийка жилката над горната челюст и я рязвам с бръснича на баща ми. Мятам пешкир през шията на болния и му казвам да стяга колкото може. От срязаното място потича черна кръв. Потича, потича, ще покапе малко и си спира. Има една жълта камшица,[26] дупла ѝ казват, по бахчите я сеем, казвам му да тури в една кафяна чашка оцет, ще топи в него цвета ѝ и рано сутрин като стане, ще смръкне от камшицата оцета. От него започва да киха. Барем 20 сутрини тъй ще прави, ще смърка, докато мине."

Може да се предположи, че технологията провокира чрез дразнене на рецепторите в устната кухина отделяне на храносмилателни ензими, а чрез тях вероятно се активира друга верига

/ензимна/ в черния дроб, който е храносмилателна жлеза, осигуряваща обезвреждането и прехвърлянето на много токсини. Билирубинът, причиняващ жълтеницата, се преработва в черния дроб така, че да бъде изхвърлен .[27]

Чрез рязане в устата е лекувана и друга болест, т.нар. "жаба". От нея боледуват предимно деца, като се смята че са урочасани.[28] Зачервява се силно мястото между езика и долната челюст и "гори като огън"[29]. С помощта на вретено Параскева Дончева принуждава езика да се отмести навътре в устата и с ножичка срязва жилката под него, откъдето изтича тъмна кръв. На мястото на срязването поставя памуче, натопено в ракия. Същата болест и лечението на "жаба" е познато в Горнооряховско, откъдето идва семейството на лечителката.[30]

Друго патологично състояние, лекувано оперативно от Параскева Дончева, е т.нар. "подвързан език" или просто "подвързано", което у Големанов е пояснено като "пелтек"[31]. Засяга бебета, "дето като са малки още не могат да сучат, кърмата изтича от устата им, а като поотраснат, на приказката не са добре"/не могат да изговарят звук "р"/. Манипулацията се извършва отново в устата, като се порязва жилката под езика. Когато бебето е кърмаче, веднага му дават да суче и то се успокоява, а кърмата повече не изтича. Има случаи, когато значително по-големи деца са подрязвани, за да могат да изговарят "р".[32]

За резултатите от лечението на някои от боледувалите П. Дончева научава от изпратени до нея вести и думи на благодарност. Тодор Димов от с. Дългач оздравял "от нейното лекуване". Методът си на лечение тя практикува след 1920 г. до средата на XX в., като общият брой на лекуваните е около 15 души.

Практикуването на хирургично лечение на жълтеница и други болести не било тайна и обикновено народните лечители били известни, като обслужвали по няколко села.[33] Всеобщо е доверието към тях, защото "те са хора вещи в тая работа". Те "знаят къде точно да резнат веничката и колко време да оставят да тече мръсната кръв.[34] И както казва една от лекуваните по този метод, която друга лечителка "резнала" от жълтеница между веждите, зад двете уши, над горната устна в устната кухина и отвсякъде изтичала черна кръв: "Целата ме закла, ама ми мина"[35]. Тук е мястото да цитираме Спространов за това лечение в Охридско: " Няма болен, който да не е оздравял. Даже някои, след като обиколили всичките доктори в столицата, дошли при него/лечителя/ и намерили изцеление."[36] У народа е силна вярата, че при кръвопускане изтича "черна", "лоша"[37] , "мръсна", "болна"[38] или "бясна"[39] кръв и че този метод е ефикасен както за хора, тъй и за животни [40] - когато "кръвясат овцете" [41], пък и "секаква болес на добиче минава".[42] От позицията на препатили стопани на животни кръвопущането не е опасно. "Секи може сам да си го направи, ако е гледал, ако малко разбира."[43]

Официалната медицина в България осъжда кръвопущането като "убийствена деятелност", упражнявана от лица нелекари, куриозна за края на 19 в. "в образована и просветена Европа".[44] Подобни критики са много остри и защитавайки "наивното население", авторите им дори наричат тези народните лечители "джелати".[45] За да практикуват "занаята", така бива наричана тази народномедицинска практика, било въведено изискване да са снабдени с "разписка", т.е. разрешение от медицинските власти .[46]

В началото на XX в. народната медицина постепенно отстъпва място на научно-медицинските знания и представи, които все по-широко проникват сред хората.[47] Безспорен е рискът от инфектиране на отворените рани при кръвопускането, особено когато те са по откритите места на главата.[48] За изоставянето на този лечителски способ допринася и преследването на народните лечители от медицинските власти през споменатия период. Подобни притеснения Параскева Дончева не е претърпявала, но не веднъж съпругът ѝ я сплашвал с известния д-р Стоичков, който по това време работел в с. Надарево.

Сравнително елементарното лечение на жълтеница, жаба и подвързан език в народната хирургия и силната убеденост в неговата ефективност съдържат вековния емпиризъм на народните маси на съвременния етап от развитието на медицината и в частност новите моменти в откриване причинителите и механизма на заболяванията. Това лечение като исторически факт през първата половина на XX в. показва силна устойчивост на народната традиция и внася допълнителна светлина към народните мирогледни представи. У преселената от Горнооряховско фамилия на лечителката в новото заселище се запазва и предава семейният опит за лечението на жълтеница, жаба и подвързан език чрез хирургична намеса в устната кухина до възможната най-късна времева граница – средата на XX в. Това е време, когато се утвърждава авторитетът и доверието в съвременната медицина, създават се добри условия за лечение в болнична обстановка, а ролята на санитарните органи чрез налаганите от тях санкции е регламентирана от здравните закони в страната.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Спространов, Е**. Етнография на Македония, т.I, 1992, с.545; Енциклопедия Българска народна медицина, С., 1999 г., с.130; Осведомител Таска Гълъбова, 55г., с. Богданов дол, Пернишко. Архив на ИМ – Перник. Запис 1980 г.

[2] Освед. Иванка Станчева Танева, р.1902, с. Драгановец, запис 1980г., Историчесхи музей – Търговище

[3] **Качармазова, Б.**, с. Горна Митрополия, Плевенско.-В: Български народ, 1947, кн. 1, с. 19.

[4] Освед. Тренка Станкова, р. 1914 г., с. Ковачевци, Радомирско. Архив на ИМ – Перник. Запис 1980 г.

[5] **Ватев, С.** Материали по народна медицина в България. - В:СбНУНК, кн. 21, 1904 г., С., с.9; Народни лековници СбНУ, кн. 22-23, дял III, с.45; **Големанов, Г.** Материали по народна медицина. –В: СбНУНК, кн.30, 1914 г., с. 34; **Китанов, Б.** Матерали по народна медицина в България. – В: Известия на Ботаническия институт, 1953 г., т.III, с. 249; **Гинчев, Ц.** Баяния, врачувания и лекувания. СбНУНК, кн.4, 1891, с. 98-99; **Крумов, Ив. К.** Българска народна медицина, С., 1935 г., с.55; **Явашов, А. Ив.** Принос към българската народна ботаническа медицина. –В:СбНУНК, кн. XXI, с. 9.

[6] **Спространов, Е.** Материали по народната медицина /от Охрид/. –В: СбНУ, кн. 16, 1900, с. 274; **Гинчев, Ц.** Пос. съч., с.98-99; Енциклопедия Българска народна медицина, С., 1999, с.130; Освед. Т. Гълъбова; Севда Герчова, с. Владимир, Радомирско. Архив на ИМ-Перник. Запис 1980 г.

[7] **Ватев, С.** Пос. съч. С.9; **Телбизови, К. и М.** Традиционен бит на банатските българи. –В: СбНУ, кн. 51, 1963, с. 207; **Спросранов, Е.** Етнография на Македония. Т.I, 1992, с. 545; **Големанов, Г.** Пос. съч., с. 34-36 /Горнооряховско/; **Манова, Цв.** Поглед върху народномедицинските знания в Средна Западна България през първата половина на XX в. - В: БЕ, 1994, №2, 90-104; Архив на ИМ-Перник. Осведомители: Васка Велчева, с. Чепино, р. 1908, запис 1981г., Севда Герчова, с. Владимир, запис 1980 г.; ИМ-Враца, Е-ДК а.е. 62, л. 55/с. Средни рът/; пак там , л. 88 /с. Лесура/; ИМ-Търговище, НА-Е, Осведомител Янка Андонова Гайдарова, р. 1929 г., с. Вардун.

[8] **Гинчев, Ц.** Пос. съч., с.98-99.

[9] **Големанов, Г.** Пос. съч., с.33-35; Енциклопедия Българска народна медицина, с. 130; **Ватев, С.** Пос.съч., с. 9.

[10] **Фрейзър, Дж.** Златната клонка. С., 1984, с. 27.

[11] **Големанов, Г.** Пос. съч., с. 33; Архив ИМ-Перник, запис 1980 г., освед. Тренка Станкова, р. 1914 г., с. Ковачевци.

[12] **Георгиев, Г.** Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877-1900 г., С., 1979 г., с. 216; **Вакарелски Хр.** Етнография на България. С., 1977г., с.439.

[13] Освед. Пена Димитрова Стоянова , с. Имренчево, Шуменски окръг, 68 г.

[14] Освед. Петранка Мелничарова, с. Надарево, 80 г.; П. Д. Стоянова.

[15] **Спространов, Е.** Материали..., с. 274.

[16] **Телбизови, К.** и М. Пос. съч.

[17] Освед. Т. Гълъбова.

[18] Освед. П. Мелничарова; Стояна Драганова Георгиева, р. 1904 г., с. Надарево.

[19] Лечението е документирано в 1982 г.

[20] Освед. Т. Гълъбова.

[21] Освед. С. Герчева.

[22] **Спространов, Е.** Материали...

[23] Освед. Параскева Дончева Янева, р. 1899 г. в с. Темниско, Великотърновска област.

[24] Освед. П. Д. Янева; П. Мелничарова; Срв.Големанов, цит.съч., с. 30.

[25] Освед. Ст. Др. Георгиева.

[26] Tagetes erecta L.

[27] Изказвам благодарност на д-р Маруся Стефанова.

[28] Освед. П. Д. Стоянова.

[29] Освед. Милана Йорданова Стойкова, р. 1916 г. с. Надарево.

[30] **Големанов, Г.** Материали...с. 34-35

[31] **Пак там**,с.35-36

[32] Освед. Елена Минчева, р. 1921 г. С. Надарево; Еленка Георгиева Гайдарова, р. 1925 г., с. Надарево.

[33] **М анова, Цв.** пос. съч.

[34] Освед. С. Герчова; ИМ-Враца, Е-ДК а.е. 62, л. 55.

[35] Освед. С.Герчова.

[36] **Спространов, Е.** Материали...с. 247

[37] Непубликувани материали от българския етнографски архив. –В:Българска етнография, 1990, №1,46-47 с.; Освед. Ленка Котева, 79 г., с. Жаблено , Земенско, Архив на ИМ-Перник, запис 1981 г.; В.Велчева.

[38] **Големанов, Г.** Материали... , с. 33.

[39] Освед. Иванка Станчева Танева, р. 1902 г., с. Драгановец. Научен архив-ИМ Търговище, запис-1980 г.

[40] **Гинчев, Ц.** Баяния, врачувания,лекувания. СбНУНК, кн.4, 1891, с.98-99 /Търновско/; Освед.: В.Вълчева, Л.Котева, Архив ИМ-Перник.

[41] Архив на ИМ – Перник. Запис 1981 г., с. Долни Раковец.

[42] **Пак там.** Л.Котева

[43] **Пак там.**

[44] **Д-р Живков, Т.** Кръвопущането в Плевенско. –В: Медицинска беседа, IV, 1998, кн.6, с. 363-368.

[45] **Д-р Кирчев, Н.С.** Народна медицина. -В: Медицинска беседа, VIII, 1904, кн. 6, с. 325-326.

[46] **Д-р Живков, Т.** Пос.съч.; **Д-р Кирчев, Н.С.** Пос. съч.

[47] **Георгиев, Г.**, цит.съч., с. 215.

МАГИЧЕСКИ ПРАКТИКИ ЗА ЗДРАВЕ
(По материали от Средните Родопи)

ВАНЯ ЙОРДАНОВА

(Смолян)

За традиционната медицина в Родопите съществуват публикации още от края на XIX век. Един от първите изследователи и популяризатори на традиционни начини за диагностика и лечение на разни видове заболявания е известният родоповед Стою Шишков[1]. Публикации на лечебни практики правят и С. Мичурски[2], Г. Пашев[3], Д. Каров[4].

Настоящето съобщение се основава на теренен материал, заведен в Научен архив при Исторически музей-Смолян, отнасящ се към времето от края на XIX - средата на XX век.

Проучените селища, с изключение на едно от тях (Широка лъка), са или изцяло мохамедански (Вървбина, Търън), или с преобладаващо мохамеданско население (Давидково, Лясково, Неделино, Старцево).

В събрания терен материал наред с рационалните са описани и голям брой ирационални лечебни практики. Прави впечатление фактът, че делът на ирационалните е значителен, дори до средата на XX век. Тъй като те отразяват по красноречив начин мирогледната система на местното население, битуващите сред членовете на селската общност представи и вярвания, проследяването им предизвиква интерес, още повече че дори към днешна дата някои от тях все още се практикуват, макар и спорадично.

Ето някои от по-разпространените представи за болестите, разпространени сред населението от проучените селища:

Повсеместно е разпространено вярването, че всички болести ставали от "изстинка" и особено "треска" (малария). Същото е в сила и за *дертовете*.[5]

Източник на болести могат да бъдат и действията на недоброжелателни магьосници. Магия се казва "сторено", "правене" и от нея се разболявали и умирали, ако не потърсят врачки да открият местонахождението им и да ги хвърлят в реката. Тя се правела със сапун и сол[6]. В други случай пък съдържала косми, мъртва кост от гробищата, нокти, парченца от дрехите, конци и др. и се поставяла около къщата на набелязаната жертва[7].

Устойчива е и вярата в болестотворната сила на условията и обстоятелствата на човешката дейност (време, място, среща)[8].

Времето от полунощ до първи петли се нарича *среднош* и в това време човек "може да пати... болят ноги, боли кръста та та сфата, боли глава".

Някои особени места могат да бъдат извор на болестотворни влияния. За такива места се смятат "капушки, суще, гробе, блативно място, изворче, пепелник, банята. Там не се стъпва и сяда. При миене "в капките" по ръцете излизали брадавици. При нарушение на забраните човек може да пати: "черптисва или урадисва" (схваща се, получава обриви, сърбежи)[9].

В селата Вървбина и Търън наричат лошото време *завал*. *Завал* е 45 минути преди да изникне (изгрее) слънцето, 45 минути на пладнина (между 12 и 13 часа на обяд) и 45 минути след като залезе слънцето. По това време не бива да се започва никаква работа[10].

Среща с особени хора също може да доведе до заболяване. Най-често за особени хора са възприемани повторени деца (отбити веднъж от майката и повторно засукали) и срещата с тях причинява главоболие, болки в корема и тялото, отпадналост[11].

Тогава казват, че човек е урочасал. Урочасването може да стане при среща с повторено, но и при среща с пиле, овошка, вятър[12].

За да предпазят от уроки, когато срещнат непознат човек или такъв, за който се знае, че има лоши очи, казват "машалла"[13].

Уроки се лекуват, като се гасят въглени в съд с вода и над тях се казва някаква молитва "по коран". Урочасаният се измива с тази вода[14] и отпива от нея, а въглените се изхвърлят на кръстопът[15].

Източник на болестотворни влияния са и демоните на отмъстителните мъртвци и демоните на болестите[16].

"Перлия" е демон, който се явява на дувара на гробищата като красива гола жена на месечина.

"Стопанин" е демон, който обитава кладенците, затова кладенец не бива да се мърси.

"Хасталък" е демон на епидемичните болести (според едни грип, според други сипка и треска). При такъв болен не ходели и горяли захар на печката да "турмят" (опушват) децата профилактично[17].

Способи за лечение

В миналото е нещо обикновено при заболяване на член от семейството най-напред да го лекуват домашните, а след това да търсят помощта на баба да бае, на ходжа да им четат текстове от Корана за здраве ("айет") и да им пишат "муски"[18].

Баячките, главно жени, са усвоили баялните формули сами след слушане от други баячки - обикновено близки роднини. В противен случай баянията губели силата си[19]. Преди да се започне

лекуване с баене и др. под., е необходимо да получиш "изин" (разрешение, благословия) да лекуваш. Ако нямаш изин и Коранът не може да ти помогне. Всички баячки обаче споделят, че вярата е необходимо условие за излекуването на болния: "който вярва, се лекува, който не вярва - не се лекува"[20].

Запазени са и се прилагат редица магични лечебни практики:

При "урадисване" (схващане) стара жена в менопауза събира *суще* (клечки) от мястото, където е пострадал болника, произнася "бисмилляхи", оставя на мястото сол с думите "ха си ти болестта, дай ми здравето", запалва *сущето*, накадява болния и изхвърля пепелта на запад към залеза на слънцето.

При болест от "магье" последната се изхвърля в "лев вир" по посока на течението на реката, за да се върне на този, който я е направил[21].

На болен от уроки ("назаресал") баячката пее стих от Корана само с шепот и му духва 5-6 пъти, поплюва символно към него и му казва да се отмести, щото *назаря* да остане извън него. Докато шепне, баячката се прозява, и ако болният или близките му също започнат да се прозяват това е сигурен белег, че е урочасан.

Лекували също за "изместено сърце" от *уплах*. Мерят с връвчица седем или три лакътя и от нея остават няколко см. Съобщават на болния, че толкова е изместено сърцето му. След всяко следващо премерване на седем лакътя остатъкът от връвчицата се намалява до пълна липса, при което болният нагледно се убеждава как сърцето му си отива на мястото[22].

"Чеменица" (хордеолум) считат, че се получава от парцал в окото. Баячката шепне "айета", поплюва към болния, със скилидка чеснов лук потрива клепача и я прехвърля през рамо. Това се повтаря няколко пъти[23].

Имало болест, наречена *детешто*. Тогава децата плачели много и имали гърчове. Лекували тази болест като носели болното дете извън селото и го провирали под корен на чаталесто дърво и там оставяли червена вълна[24]. В с. Лясково пък лечението било следното: Вземат детето, занасят го мълчешком до шипка и го провират през нея. Изкопават дупка вън от селото, където не се чува петел да пее, и занасят там детето. Премерват го с червен конец, слагат конеца в дупката и камък за дете, дрешка от детето, пшеница, гвоздеи и стотинки. Заравят ги в дупката и провират детето три пъти през шипка[25].

"Асталок" е "тежката болест" (тиф), при която окапва косата на болния. Болестта се извежда от селото по следния начин: седем фатми (мехмедови майки) изтъкават платно, ушиват от него ризка и я оставят на три пътя с надеждата някои да я намери и да я отнесе със себе си.

"Кран" (чума) е болест, от която умирали по седем души дневно. За да я умилостивят, хващат черна овца, развеждат я из селото да го обиколи, връщат я на мястото, където са я хванали, и я колят и готвят нощем, на сутринта раздават от яденето по всички къщи.

Освен това три или седем неомъжени момичета нощем мълчешком предат, тачат и шият до сутринта ленена ризка, която отнасят в пуста колиба на отдалечен баир. С тях отивала чумата и оставала там[26].

"Сипка" (шарка). Това е болест, при която детето вдигало температура, получавало гърч и умирало. За да се освободят от нея, дават дреха от болното дете на човек от друго село или пукат с пушка по тавана[27]. Перат с хладка вода, като слагат в прането захар, зелена тревичка заедно с пръстта от корените ѝ. За да вземе друг болестта, оставят на кръстопът и шекер в кърпичка, освен че раздават колаци, намазани с шербет и масло[28].

При болестта "сом" у новородените (трудно проходими въздухоносни пътища) лечителката гребва с дървено кутелче малко водичка от "рѣка" и чука по дъното на кутелчето със сребърна турска паричка. Майката на детето пита: "кена чукаш", а тя отговаря: "сомон чукам, да го счукам, да изсъхне" и пее айет, докато чука. След това трикратно потрива с мокър от тази водичка показалец под носа на детето. Тази процедура се повтаря три пъти на залез-слънце.

При подуване и зачервяване на кожата баячката взема кокалче, случайно намерено в градината (като винаги след това го оставя на мястото, където го е намерила и го взема при нужда), прави кръгови движения с него около болното място и пее *айет*. Това също се прави трикратно при залез слънце[29].

При *чеменичка* (хордеолум) баячката взема три *крухи* сол, отвежда болния при течаща вода, пее *айет*, прави кръгово движение с първата *круха* сол около окото му и я хвърля в реката. Така и с другите две *крухи* повтаря процедурата на залез слънце[30].

Към "леене на куршум" се пристъпва при уплах. Баячката покрива очите на болния с престилката си и последователно стопява оловото на печката и го изсипва в паничка със студена вода на главата, сърцето и краката. При всяко изсипване на оловото в паничката "*укудисва*" (бае). Това се прави три пъти дневно, три дни подред[31].

При "патилка" (пострадване на лоши места от джинове или дракоси) отиват при ходжа, който написва няколко вида муски: за носене на шията или зашиване в дрехите; за накисване в паничка с вода, като водата се изпива и хартийката се изяжда; за закопаване в земята; за накадяване.

При болестта "курдишан" (копривна треска) три сутрини подред пресипват пепел със слаби въглени през главата на болния и "*укудисват*"[32].

Брадавици по ръцете лекуват чрез накадяване и *укудисване*.

При психични смущения с неопределен характер освен широко разпространени баяния се използват и други лекувания. Така при неспокойствие и безсъние вземат син вълнен парцал, запалват края му и кадят с него себе си и леглото си и така се успокоявали.

Епилепсия наричат "наметка" - лекуват я с баяния, а също и като изнасяли децата вън, където не минават хора и добитък (стръмно, шипков храст, хвойна, камък) на "лошите места". Понеже болестта била прилепчива - тя оставала там и децата се връщали "чисти"[33]. В с. Давидково е позната следната практика: провират детето под корен и закопават в земята кичур от косите и парцалче от дрехите му, а друго парцалче връзват на корена[34].

Обриви по тялото лекуват чрез измиване с вода от "аязмо"[35].

В качеството на универсално лекуване се прилага умиването с вода от аязмо[36].

Известни са и се прилагат и редица профилактични магически практики:

За да умилостивят болестта и да се понесе полеко тя от пострадалите (най-вече при болестите, засягащи деца), в района на Неделино и Старцево до към 70-те години на XX век се практикувало направата на "софра за госката". Това ставало през месец септември. Събира се от махалата царевичен булгур, боб и една кокошка. В една къща сготвят кокошката, траханата и боба и изпичат хляб. На пътя правят софри, на които слагат сготвените ястия и които се опитват от жените и децата в селото (мъже на участват). Всички заедно започват да ядат, като казват: "Бисмиляи". Когато привършат яденето, всеки казва: "Амин. Да е блага госката, леко да преминава"[37].

Освен *софра за госката* се практикувало и *напращане на госката*. Това ставало по следния начин: Когато дете се разболее, майката събира в бял *чумбер* (кърпа) сапун, бели конци и захар и всичко това занасяла извън селото или на *дувар* (стена) на изоставена къща. Тя го оставяла там и казвала: "Мене си стига. Дето го найде, него да е".

В с. Търън казват, че болестта "цирикала" (пищяла)нощно време. Когато чуят болестта да *цирика*, старите мятали маслото в огъня и казвали: "За болехчицата, да си иде нах друга страна"[38].

"За да са здрави децата" в Катраница, махала близо до с. Кутела, до към 60-те години на XX век, правели *Кокошарник*. Става така: определя се един ден, най-често понеделник или четвъртък, когато ще се прави *кокошарник* и една жена минава по цялото село и събира ръж. Ръжта се носи на воденица, където се мели на трахана.

На специално определено за целта място, сутринта, в деня, в който ще се прави кокошарника, ходжата заколва черна кокошка. Възрастна жена вари кокошката с траханата и масло в голям казан. До обяд курбанът се сварявал и цялото село трябва да хапне от него за здраве на децата, с думите: "Бисмилях" и "Елехам диллях"[39].

За предпазване от болести използвали и амулети, а практикували и специални обредни практики.

От "*морава*" (демон, който натиска спящите нощем, задушава ги, причинява им сини и червени петна по тялото) се предпазвали с поставяне на ножици под леглото.

От "уроки" - с пришиване по дрехите на *синци* (мъниста), бял лук, "дунево" (клонче от дюля), "друшинка" (хляб, чесън, железце)[40].

В селата Върбина и Търън против уроки била приготвяна муска от дюлево клонче. И до днес местните жители смятат, че дюлята е хаирно дърво и пази от уроки. Муската се прави така: Взема се дюлево клонче и правят от него триъгълниче с дупка в средата, продупчват коренище от чеснов лук и прекарват през него мартеничка от разноцветни конци. Единият край на мартеницата се връзва на клончето, а другият се прекарва през чесновия лук и се закопчава в косите на момите и булките за здраве и против уроки[41].

Родилка една седмица не излиза навън, защото може да урочаса, а вечер до 40-тия ден излиза само с огън в ръката. Пак до 40-тия ден детето не оставало само и пелените му се прибирали преди залез слънце, "за да не се изсипе или да не му се предаде плач"[42]. В Неделинския край под възглавницата му прикрепяли "обайник" - бял и червен конец, усукан на пръчица от дюля, на която се прикрепя и едно синьо мънисто, "дружинка" - бял лук, *железце* (нож или ножица) и "синки синчкове" за предпазване от уроки и "черни синчкове" - за "мрава"[43].

На Гергьовден е хубаво човек да се *търкули* на роса, "за да му е здраво лятото". Миели си лицата за здраве с роса. Късали стъбло от повод (див повой) и се препасвали през кръста, за да не ги боли и да е як през лятото. Когато се връщали в къщи "заквасвали" китките с вода "за здравина".

В с. Требище на Гергьовден ходят на язмото (параклис с лековит извор) "Св. Петър и Павел" край Момчиловци. Там се мият за болестта. Водата била лековита и помагала при всякакви болести. "Помага ни, оти верваме[44]".

Срещу болестотворни магии пък поставяли свински зъб в патронче от сребро и го носели в косите.

Среброто пазело много от магии, затова старите носели гюмюшени (сребърни) накити[45].

Наблюденията показват, че голяма част от тези предпазни практики са съхранени и досега.

Наред с това, при все че познанията за болестите, техните причини и проявления са значително обогатени и разширени, нерядко се прибягва и до някои от описаните по-горе способи на лечение. Кога, защо и как точно се прави това, ще бъде предмет на бъдещи изследвания.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шишков, Ст.** Баяния, врачувания, лекувания от Ахъ-Челебийско. - СбНУ, 2, 1890; **Шишков, Ст.** Баяния, врачувания и лекувания. - Славиеви гори, № 2, 1894; **Шишков, Ст.** Баяния, врачувания и лекувания. - Родопски напредък, № 6, 1903; **Шишков, Ст.** Народни баяния и врачувания из Рупчоско. - Родопски напредък, № 3, 1904; **Шишков, Ст.** Народни баяния и вярвания. - Родопски напредък, № 8-9, 1904.

[2] **Мичурски, С.** Баяния, врачувания и лекувания от Широка лъка. - СбНУ, 1, 1889.

[3] **Пашев, Г.** Народни баяния и лекувания. - Родопски напредък, № 3-5, 1907.

[4] **Каров, Д.** Народни баяния. - Родопски напредък, № 1, 8-9, 1908.

[5] НА-ИМ, ф. VI, а.е.193, л. 25, а.е.191, л. 21, а.е.145/2, л. 3, а.е. 192, л. 21.

[6] НА-ИМ, ф. VI, а.е.191, л. 7, а.е.193, л. 25.

[7] НА-ИМ, ф. VI, а.е.191, л. 22.

[8] НА-ИМ, ф. VI, а.е.191, л. 5.

[9] НА-ИМ, ф. VI, а.е.193, л. 26.

[10] НА-ИМ, ф. VI, а.е.193, л. 5.

[11] НА-ИМ, ф. VI, а.е.192, л. 23.

[12] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 192, л. 23.

[13] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 192, л. 15.

[14] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 192, л. 17.

[15] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 31.

[16] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 27.

[17] НА-ИМ , ф. VI, а.е. 193, л. 28.

[18] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 20, а.е. 192, л. 12.

[19] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 148/2, л. 2.

[20] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 21, а.е. 192, л. 20.

[21] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 32.

[22] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 27, а.е. 193, л. 32.

[23] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 33.

[24] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 192, л. 12, а.е. 193, л. 14.

[25] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 11.

[26] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 13, 28.

[27] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 9.

[28] НА-ИМ, Ф. VI, а.е. 192, л. 25; а.е. 193, л. 28.

[29] Пак там, л. 26.

[30] Пак там, л. 27.

[31] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 27.

[32] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 30.

[33] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 10.

[34] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 145/2, л. 6.

[35] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 12.

[36] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 191, л. 12.

[37] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 192, л. 11.

[38] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 13.

[39] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 22.

[40] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 34.

[41] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 19.

[42] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 34.

[43] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 192, л. 28.

[44] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 20. И сега жителите на Чилингирска махала, кв. Средок, а също и Могилица, Смилян, Полк. Серафимово, Рудозем, Мадан, Търън, Влахово, Чепеларе, Златоград, Ардино, Кърджали ходят на Балиева вода по Гергьовден. Жителите на Соколовци почитали извора Хубча. По-подробно за практиките по Гергьовден и почитането на аязма и лековити води виж: Райкова, М. Балиевата вода край Смолян. - RHODOPICA, кн. 1-2, 2002 г.

[45] НА-ИМ, ф. VI, а.е. 193, л. 12.

ТЪРНОВСКИ ЛЕКАРИ УЧАСТНИЦИ В СРЪБСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1876 г.

БОРЯНА БОЯНКИНСКА
(Велико Търново)

Въпросът за участието на българските медици в Сръбско-турската война досега не е било обект на самостоятелно проучване. С настоящата статия си поставяме за цел, на базата на издирените от нас сведения, да изясним участието на търновските лекари в нея, както и да проследим професионалното им развитие до войната и след Освобождението. Статията е част от едно бъдещо цялостно проучване на търновци - участници в Сръбско-турската война.

Странно се преплитат съдбите на балканските народи през вековете - докато през един период те се изправят един срещу друг и воюват помежду си, в друг се обединяват срещу общ враг. Ярък пример за интернационалната проява на балканските народи е участието на български лекари в румънска походна болница на територията на Сърбия по време на Сръбско-турската война 1876 г.

Сърбия и Черна гора обявяват война на Турция на 4 юни 1876 година с цел да освободят южните славяни. След обявяването ѝ, към Сърбия се насочват доброволци от всички славянски страни, в това число и от българските земи.

По призива на доктор Карол Давила, дружеството на Румънския червен кръст сформира на 13 юли 1876 година походна болница, която да замине за Сърбия, за да обслужва болните и ранените във войната. За ръководител на болницата е назначен доктор Стойко Йорданов, родом от град Котел. В нея работят 22 медици, от които 14 българи и 8 румънци[1]. Благодарение на тази болница близо 7000 ранени и болни получават медицинска помощ. В знак на благодарност сръбският крал ги награждава с ордена "Такова".

На този етап на проучване уточнихме, че от 14-те български медици 10 са родом от Търново. В процентно отношение те съставляват 71% от българските лекари, участници в румънската походна болница.

Лекарите родом от Търново са: Георги Сарафов (1848/9- 1915г.), Евстати /Стат/ Антонов (1844-1926г.), Иван Боснев (1850 - неизвестна), Иван Славков (1848- неизвестна), Йордан х. Пенчев (1852- 1936г.), Михаил Петков (1848- неизвестна), Николай Атанасович (1840- 1876), Паскал Бисеров (1844- 1921г.), Сава Иванов Черен (неизвестни) и Тодор Димитров (1848/50- неизвестна).[2]

С данни за годините на раждането разполагаме за 9 от лекарите. Средната им възраст е 29 години. Най- млад е бил Йордан х. Пенчев- на 24 години, а най-възрастен - Николай Атанасович - на 36 години. Тези данни показват, че всички са били в разцвета на своите сили.

Относно социалния произход на лекарите разполагаме с данни за трима от тях: Георги Сарафов произхожда от търговско семейство, Йордан х. Пенчев от семейство на кожухари и Стат Антонов - от семейство на дребни занаятчии. Оскъдните данни за социалния произход не ни дават възможност да правим категорични обобщения, но както е известно, през Възраждането почти всички българи завършили медицина, са синове на търговци и занаятчии, т.е. потомци на търговско - занаятчийското съсловие у нас, което е икономически вече стабилно и може да си позволи да изпрати децата си да получат по-високо образование в чужбина. Предполагаме, че в това отношение не правят изключение и лекарите от Търново, участвали в Сръбско- турската война 1876 година.[3]

Относно образованието, което имат, уточнихме, че всички са завършили основното си образование в родния си град. Желанието им за по-добро образование и реализация ги довежда в Букурещ. Основите на училището по хирургия в Букурещ са поставени през 1851 година, но с назначаването на доктор Карол Давила за негов директор и реорганизирането му по френски образец през 1855-1856 година то става популярно след европейските медицински центрове и неговия престиж нараства. Споменатите по- горе търновски лекари са завършили това училище през периода 1862- 1869 година.[4] След като през 1869 година се сформира висше медицинско училище под името "Факултет по медицина и фармация", с изключение на Николай Атанасович(за който не открихме сведения) всички останали търновци го завършват през периода 1869-1878 година.[5] До Сръбско-турската война 5-ма лекари са се дипломирали във факултета по медицина и фармация, а 4-ма са все още студенти по време на войната.[6]

Освен в Букурещ някои от търновските лекари са учили и в други европейски медицински центрове. Така например доктор Паскал Бисеров започва следването си в Букурещ, през 1870 година заминава за Одеса, където продължава да учи медицина, но по-късно се връща и завършва висшето си образование в Букурещ.[7] Аналогичен е случая и с Михаил Петков, който през периода 1870- 1872 година учи медицина в Париж, но също се връща в Букурещ и там се дипломира.[8] От направените проучвания установихме, че до Сръбско-турската война от 1876 година двама от

търновските лекари са защитили докторати. Това са Иван Славков, през 1874 година с темата "Няколко думи върху външнопоявяващата се продължителна треска" и Паскал Бисеров през 1875 година с темата "Няколко изследвания върху физиологическото въздействие и лечебно приложение на алкохола като стимулант".[9] След Сръбско-турската война докторат защитава и Георги Сарафов върху торакоцинтезата.[10] След Освобождението през 1883 година Михаил Петков се връща в Букурещ и защитава докторат, но няма сведения по каква тема. Доктор Стат Антонов през 1889 година специализира в Париж.[11]

Преди участието си в първата походна болница, търновските медици са практикували лекарска професия в румънски болници. От сведенията с които разполагаме установихме, че лекарите Иван Боснев, Иван Славков, Георги Сарафов и Тодор Димитров са работили в известната букурещка болница "Ефорие". [12] Доктор Стат Антонов е бил началник- лекар в град Бузъу.[13] Като военни лекари в румънската армия са работили Иван Славков, Михаил Петков, Георги Сарафов и Паскал Бисеров.[14]

Изнесените по-горе данни, относно образованието и лекарската практика на търновските лекари дават основание да твърдим, че те са много добри професионалисти и имат свой принос за развитието на медицината.

По време на следването си в Букурещ те се включват активно в живота на българската емиграция. В живота на читалище "Братска любов" дейно участие взимат Николай Атанасович, Паскал Бисеров, Сава Иванов Черен, Стат Антонов и Тодор Димитров. Паскал Бисеров е член на ТЦБК, а Тодор Димитров се движи в средата на Любен Каравелов.[15]

През декември 1872 година, когато в Търново е докаран заловеният Левски, негов лекуващ лекар е доктор Стат Антонов. Същият през 1875-1876 година участвува в подготовката на Старозагорското и Априлското въстания.[16]

За двама от търновските лекари (Георги Сарафов и Паскал Бисеров) разполагаме със сведения, че са участвали в Руско-турската война 1877-1878 година.[17]

След Освобождението, търновските лекари участвали в Сръбско-турската война, се завръщат в родината и дават своя принос за развитието на медицината в освободеното си отечество.

Доктор Георги Сарафов е назначен за градски лекар в Горна Оряховица (1878-1880 година). През 1880- 1881 година е назначен за градски лекар на Варна. От 1881 до 1890 година е военен лекар в българската армия, от 1890 до1894 година е главен лекар на войската. Член е на V, VI и VII висш медицински съвет. Георги Сарафов е един от инициаторите за основаването на централното българско дружество "Червен кръст". През периода 1893-1895 година е негов председател.[18]

Доктор Паскал Бисеров работи като лекар в Горна Оряховица и Русе. Достига до чин дивизионен лекар. В Русе се включва в дейността на комитета за подпомагане на пострадалите в Кресненско- Разложкото въстание.[19]

Доктор Стат Антонов от 1878 година е назначен за губернски лекар на Велико Търново, а от 1888 г. за главен лекар на Търновската първостепенна болница. От 1905 година е управител на Пловдивската болница.[20]

Доктор Тодор Димитров след 1878 година става военен лекар в България. През 1889 година публикува изследване върху хисарските води, а през 1897 година изследване върху работата на военните болници.[21]

Йордан х. Пенчев е единствения, който завършва с профил фармация. През 1879 година се връща в Търново и открива аптека, а през 1893 година, след смъртта на брат си, поема и аптеката му в София. Той взима активно участие в подготовката на Първия конгрес на аптекарите в България, на който е председател. От 1908 година е избран за член на Върховната аптечна комисия и като такъв остава до 1921 година без прекъсване. Председател е и на изграденото аптечно дружество в България. С цел да поощтри българската наука за лекарствата, той учредява фонд за възнаграждение на научните трудове по фармацевтика, като лично внася сумата от 80000 лева.[22]

В политическия живот на Млада България участва доктор Стат Антонов. През 1879 година той е делегат от Търново в Учредителното събрание, което изработва първата конституция - Търновската.[23] Негово е предложението за народни представители да се избират лица от 30 години нагоре, което е и прието.

Йордан х. Пенчев през 1893 година е избран за помощник кмет и за народен представител във ВНС, а през 1898 година - за съдебен заседател.[24]

Доктор Георги Сарафов е бил народен представител 1905- 1908 година и за кратко време е кмет на София.[25]

Участието на търновските лекари в Сръбско-турската война разкрива интернационалния им дух и активна обществена позиция. Родени и израстнали в Търново, столицата на Второто българско царство, учили и роботили като лекари в Румъния, те се докосват до живота на свободните народи и стават ревностни носители на националната идея за Освобождение. Тя ги мотивира за участието им в Сръбско-турската война.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Трайков, В., Н. Жечев** - "Българската емиграция в Румъния XVI- 1878 година." С. 1986 година с.305, Константинеско- Яши П.- "Българи учени в Румъния от времето на националноревюлюционните движения" Известия на института Христо Ботев С.1954 година, с. 82-96.

[2] **Сюпюр, Е.**- "Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIXвек" С. 1982, с. 116-213, **Драганова, Т.**- Сб."Бележити търновци" С.1985 година, с. 39-355, Ганева В.- " Българските здравни работници, участници в борбите на нашия и други народи за освобождение от османски иго" С. 1976 година.

[3] **Сюпюр, Е.**- Цит. съч. с. 116-213 , **Драганова, Т.**- Цит. съч., с. 39-355.

[4] **Сюпюр, Е.**- Цит. съч., с. 116-213; **Трайков, В., Жечев, Н.**- Цит. съч. с. 305-306; **Константинеско- Яши П.**- Цит. съч., с. 91-92.

[5] **Сюпюр, Е.**- Цит. съч., с. 116-213; **Драганова, Т.**- Цит. съч., с. 39-355; **Константинеско- Яши, П.**- Цит. съч., с. 91-92.

[6] **Пак там.**

[7] **Пак там.**

[8] **Пак там.**

[9] **Пак там.**

[10] **Пак там.**

[11] **Пак там.**

[12] **Пак там.**

[13] **Пак там.**

[14] **Пак там.**

[15] **Пак там.**

[16] **Драганова, Т.**- Цит. съч., с. 169.

[17] **Константинеско- Яши, П.**- Цит. съч., с. 91-92.

[18] **Пайчев, Г.**- "Възрожденци, лекари и обществени дейци на БЧК" С. 1984 година, с. 18.

[19] **Драганова, Т.**- Цит. съч., с. 138-139.

[20] **Драганова, Т.**- Цит. съч., с. 169.

[21] **Драганова, Т.**- Цит. съч., с. 180.

[22] **Драганова, Т.**- Цит. съч., с. 268.

[23] **Драганова, Т.**- Цит. съч. с. 169; **Бакалова, Л.**- "Участието на лекари в Учредителното събрание " Сб. "Търновски законодатели" С. 1980 година, с.106-110.

[24] **Драганова, Т.**- Цит. съч., с. 268.

[25] **Пайчев, Г.**- Цит. съч., с. 18-19

PARTICIPATION OF DOCTORS FROM THE TOWN OF TARNOVO IN THE SERBIAN- TURKISH WAR IN 1876

Borjana Bojankinska

(Summary)

This article is a first attempt to trace the participation of the doctors from the town of Tarnovo in the Serbian- Turkish war in 1876 and their wordly and professional fate after the Liberation. Through their participation in the first Romanian feild hospital, they perform.

ПРОТИВОЕПИДЕМИЧНО ДЕЛО ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКО СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

ЮЛИЯ ДЕНЧЕВА
(Велико Търново)

Историята на създаването и изграждането на санитарното и противоепидемично дело във Великотърновския край е проблем, разглеждан многократно и от различни аспекти. Настоящото съобщение представя този сложен и труден процес основно чрез документалните материали на Държавен архив - В. Търново, и обхваща най-вече годините непосредствено след Освобождението, когато се поставя началото на обществено организирано здравеопазване в страната, до 30-те години на 20 век.

Първите стъпки в областта на здравеопазването в турската империя се правят към средата на XIX в., когато на места се създават градски здравни служби и се назначават градски лекари. Определена роля в осъществяване на медицинската помощ на населението играят и военните лекари в по-големите военни гарнизони в някои градове. Общо за този ранен период може да се каже, че нуждите на населението от медицинска помощ далеч не са удовлетворени, а развитието на здравната мрежа е в своя съвсем ранен стадий. Санитарното състояние на окръга е много под необходимия минимум. Широко разпространени са различни болести, вирлуват опустошителни епидемии. Във връзка с това се организират и така наречените карантинни служби по българските земи. През 1840 г. такава се открива в Търново, а през 1841 г. в Свищов. [1]

Велико Търново е един от малкото градове, в които през 1846 г., при посещението на Султан Абдул Меджид хан е извършена противовариолна ваксинация. На всяко ваксинирано дете е дадена сребърна монета и шарена кърпа. Тази предпазна здравна мярка не е проява на загриженост за здравето на българското население, а осигуряване безопасно пътуване на султана. [2]

Руско-турската война бележи началото на един дълъг период от време, през който се полагат основите на българското здравно дело, създават се формите и методите на медицинското обслужване, един сложен процес, в който вземат участие от, една страна, руската администрация, а от друга, нашата медицинска интелигенция. През 1877 г. са назначени санджаковите и каазалийски лекари с основно предназначение в областта на санитарното и противоепидемично дело.

През 1879 г. лекарите в Учредителното народно събрание обсъждат проект "За санитарните власти", който послужва като база за създаване на "Временните правила за устройството на медицинското управление в България", създадени от д-р Моллов от Елена. С течение на годините се приемат нови закони, които изменят и допълват този първи опит за организиране на здравното дело. [3]

Създаването на здравното законодателство постепенно поставя основите на два взаимно свързани сериозни проблема - предпазването на населението от заболявания и борбата с епидемии и заразни болести. През 1882 г. със своите седем "Граждански медицински закони" д-р Иван Грим обръща внимание на комуналната санитария. Урежда се карантинна служба и санитарен надзор в училищата и промишлените предприятия. По-късно, през 1904 г., се приема Закона за санитарния надзор върху хранителните и питейни вещества, който съдържа вече по-конкретни разпореждания в тази област. [4] Приетите разпореждания се налагат, тъй като хигиенните условия в градовете и селата са изключително обезпокоителни. Този важен за здравеопазването проблем занимава и окръжната управа през 1894 г. В изложението на окръжния управител Горбанов се отчита, че в Търново "жилищата са почти всички двуетажни, отдолу мазе и понякогаж стая за живеене зиме, в някои места и яхър. Изобщо стаите са много ниски, със соби, които се палят откъм вън. Зиме сичката фамилия се натрупва в една стая, която няма где да диша и въздухът се разваля след малко. Това е най-големият недостатък на жилищата в окръга. Храната на населението е от растителното царство - постна. Половината от годината то пости, през останалата половина млякото, яйцата, сланината, когато ги има и твърде нарядко месо и кокошки, съставят неговата храна. Това намалява способността му за работене и само благодарение на жилавостта на тялото си той може да противостои на подобен режим".

Разпространени са различни заболявания, като причините за това "са в по-голямата си част от лошата вода, която населението употребява за пиене, особено лятно време, когато в изворите и кладенците тя се намалява до минимум и често пъти бива мътна, а тъй също от неспазване на най-елементарните хигиенически изисквания. На медицинските власти предстои една енергична и систематично водена борба против невежеството и масовите предразсъдъци."

Поради природните си дадености - наличието

на големи блата, условията в свищовско са изключително лоши. Окръжният хигиенически съвет препоръчва да се започне пресушаването на блатата в тази околия, а в Свищов да се направят канали. По отношение на селата е необходимо "да се изработват общи плранове за постройка на селски къщи. По този начин селското население ще се избави от нездравите и нехигиенични жилища".

Павликенска околия има същите проблеми, защото селата и особено между р. Осъм и р. Росица са маларически и "голяма част от жителите им страдат от далак и блатиста треска". Причината за това се търси в наличието на повърхностни и подземни блата "както и блатото, образувано под Павликени. Такива още зловредни язове има и в другите села и трябва да се махнат. В Михалци, може да се изкопае трап, който ще изсуши блатата".[5]

За подобряване на хигиенното състояние на населените места, повсеместно и периодически се извършва почистване и хигиенизиране на улиците, дворовете и частните домове, за което хигиенические съвети извършват редовни проверки.[6] Санитарен контрол се упражнява и над заведенията за обществено хранене. През 1894 г. Градската управа на Свищов взема решение за хигиенизиране на касапниците в града. Общинският хигиенически съвет в Килифарево изисква през 1909 г. всички съдържатели и служители в хранителни заведения да бъдат снабдени със санитарни книжки, издадени от околийския лекар, след съответен медицински преглед. Градската здравна служба във В. Търново редовно води специални книги, в които отчита упражнявания санитарен контрол върху продавачите и върху самите магазини и заведения за обществено хранене.[7]

Поради лошото състояние на водопроводите и последиците от това, масово се извършват проверки и бактериологически изследвания, с което се занимава откритият през 1926 г. Бактериологически институт в Търново. В отчета си за 1927 г. началникът на института д-р Гинчев разкрива целите на това заведение: "да се грижи за ухапаните от бесни животни, да извършва бактериологични изследвания за навременно откриване на заразни болести, както и изследване на питейната вода". За кратко време от създаването на института се построява нова сграда и се извършва ремонт на старите постройки. През 1927 г. бактериологическият институт разполага с две лаборатории, една операционна за бесни животни, една чиста стая, една кухня, една тъмна хладилна стая, обор, жилища за прислугата, павилион от 7 стаи, столова и баня". Противобясното лекуване започва още през 1926 г. До 1927г. от Търновски окръг са лекувани 83 души, от Русенски 56 и Старозагорски 11.

През 1927 г. институтът е посетен от Н. В. Царя и председателя на Рокфелеровата фондация за Ориента д-р Колинс. По този повод управата на института отчита, че "всички са останали очудени от неговата уредба, особено Н. В. Царя".[8]

През 1928 г., при направените изследвания окръжният лекар отчита, че "всички каптажи на водите около града съдържат масово бацили от флората на червата и явно са изложени на силни замърсявания, че несъмнено опасността и последствията от горното замърсяване са страшни и при това положение всеки момент може да се очаква някоя гибелна епидемия във Велико Търново от воден произход". За отстраняване на тази голяма опасност се препоръчва да се заградят всички каптажи с бодлива тел в радиус поне 25 метра, да се засипят сега съществуващите ями в земята при самите каптажи, а заградената площ да се залеси с дървета. В докладите на Градската санитарна служба в Търново намираме сведения за редовно извършвани проверки и дезинфекция не само на обществените, но и на частните водоизточници.[9]

Въпреки жилищните неуредици и недоброто водоснабдяване Търново разполага с много природни дадености, като климат и географско разположение. Тези факти навеждат градската управа на мисълта, да предяви искания за обявяване на града за курортен. На заседание на съвета през 1927 г. кметът на В. Търново г-н Раев докладва пред съветниците: "От проучванията, които са правени тук през различните годишни времена, сме дошли до заключение, че градът В. Търново не е изложен на никакви въздушни течения, че в града мъгли никога не падат, че въздухът по мнението на много специалисти лекари е съвършенно здравословен и пр. Почти всички околности на града са залесени и продължават да се залесяват. Мисля, че съветът ще трябва да поиска от почитаемата Дирекция на народното здраве да обяви Търново за курортен град.[10]

Независимо от добрите намерения на градската управа за подобряване на здравословното състояние на населението, Велико Търново, както и целият регион не е пощаден от редица епидемии и заразни заболявания, срещу които се вземат различни мерки. В бактериологическия институт в Търново в резултат на извършените изследвания общо 10 267 на брой - през 1932 г. са установени заболявания предимно от заразни болести, причинени от състоянието на водата, както и от хранителните продукти. С цел ограничаване на тяхното разпространение се организират специални санитарни отряди в населените места, в селските общински съвети се определят подходящи сгради за изолационни домове при епидемии. Окръжната постоянна комисия - В. Търново наема частна къща в с. Вардим за

болничен лазарет и изолиране на заболелите трудоваци при отводняване на блатото Вардим - Новград през 1929 г. Окръжният хигиенически съвет контролира дейността по ограничаване на епидемии и налага глоби на кметове, неизпълнили санитарни разпореждания. [11] Въпреки положените усилия окръжният лекар д-р Жабилов отчита през 1932 г., че "борбата със заразните болести се води при мъчни условия, при липса на средства, изолационни помещения, нехигиенизирани села и градове, липса на превозни средства за транспортиране на болни. Нужно е да се набави от постоянната комисия една санитарна камионетка, за да не си служим с волски и конски кола, които способстват за разпространението на болести". [12]

В някои съседни на България държави първото десетилетие на 1900 г. се характеризира с едно разрастване на заболяванията от холера, което представлява реална възможност за навлизане на заразата в страната. Опасността от холерна епидемия у нас принуждава здравните власти да предприемат редица мерки.

През 1910 г. е изпратено окръжно от Министерството на вътрешните работи - Дирекция за опазване на общественото здраве с временни наставления за борба с холерата, в което се нарежда: "Наблюдение на пътници идещи от заразени от холера места: могат да минават само през установени места, създадено е карантинно отделение, всеки пристигнал пътник се преглежда. Ако пътникът не се яви за преглед и наблюдение се уведомяват властите". Препоръчва се да се пристъпи към хигиенизиране на населените места, обществените заведения, магазините и създаване на изолационни домове. През същата година в Търново се назначава специална комисия за проверка на хигиенното състояние в градските квартали и се извършва противохолерна ваксинация на населението, а през 1913 г. се отпускат допълнително средства за ограничаване на разпространението на холерата.

Поради установената епидемия от холера в Свищов през 1913 г. се пристъпва към хигиенизирането на кладенците в града и подсигуряване на изолационен дом. В Лясковец също е определена къща за изолациионен дом, доставени са дезинфекционни средства, предприема се и хигиенизиране на града.

През 1913 г. вече в цялата страна се развива истинска епидемия от холера, като са регистрирани заболявания на около 20 000 души, от които 9 540 смъртни случая. Войната и мобилизацията на квалифицираните медицински кадри допринасят също за развитието на тази епидемия .[13]

През 1897 г. е регистрирано и известно разпространение на болестта чума. За улесняване на борбата с нея градовете се разделят на санитарни участъци, провеждат се акции по хигиенизирането им. Непрекъснато се поставя негасена вар, необходима за дезинфекция. [14]

Продължителна епидемия и от скарлатина започва около 1906 г., като най-силна е тя в Лясковец. За ограничаване на разпространението на тази болест по-големите населени места се разделят на санитарни участъци, определят се и специални комисии, които да следят за спазването на санитарните разпореждания. В по-силно засегнатите райони се назначават допълнително медицински кадри в помощ на местните. Обзавеждат се изолационни домове, доставят се дезинфекционни машини. Заразените с скарлатина домове се отбелязват със жълти флагчета и пред тях се поставя платена стража за ограничаване на достъпа. През този период в Лясковец са затворени всички обществени заведения и училища. Налагат се глоби на граждани, укрили техни близки, болни от скарлатина. Градската управа в Търново е принудена да наеме и частен файтон за превозване на заболелите. През 1923 г. в окръга са регистрирани 1358 заболявания от скарлатина, от които 203 смъртни случая. [15]

В течение на годините шарките са друго, също много сериозно заболяване за страната. "В цяла България, даже и в цял Балкански полуостров 1894 - 1895 г. могат да се нарекат годините на шарките". Епидемията от едра сипаница е най-силно изразена в Г. Оряховица, Лясковец, Търново, Мусина и Кесарево и е "прекратена благодарение на взетите строги мерки като прилагане усамотение на болните, дезинфектирването на заразените вещи и най-главното вакцинацията и ревакцинацията на жителите. Едрата сипаница, която беше бич на човечеството до настоящото столетие с огромността на жертвите си днес може да се обуздае в Търновски окръг благодарение на вкоренения вече навик между населението да се вакцинирва". [16]

През 1900 г. в окръга се развива силна епидемия от брусница, за ограничаването на която се предприема изолиране на болните, въвежда се строга карантина, поставят се предупредителни надписи по домовете. Всякакви събрания са забранени. Шарките се разпространяват особено активно сред учениците, което често налага и затварянето на училищата. [17]

По същото време голям проблем за страната представлява и епидемията от тиф, поради която се налага в Търново да се източи водата от резервоара на "Зеленския канал" и да се пречисти от утайките. През 1910 г. отново се предприема хигиенизиране на водоизточниците в града по същата причина. Хигиенизират се училищата. Към още незатихналата силна епидемия от скарлатина в Лясковец през 1922 г. се прибавя и епидемията от петнист тиф. Епидемията се разширява през следващата година и обхваща и други селища. Най-силно е изразена "в Българско Сливово, където са

констатирани 60 случая с 4 умирания, с. Г. Липница 25 с 1 умиране, с. Карайсен 17, Саръяр /Хаджи Димитрово/ 7 с 2 смъртни, Вардим 5 и др. В Полски Тръмбеш от петнист тиф се разболява и умира околийският лекар д-р А. Михайлов. През 1923 г. от коремен тиф боледуват 101 души в окръга, от които умират 46. Епидемията е доста по-голяма, но медицинските власти констатират укриване на много случаи на заболяване на населението. [18]

Дифтеритът също е една от болестите с най-голяма смъртност, която почти всяка година създава проблеми на медицинските органи в окръга. През 1901 г. в Габровска околия има 11 случая, в Горнооряховска 30, в Дряновска 10, Севлиевска 273 и в Търновска 23. Въпреки взетите мерки епидемиите от дифтерит не могат да бъдат обуздани дълги години. [19]

Освен споменатите болести сифилисът, една друга опасна болест, застрашава с лошите си последствия някои окръжия и от година на година прогресира и в Търновското окръжие, особено в градовете. Окръжният управител Иван Драсов в отчета си за 1899 - 1900 г. изтъква, че "Главни разпространители на сифилиса в градовете са не ще съмнение всевъзможните келнерици, певачки, пасажерки с леко поведение и пр., а в селата тази зараза иде с градинарите, голямо число от които се завръщат от странство. За ограничаване на това зло необходим е строг санитарен контрол на развратните жени и задължително лекуване в болниците на всички заболели от сифилис". През 1898 г. в Търновска околия са констатирани 15 заболели, Горнооряховска - 78, Еленска - 2, Тревненска - 1, Павликенска - 76, през 1899 г. в Търновска околия болните са увеличени на 35, а в Свищовска - 116. [20]

Трябва да се отбележи, че изключително тежка е борбата с туберкулозата, особено в началния период, когато все още не съществува никаква регламентирана организация. Лечението се провежда в домашни условия, поради липса на специализирани заведения, здравно законодателство и просвета.

Постепенно сред медицинската общественост се оформя мнението, че борбата с туберкулозата трябва да се осъществява чрез разкриване на павилиони към болниците и специални лечебници за "охтичави", които ще осъществяват следните задачи: лечение на заболелите и предпазване на здравите чрез изолиране на епидемиологично опасните.

През 1892 г. проблемът за туберкулозата се разглежда в Гражданската санитарна дирекция и Висшия медицински съвет. По-късно, през 1902 г. на Втория лекарски конгрес е обсъден и приет за първи път в България план за противотуберкулозна помощ у нас, който включва създаване на отделения или павилиони за гръдоболни, специализирани санаториуми и дружества за борба с туберкулозата с основна цел организиране на домашното лечение на туберкулозноболните и социалното им подпомагане.

През 1921 г. Окръжният управител на Търновското окръжие отчита, че "причините за голямата заболеваемост от туберкулоза са много и от различно естество. На първо място лошите условия по отношение на личната и обществена хигиена, недостатъчната и недоброкачествена храна, невежеството и ниската още култура. Голям дял в разрушителното дело на този социален бич има и продължителната война. Тя създаде условия за обедняване и изтощение на народа, развихриха се много непознати за нас по-рано болести, които взеха много жертви, създадоха и още по-много слаби организми, готови за бързо заболяване от туберкулозата." [21]

През 1905 г. в гр. Троян се създава първият държавен морски санаториум за болни от белодробна туберкулоза, през 1906 г. морски санаториум край Варна за болни с костноставна туберкулоза и през 1919 г. - първият противотуберкулозен диспансер в София. През 1926 г. великотърновският клон на дружество "Червен кръст" открива противотуберкулозен диспансер с приют за туберкулозноболни в сградата на градската амбулатория и през първата година от съществуването си обслужва по-вече от 120 болни. За първи лекар в диспансера е поканен д-р Ст. Григоров, който предоставя частната си медицинска лаборатория за нуждите на диспансера и приюта. [22] За подобряване на лечението на туберкулозата са и откритите специализирани отделения за гръдоболни към болниците в окръга и известния санаториум за гръдоболни на д-р Трейман. За първи път необходимостта от него се споменава на 5 март 1925 г. на заседание на Окръжен съвет - В. Търново, в изказването на началника на Държавната болница д-р Славчев. През 1926 г. е получен Указа на цар Борис за утвърждаване решението на Градски общински съвет - Търново, за очуждаване на общинско място с цел построяване на болницата - санаториум. Д-р Трейман, инициатор за създаване на това болнично заведение, отправя молба към градската управа за отстъпване срещу заплащане 10 дка място за построяване на : "главен павилион, от който достатъчно далеч трябва да отстоят: перална, кухня, конюшня, стопански постройки и най-важното парк за болните с нужните беседки". Градската управа отстъпва на д-р Трейман "общинско място по южните склонове на Света гора и на 19 апр. 1938 г. са подписани договорните условия за построяване на санаториума за гръдоболни. През 1939 г. санаториумът е вече напълно готов. Построен е по последна дума на строителната техника за тогавашното време. Разполага с два етажа, две просторни тераси, южната стена на деветте стаи е остъклена, което

създава възможността болните да бъдат в непосредствен контакт със слънчевите лъчи. Заобикслен е с борова гора и въпреки, че се намира далеч от града той е електрифициран. В него едновременно могат да се лекуват над 30 души. Санаториумът се ръководи от д-р Трейман и неговия син. [23]

Интересен момент в организацията на лечението и предпазването от туберкулозата е и дейността на различни дружества, създадени по волята на ентусиасти, с човеколюбивата цел запазване здравето на хората и подпомагане на заболелите. Едно от тях е дружеството за борба с туберкулозата. Създаването на такова дружество в Търново е документирано с учредителен протокол от 12 март 1910 г. Дейността му се ръководи от избрано настоятелство, в което влизат обикновено лекари и фелдшери от града, както и директори на училища. Целта на дружеството е регламентирана в устава, приет при основаването му: "да се бори против туберкулозата като я изучава, разпространява познания сред населението за изолиране на болните, дезинфекциране на жилищата, подобряване на условията на живот и хранене на децата и учениците". За осъществяване на благородните си цели членовете на дружеството за борба с туберкулозата използват различни начини за събиране на средства. Един от тях е организираният за първи път през юни 1911г. "празник на розите". В целия град през този ден се продават предварително подготвени изкуствени рози. Продажбите се извършват от избрани младежи, задължително по двойки. Всички жители на града през деня трябва да носят роза - емблемата на този тъжен празник на милосърдието. За времето на своето съществуване дружеството за борба с туберкулозата изиграва твърде положителна роля, като оказва помощ на заболелите и разпространява познания сред населението за предпазване от тази твърде разпространена тогава болест. [24]

В статията си "Туберкулозата и борбата срещу нея чрез диспансерите", публикувана в "Общински вестник" - В. Търново през 1927 г. д-р Ф. Ангелов отбелязва, че на 100 000 живи в културните среди от туберкулоза умират 150 души, а в България 330. През 1930 г. в окръга са заболели 1000 души от които има 226 смъртни случая. [25] Хигиенноепидемиологичният институт в Търново и Градската здравна служба водят на строг отчет броя на заболелите от туберкулоза в окръга, техните професии и формите на протичане на болестта. [26]

В заключение може да се отбележи, че изграждането на системата на организирано здравеопазване през разглеждания период постепенно поставя основите на едни от най-съществените си цели: предпазването на населението от заболявания и борбата с епидемии и заразни болести. За реализирането им се предвиждат различни мерки по хигиенизирането на градовете и селата, осъществяване на санитарен контрол на водопроводите, магазините и заведенията за обществено хранене, създаване на лаборатории и институти за бактериологични изследвания, извършване на ваксинации и реваксинации, осъществяване на по-голяма информираност на населението за възможностите за предпазване от заразни болести, откриване при необходимост на изолационни домове, създаване на държавни и частни специализирани лечебници и диспансери и др. Основна роля в случая изиграва създаващото се и развиващо се законодателство, изпращаните разпореждания първоначално на Медицинските съвети, а по-късно на Дирекцията на народното здраве, инициативността и жертвоготовността както на лекарите и целия медицински персонал, така и на самото общество в лицето на дружества, доброволни организации и частни инициативи.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Каймакчиева, Р.**, "История на медицината в България", С., 1980 г., с. 109.

[2] Държавен архив - В. Търново, Ф. 1462, оп.1, а.е. 36, л. 78.

[3] **Апостолов, М.**, " История на медицината", С., 1977, с. 99 - 118; **Каймакчиева, Р.**, Пос. съч., с. 116 - 130.

[4] **Апостолов, М.**, Пос. съч., с. 102 , 113.

[5] Държавен архив - В. Търново, Изложение за състоянието на Търновското окръжие за 1894-1895 г., с. 37 - 40; 1901-1904 г., с. 34; 1904-1905 г., с. 49.

[6] Държавен архив - В. Търново, Ф. 146к, оп.1, а.е. 30, л. 29-30; а.е. 32, л. 21-27; Ф. 29 к, оп. 1, а.е. 176, л. 26.

[7] Държавен архив - В. Търново, Ф. 29 к, оп. 1, а.е. 713-715; Ф. 86 к, оп. 1, а.е. 53, л. 12; Ф. 583, оп. 1, а. е. 11, л. 80, 164, 207; Ф. 661к, оп. 1, а. е. 101, л. 48-49.

[8] Държавен архив - В. Търново, Ф. 59 к, оп. 1, а.е. 2, л. 45.

[9] Държарен архив - М. Търново, Ф. 29 к, оп. 1, а е. 132, л. 14-15; Ф. 583, оп. з, а. е. 11, л. 79, 163, 207; Ф. 1050, оп. 1, а.е. 18, л. 8.

[10] Държавен архив - В. Търново, Ф. 29 к, оп. 1, а.е. 106, л. 282.

[11] Държавен архив - В. Търново, Ф. 59 к, оп. 1, а. е 1, л. 159; а. е. 7, л. 27; а. е. 38, л. 76; Ф. 937 к, оп. 1, а. е. 5, л. 28; Ф. 86 к, оп. 1, а. е. 37, л. 62; Ф. 1001к, оп. 1, а. е. 2, л. 3-4.

[12] Държавен архив - В. Търново, Ф. 59к, оп. 1, а. е. 7, л. 21.

[13] Държавен архив - В. Търново, Ф. 146 к, оп. 1, а. е.12, л. 10-11; а. е. 15, л. 65; а. е. 20, л. 2-3; Ф. 76к, оп. 1, а.е. 76, л. 7,13; Ф. 29 к, оп. 1, а. е. 76, л. 5; а. е. 160, л. 22; Ф. 661 к, оп. 1, а. е. 61, л. 76 - 78.

[14] Държавен архив - В. Търново, Ф. 661 к, оп. 1, ае. 105, л. 20; а. е. 109, л. 66 - 70; а. е. 170, л. 228-230; Ф. 29 к, оп. 1, а.е. 83, л. 23.

[15] Държавен архив - В. Търново, Ф. 661 к, оп. 1, а.е.117, л. 11-12; Ф. 663 к, оп.1, а.е.169,л. 144; Ф. 865к, оп.1, а.е.13, л.465; Ф. 29к, оп.1, а.е.64, л. 5-6, 15-17; Ф. 146к, оп.1, а.е.30, л. 33-36,

37; а.е. 32, л. 3,5, 17-20.

[16] Държавен архив - В. Търново, Изложение за..... 1894-1895 г., с. 38-39.

[17] Държавен архив - В. Търново, Ф. 86к, оп. 1, а.е. 56, л. 5-6; Ф. 146к, оп. 1, а.е. 8, л. 74; а.е. 20, л. 9.

[18] Държавен архив - В. Търново, Ф. 29к, оп. 1, а.е. 160, л. 1; а.е. 166, л. 18;Ф.146к, оп. 1, а.е. 32, л. 6; Ф. 1090, оп. 1, а.е. 18, л. 4,6; Изложение за....1899-1900г., с. 25; 1923г., с. 79.

[19] Държавен архив - В. Търново, Изложение за ....1901-1902 г., с. 33.

[20] Държавен архив - В. Търново, Изложение за...1898 г., с. 23; 1899г., с. 24; Ф. 583, оп. 3, а.е. 11, л. 17, 221; Ф. 186, оп.1, а.е. 37, л. 555; а.е. 2, л. 37-443; а.е.3, л. 66-454; а.е. 4, л. 39-430; а. е. 5, л. 36-442; Ф., 1090, оп.1, а.е. 18, л. 6.

[21] **Михайлов, Хр.**, "Противотуберкулозната помощ у нас през годините на първоначалното натрупване на капитала", "Страници из историята на медицината у нас", С., 1966 г., с. 77-80; Изложение за.... 1921 -1922 г., с. 22.

[22] **Василев, д-р В.,** "Организираната борба с туберкулозата във Великотърновски окръг - дело на БЧК", Сб. "Великотърновска червенокръстка организация", С. 1984 г., с. 73-75.

[23] Държавен архив - В. Търново, Ф. 59 к, оп. 1, а.е. 1, л. 80; а.е. 2, л. 45; Ф. 29 к, оп. 1, а.е.126, л. 224-225; а.е. 594, л. 23-24; Ф. 583, оп. 3, а.е. 4, л. 6,14,15,18,40; в. "Провинциален възход" - В. Търново, бр. 33, 1 март 1939 г.

[24] Държавен архив - В. Търново , Ф. 776, оп. 1, а.е. 2-3, 6-7, 38, 86, 151, 267-268.

[25] Държавен архив - В. Търново, Ф. 29к, оп. 1, а.е. 583, л. 25-26; Ф. 59к, оп. 1, а.е. 6, л. 8.

[26] Държавен архив - В. Търново, Ф. 1090, оп.1, а.е. 18, л. 4; Ф. 29к, оп. 1, а.е. 712.

ORGANISATION OF THE SANITARY AND ANTI – EPIDEMIC SYSTEM IN VELIKOTIRNOVSKO AFTER THE LIBERATION

Julia Dencheva

/Summary/

The history of the creation and building of the sanitary and anti – epidemic system in Velicotirnovsko is a problem discussed many times and in different aspects. The present report introduces us in this complicated and difficult process mainly by the documentary materials of the State archive – Velico Tirnovo and it includes the time from the Liberation to the thirties of the last century, when the public organized protection of health has begun and the forms and methods of medical service have been created.

АЗБУЧЕН СПИСЪК НА АВТОРИТЕ В "ЮБИЛЕЕН СБОРНИК В ЧЕСТ НА ПРОФ. ЙОРДАН ЙОРДАНОВ"

Александър Чохаджиев	археолог, Велико Търново
Анастасия Георгиева	библиограф, Исторически музей, Бяла Черква
Атанас Коев	историк, Национален литературен музей, Къща–музей "Емилиян Станев", Велико Търново
Блага Стойкова	д-р, историк, РИМ, Стара Загора
Борис Борисов	доц. д-р, археолог, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Боряна Боянкинска	историк, РИМ, Велико Търново
Бранимира Димитрова	д-р, антрополог, Институт по експериментална морфология и антропология при БАН, София
Валерия Фол	ст.н.с. д-р, траколог, Институт по тракология при БАН, София
Ваня Йорданова	етнограф, Исторически музей, Смолян
Васил Мутафов	н.с. д-р, етнограф, РИМ, Велико Търново
Венета Георгиева-Козарева	етнолог, Дом на хумора и сатирата, Габрово
Венцислав Цонев	историк, РИМ, Велико Търново
Весела Мартинова	историк, РИМ, Велико Търново
Виктория Русева	антрополог, Институт по експериментална морфология и антропология при БАН, София
Виолета Драганова	историк, РИМ, Велико Търново
Виолета Павлова	историк, РИМ, Велико Търново
Вълка Илчева	ст.н.с. д-р, археолог, РИМ, Велико Търново
Галя Чохаджиева	фолклорист, РИМ, Велико Търново
Георги Куманов	етнограф, Исторически музей, Велинград
Георги Луков	историк, Централен военен архив, Велико Търново
Даниела Чулова	изкуствовед, Институт по изкуствознание при БАН, София
Десислава Димитрова	фолклорист, РИМ, Русе
Деян Рабовянов	археолог, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Димитринка Пантилеева	историк, Исторически музей, Свищов
Димитър Черняков	археолог, РИМ, Русе

Дочка Владимирова - Аладжова	ст.н.с. д-р, нумизмат, Археологически институт с музей при БАН, София
Евгени Дерменджиев	археолог, РИМ, Велико Търново
Евгения Иванова	д-р, етнограф, РИМ, Стара Загора
Евлоги Данков	доц. д-р, философ, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Елена Мачковска	историк, РИМ, Велико Търново
Живка Радева	н.с., библиограф, РБ "П. Р. Славейков", Велико Търново
Иван Йорданов	проф. д.и.н., нумизмат, Археологически институт с музей при БАН, филиал Шумен
Иван Коев	историк, Централен военен архив, Велико Търново
Иван Чокоев	реставратор, РИМ, Велико Търново
Ивелина Иванова	историк, Исторически музей, Свищов
Йордан Йорданов	проф. д.м.н., антрополог, Институт за експериментална морфология и антропология при БАН, София
Йорданка Цветкова	историк, Исторически музей, Смолян
Катя Митова-Ганева	историк, РИМ, Велико Търново
Константин Дочев	ст.н.с.д-р, нумизмат, Археологически институт с музей при БАН, филиал Велико Търново
Красимира Стефанова-Георгиева	археолог, Исторически музей, Казанлък
Лазар Нинов	д-р, археолог, Археологически институт с музей при БАН, София
Магдалена Жечева	историк, Исторически музей, Търговище
Мариана Русева	историк, Централен военен архив, Велико Търново
Марина Калчева	историк, Централен военен архив, Велико Търново
Мария Долмова	н.с., археолог, Археологически институт с музей при БАН, филиал Велико Търново
Мая Аврамова	траколог, Институт по тракология при БАН, София
Мирко Робов	н.с. д-р, археолог, Археологически институт при БАН, филиал Велико Търново
Мирослав Тошев	историк, Исторически музей, Омуртаг
Надежда Цветкова	филолог, РИМ, Русе
Надка Василева	етнограф, РИМ, Велико Търново
Невяна Бъчварова	н.с., историк, РИМ, Велико Търново

Недко Еленски	археолог, РИМ, Велико Търново
Неда Стефанова	етнограф, РИМ, Велико Търново
Нели Цонева	историк, Исторически музей, Павликени
Николай Колев	доц.д-р, етнограф, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Николай Ненов	н.с. д-р, фолклорист, РИМ, Русе
Николай Овчаров	проф. д.и.н., археолог, Археологически институт с музей при БАН, София
Павел Георгиев	ст.н.с. д-р, археолог, Археологически институт с музей при БАН, филиал Шумен
Павел Петков	историк, РИМ, Кърджали
Павел Стефанов	доц. д-р, теолог, ШУ "Константин Преславски", Шумен
Павлина Владева	историк, РИМ, Велико Търново
Павлина Владкова	н.с., археолог, РИМ, Велико Търново
Параскева Стоянова	етнограф, Исторически музей, Търговище
Петър Гарена (Камен М. Гаренов)	Протопрезвитер, д-р, ПУ "П. Хилендарски", филиал "Л. Каравелов", Кърджали
Петър Станев	д-р, археолог, Велико Търново
Пламен Павлов	доц. д-р, историк, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Пламен Събев Стефанов	изкуствовед, Велико Търново
Радка Калева - Инджиева	историк, Исторически музей, Казанлък
Радка Пенчева	филолог, Национален литературен музей, Къща-музей "Емилиян Станев", Велико Търново
Радка Тодорова	инженер, РИМ, Велико Търново
Ренета Рошкева	историк, РИМ, Русе
Росина Данкова	доц. д-р, философ, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Румяна Дончева	д-р, изкуствовед, Институт по изкуствознание при БАН, София
Светла Атанасова	историк, РИМ, Велико Търново
Светла Димитрова	н.с., историк, РИМ, Стара Загора
Светла Ракшиева	ст.н.с. д-р, етнограф, Етнографски институт с музей при БАН, София
Светлана Аврамова	историк, Исторически музей, Търговище
Светлозара Чепкънова-Станева	филолог, РИМ, Велико Търново

Симеон Мильов	етнограф, Национален исторически музей, София
Станимир Димитров	историк, СОУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Стефан Чохаджиев	доц. д-р, археолог, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Татяна Кънчева	историк, РИМ, Велико Търново
Татяна Цанкова	н.с., филолог, Дом на хумора и сатирата, Габрово
Теменуга Георгиева	историк, РИМ, Велико Търново
Тихомир Тонков	историк, ТД ДА, Велико Търново
Тодорка Недева	историк, РИМ, Велико Търново
Тодор Овчаров	доц. д-р, археолог, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Велико Търново
Тянка Минчева	историк, РИМ, Велико Търново
Христо Харитонов	ст.н.с. д-р, нумизмат, РИМ, Велико Търново
Цветана Генчева	историк, РИМ, Велико Търново
Цветана Колева	историк, РИМ, Велико Търново
Цветка Бейкова	историк, ТД ДА, Велико Търново
Юлия Денчева	филолог, ТД ДА, Велико Търново

Йордан Алексиев Йорданов

- Директор на Института по експериментална морфология и антропология при Българската академия на науките;
- Председател на българското антропологично дружество;
- Доктор на медицинските науки от 1980 г.;
- Професор във Великотърновския университет "Св. Св. Кирил и Методий", Нов български университет, Югозападен университет "Неофит Рилски";

- Автор на 8 самостоятелни монографии, 195 научни публикации, 65 пластични антропологични реконструкции на меките тъкани на главата на черепа, 11 антропологични експозиции, 3 самостоятелни изложби (САЩ – Атланта, 1987; София, 1999; Велико Търново, 2000);
- Инициатор на идеята за експонирането на Калояновият гроб от църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново;
- Дарител на Регионален исторически музей – Велико Търново.